ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମ

ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ

ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମ

ଲେଖକ :—ଶ୍ରୀ ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ

ମହିମାଧର୍ମାଲୋଚନା ସମିତି
ମହିମାଧର୍ମାଲୋଚନା ସମିତି
କଟକ
୧୯୩୫ ଖ୍ରୀ
କଟକ

"ମହିମାଧର୍ମାଲୋଚନା ସମିତି" ଅନୁମତି କ୍ରମେ 'ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷ୍ଟୋର'
ଅର୍ଥାନୁକୂଲ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶିତ

ପ୍ରଥମ ସଂସ୍କରଣ—୧୯୫୨
ବିଶ୍ୱଭାରତୀ ଶାନ୍ତିନିକେତନ

ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷ୍ଟୋର
ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ—୧୯୯୧

ମୁଦ୍ରଣ—ସୁଲୋଚନା ପ୍ରିଣ୍ଟର୍ସ, ମାନସିଂହପାଟଣା, କଟକ-୮

—ପ୍ରାପ୍ତିସ୍ଥାନ—

ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷ୍ଟୋର
ଅଲିଶାବଜାର,
କଟକ-୨
ଫୋନ୍ ନଂ ୨୪୭୯୭

ମହିମାଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥକୋଷ ସମିତି
ମୁଁ: ପୋ:-ମହିମାଗାଦି
ଜି: ଢେଙ୍କାନାଳ
ଫୋନ୍ ନଂ ୩୫

ମୂଲ୍ୟ—୩୫-୦୦

ଭୂମିକା

ସୁଖର କଥା, "ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମ" ପୁନଃମୁଦ୍ରିତ ହୋଇ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରୁଛି । ୧୯୫୬ ମସିହାରେ, ଏହା ବିଶ୍ୱଭାରତୀ, ଶାନ୍ତି-ନିକେତନଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃକ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରାୟ ବାଇଶ ବର୍ଷର ସୁଦୀର୍ଘ ବ୍ୟବଧାନ ପରେ ଏହା ପାଠକ ତଥା ବିଦ୍ୱାନ୍‌ମଣ୍ଡଳୀଙ୍କ ଜିଜ୍ଞାସାର ଦିଗ୍‌ବଳୟରେ ଆସନ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଅନିର୍ବଚନୀୟ ଆନନ୍ଦର ବିଷୟ । ଏହା ଏକ ଲୁପ୍ତ ଗୌରବର ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ପୁନରୁଦ୍ଧାର ପରି ମନେ ହୁଏ ।

ଅନେକେ ଏହାକୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ମହିମାଧର୍ମ ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ପାଠକମାନଙ୍କ ହାତରେ ଏହା ଅଲଭ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ସମ୍ଭବତଃ ଏପରି ଭ୍ରମ ସହଜରେ ହୋଇଥାଏ । ପକ୍ଷାନ୍ତରରେ କହିବି ଏକଥା ସୁପରିଚିତ ଓ ଏହାର ଆବଶ୍ୟକତା ଏବେ ବି ଅନୁଭୂତ ବୋଲି ଜଣାପଡ଼େ । "ର" ଏବଂ "ରେ" ମଧ୍ୟରେ ଗୁରୁତର ପାର୍ଥକ୍ୟ ରହିଛି । ଓଡ଼ିଶାରେ ମହିମା-ଧର୍ମରୁ ଓଡ଼ିଶା ଯେ ମହିମାଧର୍ମର ପ୍ରସାର କ୍ଷେତ୍ର, ଏହାର ପରିଚୟସୂଚକ । ସତ, ଓଡ଼ିଶାରେ ମହିମାଧର୍ମ ଭକ୍ତ ଅଛନ୍ତି; ଅବଧୂତ ସନ୍ନ୍ୟାସ ପରମ୍ପରା ସମୃଦ୍ଧ; ଟୁଙ୍ଗୀ, ଆଶ୍ରମ ଅଛି; ବିଶ୍ୱବନ୍ଦନୀୟ ଗୁରୁପୀଠ ଗୁରୁଗାଦି ଯୋରନ୍ଦା ରହିଛି; ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଏହି କ୍ଷୀଣ ଧାରାଟି ଏବେ ମହାନଦୀ ହୋଇଯାଇଛି; ଲୋକପ୍ରିୟ ଖଞ୍ଜଣୀ ଭଜନ ସନ୍ଧ୍ୟା ସକାଳେ ଭାସିଆସୁଛି; ନିର୍ଗୁଣ, ନିଷ୍କାମ ଭକ୍ତିର ନିଦର୍ଶନ ଜନସାଧାରଣଙ୍କ ଜୀବନରେ ବିଶେଷକରି କଥାରେ ତ ଅଛି, ଚିନ୍ତା ଓ କର୍ମରେ ତତୋଧିକ ରହିଛି, ଇତ୍ୟାଦି । କିନ୍ତୁ ମହିମାଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାରେ ସୀମିତ ନୁହେଁ । ଏହା ଉଦାରବାଦୀ ମାନବ ଧର୍ମ । ତେଣୁ ଏହା ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପକ ହେବାରେ ଲାଗିଛି । ବିଶେଷତଃ ବଶିଷ୍ଠାଚାର୍ଯ୍ୟ ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କ ପ୍ରାୟ ଶତାଧିକ ବର୍ଷର ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ ନୀରବ ସାଧନା ଓ ଜନଗହଳି ମଧ୍ୟରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀପ୍ରବ୍ରଜକ ତଥା ପରିବ୍ରାଜକ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କ ଚିଦ୍‌ବିଶ୍ୱର-ପରିଚୟମୂଳକ ପ୍ରବଚନ ଏବଂ କାଳଜୟୀ ରଚନା ଏ ଦିଗରେ ସହାୟକ ହୋଇଛି । ଅଥଚ "ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମ" ଗବେଷକ ଶ୍ରୀ ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସଙ୍କ ସ୍ୱାଭିମାନର ପରିଚୟ ଦେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଧର୍ମରାଜ୍ୟରେ ଉତ୍କଳଗୌରବର ସଙ୍କେତ ବହନ କରେ । ଯଥାର୍ଥତଃ

ବିଶ୍ୱ ତଥା ଭାରତର ଧର୍ମଧାରାରେ ଉତ୍କଳର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ହେଉଛି ମହିମାଧର୍ମ । ସ୍ୱକୀୟ ଭଙ୍ଗୀରେ ଏହା ବିଶୁଦ୍ଧ ନିର୍ଗୁଣ ପରମବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଜୀବନ୍ତ ଓ ଜୀବନ ପ୍ରସୂ କରିଛି । ବାଲ୍ୟଜୀବନର ସ୍ମୃତି ସ୍ମରଣରେ (୧୮୭୪ ମସିହା) ଉତ୍କଳ ଗୌରବ କୁଳବୃଦ୍ଧ ମଧୁସୂଦନ * ଏହାର ସାକ୍ଷ୍ୟ ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି । ଜାତୀୟ ଅଧ୍ୟାପକ ମନସ୍ୱୀ ସୁନୀତି କୁମାର ଚାଟାର୍ଜୀ ** ବ୍ରହ୍ମବିତ୍ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କୁ ଦେଖି, ଶୁଣି, ତାଙ୍କ ବହି ପଢ଼ି ଓ ତାଙ୍କ ସହିତ ଆଲୋଚନା କରି ଅନୁରୂପ ମନ୍ତବ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ବସ୍ତୁତଃ ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମ ସବୁ ପ୍ରାଚୀନ ହେଲେହେଁ ସର୍ବାଧୁନିକ । ଏଥିରେ ମାନବବାଦୀ ଚେତନାର ସ୍ରୋତ ସହିତ ଏ ଯୁଗର ବୈଜ୍ଞାନିକ ଚିନ୍ତା ଏକାକାର ହୋଇ ଯାଇଛି ।

ଲେଖକ ଶ୍ରୀ ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ ଗବେଷକ ଓ ଆଲୋଚକ ଭାବରେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ୧୯୫୨ ମସିହା ବେଳରେ ସେ ବିଶ୍ୱଭାରତୀ ଓଡ଼ିଆ ଗବେଷଣା ବିଭାଗରେ ନିଜ ବିଚକ୍ଷଣତାର ପରିଚୟ ଦିଅନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଲିଖିତ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମ, ତାଙ୍କ ସମ୍ପାଦିତ ଶ୍ରୀ ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ କୃତ ଶ୍ରୀମଦ୍ ଭଗବତ ଗୀତା ଇତ୍ୟାଦି ଓଡ଼ିଆ ଗବେଷଣା ବିଭାଗର ପ୍ରକାଶିତ ପୁସ୍ତକାବଳୀ ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମ ଲେଖକଙ୍କ ଅନ୍ୟତମ ବିଶିଷ୍ଟ କୃତି । ବିଶ୍ୱଭାରତୀ ଏହି ଗବେଷଣାର ପୃଷ୍ଠପୋଷକତା କରି ପ୍ରକାଶନର ଦାୟିତ୍ୱ ନେବା ଗୌରବର ବିଷୟ । ପ୍ରଥମ ମୁଦ୍ରଣ ଶେଷ ହୋଇଯିବା ପରେ ପୁନଃମୁଦ୍ରଣର ଆବଶ୍ୟକତା ପାଠକ ମହଲରେ ଏବଂ ମହିମା-ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ତଥା ଧର୍ମପ୍ରେମୀ ଗବେଷକମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନୁଭୂତ ହୋଇଥିଲା । ଲେଖକଙ୍କ ଅନୁରୋଧ ଓ ପ୍ରକାଶକଙ୍କ ଅନୁମତି କ୍ରମେ 'ମହିମାଧର୍ମାଲୋଚନା ସମିତି' ଏହାର ପୁନଃମୁଦ୍ରଣ ଦାୟିତ୍ୱ ବହନ

---

* ସୂର୍ଯ୍ୟ ନାରାୟଣ ଦାଶ, ଦେଶପ୍ରାଣ ମଧୁସୂଦନ, ଗ୍ରନ୍ଥମନ୍ଦିର କଟକ, ୧୯୭୧, ପୃ ୧୬

** Sunti Kumar Chatterje, Artaballava Mahanty Memorial Lecture (First Series, 1964) Orissa Sahitya Academy, Bhubaneswer, 1966, PP. 71-72,

କରିଛନ୍ତି । ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ଷ୍ଟୋର, ଝାଲଣା ବଜାର, କଟକ ଅର୍ଥସମ୍ବଳ ଯୋଗାଇ ଦେଇ ମୁଦ୍ରଣ ଭାର ହାତକୁ ନେଇଛନ୍ତି ।

ଶ୍ରୀ ଚିତ୍ତରଞ୍ଜନ ଦାସ ମହିମାଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ନୁହନ୍ତି । ଗବେଷକ ଭାବରେ ତାଙ୍କ ଏକନିଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟବସାୟ, ଗଭୀର ଅଧ୍ୟୟନ, ନିରପେକ୍ଷ ବିଚାର, ସମସାମୟିକ ଧର୍ମୀୟ ତଥା ସାମାଜିକ ସ୍ଥିତିର ପର୍ଯ୍ୟାଲୋଚନା ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ମଣ୍ଡିତ କରିଛି । ଏହାକୁ ଏକ ତୁଳନାତ୍ମକ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ କହିଲେ ଚଳେ । ଏଥିପାଇଁ ଶ୍ରୀ ଦାସଙ୍କ ଆଲୋଚନା ଓ ରଚନା ମହିମାଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ ଆଦର କରିଥାନ୍ତି ।

ପରିଶେଷରେ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ କରିଯାଇପାରେ ଯେ ମହିମାଧର୍ମର ସ୍ଥାପୟିତା ଓ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ମହିମା ସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ମହିମାଧର୍ମର ପ୍ରାମାଣିକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଓ ଭକ୍ତ ସମାଜରେ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ସମ୍ବୋଧନ କରାଯାଏ । ଏହି ପୁସ୍ତକର କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଲେଖାଯାଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅନ୍ୟ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ଗୋସ୍ୱାମୀ, ମହିମା ଗୋସ୍ୱାମୀ ଲେଖାଯାଇଛି । ମହିମା ସ୍ୱାମୀ ନିତ୍ୟସିଦ୍ଧ । ସେ ମହାବ୍ରହ୍ମ ମହିମା ଅଲେଖ । ମହିମାଧର୍ମ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ସାହିତ୍ୟରେ ସେ ବୁଦ୍ଧ ଓ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ । ପୁସ୍ତକର କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ସେହିପରି ଲେଖାଯାଇଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ଅନ୍ୟ କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ବୃଦ୍ଧ ଓ ପ୍ରବୃଦ୍ଧ କୁହାଯାଇଛି । ତିଢିତ ସ୍ଥାନରେ ତିଦିତ ଏବଂ ଦ୍ୱାରିକା ସ୍ଥାନରେ ଦ୍ୱାରକା ହୋଇ ଯାଇଛି । ଏ ସବୁ ମୁଦ୍ରଣ ଜନିତ ପ୍ରମାଦ । ସେଥିଯୋଗୁଁ ମଧ୍ୟ ଆମ ଅନିଚ୍ଛା ସତ୍ତ୍ୱେ ପୁସ୍ତକର ଶେଷରେ ଶୁଦ୍ଧିପତ୍ରଟିଏ ଦିଆଯାଇଛି । ମହିମାଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ତଥା ପାଠକ ଓ ଗବେଷକମାନଙ୍କୁ ବିନୀତ ଅନୁରୋଧ ସେମାନେ ଯଥାର୍ଥ ଶବ୍ଦ ପଢ଼ିବେ ।

ଅଭୟ ପଦାଶ୍ରିତ ବିନୀତ ଭକ୍ତ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ ନାଥ

ତା ୧୭ । ୯ । ୯୧

ସମ୍ପାଦକ, ମହିମା ଧର୍ମାଲୋଚନା ସମିତି

ମହିମାଶ୍ରମ-ଅଲେଖ ଟୁଙ୍ଗୀ, ଚାନ୍ଦନୀଚୌକ, କଟକ

ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମ

ସୂଚିପତ୍ର

ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠାଙ୍କ
୧—ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ :—	
(କ) ମହିମାଧର୍ମ ସମ୍ପର୍କରେ କେତୋଟି ଭୁଲ କଥା	୧
(ଖ) ମହିମାଧର୍ମ ବିବରଣ	୨୫
(ଗ) ମହିମାଧର୍ମର ସ୍ରଷ୍ଟା ଓ ଶୃଙ୍ଖଳା	୦
(ଘ) ମହିମାଧର୍ମର କବି—ଭୀମଭୋଇ	୫
(ଙ) ମହିମାଧର୍ମର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଧାନ ବ୍ୟକ୍ତି	୧୦୯
୨—ମହିମାଧର୍ମର ସମୀକ୍ଷା :—	
(କ) ମହିମା	୧୧୫
(ଖ) ମହିମା ଗୋସାଇଁ	୧୫୨
(ଗ) ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତି : ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତିଯୋଗ	୧୭୫
(ଘ) ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅନୁଭବ : ସମତା	୨୦୭
(ଙ) ମହିମାଧର୍ମରେ ଅତି ଅଲୌକିକ ପ୍ରସଙ୍ଗ	୨୨୩
୩—ମହିମାଧର୍ମର ସ୍ୱକୀୟ ପ୍ରକୃତି	୨୪୦
୪—ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଧାରାରେ ମହିମାଧର୍ମ	୨୫୪
୫—ଉପସଂହାର	୨୯୩

ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମ

୧—ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ

* * * * *

(କ) ମହିମା-ଧର୍ମ ସମ୍ପର୍କରେ କେତୋଟି ଭୁଲ କଥା—

ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ଇଉରୋପର କେତେଜଣ ବିଦ୍ୱାନ୍ ଓ ମନୀଷୀଙ୍କର ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ଏ ଦେଶରେ ସଂସ୍କୃତିର ପୁନରୁଦ୍ଧାର କାର୍ଯ୍ୟ ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଇତିହାସର ପ୍ରାଚୀନ ଯୁଗରୁ ନାନା ବିଚିତ୍ର ପଥ ଓ ପ୍ରଣାଳୀରେ ଭାରତୀୟ ଜୀବନ-ଧାରା ଗଠିତ ଓ ପୁନର୍ଗଠିତ ହୋଇ ଆସିଥିଲା । ଦେଶୀ ବିଦେଶୀ ଅନେକାନେକ ଜାତି ଏ ଦେଶରେ ଆପଣା ଆପଣାର ପୁଷ୍ଟି ବିକାଶ ଦ୍ୱାରା ଭାରତର ଧର୍ମଧାରାକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଯେକୌଣସି କାରଣରୁ ହେଉ, ଜାତୀୟ ଜୀବନର ସେଇ ପ୍ରଧାନ ଓ ମହନୀୟ ଦିଗ ଆଡ଼କୁ କାହାରି ଦୃଷ୍ଟି ପଡ଼ି ନ ଥିଲା । ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସ ଓ ସଂସ୍କୃତି-ମିଳନର ନୀରବ ସାକ୍ଷୀରୂପେ ଏ ଦେଶର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ହସ୍ତଲିଖିତ ପୋଥିମାନ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା, ନାନା ଧର୍ମଧାରା ଏବଂ ଧର୍ମ-ଶାଖାର ବାହନ ରୂପେ ଏକାଧିକ ସାଧକ ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ-ପରମ୍ପରା ଏଇ ଦେଶର ଜୀବନ ସହିତ ନାନା ଭାବରେ ଜଡ଼ିତ ଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ପୂର୍ବରୁ ସେହି ସବୁ ବିସ୍ମୃତ ସମ୍ପଦ ପ୍ରତି ଆଗ୍ରହ ଦେଖାଇବା ଭାରତବର୍ଷର କୌଣସି ବିଦ୍ୱାନ୍ ପଣ୍ଡିତ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନ ଥିଲା ।

ପ୍ରଥମେ ମରିଚ ଓ ମସଲାର ବାଣିଜ୍ୟଲାଗି ପଶ୍ଚିମ ମହାଦେଶର ଉତ୍ସାହୀ ବଣିକମାନେ ଭାରତକୁ ଆସିଲେ । କ୍ରମେ ଆପଣାର କଳ, ବଳ, କୌଶଳ ଲଗାଇ ସେମାନେ ଭାରତ ଭୂମିରେ ସେମାନଙ୍କର ଆଧିପତ୍ୟ ଦୃଢ଼ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । କିନ୍ତୁ ବିଦେଶୀ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଯେଉଁ ସବୁ ଜ୍ଞାନୀ ଓ ଗୁଣୀ ଲୋକ ଏ ଦେଶକୁ ଆସିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇଲେ, କେବଳ ସେହିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରାହିଁ ଭାରତ ସହିତ ପଶ୍ଚିମର ବନ୍ଧୁତ୍ୱ ବାସ୍ତବରେ ପରିଣତ ହେଲା; କେବଳ ଏହି ଜ୍ଞାନ ଓ ସଂସ୍କୃତିର ଅଗ୍ରଦୂତମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟର ମିଳନ ସଂଘଟିତ ହେଲା । ବିଦେଶୀ ଶାସନର ସକଳ ସଙ୍କୋଚ ସକଳକ୍ଷେତ୍ରରୁ ଲିଭି ଯାଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଭାରତବର୍ଷ କେବେହେଲେ

ବିଦେଶୀ ପଣ୍ଡିତ-ପ୍ରବର ବୁହ୍‌ଲର (Buhler), ବେଣ୍ଡାଲ (Bendal), କନିଂହାମ (Cunningham) ବା ଉଡ୍‌ରଫଙ୍କ (Woodroffe) ଉଦାର ଦାନ ଭୁଲି ଯାଇବା ନାହିଁ । ଭାରତୀୟ ସିଭିଲ ସର୍ଭିସ ଭିତରେ ଏପରି ଏକାଧିକ ମନୀଷୀଥିଲେ ଯେଉଁମାନେ ଆପଣାର ସମସ୍ତ ଅବସର କେବଳ ସଂସ୍କୃତିର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ଦିଗରେ ବିତାଇ ଦେଉଥିଲେ । ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ପଣ୍ଡିତଗଣ ଓ ସେମାନଙ୍କ ପରି ଆହୁରି ଅନେକ ଜିଜ୍ଞାସୁ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ଉଦ୍ୟମ ଫଳରେ ଭାରତ-ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ନିଦର୍ଶନମାନ ଆବିଷ୍କୃତ ହୋଇ ପାରିଲା ଓ ଭାରତର ଏକ ଧାରାବାହିକ ଇତିହାସ ସଂକଳନ କରିବା କ୍ରମେ ସମ୍ଭବ ହେଲା ।

ପୃଥିବୀବ୍ୟାପୀ ଉପନିବେଶ-ସ୍ଥାପନର କାହାଣୀ ପଛରେ ସବୁଠି ଆମେ ଏଇ ଦୁଇଟି ଦିଗ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ । ଏକ ଦିଗରେ ସୈନ୍ୟସାମନ୍ତ ଓ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ଲଗାଇ ଦେଶ-ଅଧିକାର କରାଯାଇଛି, ଲୋଲୁପତାର ସେହି ରାକ୍ଷସୀ ଲୀଳାରେ ହୁଏତ କେତେ ନିରୀହ ଜୀବନର ଆହୁତି ପଡ଼ିଛି; କିନ୍ତୁ ଦେଶ-ଅଧିକାର ପରେ ଧ୍ୱଂସଦହନର କାଳାଗ୍ନି ପ୍ରଶମିତ ହୋଇଛି । ସଭ୍ୟତା ଓ ସଂସ୍କୃତି ଚର୍ଚ୍ଚାର ଶ୍ୱେତ ପତାକାଧରି କେତେ କେତେ ପଣ୍ଡିତ ଲଣ୍ଡନ ଓ ବର୍ଲିନ୍‌ର ଗ୍ରନ୍ଥାଗାର ଛାଡ଼ି ଆସିଛନ୍ତି, ଅଦମ୍ୟ ଆୟାସ-ସ୍ୱୀକାର ସହିତ ସେମାନେ ଯୁଗ-ଯୁଗରୁ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିବା ତଥ୍ୟ-ରତ୍ନମାନ ବାହାର କରିଛନ୍ତି, ଉପନିବେଶର ନିଷ୍ପ୍ରେଜ୍ୟୋତି ଜାତିମାନଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ପୁଣି ଅତୀତ ଗୌରବର ଶକ୍ତିମନ୍ତ ଚେତନା ଜାଗ୍ରତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ପିରାମିଡ୍‌ର ଗର୍ଭ-ଆବିଷ୍କାର, ନୀଳନଦୀର ଉପତ୍ୟକାରେ ଏକଦା ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇ ଉଠିଥିବା ସଭ୍ୟତା, ସୁମେରୀୟ ଓ ବେବିଲୋନ୍ ସଂସ୍କୃତିର ଜୀବନ-କଥା, ମଧ୍ୟ-ଏସିଆର ମରୁଭୂମିଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ମେକ୍‌ସିକୋର ମାୟା-ସଭ୍ୟତା, ସମସ୍ତ କେବଳ ସେହି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ମନୀଷୀମାନଙ୍କର ଅଧ୍ୟବସାୟର ଫଳ । ଯେକୌଣସି ପୁରାତନ ସଭ୍ୟତାର ଇତିହାସ ପଛରେ ଜଣେ ବା ଅନେକ ଜଣ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ନାମ ସଂପୃକ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ବିଦ୍ୱାନ୍‌ମାନଙ୍କର ଏହି ତତ୍ପରତାର ମୂଳ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରାଯାଉ । ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଇଉରୋପୀୟ ସଭ୍ୟତା ମଧ୍ୟରେ ଏପରି ଶକ୍ତି କିଣ ଥିଲା, ଯାହା ତାହାର ସନ୍ତାନମାନଙ୍କୁ ନାନା କ୍ଷେତ୍ର ଓ ନାନା ଉପଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଉଦ୍ୟତ ଓ ଉଦ୍ଧାବିତ କରି

ଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରଥମ ଅର୍ଦ୍ଧକୁ ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରଥମ ଯୁଗ କହିଲେ ଭୁଲ ହେବନାହିଁ । କାଲ କାଲକୁ ମଣିଷ ପକ୍ଷରେ ଯାହା ସୁଦୂରପରାହତ ଓ ଅସମ୍ଭବ ହୋଇ ରହିଥାନ୍ତା, ବିଜ୍ଞାନବଳରେ ପଶ୍ଚିମ ଜଗତ ସେସବୁ ସାଧନ କରି ପାରିଲା । ଜୀବନର ଅନେକ କ୍ଲେଶ ଦୂରୀଭୂତ ହୋଇଗଲା, ମନର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଆୟତନ ଯଥେଷ୍ଟ ପ୍ରସାରିତ ହେଲା, ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନର ଅନେକାନେକ ସମ୍ଭାବନା ଓ ସ୍ୱପ୍ନ ଅନ୍ତରର ଉତ୍ସାହକୁ ସତତ ପ୍ରଧାବିତ କରିବାକୁ ଲାଗିଲା । ବିଜ୍ଞାନ ଆଗରେ କିଳଣୀଦିଆ କବାଟ ହୋଇ ଆଉ କିଛି ରହିଲା ନାହିଁ, ତା'ର ଧ୍ୟାନର ବିଶ୍ୱ ସହସ୍ରଗୁଣେ ବିରାଟ ହୋଇଗଲା । ପ୍ରକୃତିର କରାୟତ୍ତ ମନୁଷ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରସାଦରୁ ସଦାଚତୁର ନୂତନ-ସନ୍ଧାନୀ ଶିଶୁ ରୂପେ ନୂତନ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କଲା ।

ବିଜ୍ଞାନର ଅଗ୍ରଗତି ଫଳରେ ସାମାଜିକ, ଅର୍ଥନୀତିକ ଓ ବ୍ୟାବହାରିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେଉଁସବୁ ଭିତ୍ତିମୂଳ ପରିବର୍ତ୍ତନମାନ ଘଟିଲା, ସେସବୁର ଆଲୋଚନା ଏଠାରେ ଅପ୍ରାସଙ୍ଗିକ । ବୈଜ୍ଞାନିକ ପରୀକ୍ଷାଗାରର ନୂଆ ନୂଆ ଉଦ୍ଭାବନ, ଜିଜ୍ଞାସୁ ମନର ସତତ ସନ୍ତରଣ ଲାଗି ନୂଆ ନୂଆ ସରଣୀ ଯୁଗମନରେ ଯେଉଁ ନୂତନ ଓ ଚଞ୍ଚଳ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଉତ୍ସାରିତ କରିଦେଲା, ସେଇ ପ୍ରବୃତ୍ତିଟିକୁହିଁ ଆମେ ଭଲ କରି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବା । ବିଜ୍ଞାନର ଅଦ୍ଭୁତ ସାଧନ ମଣିଷକୁ ଜ୍ଞାନର ସମ୍ଭାବନା ବିଷୟରେ ବିସ୍ମିତ କରିଦେଲା; ବୁଦ୍ଧିର ନିଶ୍ଚିତ ଅସ୍ତ୍ର ଆଗରେ ପୃଥିବୀର କୌଣସି ବିଷୟ କଦାପି ଅଜ୍ଞାତ ଓ ଅନାଲୋଡ଼ିତ ରହିପାରିବ ନାହିଁ, ଏହିପରି ଏକ ଧାରଣା ସ୍ୱତଃ ମଣିଷ ମନକୁ ଅଧିକାରି କରି ବସିଲା । ଆଗରୁ ଏତେଦିନଯାଏ ଚିନ୍ତାକ୍ଷେତ୍ରର ଯେତେ ପଥ ଅନାବିଷ୍କୃତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା, ଏହି ଅଭିନବ ବିଜ୍ଞାନ-ଯାନର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇ ପଣ୍ଡିତମାନେ ସେ ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ହାତ ବଢ଼ାଇଲେ । ଇତିହାସ, ସଭ୍ୟତା, ସଂସ୍କୃତି ବା ଧର୍ମ କେହି ଏଥିରୁ ବାଦ୍ ଗଲେ ନାହିଁ । ନୂତନ-ସନ୍ଧାନର ବିଜୟ-ଧ୍ୱଜା ଉଡ଼ାଇ ସେମାନେ ବିସ୍ମୃତ ଇତିହାସର ସ୍ୱରୂପ ଉତ୍ପାଟିତ କରି ବାହାରିଲେ । ଉପନିବେଶମାନଙ୍କରେ କରାଯାଇଥିବା ନୂତନ ଆବିଷ୍କାରମାନ ଏହିପରି ସମ୍ଭବ ହେଲା । ଆଫ୍ରିକା, ଦକ୍ଷିଣ ଆମେରିକା, ଭାରତ ଓ ପୂର୍ବ ଦ୍ୱୀପପୁଞ୍ଜର ବନ୍ଧ୍ୟା ଭୂମିକୁ ପୁଣି ଓଲଟପାଲଟ କରାଗଲା । କେଉଁ ପ୍ରସନ୍ନ ଦେବତା ଯେପରି ସେମାନଙ୍କ ଲାଗି ପୂର୍ବଯୁଗର ଐତିହାସିକ ସମ୍ପଦମାନ ମାଟିତଳେ, ପୋଥି ଭିତରେ, ସ୍ତୂପତ ଓ ସମାଜ-

ପଦ୍ଧତିର ନାନା ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସାଇତି ରଖିଥିଲା । ହଠାତ୍ ଯେପରି ଆହ୍ଲାଦନ ଆଗରେ ରତ୍ନଗୁମ୍ଫାର ଦୁଆର ଖୋଲିଗଲା; କେତେ ପୋଥି, କେତେ ମୂର୍ତ୍ତି ଓ କେତେ ଅଟ୍ଟାଳୀ ବିଜ୍ଞାନୀ ମଣିଷର ଗୋଚରକୁ ଆସିଲା । ସେହିସବୁ ପ୍ରାପ୍ତ ସମ୍ପଦକୁ ଭିତ୍ତି କରି ପୃଥିବୀ ଓ ସଭ୍ୟତାର ଏକ ସଙ୍ଗତ ଓ ସମ୍ବନ୍ଧ ଇତିହାସ ଲେଖିବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ବିଦ୍ୟାର ସୀମା ଦୂରଦୂରାନ୍ତ ଅତୀତ ଆଡ଼କୁ ପ୍ରଶସ୍ତ ହୋଇଗଲା । ବିଭିନ୍ନ ଜାତି ଓ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କେତେ ନୂଆ ନୂଆ ତଥ୍ୟ ବାହାର କରାଗଲା । ବିଧାତାର ସୃଷ୍ଟି-କାନନରୁ ଜ୍ଞାନ-ଫଳ ଖାଇବା ଦିନଠାରୁ ମାନବପୁତ୍ର ବୋଧହୁଏ ଏପରି ପରିତୃପ୍ତି କେବେ ଅନୁଭବ କରି ନ ଥିଲା ।

ଉତ୍ସାହର ପ୍ରଥମ ପର୍ବରେ ପ୍ରମତ୍ତ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ଝଡ଼-ପବନର ହଠାତ୍ ସଙ୍ଘାତରେ ଦୁଆର ଖୋଲିଗଲେ ଗୃହ ଭିତରର ବିନ୍ୟାସ ଯେପରି ଅକ୍ଷୁର୍ଣ୍ଣ ରହିପାରେ ନାହିଁ, ଠିକ୍ ସେହିପରି ପ୍ରଥମ ଜ୍ଞାନର ଉଲ୍ଲାସ ମଣିଷକୁ ଟିକକରେ ଆତ୍ମହରା କରି ପକାଏ । ହଠାତ୍ ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଭାବରେ ଏକ ଅଜ୍ଞାତ ମାର୍ଗର ପରିଚୟ ପାଇ ସେ ପ୍ରାପ୍ତ ସାଧନର ସୀମା ବା ମର୍ଯ୍ୟାଦା ବୁଝିବାକୁ ଅପେକ୍ଷା କରିପାରେ ନାହିଁ । ବିଜ୍ଞାନର ଆବିର୍ଭାବ ନୂତନର ସନ୍ଧାନ ଦେଇ ଯେମିତି ମଣିଷକୁ ସାହସୀ ଓ ସମୃଦ୍ଧ କରିଛି, ଆପଣାର ପ୍ରମତ୍ତ ଅଧୀର ଆକାଙ୍କ୍ଷା ଦ୍ୱାରା ମଣିଷ ଠିକ୍ ସେମିତି ଅଧିକାଂଶ ସ୍ଥଳରେ ତା'ର ସୀମା ହରାଇ ବସିଛି । ବିଜ୍ଞାନର ଇତିହାସ ଆଲୋଚନା କଲେ ଏହି ଅପ୍ରିୟ ସତ୍ୟଟି ସବୁଠି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଉଠେ ।

ସମାଜ, ସାହିତ୍ୟ, ମନୋବିଜ୍ଞାନ ଓ ଧର୍ମ ମନୁଷ୍ୟର ଜୀବନ୍ତ ଜୀବନ-କ୍ଷେତ୍ର ସହିତ ଓତଃପ୍ରୋତ ଭାବେ ଜଡ଼ିତ । ସଚଳ ଓ ସ୍ୱାଧୀନ ମନଃକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହି ସବୁର ବିଚିତ୍ର ଅଭିବୃଦ୍ଧି ହୁଏ । ତେଣୁ ବସ୍ତୁ ଜଗତର ବନ୍ଧା ନିୟମ ଦେଇ ଆମେ ସେସବୁକୁ ସଠିକ୍ ବୁଝିପାରିବା ନାହିଁ । କେବଳ ଜ୍ଞାନ, କେବଳ ସମୀକ୍ଷା, ପରୀକ୍ଷା ଓ ଅନ୍ୱୀକ୍ଷା (Observation, Experiment and Inference) ବ୍ୟତୀତ ମାନବ-ପ୍ରତିଭାର ଆହୁରି ଅନେକ ସାଧନ ରହିଛି ଯାହାଦ୍ୱାରା ସେ ନାନା ବିଚିତ୍ର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ । ସେଠି ଜ୍ଞାନର ନିୟମ—ତୁଳନା ଫଳ ଦେଇପାରେ ନାହିଁ । ପଦାର୍ଥବିଦ୍ୟା ଓ ରସାୟନ-ବିଦ୍ୟା ପ୍ରଭୃତି ବିଶୁଦ୍ଧ ବସ୍ତୁବିଜ୍ଞାନର ଲବ୍ଧ ନିୟମଗୁଡ଼ିକ

ନେଇ ଜୀବନ୍ତ ପ୍ରକାଶର ପ୍ରକୃତ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମର ବିଚାର କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଏସବୁକୁ ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ ତାହାର ଆପଣା ପ୍ରକୃତି ଓ ଲକ୍ଷଣମାନ ପ୍ରଥମରୁ ସ୍ୱୀକାର କରିନେବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

ଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରମତ୍ତ ବିଜ୍ଞାନ ଏଇ ସୀମାକୁ ନ ମାନି ଜୀବନ—ସମ୍ବନ୍ଧୀ ସକଳ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନଧିକାର-ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛି । ମଣିଷର ସାହିତ୍ୟ, ମଣିଷର ଧର୍ମ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କ୍ଷେତ୍ରକୁ ହାତ ବଢ଼ାଇ ବିଜ୍ଞାନ ଆପଣାର ନିୟମ-ଜାଲ ପକାଇ ଦେଇଛି । ଫଳରେ ଜ୍ଞାନ ପରିବର୍ତ୍ତିରେ କେବଳ ଭ୍ରମହିଁ ସାର ହୋଇଛି । ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରବଳ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଫଳରେ ସାହିତ୍ୟକୁ କେବଳ ଅର୍ଥନୀତିର ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ପ୍ରକାଶ-ଭୂମି ବୋଲି କହିବା ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି; ସ୍ନେହ, ପ୍ରେମ ଓ ସହାନୁଭୂତି ପ୍ରଭୃତି ଜୀବନ ସୂକ୍ଷ୍ମ ତ୍ୟାଗମୟୀ ପ୍ରବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ଅବଚେତନ ସ୍ୱାର୍ଥ-ପ୍ରବୃତ୍ତିର କୌଶଳ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି, ନୃତତ୍ତ୍ୱବିଦ୍ୟା (Authropology) ନାମରେ ସଂସାରର ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଜୀବନ୍ତ ଆଦିମ ମଣିଷକୁ ଆପଣାର ଚିତ୍ତ-ପ୍ରବୃତ୍ତି ଚରିତାର୍ଥ କରୁଥିବା ଯନ୍ତ୍ର ହିସାବରେ ବିଚାର କରାଯାଇଛି, ଧର୍ମର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ସ୍ୱଭାବକୁ ଅଜ୍ଞାତ ଅପ୍ରତିହତ ଭୟର ପ୍ରତିଫଳିତ ରୂପ ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇଛି । ମସ୍ତିଷ୍କରୋଗର ନାନା ପ୍ରକାର ଲକ୍ଷଣ ଦେଇ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମଦ୍ରଷ୍ଟାମାନଙ୍କର ବିଚାର କରିବାର ଆସ୍ପର୍ଦ୍ଧା ମଧ୍ୟ ଅନେକେ କରିଛନ୍ତି । ଆପଣା ଜୀବନର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ମଧ୍ୟରେ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଯାହାସବୁ କହିଛନ୍ତି ବା କରିଛନ୍ତି, ସେସବୁ ଭିତ୍ତି ଉପରେ ମାନସିକ ଓ ଭାବଗତ (Emotional) ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାଙ୍କୁ ଏକ ବିକାରରୋଗୀ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାର ପ୍ରୟାସ ମଧ୍ୟ ହୋଇଛି । (୧)

---

(୧) A Psychiatric study of Jesus: Albert Schweitzer

ଜର୍ମାନୀ ଓ ଫ୍ରାନ୍ସର କେତେଜଣ ମନୋବୈଜ୍ଞାନିକ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଚରିତରୁ କେତେକ ବିବରଣୀର ଆଲୋଚନା କରି ତାଙ୍କର ମାନସିକ ବିକୃତି ଘଟିଥିଲା ଓ ସେ epileptic psychosis ଓ paranoia ପ୍ରଭୃତି ନାନା ମସ୍ତିଷ୍କ-ରୋଗରେ ଆକ୍ରାନ୍ତ ଥିଲେ ବୋଲି ଦେଖାଇଥିଲେ । ଉପସ୍ଥିତ ପୁସ୍ତକରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଦାର୍ଶନିକ ଶ୍ୱାଇତ୍‌ଜର୍ ଉକ୍ତ ଅନୁମାନକୁ ଭ୍ରାନ୍ତ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିଛନ୍ତି ।

କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ ବାଦ ଓ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭାଗ ହେଉଛି ବିଜ୍ଞାନର ମୂଳାଧାର ମାର୍ଗ । ସଂସାରରେ ଆପଣା ଦୃଷ୍ଟି ଆଗରେ ଯେତେ ଯାହା ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ, ବୈଜ୍ଞାନିକ ସ୍ୱଭାବତଃ ତାକୁ ଆପଣାର କେତୋଟି ସମୀଚୀନ ଶ୍ରେଣୀରେ ବିଭକ୍ତ କରିଦିଏ । କେତୋଟି ସାଧାରଣ ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ମାନ (Standard of measure) କରି ସମସ୍ତ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ବିସ୍ତୃତ-ଭୂମିକୁ ଭାଗ ଭାଗ କରି ନ ଦେଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଏହି ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭାଗକୁ ଇଂରାଜୀରେ ଟାଇପ୍ (Type) କୁହାଯାଇ ପାରେ । ଏହି ଟାଇପ୍‌କୁ ଆପଣାର ମନଗଢ଼ା କେତୋଟି ଗୁଣ କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ଅଗାଧ ସମୁଦ୍ରପରି ବିଦ୍ୟା-ଭଣ୍ଡାରରୁ ଗୁଞ୍ଜି ମୁକ୍ତାବକ ରତ୍ନ ଖୋଜି ନେବାହିଁ ଅନେକ ସମୟରେ ଅନେକ ସମାଲୋଚକଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହୋଇ ରହିଛି ।

ଦ୍ୱିତୀୟଟି ହେଉଛି, କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ ବାଦ । ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଜଗତର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚିନ୍ତା, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମଧାରା କୌଣସି ନା କୌଣସି କାରଣରୁ ସମ୍ଭୂତ । ପୂର୍ବତନ ପରିବେଶର ସ୍ଥିତିରେ କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତନ (Condition) ବା କାରଣ (Cause) ସଂଘଟିତ ହେଲେ ତେବେଯାଇ କାର୍ଯ୍ୟ (Effect) ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ଏହି ଆରୋହୀ (inductive) ଯୁକ୍ତିର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ସବୁଠାରେ ସମାଲୋଚକମାନେ ଭୁଲ କରିଛନ୍ତି । ବିଶେଷତଃ ମନୁଷ୍ୟର ଚିନ୍ତାରାଜ୍ୟରେ ଘଟିଥିବା ନାନା ଐତିହାସିକ ପରିବର୍ତ୍ତନକୁ କେବଳ କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣର ଏକଦେଶୀ ମାନଦଣ୍ଡରେ ତଉଲି ଦେଖି ଅତୀତରେ ଅନେକ ଭୁଲ କରାଯାଇଛି । ମନୁଷ୍ୟର ଭାବନା ସରିତ-ସ୍ରୋତ ପରି ସବୁବେଳେ ସଚଳ ଓ ବହମାନ । ଆପଣା ସ୍ୱାଭାବିକ ଗତି-ଧର୍ମଦ୍ୱାରା ନିୟୁତ ହୋଇ ନଦୀକୁ ପର୍ବତସାନୁଠାରୁ ସମୁଦ୍ର-ସଙ୍ଗମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏକାଧିକ କ୍ଷେତ୍ର ଦେଇ ଆସିବାକୁ ପଡ଼େ । ତା' କୋଳ ପାର୍ବତ୍ୟଭୂମିର ନଦୀକୁ ସମତଳ ପ୍ରଦେଶରେ ବହିଯାଉଥିବା ନଦୀର କାରଣ କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । ଉଭୟ ଜାଗାରେ ସେହି ଏକ ନଦୀ ବହିଯାଉଛି । ତେଣୁ ଉଭୟ ଅବସ୍ଥାର ନଦୀଭିତରେ ସ୍ୱଭାବ ଓ ଲକ୍ଷଣର ଅନେକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ମନୁଷ୍ୟସମାଜର ଭାବନାଧାରା ସେହିପରି ସାନୁ ଓ ସମତଳ ନାନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଚାଲିଛି । ଆପଣା କଳ୍ପନାକୁ ରୂପ ଦେଇ ମଣିଷ ଇତିହାସ ଲାଗି କେତେ କଣ ସୃଷ୍ଟି କରି ଚାଲିଛି, ତଥାପି ତା'ର ସୃଷ୍ଟି-ପରୀକ୍ଷାର ଅଭିନବ ପ୍ରକାଶ ବନ୍ଦ ହୋଇନାହିଁ ।

ହୁଏତ ଏଇ ପ୍ରଚେଷ୍ଟା-ଧାରାର କୌଣସି ଦୁଇଟି ପ୍ରୟାସ ମଧ୍ୟରେ ଆମେ ନାମ ଓ ପ୍ରକୃତିର କେତେକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖିପାରିବା । କିନ୍ତୁ ସେଥି-ଲାଗି ଗୋଟିକୁ ଅପରର ପ୍ରସୂତ ପରିଣାମ ବୋଲି ଧରିନେଲେ ଆମର ସମୀକ୍ଷାକୁ ଅଭ୍ରାନ୍ତ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଏକା ମାଟିରୁ ସାର ନେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ କୌଣସି ଉଦ୍ଭିଦ ଅପର କୌଣସିଟିର ବିକ୍ଷିପ୍ତ ରୂପ ବା ପରିଣାମ ନୁହେଁ । ସାହିତ୍ୟ, ଧର୍ମ ବା ସମାଜ ଯାହା ହେଉନା କାହିଁକି, ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷେତ୍ରର ବାତାବରଣକୁ ଆମେ ସେଇ ମାଟିର ବୋଲି ବିଚାରିବା । ଯେ କୌଣସି ଯୁଗର କୌଣସି ଚିନ୍ତା-ବିପ୍ଳବ ବିଦ୍ୟମାନ ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକତାକୁ ଠିକ୍ ମାଟି ପରି ବ୍ୟବହାର କରେ, ଆଗରୁ ଘଟିଯାଇଥିବା ସକଳ ବିପ୍ଳବରୁ ରସ-ସଂଗ୍ରହ କରି ଆପଣା ବୀଜରୁ ଅଙ୍କୁରୋଦ୍‌ଗମ କରାଏ । କିନ୍ତୁ ଏହି ନବୋଦ୍‌ଗତ ଉଦ୍ଭିଦକୁ କେବଳ ମାଟିରୁ ପ୍ରସୂତ ବୋଲି କହିଲେ ନିଶ୍ଚୟ ଭୁଲ ହେବ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଉଦ୍ଭିଦର ସ୍ୱଭାବ ଅନନ୍ୟରୂପ, ତାହାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅନ୍ୟ ଦିଗକୁ । ତାହାର ଆପଣା ପ୍ରକୃତିଟିକୁ ନିର୍ମଳ ମନରେ ଚିହ୍ନିନେଇ ନ ପାରିଲେ ଆମେ ତାହା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସକଳ କଥା ଜାଣିପାରିବା ନାହିଁ । ଅନେକରୁ ସାର ଓ ଲକ୍ଷଣ ଗ୍ରହଣ କରି ଯୁଗବିଶେଷରେ ଯେଉଁ 'ଏକ'ର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ, ତାହାର ଏକକ ପ୍ରକାଶଟିକୁ ଠାବ କରି ନେଇ ପାରିଲେ ଯାଇ ଆମର ଅଧ୍ୟୟନ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ପାରିବ । ବିଜ୍ଞାନ ପ୍ରବୃତ୍ତିବିଶେଷର ଏହି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିପାରେ ନାହିଁ । କୌଣସି ପ୍ରକାରର ସୂତ୍ର ବା କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ ବେଷ୍ଟନୀର ମୋହରେ ନ ପଡ଼ି ବିଜ୍ଞାନ କୌଣସି ପ୍ରୟାସର ସ୍ୱାଭାବିକ ଓ ନିଜସ୍ୱ ମାନଦଣ୍ଡ ଦ୍ୱାରା ତାହାର ବିଚାର କରିପାରେ ନାହିଁ । ତେଣୁ ତଦ୍ୱାରା ସମୀକ୍ଷକର ସମୀକ୍ଷା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସହଜ ହେଲେହେଁ ନିରାଟ ବିଜ୍ଞାନ ଅନେକ ସମୟରେ ସତ୍ୟକୁ ଅପରିଜ୍ଞାତ କରି ରଖେ । ଗତ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ହୋଇଥିବା ସାହିତ୍ୟ-ସମାଲୋଚନା ପ୍ରଧାନତଃ ଏହି ଦୋଷରେହିଁ ଦୁଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଛି ।

ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ପୁରାତନ ଇତିହାସ ଖୋଜି ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୟା ଓ ଭାରତୀୟ ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚାର ଅଧ୍ୟୟନାରମ୍ଭ କରିଛନ୍ତି ଇଉରୋପର, ବିଶେଷତଃ ଜର୍ମାନୀର ପଣ୍ଡିତମାନେ । କେବଳ କୌତୂହଳ-ଭାବାକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ସେମାନେ ଭାରତରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ପ୍ରାୟ ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀର ବିଜ୍ଞାନ-ବିଭବ ସେମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଅତି ପ୍ରଭାବିତ

କରି ଦେଇଥିଲା ଏବଂ ଏକପ୍ରକାର ଯାଦୁଘର-ଆଗ୍ରହ (Museum interest) ନେଇ ସେମାନେ ସମସ୍ତ ଅଧ୍ୟୟନ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଧର୍ମ ବା ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ୟାର ପ୍ରେରଣାମୂଳକ ଜୀବନ୍ତ ଦିଗଟି ନ ବୁଝି କେବଳ ସଂଗ୍ରହାଳୟର ନିର୍ଜୀବ ପୁଞ୍ଜି ପରି ସେମାନେ ଏ ଦେଶର ସକଳ ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମାନୁଶୀଳନକୁ କେତୋଟି ଗୁଣ୍ଡରେ ଭାଗଦେଇ ବେଶ୍ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଇଲେ । ଆମର ବିଦ୍ୟା-ଚର୍ଚ୍ଚା ସେଇମାନଙ୍କର ପ୍ରେରଣାରୁ । ସେମାନେ ଅଙ୍ଗୁଳି ନିର୍ଦ୍ଦେଶକରି ଦେଖାଇ ଦେବାରୁହିଁ ଏ ଦେଶର ବିରାଟ ଐତିହ୍ୟ ଆମର ମନକୁ ପ୍ରଥମେ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲା । ତେଣୁ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଥମେ ଯେଉଁମାନେ ଏଇ ଦିଗରେ ବ୍ରତୀ ହୋଇ ବାହାରିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ସନ୍ଧାନ ଓ ସମୀକ୍ଷା-ପଦ୍ଧତି ପ୍ରଧାନତଃ ଇଉରୋପୀୟ ବିଜ୍ଞାନଦୂଷିତ ପଦ୍ଧତିଠାରୁ ଭିନ୍ନ ହୋଇ ପାରି ନଥିଲା । ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୟା-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଧିକାଂଶ ଗବେଷଣା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ସେହି ଦୋଷରେ ଦୂଷିତ ହୋଇ ରହିଛି । ଏ ଦେଶରେ ଧର୍ମର ନାନା ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଛି, ଏ ଦେଶର ଋଷିମାନେ ତତ୍ତ୍ୱର ନାନା ପରିଚୟ ପାଇଚନ୍ତି, ଗମ୍ୟ ଇପ୍ସିତ ପରମାର୍ଥରେ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ଏ ଦେଶରେ ନାନା ଆୟୋଜନ ହୋଇଛି । ତଥାପି କେବେହେଲେ ଏ ସଂସ୍କୃତିର ସମୃଦ୍ଧ ମନ ସେଥିରେ କ୍ଲାନ୍ତ ଓ ବୀତଶ୍ରଦ୍ଧ ହୋଇ ପଡ଼ିନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଭାରତର ଅଧିକାଂଶ ଗବେଷଣା ପରିଷଦ ବା ଗବେଷକଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ପରଖି ଦେଖିଲେ ଆମେ କଣ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ? ଧର୍ମ ସହିତ ଜୀବନର ଯେଉଁଠି ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ନିବିଡ଼ ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଛି, ସେହି ପ୍ରଧାନ ଦିଗରୁ ହୁଡ଼ିଯାଇ କେଉଁ ଧର୍ମ କେଉଁ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି, କେଉଁ ଧର୍ମଠାରୁ କେଉଁ ଧର୍ମ ଉଦ୍ଭୂତ ହୋଇଛି, କେତେଟା ଚିନ୍ତାଧାରା ଏକତ୍ର ମିଶି କୌଣସି ବିଶେଷ ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ତିଆର କରିଛନ୍ତି, ଏହିସବୁ ନେଇ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ରୋମନ୍ଥନ ଚାଲିଛି । କେତେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ଭାରତରେ ଭକ୍ତି-ସାଧନାର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଛି, 'ବାଳକ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ' (Child Christ) ଙ୍କର କଳ୍ପନାରୁ ପୁଞ୍ଜି ଗ୍ରହଣ କରି ଭାରତରେ ଗୋପାଳବାଳ-କୃଷ୍ଣ-ଭାବନା ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛି କି ନାହିଁ, ଏହିସବୁ ସଂଶୟର ସନ୍ତୁଳନରେ ଏ ଯୁଗର ଅନେକ ଗବେଷକ ଅନେକ ପରିଶ୍ରମ କରିଛନ୍ତି । ତନ୍ତ୍ର, ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ, ଜ୍ଞାନକାଣ୍ଡ ଓ କ୍ରିୟାକାଣ୍ଡ ବିଷୟକ ସମାଲୋଚନାମାନ ପଢ଼ିଲେ ପ୍ରଥମେ ଏହି ବିରକ୍ତିକର ମନୋଭାବହିଁ ଆମ ଆଖିରେ ପଡ଼େ ।

ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରଥମ ଯୁଗର ପଦ୍ଧତି ଆମେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନୁସରଣ କରି ଆସୁଛୁ । ଯେଉଁ ପଣ୍ଡିତ ଏହିସବୁ ସମସ୍ୟା ଓ ଗ୍ରନ୍ଥ-ନିର୍ଣ୍ଣୟରେ ବେଶୀ ପୃଷ୍ଠା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ପାରୁଛନ୍ତି, ସେହି କେବଳ ଅଧମ ପାଠକଙ୍କର ବିସ୍ମୟ ଓ ସମ୍ମାନଭାଜନ ହୋଇ ପାରୁଚନ୍ତି ।

ଏତେଦୂର କେବଳ ଏକ ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ଅବତାରଣା ଦେବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଉଛି ଯେ ଉପସ୍ଥିତ ଗ୍ରନ୍ଥର ଆଲୋଚ୍ୟ ମହିମା-ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ପ୍ରମତ୍ତ ପ୍ରୟାସ ଅନେକ ହୋଇଛି । ମହିମାପନ୍ଥୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ-ମାନଙ୍କଠାରୁ ଯେଉଁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ, ସେଇଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏକ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଅଧିକ ବର୍ଷ ପୂର୍ବରେ ସ୍ୱୟଂ ସୃଷ୍ଟିକାରଣ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରି ଏହି ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର କରିଛନ୍ତି । ସେହି ଦିନଠାରୁ ମହିମା ଧର୍ମ ବଢ଼ି ଚାଲିଛି, ଗୃହୀ ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ପ୍ରାୟ ସହସ୍ରାଧିକ ଲୋକ ଏହି ଧର୍ମକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିଛନ୍ତି । ଏହାର ଭକ୍ତ-କବି ଅନ୍ଧ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଭଜନମାନ ଆଜି ମଧ୍ୟ ଲୋକ-ସାଧାରଣଙ୍କର ମନକୁ ଧର୍ମଭାବରେ ପ୍ରସନ୍ନ କରି ଦେଇ ପାରୁଛି । ତାଙ୍କର ରଚିତ 'ସ୍ତୁତି-ଚିନ୍ତାମଣି' ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଓଡ଼ିଶାର ସର୍ବତ୍ର ପରିଚିତ ଓ ଆଦୃତ । ଏହି ଧର୍ମର ପ୍ରଶସ୍ତି ଗାଇବାକୁ ଯାଇ ଆହୁରି ଅନେକ କବି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନମାନ ଅଧିକାର କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଧର୍ମର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଓ ଆନୁଷ୍ଠାନିକ ରୀତିମାନ ଓଡ଼ିଶାର ସାମାଜିକ ଜୀବନକୁ ଅନେକ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ କଥା ହେଉଛି ଯେ ତତ୍କାଳୀନ ଧର୍ମ ଓ ସମାଜ-ପରିବେଶରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା ନାନା କ୍ରିୟା-ପ୍ରତିକ୍ରିୟାର ଜବାବ ଦେଇ ଓଡ଼ିଶା-ଭୂଇଁର ଆବହମାନ ମର୍ମଧାରାର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରକାଶ ରୂପେ ଏଇ ଧର୍ମ ଆପଣାର ପରିଚୟ ଦେଇ ପାରିଛି । ଯୁଗର ସମସ୍ତ ସଂଶୟର ସମାଧାନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟାକରି ଏହା ଏକ ନୂତନ ଧର୍ମ-ସରଣୀର ସୂଚନା ଦେଇଛି ।

ଓଡ଼ିଆ-ସାହିତ୍ୟରେ ମହିମା-ଧର୍ମର ଆଲୋଚନା ଖୁବ୍ କମ୍ ହୋଇଛି । ଯେ କୌଣସି କାରଣରୁ ହେଉ ଦେଶର ସାମାଜିକ ଭୂମି-ଉପରେ ଏଇ ଧର୍ମର ବିଭିନ୍ନମୁଖୀ ବିଚାର ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରା ଯାଇନାହିଁ । ହୁଏତ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥର ମୁଖବନ୍ଧ ଲେଖିବାକୁ ଯାଇ ବା ଉତ୍କଳୀୟ ସାଧନା-ପରମ୍ପରାର ଖାପଧାରାମାନଙ୍କୁ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧ

ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ପଣ୍ଡିତମାନେ ମହିମାଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନାନା ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସେମାନଙ୍କର ଅଜ୍ଞାତରେ ସମସ୍ତ ସମାଲୋଚନାରେ ବିଦେଶୀ ଗବେଷକମାନଙ୍କର ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବିଜ୍ଞମ୍ମନ୍ୟ ସ୍ୱଭାବ ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଭୀମଭୋଇ ବା ମହିମା-ଧର୍ମ ଆଡ଼କୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ସହିତ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ସମଗ୍ରଭାବରେ ସେହି ଧର୍ମ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟଟିର ପରିଚୟ ଦେବାରେ ସମସ୍ତେ ତ୍ରୁଟି କରିଛନ୍ତି । ହୁଏତ ଆକସ୍ମିକ ଭାବେ କୌଣସି ପୋଥି ବା କେତୋଟି ବିଶେଷ ଶବ୍ଦ ଦେଖିବାକୁ ପାଇ କେହି କେହି ଅଯତ୍ନଜନିତ ଅନୁମାନସବୁ କରି ବସିଛନ୍ତି । ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ଆମେ ଏଇ ପ୍ରକରଣରେ କେବଳ ସେଇ କଥା ସୂଚାଇ ଦେବା ।

୧୯୦୮ ମସିହାରେ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଗଡ଼ଜାତର ପୁରାତାତ୍ତ୍ୱିକ ଅନ୍ୱେଷଣ କରି ଲବ୍‌ଧ ପ୍ରମାଣମାନଙ୍କର ଭିତ୍ତି ଉପରେ ପ୍ରାଚ୍ୟବିଦ୍ୟା-ମହାର୍ଣ୍ଣବ ଶ୍ରୀ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ମହାଶୟ ଦୁଇଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଛନ୍ତି (୨) । ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ମହିମା-ଧର୍ମର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗଢ଼ି ଆସୁଥିବା ସାଧନା-ଧାରାକୁ ସେ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅବଶେଷ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାର ପ୍ରୟାସ କରିଅଛନ୍ତି । ବଳରାମ ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ପ୍ରଭୃତି ସାଧକମାନେ କିପରି କଦାପି ବୌଦ୍ଧ-ଧର୍ମର ଅନୁବର୍ତ୍ତୀ ନୁହନ୍ତି ତାହା ବିଶଦ ଭାବରେ ଅନ୍ୟତ୍ର ଆଲୋଚନା କରାଯାଇଛି (୩) । ମହିମାଧର୍ମକୁ ମଧ୍ୟ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁ ଆପଣା ଅନୁମାନର ଜାଲରେ ନ ପକାଇ ଛାଡ଼ି ନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଯୁକ୍ତି ହେଉଛି ଯେ, 'ହୀନଯାନ,

---

୨—The Archeological Survey of Mayurabhanja, Vol. I, Published by the Mayurbhanja State, ଓ The Modern Budhism and its followers in Orissa with an Introduction by Mahamahopadhyaya Haraprasad Shastri M.A. (Published by the Author, 1911)

୩—'ବିଶ୍ୱଭାରତୀ'ର ଓଡ଼ିଆ ପ୍ରକାଶନ—"ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମ" ।

ମହାଯାନ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମଶ୍ରେଣୀର ବୌଦ୍ଧମାନେ କଦାପି ଆପଣାକୁ ବୌଦ୍ଧ ବା ଆପଣାର ଧର୍ମକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବୋଲି କହିନାହାନ୍ତି । ଇତିହାସରେ ସବୁଠାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ ଯେ ସେମାନେ ଏହାକୁ କେବଳ ଧର୍ମ, 'ସଦ୍ଧର୍ମ' ବା 'ସଧର୍ମ' ଭାବରେ ଅଭିହିତ କରିଛନ୍ତି । ଉକ୍ତ ସ୍ୱଭାବଟିକୁ ଅନୁକରଣ କରି ଉତ୍କଳର ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ-ଗୋଷ୍ଠୀ ଆପଣାର ପନ୍ଥାକୁ ମହିମା-ଧର୍ମ ଓ ଆପଣାକୁ କେବଳ ମହିମା-ଧର୍ମୀ ବୋଲି ପରିଚୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ବ୍ରିଟିଶ ସରକାରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱ ଫଳରେ ସକଳ ଧର୍ମକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବାର ଓ ଚିନ୍ତାର ସ୍ୱାଧୀନତାକୁ ଉତ୍ସାହିତ କରିବାର ଯେଉଁ ଉଦାର ମନୋଭାବ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଛି, ତାହାର ଫଳରେ ମହିମା-ପନ୍ଥୀମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଏକ ଜାଗରଣ ଆସିଛି ଓ ସେମାନେ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ମୁଖାବୃତ୍ତି ଖୋଲି ଦେଇ ସେମାନଙ୍କର ଅସଲ ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ସାହସୀ ହୋଇଛନ୍ତି (୪) । ଧର୍ମର ଭେକ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହିପରି କଳ୍ପନା କରିବା କେତେଦୂର ସମ୍ଭବ, ତାହା ଯଥୋଚିତ ସ୍ଥାନରେ ଆଲୋଚିତ ହେବ । ମହିମାଧର୍ମ ବିଷୟକ କେତେ ଅଳ୍ପ ଓ ସନ୍ଦିଗ୍ଧ ସାମଗ୍ରୀ ପାଇ ସେ ଏହିରେ ଆଲୋଚନାରେ ମନ ବଳାଇ-ଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଲେଖା ଦୁଇଖଣ୍ଡି ଯାକ ପୁସ୍ତକ ପଢ଼ିଲେ ତାହା ଜଣାଯାଏ । 'ଶୁନ୍ୟଚିନ୍ତାମଣି', 'ବ୍ରହ୍ମ ନିରୂପଣ ଗୀତା' ପ୍ରଭୃତି ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ଲିଖିତ ଅଧିକ-ପରିଚିତ ଓ ପକ୍ୱ-ଲେଖନୀର ଗ୍ରନ୍ଥ ଥାଉ ଥାଉ ସେ କେବଳ 'କଳି-ଭାଗବତ' ନାମରେ ତାଙ୍କର ଖଣ୍ଡିଏ ଗ୍ରନ୍ଥ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି । ଏହାଛଡ଼ା 'ଅଲେଖ ଲୀଳା' ଓ 'ଯଶୋମତୀ ମାଳିକା' ନାମକ ଦୁଇଟି ପୁସ୍ତକରୁ ଉଦ୍ଧୃତାଂଶ ନେଇ ସେ ନିଜର ସିଦ୍ଧାନ୍ତକୁ ପୁଷ୍ଟ କରିଛନ୍ତି । 'କଳି ଭାଗବତ' ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇନାହିଁ; ପୋଥି ଆକାରରେ ବା ଭକ୍ତମାନଙ୍କର ଟିପାଖାତାରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଥିବାରୁ କାହାର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୋଇନାହିଁ । 'ପ୍ରାଚୀ ସମିତି ତରଫରୁ ପ୍ରକାଶିତ 'ଶୁନ୍ୟଚିନ୍ତାମଣି'ର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଉକ୍ତ ପୋଥିଟି ସହିତ ସେ ଅପରିଚିତ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ମହିମାଧର୍ମର ସାରଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ଏକ ତାଲିକା ବସୁ ମହାଶୟଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଚୈତନ୍ୟ ଦାସଙ୍କର ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭ ପୁରାଣ ଓ ନିର୍ଗୁଣ ମାହାତ୍ମ୍ୟ, ବଳରାମ ଦାସଙ୍କର ଛତିଶା (?) ବା ଗୁପ୍ତଗୀତା,

୪—Modern Budhism and etc. p. 151

ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଭୁଲାଭୁଣା ଏବଂ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କର 'ଶୂନ୍ୟ-ସଂହିତା' ଓ 'ଅନାଦି ସଂହିତା'କୁ ମହିମା-ପନ୍ଥୀମାନେ ସାରଗ୍ରନ୍ଥ ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତିବୋଲି ସେ ଲେଖିଛନ୍ତି (୫)। ମହିମା-ଧର୍ମର ଅନୁଗାମୀମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ କ୍ୱଚିତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ। କେତେବର୍ଷ ତଳେ ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା 'ମହିମାଧର୍ମ ପ୍ରତିପାଦକ' ନାମରେ ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଛନ୍ତି, ସେଥିରେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନା କ୍ୱଚିତ୍ ହୋଇଛି। ମହିମା-ଧର୍ମ ପଞ୍ଚସଖା ବା ତତ୍କାଳୀନ ସାହିତ୍ୟକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରେ ନାହିଁ ସତ, କିନ୍ତୁ ସର୍ବଦା ଉକ୍ତ ସାହିତ୍ୟ ସହିତ ଆପଣା-ମତବାଦୀ ସାହିତ୍ୟ ଓ ଚିନ୍ତାର ପ୍ରଭେଦ ମଧ୍ୟ ସେ ଦେଖାଇଦିଏ। ବସୁ ମହାଶୟ ଏପରି ଏକ ଅନୁମାନ କରିବାର ଉପକରଣ ଯେ କେଉଁଠାରୁ ପାଇଲେ, ତାହା ଠିକ୍ ଠିକ୍ ବୁଝିହୁଏ ନାହିଁ।

ମହିମାଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ମହିମା ଗୋସାଇଁ, ଭୀମ ଭୋଇ ନୁହନ୍ତି। ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କଠାରୁ ଆଦେଶ ପାଇ ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କର କବିତ୍ୱ ଶକ୍ତି ସ୍ଫୁରିଥିଲା ଓ ସେ ଆଜୀବନ ନାନା ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖି ମହିମାଧର୍ମ ଆଡ଼କୁ ଲୋକମାନଙ୍କର ମନ ଆକୃଷ୍ଟ କରିଥିଲେ। ସେ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରି ନ ଥିଲେ, ଗୃହସ୍ଥ ଭାବରେ ସାଧାରଣ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଥିଲେ। ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ମହିମା-ଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ବିଷୟରେ ଯେଉଁ ସୂଚନାମାନ ଦେଇଛନ୍ତି, ସେଥିରେ ସେ ମହିମା ଗୋସାଇଁ, ଗୋବିନ୍ଦ (ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଅବତାର ଓ ଗୋସାଇଁଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଦୀକ୍ଷିତ) ଓ ଭୀମ-ଭୋଇଙ୍କୁ ଗୋଳଆମିଶା କରି ଦେଇଥିଲା ପରି ଜଣାଯାଉଛି। ତାଙ୍କର ଭାଷା ଅନୁସାରେ 'ଶାକ୍ୟ ବୁଦ୍ଧ' ଯେପରି ଶିଷ୍ୟ ଆନନ୍ଦଙ୍କ ଉପରେ ସଦ୍ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରର ଭାର ଅର୍ପଣ କରିଥିଲେ, ସେହିପରି, ଗୋବିନ୍ଦ ତାଙ୍କର ପ୍ରିୟ ଶିଷ୍ୟ ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କ ଉପରେ ମହିମାଧର୍ମ ପ୍ରଚାରର ଦାୟିତ୍ୱ ନ୍ୟସ୍ତକରିଥିଲେ (୬)। ମହିମା ଗୋସାଇଁ ସ୍ୱୟଂ ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ଚାରିଆଡ଼େ ବୁଲି ଧର୍ମର ପ୍ରସାର କରିଥିଲେ, ସେପରି କୌଣସି ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁଙ୍କ ଲେଖାରୁ ମିଳୁନାହିଁ। ମହିମାଧର୍ମର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କଲାବେଳେ ସେ ବାର ବାର ତାକୁ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଧର୍ମ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି। ଏକଥା କୌଣସି ମହିମା-ପନ୍ଥୀ

୫—Archeological Survey of Mayurabhanja. Vol. I: P. ccxlu

୬—Modern Budhism & ctc p: 154

ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ସବୁଠାରୁ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କଥା ହେଉଛି ଯେ, ବସୁ ମହାଶୟ ଭୀମଭୋଇଙ୍କୁ ମହିମା-ଧର୍ମର ସର୍ବସ୍ୱ-ସଂରକ୍ଷକ ରୂପେ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ଓ ପୁଣି କହିଛନ୍ତି ଯେ, ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ପୁତ୍ରମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୋରନ୍ଦା ଗାଦିର ମାଲିକ ଅଟନ୍ତି (୭) । ଏସବୁ ପ୍ରମାଣ ସେ କେଉଁଠୁ ପାଇଲେ ଜଣାପଡ଼ୁ ନାହିଁ । ଯେକୌଣସି ମହିମାପନ୍ଥୀ ତାଙ୍କୁ ଏ ବିଷୟରେ ଠିକ୍ ଠିକ୍ ଖବର ଦେଇପାରି ଥାଆନ୍ତେ । ସେ ସବୁ ବାଦ ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ମହିମାଧର୍ମ ପରି ଏକ ବୈରାଗ୍ୟମୂଳକ ଧର୍ମରେ ଯେ କିପରି ପୁତ୍ରାନୁକ୍ରମ ଉତ୍ତରାଧିକାର ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ, ତାହାହିଁ ବିଚାର କରିବାର କଥା । ମହିମାଧର୍ମକୁ ସେ କେବଳ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି; ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ କଣ ଉଲ୍ଲିଖିତ ରୀତିଟି ରହିଛି ?

ବସୁ ମହାଶୟଙ୍କର ଭ୍ରାନ୍ତ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନକୁ ଅନୁସରଣ କରି ଆହୁରି କେତେକସ୍ଥଳରେ ମଧ୍ୟ ମହିମାଧର୍ମକୁ ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କର ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତଧର୍ମ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଏକ ଇଂରାଜୀ ପତ୍ରିକାରେ (୮) ଭୀମଭୋଇ-ଙ୍କର ଗୋଟିଏ ପୋଥି 'ନିର୍ବେଦ ସାଧନ'ର ସମାଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ସମାଲୋଚକ କେତେକ ଜାଗାରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁଙ୍କର ଉକ୍ତିମାନ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ଭୀମଭୋଇଙ୍କୁ ମହିମା-ଧର୍ମର ସଂସ୍ଥାପକ ଓ ବିଧାୟକ ଭାବରେ ଧାରଣା କରିଥିବାର କେତେକ ସୂଚନା ସମାଲୋଚକଙ୍କର ଲେଖାରୁ ମିଳୁଛି । କିନ୍ତୁ ଅସଲ କଥା ହେଉଛି ଆପେ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ତାଙ୍କ ପ୍ରଚାରିତ ଧର୍ମର ସମସ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱ, ଆଚାର ଓ ବିଧାନମାନ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ଯାଇଥିଲେ; ଆପଣାର ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥସବୁର ଜରିଆରେ ଭୀମଭୋଇ କେବଳ ତା'ର ପ୍ରଚାର ମାତ୍ର କରିଥିଲେ । ସମାଲୋଚକ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ ଭୀମଭୋଇ ଏକ ନୂତନ ଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଥିଲେ । ସେ ତାକୁ 'କୁମ୍ଭୀପଟିଆ ଧର୍ମ' ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । କୁମ୍ଭୀ ପଟ ଦେଇ କୌପୁନୀ ପିନ୍ଧୁଥିବାରୁ ମହିମାପନ୍ଥୀମାନେ ଲୋକମୁଖରେ 'କୁମ୍ଭୀ ପଟିଆ' ବୋଲି ପରିଚିତ । କିନ୍ତୁ ମୂଳତଃ ଏହି ନାମରେ କୌଣସି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଧର୍ମ ନାହିଁ । ପରେ ଏହାର ସମ୍ୟକ୍ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉଛି ।

---

7 Archeological Survey of Moyurabhanja, Vol. I. P. ccliii

8 The Journal of the Kalinga Historical Research Society, Vol, I, No, 3; p. 271-8.

ଏଇଥିରୁ ଜଣାପଡ଼ିବ ମହିମା-ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କିପରି ଅସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଧ୍ୟୟନମାନ ହୋଇଛି । ହୁଏତ ଓଡ଼ିଶାର ସାଧନା-ମାର୍ଗକୁ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧ-ମାର୍ଗ ବୋଲି ଦେଖାଇ ଦେବା ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । ତେଣୁ ସେ ସମଗ୍ର ଭାବରେ ମହିମା-ଧର୍ମର ପ୍ରକୃତି ବୁଝିବାର କଷ୍ଟସ୍ୱୀକାର କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ଠିକ୍ ଏହିପରି ଏକ ଭ୍ରମ ଆଉ ଗୋଟିଏ ସ୍ଥଳରେ ଦେଖାଯାଏ । ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ମହିମାଧର୍ମକୁ ସହଜିଆ ବୈଷ୍ଣବ-ଧର୍ମ ବୋଲି କହି-ଛନ୍ତି (୯) । ତାଙ୍କର ମତ, "ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁ ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ସହଜିଆ ଧର୍ମ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା । ଏହି ସହଜିଆ ଧର୍ମ ବୋଧହୁଏ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କ ଉତ୍ତରେ ମହିମାଧର୍ମ ନାମରେ ଅଭିହିତ ।"

'ପ୍ରାଚୀ ସମିତି' ତରଫରୁ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିବା 'ଗୁପ୍ତ ଚିନ୍ତା-ମଣି'ର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଅଧ୍ୟାପକ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ମତ ପ୍ରକାଶ କରି-ଛନ୍ତି ଯେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସ ମହିମା-ଧର୍ମର ଆଦ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କୁ ଅଲେଖ-ଧର୍ମର ପ୍ରଚାରକ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ମହିମାଧର୍ମ ହେଉଛି ସେହି ଅଲେଖ-ଧର୍ମର ଅବଶେଷ । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ, "ଗୁପ୍ତ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଅଚ୍ୟୁତା-ନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଧର୍ମର ଜଣେ ବିଶିଷ୍ଟ ଉପାସକ ଓ ପ୍ରଚାରକ ଥିଲେ । ହୁଏତ ସେ ଉକ୍ତ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାରକୁ ସଂଗଠିତ କରାଇ ନିଜର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ" (୧୦) । ଏହି ମତର ଜବାବରେ କେବଳ ଏତିକି କହିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ, ମହିମା ଗୋସାଇଁ ତାଙ୍କର ଧର୍ମ-ପ୍ରଚାର କାଳରେ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ନାମ ବ୍ୟବହାର କରିଥିବାର କୌଣସି ଉଲ୍ଲେଖ ନାହିଁ । ସେ ନେମାଳୋରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବା ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କର ଗାଦିକୁ ଥରେହେଲେ ଆସିନାହାନ୍ତି । ତେଣୁ ସେ ଅଚ୍ୟୁତଙ୍କର ପ୍ରଚାରକୁ ସଂଗଠିତ କରାଇ ନିଜର ସଂପ୍ରଦାୟ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ ବୋଲି କିପରି ଗ୍ରହଣ କରାଯିବ ?

ମହିମା-ଧର୍ମର ସ୍ୱଭାବ-ନିରୂପଣ କିପରି ମୁଖ୍ୟତଃ ଅନଧିଗମ୍ୟ ଅନୁମାନ ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବେସିତ ରହିଛି, ଏହିସବୁ ଆଲୋଚନାରୁ ତାହା ବେଶ୍ ଜଣାଯାଏ । ଏହାର ପ୍ରଧାନ କାରଣ ହେଉଛି, ଯଥାଯୋଗ୍ୟ

---

୯ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ : ପୃ ୩୬ ଓ ୧୮୬

୧୦ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ : ପୃ. ୪୭୩

ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ରଖି କେହି ଏହି ଧର୍ମ-ଭାବନାର ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । ଆପଣାର ଗ୍ରନ୍ଥ ପୂର୍ତ୍ତି କରିବାକୁ ଯେପରି ସମୀକ୍ଷକ ଓ ଇତିହାସ-କାରମାନେ ସବୁଥିରୁ ଠିକେ ଠିକେ ଆଣି ଏକାଠି ଗୁନ୍ଥି ଦେବାରେ ଅଧିକ ଉତ୍ସାହ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି । ବୈଦିକ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ପ୍ରଭୃତି ଯେ କେତୋଟି ଜଣାଶୁଣା ଧର୍ମମତ ଆମ ଦେଶରେ ରହି ଆସିଛି, ଜ୍ଞାନ, ଭକ୍ତି ଓ କର୍ମମୂଳକ ଯେଉଁ ତିନୋଟି ଅଭ୍ୟାସ-ମାର୍ଗ ସବୁ ଯୁଗର ସାଧକଙ୍କୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି, ସେଇଥିରୁ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ମତ ବା ମାର୍ଗରେ ଯୋଡ଼ି ଦେଇ ପାରିଲେ ସମାଲୋଚକର ସମାଲୋଚନା ସରି-ଯାଉଛି । ସତେ ଯେପରି ଏ ସବୁ ବିଭିନ୍ନ ମତ ଓ ମାର୍ଗ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଅମୁହାଁ ସିନ୍ଦୁକରେ ଅଲଗା ଅଲଗା ବନ୍ଦ ହୋଇ ରହିଛି, କାହାରି ସହିତ କେବେ କାହାର କୌଣସି ସମ୍ପର୍କ ହେଉନାହିଁ, ଏହିପରି ଏକ ଭ୍ରାନ୍ତ ଧାରଣା ଆମର ରହିଛି । ଖୁଞ୍ଚରେ ପକାଇବାର ସେହି ବୁନିଆଦି ବଦଭ୍ୟାସ ଆମେ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଭୁଲି ପାରିନାହୁଁ । ତେଣୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାସହିତ କୌଣସି ଧର୍ମର ଅଙ୍ଗୋପାଙ୍ଗକୁ ବୁଝିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିବା ଆଗରୁ ହୁଏତ କୌଣସି ଏକ ବିଶେଷ ଲକ୍ଷଣ ଦେଖିବା ମାତ୍ରକେ ଆମେ ତାକୁ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଧର୍ମର ଶାଖା ବୋଲି ଧରି ନେଉଛୁ ।

ମନୁଷ୍ୟର ଦର୍ଶନ ଓ ଧର୍ମକୁ ପରୀକ୍ଷାଗାରର ବିଜ୍ଞାନୀ ନିକିତିରେ ଓଜନ କରିବାକୁ ଯାଇ ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଭୂତ ଅପଚୟ କରାଯାଇଛି । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଧର୍ମ ବା ଦର୍ଶନର ସୁବ୍ଧରୁ ଆଲୋଚନା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଖୁବ୍ କମ୍ ହୋଇଛି । ଅଧିକାଂଶ ସମାଲୋଚକ କେବଳ କୌଣସି ସମସ୍ୟାର ଐତି-ହାସିକ ବିବରଣୀମାନ ଘାଣ୍ଟି ଚକଟି ତାହାକୁ ଏକ ବିଶେଷ ମତବାଦର ଖୁଞ୍ଚରେ ପକାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ମତବାଦର ଜାତି ବା ଭେକ ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ଯାଇ ଧର୍ମ ବା ବିଜ୍ଞାନକ୍ଷେତ୍ରରେ ଆପଣା ପ୍ରତିଭାର ପ୍ରତିଫଳନ କରାଯାଇଥିବା ଦ୍ରଷ୍ଟାର ଅନ୍ତରମାନସଟି ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଜ୍ଞାତ ଅନାଦୃତ ହୋଇ ରହିଛି । ତେଣୁ ପଦେ ପଦେ ଶିଖି ଶିଖି କରି ଜ୍ଞାନର ପରିବୀକ୍ଷଣ ଚାଲିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଅସଲ ଜ୍ଞାନ ସହିତ ପରିଚିତ ହୋଇପାରିବା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାକି ଅଛି । ଯୁଗର ପ୍ରୟୋଜନୀ ପ୍ରବୃତ୍ତି (Utilitarian Outlook) ଆମର ଜିଜ୍ଞାସୁ ମନର ସ୍ୱାଭାବିକ ଉଦ୍ୟମକୁ ଗ୍ରାସ କରିଛି । ତେଣୁ କେବଳ ବ୍ୟାବହାରିକ ଉପକରଣମାନ ଦେଇ ଧର୍ମ ବା ଦର୍ଶନର ଯେତିକି ବୁଝି-ହେବ, ଆମେ କେବଳ ସେତିକି ଗ୍ରହଣ କରି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇଯାଉଛୁ ।

ଫୁଲ ସମ୍ବନ୍ଧ ମନଃପରିଚୟ ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ହେଲେ ଫୁଲର ସ୍ୱରୂପ ବା ସ୍ୱାଭାବିକ ଧର୍ମଟି ଚିହ୍ନିବାର ସାଧନ ଆମପାଖରେ ଥିବା ଦରକାର । ସୁନାର ରଙ୍ଗ କଷି ବୁଲୁଥିବା ବଣିଆ ପରି ଫୁଲର ରଙ୍ଗ, ରୂପକୁ ପରଖି ଦେଖିବାର ଭ୍ରମଭ୍ରିତା କରି ବସିଲେ ଆମର ଚେଷ୍ଟା ସାର୍ଥକ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ (୧୧) ।

ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟର ସମସ୍ତ ଦିଗଟି ସୁସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବେ ବୁଝିବାକୁ ହେଲେ ନିଜର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଆଲୋଚ୍ୟ ବିଷୟ ପରି ବଡ଼ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ମିଲ୍ଟନ୍‌ଙ୍କ ଭାଷାରେ, କବି ନ ହେଲେ କେହି କବିର ସମୁଚିତ ସମାଲୋଚନା କରିପାରିବ ନାହିଁ । ଶିବଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠଭଜନ କରିବାକୁ ହେଲେ ମନୋଗତ ଭାବେ ଶିବଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଅର୍ଜନ କରିବାକୁ ହେବ । ତା’ ନ ହେଲେ ଆମର ସକଳ ଜ୍ଞାନସାଧନା କେବଳ ଜ୍ଞାନଗରିମାର ପ୍ରସାଧନ ହୋଇ ରହିଯିବ । ଅଥଚ ଜ୍ଞାନପିପାସୁ ଅସଲ ମନଟି ଚିରକାଳ ଲାଗି ଉପବାସୀ ରହିଯିବ । ଆମେ ଯେତେ ପ୍ରକାର ଆସନ-ପାଦାସନ-ପୁଷ୍ପ-ଅର୍ଘ୍ୟ ଦେଇ ବାହାରେ ବାହାରେ ଜ୍ଞାନର ଆବାହନ କରୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନସମୁଦ୍ରର ବ୍ୟାପ୍ତି ପାଖରେ ଆପଣାକୁ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ନ କରିଦେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆମର ଅସଲ ଜିଜ୍ଞାସା ଶାନ୍ତ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ (୧୨) । ଜ୍ଞାନର ବାହ୍ୟାଙ୍ଗ ପଛରେ ଦଉଡ଼ି ଦଉଡ଼ି ଦିନେ ନା ଦିନେ କ୍ଲାନ୍ତି ଆସିବ । ଦିନେ ନା ଦିନେ ଆମେ ଆମର ଭ୍ରମ ବୁଝି ପାରିବା ।

---

୧୧ । ବଙ୍ଗଦେଶର ବାଉଲଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ପଦେ ଗୀତ ଅଛି :—

କମଲବନେ ଢୁକେଛେ ଗୋ ସୋନାର ଜହରି
ନିକଷେ କଷିଯେ କମଲ୍ ମରି ଗୋ ମରି ॥

ଅର୍ଥ:—ପଦ୍ମବନରେ କାହିଁ ଏକ ସୁନାର ବଣିଆ ଆସି ପହଞ୍ଚିଛି । ଆପଣା କଷଟି ପଥରରେ ଘଷି ସେ ପଦ୍ମଫୁଲକୁ ପରୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ବସିଛି ॥

୧୨ । ମଧ୍ୟଯୁଗର ଉତ୍ତର-ଭାରତୀୟ ସନ୍ଥପଦରେ ଏହିପରି ଏକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆଲୋକ ଦିଏ, ଦୀପ ମଧ୍ୟ ଆଲୋକ ଦିଏ । ଦୀପ-ଆଲୋକକୁ ଯଥେଷ୍ଟ ଭାବି ସୂର୍ଯ୍ୟକୁ ବିଦାୟ ଦେଲେ ହୁଏତ ବ୍ୟାବହାରିକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ସାଧିତ ହୋଇଯିବ । କିନ୍ତୁ ସୂର୍ଯ୍ୟର ବିରହରେ ହୃଦୟ ମଧ୍ୟସ୍ଥିତ କମଳ କ୍ରମେ ମ୍ଳାନ ହୋଇଯିବ:—

କାମ୍ ସରେ ତୋ ଦୀପସୋ ତପନ ଦିୟୋ ବିଦାୟ
ମାନସସରୋବର ଦେଖିୟେ କମଲ ଗିୟୋ କୁମ୍‌ହଲାୟ୍ ॥

ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରମତ୍ତ ଯୁଗ କ୍ରମେ ଅପସର ଯାଉଛି । ତା'ର ଦୁଃସାହସିକ ସ୍ୱାଧିକାରପ୍ରମତ୍ତତା କ୍ରମେ ଶାନ୍ତ ହୋଇଯାଉଛି । ପଦାର୍ଥ-ବିଜ୍ଞାନ ଓ ଜୀବତତ୍ତ୍ୱର ଆଧୁନିକ ଆବିଷ୍କାର ଫଳରେ ବିଜ୍ଞାନ ଏକ ବିରାଟତର ସତ୍ତାର ପରିଚୟ ପାଇଛି ଓ ଆପଣା ଅକାଅନତାର ସମସ୍ତ ଗୌରବ ସହିତ ସେ ସେହି ସତ୍ତା ଆଗରେ ଆପେ ଆପେ ବିମିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି । ଆମର ଇତିହାସରେ ବିଜ୍ଞାନର ଏହି ସତ୍ୟ-ବୋଧ ଚିରଦିନକୁ ବିରାଟ ସମ୍ପଦ ହୋଇ ରହିଥିବ । ପ୍ରଥମ ଯୁଗର ବିଜ୍ଞାନ ସକଳ ଧର୍ମ ଓ ସକଳ ଦର୍ଶନକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ଆପଣା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନେକ ଦୂର ଦଉଡ଼ି ଯାଇଥିଲା; ସନାତନ ଦର୍ଶନ ଓ ଧର୍ମପରି ସେ ମଧ୍ୟ ଆଜି ଏକ ବିରାଟ ବ୍ୟାପ୍ତିର ତୋରଣ-ଦେଶରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିଛି । ନୂତନ ଯୁଗର ବିଜ୍ଞାନ, ଓ ଦର୍ଶନ ଭିତରେ ଆଉ ପରସ୍ପର-ବିରୋଧ ନାହିଁ ।

ବିଜ୍ଞାନ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହି ଉଦାର ଚକ୍ଷୁ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲା ପରେ ସମାଲୋଚକର ଦୃଷ୍ଟି ବଦଳିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରିଛି । ପ୍ରାଚ୍ୟ-ବିଦ୍ୟାକୁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଯେପରି ସାପୁଆ କେଳା ପେଡ଼ିରୁ ସାପ ବାହାର କଲାପରି ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ, ସେ ଅଭ୍ୟାସରେ କ୍ରମେ ସଂସ୍କାର ଆରମ୍ଭ ହେଲାଣି । ଇତିହାସର ତନ୍ନ ଘାଣ୍ଟି ଘାଣ୍ଟି କ୍ଳାନ୍ତପ୍ରାୟ ଗବେଷକ ଏବେ ବିଦ୍ୟାର ମର୍ମପ୍ରବେଶ କରିବାରେ ଅଧିକ ଉତ୍ସାହ ଦେଖାଇଲେଣି । ଇତିହାସ ବା ଉପରଠଉରିଆ ଘଟଣାଗୁଡ଼ା ଛାଡ଼ି ବର୍ତ୍ତମାନ ସମସ୍ତ ବିଦ୍ୟାର ମର୍ମଟିକୁ ଚିହ୍ନିବାକୁ ହେବ, ଗୁଣ୍ଡରେ ପକାଇବାର ସକଳ ଏକଦେଶୀ ପ୍ରବୃତ୍ତି-ବିକାର ଛାଡ଼ି ବର୍ତ୍ତମାନ ସମସ୍ତ ବିଦ୍ୟାର ସ୍ୱାଭାବିକ ମୂଲ୍ୟ-ନିରୂପଣ କରିବାକୁ ହେବ । ସଭ୍ୟତାର ଦର୍ଶନ-ବିଷୟକ ଆପଣାର ଗ୍ରନ୍ଥରେ (Philosophy of Civilization) ଶ୍ୱାଇତ୍‌ଜର ତାହାର ଆହ୍ୱାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ପ୍ରାଚ୍ୟ ବିଦ୍ୟାଗବେଷଣା ନାମରେ ଆଗେ ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟାଳୟମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁସବୁ ମନଃକ୍ଷେପଣ ଚାଲିଥିଲା, ତାହାର ଉପଶମ ହୋଇଯାଉଛି; ଗବେଷକମାନେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଏହାର ଅସଲ ପ୍ରାଣଟି ଚିହ୍ନିବାର ବିନୟ ଓ ଉତ୍ସାହ ଦେଖାଇଲେଣି ।

ଇଉରୋପର ଇତିହାସରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗରେ ନାନା ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମଦ୍ରଷ୍ଟାଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି । ପଣ୍ଡିତ ମହଲର

ବିଜ୍ଞାନଭ୍ରାନ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଧରା ନ ପଡ଼ି ଏହି ସୁପ୍ରାଚୀନ ଐତିହ୍ୟର ଯଥାର୍ଥ ମୂଲ୍ୟ ଅବହେଳିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ନାନାଯୁଗର ପ୍ରତିହିଂସା ଓ ଅବସାଦର ଚିରନ୍ତନ ସମାଧାନମାନ ଦେଇ ଯେଉଁ ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟା ମନୀଷୀମାନେ ଇଉରୋପରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ କେବଳ ଇତିହାସର ପୂର୍ବାପର ମାନରେ ବିଚାର କରାଯାଇ ଯଥୋଚିତ ଥାକମାନଙ୍କରେ ସଜାଡ଼ି ରଖିଦିଆ ଯାଇଥିଲା । ବିଜ୍ଞାନର ନୂତନ ଯୁଗ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ସମୀକ୍ଷା-ସୂତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ କ୍ରମେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଆଣିଲାଣି । ନୂତନ ଭଙ୍ଗୀରେ ଏକ୍‌ହାର୍ଟ (Eckhart), ଜେକବ୍ ବ୍ର୍ୟମେ (Jacob Bohme) ପ୍ରଭୃତି ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟା (Mystic)ମାନଙ୍କର ଅଧ୍ୟୟନ ଆରମ୍ଭ ହେଲାଣି; ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ମିଶର ଓ ଗ୍ରୀସ୍‌ର ଯେଉଁ ଯୁଗକୁ ଦିନେ ପ୍ରଧାନତଃ ଜାଦୁ ବା କୁହୁକ ଯୁଗ ବୋଲି କହି ଉଡ଼ାଇ ଦିଆଯାଉଥିଲା, ମହାଦେଶର ଧର୍ମଧାରା ଭିତରେ ତାହାର ଯଥୋଚିତ ସ୍ଥାନ ନିର୍ଣ୍ଣିତ କରିଦେବାର ଉଦ୍ୟମମାନ ପୁଣି କରାଗଲାଣି । ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ଇତିହାସ-ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାକୁ ଯାଇ ଇଉରୋପର ବିଭିନ୍ନ ଭାଷାରେ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖା ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେହି ଅତିପରିମାଣ ଜ୍ଞାନ-ଗବେଷଣା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅତି ଶୁଷ୍କ ଓ ପ୍ରାଣହୀନ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଯୀଶୁଙ୍କ ଜୀବନର ନାନା କ୍ଷୁଦ୍ରାତିକ୍ଷୁଦ୍ର ଘଟଣାର ତର୍କାଡ଼ମ୍ବର କରିବାକୁ ଯାଇ ସମାଲୋଚକମାନେ ସେହି ମହାପୁରୁଷଙ୍କର ବିରାଟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଓ ବାଣୀକୁ ଆଚ୍ଛନ୍ନ କରି ରଖିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଅତି ସୁଖ ଓ ଗୌରବର କଥା ଯେ ଏବେ ପୁଣି ସେ ବିଷୟରେ ନୂତନ ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ ମିଳିଲାଣି ଓ ଐତିହାସିକ ପଦ୍ଧତି ଛାଡ଼ିଦେଇ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ପ୍ରଚ୍ଚରିତ ଧର୍ମକୁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଚିହ୍ନିବାର ପ୍ରୟାସମାନ ହେଲାଣି (୧୩) । ଯଥାର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟିରଖି ଜ୍ଞାନ-ପଥରେ ଯାଇପାରିଲେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମଦ୍ରଷ୍ଟା ଆମକୁ ପରିଚୟର ଦ୍ୱାରଦେଶରେ ପହଞ୍ଚାଇଦେଇ ପାରିବେ, ଏହି ବିଶ୍ୱାସ ଏ ଯୁଗରେ କ୍ରମେ ବଦ୍ଧମୂଳ ଓ ବଳିଷ୍ଠ ହୋଇଗଲାଣି ।

---

୧୩ । Christianity As Mystical Fact: Rudolf Steiner: P. 8-9

ଯେଉଁ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମହଲରୁ ପ୍ରେରଣା ପାଇ ଆମେ ଆମ ଦେଶର ସଂସ୍କୃତିରେ ହାତ ଦେଇଥିଲୁ, ସେହି ପଣ୍ଡିତମହଲର ଦୃଷ୍ଟି କ୍ରମେ ବଦଳିଗଲଣି । ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାରେ ବିଜ୍ଞାନ ସେମାନଙ୍କୁ ପଥ ହୁଡ଼ାଇ ନେଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଦିନଶେଷରେ ତାହା ସମସ୍ତ ଜିଜ୍ଞାସାକୁ ଯଥାର୍ଥ ସ୍ଥାନରେ ଆଣି ପହଞ୍ଚାଇ ପାରିଛି । ତେବେ ଆମେ ମଧ୍ୟ ଆମର ଦୃଷ୍ଟି ବଦଳାଇବା ନାହିଁ କାହିଁକି ? ଏହି ନୂତନ ଗତିପଥରେ ସକଳ ଗବେଷଣା ଓ ଅଧ୍ୟୟନକୁ ଚାଳିତ କରିବାର ଆଉ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ କାରଣ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଯେତେବେଳେ ପ୍ରଥମେ ଆମ ସଭ୍ୟତାର ସମ୍ପଦ-ଗୁହାର ପ୍ରଥମ ଉଦ୍‌ଘାଟନ କଲେ, ସେତେବେଳେ ଆମେ ପରାଧୀନ ଥିଲୁ । ଏ ସବୁ ଗହ୍ୱରନିହିତ ଧନ ଯେ ପୈତୃକ-ସମ୍ବନ୍ଧ ସୂତ୍ରରେ ଆମର ଧନ, ତାହା ଆମେ ପାସୋରି ପକାଇଥିଲୁ । ଆର୍ଥିକ ଦୈନ୍ୟର ସଙ୍ଗୀରୂପେ ମାନସିକ ଦୈନ୍ୟ ମଣିଷକୁ ଗ୍ରାସ କରିପକାଏ ଓ ତାର ନାଭିମୂଳ କସ୍ତୁରୀର ବାସଟିକକ ମଧ୍ୟ ମଣିଷ ଅନୁଭବ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଆପଣା ଗ୍ଳାନିର ନୈତ୍ୟ-ଶୋଚନୀୟତା ମଧ୍ୟରେ ଆମେ ଆମର ସମୃଦ୍ଧ ଉତ୍ତରାଧିକାର ଲାଗି ସମସ୍ତ ବାସନା ଓ ଅଧିକାରିତ୍ୱ ହରାଇ ବସିଥିଲୁ । ବର୍ତ୍ତମାନ ବାତାବରଣ ପୁଣି ପରିଷ୍କାର ହୋଇଛି, ବର୍ତ୍ତମାନ ଆମେ ଗହ୍ୱରର ପ୍ରଥମ ଦ୍ୱାର ଭେଦ କରି ପାରିଛୁ । ସ୍ୱାଧୀନତା ହିଁ ମନୁଷ୍ୟକୁ ତା'ର ଗୃହସମ୍ପଦର ପରିଚୟ ଦେଇଯାଏ । ଭାରତର ସ୍ୱାଧୀନତା ଫଳରେ ଭାରତ-ଅନ୍ତରର ଆବିଷ୍କାର କରିବା ଲାଗି ଆମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଆହ୍ୱାନ ଆସି ପହଞ୍ଚିଛି । ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ସାମାଜିକ ଓ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନ ବିଷୟରେ ଆମେ ବେଶୀ କିଛି ଜାଣୁ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏତିକ କଥା ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ଯେ, ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଧର୍ମହିଁ ଆମ ଜାତୀୟ ବିକାଶର ନିର୍ଦ୍ଦେଶନାମା ଦେଇଆସିଥିଲା । ଆମ ଦେଶର ସ୍ୱାଭାବିକ ଧର୍ମବାସନା ଓ ବିଦ୍ୟାନୁରାଗ କେତେ କେତେ ଧର୍ମକୁ ଏହି ଭୂମିରେ ଏକତ୍ର ସମ୍ମିଳିତ କରାଇଥିଲା ଏବଂ କେତେ କେତେ ନୂତନ ଧର୍ମର ସୃଜନ କରିଥିଲା । ଯେକୌଣସି ବିଶେଷ ଯୁଗର ଯାବତୀୟ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ଓ ସଂଶୟର ସମାଧାନ ଲାଗି ଲୋକେ କେବଳ ଧର୍ମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶକୁ ଅନାଇ ରହିଥିଲେ ଏବଂ ସନାତନ ଧର୍ମ ନୂତନ ନୂତନ ରୂପରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରି ଇହ ଓ ପରନ-ଜୀବନରେ ସବଳ ନେତୃତ୍ୱ ଦେଇ ପାରୁଥିଲା । ସେ ସବୁର କାହାଣୀ ଏବେ ସୁଦ୍ଧା ଆମର

ତାଳପତ୍ର ପୋଥିଭିତରେ ଆକୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି, ଦେଶରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୀବନ୍ତ ଓ ସଚଳ ରହିଥିବା କେତେ କେତେ ଧର୍ମ-ପନ୍ଥା ଓ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସେହି ବାଣୀକୁ ବହନ କରି ଆସୁଛନ୍ତି । ଆୟତନ-ଆବଦ୍ଧ ଗବେଷଣା-ଗାରର ବାହାରକୁ ଯାଇ ଆମକୁ ସେ ସକଳକୁ ପୁଣି ଆବିଷ୍କାର କରିବାକୁ ହେବ, ଦେଶର ସ୍ୱରୂପକୁ ଚିହ୍ନିବାକୁ ହେବ । ଆମର ଅଯୋଗ୍ୟତା ହେଲେ ବିଦେଶୀ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଏ ଦେଶର ଯେଉଁ ଯେଉଁ ବିଦ୍ୟାର ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି, ସେ ସବୁକୁ ପୁଣି ପରୀକ୍ଷା କରି ଉଚିତ ମାନ-ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବାକୁ ହେବ । ପରିମାଣ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଯେତେ ଅଧିକ ଚର୍ଚ୍ଚା ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସାରା ଜଗତ ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୟା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଠିକ୍ ଠିକ୍ କଥା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜାଣିପାରି ନାହିଁ । କାମାକ୍ଷା କାମ-ରୂପ କହିଲେ ଆଗେ ଆମେ ଯାହା ବୁଝୁଥିଲୁ, ଭାରତ ବିଷୟରେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଜଗତର ଅନେକ ଲୋକ ଏବେ ମଧ୍ୟ ସେଇଆ ବୁଝନ୍ତି । ଆମେ ବର୍ତ୍ତମାନ କ୍ଷେତ୍ରର ଅଧିକାଂଶ ହୋଇଛୁ, ପୃଥିବୀର ସୁଧୀ ସମାଜ ନିଶ୍ଚୟ ଆମର ମୁହଁରୁ ଆମର ସ୍ୱରୂପ-ପରିଚୟ ଜାଣିବାକୁ ଆଶା କରିବ । ତେଣୁ ଏହି ଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ ଆମର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଯେ କେତେ ମହତ୍ତର, ତାହା ସ୍ପଷ୍ଟ ବୁଝାଯାଉଛି ।

ଆମଦେଶରେ ନିଗୂଢ଼ ଧର୍ମକଥାମାନ ବୁଝିବାର ନିଜସ୍ୱ ପଦ୍ଧତି ନିଶ୍ଚୟ ଥିଲା । ହୁଏତ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ବାତୁଳ ପଥର ଅନୁକରଣ କରି ଆମେ ସେହି ପଦ୍ଧତି ବିଷୟରେ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇରହିଛୁ । ଆମ ଦେଶରେ ଧର୍ମ ବା ଜ୍ଞାନର ଏକ ସାମାଜିକ ଦାୟିତ୍ୱ ସବୁକାଳରେ ଥିଲା । ଭାରତୀୟ-ବିଦ୍ୟାର ଆଖିରେ ଆମେ ସମସ୍ତେ ପ୍ରାପ୍ତି-ପଥରେ ପଥିକ । ସମାଜକୁ ଏ ଦେଶର ମନୀଷିମାନେ ଚିରଦିନ ଗୋଟିଏ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସହଯୋଗ ତନ୍ତ୍ର (Spiritual Commonwealth) ରୂପରେ ଦେଖି ଆସିଛନ୍ତି । ମୋକ୍ଷ ବା ଉପଲବ୍ଧିହିଁ ସବୁଶାସ୍ତ୍ରର ଚରମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ସେହି ମୋକ୍ଷମାର୍ଗରେ ପଦେ ପଦେ ଯାଏ ଆଲୋକ ଦେଖାଇଦେବା ହେଉଛି ଜ୍ଞାନ-ଚର୍ଚ୍ଚାର ପ୍ରଧାନ ଧ୍ୟେୟ । ବୈଦିକ ଶାସ୍ତ୍ରର ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ଆରଣ୍ୟକ ଗ୍ରନ୍ଥ-ମାନଙ୍କ ଉପରେ ଆଖି ପକାଇଲେ ଏହିକଥା ପରିଷ୍କାର ହୋଇଯାଏ । ନାନା କାରଣରୁ ଆମର ଶାସ୍ତ୍ର-ଚର୍ଚ୍ଚା ବା ଅଧ୍ୟୟନ ତା'ର ସାମାଜିକ କର୍ତ୍ତବ୍ୟରୁ ବିଚ୍ୟୁତ ହୋଇଛି । ସମାଜର ଉପରିଭାଗରେ ରହି ଜ୍ଞାନ ହୁଏତ ଆପଣାକୁ ଅବଗୁଣ୍ଠିତା ପ୍ରାସାଦ ବଧୂ କରି ରଖିବାକୁ ଅଧିକ

ପସନ୍ଦ କରୁଛନ୍ତି । ସେଥିଲାଗି ଆପଣା ମହଲରେ କେତେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ସ୍ୱୀକୃତି ପାଇପାରିଲେହିଁ ସେ ବେଶ୍ ଆତ୍ମପ୍ରସାଦ ଲାଭ କରୁଛନ୍ତି । ଧର୍ମର ସାମାଜିକ ବା ସାଧନାମୂଳକ ଦାୟିତ୍ୱ ବୁଝିବାକୁ ତାକୁ ବେଳ କାହିଁ ? ଆମର ସନାତନ ଜ୍ଞାନ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେ ଏହି ଦିଗରେ ନାନା ପ୍ରୟାସ ହୋଇଛି, ସେ କଥା ମଧ୍ୟ ତା'ର ଆଖିରେ ପଡ଼ୁନାହିଁ ।

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ବେଦ ଓ ତନ୍ତ୍ରମାର୍ଗର ଅନେକ ଶାସ୍ତ୍ରର ଇଂରାଜୀ ଅନୁବାଦ କରିଛନ୍ତି । ଶବ୍ଦର ଆକ୍ଷରିକ ପରିଭାଷାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହି ସେମାନେ ବ୍ୟଙ୍ଗାର୍ଥଟିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ଯେଉଁଠି କୌଣସି ଅଂଶର ଅର୍ଥବୁଝିପାରି ନାହାନ୍ତି, ତାକୁ ଅବୋଧ ବୋଲି ଉଡ଼ାଇଦେଇଛନ୍ତି । ଫଳରେ ଆମ-ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ଓ ମର୍ମ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୋଧଗମ୍ୟ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ବୈଦିକ ଶାସ୍ତ୍ରସଂହିତାରେ ମଧ୍ୟ ବେଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରା-ଯାଇଛି । ସଂହିତା ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନକୁ ତୁଳନା କରି ଦେଖିଲେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାପଡ଼େ ଯେ, ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆମ ଧର୍ମକୁ ଠିକ୍ ଠିକ୍ ବୁଝିବାର ଚେଷ୍ଟା କରି ନାହାନ୍ତି । ବେଦର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବାଲାଗି ସଂହିତାରେ ଯେଉଁ ପଦ୍ଧତିର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି, ତାହାର ନାମ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବା ଆଧ୍ୟାତ୍ମବତ୍ ପଦ୍ଧତି (୧୮) । ଧର୍ମର ବାଚ୍ୟାର୍ଥଠାରୁ ତାହାର ତତ୍ତ୍ୱାର୍ଥହିଁ ବେଶୀ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ତେଣୁ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରକୁ ବୁଝିବା ବେଳେ ଏହି ତତ୍ତ୍ୱାର୍ଥ ବା ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଅର୍ଥକୁ ଆପଣା ଧ୍ୟାନରେ ରଖିବାକୁ ହେବ । ତନ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତି ସାଧନା-ମାର୍ଗୀୟ ଶାସ୍ତ୍ରର ଆକ୍ଷରିକ ଅର୍ଥ ଖୋଜି ବସିଲେ କେବଳ ବିଫଳ ଓ ବିରକ୍ତ ହେବାହିଁ ସାର ହେବ । କିନ୍ତୁ ତନ୍ତ୍ରର ଧର୍ମ-ଦୃଷ୍ଟି ସହିତ ଆପଣା ମନକୁ ଏକୀଭୂତ କରି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପଦ୍ଧତିଦ୍ୱାରା ଜିଜ୍ଞାସାକୁ ଚାଳିତ କରି ପାରିଲେ ତନ୍ତ୍ରର ସମସ୍ତ ଅର୍ଥ ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯିବ ଓ ସ୍ୱଭାବତଃ ପାଠକମନକୁ ତନ୍ତ୍ର ସାଧନା ଅଭିମୁଖରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରାଇବ । ବିଷୟର ମର୍ମଗତ ଅର୍ଥ ଭେଦ ନ କରି କେବଳ ପୋଥିର ବାହ୍ୟାର୍ଥ ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ ରହିବାକୁ ନିରୁକ୍ତରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ନିନ୍ଦା କରାଯାଇଛି । ଯାସ୍କଙ୍କର ଭାଷାରେ, "ନିଗୂଢ଼ ଅର୍ଥ ନ ବୁଝି ଯେ କେବଳ ଶାସ୍ତ୍ର-ଅଧ୍ୟୟନ କରେ, ସେ କେବଳ ନର୍ଗାବ

୧୮ । ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ—The Vedas and Adhyatma Tradition by Sri Basudev S. Agrawala: in Indian Culture (Journal of the Indian Research Institute) Vol. V. P. 285

କାଠଖଣ୍ଡିକ ପରି । କେବଳ ବୋଝ ବୋହିବାକୁ ତା'ର କପାଳରେ ସାର ହୋଇ ରହେ ।" ଶାଖ୍ୟାୟନ ଆରଣ୍ୟକର ବେଦ-ଶିର ଉପନିଷ-ଦ୍‌ରେ କୁହାଯାଇଛି, "ଋକ୍‌ର ମୂର୍ଦ୍ଧା, ଯଜୁଃର ଉତ୍ତମାଙ୍ଗ, ସାମର ମସ୍ତକ ଓ ଅଥର୍ବର ଖପୁର (ମୁଣ୍ଡମୁଣ୍ଡମ୍) ପରି ଗୁହ୍ୟ ଅର୍ଥ ନ ବୁଝି ଯିଏ ବେଦପାଠ କରେ ତାକୁ କେବଳ ଗୋଟିଏ ମସ୍ତକବିହୀନ କବନ୍ଧ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରେ ।" ଏହି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପଦ୍ଧତିକୁ କାଳିଦାସ ହସ୍ତୀ-ବିଦ୍ୟାର ମର୍ମସାର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି (୧୫) ।

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ, ଏପରିକି ପ୍ରତ୍ୟେକ ବୋଧ ବା ଜ୍ଞାନ ବିଷୟକ ସାମଗ୍ରୀର ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ଆମକୁ ଏହି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପଦ୍ଧତି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଯେଉଁ ବିଦ୍ୟା ଯେତିକି ଦୂର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବୋଧ-ଯୋଗ୍ୟତା ଆବଶ୍ୟକ କରେ, ଆମେ ଆପଣାର ବୋଧଶକ୍ତିକୁ ସେତିକି ଦୂର ପ୍ରସାରିତ ନ କଲେ ବିଦ୍ୟାର୍ଣ୍ଣବର ରତ୍ନମୟ ତଳକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି ପାରିବା ନାହିଁ । ବିଜ୍ଞାନବିତ୍ କେବଳ ପ୍ରକୃତି-ବିଜ୍ଞାନର କେତୋଟି ସାଧାରଣ ନିୟମରେ ଜ୍ଞାନର ସମସ୍ତ ପ୍ରଦେଶରେ ହାତ ବୁଲାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବ, ମୁଗ୍‌ଧ ଭକ୍ତ ଉତ୍ପତ୍ତି ଓ ବିକାଶସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସକଳ ସାଧା-ରଣ ଜ୍ଞାନକୁ ଦୂରକୁ ଫିଙ୍ଗିଦେଇ କେବଳ ଧର୍ମର ପ୍ରଶସ୍ତି କୀର୍ତ୍ତନ କରିବାରେ ପାଠକର ସମୟ ନେବ, ଦେଶର କେବଳ-ସଂସ୍କୃତ୍ୟକ ଯୁଗର ଧାରାବାହିକ ଇତିହାସ ଲେଖିବାର ଉଦ୍‌ବେଗରେ ନାନାଧର୍ମ ଓ ନାନା ମତବାଦର ବାହ୍ୟାଙ୍ଗ ଓ ବାଚ୍ୟାଙ୍ଗକୁ ଗୁନ୍ଥି ଏକ ଅସ୍ୱାଭାବିକ ମାଳା ଲମ୍ବାଇ ଦେବାର ପ୍ରୟାସ କରିବ, ଏପରି ହେଲେ ଆମେ କୌଣସି ଜାତି ବା ଯୁଗର, ଧର୍ମ ଦର୍ଶନ ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ବୁଝିପାରିବା ନାହିଁ । ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରମତ୍ତ ଯୁଗ ସହିତ ଆମ-ଦେଶରେ ସମାଲୋଚନାର ଏହି ପ୍ରମତ୍ତ ଯୁଗର ମଧ୍ୟ ଅବସାନ ଘଟିବା ଉଚିତ । ସମାଲୋଚକ ଅନ୍ତତଃ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆପଣାର ଅଗାଧ ପୁଞ୍ଜି ଓ ତାହାର ସମ୍ଭାବନା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସଚେତ ରହିବା ଉଚିତ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟି ବଦଳ ଉପରେ ଜୋର ଦେବାଲାଗି ମହିମା-ଧର୍ମ ବିଷୟକ ଆଲୋଚନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ପ୍ରଥମେ ଏକ ଦୀର୍ଘ ଉପକ୍ରମଣିକା ଦେବାକୁ ହେଲା । ହୁଏତ ଶୁଦ୍ଧ ଜ୍ଞାନଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏସବୁକୁ

---

୧୫ । ହସ୍ତୀ ବିଗ୍ରହବତ୍ୟେବ ସମମଧ୍ୟାତ୍ମବିଦ୍ୟୟା ।। । ମାଳବିକାଗ୍ନିମିତ୍ର ।

ସୁଧୀ ପାଠକମାନେ ଅବାନ୍ତର ବୋଲି କହିବେ । ପାଖୁଡ଼ାରୁ ପାଖୁଡ଼ା ବା କେଶରରୁ କେଶର ଅଲଗା କରି ଦେଖାଇଦେଲେ ପୁଷ୍ପ-ବିଶେଷଜ୍ଞର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ କଦାପି ଶେଷ ହୋଇଯିବ ନାହିଁ । ସବା ପ୍ରଥମେ ତାକୁ ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ସହିତ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ପରିଚିତ କରାଇବାକୁ ହେବ । ତାହାରି ଦ୍ୱାରା ବିଷୟବସ୍ତୁର ଆଲୋଚନାଲାଗି ନିଜର ଅଧିକାରକୁ ସ୍ୱସିଦ୍ଧ କରି ସେ ଯଥାର୍ଥ ଆଲୋଚନାରେ ହାତ ଦେବ । ମହିମା-ଧର୍ମକୁ ସର୍ବାଦୌ ପୂର୍ଣ୍ଣ ମନରେ ବୁଝିବାକୁ ହେବ, ତା'ପରେ ତା'ର ବାହ୍ୟ ଅଙ୍ଗ ଓ ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଶ୍ନ ଉଠୁଛି । ଉଚିତ ମାନଦେଇ ଧର୍ମଟିକୁ ପାଠକପାଖରେ ପରିଚିତ କରାଇ ଦେବାହିଁ ଉପସ୍ଥିତ ଆଲୋଚନାର ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ, ଏବଂ ସେହି ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀହିଁ ଲେଖକର ଅଧିକାରକୁ ପ୍ରମାଣିତ କରିବ ।

ଯେ କୌଣସି ଧର୍ମ-ବିପ୍ଳବର ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ଆମକୁ ଈଶ୍ୱର, ଜଗତ୍ ଓ ମନୁଷ୍ୟ ଏହି ତ୍ରୟୀ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଉପରେ ବିଚାର କରିବାକୁ ହେବ (୧୭) । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ ତା'ର ପରମ ଧ୍ୟେୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆପଣାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇଥାଏ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମର ଅନୁଯାୟୀମାନେ ନାନା ଶୃଙ୍ଖଳା ଓ ନିୟମ ଦ୍ୱାରା ସେହି ଧର୍ମକୁ ସଂରକ୍ଷିତ କରି ରଖନ୍ତି, ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ ସମୂହଭାବରେ ତତ୍କାଳୀନ ସାମାଜିକ ଓ ମାନସିକ ପରିବେଶକୁ କୌଣସି ନା କୌଣସି ପ୍ରକାରରେ ପ୍ରଭାବିତ କରେ । ମହିମା-ଧର୍ମର ଈଶ୍ୱର-ତତ୍ତ୍ୱ ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ଆଲୋଚିତ ହେବ । ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁ ସାଧନା-ମୂଳକ ଧର୍ମ ଧାରାଟି ନାନା ସ୍ୱାଭାବିକ ରୂପରେ ବିକଶିତ ହୋଇ ଆସିଛି, ସେଥିରେ ମହିମା-ଧର୍ମର ନିଜସ୍ୱ ସ୍ଥାନ ନିଶ୍ଚିତ ରହିଛି । ହଜାର ହଜାର ଲୋକ ଏହି ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇଛନ୍ତି, ଚୈତନ୍ୟାଶ୍ରୟୀ ବୈଷ୍ଣବ-ଧର୍ମର କୀର୍ତ୍ତି-ଧ୍ୱଜା ଉଡ଼ୁଥିଲା ବେଳେ ହଠାତ୍ ଏହି ଧର୍ମ ଲୋକ-ସମାଜରେ ଆପଣାର ଘୋଷଣା ଜଣାଇଛି । ଓଡ଼ିଶା, ଆନ୍ଧ୍ର, ଏପରିକି ବ୍ରହ୍ମଦେଶର ଅନେକ ଗୃହସ୍ଥଙ୍କର ନିତ୍ୟ-ନୈମିତ୍ତିକ ଜୀବନରେ ଏହି ଧର୍ମର ସ୍ପର୍ଶ ବାଜିଛି । ମହିମାପୀଠ ଯୋରନ୍ଦାକୁ ମାଘ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଯାତ୍ରାରେ ସହସ୍ରାଧିକ ଲୋକ ଆସନ୍ତି । ଆପଣା ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ଜରିଆରେ ଲୋକସାଧାରଣଙ୍କର ଜୀବନ ସହିତ ଏହି ଧର୍ମର ସମ୍ବନ୍ଧ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଳବତ୍ତର ରହିଛି ।

---

୧୭ । Sociology of Religion: Joachim Wach: P.23

ମହିମା-ଧର୍ମର ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଜୀବନ୍ତ ସାକ୍ଷୀ ହେଉଛନ୍ତି ତଦନ୍ତର୍ଗତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ । ଏହିମାନେ ହେଉଛନ୍ତି ଯେ କୌଣସି ଆଲୋଚନାର ପ୍ରଥମ ସାମଗ୍ରୀ । ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସବୁଠୁ ସତ୍ୟକଥା ଏହିମାନଙ୍କର ଜୀବନାଚାର ଓ ଚିନ୍ତାଧାରାରୁ ମିଳିବ । ତେଣୁ ମହିମା-ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଗ୍ରନ୍ଥାଗାରର ଗ୍ରନ୍ଥକୁଡ଼ ଘାଣ୍ଟିବା ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଥମେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ମହିମା-ପନ୍ଥା ଅନୁସରଣ କରୁଥିବା ଏପରି ଅନେକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ରହିଛନ୍ତି ଯେଉଁମାନେ କି ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଆଚାର ଉଭୟ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସେହି ଧର୍ମଶାଖାର ପ୍ରକୃତ ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରିପାରିବେ । ସେହିମାନଙ୍କର ଜୀବନ ମଧ୍ୟଦେଇ ଧର୍ମର ପରମ୍ପରା ସଂରକ୍ଷିତ ଯାଇଥିବା ଅଳୋକ ପରି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଆସୁଅଛି । ମହିମା-ଧର୍ମରେ ଆପଣାର ସକଳ ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ପୁଷ୍ଟପାଳିତ କରି ସେମାନେ ସେହି ଧର୍ମର ଆରାଧ୍ୟ ପାଖରେ ନିଜର ସମର୍ପଣ କରିଦେଇଛନ୍ତି । ତତ୍ତ୍ୱଦର୍ଶୀ ବା ପରମସ୍ଥ (mystic)-ମାନଙ୍କର ବିଚାରଧାରା ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାର ପ୍ରଧାନତମ ସାମଗ୍ରୀ ହେଉଛନ୍ତି କେବଳ ସେହି ତତ୍ତ୍ୱଦର୍ଶୀ ଓ ପରମସ୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ (୧୭) । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ ପୁସ୍ତକରେ ସେହି ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ମତ ଓ ଧର୍ମାଭ୍ୟାସକୁ ସବୁଠାରୁ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ଏବଂ ସେହିମାନଙ୍କ ସହିତ ଆବଶ୍ୟକ ସଂସ୍ପର୍ଶରେ ଆସିବା ପରେହିଁ ମହିମାଧର୍ମର ଆଲୋଚନାରେ ହାତ ଦିଆଯାଇଛି ।

—※—

୧୭ । "We shall judge mysticism first by the mystics, not by the theories of a few."—; The Meaning of God in Human Experience: W. E. Hocking: P. 352

(ଖ) ମହିମା-ଧର୍ମ ବିବରଣ

ମହିମା-ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମର ଧାରଣା ଏତେ ଭ୍ରାନ୍ତ ଓ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଆମକୁ ପ୍ରଥମେ ସେହି ଭୁଲ ଧାରଣାଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଦେଶର ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କର ସରଳ ବିଶ୍ୱାସ ହୁଏତ ଧର୍ମକୁ ଆପଣା ମନୋମତ କରି ରଙ୍ଗାଇ ନିଏ, ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ପଛରେ ରହିଥିବା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦର୍ଶନ ଓ ଆଚାର-ବିଚାରକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ ରଖି ଜନସାଧାରଣ କେବଳ ଭକ୍ତିପରବଶ ଚିତ୍ତରେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ପୂଜ୍ୟ ଓ ପୂଜୋପଚାରକୁ ଏକାଠି ମିଶାଇ ଦିଅନ୍ତି । ନେପାଳର ଅଧିକାଂଶ ମନ୍ଦିରରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଚତୁର୍ବାହୁ ମୂର୍ତ୍ତି ନିର୍ମାଣ କରାଯାଇ ତାଙ୍କୁ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଆୟୁଧ, ମୁକୁଟ ଓ ଉପବୀତରେ ସଜାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଗଡ଼ଜାତରେ ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଯୁଗଳମୂର୍ତ୍ତି ପାଖରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ପଥର ବିଗ୍ରହ ପୂଜାପାଉଛି ।

ଲୋକ-ମନର ସହଜ କଳ୍ପନାର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ବାସ୍ତବ ସାମାଜିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଧର୍ମର ଈଦୃଶ ଅଦଳବଦଳ ବେଶ୍ ବୁଝିହୁଏ । କିନ୍ତୁ କୌଣସି ଧର୍ମର ନିର୍ଭୁଲ ସମୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ଯାଇ ସାହିତ୍ୟ-ସମାଲୋଚକ ଓ ଇତିହାସକାରମାନେ ଯେତେବେଳେ ଆପଣା କାର୍ଯ୍ୟ ସମାପ୍ତ କରିବାର ଚଞ୍ଚଳତାରେ ଧର୍ମକୁ ଗୋଳେଇ ଘାଣ୍ଟି ପକାନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ପ୍ରକୃତରେ ବଡ଼ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ ।

ଚାରିଧାଡ଼ି ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ କବିତାର ଅଯତ୍ନକୃତ ଅନୁବାଦ କରି ଶ୍ରୀ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି ଯେ, ଦିବ୍ୟସିଂହଦେବଙ୍କର ଏକୋଇଶି ଅଙ୍କରେ, ଅର୍ଥାତ୍, ୧୮୭୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଭକ୍ତ ଭୀମଭୋଇ ଦିବ୍ୟଶକ୍ତି ଲଭିକରି ମହିମାଧର୍ମର ସତ୍ୟ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱକୁ ଜଗତ ସମକ୍ଷରେ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । (୧) । ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର କହନ୍ତି ଯେ ଭୀମଭୋଇ ୧୮୬୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ୧୮୯୫ରେ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ଯୌବନର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ସେ ଢେଙ୍କାନାଳ ଯାଇ ମହିମାଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ । ସେଠାରୁ ଫେରି ସୋନପୁରରେ ରହି ଧର୍ମ-ପ୍ରଚାରରେ

---

୧ । Modern Budhism & etc. P. 160

ଲଗିଥିଲେ । ଖ୍ରୀମଦ୍ଭେଇଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଧର୍ମ ଅଲେଖ-ଧର୍ମ ନାମରେ ଅଭିହିତ (୨) । ଉପରଲିଖିତ ଏହି କେତୋଟି ବାକ୍ୟରୁ ଅବଶ୍ୟ ଏକାଧିକ ସନ୍ଦେହ ଉପୁଜୁଛି । ଖ୍ରୀମଦ୍ଭେଇ ପ୍ରକୃତରେ ଢେଙ୍କାନାଳ ଯାଇ ମହିମା-ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ କି ନାହିଁ, ତାଙ୍କର ଧର୍ମକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ରଭାବରେ ଅଲେଖ ଧର୍ମ କୁହାଯାଏ କି ନାହିଁ, ଉଚିତ ସ୍ଥାନରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା ହେବ । ବର୍ତ୍ତମାନ କେବଳ ମହିମା-ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରର ତାରିଖଟିକୁ ମନେ ରଖିଲେ ଚଳିବ । ମହିମା-ଧର୍ମର ପ୍ରଖ୍ୟାତ ପରି-ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଶ୍ରୀ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା କହନ୍ତି ଯେ ମହିମାଗୋସାଇଁ ୧୮୨୬ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରଥମେ ପୁରୀରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିଲେ ଓ ଓଡ଼ିଶାର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଆପଣାର ସନ୍ଦେଶ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ (୩) । ସେ ଯାହାହେଉ ପଛକେ, ମହିମା-ଧର୍ମ ଯେ ଦେଢ଼ଶହ ବର୍ଷରୁ ବେଶୀ ପୁରୁଣା ନୁହେଁ, ଏହା ସର୍ବମତସ୍ୱୀକୃତ । ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଢେଙ୍କାନାଳ ଗଡ଼ ଓ ଯୋରନ୍ଦା ଆଖପାଖରେ କେତେକ ବୃଦ୍ଧ ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ନିଜର ବାପ ଅଜାମାନଙ୍କ-ଠାରୁ ଶୁଣିଥିବା ଅନେକ କଥା ମନେ ରଖିଛନ୍ତି । ତଥାପି ବଡ଼ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଲାଗେ ଯେ ଏତେ ଅଳ୍ପଦିନ ପୂର୍ବର ଧର୍ମ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ତା' ବିଷୟରେ ଆମର ଧାରଣା ଅତି ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଛି । ଏପରିକି, ଯେକୌଣସି ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ଅତି ପ୍ରଧାନ କଥା ତା'ର ଧର୍ମପ୍ରଚାରକ ନେଇ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଠିକଣା କରି କେହି କହିନାହାନ୍ତି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁଙ୍କର ଇଂରେଜୀ ବହି ଜରିଆରେ ମହିମାଧର୍ମ ସମ୍ପର୍କୀୟ ଭୁଲ ଧାରଣା ଓଡ଼ିଶା ବାହାରକୁ ମଧ୍ୟ ସଂକ୍ରାମିତ ହୋଇଛି । ପଣ୍ଡିତ ହଜାରୀପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀଙ୍କର ଲିଖିତ 'ହିନ୍ଦୀ ସାହିତ୍ୟକୀ ଭୂମିକା' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହାର ସୂଚନା ମିଳେ । ସବୁଠାରୁ କୌତୂହଳପ୍ରଦ ବିଷୟ ହେଉଛି ଯେ, ଧର୍ମ ବିଷୟରେ କୌଣସି

---

୨ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ : ଶ୍ରୀ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର: ପୃ : ୧୭୮-୯

୩ । ସତ୍ୟ ମହିମା ଧର୍ମର ଇତିହାସ: ବ୍ରହ୍ମଅବଧୂତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଶ୍ରୀ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା . ପୃ. ୨ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଶ୍ରୀ ଗୋପାଳଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରହରାଜ ଓ ଶ୍ରୀ ବିଚ୍ଛନ୍ଦଚରଣ ପଟ୍ଟନାୟକ ମତ ପ୍ରକାଶ କରିଛନ୍ତି ଯେ, 'ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ଅଷ୍ଟାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷପାଦରେ ଓ ମହିମା ଧର୍ମର ଆଦ୍ୟ ପ୍ରଚାରକାଳ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାରମ୍ଭ ଭାଗ ।'

ପ୍ରକାର ଆଲୋଚନା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସେହି ଧର୍ମର କୌଣସି ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କଠାରୁ ସମୀକ୍ଷକମାନେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ଆସିନାହାନ୍ତି ।

କେତେବର୍ଷ ହେଲା ଉତ୍କଳ ସତ୍ୟମହିମା ଧର୍ମାଲୋଚନା ସମିତି ତରଫରୁ ଶ୍ରୀ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କର 'ସତ୍ୟ ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ' ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ମୁଖରେ ଯେଉଁସବୁ କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଓ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବିବରଣୀମାନ ରହି ଆସିଥିଲା, ସେହିଗୁଡ଼ିକ ସଂଗ୍ରହ କରି ଶ୍ରୀ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ମହିମାଧର୍ମର ଏକ ସଂବନ୍ଧ ଇତିହାସ ଦେବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବସ୍ଥାରେ ଏହାହିଁ ଆମର ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ତେଣୁ ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବଠାରୁ ମହିମା ଧର୍ମର ଦୃଢ଼ ସଂସ୍ଥାପନ ଓ ଗୋସାଇଁଙ୍କ ତିରୋଭାବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେଉଁ ଧର୍ମ-ବିବରଣ ନିମ୍ନରେ ଦିଆଯାଇଛି, ତାହା ପ୍ରଧାନତଃ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥଟିରୁହିଁ ସଙ୍କଳିତ ହୋଇଅଛି ।

“ଏହି ଭାରତଭୂମିରେ ସତ୍ୟଧର୍ମର ଗ୍ଲାନି ହେବାରୁ ସିଦ୍ଧ, ସାଧୁ, ଋଷି, ମୁନି ଓ ଦେବବୃନ୍ଦ ଭୀତହୋଇ ଜଗଦୀଶ୍ୱର ପରମାତ୍ମାଙ୍କଠାରେ ସତ୍ୟଧର୍ମ ସ୍ଥାପନ ପୂର୍ବକ ଜଗତ୍ର ରକ୍ଷା ନିମିତ୍ତ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ବିଶ୍ୱପୂଜ୍ୟ ଜଗଦ୍ବନ୍ଧୁ ଭାରତଭୂମିରେ ସତ୍ୟଧର୍ମର ହ୍ରାସ ହେବାର ଜ୍ଞାତ ହୋଇ ମହାଶୂନ୍ୟରୁ ସ୍ୱଶକ୍ତିରେ ପ୍ରବୃଦ୍ଧ ନାରାୟଣ ସ୍ୱରୂପ ଧାରଣ କରି ହିମାଳୟ, କୈଳାସଗିରି ଶିଖରରେ କେବଳ ବାୟୁପାନ ପୂର୍ବକ ଅନେକ ସମୟରୁ ଆତ୍ମଯୋଗ-ସମାଧିରେ ଅତିବାହିତ କଲେ । ତତ୍ପରେ ଗିରିର ସାନୁଦେଶରେ ସିଦ୍ଧ ମୁନିବୃନ୍ଦଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଲେ, 'ତୁମ୍ଭେମାନେ ଏବେ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ଯାଇ ମାନବ ଯୋନିରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କର । ସତ୍ୟଧର୍ମ ସ୍ଥାପନାର୍ଥ ଏହି ଭାରତଭୂମିର ପୂର୍ବଭାଗସ୍ଥ ଉତ୍କଳ ପ୍ରଦେଶରେ ପ୍ରଭୁ ସତ୍ୟ ମହିମାଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିବେ । ସେହି ଦେଶରେ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଦର୍ଶନ-ଲାଭ ପୂର୍ବକ ସତ୍ୟଧର୍ମର ଉପଦେଶ ଗ୍ରହଣ କରି ସିଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସ୍ୱରୂପରେ ଜଗତର ମଙ୍ଗଳାର୍ଥ ସେହି ସତ୍ୟଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରି ମହୀପର୍ଯ୍ୟଟନ କରିବ ।' ଏହିରୂପେ ସିଦ୍ଧବୃନ୍ଦଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଇ 'ଗୁପ୍ତ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ' ବେଶରେ ଭାରତ ଭ୍ରମଣ କରି ଶେଷରେ 'ସତ୍ୟ ସନାତନ ମହିମାଧର୍ମ' ସ୍ଥାପନାର୍ଥ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ନାରାୟଣ ଜଗଦ୍ବିଭୁ ମହିମାଗୋସାଇଁ ସର୍ବ ପ୍ରଥମେ

ଏହି ଉତ୍କଳ ପ୍ରଦେଶର ପୃଷ୍ଠାରେ ଶାଲ୍ଲୀଶୂରାବ୍ଦ ୧୭୩୩ (ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ୧୮୨୬) ରେ ଦର୍ଶନ ଦେଲେ ।”

ହିନ୍ଦୁ, ବୌଦ୍ଧ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟାନ୍, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଏହି ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ-ପ୍ରକରଣ ଅବିକଳ ଅନୁରୂପ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଜନ୍ମହେବା ପୂର୍ବରୁ ଦେବଦୂତଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହେବାର ବାଣୀ ପ୍ରଚାରିତ ହୋଇଥିଲା (୪) । କଥିତ ଅଛି ଯେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ଗର୍ଭରେ ରହିବା ପରେ ସେ ଏକ ମହାନ୍ କଳାଧାରୀ ସନ୍ତାନ ପ୍ରସବ କରିବେ ବୋଲି ମାୟାଦେବୀଙ୍କର ସ୍ୱପ୍ନାନୁଭୂତି ହୋଇଥିଲା । ବୁଦ୍ଧ ଜନ୍ମର ଠିକ୍ ପରେ ପରେ ଅନେକ ମୁନିଋଷି ତାହା ଜାଣିପାରି ଶୁଦ୍ଧୋଦନଙ୍କର ନଗରକୁ ଆସି ନବଜାତ ଶିଶୁକୁ ଆଶୀର୍ବାଦ କରିଯାଇଥିବାର କଥା ମହାଯାନ-ଗ୍ରନ୍ଥ ‘ଲଳିତ ବିସ୍ତର’ ରେ ଅଛି ।

‘ଭଗବଦ୍ ଗୀତା’ରେ ଅଛି ଯେ ପୃଥିବୀରେ ଧର୍ମର ଗ୍ଳାନି ଘଟିଲେ ଭଗବାନ ପୁନଶ୍ଚ ଧର୍ମର ସଂସ୍ଥାପନାର୍ଥ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ମହିମା-ପନ୍ଥୀର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ମହିମାଗୋସେଇଁଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେହିକଥା ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ସେତେବେଳର ସାମାଜିକ ଅବସ୍ଥା ଉପରେ ଏକ ନୂତନ ଧର୍ମ ଓ ନୂତନ ଅବତାରର ଅପେକ୍ଷା କରି ରହିଥିଲା, ମହିମା-ଧର୍ମର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ତାହାର ବହୁଳ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି । ଗୋଟିଏ ଚଉତିଶାରେ ଭୀମଭୋଇ ତତ୍କାଳୀନ ଧର୍ମଭୂମିର ଦୁରବସ୍ଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି !

ରାଗ ଅହଙ୍କାର ହୃଦରେ ସହି ନ ପାରେ ଦଣ୍ଡେ,
　　ରାବଣ ପରାଏ ହେଲେଣି ପୃଥ୍ୱୀ ଭରତ ଖଣ୍ଡେ ॥
ଲୋଭ ମୋହେ ରତ୍ତ ବୁଡ଼ାଇ ଲଙ୍ଘିଲେଣି ଧର୍ମକୁ,
　　ଲାଭ ବଣିଜରେ ମାତିଲେ ଛାଡ଼ି ନିଜ ଧର୍ମକୁ ॥
ଲାଇ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ଭ୍ରମନ୍ତି ବିଧିମତ ନ ଜାଣି,
　　ବିଷପ୍ରାପ୍ତ ଫିଙ୍ଗି ଦେଲେଣି ବେଦ ସିଦ୍ଧଙ୍କ ବାଣୀ ॥ (୫)

---

୪ । Christianity As Mystical Fact: Rudolf Steiner. P. 135

୫ । ସତ୍ୟ ମହିମାଧର୍ମ ଚଉତିଶା ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା (ମହିମା ସମିତି): ପୃ୧.

ଦେଶର ଚିନ୍ତାକ୍ଷେତ୍ରରେ ସେତେବେଳେ ବଡ଼ ଅରାଜକତା ଘୋଟି ରହିଛି । ସନାତନ କାଳରୁ ସମାଜକୁ ଧାରଣ କରିଥିବା ସକଳ ଆଦର୍ଶ ଓ ଅବଲମ୍ବନ ଭାଙ୍ଗି ରୁଜି ଯାଉଛି । ଯୁଗର ଅନ୍ଧାର କ୍ରମେ ଘନୀଭୂତ ହେଉଛି । ସମସ୍ତ ପୃଥିବୀର ଆକୁଳତା କବି ଭୀମଭୋଇଙ୍କର କଣ୍ଠରେ ଗୀତରୂପରେ ଫୁଟି ବାହାରିଛି:

ଘନପ୍ରାୟ ମନ ଚଞ୍ଚଳ ଚିତ୍ତ । ଘାଣ୍ଟି ହୋଇ ମୋହ ମାୟାରେ ରତ ॥
ଘୋର ଅନ୍ଧାର ରଜନୀ ପାହାନ୍ତି । ଘାଣ୍ଟୁ ଅଛି କାମ କଳା ପ୍ରକୃତି ସେ,
ଘାଟରେ ବସିଛି ନିତି ସେ,
ଘାଟ ଉଦ୍‌ବସିନ୍ଧୁ ଉଦ୍ଧାର କରିବେ ଘଟଯୁଗ ପ୍ରାଣପତି ଯେ ॥ (୬)

ଦୁର୍ଦ୍ଦିନ-ଗ୍ରାସାକ୍ରାନ୍ତ ଆତୁର ମଣିଷର ପ୍ରାର୍ଥନା ଭଗବାନଙ୍କୁ ଅବତାର କରି ଧରାତଳକୁ ନେଇ ଆସିଲା । ସକଳ ଅନ୍ଧକାରରେ ଆଲୋକ-ଚଡ଼ିତର ଆଘାତଦେଇ ମହାପ୍ରଭୁ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ । ସୃଷ୍ଟି-ସଂରକ୍ଷଣର ନୂତନ ପର୍ବ ଆରମ୍ଭ ହେଲା ନୂତନ ଧର୍ମର ସଂସ୍ଥାପନ ଦ୍ୱାରା । ଭୀମଭୋଇ ସେହି ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ମୁଖ ଦେଇ ତାହାହିଁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି:—

ବହୁତ ଅନ୍ୟାୟ ଦେଖିଲୁ, ତେଣୁଟି ଆମ୍ଭେ ଉଦେ ହେଲୁ ।
ସ୍ୱରୂପ ବୁଦ୍ଧ ଅବତାର, ନିର୍ବେଦ କରିଛୁଁ ବିସ୍ତାର ।
ଧର୍ମରେ ରହୁ ବୋଲି ମହୀ, ତେଣୁ ମୁଁ ଆସିଅଛି ଧାଇଁ (୭) ।

"ପୁରୀରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ସେ ସେଇଠି କେତେଦିନ ଅବସ୍ଥାନ କଲେ । ବଡ଼ଦାଣ୍ଡ ଧୂଳିରେ ସେ ଶୁଅନ୍ତି, ବସନ୍ତି, କାହା ସହିତ କେଭେ କଥାବାର୍ତ୍ତା କରନ୍ତି ନାହିଁ, ଯିଏ ଯାହା ମନାସ କରି ତାଙ୍କୁ ପ୍ରଶ୍ନ କରନ୍ତି, ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାଙ୍କର ଉତ୍ତର-ଅନୁରୂପ ଫଳ ଫଳିଯାଏ । ସେତେବେଳେ ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କୁ ଧୂଳିଆ ଗୋସାଇଁ ବୋଲି ଡାକୁଥାନ୍ତି । କଟିରେ ଗେରୁଆ କୌପୁନୀ ଓ ମସ୍ତକରେ ଜଟା, ଏହାହିଁ ତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଅଙ୍ଗାଭରଣ ହୋଇ ରହିଥାଏ ।

୬ । ତତ୍ରୈବ: ପୃ୯.

୭ । ଶ୍ରୁତିନିଷେଧ ଗୀତା: ଭୀମଭୋଇ, (ପ୍ରାଚୀ—୩୩): ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ॥

"ତା'ପରେ ମହିମାସ୍ୱାମୀ ଖୋରଧା ଅଞ୍ଚଳର ଧଉଳଗିରି ଖଣ୍ଡଗିରି, ନୀଳଗିରି ପ୍ରଭୃତିରେ କେବଳ ଜଳାହାର କରି ବୁଲିଲେ । କେ କେହି ତାଙ୍କୁ ନୀର-ଆହାରୀ ଗୋସାଇଁ ବୋଲି ଡାକୁଥାନ୍ତି । ପ୍ରବାଦ ଅ ଯେ ଏହି ସମୟରେ ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଆହୂତ ହୋଇ ଥରେ ସେ ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପରେ ବ୍ରହ୍ମର ନିର୍ଗୁଣ ଓ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦସ୍ୱରୂପତ୍ୱ ପ୍ରମାଣ କରିଥିଲେ ଏହି ଭ୍ରମଣ କାଳରେ ସେ ଜଣେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ବାବାଜୀଙ୍କର ବିଦ୍ୟାଭିମାନ ଖଣ୍ଡନ କରିଥିଲେ ।

"ନୀର ଆହାରରେ ବାର ବରଷ କଟାଇ ଭୁବନେଶ୍ୱର ଓ କଟକ ଦେଇ ୧୨୪୫ ଅବ୍ଦ (ଖ୍ରୀ. ୧୮୩୮) ରେ ସେ କପିଳାସ ପର୍ବତରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । କପିଳାସରେ ଗୈରିକବସ୍ତ୍ର, କୌପୀନ, ଓ ଜଟାଭାର ପରିତ୍ୟାଗ କରି କୁମ୍ଭୀବକଳ ପରିଧାନ କରି ପର୍ବତର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଶିଖରରେ ବିରାଜମାନ ହୋଇ ଏକୋଇଶ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନନ୍ତ ଶଯ୍ୟାରେ ପଦ୍ମାସନ-ପୂର୍ବକ ଆତ୍ମଯୋଗ-ସମାଧିରେ ନିମଗ୍ନ ରହିଲେ । କପିଳାସ ପର୍ବତ ତଳେ ଦେଓଗ୍ରାମ (ଦେ'ଗାଁ) ବୋଲି ଗୋଟିଏ ଗ୍ରାମ ଅଛି । ସେହି ଗ୍ରାମର ସଦାନନ୍ଦ ଶବର ପର୍ବତ ଶିଖରରେ ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଲାଭ କଲା । ଗୋସାଇଁ ବାର ବରଷ ନୀର ଆହାର ପରେ ବାର ବରଷ ଫଳମୂଳ ଆହାର କଲେ । ଶବର ସଦାନନ୍ଦ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରତିଦିନ ଫଳ ଯୋଗାଇଦେଇ ଆସୁଥିଲା ।

"କପିଳାସ ପର୍ବତରେ ଏହିପରି ଆତ୍ମଯୋଗ ସମାଧିରେ ନିମଗ୍ନ ଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ଗୋବିନ୍ଦ ବାବା ତାଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ କରିଥିଲେ ଓ ପ୍ରଥମେ ତାଙ୍କଠାରୁ ସତ୍ୟମହିମାଧର୍ମର ଉପଦେଶ ଶୁଣିଥିଲେ । ଗୋବିନ୍ଦବାବା କିଛିଦିନ ସେଇଠି ଫଳମୂଳ ଖାଇ ଗୋସାଇଁଙ୍କ ପାଖରେ ରହିଲେ ଓ ଶେଷରେ ତାଙ୍କର ଶରଣାପନ୍ନ ହୋଇ ଅବଧୂତାଶ୍ରମରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେବାକୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ । ମହିମା ଗୋସ୍ୱାମୀ ପ୍ରାତଃ ବ୍ରହ୍ମମୁହୂର୍ତ୍ତ ସମୟରେ ଗୋବିନ୍ଦବାବାଙ୍କୁ ସର୍ବପ୍ରଥମେ ଅବଧୂତ ସିଦ୍ଧାଶ୍ରମର ପରିସନ୍ନ୍ୟାସ ଦୀକ୍ଷା ଦେଲେ ଓ ତାଙ୍କର ପୂର୍ବ ଜଗନ୍ନାଥ ନାମ ଖଣ୍ଡନ କରି ତାହାଙ୍କୁ ଗୋବିନ୍ଦବାବା ନାମରେ ଭୂଷିତ କଲେ । ସିଦ୍ଧ ଗୋବିନ୍ଦବାବା ଅବଧୂତ ବଲ୍କଲବାନା ଗ୍ରହଣପୂର୍ବକ ସିଦ୍ଧ ଅବଧୂତ ପନ୍ଥାର ପ୍ରଥମ ପଥିକ ହେବାରୁ ତାଙ୍କର 'ଆଦିସିଦ୍ଧ' ଉପାଧି ହେଲା । ମହିମା ଗୋସ୍ୱାମୀ

ଅନାଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଲେ । ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରି ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଗୋବିନ୍ଦବାବା ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ଯାତ୍ରା କଲେ ।

"ଏହାପରେ ଢେଙ୍କାନାଳର ତତ୍କାଳୀନ ରାଜା ଭଗିରଥୀ ଭ୍ରମରବର କପିଳାସରେ ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଲାଭ କରି ତାଙ୍କଠାରୁ 'ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତିଯୋଗ'ର ଉପଦେଶ ଶୁଣିଲେ । ରାଜା ପର୍ବତ ଉପରେ ଗୋସାଇଁଙ୍କ ପାଇଁ ଏକ ଆଶ୍ରମ ନିର୍ମାଣ କରାଇଦେଲେ । ଗୋସାଇଁ ସେଇଠାରେ ରହି ବାରବରଷ କାଳ କେବଳ ଦୁଗ୍ଧପାନ କରି ରହିଲେ ।

"ଏଣେ ଗୋବିନ୍ଦବାବା ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ ବୁଲି ଶେଷରେ ବୌଦର କଳଶିଙ୍ଗା ଗ୍ରାମରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେଠାରେ ସମସ୍ତେ ଗୋବିନ୍ଦବାବାଙ୍କୁ ସିଦ୍ଧ ପୁରୁଷ ବୋଲି ମାନିଥାଆନ୍ତି ।

"ହଠାତ୍ ଦିନେ ରାତ୍ରିଅଧରେ ମହିମା ଗୋସାଇଁ କଳଶିଙ୍ଗା ଗ୍ରାମ ଆଶ୍ରମରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ 'ଗୋବିନ୍ଦ' 'ଗୋବିନ୍ଦ' ବୋଲି ଡାକିଲେ । ସେଠାରୁ ଦୁହେଁ ଅଦୃଶ୍ୟ ଭାବରେ ଯାଇ ରେଢ଼ାଖୋଲର ଗ୍ରାମଭିହା ମୌଜାର ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କ ଦୁଆରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ପ୍ରଭୁଙ୍କର କରୁଣାଶିଷ ବଳରେ ଜନ୍ମାନ୍ଧ ଭୀମଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିଶକ୍ତି ଖୋଲିଗଲା । ଆପଣାର ସ୍ୱରୂପ ଦେଖାଇ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଆଦେଶ କଲେ, 'ପ୍ରଭୁ ଏହି ଘୋର କଳି ଯୁଗରେ ସତ୍ୟ ମହିମା ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ନିମିତ୍ତ ଶରୀର ଧାରଣ କରିଅଛନ୍ତି । ତୁମ୍ଭେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହି ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହେବ ।' ଭୀମ ଭୋଇ ସତ୍ୟ ମହିମା ଧର୍ମର ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତି ଯୋଗ ଉପଦେଶ ଯଥାବିଧି ଲାଭ କରିବା ପରେ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ତାଙ୍କୁ ମହିମା ଧର୍ମର ମହାତ୍ମ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଇଗଲେ ।

"ସନ ୧୨୯୭ରେ ଗୋସାଇଁ ପଥରର ଆସ୍ଥାନ ତ୍ୟାଗ କରି କପିଳାଠାରୁ ଅବତରଣ କଲେ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣୀ ନଦୀ ତୀରବର୍ତ୍ତୀ କାଶୀପୁର ଗ୍ରାମରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ସେହି ଗ୍ରାମର ବୈଶ୍ୟ ଗଙ୍ଗାଧର ସାହୁ ତାଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଗୃହସ୍ଥ ଦୀକ୍ଷିତ । ତାଙ୍କୁ ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟାଚାର ବିଷୟକ ସକଳ ଉପଦେଶ ଦେଇ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ପୁଣି ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ତାଙ୍କ ଗୃହରେ ଅନ୍ନଭିକ୍ଷା (ଭୋଜନ) କରି ସାରିବା ପରେ ଆଦେଶ ଦେଲେ, 'ଏହି ସ୍ଥାନରୁ ବିଦାୟ ହୋଇ ଆମ୍ଭେ ବୌଦ ରାଜ୍ୟକୁ

ଯାଉଅଛୁ । ଏବେ ମହିମା ଧର୍ମର ଲୀଳା ବିସ୍ତାର ହେବ । ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଦେଶରେ ଭଜନ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥାଦି ଲେଖିବା ନିମିତ୍ତ ଚାରିଜଣ ଲୋକ ତୁମ୍ଭ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେବେ । ସେମାନେ ତୁମ୍ଭ ମୁଖରୁ ଉଚ୍ଚାରିତ ପଦମାନ ଲେଖିବେ । ତୁମ୍ଭ ମୁଖରେ କେବଳ ସତ୍ୟ ମହିମା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବ ।' ତାର କିଛିଦିନ ପରେ ସ୍ୱାମୀ ବ୍ରାହ୍ମଣ ହରିପଣ୍ଡା ଓ ବାସୁଦେବ ପଣ୍ଡା ଏବଂ ଅନ୍ୟ ଦୁଇଜଣ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରାଇ ମହିମା ଭଜନ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିବା ନିମିତ୍ତ ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କ ନିକଟକୁ ପଠାଇ ଦେଲେ । ସେମାନେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଆଜ୍ଞାନୁସାରେ ଗ୍ରାମଢ଼ିହାରେ ପହଞ୍ଚି ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କ ପାଖରେ ରହିଲେ । ଭୀମ ସେହି ଦିନଠାରୁ ପ୍ରତ୍ୟହ ଏକ ନୀରବ ସ୍ଥାନରେ ବସି ଯାହା ଗାୟନ କରନ୍ତି ତାହା ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ଚାରିଜଣ ବ୍ୟକ୍ତି ଲେଖକ ଦ୍ୱାରା ତାଳପତ୍ରରେ ଲେଖନ୍ତି । ଭୀମ ଯେଉଁ ଭଜନାଦି ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ଗୀତ ରଚନା କରନ୍ତି, ତାହା ପ୍ରଥମେ ଭକ୍ତମାନଙ୍କଦ୍ୱାରା ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ନିକଟକୁ ପଠାଇ ଦେଉଥାନ୍ତି । ସେ ସବୁକୁ ଭକ୍ତମାନେ ପ୍ରଥମେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଗାୟନ କରନ୍ତି ।

"ଏହାପରେ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଓ ଗୋବିନ୍ଦ ବାବା ଏକତ୍ର ସମ୍ବଲପୁର, ସୋନପୁର, ବୌଦ୍ଧ ଅଞ୍ଚଳର ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ ବୁଲି ସେଠାର ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରାଇଲେ । ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଓ ନାନା ଉପଲକ୍ଷରେ ତାଙ୍କର ଅତିମାନବିକ ଶକ୍ତିସବୁର ପ୍ରକାଶ ହୋଇଥିଲା । ଥରେ ଗୋଟିଏ ଶବରେ ଜୀବନ୍ୟାସ କରି ସେ ତତ୍ରତ୍ୟ ଲୋକଙ୍କୁ ବିସ୍ମିତ ଓ ଅଭିଭୂତ କରି ଦେଇଥିଲେ ।

"କ୍ରମେ ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଭକ୍ତସଂଖ୍ୟା ବଢ଼ିବାରେ ଲାଗିଲା । ନାନା ଗ୍ରାମରେ ତାଙ୍କ ଲାଗି ପାଞ୍ଚହାତିଆ ଆଶ୍ରମମାନ ତିଆରି ହେଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଆଶ୍ରମର ଦୀର୍ଘ ପାଞ୍ଚହାତ, ପ୍ରସ୍ଥ ପାଞ୍ଚହାତ ଓ ଉଚ୍ଚତା ପାଞ୍ଚ-ହାତ । ଆଶ୍ରମ ଗୋମୟ ଜଳରେ ଲିପାହେଲା ପରେ ସ୍ୱାମୀ ତାହାଭିତରେ ପ୍ରଥମେ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀରେ ବିରାଜମାନ କରୁଥିଲେ । ଉକ୍ତ ଦିବସ ନାମ ଭଜନ ହେଉଥିଲା । ଭକ୍ତମାନେ ଟୁଙ୍ଗି ଘର ପାଖରେ ସାତଥର ଦକ୍ଷିଣାବର୍ତ୍ତରେ ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ କରୁ କରୁ ଗିନି ଖଞ୍ଜଣୀ ବଜାଇ ବ୍ରହ୍ମମହିମା ଗାୟନ କରନ୍ତି ଓ ନାମ ଭଜନରେ ରାତି କଟାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଉକ୍ତ ଦିନ ସନ୍ଧ୍ୟାଠାରୁ ସକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଘୃତ ଦୀପମାନ ଟୁଙ୍ଗିରେ ଜଳାହୁଏ । ସ୍ୱାମୀ ଯେଉଁଦିନ ଯେଉଁ ଗ୍ରାମରେ ପହଞ୍ଚନ୍ତି, ସେଦିନ ସେହି ଆଶ୍ରମରେ ରହନ୍ତି ।

"ଏହାପରେ ଆହୁରି କେତେକ ଅତିମାନୁଷୀ କୃତି ଦେଖାଇ ଗୋସାଇଁ ଗୋଟିଏ ଗ୍ରାମର ଆଶ୍ରମରେ ସାତଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯୋଗନିଦ୍ରାରେ ଅବଲୀନ ରହିଲେ । ଗୋବିନ୍ଦବାବା ସାତଦିନ କାଳ ଆଶ୍ରମ ଦୁଆରେ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇ ରହିଥିଲେ । ତାପରେ କିଛିଦିନ କଟକରେ ରହି ସେ ଆଠଗଡ଼ର ଖୁଣ୍ଟୁଣୀ ଗ୍ରାମକୁ ଗଲେ ଓ ସେଠାରେ 'ମହିମା ପୂଜା'ର ଆୟୋଜନ କରାଇଲେ । ଏହି ମହିମା ପୂଜାର ଅନ୍ୟନାମ ବାଲ୍ୟଲୀଳା । ଢେଙ୍କାନାଳ ରାଜା ଏଥିଲାଗି ଦେଢ଼ମହଣିଆ ସତର କାହାଣ ମାଟିହାଣ୍ଡି ବରାଦ କରି ପଠାଇଲେ । ଷୋଳ କାହାଣ ମାଟି ହାଣ୍ଡିରେ ଚୂଡ଼ା, ଗୁଡ଼, ଦୁଧ, ଘିଅ, ଦହି, ପାଚିଲା କଦଳୀ, ନଡ଼ିଆ ଓ ମହୁ ପ୍ରଭୃତି ମିଶି ଦିବ୍ୟ ପ୍ରସାଦ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେଲା । ପ୍ରଥମେ ଅଲେଖ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରାଯାଇ ସେ ସବୁ ଜଗଦ୍‌ଭକ୍ତଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ବିତରଣ କରି ଦିଆଗଲା । ଏହି ମହିମା ପୂଜା କାର୍ତ୍ତିକ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଦିନ ପ୍ରତ୍ୟୁଷ ବ୍ରାହ୍ମମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିଲା । ଗୁରୁଙ୍କ ଆଦେଶ ମତେ ଶତ ଶତ ଭକ୍ତ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ନାମଗାନରେ ଅର୍ଥାତ୍ ଭୀମଭୋଇଙ୍କ କୃତ ଭଜନାବଳୀ ଗାନ କରି କୃତାର୍ଥ ହେଲେ ଓ ଦେଶ ବିଦେଶରେ ଏହାର ବିବରଣ ପ୍ରଚାରିତ ହେଲା । ଏହା ସନ ୧୨୭୦ (ଖ୍ରୀ. ୧୮୬୩) ର ଘଟଣା ।

"ତା' ଆରଦିନ କାର୍ତ୍ତିକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା । ସେହିଦିନ ଗୋସାଇଁଙ୍କର ହିକାର ହୁକୁମ ହେଲା ଯେ ସେହି ଗ୍ରାମ (ଖୁଣ୍ଟୁଣୀ) ରେ ଏକ ଧୁନିଘର ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବ । ପାଞ୍ଚହାତ ଦୀର୍ଘ ଓ ପାଞ୍ଚହାତ ପ୍ରସ୍ଥବିଶିଷ୍ଟ ଗୋଟିଏ ଘରେ ମାର୍ଗଶିର ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଦିନ ଅପରାହ୍ଣ ସମୟରେ ବ୍ରହ୍ମଧୁନି ସ୍ଥାପନା ହେବ । ଧୁନିନିମିତ୍ତ ଶୁଷ୍କକାଷ୍ଠ, ଗବ୍ୟଘୃତ, ଚନ୍ଦନ, କର୍ପୂର ପ୍ରଭୃତି ବରାଦ କରିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରଥମେ ଆଂଶିକଭାବରେ ବାଲ୍ୟଲୀଳା ହୋଇ ତା'ପରେ ପଞ୍ଚଭୂତାତ୍ମିକା ସୃଷ୍ଟିର ପାପ ଖଣ୍ଡନ ନିମିତ୍ତ ବ୍ରହ୍ମଧୁନିରେ ଘୃତାହୁତି-ପ୍ରଦାନ ହେବ । ତାହାହେଲେ ଜଗତର ବିଶେଷ ମଙ୍ଗଳ ହେବ । ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଦିନ ପୁଣି ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଆସି ଖୁଣ୍ଟୁଣୀରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ଗୋବିନ୍ଦ ବାବା ପ୍ରଥମେ ଅଲେଖ ବ୍ରହ୍ମନାମ ସ୍ମରଣପୂର୍ବକ ଜଗତର ମଙ୍ଗଳାର୍ଥ ଧୁନିରେ ଆହୁତି ପ୍ରଦାନ କଲେ । ଭକ୍ତମାନେ ଗିନି-ଖଞ୍ଜଣି ବଜାଇ ମହିମା-ଭଜନ ଗାନ କଲେ ।

"କ୍ରମେ ମହିମାଧର୍ମର ବହୁତ ପ୍ରଚାର ହେଲା । ଖୋର୍ଦ୍ଧା ଓ ପଟିଆ ଅଞ୍ଚଳରେ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ଦୀକ୍ଷା ଦେବାରେ ଲାଗିଲେ । ଡମଣା ଗ୍ରାମରେ ସପ୍ତହସ୍ତ ପରିମିତ ଧୁନିଘର ସ୍ଥାପିତ ହେଲା । ନୃସିଂହବାବା, ଭଗୀରଥ ବାବା ପ୍ରଭୃତି ଆହୁରି କେତେକ ଅନୁଗାମୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ମଧ୍ୟ ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଶରଣକୁ ଆସିଲେ । ଡମଣା ଧୁନିଘରଠାରେ ଗୋବିନ୍ଦ ବାବାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କୁ ପରସନ୍ନ୍ୟାସରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରାଗଲା । ପର-ସନ୍ନ୍ୟାସର ସମସ୍ତ ଶୃଙ୍ଖଳା ବୁଝାଇ ଦେଇ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଖୋର୍ଦ୍ଧାର ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ଏକ ପାହାଡ଼ର ଗୁମ୍ଫାରେ ଏକୋଇଶ ଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଶ୍ଚଳ ଆତ୍ମଯୋଗାସନରେ ଉପବିଷ୍ଟ ହେଲେ । ଏକୋଇଶ ଦିନ ପରେ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ମୁଣ୍ଡରେ ଲହୁଣି ଘଷାହୋଇ ଏକୋଇଶ ଯୋଡ଼ା ପାଣି ଢଳା ହେଲା । ଗୋବିନ୍ଦବାବା ଓ ନୃସିଂହ ବାବାଙ୍କର ଅନୁରୋଧ କ୍ରମେ ଗୋସାଇଁ ସେମାନଙ୍କୁ ଦିବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ଦେଇ ଆପଣାର ଅନନ୍ତ ଯୋଗାସନର ସ୍ୱରୂପ ଦେଖାଇଲେ । ଏହାର କିଛିଦିନ ପରେ ଅଦ୍ଧାରୁଆ ଓ ଦାରୁ-ଠେଙ୍ଗରେ ଧୁନିଘର ସ୍ଥାପନା ହେଲା । ଦାରୁଠେଙ୍ଗରେ ମହିମାସ୍ୱାମୀ ଭୂମିରୁ ବାର ଆଙ୍ଗୁଳ ଛାଡ଼ି ଶୂନ୍ୟରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ଆପଣାର ବିଭୂତି ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଅଗ୍ନିରେ ଉପବେଶନ କରିବା ଓ ରୋଗୀ-ମାନଙ୍କୁ ରୋଗରୁ ମୁକ୍ତ କରିବା ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଅଲୌକିକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ମହିମା ସର୍ବତ୍ର ପ୍ରଚାରିତ ହେଲା ।

"ପୁଣି କେତେଦିନ ପରର କଥା । ଧର୍ମର ଭବିଷ୍ୟତ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଥରେ ଗୋବିନ୍ଦ ବାବାଙ୍କୁ ମହିମା ଗୋସ୍ୱାମୀ କହିଲେ, 'ଜଗତମଧ୍ୟରେ ଯେତେ ବିଷ୍ଣୁ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲେ, ସେମାନେ ସକାମ ଲୀଳାଖେଳ କରି ସଂସାରରେ ଯଶକୀର୍ତ୍ତି ରଖିଲେ । ଉକ୍ତ କୀର୍ତ୍ତିମାନଙ୍କରେ ନାନା-ପ୍ରକାର ରାଜସିକ ଓ ତାମସିକ ବିସ୍ତାର ସଂକ୍ରମଣ ହେତୁ ସଂସାରୀମାନେ ତହିଁରେ ବିମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ଉପାସନାମାର୍ଗ ଭୁଲି ଜଡ଼-ପ୍ରତିମା ସେବାପୂଜାରେ ରତ ହେବାରୁ ସଦ୍‌ଗତି ଲାଭ କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । ସେଥିଲାଗି ମହାପ୍ରଭୁ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ଅବତାରରେ ନିଷ୍କାମ ଲୀଳାଖେଳା ବିସ୍ତାର କରି ପ୍ରଭୁଙ୍କର ମହିମା ରଖିବେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାନା ଅନ୍ୟାୟ ଅନାଚାର ପ୍ରବେଶ କଲାଣି । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଶାର ଢେଙ୍କାନାଳରେ ଯୋରନ୍ଦାଠାରେ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଧାମ ସ୍ଥାପିତହେବ । ଏହି ସ୍ଥାନ 'ସତ୍ୟ ଅନନ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ମହିମାଗାଦି ଧାମ' ନାମରେ ବିଖ୍ୟାତ ହେବ ।'

"ଇତିମଧ୍ୟରେ ୧୨୭୪ ଅବ୍ଦରେ ଗୋବିନ୍ଦବାବା ଇହଲୀଳା ତ୍ୟାଗ କଲେ । ଧାରୁଡେଙ୍ଗ ଗ୍ରାମର ଭକ୍ତମାନେ ନାମଭଜନ କରି ଧୂନିଘର ପାଖ ପୋଖରୀର ବାୟୁକୋଣ ହୁଡ଼ାରେ ତାଙ୍କର ସମାଧି କରାଇଲେ । ମାଟିରେ ଗର୍ତ୍ତଟିଏ କରି ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ବାବାଙ୍କ ଶରୀରକୁ ପଦ୍ମାସନରେ କରପତ୍ର ଯୋଡ଼ାଇ ଉପବିଷ୍ଟ କରାଗଲା ଓ ମସ୍ତକ ଉପରେ ନୂତନ ମୃତ୍ତିକାପାତ୍ର ଢାଙ୍କିରଖି ଗର୍ତ୍ତଟିକୁ ମାଟିରେ ପୂର୍ଣ୍ଣକରି ଦିଆଗଲା ।

"କ୍ରମେ ବାଙ୍କୀ ଓ ଡିଗିରିଆ ଅଞ୍ଚଳରେ ମହିମାଧର୍ମ ପ୍ରଚରିତ ହେଲା । ଧାନଦାସ ଓ ରଘୁବରଦାସ ନାମରେ ଦୁଇଜଣ ରାମାନନ୍ଦୀ ବାବାଜୀ ସେମାନଙ୍କର ପୂର୍ବପନ୍ଥା ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କଲେ । ବାଙ୍କୀ ପାଖ ମାଳବିହାରପୁରଠାରେ ମହିମାପୂଜା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଲା ଓ ଧୂନିମନ୍ଦିର ବସିଲା । କ୍ରମେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓ ଗୃହସ୍ଥ ଉଭୟ ମାର୍ଗର ଭକ୍ତଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା ।

"ଥରେ କୌଣସି ଗ୍ରାମର ଆଶ୍ରମରେ ଥିବାବେଳେ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ଆଶ୍ରମର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇଥିଲେ । ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଶରୀର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁଭଳି ଖେଳ ଚାଲିଛି, ବାହାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭୁ ତାଦୃଶ ଖେଳ କରୁଅଛନ୍ତି । ପଞ୍ଚଭୂତର (୮) ସମଷ୍ଟିରେ ଶରୀର ଗଠିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପାଞ୍ଚହାତିଆ ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଆଶ୍ରମ ତିଆରି ହେଲା । ସେହିପରି ସପ୍ତଧାତୁର (୯) ସମଷ୍ଟି ହେତୁ ସପ୍ତହସ୍ତ ମନ୍ଦିରର ଖେଳ ଓ ଶରୀରର ନବଦ୍ୱାର (୧୦) ହେତୁ ନବହସ୍ତ ଆଶ୍ରମ ଗଠିତ । ତଦନନ୍ତର ଦ୍ୱାଦଶସ୍ୱର (୧୧) ଶବ୍ଦବନ୍ଧ ହେତୁ ପ୍ରଭୁ ଦ୍ୱାଦଶହସ୍ତପରିମିତ

---

୮ । କ୍ଷିତି, ଅପ୍, ତେଜ, ମରୁତ୍, ବ୍ୟୋମ ॥

୯ । ରସ, ରକ୍ତ, ମାଂସ, ମେଦ, ଅସ୍ଥି, ମଜ୍ଜା, ଶୁକ୍ର ॥

୧୦ । ଦୁଇଚକ୍ଷୁ, ଦୁଇ କର୍ଣ୍ଣ, ଦୁଇ ନାସାରନ୍ଧ୍ର, ମୁଖ, ପାୟୁ, ଉପସ୍ଥ ॥

୧୧ । ଅ, ଆ, ଇ, ଈ, ଉ, ଊ, ଋ, ୠ, ଏ, ଐ, ଓ, ଔ, ॥

ଆଶ୍ରମରେ ବିଶ୍ରାମ କଲେ । ଆତ୍ମାର ଷୋଡ଼ଶ କଳା (୧୨) ହେତୁ ବୈକୁଣ୍ଠ ଭୁବନର ଖେଳ ଷୋଡ଼ଶହସ୍ତ ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଆସନ ହେଲା । ଶାସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟରେ ଏକବିଂଶ ପୁର ରହିଅଛି, ତେଣୁ ସର୍ବଶେଷରେ ଏକବିଂଶ ହସ୍ତ ମନ୍ଦିରରେ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କର ମହାନିତ୍ୟଖେଳ ମର୍ତ୍ତ୍ୟଭୁବନରେ ସମ୍ପନ୍ନ ହେଲା । ଜଗତ୍‌ପ୍ରଭୁ ଅନ୍ତିମ କାଳରେ ଶୂନ୍ୟ ନିଶବ୍ଦ ମହାନିତ୍ୟ ଭୁବନକୁ ପ୍ରସ୍ଥାନ କରିବେ ।

"ଗୋସାଇଁ ଢେଙ୍କାନାଳ ଅଞ୍ଚଳରେ ଭ୍ରମଣ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଏକଦା କାଶୀରୁ ଆସିଥିବା ମାଧବାନନ୍ଦ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ନାମରେ ଜଣେ ପଣ୍ଡିତ ଲୋକମୁଖରୁ ମହିମାଧର୍ମର ବିବରଣ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇ ଗୋସାଇଁଙ୍କ ପାଖରେ ଯାଇ ପହଞ୍ଚିଲେ ଓ ଆପଣାର ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିତର୍କ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ମହିମା ଗୋସ୍ୱାମୀ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ଯୁକ୍ତି ଖଣ୍ଡନ କରି ଦେବାରୁ ମାଧବାନନ୍ଦ ତାଙ୍କଠାରୁ ସତ୍ୟ ମହିମା-ଧର୍ମର ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଉପଦେଶ ଗ୍ରହଣ କରି ନୃସିଂହବାବାଙ୍କଠାରୁ ପରସନ୍ନ୍ୟାସ ଦୀକ୍ଷା ଲାଭକଲେ । ପୁଣି ଗଙ୍ଗାଧର ମିଶ୍ର, ଧର୍ମ ଦାସ ଓ ପୁରୁଷୋତ୍ତମ ଦାସ ନାମକ ତିନିଜଣ ଚୈତନ୍ୟ-ବୈଷ୍ଣବ ପନ୍ଥାରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇ ବାବାଜୀ ହୋଇ ବୁଲୁଥିବା ଅବସ୍ଥାରେ ସୁକନ୍ଦାରେ ମହିମା ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଭେଟିଲେ । ସେଠାରୁ ସତ୍ୟ ମହିମା-ଧର୍ମର ଉପଦେଶ ଗ୍ରହଣ କରି ପୂର୍ବଗୃହୀତ ସକଳ ବେଶ-

---

୧୨ । ପ୍ରଶ୍ନୋପନିଷଦରେ ପୁରୁଷର ଷୋଡ଼ଶ କଳା ଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଶ୍ରୀ ବିଧୁଶେଖର ଶାସ୍ତ୍ରୀ ତାଙ୍କ ଲିଖିତ ଉକ୍ତ ଉପନିଷଦର ବଙ୍ଗାନୁବାଦରେ 'ଏହି ଷୋଡ଼ଶ କଳାର ନିମ୍ନଲିଖିତ ଭାବେ ନାମକରଣ କରିଅଛନ୍ତି, ପ୍ରାଣ, ତଦୁତ୍ପନ୍ନ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ଆକାଶ, ବାୟୁ, ଜ୍ୟୋତି, ଜଳ, ପୃଥିବୀ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ, ମନ, ଅନ୍ନ, ଅନ୍ନୋତ୍ପନ୍ନ ବୀର୍ଯ୍ୟ, ତପ, ମନ୍ତ୍ର, କର୍ମ, ଲୋକ ଓ ଲୋକ-ସମୂହର ନାମ । ଭବଭୂତି-ରଚିତ 'ମାଳତୀ-ମାଧବ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଷଡ଼ଧିକ ଦଶ ନାଡ଼ୀଚକ୍ର ମଧ୍ୟସ୍ଥିତ ଆତ୍ମାର ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି (ଷଡ଼ଧିକ ଦଶନାଡ଼ୀଚକ୍ର ମଧ୍ୟସ୍ଥିତାତ୍ମା) । [ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ: ପଣ୍ଡିତ ଶ୍ରୀ ହଜାରୀ ପ୍ରସାଦ ଦ୍ୱିବେଦୀଙ୍କର 'ନାଥସମ୍ପ୍ରଦାୟ' ଗ୍ରନ୍ଥ, (ହିନ୍ଦୀ), ପୃ. ୮୪-୫] ଶ୍ରୀ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ ଆତ୍ମାର ଏହି ଷୋଳ କଳା ସହିତ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଷୋଳ କଳାର ସମ୍ବନ୍ଧ ରହିଛି ।

ଭୂଷା (ମାଳା, ତିଳକ ଓ ଉପବୀତ) ପରିତ୍ୟାଗ କଲେ ଓ ତା'ର କିଛି-ଦିନ ପରେ ନୃସିଂହବାବାଙ୍କଠାରୁ ଅବଧୂତ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କଲେ । ପରେ ଆପଣାର ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତି ବଳରେ ଗୋସ୍ୱାମୀ ଜଣେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କର ଦର୍ପ ଚୂର୍ଣ୍ଣ କରିଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କୁ ଆପଣାର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ଭୁକ୍ତ କରିନେଲେ । ଗୋବିନ୍ଦବାବାଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ନନ୍ଦ ବାବାଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅବଧୂତ ପରିସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସିଦ୍ଧାଶ୍ରମ ପନ୍ଥାରେ ସର୍ବମୋଟ ବୟାନବେ ଜଣ ବଳ୍‌କଲବାନା ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

"କ୍ରମେ ଗଞ୍ଜାମ, ସମ୍ବଲପୁର ଓ ଅନୁଗୁଳରେ ମଧ୍ୟ ମହିମାଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ହେଲା । ଶେଷରେ ହିନ୍ଦୋଳ ଗଡ଼ଜାତର ବ୍ରହ୍ମପୁରଠାରେ ଏକୋଇଶ-ହସ୍ତ ଆଶ୍ରମ ତିଆରି ହେଲା । ସେଇଠି ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଦାସିମାନଙ୍କୁ ଏକ ଶୂନ୍ୟ ମନ୍ଦିର ତିଆରି କରାଇ ସେବା ପୂଜା କରିବାକୁ ପ୍ରଥମେ ଆଦେଶ କଲେ । ମାର୍ଗଶିର ମାସ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଦିନ ଅନେକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଲୋକମାନଙ୍କ ସହିତ ମିଶି ନାମ ଭଜନ ଗାନ କଲେ । ଏକୋଇଶ ହାତ ଶୂନ୍ୟମନ୍ଦିରର ଲୀଳା ଶେଷ ହେବା ପରେ ପ୍ରଥମରୁ ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେତେ ଆଶ୍ରମ ତିଆରି ହୋଇଥିଲା, ସେ ସବୁ ଭାଙ୍ଗି ଦିଆଗଲା । ଆଉ ସେଗୁଡ଼ିକର ଆବଶ୍ୟକତା ନ ଥିଲା ବୋଲି ମହିମା-ଗୋସାଇଁ ଏପରି ଆଦେଶ ଦେଲେ । ମଡ଼ିରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଏକୋଇଶ-ହାତିଆ ଆଶ୍ରମ ସ୍ଥାପିତ ହେବା ପରେ ମହିମାପ୍ରଭୁ ଢେଙ୍କା-ନାଳର ଯୋରନ୍ଦା ଗ୍ରାମକୁ ଆସିଲେ । ସେଠାରେ ମଧ୍ୟ ଏକୋଇଶ ହାତ ପରିମିତ ଆଶ୍ରମ ଓ ମନ୍ଦିର ତିଆରି ହେଲା । ମାଘମାସ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଦିନ ସେହି ଆଶ୍ରମରେ ଧୂନି-ସ୍ଥାପନା ହୋଇଗଲା । ସେହି ଯୋରନ୍ଦାରେ ମହିମା ଧାମ ନିର୍ମାଣ କରାଇବାର ପ୍ରାରମ୍ଭିକ ବ୍ୟବସ୍ଥା ମଧ୍ୟ ହେଲା ।

"ପୁଣି ନାନାସ୍ଥାନ ଭ୍ରମଣ କରି ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଯୋରନ୍ଦାକୁ ଫେରି ଆସିଲେ । ତାଙ୍କ ସହିତ ପର ଓ ଅପର କେତେକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓ ଭକ୍ତମାନେ ମଧ୍ୟ ଥାଆନ୍ତି । ୧୨୮୩ ଅଙ୍କ, ଦିନ ଫାଲ୍‌ଗୁନମାସ ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଦଶମୀ ସୋମବାର । ଗୋସାଇଁ ସମସ୍ତଙ୍କ ଆଗରେ ଘୋଷଣା କଲେ ଯେ ସେହିଦିନଠାରୁ ଯୋରନ୍ଦାଠାରେ ସେ ବୃରଦିନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶୁଭ ସମାଧିରେ ମଗ୍ନ ରହିବେ । ତାଙ୍କ ଆଦେଶରେ

ଦୁଗ୍ଧ, ଦଧି, ଘୃତ, ମଧୁ ଓ ପଞ୍ଚରମ୍ଭାଫଳ ସହିତ ନୂତନ ଆମ୍ରଫଳରେ ମଣୋହି ବଢ଼ା ହେଲା । ସକଳ ପଦାର୍ଥ ସେବନ କରି ନୂତନ ଆଡ଼ବନ୍ଧ ଓ ବଲ୍‌କଳ ପରିଧାନପୂର୍ବକ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ପଦ୍ମାସନରେ ସମାଧିରେ ବସିଲେ । ହଠାତ୍ ଆକାଶବାଣୀ ହେଲା ଯେ ଆଜ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ସମାଧି ଭାଙ୍ଗିବ ନାହିଁ, ତାଙ୍କର ସକଳ ନିଷ୍କାମ କ୍ରୀଡ଼ା-ଲୀଳା ଶେଷ ହୋଇଅଛି । ଗୋସାଇଁଙ୍କର କଳେବରକୁ ବିଧିମତେ ସମାଧି ଦେଇଦେବାର ଆଦେଶ ମଧ୍ୟ ହେଲା । ଏହିପରି ଆକାଶବାଣୀ ଶୁଣି ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ନାମଭଜନ ଗାଇଲେ ଓ ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଶରୀରକୁ ସମୁଚିତ ସ୍ଥାନରେ ସମାଧି ଦେଇଦେଲେ ।

“ମହିମାଗୋସାଇଁଙ୍କର ତିରୋଭାବ ପରେ ସତାଇଶ ଜଣ ପ୍ରମୁଖ ପରସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଏକତ୍ର ବସି ଧର୍ମର ଭବିଷ୍ୟତ ସଂରକ୍ଷଣ ବିଷୟ ବିଚାରକଲେ । ‘ଯୋରନ୍ଦାଠାରେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଗାଦି ମନ୍ଦିର ତିଆରି ହୋଇ ତାହାଉପରେ ଅନନ୍ତ ସପ୍ତଫଣୀ ତିଆରି ହେବ । ମନ୍ଦିର ଘର ପାଖରେ ବେଢ଼ା ବୁଲି ଘର ଦୁଆରରେ ଘରଗୋଟି ମୁଖଶିଆଳ ରହିବ । ସିଦ୍ଧ ସାଧୁମାନେ ସେଠାରେ ତ୍ରିସନ୍ଧ୍ୟାରେ ନାମଭଜନ ଗାନ କରି ସମସ୍ତ ଆହ୍ନିକ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନ କରିବେ ।’ ଦୁଇ ହଜାର ପଥରରେ ଗାଦିମନ୍ଦିର ତିଆରି ହେଲା ଓ ମହିମାଗୋସାଇଁଙ୍କର ସମାଧି-ସ୍ଥଳରେ ଏକୋଇଶ ହସ୍ତ-ପରିମିତ ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟ ନିର୍ମାଣ କରାଗଲା । ଏହାକୁ ସେହିଦିନଠାରୁ ଶୂନ୍ୟମନ୍ଦିର କୁହାଯାଉଛି ।

“ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓ ଭକ୍ତମାନଙ୍କର ଏକ ସଭାରେ ସ୍ଥିର କରାଗଲା ଯେ ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଆଜ୍ଞାଅନୁସାରେ ଗାଦିସ୍ଥାନରେ କୌଣସି ଜମିବାଡ଼ି ଖଞ୍ଜାହୋଇ ରହିବ ନାହିଁ । ଦେଶର ବିଭିନ୍ନ ଅଞ୍ଚଳରୁ ଭକ୍ତ ଓ ଗୃହସ୍ଥମାନେ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ନାମରେ ଯେଉଁ ଅର୍ଥଦାନ କରିବେ, ସେହି ଅର୍ଥଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବାହିତ ହେବ । ଏହି ମନ୍ଦିରରେ ପ୍ରତ୍ୟହ ବାଲ୍ୟଲୀଳା ହେବ, ଘୃତ-ଦୀପାବଳୀ ଜଳିବ । ଗାଦିର ସମସ୍ତ ଖବର ବୁଝିବାପାଇଁ କେତେକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ ଏଠାରେ ତତ୍ତ୍ୱାବଧାରକ କରି ରଖାଯିବ । ସେମାନେ ଧର୍ମର ସକଳ ଆବଶ୍ୟକ ବିଧାନ ପାଳନ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେବେ । କୌଣସି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସ୍ଥାୟୀଭାବରେ ଗାଦିରେ ରହିପାରିବେ ନାହିଁ । ଏକ ଏକ ମାସ ରହି ପୁଣି ପର୍ଯ୍ୟଟନରେ ବାହାରି ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରିବେ ।

"ଏହାପରେ ଧର୍ମପ୍ରଚାର ଦୁଇଗୁଣ ଜୋରସୋରରେ ଚାଲିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଞ୍ଚଳରେ ମହିମାଧର୍ମର ଭକ୍ତସଂଖ୍ୟା ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । ଜଣେକ ପରସନ୍ନ୍ୟାସୀ ମାଲାଦ୍ର ବାବା ଲକ୍ଷ୍ନୌ, କାଠିଆବାଡ଼, ଗୁଜରାଟପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯାଇ ଭ୍ରମଣ କରି ଆସିଲେ । ସାନ କୃପାସିନ୍ଧୁ ବାବା ମଧ୍ୟ ଇନ୍ଦୋର ଯାଇ ସେଠାର ରାଜାଙ୍କୁ ଧର୍ମପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତ କରାଇଲେ । ଏହିପରି ଅନେକ ଅବଧୂତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଦେଶବିଦେଶକୁ ମହିମାଧର୍ମର ଆଲୋକବର୍ତ୍ତି ନେଇଯାଇ ଧର୍ମପ୍ରଚାର କଲେ ।"

ଭାଷାରେ ଅଳ୍ପ ଅଦଳବଦଳ କରି ବିଶ୍ୱନାଥବାବାଙ୍କ ପ୍ରଣୀତ 'ସତ୍ୟମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ' ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ମହିମାଧର୍ମର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ବିବରଣ ଦିଆଗଲା । ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଧର୍ମର ଘଟଣାମାନ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସୁବିଦିତ ନାହିଁ ଓ ସେହି କାରଣରୁ ତାହା ସମୁଚିତ ଅଧ୍ୟୟନ-କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିପାରି ନାହିଁ । ପ୍ରଥମେ ଇତିହାସଟି ଦେଇ ରଖିଥିଲେ, ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମାଲୋଚନା-ମାନ ବୁଝିବା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସହଜ ହୋଇଯିବ । ଯେକୌଣସି ଧର୍ମର ଅନେକ ପ୍ରକୃତ ସେହି ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କର ପ୍ରଦତ୍ତ ବିବରଣୀରୁ ଜଣାପଡ଼େ । ହୁଏତ ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ବିବରଣ ପଢ଼ିଲେ ଯେକୌଣସି ପାଠକ ମହିମାଧର୍ମର ଏକ ମୋଟାମୋଟି ଧାରଣା କରିପାରିବେ ଓ ଏହାର ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମଲକ୍ଷଣମାନଙ୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ଲକ୍ଷଣ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିପାରିବେ । ସେହିଦୃଷ୍ଟିରୁ, କୌଣସି ଆଲୋଚନା ଆରମ୍ଭ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଧର୍ମବିଷୟକ ଏକ ବର୍ଣ୍ଣନାମୂଳକ ବିବରଣ ଦେବା ଦରକାର ପଡ଼ିଲା ।

(ଗ) ମହିମା-ଧର୍ମର ସଂସ୍ଥା ଓ ଶୃଙ୍ଖଳା

ଯେକୌଣସି ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ଆମେ ପ୍ରଧାନତଃ ତିନୋ' ଦିଗ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିପାରିବା । ସେହି ତିନୋଟି ଦିଗ ହେଉଛି ମଣିଷ, ପ୍ରକୃତି, ଭଗବାନ ଓ ବିଶ୍ୱସୃଷ୍ଟିର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଏବଂ ମଣିଷ ସହିତ ତା' ପରିବେଶର ସମ୍ବନ୍ଧ-ନିର୍ଣ୍ଣୟ । ସମସାମୟିକ ସମାଜର ମନୁଷ୍ୟପ୍ରକୃତିକ ନୂତନ ଅର୍ଥ ଓ ନୂତନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଦେଇ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ ଆତ୍ମପ୍ରକା କରିଛି । ମଣିଷର ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟିରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସୂଚନା ଦେଇ ପ୍ରା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଛି । ହୁଏତ ଜଣେ ଧର୍ମଦ୍ରଷ୍ଟା ବ ଅନେକ ଜଣ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ମନରେ ଏହି ନୂତନ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗି ପ୍ରଥମ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ପୁରାତନ ବା ଅବସ୍ଥିତ ଧର୍ମଭୂମିର ନିକୃଷ୍ଟତା ଦେଖାଇ ସେମାନେ ପ୍ରଥମେ ସେମାନଙ୍କର ନୂତନ ବାର୍ତ୍ତା ଆଡ଼କୁ ସଭିଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଫେରାଇ ଆଣିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ଏଇଟି ହେଲା ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ଆମର ଆଲୋଚିତ ପ୍ରଥମ ଦିଗ । ତା'ପରେ ପରମେଶ୍ୱର ଓ ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟରେ ଏକ ସଙ୍ଗତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେବାର ଚେଷ୍ଟା ସବୁଧର୍ମର ସଂସ୍ଥାପକମାନେ କରିଛନ୍ତି । ମତବାଦ ନିର୍ବିଶେଷରେ ବେଦଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସହଜିଆ ବୈଷ୍ଣବ-ମାର୍ଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାରତର ସମସ୍ତ ଧର୍ମ-ଶାଖାରେ ଆମେ ଈଶ୍ୱର ଓ ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ତୃତୀୟଟି ହେଉଚି ବିଶେଷତଃ ଧର୍ମାଚାରର ଦିଗ ବା ସଂସ୍ଥା ଓ ଶୃଙ୍ଖଳାର ଦିଗ । ପୁରାତନ ଭିତ୍ତିଭୂମି ଉପରେହିଁ ନୂତନ ଧର୍ମର ବୀଜ-ବପନ କରାହୁଏ । ହଠାତ୍ ସମାଜରେ ସମସ୍ତେ ନୂତନ ଧର୍ମଟିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରରେ ବିଶେଷଭାବରେ ଆପଣାକୁ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରିଦେଇଥିବା ଏପରି ଗୋଟିଏ ବର୍ଗ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମରେ ଥାଏ, ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାରମୂଳକ ନାନା ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେବାର ଆବଶ୍ୟକତା ଆସି ପଡ଼ୁଛି । ଧର୍ମର ଆଦର୍ଶ ସଂସ୍ଥା ହିସାବରେ ମ ଅନେକ ସମୟରେ ନାନା ପ୍ରକାର ସାଧକ ଓ ଧର୍ମସେବପୂର୍ଣ ଗୋଷ୍ଠୀର ଉଦ୍ଭବ ହୁଏ, ଯେଉଁମାନଙ୍କ ଲାଗି ବିସ୍ତୃତ ବିଧାନ ଓ ଚର୍ଯ୍ୟାପଦ୍ଧତିମାନ ତିଆରି କରିବା ଦରକାର ହୁଏ । ଯେ କୌଣସି ନୂତନ-ଧର୍ମର ଇତିହାସ ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିଲେ ଆମେ ପରିଷ୍କାର ଦେଖି ପାରିବା ଯେ ନିଜର ଆୟତ୍ତକୁ ଆସି ନ ଥିବା ବାହାର ପଥ

ସବୁତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମକୁ ନାନାପ୍ରକାର ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିବାକୁ ପଡ଼େ । ଯଦିଓ କୌଣସି ଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ମାତ୍ରକେ ସମାଜ ତା' ପ୍ରତି ଅତିଶୀଘ୍ର ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଆସେ, ଶିଷ୍ୟଙ୍କର ସଂଖ୍ୟା ଅତି ଅପ୍ରତ୍ୟାଶିତ ଭାବରେ ବଢ଼ିଗଲେ, ପ୍ରଥମେ ଜଣେ ବା ମୁଷ୍ଟିମେୟ କେତେକ ଅନୁପ୍ରେରିତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ପାରବ୍ଧ ହୋଇଥିବା ଧର୍ମ ଯଦିଓ ଜନଧର୍ମ ହେବାକୁ ବସେ । ତେଣୁ ଧର୍ମରକ୍ଷା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନାନା ପ୍ରକାର ଶୃଙ୍ଖଳାର ବିଧାନ ଗଢ଼ି ଧର୍ମସଂସ୍ଥାକୁ ସୁଦୃଢ଼ ଓ ନିରାପଦ ରଖିବା ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ହୋଇପଡ଼େ । ପୁଣି ଯଦିଓ କୌଣସି ଧର୍ମ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିବା ମାତ୍ରକେ ଲୋକ-ମନ ବା ଲୋକଶାସକର ଶ୍ରଦ୍ଧା ବା ସମର୍ଥନ ଲାଭ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଯଦିଓ ଫଳରେ ଦୁଇ ପକ୍ଷରୁ ତାହାର ପ୍ରଥମ ଶିଷ୍ୟ ଓ ଅନୁଗାମୀ-ମାନଙ୍କୁ ନାନା ପ୍ରକାର ଅସୁବିଧା ଓ ଆପଦ ଭିତରଦେଇ ଯିବାକୁ ପଡ଼େ । ଲୋକସାଧାରଣଙ୍କର ଗ୍ରହଣଯୋଗ୍ୟ ହୋଇ ପାରୁନଥିବା ଧର୍ମକୁ ଆଉଟିକିଏ ସହଜ ଓ ପରିମାର୍ଜିତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟାମଧ୍ୟ କରାଯାଏ । ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଲୋକମନକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଥିବା ସକଳ ଧର୍ମ ପଛରେ ଆମେ ଏହିପରି ନାନା ପ୍ରଶ୍ନ ସମାଧାନ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ହୋଇଥିବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ପାରିବା । ପୃଥିବୀ ସବୁତ ଆପଣାର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଓ ବିଷମତା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ ଆପଣା ଆୟତନକୁ ସଂବଦ୍ଧ ଓ ସୁରକ୍ଷିତ କରିନିଏ । ଏହି ହେଉଛି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମର କାହାଣୀରେ ଆଲୋଚିତ ତୃତୀୟ ବିଗ (୧) ।

ଧର୍ମର ଇତିହାସ ଲେଖାହେଲାବେଳେ ସମାଲୋଚକ ଆପଣା ସମୀକ୍ଷା ଓ ପରୀକ୍ଷାର ପରିମାପକ ଦେଇ ଧର୍ମର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରକୃତିରେ ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭାଗ କରିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ଧର୍ମଦ୍ରଷ୍ଟା ବା ଧର୍ମ-ଗୋଷ୍ଠୀ ଆପଣାର ନୂତନ ଧର୍ମର ଅବତାରଣା କରନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ଧର୍ମର ଉଲ୍ଲିଖିତ ବିଧାରକୁ ଅଲଗା ଅଲଗା କରି ପ୍ରଚାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଆଚାର-ବିଧାନ ନେଇ ବହୁତର ଆଲୋଚନା ହୋଇ ଯାଇଛି । ପ୍ରଥମେ ତତ୍ତ୍ୱ ନା ପ୍ରଥମେ ଆଚାର;

୧ । The Demands of Religious Consciousness By Benjamin Miller. From The Review of Religion Vol. IV. P. 401

ଅର୍ଥାତ୍, ଧର୍ମ-ସଂସ୍ଥାପକ ବା ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଆପଣାର ଦିବ୍ୟ-ଦୃଷ୍ଟି ବଳରେ ପ୍ରଥମେ ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ଅବଗତ ହୋଇ ତା'ପରେ ବିଭିନ୍ନ ଆଚାର ଓ ଶୃଙ୍ଖଳାମାନ ନିର୍ଦ୍ଧିଷ୍ଟ କରନ୍ତି ନା ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରକୃତିର ଆଚାର ଓ ଶୃଙ୍ଖଳାର ପ୍ରଥମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ପରେ ସ୍ୱଭାବତଃ ତଦନୁଯାୟୀ ଏକ ସୁସଂଗତ ବୋଧଗମ୍ୟ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱର ଉଦ୍ଭବ ହୁଏ, ଏହି ପ୍ରଶ୍ନ ନେଇ ଆଲୋଚକମାନେ ଅନେକ ମତାମତ ଦେଇଛନ୍ତି । ସେହି ପ୍ରଶ୍ନର ଏକ ସାଧାସିଧା ଉତ୍ତର ହେଉଛି, ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଆଚାରର ସ୍ଥାନକୁ ସମସ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପୂର୍ବାପର ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଭାବରେ ବିଚାର କରାଯାଇ ନ ପାରେ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମର ଉନ୍ମେଷ-କାଳରୁ ଦୁଇଟିଯାକ ଦିଗ ଅତି ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ତା'ର ଆଚରଣ-ଅଙ୍ଗରେ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ପ୍ରକୃତ କଥା ହେଉଛି ସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉ ବା ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହେଉ, କୌଣସି ପ୍ରକାର ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱର ସମର୍ଥନ-ଭୂମି ନ ଥାଇ କୌଣସି ଧର୍ମାଚାର ସମ୍ଭବ ହୋଇ ନ ପାରେ, ପୁଣି ନିଜକୁ ବାହ୍ୟ ଜୀବନାଚରଣ ଭିତରେ ପ୍ରକାଶ କରିବାର କୌଣସି ମାର୍ଗ ବା ଅବଲମ୍ବନ ନଥାଇ କୌଣସି ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ତିଷ୍ଠିପାରେ ନାହିଁ (୨) । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମର ପ୍ରାରମ୍ଭରେ ତାର ମାନସିକ ଓ ବାସ୍ତବିକ ଅଙ୍ଗ ଏକତ୍ର ଜଡ଼ିତ ଥାଏ । ଜର୍ମାନ୍ ପଣ୍ଡିତ ଶିଲର୍ (Scheler) ଙ୍କର ଭାଷାରେ, "Religious cognition is an understanding which dose not exist fully prior to its cultic expression, but which has worship for a necessary vehicle of its own growth. Therefore the religious act may be basically a mental act, but it is always of a psycho-physical, not one-sidedly of psychic nature"— ଅର୍ଥାତ୍, "ଆପଣାର ଆଚରଣ-ଅଙ୍ଗ ଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମ ପ୍ରକାଶ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମବୋଧର କୌଣସି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ନ ଥାଏ, ପୂଜା ଓ ଆରାଧନା ହେଉଛି ଧର୍ମର ସମୃଦ୍ଧି ସମ୍ଭବ ହୋଇଥାଏ । ତେଣୁ ମୂଳତଃ ଏକ ମାନସିକ ବ୍ୟାପାର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମ ସଚରାଚର କେବଳ ମାନସିକ ନ ହୋଇ ବାସ୍ତବିକ ଓ ମାନସିକ ଉଭୟ ପ୍ରକୃତିର ହୋଇଥାଏ ।"

---

୨ । Sooiology of Religion: Joachim Wach: P. 19

ବୁଦ୍ଧଦେବ ବହୁ ବର୍ଷର ନିଷ୍ଫଳ ସାଧନା ପରେ ବୋଧି ଲାଭ କରିଥିଲେ । ନାନା ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ମାନସାବସ୍ଥା ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଲାପରେ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଆପଣାକୁ ଭଗବାନଙ୍କ ଦୂତ ଓ ପୁତ୍ର ଏବଂ ଏକ ନୂତନ ଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରିଥିଲେ । ପୃଥିବୀର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନଙ୍କ ଜୀବନରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଏହି ବୋଧି ଲାଭର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖି ପାରିବା । ପଣ୍ଡିତ ଟଏନବୀ (Arnold J. Toynbee) ଙ୍କ ଭାଷାରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ଧର୍ମ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନଙ୍କର ଅପସରଣ (Withdrawal) ଓ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କାଳ ଭିତରେ ଏହି ବୋଧି ଲାଭ ହେଉଛି ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସୀମା ସ୍ୱରୂପ । ଈଶ୍ୱର ପ୍ରେରିତ ଏହି ମାନବ-ପୁତ୍ର (Son of Man) ମାନଙ୍କର ବୋଧିଲାଭ ପରେହିଁ ଜଗତ ସେମାନଙ୍କ ଧର୍ମ ଓ ବାଣୀର ପରିଚୟ ପାଏ । ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଚାର କାଳ ଭିତରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୋଇଥିବା ବିଭିନ୍ନ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ନିରୀକ୍ଷଣ କଲେ ସହଜରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇ ପାରିବ ଯେ କୌଣସି ଧର୍ମପୁରୁଷ ବା ମହାତ୍ମା ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱରୁ ଧର୍ମାଚାରକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କରି ପ୍ରଚାର କରି ନାହାନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ସନ୍ଦେଶରେ ଉଭୟ ସମ୍ମିଶ୍ରିତ ହୋଇ ରହିଛି । ମହାପୁରୁଷ ମହମ୍ମଦ ବା ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ଧର୍ମବାଣୀ ବା ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ବୋଧିଲବ୍ଧ ଧର୍ମସତ୍ୟମାନ ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିଲେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯିବ ଯେ, ତା' ଭିତରେ ଧର୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଧର୍ମାଚାର ଦୁଇଟି ପ୍ରକରଣକୁ କଦାପି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଭାବେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଇନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ସବୁ ମହାତ୍ମାଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି-ଲବ୍ଧ ଜ୍ଞାନ ଭିତରେ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଧର୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ମୂଳବୀଜ ନିହିତ ରହିଛି, କିନ୍ତୁ ଦିବ୍ୟଜ୍ଞାନ ଓ ଐଶୀ ପ୍ରେରଣାର ଜ୍ୟୋତିରେ ଉଦ୍ଭାସିତ ହୋଇ ସେହି ଧର୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ସମସ୍ତ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଯେପରି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ରହିଛି (୩) । କ୍ରମଶଃ ଧର୍ମ ବିସ୍ତାରର ପର ପର୍ବରେ ଧର୍ମ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ମାର୍ଗାନୁଗାମୀମାନଙ୍କର ସହଜବୋଧ୍ୟତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ବିଧାନମାନ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବେ ସୀମାବଦ୍ଧ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଧାନତଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକଙ୍କର ତିରୋଭାବ ପରେ ତାଙ୍କର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଶିଷ୍ୟମାନେ ଧର୍ମର ଦୃଢ଼ୀ-କରଣ ଲାଗି ସମସ୍ତ ପ୍ରତିବିଧାନ ଓ ତତ୍ତ୍ୱମାନ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ସଂରକ୍ଷିତ କରି ରଖି-ବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । କ୍ରମେ ଧର୍ମର ଆୟତନ ଆପଣାର ବିବିଧ ବିଧାନ ଓ ତତ୍ତ୍ୱବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ଦ୍ୱାରା ଅଧିକ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଓ ସୀମାବଦ୍ଧ ହୋଇଯାଇଛି ଓ

୩ । Sociology of Religion: Joachim Wach: P. 25

ବିରୋଧୀ ଧର୍ମ ଓ ସମାଜ-ପ୍ରବୃତ୍ତିର କବଳରୁ ଆପଣାକୁ ରକ୍ଷାକରି ଆସିଛି । କଥିତ ଅଛି ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଦେହାବସାନ ପରେ ତାଙ୍କର ମୁଖ୍ୟ ଶିଷ୍ୟମାନେ ରାଜଗୃହଠାରେ ଏକ ଧର୍ମସଭା ଡକାଇ ଧର୍ମ ଓ ସଙ୍ଘାଦିର ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ସକଳ ନିୟମ ଲିପିବଦ୍ଧ କରି ରଖିଥିଲେ (୮) ।

କୌଣସି ଧର୍ମ ପ୍ରଥମରେ ଆପଣାକୁ ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣ କରି ନ ଥାଏ । ନାନା କଠୋର ବ୍ରତବିଧାନ ଓ ନିଗୂଢ଼ତତ୍ତ୍ୱ ଦ୍ୱାରା ଧର୍ମସାଧନା ଓ ଧର୍ମାନୁବର୍ତ୍ତୀମାନଙ୍କୁ ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଶିବିରରେ ଆବଦ୍ଧକରି ରଖିବାର ଅବଗୁଣ୍ଠନା ବଧୂବୃତ୍ତି ଧର୍ମର ପ୍ରଥମ ପର୍ବରେ ସାଧାରଣତଃ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ । କେବଳ ସତ୍ୟବୋଧର ପ୍ରେରଣାହିଁ ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାରେ ଧର୍ମର ଗତିକୁ ଧାରଣ କରି ରଖିଥାଏ । କିନ୍ତୁ ନୂତନ ଦୀକ୍ଷିତ ଓ ସମର୍ଥକମାନଙ୍କ ସଂଖ୍ୟା ବଢ଼ିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଧର୍ମର ବିଭିନ୍ନ ଦିଗକୁ ନିୟମଶୃଙ୍ଖଳା ଦେଇ ବାନ୍ଧି ରଖିବା ଦରକାର । ସମସ୍ତଙ୍କର ଗ୍ରହଣଯୋଗ୍ୟ ହୋଇପାରିଲା ଭଳି ଧର୍ମାଭ୍ୟାସର ଏକ ମାନ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ଦେବାକୁ ହୁଏ । ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଏହି ନିୟମ-ଶୃଙ୍ଖଳାର ପ୍ରୀତି ଫଳରେ କେତେ ଶିଷ୍ୟମାନେ ଧର୍ମକୁ ଅତି ସତର୍କତା ସହିତ ଏକମାତ୍ର ଧ୍ୟେୟ କରିପକାନ୍ତି, 'ସମାଧିରାଜ ସୂତ୍ର'ରେ ତା'ର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବର୍ତ୍ତମାନର ଆଲୋଚନା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରସଙ୍ଗତଃ ସେହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଉଲ୍ଲେଖ କଲେ ଖୁବ୍ ଅବାନ୍ତର ହେବନାହିଁ । ସମାଧିରାଜ ସୂତ୍ର ହୀନଯାନ ଓ ମହାଯାନର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀକାଳୀନ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏଥିରେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର କେବଳ ଦୁଇଟି କାୟର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି, ରୂପକାୟ ଓ ଧର୍ମକାୟ । କିନ୍ତୁ ପୂର୍ବତନ କାଳର କାୟକଳ୍ପନା ପରି ଏହା ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଦୁଇଟି କାୟକୁ ବୁଝାଏ ନାହିଁ । ସାର ଧର୍ମକାୟ ଓ କାଳ୍ପନିକ ମାୟାଜଡ଼ିତ ରୂପକାୟର ପ୍ରଭେଦ ଦେଖାଇଦେବା ଉପରେହିଁ ଏଠାରେ ଅଧିକ ଜୋର ଦିଆଯାଇଛି । ଆଉ ଗୋଟିଏ ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର 'ଅଷ୍ଟସାହସ୍ରିକା ପ୍ରଜ୍ଞାପାରମିତା ସୂତ୍ର'ରେ ମଧ୍ୟ ରୂପକାୟ ଓ ଧର୍ମକାୟର ଠିକ୍ ଏହିପରି କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ମନୁଷ୍ୟକୁ ବୁଦ୍ଧତ୍ୱରେ ଉପନୀତ କରାଇବାର

---

୮ । ବିଶେଷ ବିବରଣୀ ଲାଗି— An Account of The three convocations etc·· from Journal of the Buddhist Text and Anthropological Society; Vol. VI (1898), Parts I and II.

ସମସ୍ତ ସାଧନ ବା ଧର୍ମସଂଗ୍ରହ, ଏବଂ ପରମ ସତ୍ତା (Absolute), ଏହି ଉଭୟ ଅର୍ଥରେ ବିଶେଷ ଗ୍ରନ୍ଥଟିରେ ଧର୍ମକାୟର ବର୍ଣ୍ଣନ କରା-ହୋଇଛି (୫)।

ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କର ପ୍ରଣୀତ ମହିମା ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଧର୍ମାଚାର ସେହିପରି ଏକତ୍ର ହୋଇ ରହିଛି। ମହିମା ଗୋସାଇଁ କପିଳାସ ପର୍ବତ ଉପରେ ପ୍ରଥମେ ଗୋବିନ୍ଦ ବାବାଙ୍କୁ ଧର୍ମ-ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ତା'ପରେ ସେ ପରିବ୍ରାଜକ ଭାବେ ଓଡ଼ିଶାର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନ ବୁଲି ତାଙ୍କର ନୂତନ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ମହିମାଧର୍ମର ଏହି ସରଳ ଓ ପ୍ରାକ୍‌କାଳୀନ (Formative) ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଧର୍ମାଚାରର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଶ୍ରେଣୀବିଭାଗ ଆଶା କରାଯାଇ ନପାରେ । ପ୍ରଚାର ଓ ମହିମାର ବୃଦ୍ଧି ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ସଂଖ୍ୟା ବଢ଼ିଲେ, ଅନେକେ ସାଂସାରିକ ବୃତ୍ତି ଛାଡ଼ି ତାଙ୍କ ଗହଣରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ, ଅନେକ ଗୃହସ୍ଥ ସେମାନଙ୍କର ଆଚରିତ କର୍ମମାନ ଛାଡ଼ି ମହିମା-ଧର୍ମର ଆଚାରବୃତ୍ତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ତେଣୁ ସମୟ ଓ ବାସ୍ତବିକ ଆବଶ୍ୟକତା ଦ୍ୱାରା ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କୁ ଧର୍ମକୁ ନାନାପ୍ରକାର ନିୟମ-ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖିବାକୁ ହେଲା । ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଗାମୀ ଧର୍ମଜୀବନରେ ସେ ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ଲାଗି ନାନା ଶ୍ରେଣୀ ବା ସ୍ତର ଠିକ୍ କରିଦେଲେ ଓ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ତର (Order)ର ବିଧିବଦ୍ଧ ନିୟମ-ଶୃଙ୍ଖଳାମାନ ମଧ୍ୟ ତିଆରି ହୋଇ ରହିଲା । ଆପଣାର ପର୍ଯ୍ୟଟନ ଓ ଧର୍ମ-ପ୍ରଚାର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ବିଧାନମାନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ହେଉଥିଲା ସେ ସେହି ବିଧାନଗୁଡ଼ିକ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ତାଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶମାନ ଦେଇଥିଲେ । ତଥାପି ଅଧ୍ୟୟନର ସୁବିଧା ଓ ମହିମାଧର୍ମର ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟକ ଆଚାର ଓ ଶୃଙ୍ଖଳାମାନ ସ୍ପଷ୍ଟ କରି ବୁଝିରଖିବାକୁ ଏଠାରେ ତାହାର ଏକ ଅନୁକ୍ରମ ଆଲୋଚନା ଦିଆଯିବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି ।

---

୫ । Three Chapters from the Samadhiraja Sutra— Edited by K. Regamey; (No. I of the Warsaw Society of Sciences and Letters, Publications of the Oriental Commission)

ମହିମା-ପନ୍ଥୀ ବୋଇଲେ ସାଧାରଣତଃ ଲୋକେ ମହିମା-ଧର୍ମର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କୁ ବୁଝିଥାନ୍ତି । ସେହି ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ଭିତରେ ପୁଣି ଦୁଇଟି ଶ୍ରେଣୀ ରହିଛି । ସେମାନଙ୍କର ଭେକ ଓ ପରସ୍ପର ପ୍ରତି ଆଚରଣ ପ୍ରଭୃତି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଦେଖିଲେ ତାହା ବେଶ୍ ବୁଝାଯାଏ ।

କପିଳାସ ପର୍ବତ ଉପରେ ଅନନ୍ତ ଆତ୍ମଯୋଗ-ସମାଧିରେ ନିମଗ୍ନ ଥିଲାବେଳେ ମହିମାଗୋସାଇଁ ଗୋବିନ୍ଦବାବାଙ୍କୁ ସନ୍ନ୍ୟାସ-ଅବଲମ୍ବନର ଉପଦେଶମାନ ଦେଇଥିଲେ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ-ଗ୍ରନ୍ଥରେ ତାହାର ବିବରଣ ଦିଆଯାଇଛି । "ହେ ଗୋବିନ୍ଦ, ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିର ବିଷୟବାସନା ପ୍ରତି ଘୃଣା ଜାତ ହୁଏ, ବ୍ରହ୍ମ କେବଳ ସତ୍ୟ ଏବଂ ଜଗତ ମାୟାମୟ ଓ ଅନିତ୍ୟ, ଏହିପରି ଭାବନାଦ୍ୱାରା ସଂସାରପ୍ରତି ବୈରାଗ୍ୟ ଆସେ, ସେହି ବୈରାଗୀମାନେ ତ୍ୟାଗୀ ହୋଇ ଅବଧୂତ ସନ୍ନ୍ୟାସାଶ୍ରମ ଗ୍ରହଣ କରିବେ" (୬) ।

ଆପଣାର ପୂର୍ବବାସନା ଅନୁସାରେ ଯାହାର ବୈରାଗ୍ୟ ଉପସ୍ଥିତ ହେବ, ସେ ତାହାର ପିତାମାତା, ଆତ୍ମୀୟସ୍ୱଜନଙ୍କୁ ପରିତୁଷ୍ଟ କରି ଓ ସିଦ୍ଧ ସାଧୁ ଅତିଥି ଗୁରୁଜନଙ୍କୁ ଆହ୍ୱାନ କରି ଧର୍ମଭାଣ୍ଡରେ ଭୋଜନ କରିବ । ସେହିଦିନ ନିଜର ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀ ଜ୍ଞାତିମାନଙ୍କୁ ଡାକି ଭୋଜି ଦେବ । ଭୋଜନ ପରେ ପିତା ମାତା ଓ ଗୁରୁଜନମାନଙ୍କୁ ଯଥାବିଧି ପ୍ରଣାମ (ମାନ୍ୟ) କରି ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ସହିତ ଗ୍ରାମ ଛାଡ଼ି ଚାଲିଯିବ । ପୁଣି କଦାପି ସେ ଆପଣା ଗ୍ରାମକୁ ଫେରିବ ନାହିଁ ବା ସ୍ୱଜନବର୍ଗଙ୍କ ଠାରୁ କୌଣସି ଦ୍ରବ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିବ ନାହିଁ । ଏପରିକି ଗ୍ରାମର ଉପକଣ୍ଠଠାରୁ ଅନେକ ଦୂରରେ ରହି ଧର୍ମ-ପ୍ରଚାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତାକୁ କେବଳ ପର୍ଯ୍ୟଟନ କରିବାକୁ ହେବ । ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ କଥା ହେଉଛି ଯେ, ସନ୍ନ୍ୟାସ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଗୃହ ଛାଡ଼ିବା ପୂର୍ବରୁ ପିତାମାତାଙ୍କର ସମ୍ମତି ନେବାକୁ ହେବ । ବିବାହିତ ଲୋକ ପୁତ୍ର ଜନ୍ମ ନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ପୁତ୍ର ଯୋଗ୍ୟ ଓ ଉପାର୍ଜନକ୍ଷମ ହେବା ପରେହିଁ ପିତା ଗୃହତ୍ୟାଗ

---

୬ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ: ପୃ. ୨୨-୨୪

ମୂଳମନ୍ତ୍ର:—ଚତ୍ୱାରିଂଶତ୍ସଂସ୍କାରସମ୍ପନ୍ନ ସର୍ବତୋ ବିରକ୍ତଃ ଚିତ୍ତ-ଶୁଦ୍ଧିମେତ୍ୟାଂଶ ସୂତ୍ୟେଷଣ୍ୟାହଂକାରଂ ଦଗ୍ଧ୍ୱା ସାଧନଚତୁଷ୍ଟୟସମ୍ପନ୍ନ ଏବ ସଂନ୍ୟସ୍ତୁମର୍ହତି ॥ (ବୃହତ୍) ସଂନ୍ୟାସୋପନିଷତ୍ ॥ ୨ୟ ଖଣ୍ଡ ॥

କରି ପାରିବ (୭) । ଅରେ ଯୋଗୀ ହୋଇ ଅର୍ଥାତ୍ ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଯେ ପୁଣି ଗୃହକୁ ଫେରିବାର ବାସନା ରଖେ ସେ ଅଶେଷ ପାପରେ ଭାଗୀ ହୁଏ ।

ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଆଦେଶ ମତେ ମହିମାଧର୍ମରେ ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ସନ୍ନ୍ୟାସ ଅନୁଷ୍ଠାନ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ତିନଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ । ବୈରାଗୀ, ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓ ପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, ଏହି ତିନୋଟି ଆରୋହୀ (Ascending) କ୍ରମ ମହିମାଧର୍ମରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଅବଶ୍ୟ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ପ୍ରଥମେ ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ପରସନ୍ନ୍ୟାସରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରିଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କୁ ଏସବୁ ଯଥାନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କ୍ରମଦେଇ ଆସିବାକୁ ହୋଇ ନ ଥିଲା । କ୍ରମେ ମହିମା-ଧର୍ମର ପ୍ରସାର ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଓ ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟକ ଭକ୍ତ ଗୃହ ଛାଡ଼ି ଆସିବା ଫଳରେ ଗୋସାଇଁ ଧର୍ମର ସନ୍ନ୍ୟାସ-ମାର୍ଗକୁ ସୁଷ୍ଠୁ ରୂପେ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିଦେଲେ । ମହିମାଧର୍ମର ଲିଖିତ ଇତିହାସ ନିରୀକ୍ଷଣ କଲେ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳିବ ।

ଧର୍ମର ପ୍ରଥମ ସ୍ତରଟିକୁ ବୈରାଗ୍ୟ ଓ ତାହାର ଦୀକ୍ଷିତମାନଙ୍କୁ ବୈରାଗୀ କୁହାଯାଏ । ସଂସାରର ସମସ୍ତ ବନ୍ଧନରୁ ଆପଣାକୁ ମୁକ୍ତକରି ଯେଉଁମାନେ ଧର୍ମସଂସ୍ଥ ହୋଇ ଗୃହତ୍ୟାଗ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ପ୍ରଥମେ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ସଂଯମ ଆଚରଣ, ଧର୍ମର ବିବିଧ ବିଧାନ-ପାଳନ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଶୃଙ୍ଖଳାଦ୍ୱାରା ଏମାନଙ୍କୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଉଚ୍ଚତର ସ୍ତରଲାଗି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବାକୁ ହୁଏ । ସାଧାରଣତଃ ଜଣେ ଉଚ୍ଚତର ଶ୍ରେଣୀର ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କର ଅନୁଗତ ଭାବେ ରହି ସେମାନେ ଧର୍ମାନୁଶୀଳନ କରନ୍ତି ଓ ଭବିଷ୍ୟତରେ ସନ୍ନ୍ୟାସଲାଗି ଆପଣାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରନ୍ତି ।

---

୭ । ଭାରତର ଧର୍ମସଂସ୍କୃତିରେ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଏକ ଅତି ପରିଚିତ ଅନୁଷ୍ଠାନ । ବାନପ୍ରସ୍ଥ ପରେ ସନ୍ନ୍ୟାସାଶ୍ରମ ଆଚରଣୀୟ ବୋଲି ମନୁସ୍ମୃତିରେ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଛି । ଲଘୁ-ସନ୍ନ୍ୟାସ ଉପନିଷଦ, କଠଶ୍ରୁତି, ଉପନିଷଦ, ବୃହତ୍ ସନ୍ନ୍ୟାସୋପନିଷଦ୍ (ଏହି ତିନୋଟି ମାନ୍ଦ୍ରାଜର Adyar Library ରୁ ପ୍ରକାଶିତ F, O. Schrader ସମ୍ପାଦିତ The Minor Upanisads—Vol. I ର ଅନ୍ତର୍ଗତ) ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଏହାର ପରିଚୟ ମିଳେ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ସ୍ତରଟି ହେଉଛି ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସ । ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ଏହି ସ୍ତରଟିକୁ ଅପର ବୈରାଗ୍ୟ ସନ୍ନ୍ୟାସବୋଲି କହିଛନ୍ତି । "ଅବଧୂତାଶ୍ରମ ସନ୍ନ୍ୟାସ ପନ୍ଥାକୁ ଗୁରୁଦେବ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଅଛନ୍ତି । ଅପର ବୈରାଗ୍ୟ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଓ ପର ବୈରାଗ୍ୟ ସନ୍ନ୍ୟାସ । ପ୍ରଥମେ ବିଷୟ ବାସନାରେ ବୈରାଗ୍ୟ ଜନ୍ମିଲେ ତ୍ୟାଗୀ ହୋଇ ଯେଉଁ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଆଶ୍ରମ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହୁଏ ତାହାକୁ ଅପର ବୈରାଗ୍ୟ ସନ୍ନ୍ୟାସ ବା ମଧ୍ୟ-ଶରଣକୁ କୁହାଯାଏ ।...ସଂକ୍ଷେପରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ଇହକାଳ ଓ ପରକାଳ ସୁଖଭୋଗ-ଇଚ୍ଛା ତ୍ୟାଗର ନାମ ବୈରାଗ୍ୟ, ଏହାକୁ ଅପର ବୈରାଗ୍ୟ ବୋଲାଯାଏ" (୮) ।

ଅନ୍ତମାନ୍ତ ଶରଣକୁ ବା ଶେଷ ସ୍ତର ହେଉଛି ପରସନ୍ନ୍ୟାସ । ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କ ଭାଷାରେ, "ସମାଧି ଓ ମୁମୁକ୍ଷୁତ୍ୱ ପ୍ରଭୃତିରେ ଯୁକ୍ତହୋଇ ତତ୍ତ୍ୱବିବେକରେ ଅଧିକାର ଜନ୍ମିଲାପରେ ଗୁରୁଙ୍କଠାରୁ ତତ୍ତ୍ୱମସ୍ୟାଦି ମହାବାକ୍ୟ ଉପଦେଶ ଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମାତ୍ମୈକ୍ୟ ଭାବ ଜାତ ହେଲେ ତାହାକୁ ପରବୈରାଗ୍ୟ ସନ୍ନ୍ୟାସ ବା ଅନ୍ତିମାନ୍ତ ଶରଣ ବୋଲାଯାଏ" (୯) ।

ମୋଟ ଉପରେ ଦେଖିଲେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମର ଉପଲବ୍ଧି ଲାଭ କରିବା ମାର୍ଗରେ ଏହି ତିନୋଟି ବିଭାଗ ଏକାନ୍ତ ଏକ ଅନୁକ୍ରମ ଧାରା ପଥ । ବୈରାଗୀର ଅବସ୍ଥା କେବଳ ପ୍ରସ୍ତୁତିର ଅବସ୍ଥା, ଅପର ବୈରାଗ୍ୟ ସନ୍ନ୍ୟାସର ପ୍ରଥମ ସୋପାନ, ପର ସନ୍ନ୍ୟାସ ଏହାର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅନୁଶୀଳନ ।

ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସର ଦୀକ୍ଷାପ୍ରଣାଳୀ ଓ ଧର୍ମାଚରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମହିମା-ଗୋସାଇଁ ଯେଉଁସବୁ ଉପଦେଶ ଦେଇଅଛନ୍ତି, ତାହାର ଉଦ୍ଧାର କଲେହିଁ ଏଠାରେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ । "ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ତ୍ୟାଗୀ ହେବେ ସେ ସିଦ୍ଧ ଗୁରୁଜନଙ୍କ ସମୀପରେ ରହି ପ୍ରଥମେ ସେବାଭକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଗୁରୁଙ୍କ ଆଜ୍ଞା ଅନୁସରଣ କରିବେ । ସିଦ୍ଧ ଗୁରୁଜନ ତାହାଙ୍କର ମନୋଗତ ଭାବ ବୁଝି ତାହାଙ୍କର ଭକ୍ତି ଓ ବୈରାଗ୍ୟ ଅନୁସାରେ ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେବାକୁ ଆଦେଶ ଦେବେ । ସେ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରଥମେ

---

୮ । ମହିମାଧର୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱପାଦକ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ) ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା (ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା—୧୯), ପୃ. ୯୬

୯ । ତତ୍ରୈବ, ପୃ. ୯୬

ପ୍ରାତଃ ବ୍ରାହ୍ମମୁହୂର୍ତ୍ତ ସମୟରେ ସ୍ନାନ, ଶୌଚ ଓ ଗୋମୟ ପବିତ୍ର (ମହିମା-ଧର୍ମରେ ଗୋମୟ ଗୋମୂତ୍ରକୁ ପବିତ୍ର କୁହାଯାଏ) ପାନ ସମାପନ କରି ବସ୍ତ୍ର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଭୂଷଣ ଜଳରେ ପକାଇଦେଇ ଉଲଗ୍ନ ବେଶରେ ଗୁରୁପୀଠଠାରେ ଆସି ପହଞ୍ଚିବେ । ସିଦ୍ଧଗୁରୁ ତାହାଙ୍କୁ ଡୋର ଓ ଗୈରିକ ବସ୍ତ୍ର କୌପୀନ ପ୍ରଭୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ ପୂର୍ବକ ଗ୍ରହଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ଆଦେଶ ଦେବେ । ତ୍ୟାଗୀ ବ୍ୟକ୍ତି ତାହାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାନୁସାରେ ଡୋର କୌପୀନ ଗ୍ରହଣ କରି ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଶରଣ ଦର୍ଶନ କରି ସିଦ୍ଧ ଗୁରୁଜନଙ୍କୁ ଶରଣ ମାନ୍ୟ କରିବେ । ତତ୍ପରେ ସତ୍ସଙ୍ଗଗୋଷ୍ଠୀରେ ଭୁକ୍ତ ହୋଇ ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦଭାବରେ ଶରଣମାନ୍ୟ କରିବେ । ସିଦ୍ଧ ଗୁରୁଜନମାନେ ତାହାଙ୍କୁ 'ଦାସ' ପଦ ଦ୍ୱାରା ସମ୍ବୋଧନ କରିବେ । ଯେପରି ଶମଗୁଣଯୁକ୍ତ ହୋଇ ସଂସାରମଧ୍ୟରେ ବିଚରଣ କରି, ଶୀତ ଉଷ୍ଣ ସୁଖଦୁଃଖ ସହ୍ୟ କରି ସତ୍‌ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ ଓ ଗୁରୁବାକ୍ୟରେ ବିଶ୍ୱାସ ସ୍ଥାପନ କରି ସେ ଏକାଗ୍ର ଚିତ୍ତରେ ଭବବନ୍ଧନ-ମୋଚନ ଲାଗି ସର୍ବଦା ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ମନନ କରିବେ, ସେହିକଥା ସିଦ୍ଧଗୁରୁ ତାଙ୍କୁ ଭଲରୂପେ ବୁଝାଇଦେବେ । ଏହି ରୀତିରେ ଡୋର କୌପୀନ ଧାରଣ ପୂର୍ବକ ବିରାଗୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଗୁରୁ ଆଜ୍ଞା ପାଳନ କରି ସିଦ୍ଧ ଗୁରୁଜନଙ୍କର ସେବାରେ ନିଯୁକ୍ତ ରହିବେ ଓ ତାଙ୍କର ଆଦେଶାନୁବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଦେଶ ପର୍ଯ୍ୟଟନ କରିବେ । ସେ ସର୍ବଦା ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠ ହୋଇ ଭ୍ରମଣ କରିବେ ଓ କଦାପି ଗୁରୁଙ୍କର ଆଜ୍ଞା ଲଙ୍ଘନ କରିବେ ନାହିଁ" (୧୦) । ପୁନଶ୍ଚ ଅନ୍ୟ ଏକ ଉପଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ ମହିମା ଗୋସାଇଁ କହିଛନ୍ତି, "ତୁମ୍ଭେମାନେ ସିଦ୍ଧ ବାବାମାନଙ୍କୁ ଗୁରୁଜ୍ଞାନରେ ଶରଣମାନ୍ୟ ହେବ ଓ ତାହାଙ୍କ ଆଦେଶମତେ ତାଙ୍କ ସହିତ ରହି ଧର୍ମର ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଯୋଗ ଦେବ । ସତ୍ୟ-ଧର୍ମର ନିୟମ ଓ ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର କର୍ତ୍ତବ୍ୟରୁ କଦାପି ସ୍ଖଳିତ ହେବନାହିଁ । ଏବେ ଯେଉଁମାନେ ସଂସାର ତ୍ୟାଗ କରି ଆସିବେ, ସେମାନେ ପ୍ରଥମେ ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହୋଇ ରହିବେ । ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଦୟା ହେଲେ ଅବଧୂତ ବଲ୍‌କଲ ବାନା ଗ୍ରହଣ ପୂର୍ବକ ପରସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେବେ" (୧୧) ।

---

୧୦ । ମହିମା ଧର୍ମର ଇତିହାସ: ପୃ. ୬୫
୧୧ । ତତ୍ରୈବ: ପୃ. ୨୦୮

ପରସନ୍ନ୍ୟାସର ଦୀକ୍ଷା ଓ ଆଚରଣ-ବିବରଣ ଏହିପରି । "ବ୍ରହ୍ମ-ଭାବନା ଦ୍ୱାରା ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଆତ୍ମାର ଐକ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରି ଯେଉଁମାନେ ଭକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହୋଇଅଛନ୍ତି ଏବଂ ବୈରାଗ୍ୟର ନିୟମ ପାଳନରେ ଯେଉଁ-ମାନେ ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଅଛନ୍ତି, ଅର୍ଥାତ୍ ଯେଉଁମାନେ ଆତ୍ମାକୁ ଉତ୍ତମରୂପେ ଅବଗତ ହୋଇ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରୀତି ରଖି ନିର୍ଗୁଣ ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ ସର୍ବଦା ପ୍ରୀତିସ୍ଥାପନ କରିଅଛନ୍ତି, ସ୍ୱଆତ୍ମାକୁ ବ୍ରହ୍ମମୟ ଭାବି ସେହି ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ସ୍ୱରୂପରେ ଆନନ୍ଦିତ ରହି ଅଛନ୍ତି ଓ ଅଜପା ସୂତ୍ରରେ ବୋଧିତବ୍ୟ ଅଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଗୁଣଯୁକ୍ତ କର୍ମରେ ତୀବ୍ର ବୈରାଗ୍ୟ ଜନ୍ମିଥାଏ, ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ଶରଣାପନ୍ନ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବ୍ୟକ୍ତି ଅବଧୂତ ସିଦ୍ଧାଶ୍ରମୀ ପରସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେବେ । ଅବଧୂତ ସିଦ୍ଧଗୁରୁ ତାହାଙ୍କୁ ମହାବାକ୍ୟ ପ୍ରଭୃତିର ତତ୍ତ୍ୱ ଉପଦେଶ ଦେଇ ଅବଧୂତ ପରସନ୍ନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ବଲ୍‌କଳ ବାନା ପ୍ରଦାନ କରିବେ । ସେହି ବୈରାଗୀ ବ୍ୟକ୍ତି ତାହାର ଯାବତୀୟ ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀର ଚିହ୍ନ ତ୍ୟାଗ କରି ଦିଗମ୍ବର ବେଶରେ ଗୁରୁପୀଠ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରାତଃକାଳ ବ୍ରାହ୍ମ ମୁହୂର୍ତ୍ତରେ ସିଦ୍ଧ ଗୁରୁଜନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ବଲ୍‌କଳ ବାନା ଅଲେଖ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ କରି ତାହା କୌପୀନ ରୂପେ ପରିଧାନ କରିବେ । ତତ୍ପରେ ଆତ୍ମା ସହିତ ଅଭେଦ ଭାବରେ ବିଭୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ଶରଣ ଦର୍ଶନ କରି ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହେବେ ।

"ସିଦ୍ଧଗୁରୁ ସେହି ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ ଭାବି 'ବାବା' ଶବ୍ଦରେ ସମ୍ବୋଧନ କରି ଶରଣମାନ୍ୟ ହେବେ । ସେ ମଧ୍ୟ ସିଦ୍ଧଗୁରୁଜନଙ୍କୁ ଯଥା ବିଧାନରେ ଶରଣମାନ୍ୟ ହୋଇ ପରସ୍ପର ଅଭେଦ ଭାବରେ ସିଦ୍ଧଗୁରୁଙ୍କର ପଦରଜ ମସ୍ତକରେ ଧାରଣ ଓ ମୁଖରେ ଗ୍ରହଣ କରିବେ । ସିଦ୍ଧ ଗୁରୁ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ ତାହାଙ୍କର ପଦରଜ ଗ୍ରହଣ କରି ପୁନଶ୍ଚ ଶରଣ-ମାନ୍ୟ ହେବେ । ଭିକ୍ଷା (ଭୋଜନ) (୧୨) ସମୟରେ ଏକ ପାତ୍ରରେ

---

୧୨ । ମହିମାଧର୍ମରେ ଭିକ୍ଷା ଶବ୍ଦ ଭୋଜନକୁ ବୁଝାଏ । କେବଳ ଆପଣାର ଭୋଜନଲାଗି ଆବଶ୍ୟକ ପକ୍ୱ ଦ୍ରବ୍ୟ ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ଦ୍ରବ୍ୟ ଭିକ୍ଷା କରିବା ମହିମାଧର୍ମରେ ନିଷେଧ ଅଛି । ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କ ମତରେ, 'ଯେଉଁ ଦ୍ରବ୍ୟ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରି ଓ ଭିକ୍ଷା ମାଗି ଭୋଜନ କରିବାକୁ ହୁଏ, ତାହାକୁ ଭିକ୍ଷା କହନ୍ତି ।

ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ—ପୃ ୭୩

ବା ବଭିନ୍ନ ପାତ୍ରରେ ଭୋଜନ କଲେ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରି ହସ୍ତରେ ପରସ୍ପର ମୁଖରେ ଭୁଞ୍ଜାଇବା ପରେ ସ୍ୱୟଂ ଭୋଜନ କରିବେ । ଆଶ୍ରମ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ରୂପ ଅଭେଦ ଆଚରଣ କରି ବାସ କରିବେ ।

"ଏହି ଅବଧୂତ ପରସନ୍ନ୍ୟାସ ସିଦ୍ଧ ପନ୍ଥାରେ କେହି ମହନ୍ତ, ଅଧିକାରୀ ବା ଗୁରୁଗିରି କରି ପାରିବେ ନାହିଁ । ସମସ୍ତେ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ ଅବଗତ ହୋଇ ପରସ୍ପରକୁ ଭ୍ରାତୃଭାବରେ ସମ୍ମାନ କରିବେ । କି ବଲ୍‌କଲଧାରୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, କି ଗୈରିକ କୌପୀନଧାରୀ ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, କି ଗୃହାଶ୍ରମୀ ଭକ୍ତ, ସମସ୍ତେ ନିଜ ନିଜ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ କେହି କାହାରିକୁ ନ୍ୟୂନାଧିକ ଭାବିବେ ନାହିଁ । ସମ୍ବୋଧନାଦିରେ ସମ୍ମାନସୂଚକ 'ଆଜ୍ଞା' ଶବ୍ଦ ପ୍ରୟୋଗ କରିବେ ।

"ଅବଧୂତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ କଦାପି ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଦି ରିପୁମାନଙ୍କର ଅଧୀନ ହେବେନାହିଁ । ସର୍ବଦା ଜିତେନ୍ଦ୍ରିୟ ରହିବେ । କେହି ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଅନିଷ୍ଟ କଲେ ତାହା ସହ୍ୟ କରିବେ । ସେ ଅନ୍ୟ କାହାରି ଅନିଷ୍ଟ କରିବେନାହିଁ । ଶତ୍ରୁ ମିତ୍ରର ଭେଦଜ୍ଞାନ ରଖିବେନାହିଁ । ଜଗତର ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ ଭାବି କାହାରି ବଶୀଭୂତ ହୋଇ ରହିବେ ନାହିଁ । ସ୍ତ୍ରୀ ସଙ୍ଗ ବା ସ୍ତ୍ରୀସ୍ପର୍ଶ କରିବେନାହିଁ । କୌଣସି ସ୍ତ୍ରୀ ନିକଟରେ ଭିକ୍ଷାପ୍ରାର୍ଥୀ ହେଲେ ତାକୁ 'ମା' ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରିବେ । ମନରେ ଓ ବାକ୍ୟରେ କୌଣସି ସ୍ତ୍ରୀକୁ ଭାର୍ଯ୍ୟା ସ୍ୱରୂପରେ ଚିନ୍ତା କରିବେ ନାହିଁ । ଯେଉଁଠାରେ ସ୍ତ୍ରୀମାନେ ବାସ କରନ୍ତି ସେଠାରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ବାସ କରିବେ ନାହିଁ । ସତ୍ୟଧର୍ମ ପ୍ରଚାରାର୍ଥେ ଦେଶବିଦେଶରେ ଭ୍ରମଣ କରିବେ । କଦାପି ଏକସ୍ଥାନରେ ମଠକରି ରହିବେ ନାହିଁ । ଏକ ଗ୍ରାମରେ ଏକ ଦିବସ ରହି ଏକ ଗୃହରୁ ଏକବାର ପକ୍ୱାନ୍ନ ବ୍ୟଞ୍ଜନାଦି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ କୌଣସି ଗୃହସ୍ଥଘର ବା ଧର୍ମାଶ୍ରମରେ ଭୋଜନ ନ କରି ଧର୍ମଦାଣ୍ଡରେ ବା ଗ୍ରାମାନ୍ତରର ନିର୍ମଳ ସ୍ଥାନରେ ବା ଆଶ୍ରମ ବେଢ଼ା ବାହାରେ ଭୋଜନ କରିବେ । ନୂତନ ମୃତ୍ତିକା ପାତ୍ରରେ ବା ବଟ ଓ ଅଶ୍ୱତ୍ଥ ପତ୍ର ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପତ୍ରରେ ଭିକ୍ଷାଦ୍ରବ୍ୟ ରଖି ଅଳ୍ପବହୁତ ବା ଭଲମନ୍ଦ ନ ଭାବି ସମସ୍ତ ଦ୍ରବ୍ୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରି ଆନନ୍ଦରେ ଭୋଜନ କରିବା ଉଚିତ ।

କଂସା ଓ ତାମ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଧାତୁ ପାତ୍ରରେ ଭୋଜନ ନିଷିଦ୍ଧ । ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଅପର ଦିବସ ଲାଗି ଭିକ୍ଷା ଦ୍ରବ୍ୟର ସଞ୍ଚୟ କରି ରଖିବେ ନାହିଁ ବା ଭକ୍ଷ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ହାତରେ ଧରି ଏକସ୍ଥାନରୁ ଅନ୍ୟସ୍ଥାନକୁ ଯାଇପାରିବେ ନାହିଁ । ଯେଉଁଠାରେ ଭିକ୍ଷା କରିବେ, ସେହି ସ୍ଥାନକୁ ଭିକ୍ଷାଦାତାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଭିକ୍ଷାଦ୍ରବ୍ୟ ଆଣାଇ ଭୋଜନ କରିବେ । ନିଜେ ଭିକ୍ଷା ରନ୍ଧନ କରିବେ ନାହିଁ । ଭିକ୍ଷାଗ୍ରହଣ ସମୟରେ ଯଦି କେହି ତାଙ୍କୁ ମାନ୍ୟ ଶରଣ କରେ ବା ଭିକ୍ଷାଦ୍ରବ୍ୟ ଧରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ମାନ୍ୟ କରେ ତାହାହେଲେ ଉକ୍ତ ଭିକ୍ଷାଦ୍ରବ୍ୟ ସେ ଆଉ ଗ୍ରହଣ କରିବେ ନାହିଁ ।

"ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତିର ଦ୍ରବ୍ୟ ଭିକ୍ଷା କରିବେ, ଭିକ୍ଷା ପରିଶେଷରେ ମୁଖ ଓ କର ଧୌତ କରି କରପତ୍ର ଯୋଡ଼ି ତାହାଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରଭୁଙ୍କଠାରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବେ । ଗ୍ରାମର ଧର୍ମଶାଳା, ଗୋଶାଳା, ପାଠଶାଳା, ବଢ଼େଇଶାଳ, ଭଡ଼ାଶାଳ ବା ଗୃହର ପିଣ୍ଡା, କାମିନୀକାଞ୍ଚନ-ଶୂନ୍ୟ ଗୃହ, ବୃକ୍ଷମୂଳ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ବାସ କରିବାକୁ ହେବ । ଯେଉଁ ଗ୍ରାମରେ ସତ୍ୟଧର୍ମାଶ୍ରୟୀ ଭକ୍ତମାନେ ଆଶ୍ରମ ନିର୍ମାଣ କରାଇଦେବେ, ଉକ୍ତ ଗ୍ରାମରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସେହି ଆଶ୍ରମରେ ରହିବେ । ସାୟଂକାଳରେ ରହିବାସ୍ଥାନରେ ସମିଧାଗ୍ନି ଦ୍ୱାରା ଧୁନିସ୍ଥାପନ କରି ତତ୍ସମୀପରେ ଜଳଭାଣ୍ଡ ରଖି ରାତିରେ ବ୍ରହ୍ମସ୍ମରଣ-ଭଜନ କରି ଭୂମିଶଯ୍ୟାରେ ଶୟନ ଓ ଉପବେଶନ କରିବେ । ଅନ୍ୟ ପ୍ରକାର ସୁଖ ବିଳାସ ଓ ଆସନ ଗ୍ରହଣ କରିବେନାହିଁ । ପରଦିନ ପ୍ରାତଃକାଳରୁ ପ୍ରାତଃଦର୍ଶନ ସ୍ମରଣ ଭଜନ ପରେ ଜଳଦ୍ୱାରା ଧୁନି ଲିଭାଇ ଉକ୍ତ ସ୍ଥାନକୁ ଗୋମୟ ଜଳରେ ଲିପିଦେବେ । ତା'ପରେ ସେହି ଗ୍ରାମରେ ଭିକ୍ଷାଗ୍ରହଣ ସୂଚକ ଦାତାଙ୍କର ଓ ଗ୍ରାମର ମଙ୍ଗଳ ବାଞ୍ଛା କରି ଗ୍ରାମାନ୍ତରକୁ ପ୍ରସ୍ଥାନ କରିବେ । ଯେଉଁ ଗ୍ରାମରେ ଭିକ୍ଷା ନ ମିଳିବ, ସେହି ଗ୍ରାମ ମୁଣ୍ଡରେ ଥିବା ଜଳାଶୟରୁ ତିନି ଅଞ୍ଜୁଳା ଜଳପାନ କରି ଗ୍ରାମର ମଙ୍ଗଳ କାମନା କରିବେ । ଯେତେ ପ୍ରକାରେ ଦୁଃଖ ଓ ବିପଦଗ୍ରସ୍ତ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ କୌଣସି ପ୍ରାଣୀର ଅମଙ୍ଗଳ ପାଞ୍ଚିବେ ନାହିଁ । ଦୁଃଖ ସୁଖରେ ସମଜ୍ଞାନୀ ହୋଇ ବିଚରଣ କରିବେ । ବ୍ରହ୍ମଉପାସକ ଲାଗି ଯେଉଁ ଗୃହସ୍ଥ-ମାନଙ୍କର ଦ୍ରବ୍ୟ ଗ୍ରହଣ ଓ ଭକ୍ଷଣ ନିଷେଧ ହୋଇଅଛି (ରଜକ, ନାପିତ, ଯାଜକ ଦ୍ୱିଜ, ଗଣକ, ଗଣିକା, ମାଳାକାର, ଭାଟ, ଭିକ୍ଷାଜୀବୀ, ମଠଧାରୀ, ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, କର୍ଣ୍ଣମନ୍ତ୍ରଉପଦେଶକାରୀ ଓ ନରପତି), ଅବଧୂତ

ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସେମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରରେ ଭୋଜନ କରିବେ ନାହିଁ ବା ସେମାନଙ୍କର ଦ୍ରବ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିବେନାହିଁ । ସେ ଏକାକୀ ବା ଏକାଧିକ ଅବଧୂତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କ ସହିତ ଭ୍ରମଣ କରିବେ । ଟଙ୍କାପଇସା ହାତରେ ରଖି ପାରିବେ ନାହିଁ ବା ଅନ୍ୟ କେଉଁଠି ସଞ୍ଚୟ କରିବେନାହିଁ । କାମିନୀ ସଦୃଶ କାଞ୍ଚନ ସନ୍ନ୍ୟାସୀର ଶତ୍ରୁ ଅଟେ । ଅବଧୂତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ କଦାପି ତାହା ସଞ୍ଚୟ କରିବେ ନାହିଁ ବା ମଠ କରି ଜମିବାଡ଼ି ରଖି-ପାରିବେ ନାହିଁ । ଯେ ଏହିସବୁ ଗର୍ହିତ କାର୍ଯ୍ୟକରେ, ସେ ଗୃହସ୍ଥଠାରୁ ମଧ୍ୟ ନ୍ୟୂନ ଓ ଅଧମ ।

"ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ କେହି କାଞ୍ଚନ ପ୍ରଦାନ କଲେ, ସେ ତାହା ସଞ୍ଚୟ ନକରି ଯଥାର୍ଥ ଭାବେ ବ୍ୟୟ କରିଦେବେ । ବାଲ୍ୟଲୀଳା, ଘୃତାହୁତି ପ୍ରଭୃତି ମହାସରେ କେହି କିଛି ଅର୍ଥ ପ୍ରଦାନ କଲେ ତାହା ଗୁରୁପୀଠ ସ୍ଥାନରେ ସେହି କର୍ମରେ ବ୍ୟୟିତ ହେବ । ଯିଏ ଯେଉଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅର୍ଥଦାନ କରିବେ, ଠିକ୍ ସେହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ତାହା ଖରଚ କରାଯିବ । ଗମନ ସମୟରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦିଗକୁ ନ ଚାହିଁ ପାଦାଗ୍ରରେ ଦୃଷ୍ଟି ସ୍ଥାପନ କରି ଗମନ କରିବେ (୧୩) । ବେତ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଦଣ୍ଡ ବା କୌପୀନ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟକୌଣସି ଚିହ୍ନ, ମାଳା, ଉପବୀତ ଓ ପାଦୁକାଦି ଧାରଣ କରିବେ ନାହିଁ । ଖରା ଓ ବର୍ଷାର ପ୍ରଖରତା ନିମିତ୍ତ କେବଳମାତ୍ର ତାଳପତ୍ର ବରଡ଼ାଖଣ୍ଡେ ଧାରଣ କରିବେ (୧୪) । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଛତ୍ର ଧରିବେ ନାହିଁ । ତାମ୍ବୁଳାଦି ମୁଖବାସକ ଦ୍ରବ୍ୟ ଭକ୍ଷଣ କରିବେ ନାହିଁ ଯାନ ବାହାନାଦି ଆରୋହଣ ନ କରି ସ୍ୱପଦରେ ଗମନ କରିବେ ।

"ସଂସାରୀ ଓ ବିଷୟରତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସହିତ ନ ମିଶି, ଗ୍ରାମ୍ୟ ଓ ନାଗରିକ ଗୀତ ନାଟକାଦିରେ ଚିତ୍ତ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ନ କରି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବ୍ରହ୍ମ-ସ୍ମରଣ ଭଜନରେ ଏକାନ୍ତ ରହିଥିବେ । ତୀର୍ଥ ଓ ବୃକ୍ଷପୂଜାଦି ସ୍ଥାନକୁ

---

୧୩ । 'ସ୍ତୁତି ଚିନ୍ତାମଣି' ରେ ଭୀମଭୋଇ ଲେଖିଛନ୍ତି :—

ପଥ ଚାଲୁଥିଲେ କାହିଁ ନ ଚାହିଁବ ପାଦ ଅଗ୍ରେ ଦୃଷ୍ଟି ଥିବ ।
ଜନ୍ମ ମରଣକୁ କାଟି ଯେବେ ପାରି ଯୋଗୀପୁତ୍ର ବୋଲାଇବ ॥
୮୪ ତମ ବୋଲି ।

୧୪ । 'ମହିମା ଧର୍ମର ଇତିହାସ' ଗ୍ରନ୍ଥର ୧୬୭ ପୃଷ୍ଠା ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ ।

ଗମନ କରିବେନାହିଁ । ଏକ ଅଲେଖ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ କାହାରିକୁ ପ୍ରଣାମ କରିବେନାହିଁ । ଅସତଶାସ୍ତ୍ରର ଆଲୋଚନା ବା କୌଣସି ଶାସ୍ତ୍ରାଚରଣ ନକରି, ବାଦ ଓ କୁତର୍କ ଛାଡ଼ି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଜଗତ୍‌ପ୍ରାଣୀଙ୍କ ଉପକାରାର୍ଥେ ମହିମା ଧର୍ମର ଉପଦେଶ ପ୍ରଚାର କରିବେ । ସୁଶାନ୍ତ ଚିତ୍ତରେ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ଗୁରୁଆଜ୍ଞା ଓ ଧର୍ମପ୍ରଣାଳୀ ବୁଝାଇ, ସତ୍‌ଶାସ୍ତ୍ରଲିଖିତ ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମ-ଉପାସନା ମାର୍ଗର ଭକ୍ତିଯୋଗ ଦିଗକୁ ଆକୃଷ୍ଟ ଓ ସେଥିରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରାଇବେ । ଜଗତର ମଙ୍ଗଳ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସତତ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଜଣାଇବେ ।

"ଅବଧୂତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଯେଉଁଠାରେ ବା ଯେତେବେଳେ ଘଟ ତ୍ୟାଗ କରିବେ, ସେହି ଘଟକୁ ନୂତନ ବଲ୍‌କଳ-ଭୂଷଣରେ ଭୂଷିତ କରାଯିବ । ଭୂମି ଖନନ କରି ମିଳିତ ଭାବରେ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ନାମଗାନ ପୂର୍ବକ ସାଧୁ ଓ ଭକ୍ତ ସମସ୍ତେ ଉକ୍ତ ଘଟକୁ ଖାତ ଭିତରେ ପୂର୍ବାଭିମୁଖ କରି ପଦ୍ମାସନରେ ଉପବେଶନ କରାଇବେ । ଘଟର ମସ୍ତକରେ ଗୋଟିଏ ନୂତନ ମାଟି ପଲମ ଘୋଡ଼ାଇଦେଇ ଭୂମିଖାତକୁ ମାଟିରେ ଭରିଦେଇ ସମାଧି କରାଇଦେବେ । ଏଥିରେ ଯେପରି କୌଣସି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ନ ଘଟେ" (୧୫) ।

ସନ୍ନ୍ୟାସ ମହିମାଧର୍ମର ଏକକ ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । ଭାରତୀୟ ଧର୍ମକୁ ବାଦ ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ପୃଥିବୀର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରତିଷ୍ଠାପିତ ଧର୍ମରେ ସନ୍ନ୍ୟାସପନ୍ଥାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲା । ସେଣ୍ଟ ପଲ (Saint Paul) ଙ୍କର ସେଇ ଶାଶ୍ବତ ବାଣୀ, "ଭୋଜନ ପାନୀୟର ଉପଭୋଗରେ ଦିବ୍ୟ ରାଜ୍ୟ ସମ୍ଭବ ହେବନାହିଁ, ଭଗବାନଙ୍କର ପବିତ୍ର ମହିମାରେ ଶାନ୍ତ ଓ ପୁଲକିତ ହୋଇ ନ୍ୟାୟର ଆଚରଣ କରିବାହିଁ ତାଙ୍କର ରାଜ୍ୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରିବ" (୧୬) । ଏହାର ମର୍ମ ଜଗତର ସବୁ ଧର୍ମର ସାଧନାକୁ ସଚଳ ଓ ଉଜ୍ଜୀବିତ କରି ରଖିଛି । ସଂସାରର ମାୟା ଓ ମୋହ ଭିତରୁ ଦୃଷ୍ଟି କଢ଼ାଇ ନେଇ

---

୧୫ । ମହିମା ଧର୍ମର ଇତିହାସ : ପୃ: ୨୬-୩୨, ୭୦-୭୫

୧୬ । 'The kingdom of God is not eating, and drinking, but righteousness and peace and joy in the Holy Spirit'—Quoted in Studies in Christian Doctrine: James Drummond; P. 515

ପରଂବ୍ରହ୍ମରେ ଅବସ୍ଥିତ କରିପାରିଲେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଉପଲବ୍ଧି କରାଯାଇ ପାରିବ । ନିର୍ବାଣୋପନିଷଦରେ 'ସନ୍ନ୍ୟାସ' ଶବ୍ଦର ଅନୁରୂପ ନିରୁକ୍ତି କରା ଯାଇଅଛି । 'ସର୍ବସଂକଳ୍ପ-ନ୍ୟାସଂ ସନ୍ନ୍ୟାସଂ'—ଅର୍ଥାତ୍, ସମସ୍ତ କାମ୍ୟକର୍ମର ପରିତ୍ୟାଗକୁହିଁ ସନ୍ନ୍ୟାସ କୁହାଯାଏ । ଭଗବଦ୍‌ଗୀତା (୧୮।୨) ରେ ଅଛି—କାମ୍ୟାନାଂ କର୍ମଣାଂ ନ୍ୟାସଂ ସନ୍ନ୍ୟାସଂ କବୟୋ ବିଦୁଃ । ସମସ୍ତ କାମ୍ୟକର୍ମର ପରିତ୍ୟାଗହିଁ ସନ୍ନ୍ୟାସ । ଇଉରୋପୀୟ ସାଧକ ଏକହାର୍ଟ (Eckhart) ଙ୍କର ଭାଷାରେ, 'ପରମ ସତ୍ତ୍ୱର ସ୍ୱରୂପସମ୍ବନ୍ଧିତ ପରିଚିତ ହେବାକୁ ହେଲେ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ରୂପର ଆବରଣ ଭାଙ୍ଗି ପକାଇବାକୁ ହେବ' (୧୭) । ଏହି ରୂପହିଁ ଲୋକର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଅଧୋମୁଖୀ ଓ ଆବିଳ କରି ରଖେ । ସେଥିଲାଗି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଏପରି ଅନେକ ମୁମୁକ୍ଷୁ ମହାପୁରୁଷ ବାହାରିଛନ୍ତି, ଯେଉଁମାନେ ନିଜ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ରୂପାତୀତ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱାଭିମୁଖୀ କରି ରଖିବାର ଅନେକ ସାଧନ ଅଭ୍ୟାସ କରିଛନ୍ତି । ଗୀତାରେ ଏହି ନିବୃତ୍ତି-ମାର୍ଗର ନାମ ବୈରାଗ୍ୟ । ବୈରାଗ୍ୟହିଁ ମୋକ୍ଷର ଅନ୍ୟତମ ଉପାୟ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର ଉନ୍ମେଷ ପୂର୍ବରୁ ମିଶର, ସିରିଆ ଓ ଇରାକ୍ ଦେଶରେ ଏକପ୍ରକାର ସାଧକ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟ (Monachism) ର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ବୈରାଗ୍ୟକୁ କାୟକ୍ଲେଶର ଯନ୍ତ୍ରଣାଦାୟକ ଚରମ ସୀମା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବଢ଼ାଇ ନେଇଥିଲା । ସେହି ପନ୍ଥାର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ବସ୍ତୁମୟ ଜଗତରୁ ଆପଣାର ମନକୁ ଅପସରାଇ ନେଇ ଦିବ୍ୟତ୍ୱରେ ସମାହିତ କରିବାଲାଗି ଦାରୁଣରୁ ଦାରୁଣତର ନିର୍ଯ୍ୟାତନମାନ ଆପଣା ଅଙ୍ଗରେ ନିଭାଉଥିଲେ (୧୮) । ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭାରତର ନାନାସ୍ଥାନରେ ମଧ୍ୟ ଶରୀରକୁ କ୍ଲେଶ ଦେଇ, ଶାରୀରିକ ଯନ୍ତ୍ରଣା ବହନ କରି ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିବା ଅଭ୍ୟାସର ଅବଶେଷ ରଖିଥିବା ସନ୍ନ୍ୟାସୀ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟମାନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହି ଆତୁର ସାଧନାର ପଥ ସବୁ ଧର୍ମରେ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଏହିପରି ଚରମ ମନୋବୃତ୍ତିମାନ ବାଦ୍ ଦେଲେ ମଧ୍ୟ ହିନ୍ଦୁ, ମୁସଲମାନ, ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ, ଇହୁଦୀ ଓ ପାର୍ସୀ, ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧ ସବୁ ଧର୍ମରେ ସନ୍ନ୍ୟାସର ପ୍ରଥା ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ମହିମାଧର୍ମର ଏକ ବିଶିଷ୍ଟ ଅନୁଷ୍ଠାନ ଏହି ପର-ସନ୍ନ୍ୟାସ ସ୍ତରର ସମର୍ଥନ କରିବାକୁ ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥବାବା

---

୧୭ । "To find Nature as she is in herself, all forms must be shattered."

୧୮ । The Evolution of the Monastic Ideal: H. B. Workman; P. 37-54

ଶ୍ରୁତି, ପୁରାଣ, ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରୁ ଭୂରିଭୂରି ପ୍ରମାଣ ଦେଖାଇଛନ୍ତି (୧୯)। ସେ ସବୁ ପଢ଼ିଲେ ପ୍ରଥମେ ମନେହୁଏ ଯେ ଭାରତର ସନାତନ ଧର୍ମରେ ଯେଉଁସବୁ ସତ୍ୟ ଚିରକାଳ ରହି ଆସିଛି, ମହିମା-ଧର୍ମ ତାହାର ସାରମାନ ଗ୍ରହଣ କରିଛି। କିନ୍ତୁ ଧର୍ମର ବଳୟ-ମଣ୍ଡଳକୁ ଅଧିକ ପ୍ରସାରିତ କରି ଏଠାରେ କହିରଖିବା ଉଚିତ ଯେ ପୃଥିବୀର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମସାଧନାରେ ସନ୍ନ୍ୟାସର ଏକ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ ରହି ଆସିଛି। ଏପରିକି ବିଭିନ୍ନ ଦେଶ ଓ ଯୁଗର ଧର୍ମଚର୍ଯ୍ୟାର ଲକ୍ଷଣ-ଗୁଡ଼ିକରେ ମଧ୍ୟ ଅଦ୍ଭୁତ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଛି। ସକଳ ସଂସାର-ସମ୍ବନ୍ଧର ବନ୍ଧନ ଭୁଲାଇ ତ୍ୟାଗ ଆଚରଣ ପୂର୍ବକ ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟି ଲାଭ କରିବାର ପ୍ରଣାଳୀକୁ ମଣିଷ ବାରବାର ଗ୍ରହଣ କରିଛି, ଭୋଗାତିଶଯ୍ୟରେ ଜଗତ ଓ ଧର୍ମଜୀବନର ଭିତ୍ତି ଦୁର୍ବଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ ମହାପୁରୁଷମାନେ ବାରବାର ତ୍ୟାଗର ଆହ୍ୱାନ ଦେଇଛନ୍ତି, ଏହାହିଁ ସନ୍ନ୍ୟାସ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ମୂଳକଥା (୨୦)। ତେଣୁ ମହିମା-ଧର୍ମରେ ପର ଓ ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ-ମାନଙ୍କର ଜୀବନାଚରଣ ଲାଗି ଯେଉଁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଗୁଡ଼ିକ ଦିଆଯାଇଛି, ତାହା ଭାରତର ପୁରାତନ ଧର୍ମ-ଐତିହ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଲକ୍ଷିତ ହୋଇପାରୁଛି। ଯୋଗକୁ ସାଧାରଣ ଭୂମି କରି ଭାରତୀୟ ଧର୍ମର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦର୍ଶନାଙ୍ଗ ଆପଣା ଆପଣାର ଏକ ସାଧନାପଦ୍ଧତି ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଦେଇଥିଲା। ତେଣୁ ଭାରତର ପ୍ରାୟ ସବୁ ମତବାଦ ଓ ସବୁପ୍ରକାର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଆମେ ସନ୍ନ୍ୟାସ-ପ୍ରକରଣଟି ଅବଶ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ପାଉ।

ପ୍ରଥମେ ଉପନିଷଦ୍ ଯୁଗରୁ ବିଚାର କରିବା। ମୁଖ୍ୟତଃ ସନ୍ନ୍ୟାସ ପ୍ରକରଣର ଆଲୋଚନା କରି ପ୍ରାୟ ବିଂଶାଧିକ ଉପନିଷଦ ରଚିତ ହୋଇଅଛି (୨୧)। ଏଥିରେ ସନ୍ନ୍ୟାସର ଅଧିକାର, ଆଶ୍ରୟ, ପ୍ରକାର, କାଳ ଓ ଲକ୍ଷଣ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ବିଷୟର ବିସ୍ତୃତ ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଯାଇଛି। ସନ୍ନ୍ୟାସ ମାର୍ଗରେ ଅନୁଗୃହୀ ହେଲେ କଣ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ, କଣ ଅକର୍ତ୍ତବ୍ୟ,

---

୧୯। ମହିମାଧର୍ମ-ପ୍ରତିପାଦକ: ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ ॥

୨୦। The Evolution of the Monastic Ideal: Workman: P. 54

୨୧। The Minor Upanisads, Vol. I (Sannyasa Upanisads): Edited By F. O. Schrader; —Adyar Library, Madras (1912)

ତାହାର ଯଥେଷ୍ଟ ବିବରଣ ଉକ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । କଠଶ୍ରୁତି-ଉପନିଷଦରେ ଅଛି ଯେ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଅବଲମ୍ବନ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ମାତା, ପିତା, ଭାର୍ଯ୍ୟା, ପୁତ୍ର, ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କର ଅନୁମୋଦନ ଲାଭ କରି କୁଳପୁରୋହିତମାନଙ୍କୁ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ କରି ବୈଶ୍ୱାନରୀ ଯଜ୍ଞର ଅନୁଷ୍ଠାନ କରିବାକୁ ହେବ (୨୨) । ମହିମାଧର୍ମରେ ଖାଦ୍ୟ, ପାନୀୟ ଓ ବାସସ୍ଥାନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେଉଁସବୁ ନିଷେଧମାନ ରହିଛି, ସେଗୁଡ଼ିକ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଉପନିଷଦମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବୃହତ୍ ସନ୍ନ୍ୟାସୋପନିଷଦର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ହୋଇଛି, ଘୃତକୁ ରୁଧିର ପରି, ଏକତ୍ରାନ୍ନକୁ ମାଂସ ପରି, ବସ୍ତ୍ରକୁ ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟପାତ୍ର ପରି, ସମସ୍ତ ଅଭ୍ୟଙ୍ଗକୁ ସ୍ତ୍ରୀ ସଙ୍ଗ ପରି…ସ୍ପୃହାକୁ ଗୋମାଂସ ପରି, ଆପଣାର ଜ୍ଞାତ ଦେଶମାନଙ୍କୁ ଚଣ୍ଡାଳର ଘର ପରି, ସ୍ତ୍ରୀକୁ ସର୍ପପରି, ସୁବର୍ଣ୍ଣକୁ କାଳକୂଟ ପରି, ସଭା ସ୍ଥଳକୁ ଶ୍ମଶାନ-ସ୍ଥଳ ପରି, ରାଜଧାନୀକୁ କୁମ୍ଭୀପାକ ପରି ବର୍ଜନ କରିବ । କୌଣସି ଦେବତାର ଅର୍ଚ୍ଚନା କରିବ ନାହିଁ । ସକଳ ସଂସାରବୃତ୍ତି ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ହୋଇଯିବ (୨୩) । ପୁରାଣ ଓ ସଂହିତାମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ସନ୍ନ୍ୟାସ-ମାର୍ଗଲାଗି ବହୁତର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆ ଯାଇଛି । ସନ୍ନ୍ୟାସୀର ଭୋଜନ ପାତ୍ର ଅତୈଜସ ହେବା ଉଚିତ, ଅର୍ଥାତ୍, କୌଣସି ଧାତୁଦ୍ୱାରା ନିର୍ମିତ ହେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ପ୍ରାଣଧାରଣ ଲାଗି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ କେବଳ ଥରେ ମାତ୍ର ଭିକ୍ଷାଚରଣ କରି ପାରିବେ । ବାମନ ପୁରାଣରେ ଅଛି ଯେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ସ୍ଥାନରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବହୁଦିନ ବାସକରି ପାରିବେ ନାହିଁ (ନୈକସ୍ମିନ୍ ବସତିଶ୍ଚିରଂ) । ବ୍ରହ୍ମବୈବର୍ତ୍ତ ପୁରାଣ ଅନୁସାରେ ସ୍ତ୍ରୀର ମୁଖ ଦର୍ଶନ ପାପ, ଏପରିକି ସ୍ତ୍ରୀ ସମୀପରେ ରହିବା ଅବିଧେୟ । କାଠରେ ତିଆରି ହୋଇଥିବା ରମଣୀମୂର୍ତ୍ତିକୁ ମଧ୍ୟ ଭିକ୍ଷୁକ ସ୍ପର୍ଶ କରି ପାରିବ ନାହିଁ (୨୪) ।

---

୨୨ । ମାତରଂ ପିତରଂ ଭାର୍ଯ୍ୟାଂ ପୁତ୍ରାନ ସୁହୃଦୋ ବନ୍ଧୂନନୁମୋଦୟିତ୍ୱା ଯେ ଚାସ୍ୟର୍ତ୍ୱିଜସ୍ତାନ୍ ଚ ପୂର୍ବବତ୍ ବୃଣୀତ୍ୱା ବୈଶ୍ୱାନରୀମିଷ୍ଟିଂ କୁର୍ଯ୍ୟାତ୍ ।

୨୩ । …ସ୍ପୃହାଂ ଗୋମାଂସମିବ ଜ୍ଞାତଚରଦେଶଂ ଚଣ୍ଡାଳବାଟିକାମିବ ସ୍ତ୍ରିୟମହିମିବ ସୁବର୍ଣ୍ଣଂ କାଳକୂଟମିବ… । ନ ଦେବତାର୍ଚ୍ଚନମ୍ । ପ୍ରପଞ୍ଚବୃତ୍ତିଂ ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତୋ ଭବେତ୍ ।

୨୪ । ବିଶ୍ୱକୋଷ, ଶ୍ରୀ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ସଙ୍କଳିତ ଓ ପ୍ରକାଶିତ : ଏକବିଂଶ ଭାଗ : ସନ୍ନ୍ୟାସ ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସିନ୍ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଶ୍ରମଣ, ପ୍ରତ୍ୟେକବୁଦ୍ଧ ଓ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱମାନଙ୍କୁ ନାନା ପ୍ରକାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶମାନ ଦିଆ ଯାଇଛି । ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ ସବୁବେଳେ ଏକ ଭିକ୍ଷୁ ବା ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ରହି ଆସିଛନ୍ତି । ବିନୟ ପିଟକ ଧର୍ମର ଶୃଙ୍ଖଳା ଓ ନିୟମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ବହୁଳ ଆଲୋଚନା କରିଛି । ପ୍ରସଙ୍ଗତଃ 'ପାତିମୋକ୍‌ଖଂ' (ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷ) ଶାସ୍ତ୍ରର ନାମ ଏଠାରେ ବିଶେଷ କରି ଉଲ୍ଲେଖଯୋଗ୍ୟ । ଧର୍ମାଚରଣର ନାନା ଉପଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଭିକ୍ଷୁ ଓ ଭିକ୍ଷୁଣୀମାନେ ଯେତେବେଳେ ନାନା ସଂଶୟର ମୀମାଂସା କରିପାରୁ ନ ଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପରାମର୍ଶ ଲୋଡ଼ୁଥିଲେ । ଗୌତମ ଧର୍ମ-ସଂସ୍ଥା ବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଭିକ୍ଷୁକ-ମାନଙ୍କର ସନ୍ଦେହ ମୋଚନ ନିମିତ୍ତ ଯେଉଁସବୁ ନିୟମଗୁଡ଼ିକର ସଂକଳନ କରିଥିଲେ ତାହାହିଁ ପାତିମୋକ୍‌ଖଂ ଶାସ୍ତ୍ର । ଏହାକୁ ଚର୍ଯ୍ୟାମାଳା ବୋଲି କହିଲେ ଭୁଲ ହେବନାହିଁ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ପାରାଜିକ ଧମ୍ମ, ସଂଘାଦିସେସ ଧମ୍ମ, ପାଚିତ୍ତିୟ ଧମ୍ମ ଓ ଅଧିକରଣସମଥ ଧମ୍ମ ପ୍ରଭୃତି ନାନାବିଧ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସୀମାବଦ୍ଧ ରହିଛି । ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷ ବା ପାତିମୋକ୍‌ଖଂ ବୌଦ୍ଧଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ଏକ ଅତି ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ । ମହାପରିନିର୍ବାଣ ସୂତ୍ରରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ତିରୋଧାନାନ୍ତେ ଧର୍ମର ନେତୃତ୍ୱ କିଏ ନେବ ବୋଲି ତାଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ଆନନ୍ଦ ଶୋକାତୁର ହୋଇ ପଡ଼ିବାରୁ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ତାଙ୍କୁ ଏହିକଥା କହି ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦେଇଥିଲେ ଯେ ତଥାଗତଙ୍କ ପରେ ସେ ତାଙ୍କର ଜୀବଦ୍ଦଶାରେ ଯେଉଁସବୁ ଧର୍ମ ବିଧାନମାନ କରି ଯାଇଛନ୍ତି, ତାହାହିଁ ସେମାନଙ୍କର ମାର୍ଗ-ପ୍ରଦର୍ଶନ କରାଇବ । ଖାଇବା, ପିଇବା, ବସିବା, ଚାଲିବା ପ୍ରଭୃତି ନାନା ବିଷୟକ ନିର୍ଦ୍ଦେଶମାନ ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେହି ନିର୍ଦ୍ଦେଶମାନ ଏପରି ଠିକନିଖି କରି ସୂଚିତ ହୋଇଛି ଯେ ପଢ଼ୁ ପଢ଼ୁ ଅନେକ ସମୟରେ ଧୈର୍ଯ୍ୟଚ୍ୟୁତି ଘଟିଲା ପରି ଲାଗେ । ତଥାପି ସଂଘ ବା ଧର୍ମଗୋଷ୍ଠୀର ସଂରକ୍ଷଣ ଓ ଦୃଢ଼ୀକରଣ ଲାଗି ଏହିପରି ବିସ୍ତୃତ ଭାବରେ ସମସ୍ତ ନିୟମ ଓ ବ୍ୟତିକ୍ରମମାନ ସଂବଦ୍ଧ କରି ରଖିବା ଦରକାର ପଡ଼ୁଥିଲା । ଆହାର ସମ୍ବନ୍ଧରେ 'ପ୍ରାତିମୋକ୍ଷ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହିପରି ବିଧାନ ରହିଛି : 'କୌଣସି ଭିକ୍ଷୁ ଅପରାହ୍ଣ (ସନ୍ଧ୍ୟା ଓ ରାତି) ରେ ଖାଦ୍ୟ ଖାଇଲେ ତାଙ୍କର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତିକ । କୌଣସି ଭିକ୍ଷୁ ସଞ୍ଚିତ ଖାଦ୍ୟ ଖାଇଲେ ବା ଭୋଜ୍ୟ ଭୋଜନ କଲେ

ତାଙ୍କର ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତିକ (୨୫) । ମହିମା ଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ରାତ୍ରି-ଆହାର ନିଷିଦ୍ଧ ଅଛି । ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତପରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଆହାରକୁ ଏହା ଗର୍ହିତ ବୋଲି ବିବେଚନା କରେ ।

ବୋଧିଚର୍ଯ୍ୟାବତାର (ଶାନ୍ତିଦେବଙ୍କର ଲିଖିତ ଓ ପ୍ରଜ୍ଞାକରମତିଙ୍କର ପଞ୍ଜିକା ଯୁକ୍ତ) ଓ ଶିକ୍ଷା-ସମୁଚ୍ଚୟ ମହାଯାନ ଶାଖାର ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ । ପ୍ରଥମ ଗ୍ରନ୍ଥଟିରେ ସଂପ୍ରଜନ୍ୟ ରକ୍ଷଣ, କ୍ଷାନ୍ତିପାରମିତା, ବୀର୍ଯ୍ୟପାରମିତା, ଧ୍ୟାନପାରମିତା ଓ ପ୍ରଜ୍ଞାପାରମିତା ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମଚର୍ଯ୍ୟା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ପରାମର୍ଶ ଦିଆଯାଇଛି । କିପରି ଭାବରେ କୁମାର୍ଗ ତ୍ୟାଗ କରି ଧର୍ମର ଅଭ୍ୟାସ ଲାଗି ଆପଣାକୁ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ହେବ, ତାହାର ବିସ୍ତୃତ ବିଶ୍ଳେଷଣ ଦେଇ ଶିକ୍ଷା-ସମୁଚ୍ଚୟ ଲିଖିତ । ବାଟ ଚାଲିବାର ସମୁଚିତ ନିୟମ ଶୀତ ଓ ଉଷ୍ମ ତାପ ପ୍ରତି ବିକାର ଶୂନ୍ୟତା ପ୍ରଭୃତି ମହିମା ଧର୍ମର ନିୟମମାନ ମଧ୍ୟ ବୋଧିଚର୍ଯ୍ୟାବତାର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରହିଅଛି । ଚିତ୍ତକୁ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ରଖିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମନୁଷ୍ୟ କ୍ଳେଶ ଭୋଗ କରୁଥିବ । କାୟ ଓ ଚିତ୍ତର ବିବେକଦ୍ୱାରା ଏହି ବିକ୍ଷେପକୁ ଜୟ କରାଯାଇପାରେ । ପ୍ରଜ୍ଞାକରମତି ତାଙ୍କର ଟୀକା ବା ପଞ୍ଜିକାରେ 'ଜନସମ୍ପର୍କ—ବିବର୍ଜନତା'କୁ କାୟ—ବିବେକ ଏବଂ 'କାମାଦିବିତର୍କବିବର୍ଜନତା'କୁ ଚିତ୍ତ—ବିବେକ ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି (୨୬) । ଏହି ଉକ୍ତି କେବଳ ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମ କାହିଁକି, ତ୍ୟାଗମାର୍ଗ ପ୍ରତି ଅନୁରାଗ ରଖିଥିବା ପୃଥିବୀର ଯାବତୀୟ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚିତ ହୁଏ ।

'ଅକାରଣରେ ନେତ୍ର ବିକ୍ଷେପ କରିବ ନାହିଁ, ସର୍ବଦା ଦୃଷ୍ଟି ତଳକୁ ରଖିଥିବ ।' 'ଶୀତ, ଉଷ୍ମ, ବୃଷ୍ଟି, ବାତ, ବ୍ୟାଧି, ବନ୍ଧନ ଓ

---

୨୫ । ଯୋ ପନ ଭିକ୍‌ଖୁ ବିକାଲେ ଖାଦନୀୟଂ ବା ଭୋଜନୀୟଂ ବା ଖାଦେୟ୍ୟ ବା ଭୁଞ୍ଜେୟ୍ୟ ବା ପାଚିତ୍ତିୟଂ । ଯୋ ପନ ଭିକ୍‌ଖୁ ସନ୍ନିଧିକାରକଂ ଖାଦନୀୟଂ ବା ଭୋଜନୀୟଂ ବା ଖାଦେୟ୍ୟ ବା ଭୁଞ୍ଜେୟ୍ୟ ବା ପାଚିତ୍ତିୟଂ ॥ ପାତିମୋକ୍‌ଖଂ ପାଚିତ୍ତିୟା ଧମ୍ମା (୩୭—୩୮) ॥

୨୬ । ବିକ୍ଷିପ୍ତଚିତ୍ତସ୍ତୁ ନରଃ କ୍ଳେଶଦଂଷ୍ଟ୍ରାନ୍ତରେ ସ୍ଥିତଃ ॥ ପୁନଶ୍ଚ, କାୟଚିତ୍ତ—ବିବେକେନ ବିକ୍ଷେପସ୍ୟ ନ ସମ୍ଭବଃ,—ବୋଧି-ଚର୍ଯ୍ୟାବତାର, ୮।୧-୨

ତାଡ଼ନ ପ୍ରଭୃତିରେ ଦୁର୍ବଳ ଚିତ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିବ ନାହିଁ । ତାହାଦ୍ୱାରା କେବଳ ବ୍ୟଥାର ବୃଦ୍ଧି ହୁଏ (୨୭) ।

ମହିମା ଧର୍ମରେ ପରିସନ୍ନ୍ୟାସ ଓ ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସର ଭେଦ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହୋଇଅଛି । ପରିସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ କଟି ପାଖରେ କୁମ୍ଭୀବୃକ୍ଷର ପଟ୍ଟ ପରିଧାନ କରନ୍ତି ଓ ସେହିପରି ଆଉଖଣ୍ଡେ ବଲ୍‌କଳ ଅଙ୍ଗବସ୍ତ୍ରଭାବେ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି । ଶରୀରକୁ ଆଚ୍ଛାଦିତ ରଖିବା ଲାଗି ବହୁତର ଆଭରଣର ଏକାନ୍ତ ଅନାବଶ୍ୟକତା ଅନେକ ଧର୍ମ-ଶାସ୍ତ୍ର ଘୋଷଣା କରିଅଛି, ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର ଜାତକରେ ପରିଚ୍ଛଦ ବ୍ୟବହାର କରିବାର ନଅଟି ଦୋଷ ଏବଂ ବଲ୍‌କଳ-ପରିଧାନକୁ ସମର୍ଥନ କରି ବାରଗୋଟି କାରଣ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଅଛି । ପରିଚ୍ଛଦ ପରିଧାନର ନଅଟି ଦୋଷ ହେଉଛି, ୧—ବସ୍ତ୍ରରବହୁ ମୂଲ୍ୟତା ପ୍ରଥମ ଦୋଷ, ୨—ଏହା ଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ ଅପର ଉପରେ ନିର୍ଭର କରିବାକୁ ପଡ଼େ, ୩—ବ୍ୟବହାର ଦ୍ୱାରା ଏହା ଅତିଶୀଘ୍ର ମଇଳା ହୋଇଯାଏ, ଏବଂ ମଇଳା ହେଲେ ପୁଣି ପରିଷ୍କାର କରିବା ଦରକାର ହୁଏ, ୪—ଏହା ଚିରିଗଲେ ସିଲାଇ କରିବା ବା ତାଳି ପକାଇବାକୁ ପଡ଼େ, ୫—ପୁଣି ଖଣ୍ଡେ ନୂତନ ବସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ସହଜରେ ମିଳିପାରେ ନାହିଁ, ୬—ସଂସାରତ୍ୟାଗ କରିଥିବା ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଲାଗି ଏହା ଆଦୌ ଉପଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ, ୭—ଏହା ଶତ୍ରୁକୁ ପ୍ରଲୁବ୍ଧ ଓ ଆକ୍ରମଣୋଦ୍ୟତ କରିପାରେ, ୮—ଅନେକ ସମୟରେ ଏହାକୁ କେବଳ ଭୂଷଣରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରିବାର ଭୟ ଥାଏ, ୯—ଭ୍ରମଣବେଳେ ଏଥିରୁ ଗୁଡ଼ାଏ ବୋଝ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ଯିବାକୁ ସାଧାରଣତଃ ଲୋଭର ଉଦ୍ରେକ ହୁଏ (୨୮) । ବଲ୍‌କଳ ପିନ୍ଧିବା ସପକ୍ଷରେ ବାରଗୋଟି କାରଣ ହେଉଛି, ୧—ଏହା ଶସ୍ତା, ଫଳପ୍ରଦ ଓ ଉପଯୁକ୍ତ, ୨—ଇଚ୍ଛାକଲେ ଆପେ ଏହାକୁ ତିଆରି କରି ପାରିବ, ୩—ଖୁବ୍ ଶୀଘ୍ର ଏହା ମଇଳା ହୁଏ-ନାହିଁ, ତେଣୁ ପୁଣିଥରେ ପରିଷ୍କାର କରିବାରେ ସମୟ ନଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ, ୪—ଯେତେ ବେଶୀ ଚିରିଗଲେ ମଧ୍ୟ ଏହାକୁ ସିଲାଇ କରିବା ଦରକାର ପଡ଼େନାହିଁ, ୫—ଦରକାର ହେଲେ ଅତି ସହଜରେ ନୂତନଟିଏ ପ୍ରସ୍ତୁତ

୨୭ । ବୋଧିଚର୍ଯ୍ୟାବତାର, ୫/୩୫—୩୮ ଏବଂ ୬/୧୬

୨୮ । Story of Sumedha Budhism in Translations, Translated by H. G. Warren P. 9 (Harvard Oriental Series. Vol. III

ହିଇଯାଇ ପାରେ, ୬—ପୃଥିବୀପ୍ରତି ବୈରାଗ୍ୟ ଜାତ ହୋଇଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିର ଏହା ଉପଯୁକ୍ତ ପରିଧାନ, ୭—ଶତ୍ରୁ ଏଥିପ୍ରତି ଲୋଭାସକ୍ତ ହୁଏନାହିଁ, ୮—ଏହାକୁ ଭୂଷଣ ବା ମଣ୍ଡନ ଭଳି ବ୍ୟବହାର କରିବାର ଭୟ ନ ଥାଏ, ୯—ଏହା ଅତି ହାଲୁକା, ୧୦—ଏହା ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ତା'ର ପରି-ଧାନରେ ବହୁତ ସରଳ ଓ ନିରାଡ଼ମ୍ବର କରିପାରେ, ୧୧—ବଲ୍‌କଲଖଣ୍ଡେ ଯୋଗାଡ଼ କରିବାକୁ ଗଲେ କାହାରି ଠାରୁ ଭର୍ତ୍ସନା ଶୁଣିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ ବା କୌଣସି ଦୋଷ ଲାଗେନାହିଁ, ୧୨—ଏହା ଦୈବାତ୍ ହଜି-ଗଲେ ଖୁବ୍ ବେଶୀ କ୍ଷତି ହୋଇଯାଏ ନାହିଁ (୨୯) ।

ସନ୍ନ୍ୟାସ ଲାଗି ମହିମା-ଧର୍ମରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବାଧା ବା କାରଣ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇନାହିଁ । "ସନ୍ନ୍ୟାସାଶ୍ରମ ଅବଲମ୍ବନ ନିମନ୍ତେ ବ୍ରାହ୍ମଣ, କ୍ଷତ୍ରିୟ, ବୈଶ୍ୟ ଓ ଶୂଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଜାତିଭେଦ ନାହିଁ କିମ୍ବା ବାଲ୍ୟ, ଯୌବନ, ବାର୍ଦ୍ଧକ୍ୟ, ଏପରି ଅବସ୍ଥାଭେଦ ନାହିଁ ।" ପୁଣି, "ଅବଧୂତ ସନ୍ନ୍ୟାସ ପନ୍ଥାରେ ଯେ କୌଣସି ସମୟରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେବା ଅନୁମୋଦନୀୟ, କିନ୍ତୁ ବାଲ୍ୟଅବସ୍ଥାରୁ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହୋଇଯିବା ପ୍ରଶସ୍ତ ଅଟେ" (୩୦) । ଦୀକ୍ଷାନୁସାରେହିଁ ମହିମାଧର୍ମର ଜ୍ୟେଷ୍ଠ-କନିଷ୍ଠତ୍ୱ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ହୁଏ । କମ୍ ବୟସର ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପରସନ୍ନ୍ୟା-ସୀଙ୍କୁ ବୟସରେ ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଗୁରୁତୁଲ୍ୟ ଜ୍ଞାନ କରନ୍ତି ଓ ତାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାପାଳନରେ ନିଯୁକ୍ତ ଥାନ୍ତି (୩୧) ।

ମନୁ-ସଂହିତା ପ୍ରଭୃତି ହିନ୍ଦୁ ବିଧାନ-ଶାସ୍ତ୍ରରେ ସନ୍ନ୍ୟାସକୁ ଅନ୍ତିମ ଆଶ୍ରମ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଚତୁରାଶ୍ରମକୁ ସମର୍ଥନ କରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଆଶ୍ରମକୁ କ୍ରମାନ୍ୱୟେ ଆଚରଣ କରିବା ଉଚିତ ବୋଲି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ସମାପନ କରି ଗୃହୀ ହେବା ଉଚିତ, ଗୃହୀ ପରେ ବନୀ (ବାନପ୍ରସ୍ଥାଶ୍ରମୀ) ଓ ବନୀ ପରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେବା ଉଚିତ, ସନ୍ନ୍ୟାସ-ଉପନିଷଦମାନଙ୍କରେ ଏପରି ପରାମର୍ଶମାନ ଦେଖି-ବାକୁ ମିଳେ । ମହାଭାରତର ଶାନ୍ତି ପର୍ବରେ କୁହାଯାଇଛି, 'ଯେତେ-ବେଳେ ଶରୀର ନିତାନ୍ତ ଜରାଗ୍ରସ୍ତ ହୋଇଯିବ, ନାନାପ୍ରକାର ବ୍ୟାଧି

୨୯ । Ibid, P . 10

୩୦ । ସତ୍ୟମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ: ପୃ. ୨୩-୨୪

୩୧ । ସତ୍ୟମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ : ପୃ. ୨୦୮

ଶରୀରକୁ ଆକ୍ରମଣ କରିବ, ସେତେବେଳେ ଅର୍ଥାତ୍ ଆୟୁର ଶେଷକାଳରେ ବାନପ୍ରସ୍ଥାଶ୍ରମ ତ୍ୟାଗକରି ସନ୍ନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ୍ (୩୨)। ଗୃହସ୍ଥ ଯେତେବେଳେ ଦେଖିବେ ଯେ ତାଙ୍କର ଗାତ୍ରଚର୍ମ ଲୋଳିତ ହୋଇଅଛି, କେଶର ପକ୍ୱତା ଆସିଛି, ପୁତ୍ରର ପୁତ୍ରଜାତ ହୋଇଛି, ସେତେବେଳେ ସେ ବନଗମନ କରି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେବେ, ଏହା ମନୁ-ସଂହିତାର ଉକ୍ତି (୩୩)। କୂର୍ମପୁରାଣରେ ସ୍ପଷ୍ଟ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଜୀବନର ତୃତୀୟଭାଗ ବାନପ୍ରସ୍ଥାଶ୍ରମ ଆଚରଣ କରି ଚତୁର୍ଥଭାଗ ସନ୍ନ୍ୟାସରେ ଅତିବାହିତ କରିବାକୁ ହେବ (୩୪)। ମୋଟ କଥା ହେଉଛି, ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥର ସନ୍ନ୍ୟାସକୁ ଜୀବନର କେବଳ ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟାୟର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୋଲି ବିଚାରୁଥିଲା।

କେହି କେହି ସମାଲୋଚକ ଓ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ମତ ଯେ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମରେ ସନ୍ନ୍ୟାସକୁ ଶେଷ ଆଶ୍ରମ କରି ରଖି କେବଳ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ସେଥିଲାଗି ଅଧିକାରୀ ସାବ୍ୟସ୍ତ କରାଯାଇଥିଲା। କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ସନ୍ନ୍ୟାସବ୍ରତ ଗ୍ରହଣ କରିବାଲାଗି ସମସ୍ତଙ୍କର ଅଧିକାର ଅଛି। ଯେ କୌଣସି ବୟସରେ ଯେ କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣର ଲୋକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହୋଇପାରିବ, ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଏହା ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଏକ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ସ୍ୱରୂପ ଥିଲା। ଅବଶ୍ୟ ଏହି ଅନୁମାନକୁ କେତେଦୂର ଠିକ୍ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ, ତାହା ସର୍ବଥା ବିଚାର୍ଯ୍ୟ। ଏକଥା ସତ ଯେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ସବୁ ବର୍ଣ୍ଣରୁ ଶିଷ୍ୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ। କିନ୍ତୁ ବୟସର କଥା ଆଲୋଚନା କଲାବେଳକୁ ଟିକିଏ ଭାବନାରେ ପଡ଼ିବାକୁ ହୁଏ। ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର 'ପାଚି-

---

୩୨। ଜରୟା ଚ ପରିଦ୍ୟୂନୋ ବ୍ୟାଧିନା ଚ ପ୍ରପୀଡ଼ିତଃ।
ଚତୁର୍ଥେ ଚାୟୁଷଃ ଶେଷେ ବାନପ୍ରସ୍ଥାଶ୍ରମଂ ତ୍ୟଜେତ୍। ୨୪୩/୨୨-୩
ଶ୍ରୀ ସୁଖମୟ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ସପ୍ତତୀର୍ଥ ପ୍ରଣୀତ 'ମହାଭାରତର ସମାଜ'ଗ୍ରନ୍ଥ (ବିଶ୍ୱଭାରତୀ) ରୁ ଉଦ୍ଧୃତ ପୃ. ୯୧

୩୩। ଗୃହସ୍ଥସ୍ତୁ ଯଦା ପଶ୍ୟେତ୍ ବଲୀପଲିତମାତ୍ମନଃ।
ଅପତ୍ୟସ୍ୟୈବ ଚାପତ୍ୟଂ ତଦାରଣ୍ୟଂ ସମାଶ୍ରୟେତ୍॥ ୬।୨

୩୪। ଏବଂ ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମେ ସ୍ଥିତ୍ୱା ତୃତୀୟଂ ଭାଗମାୟୁଷଃ
ଚତୁର୍ଥ ମାୟୁଷୋଭାଗଂ ସନ୍ନ୍ୟାସେନ ନୟେତ୍ କ୍ରମାତ୍॥ ଉପରିଖଣ୍ଡ, ୨୧ଶ ଅଧ୍ୟାୟ॥

ମୋକ୍ଖଂରେ ଅଛି, 'ଯୋ ପନ ଭିକ୍ଖୁ ଜାନଂ ଊନବୀସତିବସ୍ସଂ ପୁଗ୍‌ଗଲଂ ଉପସମ୍ପାଦେୟ୍ୟ, ସୋ ଚ ପୁଗ୍‌ଗଲୋ ଅନୁପସମ୍ପନ୍ନୋ, ତେ ଚ ଭିକ୍ଖୁ ଗାରହ୍ୟା, ଇଦଂ ତସ୍ମିଂ ପାଚିତ୍ତିୟଂ । —ପାଚିତ୍ତିୟା ଧମ୍ମ । (୬୫) ।' '—ଯେଉଁ ଭିକ୍ଷୁ ଜ୍ଞାନପୂର୍ବକ ବିଂଶତି ବର୍ଷର ନ୍ୟୂନବୟସ୍କ ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଉପସମ୍ପଦା ପ୍ରଦାନ କରିବେ, ଏହି ପ୍ରାୟଶ୍ଚିତ୍ତ ତାହାର ହେବ, ସେହି ବ୍ୟକ୍ତି ଉପସମ୍ପଦାପ୍ରାପ୍ତ ବୋଲି ଗଣ୍ୟ ହେବ ନାହିଁ ଓ ଉପସମ୍ପଦା ସମୟରେ ଉପସ୍ଥିତ ସେହି ଭିକ୍ଷୁଗଣ ଗର୍ହଣୀୟ ହେବେ ।' ମହିମା-ଧର୍ମରେ କେବଳ ବାସନା ଓ ବୈରାଗ୍ୟକୁ ସନ୍ନ୍ୟାସର ଅଧିକାର ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ତେଣୁ ଉପର ଲିଖିତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତଟିକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ମହିମା-ଧର୍ମ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଲକ୍ଷଣ ଗ୍ରହଣ କରିଛି ବୋଲି ହୁଏତ ଏକ ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ।

କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତ ସତ୍ୟ ଓ କାରଣଟି ଖୋଜିବାକୁ ହେଲେ ଆମକୁ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ସ୍ଥାନନିର୍ଦ୍ଦେଶ ନ କରି ଧର୍ମ-ବିପ୍ଳବର ସାଧାରଣ ପ୍ରକୃତିଟିକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ଗୋଟାଏ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଚନ୍ତାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଜ୍ଞାନୀ ବ୍ରାହ୍ମଣର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଅତି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା । ସେହି ସମୟରେ ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମ-ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ଆଚରଣକୁ ସାମାଜିକ ଓ ପୋଥିଗତ ବିଧାନଶୃଙ୍ଖଳଦ୍ୱାରା ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରି ଯାଇଥିଲା । ମନୁଷ୍ୟ-ପ୍ରକୃତିର ପ୍ରେରଣା ଓ ଆକାଙ୍‌କ୍ଷାମୂଳକ ଭୂମିର ଆଚରଣ ହେଉଛି ଧର୍ମ । ଯିଏ ଆପଣା ଅନ୍ତରରେ ଯଥୋଚିତ ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା (aspiration) ଜନ୍ମାଇ ପାରିବ, ସେ ଧର୍ମରେ ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ପାରିବ । ତେଣୁ ଏହି ଅନ୍ତର ସମ୍ପଦକୁ ସାମାଜିକ ପରିହମର ନିୟନ୍ତ୍ରଣକୁ ଆଣି ତାକୁ ଏକଚାଟିଆ କରି ରଖିବାର ଯାବତୀୟ ପ୍ରବୃତ୍ତି ବିରୁଦ୍ଧରେ ଦେଶେ ଦେଶେ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ବିଦ୍ରୋହ ହୋଇ ଆସିଛି । ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସନ୍ନ୍ୟାସରେ ଅଧିକାର ଦେବା କେବଳ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ବା ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଗୁଣ ନୁହେଁ, ସାଧନାକୁ ସାର୍ବଜନୀନ କରିବାର ଉଦାରତା ଦାବିକରି ଇତିହାସରେ ଯେତେ ଧର୍ମ-ବିପ୍ଳବ ହୋଇଛି, ସବୁଥିରେ ଏହା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରାଯାଇ ପାରିବ । ସନ୍ନ୍ୟାସ-ମାର୍ଗର କେତୋଟି ଉପନିଷଦରେ ଯେପରି ସନ୍ନ୍ୟାସ ଲାଗି ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଆଶ୍ରମ ଭେଦ କରାଯାଇଛି, ସେହି ମାର୍ଗର ଆହୁରି କେତୋଟି ଉପନିଷଦରେ ମଧ୍ୟ ତାହା ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଦ୍ରୋହ ଘୋଷିତ ହୋଇଛି ।

ସେହି ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଭିତରେ ଯେ କାଳକ୍ରମେ ଏହି ବିରୋଧ ସଙ୍ଘଟିତ ହୋଇଥିଲା, ଯାବାଳ ଉପନିଷଦରେ ତାହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଯେତେବେଳେ ସର୍ବ ଦ୍ରବ୍ୟ ପ୍ରତି ବିତୃଷ୍ଣା ଜାତ ହୁଏ, ସେତେବେଳେ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ' (୩୫) । 'ନାରଦପରିବ୍ରାଜକ ଉପନିଷଦ'ର ଏହି କଥାଟି ମଧ୍ୟ ତାହାର ସୂଚନା ଦିଏ । ଯାବାଳୋପନିଷଦ ପ୍ରଥମେ ଆଶ୍ରମର କ୍ରମାନୁସାରେ ସନ୍ନ୍ୟାସର ସମର୍ଥନ କରିଛି । ତାପରେ ଏକ ବ୍ୟତିକ୍ରମର ସୂଚନା ଦେଇ କହିଛି, 'ଅଥବା ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ, ଗୃହସ୍ଥ ବା ବନପ୍ରସ୍ଥ ଯେ କୌଣସି ଆଶ୍ରମରୁ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କରି ଯାଇପାରେ । ପୁଣି ବ୍ରତୀ ହେଉ ବା ଅବ୍ରତୀ ହେଉ, ସ୍ନାତକ ହେଉ ବା ଅସ୍ନାତକ ହେଉ, ଉତ୍ସନ୍ନାଗ୍ନି ହେଉ ବା ଅନଗ୍ନିକ ହେଉ ଯେତେବେଳେ ଯାହାର ବୈରାଗ୍ୟ ଉପସ୍ଥିତ ହେବ, ସେତେବେଳେ ସେ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଅବଲମ୍ବନ କରି ପାରିବ । (୩୬) । ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ଧର୍ମ ଯେଉଁମାନଙ୍କୁ ନାନା ଅଧିକାରରୁ ବଞ୍ଚିତ କରି ରଖିଛି, ସେହିମାନଙ୍କର ଅଧିକାର ଘୋଷଣା କରି ଯାବତୀୟ ନୂତନ ଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି । ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟ ଧର୍ମର ସକଳ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାର ଅନୁଷ୍ଠିତ ରୂପ ହେଉଛି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ, ତେଣୁ ବ୍ରାହ୍ମଣ୍ୟଧର୍ମ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଧର୍ମବାସନାକୁ ଅବରୁଦ୍ଧ କରି ରଖିଥିଲା, ସେହିମାନଙ୍କ ଲାଗି ନୂତନ ମାର୍ଗ ଫିଟାଇ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ହୋଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାରେ ମହିମା ଧର୍ମର ପ୍ରକୃତି ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ହୁଏତ ପୁରୀ ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପ ସଭାର ତର୍କ-ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଅନୁସାରେ ଏ ଦେଶରେ ଅସଂଖ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ବାସନା ପଥ ରୁପିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା, ସାଧାରଣ ଭାବେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଧର୍ମ ଓ ବିଦ୍ୟାର ନାନା ଅଧିକାରରୁ ବଞ୍ଚିତ କରା ଯାଇଥିଲା, ସମାଜର ଯେଉଁ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଅଂଶ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ଧର୍ମର ଅନୁମୋଦନ ପାଇଥିଲା, ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଅବଗୁଣ୍ଠିତ ହୋଇ ରହିବା ଦ୍ୱାରା ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ନାନା ଅସଦାଚାର ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲା ।

---

୩୫ । ଯଦା ମନସି ସଞ୍ଜାତଂ ବୈତୃଷ୍ଣ୍ୟଂ ସର୍ବ ବସ୍ତୁଷୁ ।
ତଦା ସନ୍ନ୍ୟାସମିଚ୍ଛନ୍ତି......"

୩୬ । ଯଦି ବେତରଥା ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟାଦେବ ପ୍ରବ୍ରଜେଦ୍ଗୃହାଦ୍ବା ବନାଦ୍ବା, ଅଥ ପୁନରବ୍ରତୀ ବା ବ୍ରତୀ ବା ସ୍ନାତକୋ ବାସ୍ନାତକୋ ବା ଉତ୍ସନ୍ନାଗ୍ନିରନଗ୍ନିକୋ ବା ଯଦହରେବ ବିରଜେତ୍ ତଦହରେବ ପ୍ରବ୍ରଜେତ୍ ॥

ଏହିପରି ଏକ ପୂର୍ବଭୂମି ଉପରେ ମହିମାଧର୍ମର ଅଙ୍କୁରୋଦ୍‌ଗମ ହେଲା, ଈଶୋପଲବ୍‌ଧିରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସମାନ ଅଧିକାର ଦେଇ ଓ ବାସନାକୁ ଧର୍ମାଚରଣ ମୂଳଦଣ୍ଡ କରି ଏହି ନୂତନଧର୍ମ ଆପଣାର ଜନ୍ମ ଘୋଷଣା କଲା । ସର୍ବସାଧାରଣଙ୍କର ଏହି ଅଧିକାର ଘୋଷଣାକୁହିଁ କେତେକ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧକ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରଧାନ ସ୍ୱଭାବରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି (୩୭) ।

ମହିମା-ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପର-ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ଆପଣା ନାମ ପୂର୍ବରୁ 'ବ୍ରହ୍ମ-ଅବଧୂତ' ପଦଟି ଲଗାନ୍ତି । ଅବଧୂତ ଶବ୍ଦଟି ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ଶାସ୍ତ୍ରର ବହୁସ୍ଥାନରେ ରହିଛି । କୁଟୀଚକ, ବହୂଦକ, ହଂସ, ପରମହଂସ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ସନ୍ନ୍ୟାସ-ସ୍ତର ଅତିକ୍ରମ କରି, ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ ଓ ବାହ୍ୟାବଲମ୍ବନ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଆପଣା ସ୍ୱରୂପ ଅନୁସନ୍ଧାନ ଦ୍ୱାରା ଯେ ସର୍ବପ୍ରପଞ୍ଚର ଜ୍ଞାନ ଲାଭ କରି ଜ୍ଞାନାଜ୍ଞାନ, ପୁଣ୍ୟାପୁଣ୍ୟ, ସୁଖଦୁଃଖ ପ୍ରଭୃତି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଭାବନାରୁ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ସ୍ୱବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଯାହା ପା'ନ୍ତି, ସେତିକଟରେ ପ୍ରାଣଧାରଣ କରନ୍ତି, ତାହାଙ୍କୁହିଁ ଅବଧୂତ କୁହାଯାଏ । ସେ ନିତ୍ୟପୂତ, ସେ ବୈରାଗ୍ୟମୂର୍ତ୍ତି, ସେ ଜ୍ଞାନାକାର, ସେହି ବେଦ-ପୁରୁଷ । ତାହାଙ୍କର ଚିତ୍ତ ଭଗବାନଙ୍କଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥାଏ, ଭଗବାନ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କରଠାରେ ଅବସ୍ଥିତ ରହିଥାନ୍ତି (୩୮) । ପୁନଶ୍ଚ ଯେ ସକଳ ପ୍ରକୃତି ବିକାରକୁ ନିଃସାର ଜ୍ଞାନକରି ପରିତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି, ସେହି ହେଉଛନ୍ତି

---

୩୭ । "Monasticism in its origin was the protest of the lay spirit against any conception of religion which excluded the eaity from the highest obligations or the supremest attainment."—
—The Evolution of the Monastic Ideal:
Workman; P. 13

୩୮ । ସ ଏବ ନିତ୍ୟପୂତଃ ସ ଏବ ବୈରାଗ୍ୟମୂର୍ତ୍ତି ସ ଏବ ଜ୍ଞାନାକାରଃ ସ ଏବ ବେଦପୁରୁଷ ଇତି ଜ୍ଞାନିନୋ ମନ୍ୟନ୍ତେ । ମହାପୁରୁଷୋ ଯସ୍ତଚ୍ଚିତ୍ତଂ ମୟ୍ୟେବାବତିଷ୍ଠତେ । ଅହଂ ଚ ତସ୍ମିନ୍ନେବାବସ୍ଥିତଃ ।
—ତୁରୀୟାତୀତାବଧୂତ ଉପନିଷଦ୍ ॥

ଅବଧୂତ ଯୋଗୀ (୩୯)। ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱାତୀତ ସମତାଭାବକହିଁ ଅବଧୂତ ଯୋଗୀ୍ର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷଣ, ଏହା ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରକୃତି ସହିତ ଏକୀଭୂତ ହେବାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ କଳ୍ପନା । ମହିମା-ଧର୍ମ ସମସ୍ତ ବାହ୍ୟାଗ୍ଣର ଓ ସମସ୍ତ ଶାସ୍ତ୍ରାନୁମୋଦନର ଉପରକୁ ଉଠି ମହିମାମୟ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ସମତାପନ୍ନ ହେବାର ଉଚ୍ଚାକାଂକ୍ଷା ବହନ କରେ, ହୁଏତ ସେଇଥି ଲାଗି ସେହି ମାର୍ଗର ପର-ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ଆପଣାକୁ ଅବଧୂତ ବୋଲି କହନ୍ତି (୪୦)।

ମହିମା ଧର୍ମରେ ଗୃହସ୍ଥଙ୍କୁ ଭକ୍ତ କରିବାର ପଦ୍ଧତି ଅଛି । ଖିମ-ଭୋଇଙ୍କ ଭାଷାରେ ଏହି ଧର୍ମରେ ଅଧେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, ଅଧେ ଗୃହସ୍ଥ (୪୧)।

୩୯। ଯ ସର୍ବାନ୍ ପ୍ରକୃତିବିକାରାନ୍ ଅବଧୂନୋତୀତି ଅବଧୂତ ଯୋଗୀ ।
ଯୋଗୋଽସ୍ୟାସ୍ତୀତି ଯୋଗୀ ।

—ସିଦ୍ଧସିଦ୍ଧାନ୍ତ ପଦ୍ଧତି by ଗୋରକ୍ଷନାଥ (ଶଙ୍କରନାଥ ?):
No. 1839 of the Catalogue of the Sanskrit Manuscripts of the Library of the India Office, Part IV.

୪୦। କିନ୍ତୁ ଖିମଭୋଇ ଅବଧୂତ ଶବ୍ଦର ଅନ୍ୟପ୍ରକାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି—

ଅବଧୂତ ବୋଲିବାର ବାକ୍ୟପ୍ରତି,
ଅଭୂତରୁ ଯେଣୁ ଉଦୟ ହୁଅନ୍ତି,
ପାପଭାର ହେଲା ନବଦ୍ୱୀପାପୃଥ୍ୱୀ,
ଅବଧି ରୂପରେ ଭ୍ରମି ସଂସାର ॥

—ଭଜନମାଳା (ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ) ପୃ: ୪୨—
(ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା—ସପ୍ତମଖଣ୍ଡ) ॥

୪୧। ଯେ ମୋର ଭକତ ବାନ୍ଧିବ ବିଶ୍ୱାସ ସୁକୃପା କରି ରଖିବି
ଅଧେ ଯୋଗୀବେଶ ଅଧେ ଗୃହବାସ, ଧନ ପୁତ୍ର ଜାୟା ଦେବି ଯେ,
ସେହୁ କହିବେ ସତ୍ୟ, ନାମ ଭଜନକୁ ସାମରଥ,
ଗୋପଲକ୍ଷ୍ମୀ ହେବ ପରାପତ, ତାଙ୍କଠାରୁ ଜଗତ ଉଦ୍ଧତ, ଗୃହଧର୍ମ ପାଳିବେ ବିହିତ ଯେ ॥

—ଭଜନମାଳା (ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ) ପୃ: ୬୬ :
[ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା-୭ମଖଣ୍ଡ]

ପୁନଶ୍ଚ ମହିମାଧର୍ମର ଆଉଜଣେ ଭକ୍ତକବିଙ୍କ ଭାଷାରେ:—
ଛପନ କୋଟି ଜଗତ, ସର୍ବେ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ପୁତ୍ର,
ଅଧେ ଯୋଗୀ ଅଧେ ଗୃହୀ ଏକ ବାପରୁ ।
— ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ ପୃ: ୨୮— [ପ୍ରାଚୀଗ୍ରନ୍ଥମାଳା—ସପ୍ତଦଶ]

"ଗୃହସ୍ଥଗଣ ଏହିରୂପ ଭାବନା କରିବେ ଯେ ପ୍ରଭୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୟ, ତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ ସଂସାର ଅନିତ୍ୟ, ସେ ଆମ୍ଭର ପିତାମାତା, ଗୁରୁ ଓ ପ୍ରାଣ-ଦାତା ଅଟନ୍ତି । ତାହାଙ୍କଠାରେ ଭକ୍ତିକରି ସେମାନେ ସକଳ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ କରିବେ, ପ୍ରଭୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସ୍ମରଣକରି ଫଳର ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ତ୍ୟାଗ କରିବେ । ଆପଣାର ଓ ଆପଣା ପରିବାରର ଭରଣ ପୋଷଣ ନିମିତ୍ତ ଗୃହସ୍ଥ ସୁବୃତ୍ତି ଅବଲମ୍ବନ କରି କର୍ମ କରିବେ । ପରକାଳରେ ସ୍ୱର୍ଗାଦି ଭୋଗ ଲାଗି କଦାପି କର୍ମ କରିବେ ନାହିଁ । କଦାପି ଅସଦ୍‌ବୃତ୍ତି ଅବ-ଲମ୍ବନ କରିବେ ନାହିଁ । ପତି ପତ୍ନୀ ସନ୍ତାନୋତ୍ପାଦନ ନିମନ୍ତେ ଋତୁ ଅନୁସାରେ ସହବାସ କରିବେ । ପରିବାରରେ ସମସ୍ତେ ପ୍ରାତଃ ଓ ସାୟଂ-ଦର୍ଶନର ନିୟମମାନ ପାଳନ କରିବେ । ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓ ଅତିଥି ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ସେମାନଙ୍କର ଯଥୋଚିତ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା କରିବେ । ନାରୀ କେବଳ ନିଜର ସ୍ୱାମୀ ପ୍ରତି ଓ ପୁରୁଷ କେବଳ ନିଜର ସ୍ତ୍ରୀ ପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତ ରହିବେ ।

"ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, ଅବଧୂତ ବା ଅତିଥିମାନଙ୍କୁ ଗୁରୁବୋଲି ଜ୍ଞାନ କରି ଗୃହସ୍ଥ ଶରଣ ଓ ପ୍ରଣାମ କରିବେ । ସେମାନଙ୍କୁ ନିର୍ମଳ ସ୍ଥାନରେ ରଖାଇବେ । ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ ଭିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଗୃହସ୍ଥ ଦମ୍ପତି ବା ପରିବାରର ଅନ୍ୟ କେହି ଭୋଜନ କରିବେ ନାହିଁ । ଅନ୍ନବ୍ୟଞ୍ଜ-ନାଦି ଖାଦ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ଭିକ୍ଷା ଦେବେ, ନୂତନ ମୃତ୍ପାତ୍ରରେ, ବଟ ବା ଅଶ୍ୱତ୍ଥ ଭିନ୍ନ ଅନ୍ୟ ପତ୍ରରେ ପରିବେଷଣ କରିବେ । ଭିକ୍ଷା ଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅପେକ୍ଷା କରି ଗୃହସ୍ଥ ସିଦ୍ଧ ଗୁରୁଜନଙ୍କର ଅବଶିଷ୍ଟ ପ୍ରସାଦ ପ୍ରସନ୍ନ ମନରେ ଗ୍ରହଣ କରିବେ । ମହିମା-ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ଆବାସ ନିମନ୍ତେ ସ୍ୱ ସ୍ୱ ଗ୍ରାମରେ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ନିର୍ଜନ ସ୍ଥାନରେ ଆଶ୍ରମ (ଟୁଙ୍ଗି) ଓ ଭଜନାଳୟମାନ ନିର୍ମାଣ କରିବେ । ସେହି ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ ଅତିଥି ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କୁ ରଖାଇ ସେମାନଙ୍କର ପରିଚର୍ଯ୍ୟା କରିବେ । ପରଦିନ ସକାଳେ ଅତିଥିଙ୍କୁ ଭିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରି ଗ୍ରାମଶେଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେମାନଙ୍କୁ ବାଟେଇ ଦେଇ ଆସିବେ ।

"ପ୍ରତିଦିନ ପ୍ରାତଃ ଓ ସାୟଂ କାଳରେ ଗୃହସ୍ଥମାନେ ଗ୍ରାମର ଆଶ୍ରମ ପରିଷ୍କାର କରିବେ ଓ ସେହିଠାରେ ଦର୍ଶନ ଓ ଭଜନ କରିବେ । ଆଡ଼ମ୍ବରପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୂଷଣ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ଗୈରିକ ବସ୍ତ୍ର ପରିଧାନ କରିବେ ।

ଅବଧୂତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଗୁରୁଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ସଂସାରରେ ଗୁରୁଗିରି କରୁଥିବା ଅନ୍ୟମାନଙ୍କୁ କଦାପି ଅଭ୍ୟର୍ଥନା କରିବେ ନାହିଁ । ରିପୁର ଅଧୀନ ହୋଇ ପଥଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଥିବା ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କ ସହିତ ସମ୍ପର୍କ ରଖିବେନାହିଁ । ଅନ୍ୟପନ୍ଥୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଭୂମିଷ୍ଠ ପ୍ରଣାମ କରିବେ ନାହିଁ । ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କୁ ହସ୍ତରେ, ଏବଂ ପରସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କୁ ଭୂମିଷ୍ଠ ଶରଣ ହେବେ (୪୨) । ଗୃହୀମାନେ ସତତ କୁସଙ୍ଗରୁ ଦୂରରେ ରହିବେ, ଦୀନ ଦରିଦ୍ରଙ୍କୁ ଯଥାଶକ୍ତି ସାହାଯ୍ୟ କରିବେ ।

"ଗୃହସ୍ଥ ପ୍ରତି ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ପ୍ରାତଃକାଳରେ ବାଲ୍ୟଲୀଳା କରିବେ । ଉକ୍ତ ଦିନ ଆଶ୍ରମ ଓ ସ୍ୱଗୃହ ଗୋମୟ ଜଳରେ ଲେପନ କରିବେ । ପ୍ରାତଃ ଓ ସାୟଂ-ଦର୍ଶନ ସମୟରେ ସମସ୍ତେ ଆଶ୍ରମଠାରେ ସମବେତ ହୋଇ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରିବେ । ଘିଅଦୀପ ଜାଳି ନାମ ଭଜନରେ ରାତି ଯାପନ କରିବେ । ଆପଣା ଆପଣା ଘରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଦୀପ ଜାଳି ନାରୀମାନେ ଜଗାଗର ରହିବେ । ଗୃହ ବା ଜ୍ଞାତି ମଧ୍ୟରେ ସନ୍ତାନ ଜାତ ହେଲେ ସେହି ସୂତିକାଦି ଅଶୌଚରେ ସାଧୁ ଓ ଅତିଥିମାନଙ୍କୁ ଭିକ୍ଷା ପ୍ରଦାନ କରିବେ ନାହିଁ ବା ଆଶ୍ରମ ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିବେ ନାହିଁ । ପୁତ୍ର ଜାତ ହୋଇଥିଲେ ଏକବିଂଶ ଦିନ ପ୍ରାତଃ କାଳରେ ଓ କନ୍ୟା ହୋଇଥିଲେ ଦ୍ୱାଦଶ ଦିବସର ପ୍ରାତଃକାଳରେ ସ୍ନାନ ଓ ଶୌଚହୋଇ ଗୋମୟ ପବିତ୍ର ପାନ ପୂର୍ବକ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ ଓ ଶରଣ କରିବେ । ଅଶୌଚ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ସାଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଶରଣ ନ କରି ଜୟ ରହି ଜଣାଣ କରିବେ ଓ ଭୂମିରେ ମୁଣ୍ଡ ନ ଲଗାଇ ରେଣୁ ପାଇବେ । ଏକବିଂଶ ଦିନ ଗୃହରୁ ମୃଣ୍ମୟ ରନ୍ଧନପାତ୍ର ବାହାର କରିଦେଇ ଗୃହ ଉତ୍ତମରୂପେ ଲିପି ଦେବେ । ଧାତୁପାତ୍ର ଓ ପରିଧେୟ ବସ୍ତ୍ରାଦି ପରିଷ୍କାର କରିଦେବେ । ଶୌଚ ଦିନରେ ନୂତନ ମୃତପାତ୍ରରେ ବା ଧାତୁ ପାତ୍ରରେ ରନ୍ଧନ କରି ଭୋଜନ କରିବେ । ମୃତକରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବିଧାନମାନ ଅନୁସୃତ ହେବ । ଭକ୍ତମାନେ ରଜସ୍ୱଳା ବା ସୂତିକାଦି ଅଶୌଚଗ୍ରସ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ସ୍ପର୍ଶ କରିବେ ନାହିଁ । ଅଜ୍ଞାତସାରରେ ସ୍ପର୍ଶ କଲେ ଗୋମୟ ଦ୍ୱାରା ସ୍ନାନଶୌଚ ହେବେ ଏବଂ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଶରଣ ହେବେ । ବନ୍ୟ ପଶୁପକ୍ଷୀ ଗୃହରେ ଆଣି ପାଳିବେ ନାହିଁ । ଶରୀର ପୂର୍ବକର୍ମଫଳ ବଶତଃ ରୋଗାକ୍ରାନ୍ତ ହେଲେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓ

---

୪୨ । ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ: ମହିମା ଧର୍ମ ସମାଜର ୧୧୭ଶ ମହିମାଦି ବାର୍ଷିକ ସମ୍ମିଳନୀରେ ସଭାପତି ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କ ଭାଷଣ ।

ଭକ୍ତମାନେ ଏକାନ୍ତ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ ଓ ଶରଣ କରି ରୋଗର ଉପଶମ ନିମିତ୍ତ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବେ । ଘୃତ ପ୍ରଦୀପ ଜାଳି ସମସ୍ତେ ରାତ୍ରି ନାମ ଭଜନ କରିବେ ଓ ପ୍ରାତଃ କାଳରେ ବାଲ୍ୟଲୀଳା କରାଇବେ । କୌଣସି ଔଷଧ ସେବନ ନ କରି ଶରୀରକୁ ସୁଚିକ୍କଣ ଓ ସୁପଥ୍ୟରେ ରକ୍ଷାକରିବେ । ପରିବାର ବା ବନ୍ଧୁମାନଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁରେ ଶୋକାର୍ତ୍ତ ହେବେନାହିଁ" (୪୩) ।

ମହିମାଧର୍ମର ଗୃହସ୍ଥ-ଗୋଷ୍ଠୀମାନଙ୍କ ଲାଗି ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର ବିବାହର ବ୍ୟବସ୍ଥା ରହିଛି । "ପୁତ୍ର କନ୍ୟାଙ୍କର ବିଦ୍ୟାଶିକ୍ଷା ସମାପ୍ତି ପରେ ଧର୍ମଜ୍ଞାନ ଜାତ ହୋଇ ବିବାହଯୋଗ୍ୟ ବୟସ ହେଲେ ପୁତ୍ରର ପିତା ଓ କନ୍ୟାର ପିତା ମହିମାଧର୍ମୋପାସକ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ଆହ୍ୱାନ କରି ନିଜ ନିଜ ସନ୍ତାନମାନଙ୍କର ବିବାହ ବିଷୟ ସେମାନଙ୍କୁ ଜଣାଇବେ । ବ୍ରହ୍ମୋପାସକ ଭକ୍ତଗଣ ଉପଯୁକ୍ତ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ଦ୍ୱାରା ବରକନ୍ୟାଙ୍କର ଚରିତ୍ର ଓ ମତାମତ ବୁଝି ସେମାନଙ୍କର ଅନୁମତି କ୍ରମେ ବିବାହର ଦିନ ସ୍ଥିର କରିଦେବେ । ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଦିନର ପୂର୍ବ ଦିନ କନ୍ୟାର ପିତା ଭକ୍ତ ଗୁରୁଭାଇମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗରେ ବରକୁ ନିମନ୍ତ୍ରଣ କରି ଆଣିବେ । ବିବାହଲାଗି ସୁଶୋଭିତ ମଣ୍ଡପଟିଏ ତିଆରି ହେବ । ସକାଳୁ ବରକନ୍ୟାଙ୍କର ସ୍ନାନସମାପନ କରି ବରକନ୍ୟା-ପିତା ଓ ମଧ୍ୟସ୍ଥ ସେମାନଙ୍କୁ ମଣ୍ଡପ ଉପରକୁ ନେବେ । ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରି ବରକନ୍ୟା ନୂତନ ବସ୍ତ୍ରାଳଙ୍କାର ପରିଧାନ କରିବେ । ତା'ପରେ ଦୁହେଁ ଠିଆ ହୋଇ ବିଭୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସ୍ତୁତି ପାଠ କରିବେ । ତା'ପରେ କନ୍ୟାର ପିତାମାତା ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ ପୂର୍ବକ ପ୍ରତିଜ୍ଞା କରି ବରହାତରେ କନ୍ୟାକୁ ସମର୍ପଣ କରିବେ । କନ୍ୟା ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ମନେ ମନେ ଧ୍ୟାନକରି ଶପଥ ଦ୍ୱାରା ପିତୃନିର୍ଦ୍ଦେଶିତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ସ୍ୱାମୀ ପଦରେ ବରଣ କରିବେ । ବର ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରି ତାଙ୍କୁ ପତ୍ନୀଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିବେ । ତତ୍ପରେ ସମସ୍ତେ ବରକନ୍ୟାଙ୍କର ଆଜୀବନ ସୁଖସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟ ଲାଗି ସମ୍ମିଳିତ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବେ । ମଧ୍ୟସ୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତି ବରକନ୍ୟାଙ୍କର ହସ୍ତ ଏକ ପବିତ୍ର ମାଲ୍ୟସୂତ୍ରରେ ଗଁଠାଇ ସେମାନେ ସଂସାରରେ କିପରି ଧର୍ମମତ

---

୪୩ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ: ପୃ: ୧୬-୨୦, ପୁନଶ୍ଚ ମହିମାଧର୍ମ-ପ୍ରତିପାଦକ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ) : ପୃ: ୧୭ ଏବଂ ସ୍ତୁତି ଚିନ୍ତାମଣି : ୮୫ ତମ ବୋଲି ॥

ପାଳନ କରି ଦାମ୍ପତ୍ୟଜୀବନ ନିର୍ବାହ କରିବେ, ଏହିସବୁ ବିଷୟରେ ଉପଦେଶମାନ ଦେବେ । ମିଳିତ ନାମଗାନ ଓ ମଙ୍ଗଳଧ୍ୱନି ପରେ ବିବାହ ଅନୁଷ୍ଠାନ ସମାପ୍ତ ହେବ । କନ୍ୟାର ପିତା ସେଦିନ ନିମନ୍ତ୍ରିତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ଭୋଜନ ଦ୍ୱାରା ଆପ୍ୟାୟିତ କରିବେ । ତାପରେ ବରକନ୍ୟା ବିଦାୟ ହୋଇଯିବେ । ବିବାହ ଲଗ୍ନ ପୂର୍ବରୁ ବରକନ୍ୟାଙ୍କ ଗୃହରେ ବାଲ୍ୟଲୀଳା ହେବ ଓ ଘୃତଦୀପ ଜଳିବ (୪୪) ।"

ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ସମାଜରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଆଠପ୍ରକାର ବିବାହ ମଧ୍ୟରେ ବ୍ରାହ୍ମବିବାହ ଗୋଟିଏ । ଏହାର ନିୟମ ହେଉଛି, ବରର ବୃତ୍ତି, ବିଦ୍ୟା, ବଂଶାଦିର ସବିଶେଷ ସମ୍ବାଦ ଅବଗତ ହୋଇ ସଦ୍‌ବଂଶଜ, ସଚ୍ଚରିତ୍ର ବରକୁ ଡାକିଆଣି ଯଦି କନ୍ୟାକର୍ତ୍ତା କନ୍ୟା ସମ୍ପ୍ରଦାନ କରନ୍ତି, ତେବେ ତାହାକୁ ବ୍ରାହ୍ମବିବାହ କୁହାଯାଏ (୪୫) ।

ପ୍ରାଚୀନ ହିନ୍ଦୁ ସମାଜରେ ଦ୍ୱିତୀୟ ଆଶ୍ରମ ହେଉଛି ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମ । ଆଶ୍ରମୋପନିଷଦରେ ବାର୍ତ୍ତାକବୃତ୍ତି, ଶାଳୀନବୃତ୍ତି, ଯାଯାବର ଓ ଘୋର ସନ୍ନ୍ୟାସିକ, ଏହି ଚାରିପ୍ରକାର ଗୃହସ୍ଥର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଆଯାଇଛି । ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମ ଯେ ଧର୍ମ-ଜୀବନକ୍ରମର ଏକ ଆବଶ୍ୟକ ଅଙ୍ଗ, ଭାରତୀୟ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ବାରବାର ଏହାର ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି । ଗୃହସ୍ଥର ସମସ୍ତ କର୍ତ୍ତବ୍ୟକୁ ମହାଭାରତର କବି ବ୍ରତ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଶାନ୍ତିପର୍ବର ନାନାସ୍ଥାନରେ ଗାର୍ହସ୍ଥ୍ୟାଶ୍ରମର ଶ୍ରେଷ୍ଠତା ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ମହିମା ଧର୍ମର ବିଶେଷତ୍ୱ ଏହି ଯେ ତାହା ଗୃହସ୍ଥମାନଙ୍କୁ ଧର୍ମ-ଗୋଷ୍ଠୀର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଛି, ଏପରିକି ସେମାନଙ୍କର ଦିନଚର୍ଯ୍ୟାରେ ଭେକ, ଆଚରଣ ଓ କର୍ତ୍ତବ୍ୟାକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ବିଷୟକ ନାନା ଉପଦେଶର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରାଇଛି ।

ମହିମାଧର୍ମର ଆନୁସଙ୍ଗିକ ଦୈନିକ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମ ମଧ୍ୟ ଅଧ୍ୟୟନର ଯୋଗ୍ୟ । ଅପର ଓ ପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଏବଂ ଗୃହୀ ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ଲାଗି

---

୪୪ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ ପୃ ୨୦-୨୨

୪୫ । ଆଠ ପ୍ରକାର ବିବାହ ହେଉଛି, ବ୍ରାହ୍ମ, ଦୈବ, ଆର୍ଷ, ପ୍ରଜାପତ୍ୟ, ଆସୁର, ଗାନ୍ଧର୍ବ, ରାକ୍ଷସ ଓ ପୈଶାଚ । ଅନୁଶାସନ ପର୍ବରେ ସର୍ବାପେକ୍ଷା ବ୍ରାହ୍ମବିବାହକୁ ପ୍ରଶସ୍ତ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି (୫୭।୨୫), ଉଦ୍ଧୃତ: ମହାଭାରତେର ସମାଜ:—ଶ୍ରୀ ସୁଖମୟ ଭଟ୍ଟାଚାର୍ଯ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ସପ୍ତତୀର୍ଥ; (ବିଶ୍ୱଭାରତୀ ପ୍ରକାଶିତ)

ମହିମା-ଗୋସାଇଁ ବହୁତ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ରମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି ମହିମା ଧର୍ମର ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତି ପ୍ରତିଦିନ ରାତ୍ରିର ଶେଷ ପ୍ରହରରେ ଶଯ୍ୟା ତ୍ୟାଗ କରି ଗାତ୍ରଶୋଧନାର୍ଥ ଦେହରେ ମାଟିବାଲୁକାର ଗୋବର ଲଗାଇବେ ଏବଂ ଶୁଦ୍ଧ ମୃତ୍ତିକାଦ୍ୱାରା ଦନ୍ତମାର୍ଜନ କରି ଶୁଦ୍ଧ ଜଳରେ ସ୍ନାନ କରିବେ । ଶୁଦ୍ଧ ପାତ୍ରରେ ଗୋମୟ, ଗୋମୂତ୍ର ଓ ଜଳ ଏକତ୍ର ଗୋଳି ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ ପୂର୍ବକ ତହିଁରେ ପ୍ରଭୁ ପାଦରେଣୁ ଜ୍ଞାନରେ ରେଣୁ ପକାଇ ପାନ କରିବେ । ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଅର୍ପଣପୂର୍ବକ ନୂତନ ଗୈରିକ ବସ୍ତ୍ର ପରିଧାନ କରି ପ୍ରାତଃ ବ୍ରାହ୍ମମୁହୂର୍ତ୍ତ ସମୟରେ ଗୃହଚ୍ଛାୟାଶୂନ୍ୟ ନିର୍ମଳ ନିସ୍ତଳ ସ୍ଥାନରେ ପୂର୍ବାଭିମୁଖ ହୋଇ ନିର୍ଗୁଣ ଅଲେଖ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସାଷ୍ଟାଙ୍ଗ ସତ୍ରକାର ଶରଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବେ ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଣାମ କରିବେ । ପ୍ରଣାମର ବିଧି ହେଉଛି:—

ପ୍ରଥମେ ମସ୍ତକ ଉପରେ କରପତ୍ର ଯୋଡ଼ି ଶୂନ୍ୟକୁ ଚାହିଁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସ୍ତୁତି ଜଣାଣ କରି କରପତ୍ରଦ୍ୱୟକୁ ହୃଦୟ ଉପରେ ଆଣି ଯୁକ୍ତ କରିବେ । ଦୁଇ କର ଛାଡ଼ି କରି ଦୁଇ ଭୁଜମୂଳରେ କରପତ୍ର ସ୍ଥାପନ କରିବ । ତତ୍ପରେ ଦୁଇ ହସ୍ତର ଅଗ୍ରଦେଶକୁ ସରଳ ଭାବରେ ସ୍ଥାପନ କରି ହସ୍ତାଗ୍ରରେ ମସ୍ତକ ସ୍ପର୍ଶ କରିବ । ପୁନର୍ବାର ହସ୍ତଦ୍ୱୟ ମସ୍ତକର ପାର୍ଶ୍ୱରେ ବୁଲାଇ ମସ୍ତକାଗ୍ରରେ ସରଳଭାବରେ କୃତାଞ୍ଜଳିପୁଟରେ ସ୍ଥାପନ କରିବ । ସାଷ୍ଟାଙ୍ଗ ପ୍ରଣାମ କଲାବେଳେ ଦୁଇ ପାଦ, ଦୁଇ ଆଣ୍ଠୁ, ହୃଦୟ, ନାସା, ମସ୍ତକ ଓ ହସ୍ତଦ୍ୱୟ ଭୂମିକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରୁଥିବ, କିଛି ସମୟ ପରେ ପୁଣି ଦୁଇହାତକୁ ହୃଦୟର ନିକଟକୁ ଆଣିବ । ସ୍ୱସ୍ଥାନରେ ମସ୍ତକ ଟେକି ରଖି ଡାହାଣ ପାଦକୁ ବାମଜାନୁରେ ଛାଡ଼ି ସେହି ପାଦର ଆଣ୍ଠୁକୁ ହସ୍ତ ସମୀପରେ ଲଗାଇ ପୁଣି ଭୂମିରେ ମସ୍ତକ ଲଗାଇବ । ପୁଣି ମୁଣ୍ଡ ଟେକି, ଡାହାଣ ପାଦକୁ ଫେରାଇ ଆଣି ବାମ ଚରଣ ଡାହାଣ ଜାନୁରେ ଛାଡ଼ି ପୂର୍ବପରି ମୁଣ୍ଡକୁ ଭୂମିରେ ଲଗାଇବ । ତତ୍ପରେ ବାମ ଚରଣ ଫେରାଇ ଡାହାଣ ଚରଣରେ ସଂଲଗ୍ନ ରଖି ମସ୍ତକ ପ୍ରଥମ ସ୍ଥାନରେ ଭୂମିରେ ଲଗାଇବ । ମସ୍ତକ ଲାଗିବା ସ୍ଥାନରୁ ଅଲେଖ ବ୍ରହ୍ମ ନାମ ସ୍ମରଣପୂର୍ବକ ବାରମ୍ବାର ରେଣୁ ମୁଖରେ ଲଗାଇ ସର୍ବାଙ୍ଗରେ ଲେପନ କରିବ । ତାପରେ ପୂର୍ବବତ୍ ଉଭା ହୋଇ କରପତ୍ରଦ୍ୱୟ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱକୁ ଟେକି ଅଲେଖବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ନାମ ଗାନ କରିବ । ଏହିପରି ସାତଥର କରିବା ପରେ ଉଚ୍ଚସ୍ୱରରେ 'ମହିମା ଅଲେଖ' ଉଚ୍ଚାରଣ କରି ତିନିଥର ତାଳିମାରି ପଛକୁ ଘୁଞ୍ଚିଆସିବ ।

ମନରେ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସଂକଳ୍ପ ନ ରଖି ବ୍ରହ୍ମ ମହିମାଅଲେଖ ସ୍ମରଣ-ପୂର୍ବକ ଅଜପା ଅମପା ସୂତ୍ରରେ ଧ୍ୟାନ ରଖି ଶରଣ ଶେଷହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆଦୌ ବିଚଳିତ ହେବ ନାହିଁ । 'ଶରଣ' ଶେଷରେ ଉପସ୍ଥିତ ଥିବା ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସିଦ୍ଧ ଗୁରୁଜନମାନଙ୍କୁ ଶରଣମାନ୍ୟ କରିବେ । ଗୁରୁ ଭାଇମାନେ ପ୍ରତ୍ୟହ ଏକତ୍ର ଶରଣ ନେବେ । ଅଙ୍ଗରେ ଲାଗିଥିବା ରେଣୁ କଦାପି ଝାଡ଼ିଦେବା ଉଚିତ ନୁହେଁ (୪୬) ।"

ମହିମାଧର୍ମ ସମାଜର ସପ୍ତାଦଶାଧିକ ଶତତମ ମହିମାଙ୍କ ବାର୍ଷିକ ସମ୍ମିଳନୀର ସଭାପତି ରୂପେ ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ଯେଉଁ ଅଭିଭାଷଣ ଦେଇଥିଲେ, ସେଥିରେ ସେ ଶରଣ ବିଷୟରେ କେତେକ କଥା କହି ସେହି ସ୍ତୁତି ଉପରେ ଖୁବ୍ ଜୋର ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଶ୍ରୁତିରେ ଯେପରି ନାନା ବାକ୍ୟରେ 'ଶରଣ' ଶବ୍ଦର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଛି, ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ ଯେପରି ତ୍ରିଶରଣ ପ୍ରଚଳିତ ରହିଛି, ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ଗୁରୁ ମହିମାସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଆଦେଶରେ ତଦ୍ରୂପ 'ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଗୁରୁ ପ୍ରଭୁ ପରମବ୍ରହ୍ମେ ଶରଣ, ସିଦ୍ଧ ସାଧୁ-ବାବା ଗୁରୁଜନେ ଶରଣ, ଗୁରୁ ଭ୍ରାତୃଜନେ ଶରଣ' ଏହି ତ୍ରିବିଧ ଶରଣ-ମାନ୍ୟ-ଦର୍ଶନରେ ମହିମାଧର୍ମ ପୂର୍ଣ୍ଣତା ଲାଭ କରିଅଛି । "ଶରଣ ମାନ୍ୟ ସମୟରେ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ନିଜ କୌପୀନ ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ କୌଣସି ଉତ୍ତରୀୟ ବା ଶିରଚ୍ଛାଦନ ଧାରଣ କରିବା ମହାପାପ । ସେହିପରି ଗୃହସ୍ଥ ଖଣ୍ଡେ ମାତ୍ର ଶୁଦ୍ଧ ଗୈରିକ ବସନ ପରିଧାନ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ସକଳ ଅଙ୍ଗ ଉନ୍ମୁକ୍ତ ରଖି

୪୬ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ: ପୃ ୧୧—୧୨

ଭକ୍ତକବି ଜୟକୃଷ୍ଣ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭାତ ସ୍ନାନ ଓ ଦର୍ଶନ କଥା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରଭାତୁ ପ୍ରବାସେ ସ୍ନାନ
ପୂର୍ବ ମୁଖେ ପ୍ରଦର୍ଶନ
ମୁଖେ ମହିମା ଭଜନ, କଲେ ଜନ୍ମର ନିସ୍ତାର ।।
ବନେ ବା ଭୁବନେ ଥାଉ
ଅଥବା ସନ୍ନ୍ୟାସେ ଯାଉ
ନିର୍ଗୁଣ ଜଳକେ ଥାଉ, ଦେଖି ଭସ୍ମକରେ ଯମ ।।
ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ, ପୃ. ୭୧ [ପ୍ରାଚୀଗ୍ରନ୍ଥମାଳା—ସପ୍ତବିଂଶ ଖଣ୍ଡ]

ଶରଣମାନ୍ୟରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେବା ଉଚିତ ।" ପୁଣି, "ପରସ୍ପର ସାକ୍ଷାତ ହେଲାମାତ୍ରେ ପ୍ରଭୁନାମ-ଉଚ୍ଚାରଣ ପୂର୍ବକ ଗୁରୁଜନ ବା ଗୁରୁଭ୍ରାତୃଜନମାନଙ୍କ ସହିତ ଅନ୍ୟପ୍ରକାର କୌଣସି ସମ୍ଭାଷଣ ନ କରି ପ୍ରଥମେ 'ଶରଣ' 'ଶରଣ' ଶବ୍ଦ ଉଚ୍ଚାରଣ କରିବ ଓ ଯଥାବିଧି ଶରଣମାନ୍ୟ ହେଲାପରେ ଶୁଭସମାଚାର କଥୋପକଥନ ହେବ ।" "ଗୁରୁଜନ ଓ ଗୁରୁଭ୍ରାତୃ ଶରଣରୁ ଯେଉଁ ବ୍ୟକ୍ତି ଅନ୍ତର, ତାହାଙ୍କୁ କେବେହେଲେ ଧର୍ମର ଅନ୍ତର୍ଗତ ବୋଲି ମନେ କରିବ ନାହିଁ । ଗୁରୁଭ୍ରାତୃ ଶରଣ ଓ ଗୁରୁଜନ ଶରଣ ପରଂବ୍ରହ୍ମ-ଶରଣର ଉତ୍କର୍ଷ ଲାଗି ପ୍ରଧାନ ସୋପାନ ବୋଲି ବୁଝିବାକୁ ହେବ ।"

ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥବାବା ଶରଣର ପୁରାଣାଦି ଶାସ୍ତ୍ରଲିଖିତ ସମର୍ଥନମାନ ଦେଇ ଏହାକୁ କାୟିକ, ବାଚିକ ଓ ମାନସିକ ଏପରି ତିନିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିଛନ୍ତି (୪୭)। କାୟିକ ଶରଣର ବିହିତ କର୍ମମାନ ଉପରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଛି । ବାଚିକ ଶରଣ ହେଉଛି ଆପଣାର ସମସ୍ତ କଳୁଷ ଧୌତ କରିଦେବା ଲାଗି ଓ ସଂସାରର ସମସ୍ତପ୍ରକାର ମୋହ ଛଡ଼ାଇଦେବାଲାଗି ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବା । "ଅନିତ୍ୟ ସଂସାର ନାମରୂପରେ ଚକ୍ଷୁର ଯେଉଁ ଆସକ୍ତି ଜନ୍ମିଥିଲା, ତାହାର ଅପରାଧ ମାର୍ଜିତ ହୋଇ ତବ ଉପାଧିଶୂନ୍ୟ ସଚିଦାନନ୍ଦମୟ ରୂପରେ ନିମଜ୍ଜିତ ହେଉ । ···ହେ ଅଲେଖବ୍ରହ୍ମ, ମୁଁ ଆପଣଙ୍କର ଆଶ୍ରୟରେ ଆଶ୍ରିତ ଅଟେ । ···ହେ ପ୍ରଭୁ, ହସ୍ତ ଅସତ୍ କାର୍ଯ୍ୟ ନ କରି ସତ୍‌କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ ରହୁ । ତୁମର ଶରଣ ସମୟରେ ଆଳସ୍ୟ ନ ଆସୁ । ମନ ଅନ୍ୟ କଳ୍ପନା ନ କରି ବାରମ୍ବାର ତୁମର କଳ୍ପନା କରୁ । ···ଆପଣଙ୍କର ମହିମାରେ ସକଳ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ସଚେତ ହୋଇ ଚଳୁଅଛନ୍ତି । ···ଏ ଭବସାଗର ମଧ୍ୟରେ ପତିତ ହୋଇଅଛି, ଆଉଅନ୍ୟ କୌଣସି ଆଶା ଭରସା ନାହିଁ, ଆପଣ ଯାହା ଇଚ୍ଛା ତାହା କରନ୍ତୁ, ଏ ପିଣ୍ଡ ଆପଣଙ୍କର ଅଟେ ।" "ଅନ୍ତରରେ 'ସଚିଦେକଂ' ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଅହର୍ନିଶ ଚିନ୍ତା କରିବାର ନାମ ମାନସିକ ଶରଣ । ଆଉ ମଧ୍ୟ ପ୍ରାଣବାୟୁଦ୍ୱାରା ଜୀବ ଯେଉଁ ଅଜପାମନ୍ତ୍ର (ହଂସ) ଜପ କରୁଅଛି, ଏହି ଜପ ଯେଉଁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରୁ କ୍ଷରୁଛି, ସେହି ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସତତ ଚିନ୍ତା କରିବାର ନାମ ମଧ୍ୟ ମାନସିକ ଶରଣ ଅଟେ । ଏହି ତ୍ରିବିଧ ଶରଣ ଏକନ

୪୭ । ମହିମାଧର୍ମ-ପ୍ରତିପାଦକ (ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ) : ପୃ. ୫୦-୭୦, ୮୦-୧୦୭

ଅଭ୍ୟାସ କଲେ ଅଜ୍ଞାନ ଓ ମୋହବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପର ଦର୍ଶନ ଲାଭ କରିବ ।"

ଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରମାଣ ଦେଇ ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ଶରଣର ତିନୋଟି ସ୍ତର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଶରଣ ବା ଭକ୍ତିଯୁକ୍ତ ସମର୍ପଣର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି ପରମ ସତ୍ତା ସହିତ ମିଳିତ ହେବା । ବ୍ୟକ୍ତିର ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ଚେତନା ଶ୍ରଦ୍ଧାମାର୍ଗରେ ପାହାଚ ପାହାଚ ଉଠି ଶେଷରେ ଅନ୍ତିମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟସ୍ଥଳରେ ଉପନୀତହୁଏ । 'ମୁଁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର' ଏହି ଜ୍ଞାନ ବା ଚେତନାସ୍ତର ହେଉଛି ମୃଦୁଶରଣଭି, 'ମୋର ପରଂବ୍ରହ୍ମ' ଏହି ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଅବସ୍ଥା ମଧ୍ୟ-ଶରଣଭି ଏବଂ 'ମୁଁ ପରବ୍ରହ୍ମ'ଙ୍କର ହୋଇ ରହିବି ଏହାହିଁ ଉତ୍ତମାଙ୍ଗ-ଶରଣଭି । "ପରଂବ୍ରହ୍ମ-ଶରଣତାର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହେଲେ 'ସର୍ବ ଖଲ୍ୱିଦଂ ବ୍ରହ୍ମ' ଇତ୍ୟାଦି ମହାବାକ୍ୟ-ଘଟିତ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନ ଜାତ ହୁଏ, ତାହା ତୃତୀୟ ପ୍ରକାର ବ୍ରହ୍ମଶରଣତା ଅଟେ" (୪୮) । ଦୈନନ୍ଦିନ ଜୀବନାଚରଣରେ ମହିମା ପନ୍ଥୀମାନଙ୍କ ଲାଗି ଶରଣ ଓ ମାନ୍ୟର ବିଧାନ ଅଛି, ତାହା ଏହି ବ୍ରହ୍ମ-ଶରଣର ସୋପାନ ସ୍ୱରୂପ । ଏହି ବ୍ରହ୍ମରେହିଁ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଶରଣର ଲୟ ହୁଏ । "ଯେତେବେଳେ ଉପଦିଷ୍ଟ ବ୍ୟକ୍ତି ଅପର-ସନ୍ନ୍ୟାସରି ସାଧନ ଅତିକ୍ରମ କରି ପରସନ୍ନ୍ୟାସ ପନ୍ଥାକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୁଅନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେମାନଙ୍କର ଗୁରୁଜନ ଶରଣ ଓ ଗୁରୁଭ୍ରାତୃ-ଶରଣରେ ସମ୍ମିଶ୍ରଣ ହୋଇ ଅଭେଦ ଭାବ ଧାରଣ କରେ । ପୁନଶ୍ଚ ପରସନ୍ନ୍ୟାସ ପନ୍ଥାର ସୁକଠୋର ସାଧନ ଓ ଭଜନ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଗଲେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅଭୟପଦ-ଶରଣାଳୟରେ ଗୁରୁଭ୍ରାତୃ-ଶରଣ ଓ ଗୁରୁଜନ ଶରଣ ଉଭୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଶରଣରେ ବିଲୟପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି । ଏହାହିଁ ମହିମା ଧର୍ମ ସମାଜରେ ଥିବା ଶରଣର ଗୂଢ଼ାର୍ଥ" (୪୯) ।

ଏଥର ପୁଣି ମହିମା-ପନ୍ଥାର ଦୈନିକ ଶୀଲବ୍ରତ ଆଲୋଚନାକୁ ଫେରି ଆସିବା । "ଦିବସରେ ଯାହା ଆହାର କରିବ, ତାହା ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅର୍ପଣ କରିବ । ଅନ୍ୟର ଉଚ୍ଛିଷ୍ଟ କଦାପି ଗ୍ରହଣ କରିବ ନାହିଁ । ଏକ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବଦେବୀଙ୍କର

୪୮ । ମହିମାଧର୍ମ-ପ୍ରତିପାଦକ (ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ) ପୃ: ୯୮

୪୯ । ମହିମାଧର୍ମ ସମାଜର ୧୧୭ଶ ମହିମାଦ ବାର୍ଷିକ ସମ୍ମିଳନୀରେ ସଭାପତି ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥବାବାଙ୍କ ଅଭିଭାଷଣ ।

ନିର୍ମାଲ୍ୟ ବା ଅର୍ପିତ ପତ୍ର, ପୁଷ୍ପ, ଫଳ ଓ ଜଳ କିଛି ଗ୍ରହଣ କରିବନାହିଁ (୫୦)। ତୁଳସୀବୃକ୍ଷର ଆରାଧନା ବା ତାହାର ପତ୍ର ଗ୍ରହଣ ବା ସ୍ପର୍ଶ କରିବନାହିଁ। ଶ୍ରାଦ୍ଧ, ଯଜ୍ଞ, ହୋମ, ସଙ୍କଳ୍ପାଦିର ନୈବେଦ୍ୟ ଦ୍ରବ୍ୟ ସର୍ବଥା ପରିତ୍ୟଜ୍ୟ; ବହୁମେଳ ଅନ୍ନ (ଏକତ୍ରାନ୍ନ), ଘୋଷଣାନ୍ନ, ଶ୍ରାଦ୍ଧାନ୍ନ, ବିବାହାଦିରେ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥିବା ଅନ୍ନ ଗ୍ରହଣ କରିବା ନିଷିଦ୍ଧ। ବିସୂଚିକାରୋଗୀ ବା ବସନ୍ତରୋଗୀ ଗୃହରେ ବା କୁଷ୍ଠରୋଗୀ ହାତରେ ଭୋଜନ କରିବ ନାହିଁ। ଗୋ, ମେଷ, ଛାଗ, କୁକ୍କୁଟ ପ୍ରଭୃତି ଗ୍ରାମ୍ୟପାଳିତ ଜୀବର ମାଂସ ଭକ୍ଷଣ କରିବ ନାହିଁ। ମତ୍ସ୍ୟ, ବନ୍ୟପଶୁ ମୃଗ, ସମ୍ବର ପ୍ରଭୃତିର ମାଂସ କ୍ରୟ କରି ଭକ୍ଷଣ କରିବା ଧର୍ମବିରୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ। କିନ୍ତୁ କଦାପି ସ୍ୱହସ୍ତରେ ଜୀବବଧ କରିବ ନାହିଁ ବା କାହାକୁ ଜୀବବଧ କରିବା ଲାଗି ଅନୁମତି ଦେବନାହିଁ।

"ମଦ୍ୟ ଓ ମାଦକଦ୍ରବ୍ୟ ସେବନ କରିବ ନାହିଁ ଅଭକ୍ତ ଜନଙ୍କ ସହିତ ଭୋଜନ ବା ସେମାନଙ୍କର ଶଯ୍ୟାରେ ଏକତ୍ର ଶୟନ ଓ ଉପବେଶନ କରିବ ନାହିଁ। କେଶକୀଟାଦି ଯୁକ୍ତ ଖାଦ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ ଓ ଅତି ବାସି ପଦାର୍ଥ, ଅତିକଟୁ, ଅତି ଅମ୍ଳ, ଲବଣାକ୍ତ, ଅତି ରୁକ୍ଷ ଓ ଅତି ପ୍ରଦାହକର ଦ୍ରବ୍ୟ ଭକ୍ଷଣ ନିଷିଦ୍ଧ। ପକ୍ୱାନ୍ନରେ ଲବଣଯୁକ୍ତ କରିବ ନାହିଁ, ତାମ୍ବୁଳ ସେବନ ତ୍ୟାଗ କରିବ। ସୂର୍ଯ୍ୟନାଡ଼ୀରେ (ଡାହାଣ ପୁଡ଼ାରେ) ପବନ ବହୁଥିଲା ସମୟରେ ଆହାର କରିବ। ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ପରେ ଭୋଜନ ନିଷେଧ। ସୂର୍ଯ୍ୟାସ୍ତ ପରେପରେ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗକୁ ମୁଖ କରି ଅଲେଖ ଅବ୍ୟକ୍ତ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରେ ସକାଳ ପରି ପାଞ୍ଚଥର ସାଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଶରଣପ୍ରାପ୍ତ ହେବ। ଏହାକୁ 'ଦର୍ଶନ' କୁହାଯାଏ। ଦର୍ଶନ ପରେ ଜଳପାନ ମଧ୍ୟ ନିଷିଦ୍ଧ। ସନ୍ଧ୍ୟାର ପ୍ରଥମ ପ୍ରହରରେ ଭକ୍ତମାନେ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ନାମଭଜନ ଓ ସଦ୍‌ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ କରିବେ। ଗିନି ଖଞ୍ଜଣି ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଉନ୍ମାଦକର ବାଦ୍ୟ ବଜାଇବା ବା ସ୍ପର୍ଶ କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ।

୫୦। ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ଭାଷାରେ:—

ସକାମେ ଛନ୍ତି ଦେବଗଣ। ବ୍ରହ୍ମକୁ ନୋହିଲେ ଭାଜନ॥
ତେଣୁଟି ଦେବ ଅବଶେଷ। ନାହିଁ ଭୁଞ୍ଜନ୍ତି ମୋର ଦାସ॥
ଦେବ ପ୍ରସାଦେ ମୁକ୍ତି ନାହିଁ। ମୋ ଭକ୍ତେ ଭୁଞ୍ଜିବେ କିପାଇଁ॥
—ଶ୍ରୁତିନିଷେଧ ଗୀତା, ୩ୟ ଅଧ୍ୟାୟ: [ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା—୩୩]

ରାତିର ଦୁଇପହର ଅଧବେଳକୁ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ନାମ ସ୍ମରଣ କରି ଶୟନ କରିବ ଓ ଚତୁର୍ଥ ଯାମରେ ପୁନଶ୍ଚ ଶଯ୍ୟାତ୍ୟାଗ କରି ପର ଦିନର କୃତ୍ୟ ଆରମ୍ଭ କରିବ" (୫୧)।

ମହିମାଧର୍ମ ନାରୀମାନଙ୍କ ଲାଗି ସନ୍ନ୍ୟାସ-ମାର୍ଗକୁ ବାରିତ କରି ରଖିଅଛି । ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କର ମତ ଯେ ନିଷ୍କାମ କ୍ରୀଡ଼ା-ଲୀଳାରେ ପୁରାଣ କଥିତ ବିଷ୍ଣୁ ଅବତାରରେ ହୋଇଥିବା ରୂପଲୀଳାର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ତେଣୁ ମହିମାଗୋସାଇଁଙ୍କର ଆଦେଶ କ୍ରମେ ନାରୀମାନଙ୍କୁ ସନ୍ନ୍ୟାସ ବା ଗୃହ ତ୍ୟାଗର ଦୀକ୍ଷା ନେବା ନିଷିଦ୍ଧ ରଖାଯାଇଛି । "ଯେଉଁ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ହୃଦୟରେ ବୈରାଗ୍ୟ ଜାତହେବ, ସେ ନିଷ୍କାମଭାବେ ଗୃହରେ ରହି ବ୍ରହ୍ମୋପାସନା କରିବେ । ସାଧ୍ୱୀ ସ୍ତ୍ରୀ ଗୃହରେ ରହି ପ୍ରଭୁଙ୍କଠାରେ ଭକ୍ତି ରଖି ଅତିଥିସେବା ଓ ସ୍ୱାମୀର ଆଜ୍ଞାପାଳନରେ ତତ୍ପର ରହିବ । କିନ୍ତୁ ଅବଧୂତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ପନ୍ଥାରେ ସେମାନେ ସନ୍ନ୍ୟାସିନୀ ହେଲେ ସନ୍ନ୍ୟାସ-ପନ୍ଥାରେ ଭବିଷ୍ୟତକୁ ବିଭ୍ରାଟ ଘଟିବ" (୫୨)।

ମହିମାଗୋସାଇଁ ନାନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଭକ୍ତ ଓ ଗୃହସ୍ଥମାନଙ୍କୁ ସଦାଚାର ଓ ସତ୍ପଥର ଉପଦେଶ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି । ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଓ ସାମାଜିକ ଜୀବନରେ ଆଚରଣଶୁଦ୍ଧି ସର୍ବାଦୌ ଆବଶ୍ୟକ । ଏହି ଶୁଦ୍ଧି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓ ଗୃହୀ ସମସ୍ତଙ୍କ ଲାଗି ସମାନଭାବେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ । ମହିମାଗୋସାଇଁ ପର ଓ ଅପର ମାର୍ଗର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କୁ ବନରେ ରହିବାକୁ ନିଷିଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି (୫୩)। ପ୍ରତ୍ୟେକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀକୁ ଧର୍ମର ପ୍ରଥମ ନିୟମରୂପେ ପରିବ୍ରାଜକର ବ୍ରତ ଗ୍ରହଣ କରି ଲୋକସମାଜରେ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ତେଣୁ ସେହିମାନଙ୍କର ଆଚରଣ ଓ ନିଷ୍ଠା ଉପରେ ଧର୍ମର ପ୍ରସାର ଅତି ବେଶୀ ନିର୍ଭର କରେ । ଆଚରଣ-ଅନୁଶୀଳନ ଦ୍ୱାରା ଚିତ୍ତଦୃଢ଼ତା ଆଣି ନ ପାରିଲେ ନିର୍ଲିପ୍ତ ଭାବେ ସମାଜରେ ଓ ଲୋକାଳୟରେ ବିଚରଣ କରିବା ଅତି ଅସମ୍ଭବ ହୋଇପଡ଼େ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଏହି

---

୫୧ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ: ପୃ ୧୩-୧୪

୫୨ । ତତ୍ରୈବ: ପୃ ୨୧୧-୨

୫୩ । ତତ୍ରୈବ: ପୃ ୧୭୨

ଅଭିଭୂତତା ଅର୍ଜନ କରିବା ନିମିତ୍ତ 'ଦଶ କୁଶଳମୂଳ'ର (୫୪) ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କର ସାମାଜିକ ସଂକଟ ବିଷୟରେ ପିଟକରେ ନାନାବିଧ ବିଧାନ ଲିପିବଦ୍ଧ ହୋଇଛି । ଠିକ୍ ସେହିପରି ମହିମା-ଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଓ ଧର୍ମ-ସମ୍ବନ୍ଧୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଏହି ଆଚରଣ-ବ୍ରତମାନଙ୍କରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛି । ସଦଜ୍ଞାନ ଓ ସତ୍ୟଧର୍ମର ଉପଦେଶ ଛଳରେ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଭଜନମାନଙ୍କରେ ମହିମା-ପନ୍ଥୀର ସମୁଚିତ ଆଚରଣମାନଙ୍କ ସୂଚିତ ହୋଇଅଛି ।

ସଦଜ୍ଞାନ ବୋଲି ଯାହାକୁଟି କହି, ସମୁଦ୍ର ପରିଯନ୍ତେ ବୁଦ୍ଧି ସ୍ଥିର ହୋଇ,
ଆକାଶ ପରିଯନ୍ତେ ବିସ୍ତର ବିବେକ, କପଟ ନ ରଖି ନ କରଇ କୋପ,
ଧୀରନ୍ତ ପଣକୁ ଅଟେ ଗମ୍ଭୀର ॥
ସତ୍ୟଧର୍ମ ବୋଲିବାର ଯେଉଁ ନାମ, ବ୍ରହ୍ମଶବଦରୁ ହୁଅଇ ଜନମ,
ନୋହେ ମିଥ୍ୟାପଦ ସାକ୍ଷୀତେ ସେ ପାଦ,
ସେବା ଭଗତରେ ଚେତା ସୁମତି ॥ (୫୫)

'ନିର୍ବେଦ ସାଧନ'ରେ ଭୀମଭୋଇ କ୍ଷମା, ଦୟା, ଶୀଳ ଓ ଶାନ୍ତିକୁ ବ୍ରହ୍ମର ସଙ୍ଗସାଥି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି (୫୬) । ସତ୍ୟ ସଙ୍ଗକୁ ଅହିଂସା ମଧ୍ୟ ଏହି ଧର୍ମର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରଧାନ ବ୍ରତ ।

ଅଣହିଂସା ଧର୍ମ ଏହି । ହିଂସାନାହିଁ ।
ତାକ କହୁଛି ବୁଝାଇ ॥
ପୃଥ୍ୱୀ ପରିଯନ୍ତେ ସହିଲେ ଧୀର ବଚନ କହିଲେ
ଶାନ୍ତି ଶୀଳ ଦୟା କ୍ଷମା କହିଲେ ଯାଇ ।
ସମୁଦ୍ର ପ୍ରାୟେକ ବୁଦ୍ଧି, ସଦଜ୍ଞାନ ହେଲେ ସିଦ୍ଧି
ସାଧୁସନ୍ଥ ବୋଲି କହି ॥ (୫୭)

---

୫୪ । ପ୍ରାଣାତିପାତ (ପ୍ରାଣିହିଂସା) ରୁ ବିରତି, ଚୌର୍ଯ୍ୟବୃତ୍ତିରୁ ବିରତି, ଅସତ୍ୟଭାଷଣରୁ ବିରତି, ପିଶୁନବାକ୍ୟରୁ ବିରତି, କଟୁବଚନରୁ ବିରତି, ସଂପ୍ରଳାପରୁ ବିରତି, ଅତିଲୋଭରୁ ବିରତି, ବୈମନସ୍ୟରୁ ବିରତି, ମିଥ୍ୟାଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିରତି ।

୫୫ । ଭଜନମାଳା—ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ : ପୃ : ୪୩ [ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା— ସପ୍ତମ ଖଣ୍ଡ]

୫୬ । ଯାହା ପଚାରିଲୁ ଗୋବିନ୍ଦ । ବ୍ରହ୍ମର ସଙ୍ଗସାଥି ଭେଦ ॥
ତାହାର ନିଜ ସଙ୍ଗସାଥୀ । କ୍ଷମାଦି ଦୟା ଶୀଳ ଶାନ୍ତି ॥

୫୭ । ଭଜନମାଳା—ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ : ପୃ : ୭୫

ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ ଶମଦମାଦି ଅଙ୍ଗମାନଙ୍କର ଆଲୋଚନାରେ ଏହିସବୁ ଆଚରଣ-ସମ୍ବନ୍ଧୀ ନିର୍ଦ୍ଦେଶର ପରିଚୟ ମିଳେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରକାର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ପ୍ରସ୍ତୁତି ଲାଗି ଏହା ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ଭୂମି ପରି ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ତ୍ରିରତ୍ନ ମଧ୍ୟରୁ ସଂଘ ଅନ୍ୟତମ । ଗୋଟାଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଏହି ସଂଘର ଏକକ ଅନୁଷ୍ଠାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରସାର ଓ ଦୃଢ଼ୀକରଣରେ ଯଥେଷ୍ଟ ସହାୟତା କରିଥିଲା । ପୃଥିବୀରେ ପ୍ରାୟ ଯାବତୀୟ ଧର୍ମ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ମଧ୍ୟରେ ଏହି ସଂଘ ବା ଗୋଷ୍ଠୀର ମହତ୍ତ୍ୱ ସର୍ବଥା ସ୍ୱୀକୃତ । ବିଶେଷତଃ କୌଣସି ବହୁ-କ୍ଷେତ୍ରପ୍ରସାରିତ ବହୁଜନ-ପୋଷିତ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ଧର୍ମର ବିରୋଧ ଘୋଷଣା କରି ଯୁଗମନର ମିଳିତ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରୂପେ ଯେଉଁ ନୂତନ ଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ, ତାକୁ ପ୍ରଥମେ ଆପଣାର ଗୋଷ୍ଠୀକୁ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କରି ରଖିବାକୁ ପଡ଼େ । ମହିମାଧର୍ମ ମୂଳତଃ ଏକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା-ଧର୍ମ । ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଯୁଗରେ ନାନା ଧର୍ମ-ସଂଶୟର ସମାଧାନ କରି ଏହାର ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ଏହି ଧର୍ମର ଗୋଷ୍ଠୀ-ଭାବନା ସେହିପରି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଓ ମହତ୍ତ୍ୱ ରଖିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ମହିମାଧର୍ମର ନୈଷ୍ଠିକ ଗୃହସ୍ଥ ଭକ୍ତ, ଅପର ଓ ପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ ଯେଉଁ ସଂସ୍ଥା ଏକ ସୂତ୍ରରେ ବାନ୍ଧିରଖିଛି, ତାହା 'ସତ୍ସଙ୍ଗ ଗୋଷ୍ଠୀ' ନାମରେ ପରିଚିତ । ନିଜେ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଏହି ସତ୍‌ସଙ୍ଗ ଗୋଷ୍ଠୀର ସର୍ବପ୍ରଥମେ କରାଇଥିଲେ ବୋଲି ମହିମା ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ (ପୃ: ୧୯୦) ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ପର ବା ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, ବୈରାଗୀ ବା ଗୃହସ୍ଥ ଯେ ହୁଅନ୍ତୁ ପଛକେ, ପ୍ରଥମେ ମହିମା ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଭୁକ୍ତ ନ ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେମାନଙ୍କୁ ମହିମା ସମାଜର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରାଯାଏ ନାହିଁ । କେବଳ ପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କର ଉପସ୍ଥିତିରେ ସତ୍ସଙ୍ଗ ଗୋଷ୍ଠୀ ହୋଇପାରେ; କାରଣ ସେହିମାନେ ହିଁ ଗୋଷ୍ଠୀର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ଅଟନ୍ତି । ଗୃହସ୍ଥ ଭକ୍ତ ଯେ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଗୋଷ୍ଠୀଭୁକ୍ତ ହୋଇପାରିଲେ ମଧ୍ୟ ପର ବା ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଯୋରନ୍ଦାରେ ଥିବା ମହିମାଗାଦି ବ୍ୟତୀତ କୌଣସିଠାରେ ଗୋଷ୍ଠୀଭୁକ୍ତ ହୋଇ ପାରିବେ ନାହିଁ । "ଏ ଗୋଷ୍ଠୀଦ୍ୱାରା ଧର୍ମପାଳନର ନିଷ୍ଠା ପରୀକ୍ଷା କରାଯାଏ । ନୈଷ୍ଠିକ ଗୃହସ୍ଥ ଭକ୍ତ ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ଏହି ସତ୍‌ସଙ୍ଗ ଗୋଷ୍ଠୀପ୍ରତି ସର୍ବଦା ଆଗ୍ରହାନ୍ୱିତ ଥାଆନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ଯେଉଁମାନଙ୍କର ଧର୍ମରେ ଦୃଢ଼ ଧାରଣା ନ ଥାଏ, ସେମାନେ ଗୋଷ୍ଠୀରୁ ପଶ୍ଚାତ୍‌ପଦ ହୋଇ ରହନ୍ତି ।"

ଧର୍ମାନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଆପଣା ପୂର୍ବଜୀବନର ସମସ୍ତ ଉପଲକ୍ଷଣ ପରିତ୍ୟକ୍ତ କରି ଆସିଥାନ୍ତି । କେବଳ ଧର୍ମର ନିଷ୍ଠା ବା ବିଶ୍ୱାସ ତାଙ୍କୁ ଧର୍ମସହିତ ବାନ୍ଧିରଖେ ଓ ସେ ଆପଣାକୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ସହିତ ଯୁକ୍ତ ମନେ କରନ୍ତି । ଏହାରିଦ୍ୱାରହିଁ ଧର୍ମର ଶକ୍ତି ବଢ଼େ ଓ ତାହା ସ୍ଥାୟୀ ହେବାର ଦୃଢ଼ତା ଅର୍ଜନ କରେ । ଧର୍ମଗୋଷ୍ଠୀର ସମ୍ପର୍କ ସନ୍ନ୍ୟାସୀକୁ ପାରିବାରିକ ରକ୍ତ-ସମ୍ପର୍କଠାରୁ ଅଧିକ ଦୃଢ଼ ଓ ପବିତ୍ର କରି ବାନ୍ଧି ରଖେ (୫୮) । ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର 'ପାତିମୋକ୍‌ଖ' ରେ ଏହି ଧର୍ମଗୋଷ୍ଠୀର ଦୃଢ଼ତାକୁ ବହୁତ ମୂଲ୍ୟ ଦିଆଯାଇଛି । ଗୌତମବୁଦ୍ଧ କପରି ସଂଘର ଶକ୍ତିଉପରେ ସର୍ବଦା ସତର୍କ ଦୃଷ୍ଟି ରଖିଥିଲେ, ତାହା ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ଜଣାପଡ଼େ । 'ଆପଣା ଆଚରଣ ଓ ଶୁଦ୍ଧ ଜୀବନ ଦ୍ୱାରା ସଂଘକୁ ସୁଦୃଢ଼ କରିବାର ଦାୟିତ୍ୱ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭିକ୍ଷୁକ ଉପରେ' ନ୍ୟସ୍ତଥିଲା । "ଯେ କୌଣସି ଭିକ୍ଷୁ ସମଗ୍ର ସଂଘରେ ଭେଦ ଜନ୍ମାଇବାର ଚେଷ୍ଟା କରିବେ, ଭିକ୍ଷୁମାନେ ତାଙ୍କୁ କହିବେ, ହେ ଆୟୁଷ୍ମାନ, ଆପଣ ସଂଘଭେଦ ଲାଗି ପ୍ରୟାସ କରିବେ ନାହିଁ । ହେ ଆୟୁ-ଷ୍ମାନ, ଆପଣ ସଂଘ ସହିତ ମିଳିତ ହୁଅନ୍ତୁ, କାରଣ ସଂଘ ସମଗ୍ର ହେଲେ ସମ୍ମୋଦମାନ ଓ ଅବିବଦମାନ ହୋଇ ଏକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସୁଖସହିତ ବିଚରଣ କରିପାରେ" (୫୯) ।

ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଅପର ସନ୍ନ୍ୟାସସ୍ତରରୁ ଉନ୍ନୀତ ହୁଅନ୍ତି, ପର ସନ୍ନ୍ୟାସ ଲାଗି ତାଙ୍କର ଯୋଗ୍ୟଯୋଗ୍ୟତା ମହିମା ଗୋଷ୍ଠୀର ଅଧ୍ୟକ୍ଷ ସ୍ଥିର ବିଚାର କରନ୍ତି ଓ ଦରକାର ହେଲେ ସେହି ଅନୁଷ୍ଠାନର ବ୍ୟବସ୍ଥା କରନ୍ତି । ସେମାନେହିଁ ଗୋଷ୍ଠୀଭୁକ୍ତ ସକଳ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ଆଚରଣ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରନ୍ତି ଓ ଆବଶ୍ୟକ ହେଲେ କାହାର କାହାରିକୁ ଗୋଷ୍ଠୀରୁ ବହିଷ୍କୃତ ମଧ୍ୟ କରିଦିଅନ୍ତି । ମହିମା-ପନ୍ଥୀ ଏହି ଗୋଷ୍ଠୀକୁ କେତେ ସମ୍ମାନ ଓ ମୂଲ୍ୟ ଦିଅନ୍ତି ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥବାବାଙ୍କ ଲିଖିତ ଇତିହାସରେ ତାହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ—"ତୁମ୍ଭମାନଙ୍କର ଧର୍ମରେ ଯେ

---

୫୮ । "The bonds knit between men by the common faith in the nearness of the kingdom of God are holier than the ties of blood."—

(St. Mark, 3-31—35)

୫୯ । ସମୁଟ୍‌ଗୋ ହି ସଂଘୋ ସମ୍ମୋଦମାନୋ ଅବିବଦମାନୋ ଏକୁ-ଦ୍ଦେସୋ ଫାସୁ ବିହରତି ॥ —ସଂଘାଦିସେସା ଧମ୍ମା । ୧୦ ।

କୌଣସି ବସ୍ତୁର ସ୍ଥିର କରିବ, ତାହା ସମାଜ ମଧ୍ୟରେ ବସ୍ତୁର କରି କାର୍ଯ୍ୟ କରିବ । ଆପଣା ସମାଜର ଦୋଷ ସଂସାରରେ ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିବ ନାହିଁ ବା ସଂସାରୀ ବ୍ୟକ୍ତିର ଆଶ୍ରୟ ନେବ ନାହିଁ । କେହି ସାଧୁସନ୍ନ୍ୟାସୀ କୌଣସି ଭୁଲ୍ କଲେ ସାଧୁ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ-ସମାଜରେ ତାହାର ନିଷ୍ପତ୍ତି କରିବ, କଦାପି ଅନ୍ୟସ୍ଥାନରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିବ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ସାଧୁସନ୍ନ୍ୟାସୀ ନିଜ ସମାଜରେ ଆପତ୍ତି ନ ଜଣାଇ ଗୃହସ୍ଥ ବ୍ୟକ୍ତି ସମୀପରେ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବେ, ତାହାଙ୍କୁ ସମାଜରୁ ବହିଷ୍କୃତ କରି ଦିଆଯିବ (୭୦) ।"

ମହିମା-ଧର୍ମର ନିୟମ-ଶୃଙ୍ଖଳା, ସୋପାନ-ଭେଦ, ଧର୍ମ- ପରିଚ୍ଛଦ, ଆହାର ଓ ବିହାରବିଧି, ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରଣାଳୀର ଈଶ୍ୱରଧ୍ୟାନ ଓ ଭଜନ ଓ ସଂଘଚେତନା ବିଷୟରେ ଆବଶ୍ୟକ ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକର ଆଲୋଚନା କରାଗଲା । ମୋଟ ଉପରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ସଂଘକୁ ଦୃଢ଼ କରିବାପାଇଁ ଓ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ମନରେ ସଂଘପ୍ରତି ଅନୁରକ୍ତି ବଢ଼ାଇବାପାଇଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମରେ ଏହିପରି ବିବିଧ ବାହ୍ୟାଙ୍ଗମାନଙ୍କର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିବା ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏକସୂତ୍ରରେ ବାନ୍ଧିରଖେ (୭୧) ।

ଢେଙ୍କାନାଳ ଗଡ଼ ଠାରୁ ପ୍ରାୟ ପନ୍ଦର ମାଇଲ ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମକୁ ଯୋରନ୍ଦାଠାରେ ମହିମାସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଧର୍ମପୀଠ ଅବସ୍ଥିତ । ସାଧାରଣତଃ ଏହାକୁ ମହିମା-ଗାଦି ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଏହି ସ୍ଥାନର ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଦର୍ଶନୀୟ ସାମଗ୍ରୀ ହେଉଛି ଶୂନ୍ୟମନ୍ଦିର ଓ ଧୁନି ମନ୍ଦିର । ଶୂନ୍ୟ-ମନ୍ଦିର ହେଉଛି ପ୍ରଭୁଙ୍କସ୍ୱାମୀ ମହିମାଗୋସାଇଁଙ୍କର ସମାଧି । ଧୁନିମନ୍ଦିରରେ ମହିମା-ଗାଦିର ସଂସ୍ଥାପନା ଦିନଠାରୁ ଅଖଣ୍ଡ ଧୁନି ଜଳୁଛି । ଗ୍ରୀଷ୍ମବେଳେ

---

୭୦ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ : ପୃ ୨୧୦

୭୧ । Absolute obedience, fixed residence, peculiar garb, meals in common, special devotions and common labour bind the members of the order together."

—Sociology of Religion: Wach; P. 184

ଓ ଜୟକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ଭକ୍ତ କବିମାନେ ଏହି ଧୂନିକୁ ବ୍ରହ୍ମଶିଖାର ଦ୍ୟୋତକ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି (୭୨) ।

ଓଡ଼ିଶା ଓ ଓଡ଼ିଶା ବାହାରୁ ଭକ୍ତମାନେ ଦେଉଥିବା ଅର୍ଥ ଖର୍ଚ୍ଚ ହୋଇ ଯୋରନ୍ଦାଠାରେ ମହିମାଶ୍ରମର କେନ୍ଦ୍ର ନିର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ଏହିଠାରେ କେତେକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ରହି ଆଶ୍ରମର ସମସ୍ତ ଖବର ବୁଝାବୁଝି କରନ୍ତି । ତଥାପି ସେମାନଙ୍କୁ ମହିମାଧର୍ମର ନିୟମମାନ ଯଥୋଚିତ ପାଳନ କରିବାକୁ ପଡ଼େ ।

ମହିମାଧର୍ମର ଭୋଗ-ବିଧିରୁ ପ୍ରଥମେ ବାଲ୍ୟଲୀଳା ପ୍ରସଙ୍ଗଟି ମନକୁ ଆସିଯାଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିନ ସୂର୍ଯ୍ୟୋଦୟ ପୂର୍ବରୁ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓ ଭକ୍ତମାନେ ସ୍ନାନ ସାରି ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଶରଣ ଭଜନ କରନ୍ତି । ତା'ପରେ କିଛି ମିଷ୍ଟାନ୍ନ ଅଲେଖସ୍ୱାମୀଙ୍କ ନାମରେ ସମର୍ପିତ ହୋଇ ପ୍ରଥମେ ବାଳକମାନଙ୍କୁ ଓ ତାପରେ ସଭିଙ୍କ ଭିତରେ ବାଣ୍ଟି ଦିଆଯାଏ । ଗୁରୁ ମହିମାଗୋସାଇଁ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଦିନ ପ୍ରଥମେ ମହିମାଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ ବୋଲି ସେହିଦିନ ବାଲ୍ୟଲୀଳା ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେବାର ବିଶେଷ ବିଧି ରହିଛି । ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରେ କେବଳ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ଦିନ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ମହିମାଗାଦିରେ ଏହା ପ୍ରତ୍ୟହ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ (୭୩) ।

ବାଲ୍ୟଲୀଳାର ଅନୁଷ୍ଠାନ ପଛରେ ଗଭୀର ଦାର୍ଶନିକ ତତ୍ତ୍ୱ ନିହିତ ଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଭାରତୀୟ ସାଧନାର ଇତିହାସରେ

---

୭୨ । ଜଳୁଅଛି ଜଳରେ

କେବେହେଁ ନ ଲିଭେ ଲାଗିଅଛି ସଦାକାଳରେ ।
ପବନ ନଥାଇ ଶିଖା ଉଠୁଛି ନିର୍ମଳରେ ।
ସୁନ୍ଦର ଶୋଭା ପାଉଛି ଧରଣୀ ଉଜ୍ଜ୍ୱଳରେ
ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦେ ଯେହ୍ନେ ଆକାଶ ମଣ୍ଡଳରେ ।
ରାତି ଦିବସ ନଥାଇ ପରମଳରେ ।
ଜଗତ ଭଗତ ମାତିଛନ୍ତି ଯେଝା ଖେଳରେ ।
କରୁଛନ୍ତି କାରବାର ଯେ ଯାହାର ବଳରେ ।
ଋଷି ମୁନି ଭକ୍ତ ସାଧୁ ସିଦ୍ଧଗଣ ମେଳରେ ।
ଅଲେଖ ଅଖଣ୍ଡ ଧୂନି ଲାଗିଛି ପ୍ରବଳରେ ।

—ପୃ ୮୧, ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା-ସପ୍ତବିଂଶ ଖଣ୍ଡ ।

୭୩ । ମହିମାଧର୍ମ-ପ୍ରତିପାଦକ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଖଣ୍ଡ) ପୃ ୩୧—୨

ଶିଶୁ ଶବ୍ଦଟି ଅତି ପରିଚିତ । ପ୍ରକାଶ ଓ ବିମର୍ଷର ଦ୍ୱିରୂପ ବିଶ୍ୱାକୁ ଅତିକ୍ରମ କରାଇ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅନନ୍ତ ରୂପର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଥାଏ । ଏହି ଅନନ୍ତ ରୂପ ହେଉଛି ଶିଶୁ ରୂପ । ପଞ୍ଚସଖା ଓ ମଧ୍ୟଯୁଗର ଅଧିକାଂଶ ଭାରତୀୟ ସାଧକ ଯୁଗାରମ୍ଭର ପୂର୍ବରୁ ଏକ ଅନନ୍ତ ଯୁଗର କଳ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦର୍ଶନର ପରିଭାଷାରେ ଏହାକୁ ସନାତନତ୍ୱ (Eternity) ବା କାଳାତୀତତ୍ୱ (Timelessness) କୁହାଯାଇ ପାରେ । ସବୁବେଦର ଆରମ୍ଭରେ ପୁଣି ଶିଶୁ ବେଦର କଳ୍ପନା । ପରମ ସତ୍ତାକୁ ଏହି ଶିଶୁ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଉଭୟ ଦର୍ଶନରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏକ ଚପଳମତି ବାଳକ ପରି ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ଅନାଦି କାଳ ଦାଣ୍ଡରେ ବସି କ୍ଷଣେ ଭାଙ୍ଗୁଛନ୍ତି କ୍ଷଣେ ଗଢ଼ୁଛନ୍ତି, ଏହାହିଁ ଭାରତୀୟ ଚିନ୍ତାର ଅଦ୍ଭୁତ କଳ୍ପନା । ଗ୍ରୀସ୍ ଦେଶର ପ୍ରାଚୀନ ଦାର୍ଶନିକ ହେରାକ୍ଲିଟସ୍ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଏକ ବାଳକର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଇଛନ୍ତି (୬୪) । ମହିମା ଧର୍ମର ବାଲ୍ୟଲୀଳା ଏହି ବାଳକ-ରୂପ କାଳାତୀତ କଳ୍ପନାତୀତ ବ୍ରହ୍ମର ଦ୍ୟୋତକ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ । ନିଖିଳ ବିଧାନ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ବିହିତ ଶରଣ ଦର୍ଶନ କରି ସାରିବା ପରେ ବାଲ୍ୟଲୀଳାର ବାହ୍ୟାଙ୍ଗ ଭିତର ଦେଇ ବିଭୁଙ୍କର ନିତ୍ୟନବୀନ ଅଥଚ ନିତ୍ୟ-ସନାତନ ସ୍ୱରୂପର ଆରାଧନା ହୁଏ । କବି ଜୟକୃଷ୍ଣ ମଧ୍ୟ 'ବାଳକେଳି' ବା ବାଳଲୀଳା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଏହି ଦାର୍ଶନିକ ଭୂମିର ଇଙ୍ଗିତ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତାଙ୍କର ବାଳଲୀଳା

---

୬୪ । "Eternity is a child at play, it is the reign of a child"—Heraekitus, Quoted in Christianity As Mystical Fact : Steiner; P.45.

ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଭାଷାରେ—

'ବାଳକ ପରାୟେ ହୋଇ, ଅବନୀ ମଣ୍ଡଳେ ଥାଇ
ବାହାର ନୁହଁ'—ଭଜନମାଳା (ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ) ପୃ. ୮୪

ଭିତରେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟର ଭେଦ ନାହିଁ, ଏହା ନିତ୍ୟ ଓ ଶାଶ୍ୱତ, ଏହାହିଁ ଜଗୁକୃଷ୍ଣଙ୍କର କଳ୍ପନା (୬୫)।

ବାଳକ ଶବ୍ଦ ନିର୍ବିକାରତ୍ୱ ଓ ନିଷ୍କଳଙ୍କତ୍ୱର ନିଦର୍ଶନ। ଏ ବାଳକର ମନ ପରି ଆପଣାର ମନକୁ ସମୁଦ୍ୟତ ଓ ଈଶ୍ୱରପ୍ରୀତି-ପ୍ରସନ୍ନ କରିପାରିଲେ ଯେ ଭଗବାନଙ୍କ ରାଜ୍ୟକୁ ସହଜରେ ପ୍ରବେଶାଧିକାର ମିଳିପାରେ, ମହାପୁରୁଷ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଏହିକଥା ବାର ବାର ସୂଚାଇ ଦେଇଛନ୍ତି। ହିନ୍ଦୁ-ସଂସ୍କୃତିର ବାଳଗୋପାଳ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଐତିହ୍ୟ ପଛରେ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ମନୋଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ରହିଛି।

ମାଘମାସର ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ମହିମାଧର୍ମର ପନ୍ଥାବଲମ୍ବୀମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଗୁରୁପୂର୍ଣ୍ଣିମା ନାମରେ ପରିଚିତ। ଅନେକ ବର୍ଷପୂର୍ବେ ଏହି ମାଘ ଶୁକ୍ଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀ ତିଥିରେ ମହିମାଗୋସାଇଁ ତାଙ୍କ ନୂତନ ଧର୍ମର ପ୍ରଥମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ। ତାହାର ସ୍ମୃତି ରକ୍ଷା କରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ବର୍ଷ ମହିମାଗାଦି ଯୋରନ୍ଦାଠାରେ ଗୁରୁପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଉତ୍ସବ ପାଳିତ ହୁଏ। ଗୌତମବୁଦ୍ଧ ଓ ନାନକ ପ୍ରଭୃତିଙ୍କର ଜନ୍ମ ଓ ମୃତ୍ୟୁତିଥି ଏହି ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି। ସେମାନେ ପ୍ରକୃତରେ ସମସ୍ତେ ଏହି ଏକ ପୂର୍ଣ୍ଣିମାତିଥିରେ ଦେହତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ କି ନାହିଁ ତାହା କହିବା ଅସମ୍ଭବ। କିନ୍ତୁ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ପଛରେ ଆଉ ଏକ ମହତ୍ତ୍ୱର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ରହିଛି। ଜପମାଳାର ୧୦୮ ମାଳି ଗଣିସାରିବା ପରେ ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ମାଳିଥାଏ, ତାହାକୁ ମଧ୍ୟମାଳି କୁହାଯାଏ। ଏହି ମାଳି ଉପରକୁ ହାତ ଆସିଲେ ଭକ୍ତର ଗୋଟିଏ ଫେରା ଜପ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ। ତିଥି ଭିତରେ ପୂର୍ଣ୍ଣିମା ମଧ୍ୟମାଳି ପରି ମାସ-ଅବଧି ରାତି-ପ୍ରଦୀପର ଶିଖାକୁ ଏକନିତ ଓ ଏକନିଷ୍ଠ କରି ପୂର୍ଣ୍ଣିମାର ଜ୍ୟୋତି ଆପଣାକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ। ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କର ସାଧନା ବା ଜୀବନଦଶାର ସାଧନା ବା ଜୀବନଦଶାର ନାନା କୃତି ଯେଉଁଦିନ

୬୫। ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ମିଶାମିଶି
ଜାଗ୍ରତ ସୁବ୍ରହ୍ମ ନିଶି
ସତ୍ୟଧର୍ମେ କଲେ ବାଲକେଳି ହେ॥
ବାଲଲୀଳା ନିତ୍ୟଖେଳ
ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ଏକମେଳ
କଇଁମୁଦା କମଳ ପ୍ରଫୁଲ୍ଲି ହେ॥
ପୃ: ୫୪-୫, ଜଗୁକୃଷ୍ଣ ଭଜନ—
[ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା—ସପ୍ତବିଂଶ ଖଣ୍ଡ]

ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ବା ସିଦ୍ଧ ହୋଇଛି, ସେହି ଦିନଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଆମଦେଶର ସଂସ୍କୃତି ପୂର୍ଣ୍ଣିମାର ପ୍ରଥାକ ଯୋଡ଼ି ଦେଇଛି । ତେଣୁ ସାଧାରଣ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଶୁକ୍ଳା ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶୀକୁ ଗୁରୁପୂର୍ଣ୍ଣିମା କହିବା ଯେତେ ଅସଙ୍ଗତ ମନେ ହେଉଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହାର ଉତ୍ସନିର୍ଣ୍ଣୟ ଆଦୌ କଷ୍ଟକର ନୁହେଁ ।

ଗୁରୁପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଉପଲକ୍ଷରେ ଯୋରନ୍ଦାଠାରେ ଖୁବ୍ ବଡ଼ ଯାତ୍ରା ବସେ, ଭକ୍ତ ଅଭକ୍ତ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ଯାତ୍ରୀଙ୍କର ସମାବେଶ ହୁଏ । ସେହିଦିନ ରାତିରେ ଶୂନ୍ୟମନ୍ଦିରର ବେଢ଼ା ଭିତରେ ଖାଡ଼ିଗର୍ତ୍ତମାନ ଖଞ୍ଜା-ହୋଇ ସେଥିରେ ସାରା ରାତି ଘିଅବୁଡ଼ା କନା-ପିଣ୍ଡୁଳା ଜଳାହୁଏ । ମହିମା ସଂସ୍ଥାକୁ ବିଭିନ୍ନ ଅନୁରାଗୀ ବ୍ୟକ୍ତି ଦାନ କରିଥିବା ଛତି, ଚାମର ଓ ତରାସମାନ ସେଦିନ ବାହାରକୁ ଅଣାଯାଇ ସଜ୍ଜିତ ହୋଇ ରହିଥାଏ । ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ଖଞ୍ଜଣିବାଦ୍ୟ, ଭଜନ ଓ ଅଲେଖ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଜୟ-ଧ୍ୱନିରେ ଆକାଶ ଫାଟିପଡ଼ିଲା ପରି ଲାଗେ । ଧୁନିମନ୍ଦିରର ଅଖଣ୍ଡ ଶିଖା ସେଦିନ ବହୁଗୁଣ ପ୍ରଜ୍ଜ୍ୱଳିତ ହୋଇ ଉଠେ, ଭକ୍ତ ଓ ଦର୍ଶକମାନେ ମିଶି ରାତିକ ଭିତରେ ଏକାଧିକ ମହଣ ଘିଅ ଧୁନିରେ ଢାଳିବା ଲାଗି ଦିଅନ୍ତି ।

ମହିମା ଧର୍ମର ସନ୍ନ୍ୟାସ-ଧର୍ମ ପ୍ରଧାନତଃ ପରିବ୍ରାଜକର ଧର୍ମ । କିନ୍ତୁ ନିୟମତଃ ଗୁରୁପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଉପଲକ୍ଷରେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସେହି ସମୟକୁ ମହିମାଗାଦି ଆସିବାକୁ ପଡ଼େ । ଅନେକ ଦିନପରେ ଦେଖା ସାକ୍ଷାତ ହୋଇ ଧର୍ମ-ଗଣ ମଧ୍ୟରେ ଅପୂର୍ବ ପୁଲକ ଖେଳିଯାଏ ଓ ସେହି ଦିନଟି ଲାଗି ଧର୍ମର ଗୋଷ୍ଠୀ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇଉଠିଲା ପରି ଲାଗେ । ଏତିକବେଳେ ମହିମା-ସମାଜ ଓ ଅଧକ୍ଷ ସଭାର ବାର୍ଷିକ ଅଧିବେଶନ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ ଓ ଧର୍ମର ସଂରକ୍ଷଣ ସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ବିବିଧ କଥାର ଆଲୋଚନା କରାଯାଏ ।

(ଘ) ମହିମାଧର୍ମର କବି-ଭୀମଭୋଇ

ଅନ୍ଧକବି ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ନାମ ମହିମା-ଧର୍ମ ସହିତ ଅତି ଘନିଷ୍ଠ ଭାବେ ଜଡ଼ିତ । ତା'ଠାରୁ ଆହୁରି ବଡ଼ କଥା ହେଉଛି ଯେ, ସେ ମଧ୍ୟଯୁଗର ଓଡ଼ିଆ-ସାହିତ୍ୟରେ ଏକ ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ରତ୍ନ । ତାଙ୍କର ଭଜନମାଳା ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଭଜନପରି ଓଡ଼ିଶାର ପୁର ପଲ୍ଲୀରେ ବ୍ୟାପି ରହିଛି । ତାଙ୍କର ଭଜନ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଏତେଦୂର ମୁଗ୍ଧ ଓ ଆକୃଷ୍ଟ କରି ରଖିଥିଲା ଯେ ଅନେକ ସମୟରେ ଲୋକେ ତାଙ୍କୁହିଁ ମହିମା-ଧର୍ମର ଆଦ୍ୟ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ବୋଲି ମନେ କରିଛନ୍ତି । ଏପରିକି କେହି କେହି ସାହିତ୍ୟ-ସମାଲୋଚକ ତାଙ୍କୁ ମହିମା-ଧର୍ମ ବା କୁମ୍ଭୀପଟିଆ ଧର୍ମର ସ୍ଥାପୟିତା ବୋଲି ଭୁଲ୍ ସିଦ୍ଧାନ୍ତମାନ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଅଧ୍ୟାୟର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ତାହାର ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଯାଇଛି ।

ସାହିତ୍ୟ ଓ ଜନମତର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏତେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଜୀବନ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ଜଣାଯାଇ ନାହିଁ ।

ପଞ୍ଚସଖା ସମେତ ଭୀମଭୋଇ ଓ ମହିମା-ପନ୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ନବ-ଶିଖାଧାରୀ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାକୁ ପ୍ରାଚ୍ୟବିଦ୍ୟା-ମହାର୍ଣ୍ଣବ ଶ୍ରୀ ନଗେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ବସୁ ଯେଉଁ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଲେଖିଛନ୍ତି, (୧) ସେଥିରେ ସେ କଳିଭାଗବତ ବୋଲି ଖଣ୍ଡେ ଓଡ଼ିଆ ପୋଥିରୁ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଜୀବନଚରିତ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । କଳିଭାଗବତ ନାମରେ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର କୌଣସି ପୋଥି ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲୋକଚକ୍ଷୁକୁ ଆସିନାହିଁ । ବସୁ ମହାଶୟଙ୍କୁ ମିଳିଥିବା ପୋଥିଟି ଯେ ବର୍ତ୍ତମାନ କେଉଁସ୍ଥାନରେ ସଂରକ୍ଷିତ ରହିଛି, ସେ କଥା ଜାଣିବା ଆମର ଦୁସାଧ୍ୟ ।

"ଢେଙ୍କାନାଳ କରଦରାଜ୍ୟର ଯୋରନ୍ଦା ଗ୍ରାମରେ ଏକ କନ୍ଧପରିବାରରେ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଜନ୍ମ । ସେ ଜନ୍ମାନ୍ଧ ଥିଲେ, ତାଙ୍କର ପୂର୍ବ ନାମ ଥିଲା-ଭୀମସେନ ଭୋଇ ଅରକ୍ଷିତ ଦାସ । ସାଇପଡ଼ିଶାରେ ଧାନ କୁଟି ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପାଇଟି କରି ସେ ପେଟ ପୋଷୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଭଗବାନଙ୍କଠାରେ ସର୍ବଦା ତାଙ୍କର ଧ୍ୟାନ ରହିଥିଲା ଓ ସେ ସବୁବେଳେ ଭଗବାନଙ୍କର ନାମ ନେଉଥିଲେ । ଏହିପରି ପଚିଶ ବର୍ଷ କଟିଗଲା, ଜୀବନର କଷଣ କ୍ରମେ ତାଙ୍କୁ ଅସହ୍ୟ ବୋଧ ହେଲା ।

---

୧ । Modern Budhism and its followers in Orissa

ଭଗବାନ ତାଙ୍କର ଦୁଃଖ ବୁଝିଲେ ନାହିଁ ବୋଲି ସେ ପ୍ରାଣ ହରାଇ-ଦେବାକୁ ମନସ୍ଥ କଲେ । ଆପଣା କୁଡ଼ିଆରୁ ଯାଉ ଯାଉ ବାଟରେ ଝୁଣ୍ଟି ସେ ଥରେ ଗୋଟିଏ କୂଅଭିତରେ ପଡ଼ିଗଲେ । କୂଅରେ ତିନଦିନ ତିନରାତି ରହିଲାପରେ ଲୋକମାନେ ସେଠାକୁ ଯାଇ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରାଣ ନ ହରାଇ ଦେବାକୁ ପ୍ରବର୍ତ୍ତାଇଲେ । କିନ୍ତୁ ଖିମଦାସଇ କାହାରି କଥାରେ ମାନିଲେ ନାହିଁ । ଶେଷରେ ଭଗବାନଙ୍କର କୃପା ହେଲା, ତୃତୀୟ ଦିନ ରାତିରେ ସେ ଖିମଦାସଇଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ଡାକିଲେ । ଖିମଦାସଇ ତାଙ୍କୁ ଆପଣାର ସମସ୍ତ ଦୁଃଖ ଜଣାଇଲେ । ଭଗବାନଙ୍କର ଆଦେଶରେ ତାଙ୍କର ଆଖି ଫିଟିଗଲା, ସେ ସମ୍ମୁଖରେ ସାକ୍ଷାତ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଲାଭକଲେ । ଭଗବାନ ଆଦେଶ କଲେ, "ତୋର ପ୍ରାର୍ଥନା ବଳରେ ତୁ ମୋର ଦେଖା ପାଇଲୁ । ଏଥର ମୁଁ ତୋତେ ଆଜ୍ଞା ଦେଉଛି ତୁ ମୋର ପ୍ରିୟଧର୍ମ ଅଲେଖ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କର ଓ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଲେଖ ।" ତାପରେ ତାଙ୍କୁ କମରପଟି ଓ କୌପୁନି ଦେଇ କହିଲେ, "କେବଳ ପକ୍ୱ ଅନ୍ନ ଭିକ୍ଷାକରିବୁ । ତାହାଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ଗ୍ରହଣ କରିବୁନାହିଁ । ଯାହା ପାଇବୁ ସେଇଥିରେ ପ୍ରାଣଧାରଣ କରି ମହିମାଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିବୁ ।" ଭଗବାନଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ଖିମଦାସଇ କୌପୁନି ପିନ୍ଧି ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ଗ୍ରାମକୁ ଭିକ୍ଷା ମାଗି ଗଲେ । ଜଣେକ ଗୃହସ୍ଥ ଭିକ୍ଷା ଦେବାକୁ ମୁଠାଏ ଚାଉଳ ଆଣି ଦେଲାବେଳକୁ ଖିମଦାସଇ ତାହା ଗ୍ରହଣ ନ କରି କହିଲେ, ଖାଲି ମୋ'ର ଲାଗି ଯାହା ଦରକାର, ମୋତେ ସେତିକି ରନ୍ଧା ଭାତ ଭିକ୍ଷା ଦିଅ ।' ଗାଁ ଲୋକେ ଏ କଥା ଶୁଣି ପରିହାସ କରିବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଜାତିକୁଳ ବୁଡ଼ାଇବାକୁ ଏ ନୂଆ ଧର୍ମ କୁଆଡ଼ୁ ଆସିଲା ? ସମସ୍ତେ ମିଳି ଖିମଦାସଇଙ୍କୁ ମାଡ଼ ମାରି ଗାଁ ବାହାର କରିଦେଲେ । ଏହି ଘଟଣାରେ ଅତି ମର୍ମାହତ ହୋଇ ଖିମଦାସଇ କଉପୁନି ଫୋପାଡ଼ିଦେଇ କପିଳାସ ଆଡ଼େ ଚାଲିଗଲେ । ଅଧବାଟରେ ପୁଣି ପ୍ରଭୁଙ୍କ ସହିତ ଦେଖାହେଲା । ସମସ୍ତ ଘଟଣା ଶୁଣି ପ୍ରଭୁ କହିଲେ, 'ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତୋର ସିଦ୍ଧି ହୋଇନାହିଁ । ନ ହେଲେ ତୁ ମାଡ଼ ଖାଇ ପଳାଇ ଆସିଥାନ୍ତୁ କାହିଁକି ?' ଭଗବାନ ଖିମଙ୍କୁ ଦଉଡ଼ିରେ ବାନ୍ଧି ଯୋରନ୍ଦାକୁ ନେଇ ଆସିଲେ ଓ ଗୋଟିଏ ଦେଉଳଭିତରେ ବନ୍ଦୀ କରି ରଖିଲେ । କହିଲେ, 'ମୁଁ ତିନଥର ତାଳି ମାରିବି, ସିଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ତୁ ଦେଉଳ ଭିତରୁ ବାହାରି ଚାଲିଆସିବୁ ।' ଭୀମ ଏହି ପରୀକ୍ଷାରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବାରୁ ଭଗବାନ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ

କହିଲେ, 'ବର୍ତ୍ତମାନ ମୋର ଆଦେଶ ହେଲା ଯେ ତୁ ଏଇଠି ରହି ମୋ ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ଲାଗି ପଦ୍ୟରଚନା କରିବୁ । ତୋତେ ଆଉ ଏଣେ ତେଣେ ବୁଲିବାକୁ ପଡ଼ିବନାହିଁ । ଏହାପରେ ଭୀମଭୋଇ ବିବାହ କରି ଗୃହସ୍ଥ ହୋଇ ରହିଲେ । ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ଲାଗି ସେ ଅନେକ ବହି ଲେଖିଥିଲେ, କଳିଯୁଗ ଗୀତା ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ।

"ଦିନକୁ ଦିନ ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କର ଖ୍ୟାତି ବଢ଼ିବାକୁ ଲାଗିଲା । ସଦ୍‌ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତି ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ମହତ୍ ଶିକ୍ଷାମାନ ଶୁଣି ଉଚ୍ଚବର୍ଣ୍ଣର କେତେ ବଡ଼ ବଡ଼ ଲୋକ ତାଙ୍କର ଶରଣ ନେଲେ । ସେମାନେ ତାଙ୍କୁ ଭଗବାନଙ୍କର ଜ୍ୟୋତିକଣା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରି ପ୍ରଦୀପ ପାଖକୁ ପତଙ୍ଗ ଆସିଲାପରି ବେଢ଼ି ଆସିଲେ । ମହିମାଧର୍ମର ହଜାରରୁ ବେଶୀ ଶିଷ୍ୟ ହୋଇଗଲେ । ଭୀମ ଭୋଇ ଥରେ ସ୍ୱପ୍ନରେ ଦେଖିଥିଲେ ଯେ ମହିମାଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ପରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୁଦ୍ଧରୂପ ପୁଣି ପ୍ରକାଶିତ ହେବ । ଏହି ବିଶ୍ୱାସରେ ଚାଳିତ ହୋଇ ସେ ଆପଣା ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଏକତ୍ର କରାଇଲେ ଓ ଦିବ୍ୟସିଂହ ଦେବଙ୍କର ୨୯ ଅଙ୍କରେ ପ୍ରାୟ ତିରିଶଖଣ୍ଡ ଗାଁର ଲୋକଙ୍କ ସହିତ ଅସ୍ତ୍ରଶସ୍ତ୍ର ଧରି ପୁରୀ ଅଭିମୁଖରେ ଯାତ୍ରା କଲେ । ଚାରିଆଡ଼େ ଜନରବ ହୋଇଗଲା ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ, ବଳରାମ ଓ ସୁଭଦ୍ରାଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ପୋଡ଼ିପକାଇ ପୁରୀରେ ନିରାକାର ଧର୍ମ ସ୍ଥାପନା କରିବା ଲାଗି କୁମ୍ଭୀପଟିଆ ଦଳ ଆସୁଛନ୍ତି । ପୁରୀ ପାଖରେ ତୁମୁଳ ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ପିପିଲିରେ ଥିବା ଇଂରେଜମାନଙ୍କଠାରୁ ସୈନ୍ୟ ସାହାଯ୍ୟ ନେଇ ରାଜା ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରତିରୋଧ କଲେ । ଶେଷରେ ଭୀମ ଯୁଦ୍ଧରୁ ନିରସ୍ତ ହୋଇ ପ୍ରଚାର କଲେ ଯେ କାହାକୁ ଆଘାତ ନ କରିବା ହେଉଛି ଧର୍ମର ପ୍ରଥମ ନିୟମ । ବୁଦ୍ଧ ଆଗରୁ ଛଦ୍ମବେଶରେ ପୁରୀ ଛାଡ଼ି ଚାଲିଗଲେଣି ଏବଂ ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରକାଶିତ ହେବା ତାଙ୍କର ଇଚ୍ଛା ନୁହେଁ—ଏହିକଥା ଘୋଷଣା କରି ଯୁଦ୍ଧ ବନ୍ଦ କରିଦେଲେ । ମହିମାପନ୍ଥୀମାନେ ଯେ ଯୁଆଡ଼େ ପଳାଇଗଲେ । ତାଙ୍କ ଭିତରୁ ଅନେକ ବନ୍ଦୀ ହେଲେ, ଅନେକ କଳାପାଣି ଗଲେ । ଭୀମଭୋଇ ପୁଣି ଘୋଷଣା କଲେ ଯେ ତ୍ୟାଗ ବ୍ୟତୀତ କୌଣସି ଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ, ତେଣୁ ଯେଉଁମାନେ ଦଣ୍ଡ ପାଇଲେ ସେମାନଙ୍କ ଲାଗି ଶୋଚନା କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ତାହା ପରେ ସରକାରଙ୍କଠାରୁ ଶାସ୍ତି

ଯାଇବା ଉପରେ ସେମାନେ ଗଡ଼ଜାତରେ ନାନାସ୍ଥାନକୁ ପଳାଇ ଯାଇ ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କଲେ" (୨) ।

ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହିସବୁ ଗପ ଶୁଣିବାକୁ ବେଶ୍ କଉତୁକ ଲାଗେ । ବସୁ ମହାଶୟ ପୁଣି ମହିମା ଧର୍ମର ଭକ୍ତ ଓ ପ୍ରଚାରକ ଭକ୍ତମାନଙ୍କର ବଂଶଧରମାନଙ୍କର ସମ୍ପର୍କରେ ଆସିଛନ୍ତି ବୋଲି ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି (୩) । ତାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥଲେଖା ଆଜିକୁ ସ୍ତଳିଶ ବର୍ଷ ତଳର କଥା । ହୁଏତ ସେତେବେଳେ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଲେଖାମାନ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ନଥିଲା । ଧର୍ମ-ସମାଲୋଚନାର ପ୍ରଥମ ସ୍ତରରେ ନାନା ପ୍ରମାଦ ରହିବା ସ୍ୱାଭାବିକ । କିନ୍ତୁ ଭକ୍ତମାନଙ୍କର ସମ୍ପର୍କରେ ଆସି ମଧ୍ୟ ବସୁ ମହାଶୟ କିପରି ଠିକ୍ କଥାମାନ ପାଇପାରିଲେ ନାହିଁ, ଭାବି ବସିଲେ ପ୍ରକୃତରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାକୁ ହୁଏ । ଯୋରନ୍ଦା ଗ୍ରାମରେ କନ୍ଧ ବସତି ନାହିଁ, ଆଖପାଖରେ ଥିବା ଆଦିବାସୀ ପ୍ରଧାନତଃ ଶବର ଓ ସାନ୍ତାଳ । ତେଣୁ ଭୀମଭୋଇ ଯୋରନ୍ଦାର ଏକ କନ୍ଧ ପରିବାରରେ ଜନ୍ମ ହୋଇଥିବାର ଅନୁମାନ କଦାପି ସତ ହୋଇ ନ ପାରେ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁ ପୁଣି କହିଛନ୍ତି ଯେ ଭୀମଭୋଇ ଯେଉଁ ଯୋରନ୍ଦାଗାଦିର ପ୍ରଧାନ କର୍ତ୍ତା ହୋଇଥିଲେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ସେଠାରେ ତାଙ୍କର ବଂଶଧର-ମାନେ ମାଲିକ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ଯୋରନ୍ଦା ଗାଁର ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସରେ ଏପରି ଅନୁମାନର ସନ୍ଧିଁ ମିଳେ ନାହିଁ ।

ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ଲେଖିଅଛନ୍ତି "ଭୀମଭୋଇ ପ୍ରାୟ ୧୮୬୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରି ୧୮୯୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଇହଧାମ ତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ । ପିଲାଦିନେ ଅନାଥ ହୋଇ ସେ ରେଢ଼ାଖୋଲର ଏକ ଗ୍ରାମରେ ମୂଲ ଲାଗି ପେଟ ପୋଷୁଥିଲେ । ତାଙ୍କର ବାଲ୍ୟଶିକ୍ଷା କେତେଦୂର ଥିଲା, କେହି ଜାଣନ୍ତି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କର ଭାଗବତ ତାଙ୍କର କଣ୍ଠସ୍ଥ ଥିଲା ବୋଲି ସମସ୍ତେ କହନ୍ତି । ପ୍ରାୟ ଯୌବନର ପୂର୍ବରୁ ସେ ଦୃଷ୍ଟିଶକ୍ତି ହରାଇଥିଲେ ।

"ଭୀମଭୋଇ ଯୌବନର ଆରମ୍ଭରେ ଢେଙ୍କାନାଳ ଯାଇ ମହିମା ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇଥିଲେ । ସେଠାରୁ ସୋନପୁରରୁ ଫେରିଆସି ଧର୍ମ-ପ୍ରଚାରରେ

---

୨ । Modern Buddhism and its followers in Orissa: P. 161-66

। Ibid P: 170

ଲାଗିଲେ । ଏହିଠାରେ ସେ ବିବାହ କରିଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କର ଦୁଇଟି ସନ୍ତାନ ଜାତ ହୋଇଥିଲେ । ସୋନପୁରର ହଜାର ହଜାର ଲୋକ ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ, ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ଭିତରେ କେତେଜଣ ଶିକ୍ଷିତ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମଧ୍ୟ ଥିଲେ । ଭୀମଭୋଇ ଲେଖିଛନ୍ତି ମହିମା ପ୍ରଭୁଙ୍କ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଧର୍ମ, ମହିମା ଧର୍ମ ନାମରେ ଅଭିହିତ" (୪) ।

ଉପରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଥିବା ଦୁଇଟିଯାକ ଗ୍ରନ୍ଥ କେତେକ ବର୍ଷ ତଳେ ଲେଖା ଯାଇଥିଲା । ଏଥିମଧ୍ୟରେ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଏକାଧିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଅବଧୂତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ବିକ୍ଷିପ୍ତ କିମ୍ବଦନ୍ତୀମାନ ଏକତ୍ର କରି ମହିମାଧର୍ମର ଏକ ଐତିହାସିକ ବିବରଣ ସଂକଳିତ କରି ଅଛନ୍ତି । ଏହିସବୁ ଗ୍ରନ୍ଥଭିତରେ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଚରିତ-ସୂଚକ ନାନା ବର୍ଣ୍ଣନା ରହିଛି । ତାହାକୁହିଁ ଅବଲମ୍ବନ କରି ପୂର୍ବାଲୋଚିତ ବିବରଣୀ ସତ୍ତ୍ୱେ ନିମ୍ନରେ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଜୀବନୀ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ଆଲୋକପାତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଉଛି ।

ରେଢ଼ାଖୋଲ୍ ଗଡ଼ଜାତ ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତଃପାତୀ ଗ୍ରାମଡିହା କଙ୍କଣପଡ଼ା ଗ୍ରାମରେ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଜନ୍ମ । ସେ ଏକ ଦରିଦ୍ର କନ୍ଧ ପରିବାରର ସନ୍ତାନ ଥିଲେ । ତାଙ୍କର ଜନ୍ମସାଲ ସମ୍ବନ୍ଧେ କିଛି ମତଭେଦ (୫) ରହି

---

୪ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ : ପୃ: ୧୭୮—ସୋନପୁର ଅନ୍ତର୍ଗତ ଖଲିଆପାଲି ଗ୍ରାମରେ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ପୁଅ ଓ ଝିଅଙ୍କର ସମାଧିମନ୍ଦିର ଅଛି । ଲୋକେ କହନ୍ତି, ପ୍ରାୟ ୧୬।୧୭ ବର୍ଷ ପୂର୍ବେ ସେମାନଙ୍କର ଦେହାବସାନ ହୋଇଥିଲା । ପୁଅଙ୍କର ନାମ କପିଳେଶ୍ୱର ଓ ଝିଅଙ୍କର ନାମ ଲାବଣ୍ୟବତୀ । କପିଳେଶ୍ୱର ସାଧାରଣତଃ କପିଳାସ-ବାସୀ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଖଲିଆପାଲିର ଭକ୍ତମାନେ ସେ ଦୁହିଁଙ୍କୁ ବାବୁ ଓ ନନ ନାମରେ ମଧ୍ୟ ଅଭିହିତ କରିଥାନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ଏହି ପଶ୍ଚିମ ଅଞ୍ଚଳରେ ଲୋକେ ପୁଅଝିଅଙ୍କୁ ଏହିପରି ଶ୍ରଦ୍ଧାନାମରେ ଡାକନ୍ତି ।

୫ । ପ୍ରାଚୀସମିତି ତରଫରୁ ପ୍ରକାଶିତ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର 'ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି'ର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଭୀମଙ୍କର ସମୟ ୧୮୫୫-୯୫ ଠିକ୍ କରିଛନ୍ତି । ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ର ଏହାକୁ ୧୮୬୦-୧୮୯୫ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମହତାବ ମଧ୍ୟ ୧୮୯୫ରେ ଭୀମଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଥିଲେହେଁ ତାଙ୍କୁ ଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗର ଲୋକ ବୋଲି ଧରିଲେ ଖୁବ୍ ଭୁଲ୍ ହେବନାହିଁ । ଏମିତେଇ ତାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଆପଣା ବାଲ୍ୟଜୀବନର କେତେକ ସୂଚନା ଦେଇ ଅଛନ୍ତି:—

ଜନମ ଦିନରୁ ଦୁଇ ବରଷରୁ ପ୍ରବେଶିଲା ହେତୁ ବୁଦ୍ଧି ।
ପଞ୍ଚମନେ ଆସି ଭେଦଗଲା ପଣି ଜୀବନ ହେଉଛି ଶୋଧି ॥

× × × ×

ସ୍ୱର ବରଷ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମୟରେ ଦେଖା ଥିଲି ଜ୍ୟେଷ୍ଠ ମାସେ ।
ନବେଦ କର୍ମେ ଯୋଗୀପୁରୁଷ ଗୋଟିଏ ଭ୍ରମୁଥିଲେ ଗ୍ରାମ ଦେଶେ ॥
କଷା କଉପୀନ ଚଢ଼ାଇ ସେ ପୁଣ ଦିଶୁଥାନ୍ତି ଅପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ।
ହେନ ଭୁଜରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷେ ଦେଖିଅଛି ଥିଲା ଶଙ୍ଖ ଚକ୍ର ଚିହ୍ନ ॥
ଦୁଇ ଚନ୍ଦ୍ରା ଦାଣ୍ଡେ ବିଜେକରି ସ୍ୱାମୀ ହସ୍ତରେ ଖପର ଧରି ।
'ଦିଅ ମାତା' 'ଦିଅ ମାତା' ବୋଲୁଥିଲେ ଅନ୍ନ ଭିକ୍ଷା ଗୋଟା ଘର ॥
ତେତେବେଳେ ମୁହିଁ ପାଶେ ଠିଆ ହୋଇ ଅଳପ ମୁଁ ଅଛି ଜାଣି ।
ଥାଳ ହେନ ସ୍ୱାମୀ ଅପେ ମାଗୁଥିଲେ ଦିଅ ବାବୁ ମୋତେ ପାଣି ॥

× × × ×

ସେ କଥାମାନ ଏବେ ମନେ ପଡ଼ିଲେ ହୃଦୟ ହେଉଛି ଯାହା ।
ଦେହ ପୁଲକିତ ହୋଇ ଉତ୍କଣ୍ଠିତ ଚମକ ଉଠୁଛି ହିଆ ॥
ଏହି ପିଣ୍ଡପ୍ରାଣ ବନ୍ଧି ସନ୍ଧି ଥାଇ ଦୁଃଖ ସୁଖ ଯଥା ଅର୍ଥ ।
ତହିଁ ଉତ୍ତାରୁ ଦିବସ ବହିଗଲା ହୋଇଲି ବରଷ ସାତ ॥
କ୍ଷୁଧା ତୃଷା କଲେ ଜଳଇ ଅନଳେ ଦଗଧି ହୁଅଇ କାୟେ ।
ଅତି ଦୁଃଖେ ମୁହିଁ ଦିନ ବଞ୍ଚ ଅଛି କଷ୍ଟରେ ଜୀବନ ପ୍ରାୟେ ॥
ଗର୍ଭଧାରୀ ପିତା ଛାଡ଼ିଗଲେ ମୋତେ ଜନ୍ମରୁ ନସଖା ହୋଇ ।
ସୁସ୍ୱାଦେ ଭୋଜନ ସୁଖଭୋଗ ବାଞ୍ଛିଲେ କାହିଁରୁ ପାଇବି ମୁହିଁ ॥
ସପ୍ତ ବରଷରୁ ଅଷ୍ଟମ ନବମ ଦଶମ ଏଗାର ହେଲି ।
ବାର ବରଷରୁ ବସ୍ତ୍ରାଙ୍କ ସଙ୍ଗତେ ବନେ ବୁଲି ଦିନ ଗଲା ॥

× × × ×

ପୁଣି:—ବୁଲୁଥାଇ ବନେ ନିତ ପ୍ରତିଦିନେ ବସ୍ତ୍ରାକୁ ସଙ୍ଗତେ ଘେନ ।
କ୍ଷୁଧା ତୃଷା କଲେ ଜୀବନ ବିକଳେ ପିଉଥାଇ ଝରପାଣି ॥

ଆକାଶକୁ ଗୃହିଁ ମନରେ ଭାଳଇ କରୁଥାଇ ପାଞ୍ଚ ହେଜ ।
ବେଳ ହୋଇନାହିଁ ଯିବ ମୁଁ କମ୍ପାଇ ନ ମିଳାଇ ପାଣି ପେଜ ॥
ଧନ୍ୟ ଏ ପିଣ୍ଡ ନ ହୋଇ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ ସହିଅଛି ଯେତେ ମାଡ଼ ।
ଗାଳଦନ୍ଦ ପଛଆଡ଼କୁ ପକାଇ ଚିତ୍ତ କରିଥାଇ ଦୃଢ଼ ॥
ଲୁହ ନାହିଁ ରକ୍ତ ବୋହୁଥାଏ ମୋର ଶ୍ରୀହସ୍ତେ ଦିଅଇ ପୋଛି ।
କେହି ନ ଜାଣନ୍ତି ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଜାଣନ୍ତି ଯେତେ କଷ୍ଟ ପାଇଅଛି ॥

× × × ×

ବାରଠାରୁ ତେର ଚଉଦ ବରଷ ବହିଗଲା ଏହିରୂପେ ।
ମନ ଜାଣୁଅଛି ଅନ୍ତର ବେଦନା ଦହ୍ୟଯ୍ୟ ହୋଇ ସନ୍ତାପେ ॥ (୬)

କପିଳାସ ପର୍ବତରେ ଆତ୍ମଯୋଗ-ସମାଧିରେ ନିମଗ୍ନ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ମହିମା-ଗୋସାଇଁ ଭାରତରେ ଓଡ଼ିଶାର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ବୁଲିଥିଲେ । ସେତିକିବେଳେ ବାଳକ ଭୀମଭୋଇ ତାଙ୍କୁ ଦେଖିଥିବା ଅସ୍ୱାଭାବିକ ନୁହେଁ । ପିଲାଦିନରୁ ପିତୃହରା ହୋଇ ଭୀମ ଗାଈ ଜଗି ପେଟ ପୋଷୁଥିଲେ । ନାନା ଦୁଃଖ ଭିତରେ ନିରନ୍ତର ଦଗ୍ଧ ହୋଇ ଓ ନିର୍ଜନ ଭାରତ ପ୍ରାନ୍ତରରେ ସମସ୍ତ ଦିନ ଭ୍ରମି ଭ୍ରମି ତାଙ୍କର ମନ ସ୍ୱଭାବତଃ ସଂସାରପ୍ରତି ଉଦାସ ହୋଇଗଲା ଏବଂ ସେ ଆପଣାର ସମସ୍ତ ଦୁଃଖଯନ୍ତ୍ରଣାର ଭାର ଭଗବାନଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ କରିଦେଲେ । କ୍ରମେ ତାଙ୍କର ବୟସ ହେଲା ଓ ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ପ୍ରଥମ ଯୌବନରେ ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କ ସହିତ ତାଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ ହୋଇଥିଲା ।

ମହିମାଧର୍ମର ବିବରଣରୁ ଜଣାଯାଇଛି ଯେ ଗୋବିନ୍ଦ ବାବା କଲଶିଙ୍ଗା ଗ୍ରାମରେ ଥିବାବେଳେ ଦିନେ ଅଧରାତ୍ରରେ ମହିମାଗୋସାଇଁ ଆସି ସେଠାରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ସେଠାରୁ ଦୁହେଁ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇ ଆକାଶ ମାର୍ଗରେ ଯାଇ ରେଢ଼ାଖୋଲର ଗ୍ରାମଡ଼ିହା କଙ୍କଣପଡ଼ା ଠାରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ଦିବ୍ୟପ୍ରସାଦ ବଳରେ ଅନ୍ଧ ଭୀମଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିଶକ୍ତି ଖୋଲିଗଲା, ସେ ସମ୍ମୁଖରେ ମହିମା-ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଦେଖି ଅବାକ୍ ହୋଇଗଲେ । ମହିମା-ଗୋସାଇଁ ଆଦେଶ କଲେ, "ପ୍ରଭୁ ଏହି କଳିଯୁଗରେ ମହିମାଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ନିମିତ୍ତ ଶରୀର ଧାରଣ କରି ଅଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ତୁମ୍ଭେ ସେହି ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହେବ ।" ପ୍ରଭୁ ପ୍ରାତଃକାଳ ବ୍ରାହ୍ମମୁହୂର୍ତ୍ତ

୬ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୨୧ଶ ଓ ୨୨ଶ ବୋଲି ॥

ସମୟରେ ଭୀମଭୋଇଙ୍କୁ ମହିମାଧର୍ମର 'ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତିଯୋଗ' ଉପଦେଶ ପ୍ରଦାନ କଲେ । ଭୀମଭୋଇ ପ୍ରାର୍ଥନା କଲେ, "ପ୍ରଭୁ, ଆପଣଙ୍କର ଅପାର କୃପାରୁ ଚର୍ମଚକ୍ଷୁ ଲଭିକରି ଆପଣଙ୍କର ଦର୍ଶନ ପାଇଲି । କିନ୍ତୁ ସେହି ଚକ୍ଷୁରେ ସାଂସାରିକ ପଦାର୍ଥ ଦର୍ଶନ କରିବାର ଅଭିଳାଷ ମୋର ନାହିଁ । ଆପଣ ମୋର ଦୃଷ୍ଟିଶକ୍ତି ପୁଣି ଫେରାଇ ନିଅନ୍ତୁ ।" 'ତଥାସ୍ତୁ' କହି ମହିମାଗୋସାଇଁ ସେଠାରୁ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଗଲେ (୭) ।

ଏହାର କେତେକଦିନ ପରେ ଆଉଦିନେ ମହିମାଗୋସାଇଁ ପୁଣି ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ପାଖରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ ଏବଂ ତାଙ୍କ ଘରେ ଅନ୍ନ ଭୋଜନ କଲେ । ଗଲାବେଳେ ସ୍ୱାମୀ ଆଦେଶ କଲେ, "ଏବେ ମହିମାଧର୍ମ ବିସ୍ତାର ଲାଭ କରିବ । ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଦେଶରେ ଭଜନ ଓ ଗ୍ରନ୍ଥାଦି ଲେଖିବାପାଇଁ ଚାରିଜଣ ଲୋକ ତୁମ୍ଭ ନିକଟରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେବେ । ସେମାନେ ତୁମ୍ଭ ମୁଖରୁ ଉଚ୍ଚାରିତ ପଦମାନ ନକଲ କରି ନେଉଥିବେ । ତୁମ୍ଭ ମୁଖରେ କେବଳ ସତ୍ୟମହିମା କର୍ତ୍ତିତ ହେବ । ତୁମ୍ଭର ଲୀଳାସ୍ଥଳକୁ ଯିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ ।" ତା'ପରେ ହରିପଣ୍ଡା, ବାସୁଦେବ ପଣ୍ଡା, ଧର୍ମାନନ୍ଦ ଦାସ ଓ ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସ, ଚାରିଜଣ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରି ଗୋସାଇଁ ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ପାଖକୁ ପଠାଇଦେଲେ । ଭୀମଭୋଇ ପ୍ରତ୍ୟହ ଏକ ନିରିବ ସ୍ଥାନରେ ବସି ଯାହା ଗାନ କରନ୍ତି, ତାହା ସେମାନେ ତାଳପତ୍ରରେ ଲେଖି ରଖନ୍ତି । ସେହି ଦିନଠାରୁ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ମାହାତ୍ମ୍ୟ ଦୂରଦୂରାନ୍ତ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା । ଭଜନ ଓ ଗୀତମାନ ଲେଖି ସେ ପ୍ରଥମେ ମହିମାସ୍ୱାମୀଙ୍କ ପାଖକୁ ପଠାଇ ଦେଉଥିଲେ (୮) ।

ଏହି ବିବରଣୀଟିହିଁ ସବୁଠାରୁ ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ବୋଲି ମନେ ହୁଏ । ଭୀମଭୋଇ ଯେ କୌଣସି ସମୟରେ ଢେଙ୍କାନାଳର ଯୋରନ୍ଦା ଯାଇ ଧର୍ମଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ତାହାର ଉଲ୍ଲେମାତ୍ର ସୂଚନା ତାଙ୍କର କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ମିଳେ ନାହିଁ । ସେ ଯୋରନ୍ଦାରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରି ସେହିଠାରେ ଗାଦି ନିର୍ମାଣ କରିଥିବାର ଅନୁମାନକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭିତ୍ତିହୀନ ବୋଲି ବର୍ଜନ କରାଯାଇ ପାରେ । ସୋନପୁର ଗଡ଼ଜାତ ଅନ୍ତର୍ଗତ

---

୭ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ ପୃ ୪୧

୮ । ତତ୍ରୈବ ପୃ ୫୧-୨

ଖଲିଆପାଲି ଗ୍ରାମରେ ଭୀମଭୋଇ ତାଙ୍କର ଭକ୍ତଜୀବନ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ । ସେହିଠାରେହିଁ ତାଙ୍କର ଦେହାବସାନ ହୋଇଥିଲା । ଖଲିଆପାଲିରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ସମାଧି-ମନ୍ଦିର ବିଦ୍ୟମାନ ଅଛି । ଏହାର ପାଖକୁ ଲାଗି ଭୀମଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କର ସମାଧି-ମନ୍ଦିର ଅଛି । ତାଙ୍କ ସ୍ତ୍ରୀଙ୍କ ନାମ ଅନ୍ନପୂର୍ଣ୍ଣା ଥିଲା । ଭକ୍ତମାନେ ତାଙ୍କୁ ଆଦି-ଅନ୍ନପୂର୍ଣ୍ଣା ବୋଲି କହନ୍ତି । ସେଇଠି ଏକା ବେଢ଼ା ଭିତରେ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ରଚନାମାନ ନକଲ କରିବାକୁ ପ୍ରେରିତ ହୋଇଥିବା ବାସୁଦେବ ପଣ୍ଡା ଓ ହରିପଣ୍ଡାଙ୍କର ମଧ୍ୟ ସମାଧି-ମନ୍ଦିର ରହିଛି । ଏହି ଗ୍ରାମଟି ମହାନଦୀଠାରୁ ଖୁବ୍ ବେଶୀ ଦୂର ନୁହେଁ । ଆପଣା କବିତା ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଭୀମଭୋଇ ମହାନଦୀ କଥା ଉଲ୍ଲେଖ କରିଛନ୍ତି । ଯୋରନ୍ଦା ମହାନଦୀ କୂଳରୁ ପ୍ରାୟ ଷୋଳକୋଶ ବାଟ ହେବ । ତେଣୁ ଭୀମ ଯୋରନ୍ଦାରେ ରହି ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର ଓ ଧର୍ମଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଥିଲେ ବୋଲି କଦାପି ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ହୋଇ ନ ପାରେ (୯) ।

ତାଙ୍କର ନିଜଗ୍ରାମରେ ଯେ ମହିମାଗୋସାଇଁ ତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ ଦେଇଥିଲେ, ଏହାର ସୂଚନା ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଭଜନରୁ ମଧ୍ୟ ମିଳେ (୧୦) ।

ଆପଣାର ଇଷ୍ଟ ବା ଆରାଧ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କ ସହିତ ଭକ୍ତ ଓ ସାଧକମାନଙ୍କର ପ୍ରଥମ ସାକ୍ଷାତ ଯେତେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରକୃତିର ହେଲେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରକୃତିହିଁ ସଚରାଚର ପୃଥିବୀର ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧକ ଜୀବନର ବିବରଣରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଭକ୍ତ ଉଦାସ ହୋଇ ଏଣେତେଣେ ବୁଲୁଥିଲାବେଳେ ଆପେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଆସି

---

୯ । ବସିଥାଇ କୂଳ ମହାନଦୀ ଜଳ ଛୁଇଁଅଛୁ ସତ୍ୟ କରି
ଧର୍ମକୁ ଲଙ୍ଘିବେ ଅପଥେ ରମିବେ ଏଣୁ ହେବେ ହତଶିରୀ ॥
—ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି; ୨୭ ଶ ବୋଲି ॥

୧୦ । ନିଜପୁରେ ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଅବନୀ ମନ୍ଦିରୁ ଶୂନ୍ୟେ ଯା ନାନା ପ୍ରକାଶ
ଗ୍ୟାନନେତ୍ରେ ଦେଖି ଉଠିଲି ଚମକି ରୂପ ବିଜୁଳିର ହାସ ହେ,
ପୁଣ୍ୟ କାର୍ତ୍ତିକ ମାସ, ଶୁକ୍ଳପକ୍ଷ ଦଶମୀ ଦିବସ,
ତହିଁ ଭେଟହେଲେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ, କୃପାଭକ୍ତ ବାନ୍ଧବ ବିଶ୍ୱାସ ହେ ॥
—ଭଜନମାଳା, ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ : ପୃ ୬୪ [ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା-୭୮]

ତାଙ୍କୁ ଜ୍ୟୋତିରୂପରେ ଦେଖା ଦିଅନ୍ତି । ଇଉରୋପୀୟ ସାଧକଙ୍କ ଇତିହାସରେ ଏହି ସାକ୍ଷାତର କାହାଣୀମାନ ଅତି ବହୁଳ । ନିଜେ ଭଗବାନ ଆସି ଭକ୍ତର ଦିବ୍ୟଜ୍ଞାନ ଉଦ୍ରେକ କରି ସ୍ୱପ୍ନାଦେଶରେ ତା'ର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରି ଦେଇଯାଆନ୍ତି, ଏହାହିଁ ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଗ୍ରୀକ୍ ଯୁଗର 'ଅନାଗତ ବାଣୀ' (Oracle) ର ମର୍ମ ଏକଦିଗରୁ ଦେଖିଲେ କେବଳ ଏହିପରି ଘଟଣାରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ । ବିଜ୍ଞାନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବା ବାସ୍ତବତା-ଅବାସ୍ତବତାର ତର୍କରେ ଖ୍ରୀମବୋଇଙ୍କର ଏହି ଦିବ୍ୟଶକ୍ତିଲାଭ କେତେଦୂର ସଙ୍ଗତ ବା ଅସଙ୍ଗତ, ସେସବୁ ବିଚାର କରିବାର ସ୍ଥଳ ଏଠାରେ ନୁହେଁ । ସବୁ ଧର୍ମରେ, ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧକଙ୍କର ଜୀବନରେ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଯେଉଁପରି ଘଟଣାମାନ ଘଟିଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି, ଭୀମଭୋଇ ତାହାର ସୀମା ଟପିଯାଇ ନାହାନ୍ତି, ବରଂ ସାହସ ସହିତ ଆପଣା ଅଭିଜ୍ଞତାମାନ କହି ବିଶ୍ୱର ଧର୍ମଶ୍ରେଣୀରେ ଆପଣା ଲାଗି ଟିକିଏ ସ୍ଥାନସଂଗ୍ରହ କରିଛନ୍ତି ।

ଭକ୍ତ ଖ୍ରୀମବୋଇ ଗୃହସ୍ଥ ଥିଲେ । ମହିମାଗାଦିକୁ ନଯାଇ ଆପଣା ନିବାସସ୍ଥାନରେ ରହି ଧର୍ମ-ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିବାକୁ ମହିମା-ଗୋସାଇଁ ତାଙ୍କୁ ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ, ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ଏହିକଥା ଲେଖାଅଛି । ଭୀମଭୋଇଙ୍କର କେତେକ ସମାଲୋଚକ ତାଙ୍କୁ ମହିମା-ଧର୍ମ, ଅଲେଖ-ଧର୍ମ ବା କୁମ୍ଭୀପଟିଆ ଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ବୋଲି ଅନୁମାନ କରିଛନ୍ତି । ହଜାର ହଜାର ସଂଖ୍ୟାରେ ଲୋକେ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ବୋଲି ବସୁମହାଶୟ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଏ ସବୁ ଅନୁମାନ ଯେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଭ୍ରାନ୍ତ, ସେକଥା ବସୁ ମହାଶୟଙ୍କର ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥଟିକୁ ଆଲୋଚନା କରି ବସିଲେହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଯାଏ । ଆପଣାର ପ୍ରାପ୍ତ କେତୋଟି ଓଡ଼ିଆ ପୋଥିରୁ ପଦମାନ ଉଦ୍ଧାର କରି ମହିମାଧର୍ମର 'ଏକ ସଂଗତ ବିବରଣ ଦେବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ତାଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ମତକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କର ରଚିତ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ପାଠ କଲେ ମହିମାଧର୍ମଠାରୁ କୁମ୍ଭୀପଟିଆ ଧର୍ମ ଭିନ୍ନ କି ନୁହେଁ, ଭୀମଭୋଇ ମହିମାଧର୍ମଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଆଉ ଏକ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ କି ନାହିଁ, ଏହିପରି ନାନା ସଂଶୟ ପାଠକର ମନକୁ ଗ୍ରାସ କରି ବସେ । ମହିମା ଧର୍ମର ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠ ପରସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ

ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଧର୍ମପ୍ରଚାରର ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି କହନ୍ତି ନାହିଁ । ସେମାନେ କେବଳ ତାଙ୍କର ଭଜନ ସମ୍ବନ୍ଧ ସୁପରିଚିତ । ମହିମାଧର୍ମରେ ଗୃହସ୍ଥଙ୍କୁ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରର ଓ ଶିଷ୍ୟ ସଂଗ୍ରହର ଅଧିକାର ଦିଆଯାଇନାହିଁ । ତେଣୁ କେବଳ ଧର୍ମର ଆଇନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଭୀମଙ୍କର ଗୁରୁପଦଲାଭ ଅସମ୍ଭବ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ଭୀମଭୋଇ ଆପଣା ରଚନାର କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଆପଣାର ଶିଷ୍ୟବର୍ଗଙ୍କୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି ବା ଆପଣାକୁ ଗୁରୁପଦରେ ପର୍ଯ୍ୟବେସିତ କରି ନାହାନ୍ତି । ସବୁଠାରେ କେବଳ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଭକ୍ତବତ୍ସଳ ଐକାନ୍ତିକ ଆରାଧକ ଓ ସ୍ତାବକ ହିସାବରେ ତାଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ଝଳଝଳ ହୋଇ ଫୁଟି ଉଠୁଛି ।

ମହାତ୍ମା ଓ ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନଙ୍କର ଗୃହସ୍ଥ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଶିଷ୍ୟ ଥିବାର ଅନେକ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସଙ୍କର ଈଶ୍ୱରକଳାବିଶିଷ୍ଟ ଛଅଜଣ ଶିଷ୍ୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ ହେଉଛନ୍ତି ଗୃହସ୍ଥ । ବିଶେଷତଃ ଯେଉଁ ଧର୍ମ ସଂସ୍ଥାପକମାନେ ଧର୍ମଜୀବନରେ ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି, ସେମାନେ ସାଧାରଣତଃ ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଗୃହସ୍ଥ ଭକ୍ତଙ୍କୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତସ୍ୱରୂପ ରଖିଛନ୍ତି । ଭୀମଭୋଇଙ୍କୁ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ଭକ୍ତ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବା ଉଚିତ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣିର ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ ସେ ଆପଣାର ଗୃହସ୍ଥଧର୍ମ ଘୋଷଣା କରିଅଛନ୍ତି (୧୧) । ଅଧିକନ୍ତୁ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଗୃହସ୍ଥାଶ୍ରମର ସାରବତ୍ତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପଦେ ପଦେ କହିବାକୁ ମଧ୍ୟ ଛାଡ଼ିନାହାନ୍ତି । ତାଙ୍କର ବକ୍ତବ୍ୟ ହେଉଛି, 'ନାମ ଅକ୍ଷୟ, ଅବ୍ୟୟ, ସବୁକାଳକୁ ଏହା କେବଳ ସତ୍ୟସ୍ୱରୂପ । ତେଣୁ ଗୃହରେ ଥାଇ ଗୃହସ୍ଥାଚରଣ କରି ମଧ୍ୟ ବିହିତ କର୍ମ କଲେ ଅବଶ୍ୟ ସିଦ୍ଧି ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ପାରିବ' (୧୨) ।

---

୧୧ । ଗୃହଧର୍ମେ ଥିବି ଅନ୍ୟସ୍ଥା ନୋହିବି ଆଜ୍ଞା ହେଉ ଏହି ବାରେ,
ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଛାମୁରେ ଭୀମ ଅରକ୍ଷିତ କରପଦ ଯୋଡ଼ି ମାଗେ ।
—୧୬ଶ ବୋଲି

୧୨ । ନାମଟି ଅକ୍ଷୟ ଅଜନ୍ମ ଅଜୟ ଚାରିଯୁଗେ ସେହି ସତ୍ୟ
ଗୃହେ ଥାଇ ବିହିତ କର୍ମେ ଚାଲିଲେ ସବୁ ହେବ ପରାପତ ।
ନିଷ୍କାମ ପଦରୁ ସୁମରି ଆଦ୍ୟରୁ କରିଅଛି ଧାନଯୋଗ
ପ୍ରଭୁଠାରେ ବଡ଼ କଠାଳ କରିବି ନାହିଁ ହେଲେ ମୋତେ ଭାଗ ।
ଜନ୍ମ ହେଲେ ମୃତ୍ୟୁ ମୃତ୍ୟୁଠାରୁ ଜନ୍ମ ବେଢ ପରକାର ଅଛି
ଏ ମୃତ୍ୟୁମଣ୍ଡଳେ ଥିବା ପରିଯନ୍ତେ ଭୋଗ କରୁଥିବି କିଛି ।
ସତ୍ୟେ ଯେବେ ମୁହିଁ ଜନମ ଲଭିଛି ବ୍ରହ୍ମତେଜ କଳା ଘେନି,
ଯିବାବେଳେ ନିଶ୍ଚେ ସେ ଠାବକୁ ଯିବି ଭୀମ ଅରକ୍ଷିତ ଭଣି ॥
—୨୯ଶ ବୋଲି ।

ଅଧୀନତା ଏହିର ପନ୍ଥାର ବିଶେଷ ଲକ୍ଷଣ । ସେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟହ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ମୁଖକରି ନାକ ପାଖରେ ହାତ ଯୋଡ଼ି ଉପାସନା କରନ୍ତି ।···ରୋଗ ହେଲେ ସେମାନେ ଔଷଧ ଖାଆନ୍ତି ନାହିଁ, କେବଳ ଅଲେଖ ପୁରୁଷଙ୍କ କୃପା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରନ୍ତି । ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଧ୍ୱଂସ କରି ପାରିଲେ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ପୂଜା ନିର୍ମୂଳ ହୋଇଯିବ ଓ ସମସ୍ତେ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବେ, ଏଥିଲାଗି ସେମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କ ଉପରେ ଆକ୍ରମଣ କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ···" (୧୪) ।

ଖ୍ରୀମତ୍ତୋଇଙ୍କର ନେତୃତ୍ୱରେ ଅଲେଖ ଧର୍ମର ଶିଷ୍ୟମାନେ ପୁରୀମନ୍ଦିର ଆକ୍ରମଣ କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ ବୋଲି ଅନେକ ସମାଲୋଚକ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହାର ବିବରଣ ରହିଛି (୧୫) । ଶ୍ରୀ ମହତାବଙ୍କର ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି (୧୬) । ଉଭୟ ଭିତରେ ପାର୍ଥକ୍ୟ ଏତିକି ଯେ ବସୁମହାଶୟଙ୍କ ମତରେ ଖ୍ରୀମତ୍ତୋଇଙ୍କର ଦଳ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଉପରେ ଆକ୍ରମଣ କରିବାକୁ ଆସିଥିଲେ; ଅଥଚ ଶ୍ରୀ ମହତାବ ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ ସେମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ନିଜର ମନେ କରି ତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଆସିଥିଲେ ।

ଘଟଣାଟିର ସପକ୍ଷରେ ପ୍ରଚୁର ଯୁକ୍ତି ଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତଥାପି ସେପରି ସମସ୍ତ ବିବରଣଟି ଟିକିଏ ଟିକିଏ ଅସ୍ପଷ୍ଟ ବୋଲି ମନେହୁଏ । ପ୍ରଥମ କଥା ଖ୍ରୀମତ୍ତୋଇଙ୍କର ବୟସ ନେଇ । ଭୀମଙ୍କର ଜନ୍ମ ସାଲ ଯଦି ୧୮୫୫ ବା ୧୮୬୦ ବୋଲି ଧରାଯାଏ, ତେବେ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ଆକ୍ରମଣରେ ନେତୃତ୍ୱ ନେଲାବେଳକୁ ତାଙ୍କୁ ମୋଟେ କୋଡ଼ିଏ ବା ପନ୍ଦର ବର୍ଷ ହୋଇଥିବ । ଏତେ ଅଳ୍ପ ବୟସରେ ସେ ଏତେବଡ଼ ଆକ୍ରମଣର ଆୟୋଜନ କରିପାରିଥିବା ଟିକିଏ ଅସମୀଚୀନ ମନେ ହୁଏ । 'ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି' ରୁ ପଦପଂକ୍ତି ଉଦ୍ଧାର କରିଯାଇ ପୂର୍ବରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ

---

୧୪ । ଭାରତବର୍ଷୀୟ ଉପାସକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ—ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ : ଅକ୍ଷୟ କୁମାର ଦତ୍ତ, ପରିଶିଷ୍ଟ-ପୃ ୨୦୪

୧୫ । Archeological Survey of Mayurabhanja; Vol I P. ccxlix

୧୬ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ: ଶ୍ରୀ ହରେକୃଷ୍ଣ ମହତାବ; ପୃ ୪୦୪

ଚଉଦ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେ ଦାରୁଣ ଅର୍ଥକଷଣ ଓ ମନର ଅସ୍ଥିରତା ଭିତରେ କାଳ କାଟୁଥିଲେ । ବିସ୍ମୟର କଥା ହେଉଛି ଭୀମଭୋଇ ଆପଣାର କୌଣସି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି ଘଟଣାର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ କରିନାହାନ୍ତି । ଭୀମଙ୍କର ମୃତ୍ୟୁର ମାତ୍ର ଦଶବର୍ଷ ପରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁ ତାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଲେଖିଛନ୍ତି (୧୭) । ତେଣୁ ଧରି ନିଆଯାଇ ପାରେ ଯେ ଜଗନ୍ନାଥ-ଆକ୍ରମଣର ଘଟଣା ପରେ ଭୀମଭୋଇ ପ୍ରାୟ ପଚିଶ ବର୍ଷ ବଞ୍ଚିଥିଲେ । ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ସେ ଅନେକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଥିବେ, ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ତାଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ରଚନାମାନ ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟର । ତଥାପି କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ସେ ଉକ୍ତ ଘଟଣାଟିର ସୂଚନା ମଧ୍ୟ ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭୀମଙ୍କର ଅନେକ ପୋଥି ଅନାବିଷ୍କୃତ ରହିଅଛି, ଅଲେଖ-ଧର୍ମର ପ୍ରସ୍ତରକାଳରେ ଲେଖା ହୋଇଥିବା ପୋଥିଗୁଡ଼ିକର ସମୀକ୍ଷାମୂଳକ ଚର୍ଚ୍ଚା ଅଜଯାଏ ହୋଇନାହିଁ । କ୍ରମେ ଆଲୋଚନାର ପରିସର ବଢ଼ିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସତ୍ୟଘଟଣାଟି ଜାଣିବା ଅପେକ୍ଷାକୃତ ସହଜ ହୋଇଯିବ । ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲୋକ ମୁଖରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ଗୋଟିଏ ଡଗ କୁମ୍ଭୀପଟୁଆ ମେଳ ବା ବିଦ୍ରୋହର କ୍ଷୀଣ ସୂଚନା ଦିଏ (୧୮) ।

ସାହିତ୍ୟ, ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କୃତିସମ୍ବନ୍ଧୀୟ ଯାବତୀୟ ଜାତୀୟ ଆନ୍ଦୋଳନ ପଛରେ ଜଣେ ବା ତତୋଧିକ କବି ବା ଭାବୁକଙ୍କର ପ୍ରତିଭା ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ରହିଥାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ-ବିପ୍ଳବରେ ମହିମା-ଧର୍ମର ସ୍ଥାନ ଯେଉଁଠି ହେଉ ଥାଉ ନା କାହିଁକି, ଓଡ଼ିଆ-ସାହିତ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଭୀମଭୋଇ ହେଉଛନ୍ତି ସେହି ଧର୍ମର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦାନ । ଶତାବ୍ଦୀ ଶତାବ୍ଦୀ ଧରି ଓଡ଼ିଶାର ରାଜପୋଷିତ ଓ ସ୍ୱୀକୃତ ସାହିତ୍ୟ-କ୍ଷେତ୍ର ପୁରୀ ଦରବାରର ଅବଗୁଣ୍ଠନ-ଛାୟାରେ ରହିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବାର ବାର ଏହି ଛାୟାର ଅନେକ ଦୂରରେ ଜାତିର ଓ ଶାସ୍ତ୍ରାଧିକାରର ସକଳ ଗଣ୍ଡି ଚୁରିଦେଇ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କୃତିମାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି । ପୁରୀ ପଣ୍ଡିତସଭାର ପ୍ରତିଭାସମ୍ପନ୍ନ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ସାହିତ୍ୟକୁ

୧୭ । Modern Buddhism and etc. P 170

୧୮ । ଭାଗିଲା କୁମ୍ଭୀପଟୁଆ ମେଳ,

ଚୂଡ଼ା କଦଳୀ, ଗୁଡ଼ାକୁ ଗୁଡ଼ା ସେ ଦିଅନ୍ତି ଗିଳ;
ହସ୍ତେ ନିଆଁ ଅଟା କାନ୍ଧରେ ମୂଳ
ଭାଗିଲା କୁମ୍ଭୀପଟୁଆ ମେଳ ॥

କେତେଦୂର ସମୃଦ୍ଧ କରିଛନ୍ତି, ତାହାର ସୁବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସଭ୍ୟସଭାର କୌଣସି ସ୍ୱୀକୃତି-ସୁଯୋଗକୁ ଅପେକ୍ଷା ନ କରି ଓଡ଼ିଆର ମନ ତା' ଜାତିର ମାର୍କଣ୍ଡ ଦାସ, ସାରଳା ଦାସ, ବଳରାମ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ, ଜଗନ୍ନାଥ, ଓ ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କୁ ମନେ ରଖି ପାରିଛି । ତାହାର ଏକମାତ୍ର କାରଣ ହେଉଛି ଯେ ପୃଥଗ୍‌ଦେଶୀ ସଂକ୍ରମଣର ସକଳ ପ୍ରକାର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ସତ୍ତ୍ୱେ ସେମାନେ ଜାତିଗତ ପ୍ରାଣର ଅସଲ ନାଡ଼ୀଟିକୁ ଚିହ୍ନି ସେଇଥିରେ ସମସ୍ତ ଚିନ୍ତାର ଜୀବନରସ ବୁହାଇ ରଖିବା ଲାଗି ଆପ୍ରାଣ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି । ଏହା ସମ୍ଭବ ହେଲା କିପରି ? ସାହିତ୍ୟ ଲେଖିବାର ବିନୋଦ ବା ପ୍ରମୋଦ ଲାଗି ଯେଉଁମାନେ ସାହିତ୍ୟ ଲେଖନ୍ତି, ସେମାନେ ସମ୍ମୁଖରେ ପଡ଼ିଥିବା ସାମାଜିକ ବିସ୍ତାରଟିକୁ ଭୁଲିଯାଆନ୍ତି, କେବଳ ସୂକ୍ଷ୍ମ କାରିସାହିର ଢଆସିଲିଜଲା ଶବ୍ଦ ଆବେଶରେ ସେମାନେ ବାଣୀର ବୀଣାଯନ୍ତ୍ରକୁ ସଚଳ କରି ରଖିବାର ପ୍ରୟାସ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଧର୍ମସଂଗ୍ରହ, ଲୋକ ବା ଜାତିସଂଗ୍ରହର ମହତୀ ଚେତନାରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୋଇ, ସେହି ଚେତନାକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରକାଶ ଦେବା କାର୍ଯ୍ୟରେ ଆପଣାକୁ ନିମିତ୍ତମାତ୍ର କରି ଯେଉଁମାନେ ସାହିତ୍ୟ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଅନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ଅର୍ଚ୍ଚନାରେ ସରସ୍ୱତୀଙ୍କର ବୀଣାତନ୍ତ୍ରୀରେ ଖାଣ୍ଟି ଜୀବନର ରାଗ ଝଂକୃତ ହୋଇଉଠେ । ସାରଳାଦାସ, ବଳରାମ ବା ଜଗନ୍ନାଥ ସମସ୍ତେ ପ୍ରଥମେ ଲୋକନେତା, ତା'ପରେ ସାହିତ୍ୟିକ । ଜାତିର ଲୋକନିର୍ମାଣ-କାର୍ଯ୍ୟରେ ଏମାନଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଆସନ ରହିଛି । ଆପଣାର କ୍ଷେତ୍ର-ସାହିତ୍ୟ ଭିତର ଦେଇ ସେମାନେ ନିଜନିଜର ଦାନକୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଦେଇଛନ୍ତି ଏବଂ ଏହି ଲୋକନିର୍ମାଣର ଆହ୍ୱାନ ସେମାନଙ୍କୁ ଦେବତାର ଆହ୍ୱାନ ଭଳି ଅଦମ୍ୟ ଓ ଅପୂର୍ବ ପ୍ରେରଣା ଦେଇଛି । ଏମାନେ ସମସ୍ତେ ଜଣେ ଜଣେ ସାଧକ, ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କର ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନ୍ତ ସାଧନାହିଁ ସ୍ପଷ୍ଟରୂପେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇ ଉଠିଛି ।

ସାରଳାଦାସ ଝଙ୍କଡ଼ର ଅଧିଷ୍ଠାତ୍ରୀ ଦେବୀ ଶାରଦା ଠାକୁରାଣୀଙ୍କଠାରୁ ଆଶୀର୍ବାଦ ପାଇ ସାହିତ୍ୟ ଲେଖିଥିଲେ; ଅଚ୍ୟୁତ, ବଳରାମ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କଠାରୁ ପ୍ରେରଣା ପାଇଥିଲେ । ଖାଲି ଓଡ଼ିଶାରେ ନୁହେଁ, ପୃଥିବୀର ଚିନ୍ତାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେତେ ବଡ଼ ବଡ଼ ଲେଖକ ବା କବି ଆପଣାର ନାମକୁ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରି ପାରିଛନ୍ତି, ସମସ୍ତେ ନିଜନିଜର

ସମସ୍ତ ପ୍ରେରଣା ଓ ପ୍ରତିଭାର ଉତ୍ସରୂପେ ଏକ ବୃହତ୍ତର ସତ୍ତାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଭାରତର ସାହିତ୍ୟ-ଇତିହାସରେ କବିର ଏହି ଦୈବ-ମୂଳ ସାହିତ୍ୟ-ଦୃଷ୍ଟି ସବୁବେଳେ ଅତି ପ୍ରଧାନ ଓ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଯେ କୌଣସି କର୍ମର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱକୁ ଭଗବାନଙ୍କର ଇଚ୍ଛାପୂରଣ ଲାଗି ସମର୍ପଣ କରିଦେବା ହେଉଛି ଭାରତୀୟ ସଂସ୍କୃତିର ମୂଳ କଥା । କାବ୍ୟସାହିତ୍ୟ ରଚନା କରି କବି କେବଳ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପୂରଣ କରୁଛି, ପ୍ରଥମରୁ ଏହି ସତ୍ୟଟି ସ୍ୱୀକାର କରିନେଇ ଏ ଦେଶର ବହୁତ କବି ଚିରଦିନ ତା'ର ରଚନାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଆପଣାକୁ ମୁକ୍ତ ଓ ସପ୍ରତିଭ କରି ଦେଇଛି । ଆମ ଦେଶର ପୁରୁଣା ପୋଥିମାନଙ୍କରେ ଯେଉଁ ମଙ୍ଗଳାଚରଣ ଥାଏ, ତାହା କେବଳ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରହିଁ ସୂଚନା ଦେଇଥାଏ ।

ଆପଣାଠାରୁ ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ସତ୍ତାଠାରୁ ପ୍ରେରଣା ପାଇ ବା ତାହାର ଆଦେଶର ଅନୁବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ସାହିତ୍ୟରଚନା କରିବାର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ବିଶ୍ୱସାହିତ୍ୟରେ ପ୍ରାଚୀନ ଦୃଷ୍ଟି (Traditional view of Literature) ବୋଲି କୁହାଯାଏ । ଗ୍ରୀକ୍ ଯୁଗର ସକ୍ରେଟିସ୍ ଓ ପ୍ଲେଟୋଙ୍କର ରଚନା ମଧ୍ୟରେ ବାର ବାର ଏହାର ସୂଚନା ମିଳେ । ସକ୍ରେଟିସ ଆପଣା ମଧ୍ୟରେ ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତି (Demon) ର କଳ୍ପନା କରୁଥିଲେ, ଯେ କି ସର୍ବଦା ତାଙ୍କୁ ଜୀବନର ଯାବତୀୟ କାର୍ଯ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ କରାଉଥିଲା । ଆପଣା ଲେଖା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ଲେଟୋଙ୍କର ମତ ହେଉଛି, "ହଠାତ୍ ଯେପରି ଅନ୍ତର ଭିତରେ ଏକ ଜ୍ୟୋତିକଣା ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ ହୋଇ ଉଠିଲା ଏବଂ ମୋର ପ୍ରଦୀପଟିକୁ ଜଳାଇ ଦେଇ ଗ୍ଲଲିଗଲା ।" ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ଦାର୍ଶନିକ ଫିଲୋ (Philo) ଏହି ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି । ବେଳେ ବେଳେ ଯେତେ ଯୋଗାଡ଼ ଆୟୋଜନ କରି ବସିଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କ ମନକୁ ଲେଖିବା ଭଳି ପଦେହେଲେ କଥା ଆସୁ ନ ଥିଲା । କିନ୍ତୁ "ଆଉ ବେଳେ ବେଳେ ହଠାତ୍ ଯେପରି ଶୂନ୍ୟ ହୃଦୟ ହଠାତ୍ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ଉଠେ । ବରଫ ଖଣ୍ଡ ବା ଶସ୍ୟକଣା ପରି ଭାବନାରାଶି ଯେପରି ଉପରୁ ଅଜାଡ଼ି ହୋଇ ପଡ଼େ । ସତେଅବା ଈଶ୍ୱରଙ୍କର କେଉଁ ଶକ୍ତି ମୋତେ ଅଧିକାର କରି ତାର ପ୍ରେରଣା ଦ୍ୱାରା ମୋତେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ କରି ରଖେ । ମୋର ସ୍ଥାନପାତ୍ରର କୌଣସି ଜ୍ଞାନ ରହେ ନାହିଁ, ମୁଁ ନିଜେ କଣ ଲେଖୁଛି ବା କହୁଛି, କିଛି ଜାଣିପାରେ ନାହିଁ । ଭାବନା

ବାଣୀର ଅବାରିତ ସ୍ରୋତ ହୃଦୟକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଦିଏ, ମୋର ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟି ଖୋଲିଯାଏ, ମୁଁ ବିଷୟ ବସ୍ତୁ ଉପରେ ଅପାର ଶକ୍ତି ଲାଭ କରେ; ସତେ ଯେପରି ମୋର ଅନ୍ତର୍ଚକ୍ଷୁଦ୍ୱାରା ମୁଁ ସବୁ ପରିଷ୍କାର ଭାବେ ଦେଖି-ପାରେ” (୧୯)। ଇଉରୋପୀୟ ସାହିତ୍ୟର ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ରହସ୍ୟବାଦୀ ମର୍ମୀ କବି ଏହି ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତିକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ଓ ତାହାର ଦ୍ୱାରା ଚାଳିତ ହୋଇ ଆପଣାକୁ ଭାଗ୍ୟବାନ ମନେ କରିଛନ୍ତି।

ଜୟଦେବ ଯେତେବେଳେ ପଦ ପରେ ପଦ ବସାଇ ପାରୁ ନ ଥିଲେ, ନିଜେ କୃଷ୍ଣ ଅଜ୍ଞାତରେ ନାନା ଛଳରେ ଆସି ପାଦପୂରଣ କରି ଯାଉଥିଲେ। ସରସ୍ୱତୀଙ୍କ ପ୍ରସନ୍ନ କରି କାଳିଦାସ ଦିବ୍ୟ କବିତ୍ୱ-ପ୍ରତିଭା ଲାଭ କରିଥିଲେ। ଏ ଯୁଗର ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବି ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ମଧ୍ୟ ଆପଣାର କବିତ୍ୱ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନୁରୂପ ମତ ପୋଷଣ କରନ୍ତି। ଲେଖିଲାବେଳେ ସତେଅବା ଏକ ଦୈବୀଶକ୍ତି ତାଙ୍କର ଲେଖନୀକୁ ଚାଳିତ କରୁଥାଏ, ଏହା ସେ ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ କହିଛନ୍ତି। ଉପନିଷଦରେ ମଧ୍ୟ ପରମସତ୍ତା ପରମବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସମସ୍ତ କଳାର ଆଧାର ବୋଲି କୁହା ଯାଇଛି (୨୦)।

ଆପେ ମହିମାଗୋସାଇଁ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଗୁରୁ। ସେହି ଗୋସାଇଁ-ଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦରୁ ତାଙ୍କଠାରେ କବିତ୍ୱର ପ୍ରକାଶ ହୋଇଥିଲା ବୋଲି ଭୀମଭୋଇ ଅନେକ ଜାଗାରେ କହିଛନ୍ତି। ସେ ପିଲାଦିନେ ମୂର୍ଖ ହୋଇ ବୁଲୁଥିଲେ, ବେଦଶାସ୍ତ୍ର ପ୍ରଭୃତିରେ କୌଣସି ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନ କରିନଥିଲେ। କେବଳ ଗୁରୁ ତାଙ୍କ ଉପରେ କୃପା କରି ତାଙ୍କର କଣ୍ଠରେ ବସିବାରୁ ସେ ଗ୍ରନ୍ଥରଚନା ଆରମ୍ଭ କଲେ। ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ଭାଷାରେ:—

ଜନମ କାଳରୁ ମୂର୍ଖ ମୁଁ ହୋଇଥିଲି,
ଷୋଳ ବରଷକେ କବି ମୁଁ କୃତ୍ୟ କଲି।
ବେଦ ଶାସ୍ତ୍ର ବୋଲି କିଛି ମୁଁ ଜାଣେ ନାହିଁ,
ଗୁରୁ ହୃଦପଦ୍ମେ ବସି ଯେ ଦେଲେ କହି।

୧୯। Quoted in Christianity as Mystical Fact. Steiner; P. 84.

୨୦। ‘କଳାସର୍ଗକରଂ ଦେବଂ’—ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତରୋପନିଷଦ, ୫।୧୪।

ଯେତେବେଳେ ଗୁରୁ କହି ଯେ ଦ୍ୟନ୍ତି ଭେଦି,
ତେଣୁ ସେ ଯୋଡ଼ଇ କବି ଯେ କୃତ୍ୟ ପଦ ।
ଗୁରୁ ନ କହିଲେ ମୋତେ ଯେ ନ ଆସଇ,
ଶ୍ରୀଗୁରୁ ବ୍ୟତିକେ ଅନ୍ୟ ଯେ ଆଜ୍ଞା ନାହିଁ ॥ (୨୧)
ପୁଣି, ଶ୍ରୀଗୁରୁ କୃପାରେ ମୋର ଗୋ କବିପଣ,
ବାଳେକ ବୟସ ବୁଦ୍ଧି ମୋ ନାହିଁ ଜ୍ଞାନ ॥ (୨୨)

ଭୀମଭୋଇ ପ୍ରଥମେ ଭକ୍ତ, ତାପରେ କବି; ପ୍ରଥମେ ଦ୍ରଷ୍ଟା, ତାପରେ ସାହିତ୍ୟସ୍ରଷ୍ଟା । ସେ ଶୁଦ୍ଧ ସାହିତ୍ୟର ରସିକ ନୁହନ୍ତି, ତାଙ୍କର କାବ୍ୟ ମଧ୍ୟଦେଇ ସେହି ଐଶ୍ବରିକ ରସହିଁ ନିସୃତ ହୋଇ ପଡ଼ୁଛି । ନାମରେ ତାଙ୍କର ଲୟ, ଆପଣାର କବିତ୍ୱ-କାକଳି ଦ୍ୱାରା ସେ ସେହି ନାମକୁ ହିଁ ସ୍ତବ କରିଛନ୍ତି ।

ଭୀମ ଅରକ୍ଷିତ କହେ, ଭାଷା ପ୍ରବନ୍ଧେ ନାମକୁ କରିଅଛି ଲୟେ । (୨୩)
ପୁଣି, ଷୋଳ ବରଷଠାରୁ କଲି କବିତ୍ୱ,
ଏକା ଯୁଗେ ବାନ୍ଧିଲି ମୁଁ ବି ଯୋଡ଼ା ଗୀତ ।
ଭଣେ ଭୀମ ଅର୍କ୍ଷିତ, ଗୁରୁ ମୋ ସାମରଥ,
ଅଭୟ ବାନା ତଳେ କରିଅଛି ଆଶ୍ରିତ,
ଏକାକ୍ଷର ପଦ୍ମରୁ ଆପ୍ୟାନ ସୁଧାମୃତ,
କରୁଣା କରିବାରୁ ଅନାଦି ଅବଧୂତ,
ଗ୍ୟାନ ନେତ୍ରେ ଦେଖିଲି ବାହ୍ୟ ଭିତର ॥ (୨୪)

ଆପଣାର ସମସ୍ତ ରଚନାରେ କେବଳ ଗୁରୁ ବା ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ପ୍ରେରଣା ତାଙ୍କୁ ପରମ ଶକ୍ତିରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ କରି ରଖିଥିଲା । ପଦ୍ୟରଚନା କଲାବେଳେ ବୋଧହୁଏ ତାଙ୍କର ବାହ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଓ ଅଜ୍ଞାନର

---

୨୧ । ଆଦ୍ୟନ୍ତ ଗୀତା : ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ
[ପୁଣି, ଅକ୍ଷର ନ ବସେ ତାଙ୍କ କରୁଣା ନୋହିଲେ ହେ···ଭଜନ-ମାଳା (ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ) ପୃ. ୪୭]
୨୨ । ତତ୍ରୈବ : ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ
୨୩ । ମହିମାଧର୍ମ ଚଉତିଶା ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା : ପୃ. ୨
୨୪ । ମହିମା ଭଜନ (ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ) : ପୃ. ୧୦୯ [ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା-ସପ୍ତମ ଖଣ୍ଡ]

ଭେଦ ରହୁ ନ ଥିଲା । ଆପଣା ରଚନାର ଗତି ଓ ଧାବମାନଶକ୍ତିକୁ ସେ ନିଜର ଜ୍ଞାନ ଓ ବୁଦ୍ଧି ଦେଇ କଳି ପାରୁ ନ ଥିଲେ । କେଉଁ ଅଦୃଶ୍ୟ ହାତର ଶକ୍ତିମୟ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଯେପରି ତାଙ୍କର ହାତରେ ଆପଣାର ଇଚ୍ଛାମାନ ଭାଷାରେ ରୂପାୟିତ କରି ଦେଉଥିଲା । ପ୍ରେରଣା ବଳରେ ସାହିତ୍ୟ ଲେଖିବାର ନିଦର୍ଶନ ବିଶ୍ବ—ସାହିତ୍ୟରେ ଭୂରି ଭୂରି ମିଳିବ । କବିମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସକ୍ରେଟିସ୍‌ଙ୍କର ମତ ହେଉଛି, 'ଜ୍ଞାନବଳରେ ନୁହେଁ, କେବଳ ପ୍ରତିଭା ଓ ପ୍ରେରଣା ବଳରେ କବିର କାବ୍ୟରଚନା ସମ୍ଭବ ହୁଏ ।' ଏହିପରି ପ୍ରେରଣା-ଉଦ୍ଭାବିତ ହୋଇ ଭୀମଭୋଇ କହିଛନ୍ତି:—

ତର ତର ହୋଇ ମୁଁ ଯେ ତିଆରୁଛୁ ପଦ,
ତାକୁ ନାହିଁ ଆଗପଛ ବେଦ କି ନିବେଦ,
ତିନି ତ୍ରୈଲୋକ୍ୟ କରତା
ତାଳପତ୍ରେ ଲେଖୁଅଛୁ ବୁଝିବ ବାରତା" (୨୫) ।

କବିଠାରୁ ତା'ର ସୃଷ୍ଟିର ରଥ ଅନେକ ଆଗକୁ ଚାଲିଯାଏ । ପ୍ରେରଣା ପାଇ ସେ ଯାହା ରଚନା କରି ଚାଲିଯାଏ, କେବେ କେବେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ନିରୀକ୍ଷଣ କରି ଦେଖିଲାବେଳେ ସେ ଆପଣା ଭିତରର ଏହି ଅଦୃଶ୍ୟ ଶକ୍ତିର ପରିଚୟରେ ଅବାକ୍ ହୋଇଯାଏ । ତା'ର ମନର ଧ୍ୟାନଭିତରେ ଯେ ଐଶୀଶକ୍ତିର ଏତେ ବଡ଼ ସୃଷ୍ଟି-ବୁଭୁକ୍ଷା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରିଲା, ସେଥିପାଇଁ ସେ ଅତି ଗୌରବାନ୍ୱିତ ଅନୁଭବ କରେ । ଶେଷରେ ଆପଣାର ସମସ୍ତ ରଚନା-ସମ୍ପଦକୁ ସେହି ପରମକର୍ତ୍ତା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ନୈବେଦ୍ୟ ଦେଇ ସେ ଧନ୍ୟ ହୁଏ ।

କିନ୍ତୁ ନେହପଥର ବସ୍ତୁସଂସାର ଅତି ଅପରିପୂର୍ଣ୍ଣ; ଏଠାରେ ନାନା ଅତୃପ୍ତି ଓ ଅସମାପ୍ତ ଦହନର ନିତ୍ୟ ଯନ୍ତ୍ରଣା ଲାଗିଛି । ସଂସାର ଭିତରେ କେତେ ପାପ, କେତେ କଳୁଷ କଳୁଷ ସିନ୍ଧୁକୂଳର ଲହରୀ ପରି ଗର୍ଜନ କରି ଉଠୁଛି । ଏଠାରେ କବିର ସ୍ଥାନ କେଉଁଠି ? ସଂସାରର ଭୟାବହତାରେ ତୀବ୍ର ତାଡ଼ନା ପାଇ ସେ ତା'ର ଆପଣା ଭାବରାଜ୍ୟରେ ସମାଧାନ ଓ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଖୋଜିବୁଲେ । ନୟନମଧ୍ୟରେ ଆତ୍ମଦୃଷ୍ଟିର ମାଧୁରୀ ମିଶାଇ ପୁଣି ସେ ଜଗତ ଆଡ଼କୁ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରେ, ଏହି

୨୫ । ମହିମାଧର୍ମ ଚଉତିଶା ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା : ପୃ. ୨

ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ଜଗତର କୌଣସି ଗ୍ଲାନି, କୌଣସି ପାତକ ତାଙ୍କୁ ହତାଶ କରିପାରେ ନାହିଁ । ଯେଉଁ ଭବସିନ୍ଧୁର ଆର୍ତ୍ତ ଭୟାବହତା ଚିତ୍ତରେ ଭୟସଞ୍ଚାର କରେ, ତା'ର ଭିତରେ ଭାବସିନ୍ଧୁ ମଧ୍ୟ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଥଚ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ରହିଛି । କେବଳ ତାକୁ ଦେଖିବାଲାଗି ନେତ୍ରର ଯଥାଯୋଗ୍ୟ ଅନୁଭବଶକ୍ତି ଥିଲେ ହେଲା । ଏହି ଭାବସିନ୍ଧୁ ନେଇ କବିର କାରବାର; ଆପଣାର ଭାବବ୍ୟଞ୍ଜକ ଦୃକ୍‌ପାତ ଦ୍ୱାରା ସେ ଘନକାଳିମାର ଗର୍ଭଭିତରେ ମଧ୍ୟ ରତ୍ନାକରର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିପାରେ । ଅପୂର୍ଣ୍ଣତା ଭିତରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣତାର ସନ୍ଧାନ, ମରଣଶୀଳ ମଧ୍ୟରୁ ଅମୃତର ସନ୍ଧାନ, ଅନ୍ଧକାର ମଧ୍ୟରେ ଜ୍ୟୋତିର ସନ୍ଧାନ, ଭବସିନ୍ଧୁର ଭିତରୁ ଭାବସିନ୍ଧୁର ସନ୍ଧାନ— ଏହାହିଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ କବିର ଆଚରିତ ଧର୍ମ, ଏହାହିଁ ତା'ର ପରମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ । ଭୀମଭୋଇ ଲେଖିଛନ୍ତି:—

ଜଗତରେ କବିପଣେ ବୋଲିଜନ୍ତି ଦୋଷ ଦେବନାହିଁ ମୋତେ,
ନନ୍ଦା ହାନି ଲାଭ ପାପ ପରମାଦ ପୂରି ରହିଛି ଜଗତେ ।
ଅତି ଅନାଦ୍ୟର ଏ ମାୟା ସଂସାର କେଉଁରୂପେ ନେବ ଦାନ,
ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ସକଳ ଠାବରେ ଛନ୍ଦିଅଛି ତିନିଗୁଣ ।
ରଞ୍ଜନା ଦେଖାଇ ପାଞ୍ଚନା କରାଇ କରାଉଛି ଖଳବଳ,
ଭବସିନ୍ଧୁ ଭାବସିନ୍ଧୁ ଦୁଇମିଶି ପୂରି ରହିଅଛି ଜଳ ।
ତହିଁର ଭିତରେ ଗୁଡ଼ି ଦେଇଅଛି ଏ ଜୀବକୁ ପିଣ୍ଡ ଦେଇ,
ପାତକ ଲଗାଇ ଦୋଷ ନାହିଁ ଦେବ ଅନ୍ତର୍ଗତେ ଥିବ ବୁଝି (୨୭) ।

ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ଗୁଣମୁଗ୍ଧ କବି ତାଙ୍କର ଗୁଣ ବଖାଣିବାରେ ତୃପ୍ତି ପାଏ । ସେହି ହେଉଛି ତା'ର ତପସ୍ୟା । ତା'ର ଆପଣାର ରଚନାହିଁ ଅନ୍ତରକୁ ଶମିତ କରାଇ ତପସ୍ୱୀ କବିକୁ ତା'ର ଆରାଧ୍ୟ ଦେବତାର ମହାସନ ସମୀପକୁ ନେଇଯାଏ । ରଚନାକାଳୀନ ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ ଦେଇ କବି ବେଳେ ବେଳେ ପରମସତ୍ତାର ଆଭାସ ପାଏ, ତାର ବିରାଟ ମହିମାରେ ସେ ଅଭିଭୂତ ଓ ଆବିଷ୍ଟ ହୋଇ ରହେ । ଅନନ୍ତମୟ ମହାସମୁଦ୍ରକୁ ସେ ବେଳାଭୂମିରେ ଠିଆ ହୋଇ କଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ପାରିବ ? ତା'ର ଅବସାଦ ଆସେ, ଆପଣା କବିତ୍ୱର ପ୍ରକାଶମୁଖରତା ଯେ ତାକୁ ସେହି ଅନନ୍ତମୟ ପାଖରେ ପହଞ୍ଚାଇ

୨୭ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୩୪ଶ ବୋଲି ।

ଯାଇବ, ସେ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ସନ୍ଦିହାନ ହୋଇପଡ଼େ । ତା’ର ସ୍ପଷ୍ଟ ମନେ ହୁଏ ଯେ ଅସଲ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟର ପ୍ରାପ୍ତି ଏ ପଥଦ୍ୱାରା ଅସମ୍ଭବ । ସାଧ୍ୟ ସହିତ ଏକାକାର ନହେଲେ, କ୍ଷୀରନୀରର ଅଭେଦ ପଦ୍ଧତିରେ ମନକୁ ଲୀନ କରି ନଦେଲେ ତପସ୍ୱୀର ସକଳ ତପସ୍ୟା ଅନ୍ତିମ ଆଧାରରେ ପହଞ୍ଚି ପାରିବ ନାହିଁ । ଲକ୍ଷ୍ୟବସ୍ତୁ ସହିତ ମନ ଓ ଧ୍ୟାନରେ ଏକୀଭୂତ ହୋଇଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ଆପଣା ରଚନାର ଚରମ ସିଦ୍ଧି ହିସାବରେ ଏହାହିଁ ଥିଲା ପ୍ଲେଟୋଙ୍କର କାମ୍ୟ । ଏହାହିଁ ମଧ୍ୟ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ମାନସ-ସ୍ୱପ୍ନ ଥିଲା । କେବଳ କାବ୍ୟରଚନାର ଭୃତ୍ତୁଷାକୁ ସେ ପାପ ଓ ଅକର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୋଲି ମନେ କରୁଥିଲେ । ଅନଙ୍ଗତମାୟୁ ବ୍ରହ୍ମର ସରସ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇଯିବା ତାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରୁ ନ ଥିଲା । ତେଣୁ ସମସ୍ତ କାବ୍ୟକଳାକୁ କେବଳ ସାଧନ କରି ରଖି ପଥଶେଷରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଏକୀଭୂତ ହୋଇଯିବାହିଁ ତାଙ୍କର ଆଦର୍ଶ ହୋଇ ରହିଥିଲା ।

ଯେଣିକି ଗ୍ରହିଁଲେ ମହାଶୂନ୍ୟ ଶୂନ୍ୟ ନ ଦିଶଇ ଆଖାଶାଖା,
କେଉଁ ମତ୍ତଗର୍ବେ ବଚନ କହିବ ହୃଦରେ ପଶୁଛି ଢକା ।
ଯେ ଜନ ଭଜିଲା ଯା ମନ ମଜିଲା କେ କରିବ ତାକୁ କସ,
କବିତ୍ୱପଣେ ମୁଁ ଯାହା ବୁଝାଇଛି ଏତିକ ମୋହର ଦୋଷ ।
ବୋଲିବେ ଜଗତ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ହୋଇ କରୁଛନ୍ତି ଅପକୃତ,
ପାଖେ ନ ବସିଲେ ମନେ ନ ରସିଲେ କହି ନୋହେ ସିରି ଅର୍ଥ (୨୭) ॥

ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ସମୟ ହେଉଛି ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଭଞ୍ଜଯୁଗ । ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ବିଜୟବାନା ଉଡ଼ୁଛି, ବଙ୍ଗଳା ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନରେ ଓଡ଼ିଶାର ପୁରପଲ୍ଲୀ ଉତ୍ଫୁଲ୍ଲ ହୋଇ-ପଡ଼ୁଛି । ରାଧାକୃଷ୍ଣଙ୍କର ରସଲୀଳାକୁ ଧର୍ମସାପେକ୍ଷ ଓ ଧର୍ମନିରପେକ୍ଷ ଉଭୟ ରୂପ ଦେଇ ଭଞ୍ଜ-ମଣ୍ଡଳର ଗ୍ରହମାନେ ଲୀଳାରସର ପ୍ଲାବନ ତଳେ ମଜ୍ଜିତ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି । ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ପ୍ରଧାନ ଭାବରେ ରାଜ-ପୋଷିତ ଲୋକସ୍ୱୀକୃତ ଧର୍ମ ହୋଇ ରହିଛି । ଏତିକବେଳେ ମହିମାଧର୍ମ ତଥା ଏହାର କବି ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ । ଭୀମଭୋଇ କୌଣସି ରାଜସଭାରେ ରସିକ ବା ଗୁଣଜ୍ଞଙ୍କର ସ୍ୱୀକୃତି କେବେ ପାଇନାହାନ୍ତି ।

୨୭ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୩୬ଶ ବୋଲି ॥

ନୂତନ ଧର୍ମର ଗୂଢ଼ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ସାରକଥାମାନ ଲୋକମନର ଗ୍ରହଣୀୟ କରିବାକୁ ସେ କାବ୍ୟ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର କବିତା ପ୍ରଥମେ ଗଡ଼ଜାତର ଗାଁ ଗହଳରେହିଁ ଅନୁଭୂତ ହୋଇଛି । [ମହିମାଗୋସାଇଁ ଆପଣାର ପରିବ୍ରାଜକ ଜୀବନରେ ଯେତେ ଜାଗାରେ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନର ଆୟୋଜନ କରିଛନ୍ତି, ସବୁଠାରେ ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ଲିଖିତ ଭଜନମାନ ଗାନ କରାଯାଇଛି ।]

ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ଭଜନମାନ ଭକ୍ତ ଓ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ମୁହେଁ ମୁହେଁ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଆସିଥିଲା । ଅଳ୍ପଦିନ ତଳେ ଏଥିରୁ ଦୁଇଶହ ଭଜନ ପ୍ରାଚୀସମିତି ତରଫରୁ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି । ଆହୁରି ଅନେକ ଭଜନ ଓଡ଼ିଶାର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ବିକ୍ଷିପ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣିହିଁ ଭୀମଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗ୍ରନ୍ଥ । କେବଳ ମହିମାଧର୍ମୀ କାହିଁକି, ସାଧାରଣ ଗୃହସ୍ଥ ଓ ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ପାଖରେ ଏହାର ଆଦର ଅତି ବେଶୀ । ଏହାଛଡ଼ା ତାଙ୍କର ଆଦ୍ୟନ୍ତ ଗୀତା, ବ୍ରହ୍ମନିରୂପଣ ଗୀତା, ନିର୍ବେଦ ସାଧନ, [ନିର୍ବାଣନାମ ଗୀତା] ଅଷ୍ଟକବିହାରୀ ଗୀତା ଓ ଅନେକ ଚଉତିଶା ଆଜସୁଦ୍ଧା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ପାରିନି । ହୁଏତ ଆହୁରି ଏକାଧିକ ମୂଲ୍ୟବାନ ଗ୍ରନ୍ଥ ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଅନାବିଷ୍କୃତ ଭାବେ ପଡ଼ି ରହିଛି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ତାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥରେ କଳିଭାଗବତ ନାମକ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଆଉ ଗୋଟିଏ ପୋଥିରୁ ଅଂଶମାନ ଉଦ୍ଧାର କରିଅଛନ୍ତି । ଖଲିଆପାଲି ଗାଦିରେ ବ୍ରହ୍ମ ସଂଯୁକ୍ତ ଗୀତା ବୋଲି ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଲେଖା ଏକ ଅସମାପ୍ତ ପୋଥି ରହିଅଛି ।

ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେଉଁ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ସମ୍ରାଟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକୃତ, ସେହି ପର୍ଯ୍ୟାୟ କାବ୍ୟରଚନା ଓ ଅକ୍ଷରବିନ୍ୟାସର ନାନା ବୃତ୍ତିଭଙ୍ଗୀ ଓ କାରିଗରୀରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ଲୋକମନକୁ ହଠାତ୍ ଆକର୍ଷଣ କରିନେବା ଲାଗି ଏ ବୃତ୍ତିଭଙ୍ଗୀର ଯଥେଷ୍ଟ ଶକ୍ତି ଅଛି । ଭୀମଭୋଇ ମଧ୍ୟ ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ ଆପଣା ରଚନାରେ ଏହି ଗଠନ-ବୃତ୍ତିଭଙ୍ଗୀ ଦେଖାଇବାକୁ ଛାଡ଼ିନାହାନ୍ତି । ଏପରିକି ଅନେକ ସମୟରେ ରଚନାକୁ ଦୁର୍ବୋଧ କରି ସେ ଏକାପଦରେ ଦୁଇପଦର ଚତୁର ସମାବେଶ ମଧ୍ୟ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ତଥାପି ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟର ଚଉତିଶା, ନବାକ୍ଷରୀ ଛନ୍ଦ ଓ

ସରଳ ଶବ୍ଦ ଭଣ୍ଡାରର ପ୍ରୟୋଗ କରିବାରେ ସେ ଆଦୌ କାର୍ପଣ୍ୟ ଦେଖାଇନାହାନ୍ତି (୨୮) ।

ଆମର ଇତିହାସରେ ରାମାୟଣ ଓ ମହାଭାରତର କାହାଣୀ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ ଓ ପରିଚିତ । ଶବ୍ଦାର୍ଥ ବା ଘଟଭେଦ ବୁଝାଇବାକୁ ଯାଇ ଭୀମଭୋଇ ଏହିସବୁ ସୁପରିଚିତ କଥାମାନଙ୍କର ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ରାମ ଶିବଧନୁ ଭାଙ୍ଗି ସୀତାଙ୍କୁ ଆଣିଲାପରି ସତ୍ୟବଚନ ରୂପିଣୀ ସୀତାଙ୍କର ବିବାହ କପରି ସତ୍ୟବ୍ରହ୍ମରୂପୀ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କସହିତ ହୋଇପାରିଲା, ଭୀମଭୋଇ ଅତି ଚମତ୍କାର ଭାବେ ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ପରିଚିତ ଉପମାର ଅବତାରଣାଦ୍ୱାରା ନିଗୂଢ଼ ଆତ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ବୁଝିବା ଅନେକ ସହଜ ହୋଇପଡ଼ିଛି ।

ଭୀମଙ୍କର ରଚିତ ଅଧା-ବଙ୍ଗଳା ଭାଷାରେ ଲିଖିତ 'ମହିମାବିନୋଦ' ବୋଲି ଏକ ବିରାଟ ଗ୍ରନ୍ଥ ଖଲିଆପାଲି ଗାଦିରେ ଅଛି । ତାଙ୍କ ନାମରେ କେତେକ ବଙ୍ଗଳା ଭଜନ ମଧ୍ୟ ଚଳିଆସୁଅଛି । ସେହିସମୟରେ ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ସହିତ ଅନେକ ବଙ୍ଗାଳୀ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଥିଲେ । ହୁଏତ ସେମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରିବାଲାଗି ଭୀମଙ୍କର ଭକ୍ତମାନେ କେତୋଟି ଭଜନ ବଙ୍ଗଳାରେ ଅନୁବାଦ କରି ଦେଇଥିଲେ । ଅଥବା ବଙ୍ଗଳା ସଂକୀର୍ତ୍ତନର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାଲାଗି ମହିମାଧର୍ମର କେତୋଟି ଭଜନ ହୁଏତ ବଙ୍ଗଳାଭାଷାରେ ରଚିତ ହୋଇଥିଲା ।

ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କର ମତ ହେଉଛି:—
"ଭକ୍ତ ଭୀମଭୋଇ ବଙ୍ଗଳା ଭଜନ ନିଜେ ଲେଖିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକାଶ ସମୟରେ

---

୨୮ । ଉଦାହରଣ ସ୍ୱରୂପ:—

ମୃତୋକ୍ଷ ଖେଦ ପ୍ରୀତି ପାଞ୍ଚନା ଗ୍ରାହ୍ୟର୍ଥ ଶ୍ରୁତି
ଛିଦ୍ରପ୍ରିଷ୍ଟ ଯୁକ୍ତ ମୂର୍ତ୍ତି ଅଛନ୍ତି ରହି,
ମଭ୍ଦାନ ପାବ ଏହି   ଅଶତ୍ରିଏ ଛବ ଧୋଇ
ଧଇତକ କାରଜକୁ ସ୍ପ୍ରିତକୁ ଲହି;
ଯଟବ୍ୟୋତାକ୍ଷ ମନ୍ତ୍ର ପ୍ରମୋଦେ
ଭଣେ ଭୀମ କନ୍ଧ ଛନ୍ଦ ତରିଶ ପଦେ
[ଭୀମଙ୍କର ଅପ୍ରକାଶିତ ଗ୍ରନ୍ଥ 'ମନୁମଣ୍ଡଳ'ରୁ]

ନିତାନ୍ତ ଆବଶ୍ୟକ ପଡ଼ିବାରୁ ତହିଁର ସଂଶୋଧନ କରାଯାଇଥିଲା । ପୂର୍ବେ ଓଡ଼ିଶା ବଙ୍ଗଳା ସହିତ ମିଳିତ ଥିବା ସମୟରେ ସାଧାରଣ ଓଡ଼ିଶାବାସୀ ବଙ୍ଗଭାଷାକୁ ଇଂରେଜୀ ରାଜଭାଷା ପରି ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ମନେ କରୁଥିଲେ । ସେମାନେ ସଂକୀର୍ତ୍ତନରେ ଅଧା ବଙ୍ଗଳା ଗୀତ ଗାନ କରି ବିଶେଷ ଆନନ୍ଦ ଲାଭ କରୁଥିଲେ । ସେହି ସାଧାରଣ ଲୋକଙ୍କୁ ଉତ୍ସାହିତ କରିବାଲାଗି ଓ ଯୁଗୋପଯୋଗୀ ମନେ କରି ଭୀମ ସାମାନ୍ୟ କେତୋଟି ଅଧା ବଙ୍ଗଳା ଗୀତ କରିଥିଲେ । ସେଉଁଠାରେ ଲୋକେ ସକାମ ଭାବଲୀଳାରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇଥିଲେ, ଭୀମ ସେହି ସକାମ ଭାବକୁ ନିଷ୍କାମ ଆଡ଼କୁ ଟାଣି ଆଣିବା ପାଇଁ ସର୍ବଦା ଯତ୍ନ କରିଥିଲେ ।”

ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଓ ଶୀଳଚନ୍ଦ୍ର ମହିମାଧର୍ମର ଆଲୋଚନା ସହିତ ଯଥା ସ୍ଥାନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହେବ । କାରଣ ଭୀମଙ୍କର ରଚନା ମହିମାଧର୍ମ-ଦର୍ଶନର କେବଳ ପଦ୍ୟକୃତ ରୂପାନ୍ତର ମାତ୍ର । ଭକ୍ତ ଓ କବି ହିସାବରେ ଭୀମଭୋଇ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସହିତ ପୁତ୍ର ଭାବରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇଥିଲେ ।

ଘରଦ୍ୱାର ଇଷ୍ଟ ବନ୍ଧୁବର୍ଗ ଛାଡ଼ି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ ବୁଲୁଛୁ ଆସି,
ମୋହର ପିତାର ରଚିଲା ଜଗତେ ଖେଳ କରୁଅଛୁ ବସି ॥ (୨୯)

୨୯ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି, ୩୩ଶ ବୋଲି ।

(ଡ) ମହିମାଧର୍ମର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଧାନ ବ୍ୟକ୍ତି

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ଶିଷ୍ୟ-ପ୍ରକରଣଟି ବେଶ୍ କୌତୂହଳଜନକ । ଜଣେ ମହାପୁରୁଷ ତପସ୍ୟାରେ ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରି ସେହି ସିଦ୍ଧିର ଫଳକୁ ଲୋକସମକ୍ଷରେ ବିତରଣ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଅତି ଆକସ୍ମିକ ଅଥଚ ନିର୍ଣ୍ଣିତ ଭାବରେ ତାଙ୍କ ପଛରେ ଏକ ଦଳ ଶିଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ମିଳିଯା'ନ୍ତି । ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର ବିଶ୍ୱାସ ଯେ ଭଗବାନ ଧର୍ମ-ସଂସ୍ଥାପନାର୍ଥ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଇଚ୍ଛାକଲାକ୍ଷଣି ତାଙ୍କର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ଭକ୍ତ-ଗୋଷ୍ଠୀଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ଲୀଳାକ୍ଷେତ୍ରର ବିଭିନ୍ନ ସ୍ଥାନରେ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦିଅନ୍ତି । ପଞ୍ଚସଖା ପାଞ୍ଚଯୁଗରେ ଭଗବାନଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅବତାର ବେଳେ ଦେହ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବାର ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଭୂମିଷ୍ଠ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଭକ୍ତମାନେ ମଧ୍ୟ ଜନ୍ମ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ଏବଂ ଚୈତନ୍ୟ-ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କ ସହିତ ମିଳିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ମହିମାଧର୍ମର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ଯେ ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ମହିମା ସ୍ୱାମୀ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ସ୍ଥିର କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସକଳ ସିଦ୍ଧପୁରୁଷଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ନରଦେହ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଇଥିଲେ ।

ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ-ସଂସ୍ଥାପକମାନଙ୍କର ଜୀବନଚରିତରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରି ଆପଣା ଆପଣାର ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପାଇବା ମାତ୍ରକେ ସେମାନେ କେତେକ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ନିଜର ଶିଷ୍ୟତ୍ୱରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରନ୍ତି । କେତେକ ଶିଷ୍ୟ ସ୍ୱପ୍ନାଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ଆପଣା ଛାଏଁ ଗୁରୁଙ୍କ ସହିତ ମିଳିତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ଆଉ କେତେକଙ୍କୁ ଗୁରୁ ନିଜେ ନିର୍ବାଚିତ କରି ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି (୧) ।

ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ଅବତାର ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କର ପ୍ରଥମ ଶିଷ୍ୟ ହେଉଛନ୍ତି ଗୋବିନ୍ଦ ବାବା । ଗୋସାଇଁ କପିଳାସ ପର୍ବତ ଉପରେ ଆତ୍ମଯୋଗ-ସମାଧିରେ ନିମଗ୍ନ ଥିବା ସମୟରେ ଗୋବିନ୍ଦ ବାବା ତାଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ତାଙ୍କର ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ମହିମା ଗୁରୁ ତାଙ୍କୁ ନୂତନ ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷା ଦେଇଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କ ଆଗରେ ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଆଚାରମାନ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିଲେ ।

---

୧ । Sociology of Religion Joachim Wach; P. 136

"ଅଲେଖ ଲୀଳା" ନାମରେ କୌଣସି ଏକ ଓଡ଼ିଆ ପୋଥିରୁ ନଜିର ଦେଇ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ଲେଖିଛନ୍ତି ଯେ ଭଗବାନ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରି ପ୍ରଥମେ ବଉଦ ରାଜ୍ୟର ଗୋଳାସିଂଗା ଗ୍ରାମକୁ ବିରାଜମାନ ହୋଇଥିଲେ । ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମଧ୍ୟ ନୀଳାଚଳକ୍ଷେତ୍ର ଛାଡ଼ି ସେହି ଗ୍ରାମରେ ତାଙ୍କ ସହିତ ଯୋଗ ଦେଇଥିଲେ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁ 'ଅଲେଖ ଲୀଳା' ପୋଥିର ବୁଦ୍ଧସ୍ୱାମୀଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନୀବୁଦ୍ଧ ଓ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ବା ପଦ୍ମପାଣି ରୂପେ କଳ୍ପନା କରିଅଛନ୍ତି । କେବଳ 'ଅଲେଖଲୀଳା' ପୋଥିରୁ ନୁହେଁ, ମହିମା ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅନେକ 'ମହନ୍ତ' ଙ୍କ ଠାରୁ ମଧ୍ୟ ସେ ଏ ବିବରଣୀ ସଂଗ୍ରହ କରିଅଛନ୍ତି (୨) ।

ସବୁପ୍ରକାର ମହନ୍ତଗିରିର ମୂଳୋତ୍ପାଟନ କରି ମହିମାଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା, ତେଣୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁ କେଉଁ 'ମହନ୍ତ'ଙ୍କଠାରୁ ଏସବୁ ଖବର ସଂଗ୍ରହ କଲେ ତାହା ଠିକ୍ ଠିକ୍ ଅନୁମାନ କରାଯାଇ ପାରେନାହିଁ । ମହିମା ଧର୍ମର ଇତିହାସ ପୁସ୍ତକରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କପିଳାସରେ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣକରି ଗୋବିନ୍ଦବାବା ବଉଦ ରାଜ୍ୟର ଗୋଳାସିଂଗା ଗ୍ରାମରେ ରହି ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରିବାକୁ ଆଦିଷ୍ଟ ହୋଇ-ଥିଲେ । ମହିମାଗୋସାଇଁ ଯେତେବେଳେ ଭୀମଙ୍କର ପାଖକୁ ପ୍ରଥମ କରି ଯାଇଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଗୋବିନ୍ଦ ବାବା ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଅନୁଗମନ କରିଥିଲେ । ମହିମା ଧର୍ମର ପ୍ରଥମ ଦଳ ପରସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କୁ ପରସନ୍ନ୍ୟାସର ଦୀକ୍ଷା ଦେବା ଏହି ଗୋବିନ୍ଦ ବାବାଙ୍କ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଥିଲା । ମହିମା ଗୋସ୍ୱାମୀଙ୍କ ପରି ମଧ୍ୟ ଗୋବିନ୍ଦ ବାବାଙ୍କଠାରେ ଅନେକ ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତି ରହିଥିଲା । ନାନା ଉପଲକ୍ଷ୍ୟରେ ଦୁର୍ଗ ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା, ଜଳ ଉପରେ ଗମନ କରିବା, ଶବରେ ପୁନର୍ବାର ଜୀବନ୍ୟାସ କରିବା, ପର କାୟରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ପ୍ରଭୃତି ନାନା ପ୍ରକାର ଅତିମାନୁଷିକ ଶକ୍ତିମାନ ତାଙ୍କର ଥିଲା ବୋଲି ମହିମା-ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ଅଛି ।

ନୀଳାଚଳର ଜଗନ୍ନାଥ ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ପରେ ଗୋବିନ୍ଦ ବାବା ଭିତରେ ରୂପ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ବୋଲି ମହିମା-ପନ୍ଥୀ

୨ । Modern Buddhism & etc : P. 152-4

ମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ । ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ବିବରଣ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ (୩) ।

ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥବାବା ମହିମା-ଧର୍ମର ସାଧନମାର୍ଗ ଓ ଇତିହାସ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି 'ଚିନ୍ମୟ ବ୍ରହ୍ମଗୀତା' ବୋଲି ଖଣ୍ଡେ ପୁସ୍ତକ ଲେଖିଛନ୍ତି । ଦ୍ୱାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ 'ପ୍ରବୁଦ୍ଧାବତାର ଯୋଗ' ପ୍ରକରଣରେ ସେ ଗୋବିନ୍ଦ-ବାବାଙ୍କ ଜୀବନ-ସମ୍ପର୍କୀୟ କେତେକ ସୂଚନା ଦେଇଅଛନ୍ତି ।

ଆଦି ଜଗନ୍ନାଥ ତ୍ୟାଗ କରି ନିତ୍ୟଧାମ,
ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ବେଶେ ଭ୍ରମି ନାନା ପୁରଗ୍ରାମ ।
ପ୍ରବୁଦ୍ଧାବତାର ଗୁରୁଙ୍କର ଭାବ ଜାଣି,
ମନ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବଦା ଗୁରୁନାମ ଗୁଣି ।
କପିଳାସ ଗିରିକୁ ସେ କଲେ ଆଗମନ,
ଜଗତ୍‌ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ପସ୍ତୁର କରିଲେ ଦର୍ଶନ ।
× × ×
ତବ ଅଭୟ ଚରଣ କରୁଣା ହେବାରୁ
ବିଜେ କରି ଆସିଅଛୁ ମହାନିତ୍ୟପୁରୁ ।
× × ×
ଏହିରୂପେ ଜଗନ୍ନାଥ କଲେ ବହୁସ୍ତୁତି,
ସାଷ୍ଟାଙ୍ଗେ ଶରଣ ପଶି କରିଲେ ବିନତି ।
ଶ୍ରୀଗୁରୁ ମହିମା ସ୍ୱାମୀ ଭଣିଲେ ବଚନ,
ବହୁ ଭାଗ୍ୟବଳେ ତୁମ୍ଭେ ଆସିଲ ଏ ସ୍ଥାନ ।
× × ×
ପୂର୍ବନାମ ଭୂଷଣକୁ ତେଜି ଯେ ଭକତେ,
ଅଲେଖ ଅବ୍‌ଧୂତ ବାନା ଧରି ଶିରଗତେ ।
ଆଜଠାରୁ ତୁମ୍ଭନାମ ହୋଇଲା ଗୋବିନ୍ଦ,
ଆଦ୍ୟ ସିଦ୍ଧ ବାବାପଦେ ହୁଅ ଯେ ଆନନ୍ଦ ।

---

୩ । ଉତ୍ତରାର୍ଦ୍ଧ କାର୍ତ୍ତିକ କପିଳାସେ ଯାଇଁ
ଗୋବିନ୍ଦ ଦାସ ଭେଟିଲା,
ରତ୍ନବସ୍ତ୍ର ଆୟୁ ଅଳଙ୍କାର ତେଜି ଶୂନ୍ୟ ଗୁରୁ ବାନା ନେଲା ରେ ।
ଋଷି ଭକ୍ତେ ହୋଇଲେ, ରହି ଆଜ୍ଞା ସେବାରେ ଖଟିଲେ ॥
—ଚଉତିଶା ମଧୁଚନ୍ଦ୍ର (ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା—୫୩ମ ଖଣ୍ଡ)

କୁମ୍ଭୀବୃକ୍ଷର ବଲ୍‌କଳ ଭେକ ଯେ କୌପୀନ,
ଶ୍ରୀହସ୍ତରେ ଗୋବିନ୍ଦଙ୍କୁ କଲେକ ପ୍ରଦାନ ।
ମହିମା ଧର୍ମର ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଉପଦେଶ,
ସୁଚିତ୍ତରେ ଗୁ ରୁଦେବ କରିଲେ ପ୍ରକାଶ । (୪) ।

ପ୍ରଥମ ଦଳର ପରସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ନୃସିଂହବାବାଙ୍କ ନାମ ଉଲ୍ଲେଖ ଯୋଗ୍ୟ । ତାଙ୍କର ଜୀବନ କାହାଣୀ ମଧ୍ୟ ବେଶ୍ କୌତୁହଳପୂର୍ଣ୍ଣ । ନୃସିଂହ ବାବା ଦିନେ ରାତିରେ ଆପଣା ଘରେ ଶୋଇଛନ୍ତି, ଏହି ସମୟରେ ନିଜେ ମହିମାଗୋସାଇଁ ତାଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଉଭା ହୋଇ କହିଲେ, 'ନୃସିଂହ, ଧର୍ମ ସଂସ୍ଥାପନ କରିବାଲାଗି ପ୍ରଭୁ ମର୍ତ୍ତ୍ୟରେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ଏହି ସଂସାରର ମାୟା ମୋହରେ ନ ପଡ଼ି ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଅନୁଗତ ଭାବେ ମହିମାଧର୍ମର ପ୍ରଚାରପ୍ରସାର କରିବାଲାଗି ତୁମ୍ଭେ ପିତାମାତାଙ୍କ ଅନୁମତି ନେଇ ଗୃହତ୍ୟାଗ କରି ଓ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ସାକ୍ଷାତ କର ।' ନୃସିଂହ ନିଦରୁ ଉଠି ଅନାଇଲା ମାତ୍ରକେ ପ୍ରଭୁ ଅଦୃଶ୍ୟ ହୋଇଗଲେ । ପିତାମାତା ସ୍ୱଜନଙ୍କଠାରୁ ଅନୁମତି ଗ୍ରହଣ କରି ଛଅଦିନ ବାଟ ଚାଲି ଚାଲି ଶେଷରେ ସେ ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ ଲାଭ କଲେ । ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କୁ ମୋଟେ ଷୋଳବର୍ଷ ବୟସ । ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଦେଶରେ ଗୋବିନ୍ଦ ବାବା ନୃସିଂହଙ୍କୁ ପୁଣି ତାଙ୍କ ପିତାମାତାଙ୍କଠାରୁ ଧର୍ମ ଦାଣ୍ଡରେ ଭୋଜନ କରାଇ ଆଣିଲେ (୫) । ଗୋବିନ୍ଦବାବାଙ୍କ ପରେ ଯେଉଁ ସାତଜଣ ତ୍ୟାଗୀ ବ୍ୟକ୍ତି ମହିମାଧର୍ମର ପରସନ୍ନ୍ୟାସ ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ, ନୃସିଂହବାବା ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଜଣେ । ସେ ଥରେ ଏକ ନରହତ୍ୟା ମକଦମାରେ ବୃଥା ଅଭିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ଚୌଦମାସ ଜେଲ୍ ଭୋଗିଥିଲେ । କାରାମୁକ୍ତ ହେବାପରେ ସେ ମହୁଲପଡ଼ା (ଢେଙ୍କାନାଳ) ଗ୍ରାମରେ ଆଶ୍ରମ କରି ରହିଥିଲେ । ଏହାର କେତେକ ବର୍ଷ ଉତ୍ତାରୁ ୧୨୯୨ ସାଲରେ ସେହି ଗ୍ରାମରେ ତାଙ୍କର ସମାଧି ହୋଇଥିଲା । ସେ ସମାଧି ବର୍ତ୍ତମାନ ମଧ୍ୟ ରହିଅଛି ।

ଗୋବିନ୍ଦ ବାବାଙ୍କ ସମେତ ଏକାଦିକ୍ରମେ ଜଣ ମହିମାଧର୍ମର ପରସନ୍ନ୍ୟାସ ପନ୍ଥାରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହୋଇସାରିବା ପରେ ନନ୍ଦବାବା ଏହି

୪ । ଶନ୍ନ୍ୟସ୍ତ ବ୍ରହ୍ମଗୀତା : ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା; ୧୨ଶ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୫ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ : ପୃ ୬୮

ଧର୍ମର ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ନନ୍ଦବାବାଙ୍କର ପିତାମାତା ହଠଯୋଗୀ ଥିଲେ । ତାଙ୍କୁ ଅଢ଼େଇବର୍ଷ ସମୟରେ ତାଙ୍କର ବାପା ମରିଗଲେ ଓ ତାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମାତା ମଧ୍ୟ ପୂର୍ବାଭିମୁଖରେ ପଦ୍ମାସନରେ ଉପବିଷ୍ଟ ହୋଇ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ । ନନ୍ଦବାବାଙ୍କର ବାଲ୍ୟଜୀବନ ମାମୁଁ ଘରେ କଟିଥିଲା । କ୍ଷତ୍ରିୟକୁଳର ପିଲା ହିସାବରେ ସେ ଧନୁର୍ବିଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷାକରି ଥରେ ଜଙ୍ଗଲକୁ ଶିକାର କରିବାକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଜଙ୍ଗଲରେ ହରିଣ-ମାନଙ୍କୁ ଦେଖି ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଗଲେ ଓ ଶିକାର ନ କରି ଘରକୁ ଫେରି ଆସିଲେ ।

ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସ୍ୱଭାବତଃ ତାଙ୍କର ମନ ଆକୃଷ୍ଟ ହେଲା ଓ ଆପଣା ଗ୍ରାମରେ ଏକ ଭଗବତ୍-ମଣ୍ଡଳୀ କରି ଭାଗବତ ପାଠ ଓ ନାମ ଭଜନ ଆରମ୍ଭ କଲେ । ସାଂସାରିକ ବିଷୟରେ ଉଦାସ ଅବଲମ୍ବନ କରି ସେ ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟ ପାଳନ କରୁଥାନ୍ତି । ଥରେ ଥରେ ରାତିରେ ସମାଜର ଅନେକ ଲୋକଙ୍କୁ ନେଇ ବନରେ ଭଗବତ୍ ଗୋଷ୍ଠୀ କରୁଥାନ୍ତି ।

ଥରେ ଜଙ୍ଗଲରେ ସାତଦିନକାଳ ଭାଗବତ-ପାରାୟଣ ହେଲା । ନନ୍ଦବାବା ସତେ ଯେପରି ସେଇଥିରେ ବିହ୍ୱଳ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ ।

କିଛିଦିନ ପରେ ସେ ଥରେ ପୁରୀକୁ ଯାଇଥିଲେ । ସେଠାରେ ଥିବା ଅଶ୍ଳୀଳ ମୂର୍ତ୍ତିମାନ ଦେଖି ତାଙ୍କର ଅଶ୍ରଦ୍ଧା ଜାତ ହେଲା ଏବଂ ନିରାଶ ହୋଇ ସେ ଘରକୁ ଫେରି ଆସିଲେ । ଏହି ଅବସରରେ ଜଣେ ପରମହଂସ ଭଗବାନ ବାବା ତାଙ୍କର ଗ୍ରାମକୁ ଆସିଥିଲେ ! ତାଙ୍କର ଠାରୁ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଶୁଣି ନନ୍ଦବାବାଙ୍କର ବୈରାଗ୍ୟ ଓ ଧର୍ମବାସନା ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଲା । ଆତ୍ମୀୟସ୍ୱଜନଙ୍କୁ ଧରି ସେ ମହିମାଗୋସାଇଁଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ୍ କରିବାକୁ ଆସିଲେ । ମାତୁଳଙ୍କର ସମ୍ମତି ଗ୍ରହଣ କରି ଗୋସାଇଁ ନନ୍ଦବାବାଙ୍କୁ ସମ୍ପ୍ରଦାୟଭୁକ୍ତ କଲେ ଓ ନୃସିଂହବାବା ତାଙ୍କୁ ପରମହଂସ ପନ୍ଥାରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରାଇଲେ । ଏହିପରି କସ୍ମାନବେ ଜଣ ପରମହଂସ-ଗୋଷ୍ଠୀରେ ଭୁକ୍ତ ହେବା ପରେ ଏହି କ୍ରମ ଆପାତତଃ ସ୍ଥଗିତ ରହିଲା ।

ଭୀମଭୋଇଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ଆଉ ଯେତେ କବି ଆପଣାର ଚୌତିଶା ଓ ଭଜନଦ୍ୱାରା ମହିମା-ଧର୍ମକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଅଛନ୍ତି, ଜୟକୃଷ୍ଣ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅନ୍ୟତମ । ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ଭଜନ ପରି ତାହାଙ୍କର ଭଜନଗୁଡ଼ିକ ଅତି ସରଳ ଓ ହୃଦୟଗ୍ରାହୀ । ଓଡ଼ିଶାର ଅର୍ଦ୍ଧଶିକ୍ଷିତ,

ସମାଜର ନିମ୍ନସ୍ତରର ଲୋକେ କିପରି ଆପଣାର ସରଳ ସହଜ ରଚନା-ମଞ୍ଜୁଷା ଦ୍ୱାରା ଭାଷାର କରୁଣ ପ୍ରାଣଟିକୁ ସଜୀବ ରଖିପାରିଥିଲେ, ସେକଥା ଭାବିଲେ ପ୍ରକୃତରେ ବିସ୍ମିତ ହେବାକୁ ହୁଏ । ଭାଷାର ସେ ସହଜ ପ୍ରକାଶ-ଶକ୍ତି କ୍ରମେ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଯାଉଛି । ସାହିତ୍ୟ କ୍ରମେ ଆପଣା ଚଳିରେ ନାନା ଗ୍ରନ୍ଥି ସୃଷ୍ଟି କରି ଗତି କରିବାକୁ ଭଲ ପାଇଲାଣି । ପ୍ରାଚୀ ସମିତିରୁ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିବା 'ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ'ର ମୁଖବନ୍ଧରେ ସମ୍ପାଦକ ଏହି ଆଶଙ୍କାର ସୂଚନା ଦେଇଅଛନ୍ତି ।

ଜୟକୃଷ୍ଣ ଜାତିରେ ଚଷା ଥିଲେ (୬) । ମହିମାଗୋସେଇଁଙ୍କର ଜୀବଦ୍ଦଶାରେ ସେ ତାଙ୍କଠାରୁ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱମାନ ଶୁଣି ସେଇଦିଗରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ବୋଲି ତାଙ୍କର ଭଜନରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । (୭) । ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ପରି ସେ ମଧ୍ୟ ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ପ୍ରେରଣାରେ କବିତ୍ୱଶକ୍ତି ଲାଭ କରିଥିଲେ ବୋଲି ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ଗୁରୁ ଦେବାରୁ କହାଇ ତେଣୁ ଲେଖୁଅଛି ମୁହିଁ
ଯୋହିଲେ ଜାଣନ୍ତି ଯାହିଁ ଗୁଣ ସମସ୍ତେ ॥
ପୁଣି, ଆଜ୍ଞା ପଡ଼ୁଛି ଯାହା ଦେଉଛି ଲେଖି
କବି ପସରା ମୁଣ୍ଡେ ବୁହାଇ ଦେଇ ଦାଣ୍ଡେ
ବୁହାଉଛନ୍ତି ଭୁଣ୍ଡେ ଭଜନା ଡାକ ।
ଗୁରୁଙ୍କ ଆଜ୍ଞା ବୋଲି, ତେଣୁ ପ୍ରଚେ ପାଇଲି
କହୁଛି ଜୟମ୍ କର ଧର୍ମକୁ ସାକ୍ଷୀ ॥ (୮)

---

୬ । ବୋଲେ ଜୟକୃଷ୍ଣ ଚଷା • • ଶ୍ରୀଗୁରୁ ପାଦେ ଭରସା
ଭବାବ୍ଧି ଚରଣେ ଆଶା ପରକାଶ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ॥ ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ ପୃ ୬୦

୭ । ସ୍ୱାମୀରୁ ଆଜ୍ଞା ଶୁଣିଛି, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନେତ୍ରେ ଦେଖିଛି
ମନରୁ ନୋହେ ମୁରୁଛି ନେତ୍ରେ ପରେ ଆସି ଝୁଲେ ଗୋ ॥
—ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ ୬୬

୮ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ ୧୫୬ ଓ ୧୬୧

ମହିମାଧର୍ମର ବର୍ତ୍ତମାନ ଜୀବିତ ପରମସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଦୀନବନ୍ଧୁ ବାବା ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠ । ଏହାଙ୍କର ବୟସ ଅଠାନବେ ବର୍ଷ । ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ଓ ଶ୍ରୀ ଅନନ୍ତଚରଣ ବାବା ବର୍ତ୍ତମାନ ଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ପିଣ୍ଡ ସ୍ୱରୂପ । ଆପଣାର ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ ଓ ଅଧ୍ୟବସାୟ ଫଳରେ ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥବାବା ଲୋକସାଧାରଣଙ୍କୁ ମହିମାଧର୍ମ ପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ କରି ପାରିଛନ୍ତି । ବଙ୍ଗୀୟ ସାହିତ୍ୟ ପରିଷଦର ଏକ ସଭାରେ ସେ ମହିମାଧର୍ମର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ କରି ଧର୍ମର ଗୌରବ ବଢ଼ାଇଛନ୍ତି । ଅବଧୂତ ଅନନ୍ତଚରଣ ବାବା ସ୍ୱଭାବତଃ ନୀରବ ଓ ନିରଭିମାନ । ସେ ମହିମାଧର୍ମର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବଡ଼ କାମରେ ଥାନ୍ତି, ଅଥଚ କଦାପି ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ତାଙ୍କର ଦୁଇଟି ପୁସ୍ତକ 'ଯମନିୟମ ଶିକ୍ଷା' ଓ 'ଯୋଗ ଚିନ୍ତାନିଧି' ଏବେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି ।

—*—

୨—ମହିମା ଧର୍ମର ସମୀକ୍ଷା

(କ) ମହିମା

ବୃକ୍ଷ ଇବ ସ୍ତବ୍ଧୋ ଦିବି ତିଷ୍ଠତ୍ୟେକଃ—ସେହି ଏକ ସ୍ୱକୀୟ ମହିମାରେ ଦ୍ରୁମସଦୃଶ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ରହିଅଛି । ତେନେଦଂ ପୂର୍ଣ୍ଣଂ ପୁରୁଷେଣ ସର୍ବଂ (୧)—ସେହି ପୁରୁଷ ଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିଅଛି ।

ଏହି 'ଏକ'ର ସନ୍ଧାନ ଓ 'ଏକ'ର ଦୃଷ୍ଟି ବିଶ୍ୱ-ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଘଟଣା । ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକାଶର ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବର୍ଷ-ପରେ ଚିତ୍‌ଶକ୍ତିର କଣାଏ ବହନ କରି ମନୁଷ୍ୟପ୍ରାଣୀର ଆବିର୍ଭାବ ହେଲା । ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସଭ୍ୟତା ଓ ନୂତନ ଚିନ୍ତାଧାରାର ଆଲୋକ-ପରିସରକୁ ନ ଆସିଥିବା ପୃଥିବୀର ଆଦିମ ଅଧିବାସୀମାନଙ୍କର ଭାବନା, ବାସନା ଓ ଜୀବନା-ଚରଣାରୁ ସଂସ୍କୃତି-ବିକାଶର ସେହି ପ୍ରଥମ କାଳର ଆଦି-ମାନବର ପ୍ରକୃତି ବିଷୟରେ କିଞ୍ଚିତ୍ ସୂଚନା ମିଳେ । ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆଦି-ଦର୍ଶନର ଉତ୍ସ-ସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ଯାଇ ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ ପ୍ରଥମେ

---

୧ । ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର ଉପନିଷଦ : ୩ । ୯

ଗ୍ରନ୍ଥ ସମାପ୍ତିର ଅବ୍ୟବହିତ ପରେ ଖବର ମିଳିଛି ଯେ ୧୯୫୦ ମସିହା ଅଗଷ୍ଟ ଦୁଇ ତାରିଖ ବୁଧବାର ଦିନ ଶ୍ରୀ ଦୀନବନ୍ଧୁ ବାବାଙ୍କର ଦେହାବସାନ ହୋଇଅଛି ।

ଭୟ ଓ ବିସ୍ମୟରେ ମଣିଷ ମନକୁ ଦର୍ଶନ ଆଡ଼କୁ ସଞ୍ଚାଳିତ କରିଥିଲା । ଉପରେ ଚନ୍ଦ୍ର, ତାରା ଖଚିତ, ମେଘ, ବିଦ୍ୟୁତ, ବଜ୍ରଦୋଳାୟିତ ଆକାଶ, ନୟନ ସମ୍ମୁଖରେ ଗଭୀର ଅରଣ୍ୟାନୀ, ତୁଙ୍ଗ ଶୈଳଶ୍ରେଣୀ, ଅପାର ଜଳଧି, କ୍ଷୁଦ୍ରାତିକ୍ଷୁଦ୍ର ମାନବ ହଠାତ୍ ବିସ୍ମିତ ହୋଇ ଏହିସବୁ ପ୍ରାକୃତିକ ପରିବେଶ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟିପାତ କରିଥିଲା । ହଠାତ୍ ନାନା ବିଚିତ୍ର କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାନା ଚଳମାନ ଇଙ୍ଗିତରେ ଚକିତ ଚମତ୍କୃତ ହୋଇ ସେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦ୍ରବ୍ୟରେ ଜୀବନ୍ୟାସ କରିଦେଲା, ତାର ଜୀବନ ଉପରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଶୁଭ ବା ଅଶୁଭ ପ୍ରଭାବ ବିଗ୍ଭର କରି ସମସ୍ତ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଲବ୍ଧ ବିଶ୍ୱକୁ ସେ ଦୁଇଟି ରାଜ୍ୟରେ ବିଭକ୍ତ କରିଦେଲା । ଏହି ଦ୍ରବ୍ୟାତ୍ମବୋଧି (animistic) ଭାବନାହିଁ ଦେବତାର ପ୍ରଥମ କାହାଣୀ; ଏହାର ଫଳରେ ଜଗତରେ ସଂଘଟିତ ସମସ୍ତ ଘଟଣା ଏକ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦେବତାର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ ରୂପେ ମଣିଷକୁ ଅଭିଭୂତ କରି ରଖିଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ମଣିଷର ମନ ଏଥିରେ ବୁଝିଲା ନାହିଁ, ଘଟଣାବହୁଳ ପୃଥିବୀର ଏତେ ଗୁଡ଼ାଏ ଶକ୍ତିକୁ ସେମାନଙ୍କର ପୃଥକ ପରିଚୟରେ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ରଖିବାକୁ ତାକୁ ଭଲ ଲାଗିଲା ନାହିଁ । ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ବସ୍ତୁଗୁଡ଼ିକର ସାଧାରଣ ଧର୍ମଟି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିନେଇ ତାହାର ଦ୍ୱାରା ସେମାନଙ୍କୁ ମନେ ରଖିବା, ଏହାହିଁ ମଣିଷର ପ୍ରକୃତି । ତେଣୁ କ୍ରମେ କେବଳ ମାତ୍ର କେତୋଟି ପ୍ରତୀକ ପୂର୍ବତନ ସମସ୍ତ ଦୈବଶକ୍ତିର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କଲା । ମାଟି, ପାଣି, ପବନ, ନିଆଁ, କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଗଛ, ପଥର ବା ଗୁହାମାନ ଏହିପରି ପ୍ରତୀକ ହୋଇ କିଛି କାଳ ମଣିଷର ମନ-କ୍ଷୁଧା ମେଣ୍ଟାଇଥିଲା । କ୍ରମେ ଗଛ ପଥରରୁ ପଶୁର ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ ଦେବତାର କ୍ରମ-ବିକାଶ ହେଲା । ସଭ୍ୟସମାଜର ନାନା ପର୍ବ ଓ ଉତ୍ସବରେ ସଂସ୍କୃତି ସହିତ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ରହିଥିବା ନାନା ଆୟୋଜନ ଓ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କରେ ଏବେ ମଧ୍ୟ ପଶୁ ଓ ପକ୍ଷୀର ଦେବତାତୁଲ୍ୟ ପୂଜା (Theriomorphism) ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ଦୁଗ୍ଧଆ ଓଷାର ଚଳଶିଆଳ, ଠାକୁରାଣୀଙ୍କର ବଳି, କାଞ୍ଜିଓଷାର ଶୁଖୁଆ କଣ୍ଟେଇ, ବଙ୍ଗଦେଶର ବ୍ୟାଘ୍ରପୂଜା, ଏସବୁ ସେହି ପଶୁ-ପୂଜାର ସଂସ୍କୃତ ଅବଶେଷ ମାତ୍ର । ଠିକ୍ କେଉଁସବୁ କାରଣରୁ ଯେ ପଶୁପକ୍ଷୀମାନଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ଦେବତାର ମନୁଷ୍ୟମୂର୍ତ୍ତି କଳ୍ପନା ଆରମ୍ଭ ହେଲା, ତାହା କହିବା ଅତି କଷ୍ଟକର । ସମାଜ ଓ ସଂସ୍କୃତି ବଦଳିର ଏପରି ଏକ ସ୍ୱାଭାବିକ ନିୟମ ଅଛି, ଯାହା ସହଜରେ ଦେଶ ଓ

କାଳର ପରିଣାମଧର୍ମୀ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଧରାପଡ଼ନ୍ତି ନାହିଁ; ଅଥଚ ପ୍ରତ୍ୟେକ ସମାଜରେ ଏହାର ଆକାର ଓ ପ୍ରକାର ତାର ଅନ୍ତଃସଲିଳ ବିକାଶସ୍ରୋତରେ ନବ ନବ ରୂପେ ପରିଣତ ହୋଇ ଚାଲିଥାଏ । ଅନୁମାନ କରାଯାଇପାରେ ଯେ, କଳ୍ପନାରାଜ୍ୟର ଦେବତା ମହଲରେ ମନୁଷ୍ୟ ନିଜର ଦ୍ୱିତୀୟ ଜନ (Duplicate) ଇଚ୍ଛା କଲା । ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ଆପଣାର ଦ୍ୱିତୀୟ ଇଚ୍ଛାକରି ସୃଷ୍ଟିର ସୂତ୍ରପାତ କରିଥିଲେ, ଠିକ୍ ହୁଏତ ସେହିପରି ଆଦିମାନବ ତାର ଆଧିଦୈବିକ ରାଜ୍ୟରେ ଆପଣାର ଦ୍ୱିତୀୟ ଲାଗି ଉଦ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ପଶୁ-ଦେବତାଙ୍କୁ ନରରୂପର ପରିଚିତ ବେଶରେ ସଜାଇଦେଲା । ଯେଉଁ ଜାତିର ଗଠନ ପ୍ରଣାଳୀ ଓ ଜୀବନଧାରା ଯେଉଁପରି, ତା'ର ଦେବତା ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଗଠନଶରୀର ଓ ଜୀବନଧାରାର ଅଧୀନସ୍ଥ ହୋଇ ତିଆରି ହେଲେ । ଗ୍ରୀକ୍ ଦାର୍ଶନିକ କ୍ଜେନୋଫେନସ୍ (Xenophanes)ଙ୍କର ଭାଷାରେ, "ବଳଦ, ଘୋଡ଼ା ବା ସିଂହର ହାତ ଥିଲେ ଓ ସେମାନେ ମଣିଷ ପରି ଛବି ଆଙ୍କି ପାରୁଥିଲେ, ସେମାନଙ୍କର ଭଗବାନଙ୍କର ମୂର୍ତ୍ତି ବଳଦ, ଘୋଡ଼ା ଓ ସିଂହପରି ହୋଇଥାନ୍ତା । ଆବିସିନିଆ ଦେଶର ଲୋକଙ୍କ ଦେହର ରଙ୍ଗ କଳା, ନାକ ଚେପ୍ଟା, ସେମାନଙ୍କର ଭଗବାନ ମଧ୍ୟ ତଦନୁରୂପ ।"

ଏହିପରି ଭାବରେ ମାନବକଳ୍ପନାର ବିକାଶ ଅନୁସାରେ କଳ୍ପିତ ଭଗବାନଙ୍କର ମଧ୍ୟ ବିକାଶ ଓ ବଦଳ ହୋଇ ଚାଲିଲା । କିନ୍ତୁ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦର୍ଶନତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରତ୍ୟୁଷ ମଧ୍ୟ ହୋଇନାହିଁ । କେବଳ ବିଶ୍ୱଚରାଚର ତାର ବିଚିତ୍ର ପ୍ରକାଶ ଦ୍ୱାରା ମଣିଷର ଭାବନାକୁ ସଚଳ କରି ରଖିଛି, ସେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଲବ୍ଧ ପ୍ରକାଶ-ତରଙ୍ଗରେ କ୍ଷୁବ୍ଧ ହୋଇ ଏକ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ସମାଧାନ ଦିଗରେ ଧୀରେ ଧୀରେ ଧାବିତ ହେଉଛି । ତେଣୁ କଳ୍ପନା-ମଣ୍ଡଳର ଏ ସୁଧର୍ମା ସଭା (Council of God) ଗଢ଼ି ମଣିଷ ସହଜରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ପାରିଲା ନାହିଁ । କ୍ରମେ କଳ୍ପନାର ସରଣୀ ଛାଡ଼ି ସେ ସେ ବୋଧ (Comprehension) ଓ ବୋଧିମାର୍ଗରେ (Intuition) ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅନୁସରଣ କଲା । ରୂପ, ରସ, ଗନ୍ଧ ଓ ସ୍ପର୍ଶର ସଂସାରକୁ ସେ ଗଭୀର ଭାବରେ ବିବେଚନା କରି ଦେଖିଲା । ଦ୍ରବ୍ୟ ବା ଆକୃତିବହୁଳ ସୃଷ୍ଟି ଯେ ମୂଳତଃ ଗୋଟିଏ ଉପାଦାନରେ ତିଆରି, ଏହାହିଁ ବାର ବାର ତା'ର ବୋଧଦ୍ୱାରରେ ଆଘାତ କରିବାକୁ

ଲାଗିଲା । ଗ୍ରୀକ୍ ଦର୍ଶନର ପ୍ରଥମ ଯୁଗରେ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । କେହି ଦାର୍ଶନିକ (Thales) ମତ ଦେଲେ, ଜଳ ହେଉଛି ସୃଷ୍ଟିର ଆଦି-ଉପାଦାନ (Primordial Stuff) କାହାର କାହାର (Anaximenes) ମତରେ ବାୟୁ, ପୁଣି କାହାର (Anaximander) ମତରେ ବସ୍ତୁ (matter) ହିଁ ଜଗତର ମୌଳିକ ପଦାର୍ଥ ହେଲା । ଏହିପରି ନାନା ସୋପାନ ଅତିକ୍ରମ କରିବା ପରେ ଦାର୍ଶନିକ ପାର୍ମିନାଇଡ଼ସ୍ (Parminides) ସୃଷ୍ଟିର ମୂଳ କାରଣରୂପେ ଏକ କାଳାତୀତ ସତ୍ତାର ସୂଚନା ଦେଲେ । ଏହି ସୂଚନାରୁହିଁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ପ୍ଲେଟୋଙ୍କର ପରିପକ୍ୱ ଦର୍ଶନର ଉଦ୍ଭବ ହେଲା ।

ବେଦ ହେଉଛି ହିନ୍ଦୁ-ସଂସ୍କୃତିର ସର୍ବ-ପୁରାତନ ଶାସ୍ତ୍ର । ଆଦିମ-ଯୁଗରୁ ବେଦର ପର୍ଯ୍ୟାୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କିପରି ଭାରତୀୟ ଚିନ୍ତାଧାରାର ବିକାଶ ହୋଇଥିଲା, ତାହା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନ୍ଧକାର-ଗର୍ଭରେ ପଡ଼ି ରହିଛି । ବେଦରେ ଇନ୍ଦ୍ର, ଅଗ୍ନି, ସୋମ, ବରୁଣ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଦେବତାଙ୍କର ସ୍ତବଗାନ କରାଯାଇଛି । ପ୍ରକୃତିର ନାନା ଶକ୍ତିକୁ ଦୈବରୂପ ଦେଇ ଆର୍ଯ୍ୟଜାତି କିପରି ଦର୍ଶନର ମୂଳପତ୍ତନ କରିଛି, ଏଇଥିରୁ ତା'ର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । କିନ୍ତୁ କ୍ରମେ ଏହିସବୁ ବହୁଶାଖା କଳ୍ପନା କ୍ରମେ ଅନ୍ତର୍ମୁଖୀ ହୋଇ ବୃକ୍ଷର କାଣ୍ଡକୁ ଫେରି ଆସିଛି । ବିଭିନ୍ନ ଦେବତାଙ୍କର ସ୍ତୁତିଗାନ ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ସତ୍ତାର ପରିଚୟ ଦେବାର ପ୍ରବୃତ୍ତି ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଉଠିଛି । "ଏକ ଅଗ୍ନି ବହୁଧା ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ, ଏକ ସୂର୍ଯ୍ୟ ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱର ଶାସକ, ଏକ ଉଷାର ଆଲୋକଦ୍ୱାରା ଏହି ସମସ୍ତ ଆଲୋକିତ, ଏହି ଏକହିଁ ସବୁର ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରକାଶିତ (୨) ।" ପୁଣି, "ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟି ଗ୍ରଥିତ ହୋଇଥିବା ସୂତ୍ରଟିକୁ ଯେ ଚିହ୍ନିପାରିବେ, ସୂତ୍ରମଧ୍ୟରେ ରହିଥିବା ସୂତ୍ରର ଯେ ପରିଚୟ ପାଇବେ, ସେହି ମହତ୍ ସତ୍ତାଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ପରିଚୟ ଲାଭ କରିବେ (୩) ।"

---

୨ । ଏକ ଏବାଗ୍ନିର୍ବହୁଧା ସମିଦ୍ଧ, ଏକଃ ସୂର୍ଯ୍ୟୋ ବିଶ୍ୱମନୁ ପ୍ରଭୂତଃ ।
ଏକୈବୋଷା ସର୍ବମିଦଂ ବିଭା—, ତ୍ୟେକଂ ବା ଇଦଂ ବି ବଭୂବ ସର୍ବମ୍ ॥

ଋକ୍‌ବେଦ : ୮।୫୮।୨

୩ । ଯୋ ବିଦ୍ୟାତ୍ସୂତ୍ରଂ ବିତତଂ, ଯସ୍ମିନ୍ନୋତାଃ ପ୍ରଜା ଇମାଃ ।
ସୂତ୍ରଂ ସୂତ୍ରସ୍ୟ ଯୋ ବିଦ୍ୟାତ୍ସ ବିଦ୍ୟାଦ୍ ବ୍ରାହ୍ମଣଂ ମହତ୍ ॥

ଅଥର୍ବବେଦ : ୧୦ । ୩୭

ଅନେକ ଓ ବହୁରୁ ଏକ ଓ ଅଦ୍ୱିତୀୟକୁ ଫେରି ଆସିବାର ଏହି ଯେଉଁ ମନୋବୃତ୍ତି ଏହାହିଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦର୍ଶନର ମୂଳକଥା । ବିବିଧ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ମାନବ ଏହି କେନ୍ଦ୍ରାନୁଗ ବୃତ୍ତିକୁହିଁ ସବୁଠାରୁ ପ୍ରଧାନ କରି ଧରି ରଖିଛି । କେନ୍ଦ୍ରକୁ ଛାଡ଼ି ଆପଣା କଳ୍ପନାର ରଜ୍ଜୁ ପ୍ରସାରି ଦେଇ ମନୁଷ୍ୟ-ଜାତି କେତେ ପ୍ରକାର ମନସ୍ତତ୍ତ୍ୱ, କେତେ ପ୍ରକାର ଦର୍ଶନଧାରା ତିଆରି କରିଛି, କିନ୍ତୁ ବାର ବାର ତାକୁ ପୁଣି ସେହି କେନ୍ଦ୍ରଆଡ଼କୁ ଫେରି ଆସିବାକୁ ହୋଇଛି । ଯେତେବେଳେ ନାନା କାରଣରୁ ନାନାପ୍ରକାର ବିଭେଦବହୁଳ କଳ୍ପନାଦ୍ୱାରା କେନ୍ଦ୍ରସ୍ଥିତ ଏହି 'ଏକ'କୁ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ କରି ରଖିବାର ଆଶଙ୍କା ସୂଚିତ ହୋଇଛି, ସେତିକି-ବେଳେ ପୁଣି ନୂତନ ଧର୍ମଦ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ନୂତନ ମାର୍ଗର ଆହ୍ୱାନ ଦେଇ ପୃଥିବୀକୁ ତା'ର ଚରମ ମୂଳକୁ ବାହୁଡ଼ି ଆସିବାର ବାଣୀ ପ୍ରଚାର କରିଛନ୍ତି ।

ବୃକ୍ଷ ଇବ ସ୍ତବ୍ଧୋ ଦିବିତିଷ୍ଠତ୍ୟେକଃ; —ସେହି ଏକ ଆପଣା ମହିମାରେ ଦ୍ରୁମସଦୃଶ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ରହିଛି । ଅପାର ଅଖଣ୍ଡ ସନାତନ ସତ୍ତାକୁ ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର ଉପନିଷଦ ବୃକ୍ଷ ସହିତ ତୁଳନା କରିଛନ୍ତି (୪) । କଠ ଉପନିଷଦରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଏକ ଓଲଟା ଅଶ୍ୱତ୍ଥ ବୃକ୍ଷପରି କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି, ଏହାର ମୂଳ ଉପରକୁ ଓ ଡାଳ ତଳକୁ (୫) । ମୂଳରୁ ରସ

୪ । କାଣ୍ଡରୁ ପ୍ରସାରିତ ଏକ ବୃକ୍ଷ ପରି ବିଶ୍ୱର ଭାବନା କରିବା ଅନେକ ଦେଶର ପୁରାଣଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଯେଉଁ ଦେଶରେ ଯେଉଁ ବୃକ୍ଷ ସୁଲଭ, ସେ ଦେଶରେ ସେହି ବୃକ୍ଷକୁହିଁ ତୁଳନାର ଆଧାର କରାଯାଇଛି । ସ୍କାଣ୍ଡିନେଭିଆରେ ଓକ (Oak) ବୃକ୍ଷ, କବି ଦାନ୍ତେଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଆପ୍‌ଲ୍ ଗଛ (Apple) ଏବଂ ସାଇବେରିଆରେ ଭୂର୍ଜ (Birch) ଗଛ ଏହି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପୂରଣ କରିଛି ।—'The Inverted Tree, by A. Coomaraswamy in the Quarterly Journal of the Mythic Society, Vol. XXIX, No 2, P: 111

୫ । କଠ ଉପନିଷଦ : ୬।୧; ନାନା ଦେଶର ଧର୍ମକଳ୍ପନାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଓଲଟ ବୃକ୍ଷର ଉପମାଟି ଦେଖାଯାଇ ରହିଛି । ଉତ୍ତର ଗୋଲାର୍ଦ୍ଧର ଲାପ୍‌ଲାଣ୍ଡ୍, ଆଇସ୍‌ଲାଣ୍ଡ୍ ଓ ଫିନ୍‌ଲାଣ୍ଡ୍‌ର ଧର୍ମ-କଥାରେ ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ ।

ନେଇ ଡାଳମାନ ସମୃଦ୍ଧ ଓ ରୂପବନ୍ତ ହେଉଛି, କିନ୍ତୁ ମୂଳହିଁ ଏହି ବୃକ୍ଷର ଏକମାତ୍ର ସତ୍ୟ । ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ନିବୃତ୍ତି ପ୍ରକାଶ ଓ ବିମର୍ଷ, ଏହାହିଁ ପୁଣି ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତାଙ୍କର ଦିନ ଓ ରାତି, ନିଃଶ୍ୱାସ ଓ ପ୍ରଶ୍ୱାସ । ଚିରନ୍ତନ ମୂଳରୁ ପ୍ରକାଶ ଓ ପ୍ରବୃତ୍ତିର ଇଚ୍ଛା ନେଇ ଡାଳ ବଢ଼ୁଛି, ସୃଷ୍ଟିର କ୍ରମ ପ୍ରଲମ୍ବିତ ହୋଇ ଯାଉଛି; କିନ୍ତୁ ପୁନର୍ବାର ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟିକୁ ଗୋଟାଏ ପ୍ରଶ୍ୱାସରେ ଭିତରକୁ ଟାଣିନେଲା ପରି ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତା ସବୁ ଡାଳକୁ ମୂଳରେ ଲୀନ କରି ଦେଉଛନ୍ତି ।

ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର କଳ୍ପନାର ଠିକ୍ ଅନୁରୂପ ଏକ କ୍ରମ ମାନବର ଧର୍ମଭାବନାରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଗୋଟିଏ ପ୍ରବୃତ୍ତିମାର୍ଗ; ଅନ୍ୟଟି ନିବୃତ୍ତିମାର୍ଗ, ଧର୍ମର ଏହି ଦ୍ୱିଧା ଦୃଷ୍ଟି କ୍ରମପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ପୃଥିବୀର ସକଳ ଧର୍ମବିପ୍ଳବକୁ ରୂପାୟିତ କରି ଆସିଛି । ନିବୃତ୍ତିମାର୍ଗର କଠିନ-କଠୋର ଆତ୍ମ-ଦହନ-ମାର୍ଗରେ କିଛି ଦୂର ଯାଇ ପୁଣି ମନୁଷ୍ୟ ପ୍ରବୃତ୍ତିମାର୍ଗ ଲାଗି ଆନ୍ଦୋଳନ କରିଛି । ଅରୂପରୁ ରୂପ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି, ଅପ୍ରତୀକରୁ ପ୍ରତୀକ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି, ଅପ୍ରତିମରୁ ପ୍ରତିମାର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । ଆପଣା ଅନ୍ତର୍ବେଦନା ଓ କବିମନର ବିଚିତ୍ର କଳ୍ପନାରେ ଏକ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ନାନା ଦେବଦେବୀର ଅନେକ-ଚିତ୍ରଣରେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି । ଧର୍ମ-ବୃକ୍ଷରେ ଡାଳ ମେଲିଯାଇଛି । ତନ୍ତ୍ର, ପୁରାଣ ଏହି ପ୍ରବୃତ୍ତିମାର୍ଗର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ, ଏକରୁ ବହୁର ଜନ୍ମଲାଭ କରାଇ ଏହା ଉପଲବ୍ଧିର ପ୍ରଣାଳୀଟିକୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ବୋଧ ଓ ସହଜସାଧ୍ୟ କରିବାର ଚିର-ଚେଷ୍ଟା କରି ଆସିଛି । ଏହି ପୌତ୍ତଳିକତା ବିରୁଦ୍ଧରେ, ଏହି କଳ୍ପନାପ୍ରବଣ ଦର୍ଶନର ବିରୁଦ୍ଧରେ, ବୃକ୍ଷକାଣ୍ଡକୁ ଆଚ୍ଛନ୍ନ କରିରଖି ଶାଖା-ପ୍ରଶାଖାର ପତ୍ରଳ ଗହନରେ ବୁଡ଼ି ରହିବାର ମନୋବୃତ୍ତି ବିରୁଦ୍ଧରେ ଭାରତଭୂମିରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଉଦୟ ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ପୁଣି ଗୌତମବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପରିନିର୍ବାଣ ପରେ ସଂଯମ-କଠୋର ଆଗ୍ରହମୂଳ ଧର୍ମ ପୁଣି ଶାଖାରଚନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୋଇଛି, ପ୍ରଚଳିତ ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ପ୍ରେରଣା ନେଇ ମହାଯାନ ଧର୍ମରେ ପୁଣି ନାନା ଦେବଦେବୀଙ୍କର ସମାଗମ ହୋଇଛି । ମଧ୍ୟଯୁଗର ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ-ସାଧନାର ମୂଳରେ ଥିବା ମନୋବୃତ୍ତିକୁ ମଧ୍ୟ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କରା-ଯାଇପାରେ । ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନମାନ ନାନାବିଧ କଳ୍ପନାରେ ବିଭକ୍ତ ଓ ସୂକ୍ଷ୍ମଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା, ଇସ୍‌ଲାମ ଧର୍ମର ପ୍ରମୁଖମାନଙ୍କ

ସହିତ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କର ତର୍କଯୁଦ୍ଧରେ ତତ୍କାଳୀନ ଧର୍ମା-ନୁକତା ଖୁବ୍ ଉଦ୍ଭ୍ରାନ୍ତ ହେଉଥିଲା । ଠିକ୍ ଏହିପରି ଏକ ସଙ୍କଟ ସମୟରେ ପରମାଶ୍ରୟ ଏକ ଆଡ଼କୁ ଦୃଢ଼ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ଭାରତର ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରଦେଶରେ ଧର୍ମଦ୍ରଷ୍ଟା ସାଧକମାନଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇ-ଥିଲା । ତତ୍ତ୍ୱମୂଳକ ବିଭେଦ-ମୁକ୍ତ ଗୁଢ଼ ଶ୍ରଦ୍ଧା, ନିଷ୍ଠା ଓ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଆଡ଼କୁ ସରଣୀ ଦେଖାଇଦେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେମାନେ ପରମ-ସତ୍ତାର ଏକତ୍ୱ ଅତି ଦୃଢ଼ ଭାବରେ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । ମୂଳକୁ ଛାଡ଼ି ଡାଳକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିବାର ଯେଉଁ ଧର୍ମଭ୍ରାନ୍ତ—ଲୋକମନକୁ ସମାଚ୍ଛନ୍ନ କରି ରଖିଥିଲା, ସେହି ଭ୍ରାନ୍ତ ଉପରେ ବଜ୍ର ପ୍ରହାର କରି ସେମାନେ ପୁଣି ମୂଳଆଡ଼କୁ ଯୁଗର ଦୃଷ୍ଟି ଆକୃଷ୍ଟ କରି ଆଣିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖା, ମଧ୍ୟ ଓ ଉତ୍ତର ଭାରତର ସନ୍ଥ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟ, ଦକ୍ଷିଣ ତାମିଲ ପ୍ରଦେଶର ଅଲ୍‌ୱାର ବୈଷ୍ଣବ ଗୋଷ୍ଠୀ, ସମସ୍ତେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଭାରତୀୟ ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ଏକ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରି ଅଛନ୍ତି । କବୀର, ରଜ୍ଜବଙ୍କର ବାଣୀ ସହିତ ଆମ ଓଡ଼ିଶାର ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଓ ବଳରାମଙ୍କର ବାଣୀକୁ ବେଶ୍ ତୁଳନା କରି ଦେଖା ଯାଇପାରେ । ରାଜପୁତନାର ଅନ୍ୟତମ ସନ୍ଥ-ସାଧକ ଦାଦୁଙ୍କ ଭାଷାରେ "ଆଲ୍ଲା ବା ରାମ ଯାହା କହ ପଛକେ, ସବୁ କେବଳ ଶାଖାକୁ ଆଶ୍ରୟ କରି ରହିବା ସଙ୍ଗେ ସମାନ; ଡାଳଛାଡ଼ି ମୂଳକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିବାହିଁ ସବୁଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମାର୍ଗ (୭)" । ମହିମା ଧର୍ମର ମହିମା-ତତ୍ତ୍ୱ ଆଲୋଚନା କରିବା ପୂର୍ବରୁ ଭାରତୀୟ-ଦର୍ଶନର ଏହି ଚିରନ୍ତନ ଦୃଷ୍ଟିଟି ସ୍ୱତଃ ମନେ ପଡ଼ିଯାଏ । କାରଣ ଏଠି ମଧ୍ୟ ଡାଳଛାଡ଼ି ମୂଳକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିବାର ଏକ ସମାନ ଆହ୍ୱାନ ରହିଛି । ଏହି ଆହ୍ୱାନର ମହତ୍ତ୍ୱ କେବଳ ଦେଶୀୟ ବା କେବଳ ସ୍ଥାନୀୟ ନୁହେଁ, ସମସ୍ତ ଦେଶର ସାଧାରଣ ସଂସ୍କୃତିର ପରିପକ୍ୱ ଧର୍ମଧାରାର ଏହା ଏକ ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରକାଶ । ଭୀମଭୋଇ ମହିମା-ପ୍ରଭୁଙ୍କର ମୁଖ ଦେଇ ତାଙ୍କ ଚୌତିଶାରେ କହିଛନ୍ତି, "ଡାକୁଣୀ ଡାକେଶ୍ୱରୀଙ୍କର କବଳରୁ ଯିଏ ବଞ୍ଚିବ, ସେହି କେବଳ ସାରମଞ୍ଜି ହୋଇ ରହିବ । ଲୋକମାନେ ଡାଳଧରି ଅନେକ

---

୭ । ଅଲହ କହୌ ଭାବେଁ ରାମ କହୌ, ଡାଲ ତଜୌ ସବ୍ ମୂଳ ଗହୌ"
(ଉଦ୍ଧୃତ—ଭାରତେର ସଂସ୍କୃତି: ଆଚାର୍ଯ୍ୟ କ୍ଷିତି ମୋହନ ସେନ; ବିଶ୍ୱଭାରତୀର ବିଶ୍ୱବିଦ୍ୟା ସଂଗ୍ରହ)

ଗର୍ବ କଲେଣି, ମୁଁ ସେହି ଗର୍ବ ଗଞ୍ଜନ କରିଦେବାକୁ ଆସିଛି” (୭)। ଡାକୁଣୀ ଡାଙ୍କେଶ୍ବରୀ ଏଠାରେ ଦେବଦେବୀ ଅର୍ଥାତ୍ ବଜ୍ରେଶ୍ବର-ଭାବନାର ପ୍ରତୀକ।

ସାହିତ୍ୟ, ଦର୍ଶନ ବା ବିଜ୍ଞାନ ଯେ କୌଣସିଟିର ଇତିହାସ ଅଧ୍ୟୟନ କଲେ ଆମେ ଦେଖିପାରିବା ଯେ, ବାର ବାର ନିତ୍ୟ-ଅପ୍ରତିହତ ଭାବରେ ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟ ସତ୍ତା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜିଜ୍ଞାସୁ ଓ ସାଧକକୁ ବିସ୍ମିତ କରି ଯାଇଛି। ବୁଦ୍ଧି ଓ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ନାନାବିଧ କୌଶଳମୂଳ ସାଧନ ଦ୍ୱାରା ମନୁଷ୍ୟ ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଅଣୁ ଓ ମହାଅଣୁକୁ ତା’ର ବୋଧଭୂମିରେ ଧରିରଖିବାର ଉଦ୍ୟମ କରୁଛି, କିନ୍ତୁ ତଥାପି ଯେପରି ଜ୍ଞାତତର ଦେଶର ସହସ୍ରଗୁଣ କ୍ଷେତ୍ର ସମସ୍ତ ବୋଧର ବାହାରେ କେବଳ ଆଭାସମାତ୍ର ଦେଇ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଅଭିଭୂତ କରି ରଖିଛି। ଅନେକ ବର୍ଣ୍ଣ ଓ ଅବର୍ଣ୍ଣ ବୁଲି ବୁଲି ମଣିଷର ଜ୍ଞାନ ଶେଷରେ ପରାସ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ି ରହୁଛି। ଏହି ତାରା, ଗ୍ରହ, ନକ୍ଷତ୍ର, ଏହି ପତ୍ରପୁଷ୍ପ-ସମ୍ଭାର, ଏହି ପ୍ରାଣମୟ ସମାଗମ, ଯେପରି ସେ ଏହାର ଅଯୁତାଂଶ ମଧ୍ୟ ବୁଝିପାରିନାହିଁ। ଆପଣାର ବୁଦ୍ଧି, ଆପଣାର ଭାବମୂଳ ଅନ୍ତର (emotion) ଓ କ୍ରିୟା-ତତ୍ପରତା (Conation) ଦେଇ ମଣିଷ ନାନା ଜାଲ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ଦେଉଛି। ଧର୍ମ, ସାହିତ୍ୟ ଓ ଦର୍ଶନରେ ଉପଲବ୍ଧିର କେତେ ମାର୍ଗର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଛି, ଜ୍ଞାନ, କର୍ମ ବା ଭକ୍ତିକୁ ଆଧାର କରି କିଏ କେତେ ଭଙ୍ଗିରେ ବୁଝିବାକୁ ବା ଚିହ୍ନିବାକୁ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଛି, ତେବେ ସୁଦ୍ଧା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ତମସାଖଣ୍ଡର ବହୁଦୂର ବ୍ୟାପ୍ତି ଭିତରେ କେବଳ ସାମୟିକ ଆଲୋକ-କଣାର ଆଭାସ ଛଡ଼ା ମଣିଷ କିଛି ଜାଣିପାରି ନାହିଁ। ସାହିତ୍ୟ-ସୃଷ୍ଟିର ସାଧନ ଦେଇ ପୃଥିବୀକୁ ଧରିବାକୁ ଗଲାବେଳେ ହଠାତ୍ ଏହା ଏକ ଅନୁ-ଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପାଗଳଖାନା ବୋଲି ମନେ ହୋଇଛି, ତଥାପି କବିଙ୍କୁ ପୁଣି ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହୋଇଛି ଯେ ଏହି ପାଗଳଖାନାର ଆତଯାତ ପଛରେ ମଧ୍ୟ ଏକ

୭। ଡାଏଁଣି ଡାଙ୍କେଶ୍ବରୀଙ୍କ ମୁଖରୁ ଯେ ବଚନ ସେ ସାର ମଞ୍ଜି,
ଡାଳଧରି ନରେ ଆଶ୍ଚ କରୁଛନ୍ତି ଗରବ ମୁଁ ଦେବି ଗଞ୍ଜି ଯେ,
ଡାକ କହୁଛି ଉଚେ, ଉକା ପଡ଼ିପିବ ସ୍ୱର୍ଗ ମଞ୍ଚେ
ଉଙ୍ଗୁରି ବାଜଇ ଆଗ ପଛେ, ଉରି ଉଦେ ହୋଇଛି କି ମିଛେ ଯେ॥
ଚଉତିଶା ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା : ପୃ. ୧୪

ସ୍ୱଭବସିଦ୍ଧ ପ୍ରଣାଳୀ ରହିଛି (There is a method in this madness—Shakespeare), ଯାହାକୁ ଜାଣିବା ମନୁଷ୍ୟ ପକ୍ଷରେ ଅତି ଦୁଷ୍କର । ଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟ ଆପଣା-ଗଢ଼ା ନାନା କ୍ଷେତ୍ର, ନାନା ଶାଖା ଭ୍ରମି ଭ୍ରମି ପୁଣି ସେହି ଜ୍ଞାନପର ପରମଜ୍ଞାନ ପାଖକୁ ଫେରି ଆସିଛି । ବିଜ୍ଞାନ ତାର ଆରୋହୀ (Inductive) ଚକ୍ଷୁର ଅଲ୍ପଗ୍ରାହିତାକୁ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ତମସା-ଛନ୍ନ ଏକ ବିରାଟ ସତ୍ତାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲଣି । ଧର୍ମ ଯେଉଁଠାରୁ ଆପଣାର ମୂଳପତ୍ତନ କରିଥିଲା, ସେହି ବୋଧାତୀତ ପରମ ସ୍ୱୀକୃତିକୁ ସମସ୍ତେ ଫେରି ଆସୁଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯାହା ସମସ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅତିରିକ୍ତ, ଯାହା ସକଳ ପାରର ସେ ପାରିରେ, ଯାହା ସକଳ ଅନ୍ଧକାରର ଅପର ତୀରରେ (ତମସଃ ପରସ୍ତାତ୍), ସେହି ସହସ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟର ଆଲୋକ-ପ୍ରତିମାକୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇ ପାରିବ କିପରି ? ଯେଉଁଠି ମନୁଷ୍ୟର ସମସ୍ତ ପରିମାପକ ନିରର୍ଥକ ହୋଇ ପଡ଼େ ସେଠି ତାକୁ କଳନା କରିବାର ଦମ୍ଭ କରିବ କିଏ ? ତେଣୁ ପୃଥିବୀର ଯାବତୀୟ ଧର୍ମରେ ଆମେ ଏହି ଗୋଟିଏ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା ଯେ, କେବଳ ନକାରାତ୍ମକ ସଂଜ୍ଞା ଦ୍ୱାରାହିଁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଯେଉଁଠି ପ୍ରାଣୀର ସମସ୍ତ ପ୍ରୟାସ ସମାପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେହିଠାରୁହିଁ ମହାପ୍ରାଣର ସମାରମ୍ଭ ହୁଏ । 'ନେତି ନେତି' ହେଉଛି ପରଂବ୍ରହ୍ମର ସବୁଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅଥଚ ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ସଂଜ୍ଞା । ଉପନିଷଦର ଏହି ବର୍ଣ୍ଣନାଟି ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ; 'ପ୍ରଜ୍ଞାପାରମିତା ହୃଦୟଗର୍ଭ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଶୂନ୍ୟତାକୁ 'ନେତି ନେତି' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସୃଷ୍ଟିପ୍ରକରଣର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ବେଦରେ ମଧ୍ୟ ଏହି କଳ୍ପନାତିରିକ୍ତତାର ଇଙ୍ଗିତ ଦିଆ ଯାଇଛି । ଯେତେବେଳେ କେହି ନ ଥିଲେ ସେତେବେଳେ କେବଳ ସେହି ପରମାତ୍ମା ବିରାଜମାନ କରୁଥିଲେ । କିନ୍ତୁ କେହି ନ ଥିବାର ଏହି ସ୍ଥିତିକୁ, ଏହି 'ନେତି ନେତି'ର କଳ୍ପନାକୁ କେହି ଯେପରି ଏକ ପ୍ରକାର ଅନସ୍ତିତ୍ୱ, Nihil ବା Nothingness ବୋଲି ନ ବୁଝନ୍ତି । ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାର ସକଳ ପ୍ରଚେଷ୍ଟାରେ ପ୍ରତିହତ ହୋଇ ମଣିଷ କେବଳ ନକାରାର୍ଥକ ଭାବରେ ପରମସତ୍ତାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟହୁଏ । ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି, ସେ ସମସ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣନାର ପରପାରରେ, ସମସ୍ତ କଳ୍ପନାର ଅତିରିକ୍ତ । ଏହି ଶତାବ୍ଦୀର ଅନ୍ୟତମ ଭାବୁକ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ଜେମସ୍ (Wiliam James) ଏହି ସତ୍ତାକୁ More ବା ଅତିରିକ୍ତ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର

ପ୍ରଧାନ ପଣ୍ଡିତ ନାଗାର୍ଜୁନ, ଅସଙ୍ଗ ଓ ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ର ପ୍ରଭୃତି ମନୀଷୀମାନେ ଶୂନ୍ୟର ଯେଉଁ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି ସେଥିରୁ ତାର ଅପାରଗମ୍ୟତା ବା ଅନ୍ତରକ୍ତତାର ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଜାଣିବାର ସକଳ ସାଧନାର ବାହାରେ ବୋଲି କେନୋପନିଷଦ ପରମ ସତ୍ତାର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ କହିଛନ୍ତି ଯେ "ଯେ ଜାଣେ ସେ ଜାଣେ ନାହିଁ; ଯେ ଜାଣେନାହିଁ କେବଳ ସେହି ଜାଣେ" (୮) ।

ଭୀମଭୋଇ ଏକାଧିକ ଭଜନ ଭିତରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ବା ପରମସତ୍ତାର ଏହି ଅନ୍ତରକ୍ତତାକୁ ସୂଚାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ଶୂନ୍ୟବ୍ରହ୍ମକୁ ହେ ଦେଖିବ ଯେମନ୍ତେ ଜ୍ଞାନ ଡୋଳେ ।
କଳ୍ପନାକୁ କାଟି ମୃତ୍ୟୁ ଜନ୍ମ ମେଣ୍ଟି ଏକୋଇଶପୁରକୁ ଜିଣିଗଲେ ॥
ଅନନ୍ତ ବାସୁକି ଅଷ୍ଟକୁଳାନାଗ ସପତ ସିନ୍ଧୁକୁ ଡେଇଁଗଲେ ।
ଚଉଦ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୃଥ୍ୱୀ ନବଖଣ୍ଡ ଅନୁଭବ ସୂତେ ବୁଝିଥିଲେ ॥
ତିନ ସତାଇଶ ଏକୋଇଶ ଭୁବନ ଯେ ଜିଣିପାରିବ ଏକାବେଳେ ।
କାଳବାସି ନୋହେ ଏକ ବ୍ରହ୍ମପାଦ ସ୍ୱଦେହରେ ମିଳେ ତତକାଳେ ॥
ଦାରୁପ୍ରତିମା ମୂର୍ତ୍ତି ଦେବୀ ଦେବତା ସବୁଠାରୁ ଚିତ୍ତ ଛାଡ଼ିଦେଲେ ।
ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ର ତନ୍ତ୍ର ଚାରିବେଦ ସବୁ ଏମାନଙ୍କୁ ଏଡ଼ି ଚାଲିଗଲେ ॥
ନବଲକ୍ଷ ତାରା ବିରାଟ ସ୍ୱରାଟ ମହାବାଟ ସବୁ ପଛକଲେ ।
ପୃଥ୍ୱୀ ଆପ ତେଜ ବାୟୁ ଯେ ଆକାଶ ଏମାନଙ୍କୁ ଟିକେ ନ ଚାହିଁଲେ (୯) ।

ମାନବର ସମସ୍ତ କଳ୍ପନା, ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁ ଓ ଏକୋଇଶ ଭୁବନର ଅନ୍ତରକ୍ତ ସେ । ତାଙ୍କୁ ପାଇବାକୁ ହେଲେ ଅନନ୍ତ ବାସୁକି ଅଷ୍ଟକୁଳା ନାଗ ଓ ସାତସିନ୍ଧୁର ବାଡ଼ କାଟି ଯିବାକୁ ହେବ, ଚଉଦ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଓ ନବଖଣ୍ଡ ପୃଥିବୀକୁ ଜିଣିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଦାରୁ ପ୍ରତିମା, ଦେବୀ ଦେବତା (୧୦) ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ର ତନ୍ତ୍ର ବେଦ ସବୁଥିରୁ ଚିତ୍ତ ଛଡ଼ାଇ ନେବାକୁ ହେବ । ନବଲକ୍ଷ ତାରା ଓ ପଞ୍ଚଭୂତର ସ୍ଥୂଳ ସୃଷ୍ଟିକୁ ଡେଇଁଗଲେ କେବଳ ଏକପାଦ ବ୍ରହ୍ମର ଦର୍ଶନ ମିଳିପାରିବ ।

---

୮ । ଯସ୍ୟାମତଂ ତସ୍ୟ ମତଂ, ମତଂ ଯସ୍ୟ ନ ବେଦ ସଃ—୨ । ୩

ତୁଳନୀୟ:—'I only know that I know nothing'—Socrates. 'Those who know it are not learned. The learned do not know it'—Lao Tze.

୯ । ଭଜନମାଳା ପ୍ରଥମ ଶତକ (ପ୍ରାଚୀ—ପୃ ୭)

୧୦ । 'ନ ତସ୍ୟ ପ୍ରତିମା ଅସ୍ତି'— ଋକ୍‌ବେଦ ୩୨/୩

ପୁଣି, ସ୍ଥୂଳନ୍ତ ଶୂନ୍ୟେ ଶବଦ ଅନୁମାନ ଚଳେ ଭେଦ
ଅକଳଣା ବାରିନିଧି ନାମ ମହିମା ଅଗାଧ ॥
ଗମ୍ୟ ନାହିଁ ସ୍ଥିର ଧର୍ମ ଜ୍ୟୋତି ଜ୍ୱାଳା ଊର୍ମି ଧୂର୍ମି
ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ଶିବ ବଣା ଯେମନ୍ତ ସେ ଯେଉଁ ପାଦ ॥
ଯେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅନନ୍ତ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଜଗନ୍ନାଥ
ସ୍ଥିରଯୁଗ ଅବତାରେ ହୋଇ ନ ପାରିଲେ ସିଦ୍ଧ ॥
ଋକ ଶ୍ୟାମ ଯଜୁ ଅର୍ଥ ହ୍ରୀଁ କ୍ଲୀଁ ଶ୍ରୀଁ ସୂତ
ଖଗ [?] ଆକାଶରେ ଭ୍ରମି ଲୋଡ଼ି ନ ପାଇ ବିଷାଦ ॥
ପୃଥ୍ୱୀ ପଞ୍ଚଭୂତ ବାଇ ଜ୍ୟୋତି ତେଜକଳା ବହି ।
ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦେ ହୋଇ ନ ପାଇଲେ ଅନ୍ତ ଆଦ୍ୟ ।
ଛପ୍ପନ କୋଟି ଜନ୍ତୁ ଜୀବ କରି ନ ପାରିଲେ ଠାବ
ମୁନି ତପସ୍ୟାରେ ବସି ମନରେ ହେଲେ ତବଦ ॥
ଅବ୍ୟକତ ବ୍ରହ୍ମ ଯେହି ରୂପ ରଚନାରେ ନାହିଁ
କହେ ଭୀମ ଅରକ୍ଷିତ ଅନାମେ ରହିଲା ଭେଦ (୧୧) ॥

'ସେଠାରେ ସ୍ଥିରଧର୍ମ ବା ଜ୍ୟୋତି ଜ୍ୱାଳା ଊର୍ମି ଧୂର୍ମିର ଗମାଗମ ନାହିଁ । ସେହି ପାଦପ୍ରାନ୍ତରେ ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଶିବ ବଣା ହୋଇ ଯାଉଛନ୍ତି । ରାମଚନ୍ଦ୍ର, ଅନନ୍ତ, କୃଷ୍ଣ ଓ ଜଗନ୍ନାଥ ପ୍ରଭୃତି ଅବତାରମାନେ ସେହି ସୋପାନୋତ୍ତର ସ୍ତରର ଅନ୍ତ ପାଉନାହାନ୍ତି । ସ୍ଥିରବେଦ ଓ ସକଳ ବୀଜମନ୍ତ୍ରର ସାଧନ ସେଠାରେ ନିରର୍ଥକ । ପୃଥିବୀ, ପାଞ୍ଚ ପବନ ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ତାହାର ଆଦିଅନ୍ତ ପାଇ ନାହାନ୍ତି । ଛପନ କୋଟି ଜୀବ ତାଙ୍କୁ ଠାବ କରିପାରି ନାହାନ୍ତି, ମୁନି ତପସ୍ୱୀଙ୍କୁ ସେ ଧରା ଦେଇ ନାହାନ୍ତି । ସେ ବ୍ରହ୍ମ ଅବ୍ୟକ୍ତ, ତାଙ୍କୁ ରୂପରଚନାରେ ଗ୍ରାହ୍ୟ ଭୂମିକୁ ଟାଣି ପାରିବା ଅସମ୍ଭବ । ସେହି ଅଗାଧ ମହିମା କେବଳ ଅନାମ ଶୂନ୍ୟରେ ଶବଦସ୍ଥୂଳନା [?] କରୁ ଅଛନ୍ତି ।' ଉପଲବ୍ଧିର ମାର୍ଗ ବଖାଣିବାକୁ ଯାଇ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ର-ମାର୍ଗକୁ ବୈଷ୍ଣବ-ସାହିତ୍ୟ ବାହ୍ୟ ବୋଲି ଅଗ୍ରାହ୍ୟ କରିଦେଲା ପରେ ଭୀମଭୋଇ ପରମସତ୍ତ୍ୱର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ ପ୍ରଥମେ ସକଳ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ଶାସ୍ତ୍ରସଜ୍ଞାକୁ କାଟି ସ୍ଥୂଳ- [?]

---

୧୧ । ଭଜନମାଳା : ପ୍ରଥମଶତକ, ପୃ : ୧୦
(ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା—୭)

ଯାଇଛନ୍ତି । ସେ କୌଣସିଟି ନୁହନ୍ତି, ସେ ସକଳର ଅତୀତ, ସେ ଅବୋଧ । ତାହାପରେ ଆଉ କିଛି ନାହିଁ ସେ ସକଳ ପାରର ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ, (୧୨) । ତେଣୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ପାରଜ୍ଞାନ ଦ୍ୱାରା ତାହାର ପରିଚୟ ମିଳିବ ନାହିଁ ।

ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କ ଭାଷାରେ;

ଯେଉଁ ପାଦ କଳ୍ପନାରେ କଳ୍ପନା ହଜଇ (୧୩) ।

ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ସାଧକମାନେ ସାଧନାର ସହଜଗମ୍ୟତା ଲାଗି ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ରୂପେ ନାନା ଦେବଦେବୀର ଧ୍ୟାନ କରିଅଛନ୍ତି । ପରମେଶ୍ୱର ବା ପରମସତ୍ତା ସମସ୍ତ ବିଭୂତିରେ ଆକାର । ସାଧନାର ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି ପରମ ବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଲୀନ ହୋଇଯିବା । ସେଥିଲାଗି ସାଧନା-ଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିଭିନ୍ନ କଳା ବା ବିଭୂତି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପରମ ସତ୍ତାର ନାନାବିଧ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୟାର ତନ୍ତ୍ରମାର୍ଗ ଏହାହିଁ ପ୍ରମାଣିତ କରେ । ବିଭିନ୍ନ ଶକ୍ତି ହାସଲ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସାଧକଙ୍କୁ ଏକ ଦେବୀର ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରତୀକର ସାଧନା କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଜଗତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଏହି ପ୍ରବୃତ୍ତି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ପାରିବା । ଧ୍ୟାନ ଓ ଆରାଧନାର ବସ୍ତୁ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ଯାଇ ସାଧକ ମଣିଷ ଯାବତୀୟ ପ୍ରତୀକର ସୃଷ୍ଟି କରିଛି । କିନ୍ତୁ ତତ୍ତ୍ୱତଃ ପରମ ସତ୍ତାର କୌଣସି ପ୍ରତୀକ ବା ପ୍ରତିମା ନାହିଁ, ତା'ର କୌଣସି ପ୍ରକାର ସୀମାକଳ୍ପ ଭାବନା କରିବା ଅସମ୍ଭବ । ମଧ୍ୟଯୁଗର ଇଉରୋପୀୟ ସାଧକ ଏକ୍‌ହାର୍ଟ୍ ଈଶ୍ୱର (God) ଓ ପରମେଶ୍ୱର (Godhead) ମଧ୍ୟରେ ପାର୍ଥକ୍ୟଟି ଜାଣି ରଖିବା ଲାଗି ସତର୍କ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ଗଭୀରଭାବେ ଦେଖିଲେ ଦୁହେଁ ପରସ୍ପରଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ଧର୍ମସାଧନାର ସାଧନରୂପେ କଳ୍ପିତ ହେଉଥିବା ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ପରମସତ୍ତା ପରମେଶ୍ୱର ସହିତ କଦାପି ସମତୁଲ୍ୟ କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ଜଗତରେ ମଣିଷର ଅନ୍ତରାତ୍ମା ମଧ୍ୟରେ ପରମାତ୍ମାଙ୍କର ପ୍ରକାଶରୂପ ହେଉଛି ଈଶ୍ୱର (୧୪) । ଏହି ଈଶ୍ୱର-କଳ୍ପ-

---

୧୨ । ଯସ୍ମାତ୍ ପରଂ ନାପରମସ୍ତି କିଂଚିତ୍ ॥

—ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର ଉପନିଷଦ ୩।୯

୧୩ । ଚିନ୍ମୟ ବ୍ରହ୍ମଗୀତା : ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ

୧୪ । Mysticism in Religion W. R. Inge; P. 47

ତାକୁ ଆମ ଧର୍ମର ଅବତାର-କଳ୍ପନା ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇପାରେ । ଭକ୍ତର ଭକ୍ତି ଓ ସାଧକର ସାଧନାଦ୍ୱାରା ଭଗବାନ ଦଶ-ଅବତାରର ଏକ ଐତିହାସିକ ରୂପ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି, ତନ୍ତ୍ରରେ ଦେବୀ ଭାବନାର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଛି, କିନ୍ତୁ ସବୁଠାରେ ଉପାସକ ଓ ସାଧନର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ସ୍ୱରୂପ କେବଳ ପରମବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରି ଦେଖାଇ ଦିଆ ଯାଇଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧକ ଆପଣାର ପରିଚିତ ପ୍ରତୀକଟି ମଧ୍ୟରେ ସେହି ଏକ ପରମସତ୍ତାର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ଜର୍ମାନ୍ ପଣ୍ଡିତ ମାକ୍ସ ମୁଲର (Max Mueller) ଭାରତୀୟ ଧର୍ମର ଦେବତା-କଳ୍ପନାକୁ ବହ୍ୱୀଶ୍ୱରବାଦ (Pantheism) ନ କହି ବହୁ-ମଧ୍ୟରେ ଏକ—ଈଶ୍ୱରବାଦ (Panentheism) ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଭାରତର ବିଭିନ୍ନ ଇଷ୍ଟଦେବତା କେବଳ ସ୍ଫଟିକ ପରି ହୋଇ ଏକ ସତ୍ତାରହିଁ ପ୍ରତିଫଳନ କରୁଛନ୍ତି । ଦର୍ପଣକୁ ପରମ ଧ୍ୟେୟ କରି ରଖି ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ କାଦାପି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ-ନାହିଁ । ଯେତେବେଳେ କୌଣସି ଏକ ଆଚ୍ଛନ୍ନ କାଳରେ ଦେଶର ଧର୍ମଜୀବନରେ ଏପରି କୌଣସି ଆଶଙ୍କା ଦେଖାଦେଇଛି, ସେତେବେଳେ ନାନା ବିଚିତ୍ର ମାର୍ଗର ସନ୍ଦେଶ ବହନ କରି ନୂତନ ଧର୍ମଶାଖାଗୁଡ଼ିକର ଉଦୟ ହୋଇ ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟିକୁ ପୁଣି କେନ୍ଦ୍ର ଆଡ଼କୁ ଫେରାଇ ଆଣିଛି । ମହିମା-ଧର୍ମର ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଅନାଦି, ନିରଞ୍ଜନ, ଅଲେଖ, ଅବ୍ୟକ୍ତ, ଏହିସବୁ ନାନାପ୍ରକାର ନିର୍ଗୁଣାତ୍ମକ ସଂଜ୍ଞାଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ସର୍ବାତିରିକ୍ତତାର ପରିଚୟ ଦିଆଯାଇଛି । ସେ କଳ୍ପିତ ସକଳ ଦେବଦେବୀ ଓ ଅବତାରର ଅତିରିକ୍ତ । ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ଭାଷାରେ:

'ଦେବୀଦେବତା ମୁଁ କାହାକୁ ନ ଜାଣେ ତୁମ୍ଭେ ମୋର ବଡ଼ପ୍ରଭୁ ।' (୧୫)

ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ନିବାସସ୍ଥଳରୂପେ ଭୀମଭୋଇ ମହାନିତ୍ୟପୁର ବା ମହାନିତ୍ୟମଣ୍ଡଳର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି ।

"ମହାନିତ୍ୟ ମଣ୍ଡଳରେ ଯେତେ ଲୋକ ଛନ୍ତି,
ତାହାଙ୍କ ମହିମା କେତେ ବଖାଣିବ ଭ୍ରାନ୍ତି ।
ଅନ୍ଧାର ଉଜ୍ଜ୍ୱଳ ନୁହେଁ ରାତି ଦିନ ଏକ,
ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ସେଠାବରେ ହୋଇଛନ୍ତି ଦୀପ ।
ସ୍ଥିରି ଯୋଗ ତହିଁ ହୋଇଅଛି ଏକ ଠୂଳ,
ଶୁଭଲଗ୍ନ ନାହିଁ ତହିଁ ସର୍ବଦା ମଙ୍ଗଳ ।

---

୧୫ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୭୨ମ ବୋଲି ।

ବ୍ଯର ଧର୍ମ ହୋଇଛନ୍ତି ତହିଁ ଅଧିକାରୀ,
ସମ୍ଭାଳ କରୁ ଅଛନ୍ତି ଆଜ୍ଞା ଶିରେ ଧରି” (୧୬) ।

ପୁଣି, ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କ ଭାଷାରେ:—
ନିଷ୍କାମରେ ନିତ୍ୟ ସେହୁ ଅଟେ ବିଦ୍ୟମାନ,
ତହିଁର ମହିମା ବିସ୍ତରିବୁ ଅକଳନ ।
ଅମାପ ଅଲେଖ ପୁର ସେ ପାଦକୁ କହି;
ପରାପର ପରମାତ୍ମା ତଥି ଛନ୍ତି ରହି (୧୭) ।

ଏମନ୍ତେଇ ତାଙ୍କର କବି-ଦୃଷ୍ଟିରେ ମହାନିତ୍ୟ ଭୁବନର ଚମତ୍କାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି (୧୮) । ଏହାର ଉତ୍ତରଦ୍ୱାରରେ ରତ୍ନବେଦୀ ଉପରେ ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କର ଗାଦି ରହିଛି । ସେଠାରେ ଷୋଳ ଲକ୍ଷ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଲାଗି ଘର ତିଆରି ହୋଇଛି । ଷୋଳ ଲକ୍ଷ ଜୀବ ସେମାନଙ୍କର ସେବାରେ ନିଯୁକ୍ତ ରହିଛନ୍ତି । ସବୁବେଳେ ସେମାନଙ୍କ ଲାଗି ପୂର୍ଣ୍ଣ ଭୋଗ ସଜଡ଼ା ହେଉଛି । ପୁଣି:—

ରାମ ନାମ ପଦ ହୋଇଅଛି ଘଣ୍ଟାଘଣ୍ଟି,
ବ୍ରହ୍ମ ସେବା କରି ବୋଲୁଛନ୍ତି ଉଠ ଉଠ ।
ପରମ ଜ୍ୟୋତି ଶବଦ ହୋଇଛି ପ୍ରକାଶ,
ଷୋଳ ଲକ୍ଷର ଆକାର ମନ୍ଦିରକୁ ଧରି ।

ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଇଟା ଓ ନବ ରତ୍ନରେ କୋଠା ଘର ତିଆରି ହୋଇଛି । ତାହା ପୁଣି ସୁନା ପଥରେ ଗୁଡ଼ଣୀ ହୋଇଛି । ପଶ୍ଚିମ ଦୁଆରେ ଏକୋଇଶ ଲକ୍ଷ ଅନନ୍ତ ଘର କରି ରହିଛନ୍ତି । ସେଠାରେ ରାତିଦିନର କାରଣ ନାହିଁ, ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନୀ ଭକ୍ତମାନେ ନିରନ୍ତର ସେବା ଖଟୁଛନ୍ତି । ପୁଣି,

ଅଶ୍ରୁତି ଅଦୃଷ୍ଟି ହୋଇଅଛି ସେହି ପୁର,
ଅନନ୍ତ ନାମଟି ଘଣ୍ଟ ହୋଇଛି ତହିଁର ।
ଅନନ୍ତ ଶବଦ ତହିଁ ହୋଇଛି ପ୍ରକାଶ,
ପୁରମାନ ମଣ୍ଡିଣି ହୋଇଛି ସେହିପରି ।

---

୧୬ । ବ୍ରହ୍ମନିରୂପଣ ଗୀତା : ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୧୭ । ଚିନ୍ତାମଣି ବ୍ରହ୍ମଗୀତା : ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୧୮ । ବ୍ରହ୍ମନିରୂପଣ ଗୀତା : ଏକାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ପଶ୍ଚିମ ଦୁଆରକୁ ଅନାଇଦେଲେ ଆଖି ଝଲସି ଯାଉଛି । ଦକ୍ଷିଣ ଦୁଆରେ ଚଉଦ ଲକ୍ଷ ମନ୍ଦିର, ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଇଟା ଓ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ପଥରରେ ତିଆରି । ସେହିଠାରେ ଜଗନ୍ନାଥ ରହିଛନ୍ତି:

ଦକ୍ଷିଣ ଦୁଆରେ ଜଗନ୍ନାଥ ବସିଛନ୍ତି,
ବାରଲକ୍ଷ ଅଛି ତହିଁ ମନ୍ଦିର ବଭୂତି ।

ଜଗନ୍ନାଥ ନାମ ହୋଇଅଛି ଘଡ଼ି ଘଣ୍ଟା,
ନିରନ୍ତରେ ସେବା ଭକ୍ତ ଲାଗିଛି ଯେ ନିଷ୍ଠା ।

ଶବଦ ବ୍ରହ୍ମ ନାମଟି ହୋଇଛି ପାହାଣ,
ଚଉଦ ଲକ୍ଷ ମନ୍ଦିର ଆକାରକୁ ଧର ।

ପୂର୍ବଦ୍ୱାର ମଧ୍ୟ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦ୍ୱାରଠାରୁ କୌଣସି ଗୁଣରେ ଊଣା ନୁହେଁ ।

ପୂର୍ବଦ୍ୱାରେ ବାରଲକ୍ଷ ମନ୍ଦିର ବସନ୍ତି,
ତହିଶଲକ୍ଷ ରାଧିକା ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଅଛନ୍ତି ।

ରଙ୍ଗ ପିଙ୍ଗଳ ହେଙ୍ଗୁଳ ସୁବର୍ଣ୍ଣର ଇଟା,
ବଇଡୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଜାତି ତହିଁ ପିଣ୍ଡା କୋଠା ।

ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ନାମଟି ତହିଁ ହୋଇଛି ପାହାଣ,
ବାରଲକ୍ଷ ମନ୍ଦିରକୁ ଆକାର ସେ ଧର ।

ପୁଣି, ଶୁଣିଲୁ କି ନଗରର ମହାଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ କଥା,
ଲଟା ଫିଟାଇ କହିଲେ ବଢ଼ିଯିବ ପୋଥା ।

କୃଷ୍ଣ ମଣ୍ଡଳରେ ଚଳେ ମୃଦଙ୍ଗ କଂସାଳ,
ଶଙ୍ଖ ଶିଂଘା ଶବଦରେ ଭୁବନ ଗହଳ ।

ପରମ ମଣ୍ଡଳେ ରଳେ ସେତାର ବେହେଲା,
ଝାଞ୍ଜ ମର୍ଦ୍ଦଳ ଶବଦେ ମେଦନୀ ଉଚ୍ଛୁଳା (୧୯) ।

ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁଙ୍କର 'ପ୍ରଗତ ଅବକାଶ' ନାମକ ପୋଥିରେ ଭକ୍ତକବି ଖିମଦେଇ ଠିକ୍ ଏହିପରି ଏକ କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । "ବ୍ରହ୍ମବାସୀ ମୁନି ଓ ବେଦମୁଖୀ ବ୍ରହ୍ମାମାନେ ସିଂହଦ୍ୱାରରେ ବେଦଧ୍ୱନି କରୁଛନ୍ତି । ଡମ୍ବରୁ ଓ ତ୍ରିଶୂଳ ଧରି ରୁଦ୍ରକୁଳ ଆସିଅଛନ୍ତି । ଅଷ୍ଟକୁଳାନାଗ, ବିଷ୍ଣୁ, ଇନ୍ଦ୍ର ଦେବ ଆସିଛନ୍ତି । ସକଳ ଦେବତା ଦୁନ୍ଦୁଭି ବଜାଇ ନାଚୁଛନ୍ତି ଓ ମଙ୍ଗଳ ପାଠ କରୁଅଛନ୍ତି । ଛପନକୋଟି ଜୀବଗଣ ପଡ଼ି ପାଇବା ଲଗି ଆସିଅଛନ୍ତି ।"

ପୁଣି,

ପଶ୍ଚିମ ଦ୍ୱାରେ ଅନନ୍ତ, ଖଞ୍ଜଣୀ ମଦଳି ଘାତ,
ମନ କାମନା ବାଞ୍ଛିତ, ଦରଶନରେ ଆଗତ,
କରୁଛନ୍ତି ନାମକୁ ଗାୟନ ହେ ॥

---

୧୯ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଭକ୍ତି-ପ୍ରଧାନ ଶାଖା 'ସୁଖାବତୀ ବ୍ୟୁହ' ନାମକ ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥକୁ ଆପଣାର ପ୍ରଧାନ ଶାସ୍ତ୍ରରୂପେ ବ୍ୟବହାର କରନ୍ତି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସୁଖାବତୀ ନାମକ ସ୍ୱର୍ଗପୁରର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ସେହି ପୁର ନୃତ୍ୟ ଶୋଭାରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ସେଠାରେ ଦୁଃଖର ନାମଗନ୍ଧ ନାହିଁ । (ଦୁଃଖଶବ୍ଦୋ ନାସ୍ତି) । ଏହି ରାଜ୍ୟର ପରମ ଅଧିଷ୍ଠାତା ହେଉଛନ୍ତି ଅମିତାଭ ବା ଅମିତାୟୁ ବୁଦ୍ଧ । ଏହାଙ୍କର ଆୟୁ ଅପରିମିତ (P: 32) । ଅମିତାଭଙ୍କର ନିବାସର ଦଶଦିଗରେ ବୁଦ୍ଧମାନଙ୍କର ବାସସ୍ଥାନ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦିଗରେ ଗଙ୍ଗାନଦୀ ବାଲୁକାପରିମିତ ବୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରରେ ଗଙ୍ଗାନଦୀ ବାଲୁକାପରିମିତ ବୁଦ୍ଧମାନେ ଅମିତାଭଙ୍କର ଗୁଣକୀର୍ତ୍ତନ କରୁଅଛନ୍ତି । କାରଣ ଅମିତାଭଙ୍କର ନାମ ଶ୍ରବଣ ମାତ୍ରକେ ସମ୍ୟକସମ୍ବୋଧି ଲାଭ କରାଯାଇପାରେ । (P; 46) ସୁଖାବତୀ ପୁରକୁ ଜଗନ୍ନାଥ, ରାମ,କୃଷ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି ଦେବତାମାନେ ଖଟୁଥିବା ମହାନୃତ୍ୟ ମଣ୍ଡଳ ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇ ପାରେ । [ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ: Aryan Series. Vol. I Part II : Sukhavati Vyuha—Edited by F Max Mueller and Bunyier Nanjio.

ପରମ ଉତ୍ତର ଦ୍ୱାରେ   ତତ୍ତ୍ୱ ନବେଶି ଶୂନ୍ୟରେ
ଧାଡ଼ି ଶ୍ରୀଗୁରୁ ପସ୍ତରେ,   କରପଦ ଯୋଡ଼ି ଶିରେ,
ଲାଗିଅଛି ଶ୍ରୀ ମୁଖେ ଭଜନ ହେ ॥
ପୂର୍ବ ଦ୍ୱାରେ ଗମ ହରି,   ବଜାଇ ଘଣ୍ଟା ଝାଞ୍ଜ,
ଦରଶନେ ଇଚ୍ଛାକରି,   ନାଚୁଛନ୍ତି ହୋଲେ ପଡ଼ି,
ଜୟ ଶଙ୍ଖ ସ୍ୱରେ ଘନ ଘନ ହେ ।
ଦକ୍ଷିଣରେ ଜଗନ୍ନାଥ,   ଦ୍ୱାରେ ଆସି ପ୍ରବେଶିତ,
ବେଡ଼ ପଡ଼ି ଅପ୍ରମିତ,   ରହିଛନ୍ତି ଯୂଥ ଯୂଥ,
ଦରଶନେ ସବୁ କରି ମନ ହେ ॥
ତଉଦଗରେ ଚହଳ,   ଶୁଭେ ମୁଖ ରବ ଗୋଳ,
ଅବନାପୁର ମଣ୍ଡଳ,   ଶବଦରେ କୋଳାହଳ,
ସ୍ତବଦ୍ୱାରେ ଲାଗିଛି ଭଜନ ହେ ॥

ମହିମା ଅଙ୍ଗରେ ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଭୂଷଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଭୀମଭୋଇ ଲେଖିଛନ୍ତି :—

କୌପୀନ ହୋଇଅଛନ୍ତି ମହାଦେବ ହର,
ଶିବ ଶିରେ ଶୋଣିତ ପଡ଼ଇ ଝରଝର ।
କଉପୁମା ଫେରକୁ ସେ ପେଟରେ ଖୋସିଲ,
କୁମ୍ଭରୁ ଖସନ୍ତେ କୁର୍ମ୍ମୀପଟ ବୋଲାଇଲା ।
ବସ୍ତ୍ର ହୋଇଛନ୍ତି ତହିଁ ଶ୍ରୀଅଙ୍ଗ ବଭୂତି,
ମହା ମହିମା ସେ ଯେ ଅବଧୂତ ମୂରତି (୨୦) ।

ମାଇଷ୍ଟର୍ ଏକ୍‌ହାର୍ଟ (Meister Eckhart) ଙ୍କର ପରମେଶ୍ୱର-କଳ୍ପନାରେ ସକଳ ପ୍ରକାର ଈଶ୍ୱର-କଳ୍ପନା ବଲୀନ ହୋଇଗଲା ପରି ମହିମା-ଧର୍ମର ପରମସତ୍ତା ବା ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁଙ୍କର କଳ୍ପନାରେ ପୂର୍ବକଳ୍ପିତ ସମସ୍ତ ଅବତାର ବିଲୀନ ହୋଇଯାଇଛନ୍ତି । ଅଲେଖ ବା ନିରଞ୍ଜନଙ୍କୁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସିଂହାସନରେ ବସାଇ କବି ଭୀମଭୋଇ ଅନ୍ୟ ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଯେ ତାଙ୍କର ଚରଣତଳେ ଖଟାଇଛନ୍ତି, ତତ୍ତ୍ୱତଃ ତାହା ଏହାହିଁ ପ୍ରମାଣିତ କରେ । ସେଠାରେ ଦ୍ୱୈତଭାବର କୌଣସି ସ୍ଥାନ ବା ଅବକାଶ ନାହିଁ ।

୨ । ବ୍ରହ୍ମ ନିରୂପଣ ଗୀତା : ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ

ଶୂନ୍ୟ ମନ୍ଦରେ ବହାର ରୂପରେଖ ନାହିଁ ଯାର
ଦୁଇପାଦ ନ ମିଶାଇ ଏକପାଦ ଧର ଧର (୨୧) ॥

କବି ଜଯକୃଷ୍ଣ ମଧ୍ୟ ସେହିକଥା ସୂଚାଇ ଦେଇଛନ୍ତି :

ଅଲେଖ ପୁରୁଷ ଯେହି,
ଅବତାର ବସ୍ତୁ ନୁହନ୍ତି ସେହି ॥
ଅଛନ୍ତି ସେ ଶୂନ୍ୟମନ୍ଦର,
ଅନୁମାନେ ଠାବ ତୁ କର
ଅବଶ୍ୟ ଭେଟିବୁ ଅନ୍ତର ନୋହିବୁ
ଅବନା ଆଖଡ଼ା ଅଜପା ଭୂଇଁ ॥
ଅନ୍ତ ଲେଶ ନ ମିଳେ ଯାର,
ଅନାମିକା ଅଣ ଅକ୍ଷର
ଅଛନ୍ତି ଏକାନ୍ତେ ଅମନ ଯୁଗାନ୍ତେ
ଅଗଡ଼ାରେ ଅଛି ତିଆର ହୋଇ (୨୨) ॥

ଉପନିଷଦଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କଠାରେ ପରମସତ୍ତାର ଏହି ସର୍ବାତିଶାୟୀ କଳ୍ପନା ସ୍ପଷ୍ଟ ଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ମହିମାଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ସବୁ କଳ୍ପନାରୁ ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱୀତ କରି କେବଳ ନିର୍ଗୁଣାତ୍ମକ ସଂଜ୍ଞାରେ ତାଙ୍କୁ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛି । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ 'ଆତ୍ମବୋଧ'ରେ କହିଛନ୍ତି:— "ଯେଉଁଲାଭଠାରୁ ଆଉ ବୃହତ୍ତର ଲାଭ ନାହିଁ, ଯେଉଁ ସୁଖରୁ ଆଉ ବଡ଼ ସୁଖ ନାହିଁ, ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନରୁ ଆଉ ପରଜ୍ଞାନ ନାହିଁ, ତାହାହିଁ ବ୍ରହ୍ମ । ତାଙ୍କୁ ଦେଖିଲେ ଆଉ କିଛି ଦେଖିବାକୁ ବାକି ରହେନାହିଁ, ତାଙ୍କଠାରେ ଲୀନ ହୋଇଗଲେ ଆଉ ପୁନର୍ଜନ୍ମ ହୁଏନାହିଁ । ତାହାହିଁ ପରମ ଜ୍ଞେୟ, ତାହାହିଁ ବ୍ରହ୍ମ" (୨୩) ।

---

୨୧ । ଭଜନମାଳା—ପ୍ରଥମ ଶତକ : ପୃ ୧୨

୨୨ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ ୧୦୧

୨୩ । ଯଲ୍ଲାଭାନ୍ନାପରୋ ଲାଭୋ ଯତ୍ସୁଖାନ୍ନାପରଂ ସୁଖମ୍ ।
ଯଜ୍ଜ୍ଞାନାନ୍ନାପରଂ ଜ୍ଞାନଂ ତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟବଧାରୟେତ୍ ॥
ଯଦ୍ଦୃଷ୍ଟ୍ୱା ନାପରଂ ଦୃଶ୍ୟଂ ଯଦ୍‌ଭୂତ୍ୱା ନ ପୁନର୍ଭବଃ ।
ଯଜ୍ଜ୍ଞାତ୍ୱା ନାପରଂ ଜ୍ଞେୟଂ ତଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମେତ୍ୟବଧାରୟେତ୍ ॥ ୫୪-୫୫ ।

ଭୀମ ଭୋଇ ଓ ଜୟକୃଷ୍ଣଙ୍କର ନାନା ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହି ଅବ୍ୟକ୍ତ ପରଂବ୍ରହ୍ମର ବର୍ଣ୍ଣନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ନାନା ବର୍ଣ୍ଣନା ଭିତରେ କେବଳ ସେହି ଗୋଟିଏ ସାର କଥା, ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସବୁର ଶେଷରେ । ସବୁ କଳ୍ପନାର ଅତିରିକ୍ତ ସେ । ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କ ଭାଷାରେ,

ଅରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ସେ ରୂପେ ନ ଦିଶଇ ନାହିଁ ତାର ହାଇ ଛାଇ (୨୪)
ଜନମ ହିନରୁ ଇଚ୍ଛାରେ ବଢ଼ିଛି ଆଧାର ପାଣି ନ ଖାଇ ।
ପିତାମାତା ନାହିଁ ଅଯୋନି ସମ୍ଭୂତ ନାହିଁ ରଜବୀର୍ଯ୍ୟଗନ୍ଧ
କେ ଗଢ଼ି ନାହିଁ ଆପେ ଗଢ଼ି ହୋଇଛି ଅରୂପ ଅନାଦିକନ୍ଦ (୨୫) ॥

ପୁଣି, ଯୋନିରେ ଜନମ ନୁହେଁ ଗର୍ଭରେ ନ ରହେ,
ସମସ୍ତ ଗଢ଼ିଛି ତାଙ୍କୁ ଗଢ଼ି ନାହିଁ କିଏ (୨୬) ।

ପୁଣି, ଆତଯାତ ହେଉଛି ଜନ୍ମମୃତ୍ୟୁ ନାହିଁଛି
ଆସୁଛି ଯାଉଛି ଦେଖା ନ ଦେଉଛି ବହୁଅଛି ଯେସନେକ ନଦୀ ॥
ଜଳ ପବନେ ଦେହ ଅଛି ସ୍ଥିତି ଅଥୟ
ଖେଳୁଅଛି ଅଙ୍ଗେ ନ ମିଶି କା ସଙ୍ଗେ (୨୭) ଶବ୍ଦରେ ଶବ୍ଦରୂପେଭେଦୀ ॥
ପବନର ସଂଜ୍ୟୋତି, ଅଣଶ୍ରୂତି ଅମୂର୍ତ୍ତି
ତନର ଆକାରେ ନ ଦିଶେ ନେହରେ ଆଦିଅନ୍ତନାହିଁ କ୍ଷୟ ବୃଦ୍ଧି ॥
ଅଥୟରେ ନ ରହୁଛି, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ ବହିଛି
ନିର୍ଗୁଣରେ କାୟା ରଞ୍ଜିଛନ୍ତି ମାୟା ଦେଖି କରୁଛନ୍ତି ସର୍ବସିଦ୍ଧି (୨୮) ॥

---

୨୪ । ତୁଳନୀୟ : ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ (ପୃ ୭୩) ରେ—

ଧଇଲେ ଧରା ନ ଦିଏ ଛାଡ଼ିଲେ ଛାଡ଼ି ନ ହୁଏ
କହେ ଜୟି ଛାଇ ପ୍ରାଏ ଲଗିଛନ୍ତି ଆଗପଛ ॥

୨୫ । ସ୍ତୁତି ଚିନ୍ତାମଣି : ୮୭ମ ବୋଲି ।

ତୁଳନୀୟ : ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦର୍ଶନର Causa Sui Uncaused Cause ଏବଂ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର 'ଆପେନିତେମାଣ' । ସବୁଧର୍ମର ପରମେଶ୍ବର ଅଯୋନିସମ୍ଭୂତ ।

୨୬ । ବ୍ରହ୍ମ ନିରୂପଣଗୀତା : ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

୨୭ । ତୁଳନୀୟ : ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ (ପୃ ୩୩) ରେ—

ନ ଲାଗେ ଅଙ୍ଗେ ନ ମିଶେ ସଙ୍ଗେ
ବୋଲନ୍ତି ରଙ୍ଗେ କାହାକୁ ହୋଉଛି ଜଣା ॥

୨୮ । ଭଜନମାଳା—ପ୍ରଥମ ଶତକ : ପୃ. ୨୭

ପରଂବ୍ରହ୍ମ କେବଳ ଚେତନାସ୍ୱରୂପ । ବିଶ୍ୱଚେତନାର ମୂଳାଧାର ରୂପେ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ କେବଳ ସେହି ବର୍ତ୍ତମାନ ରହିଅଛନ୍ତି । ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କ ଭାଷାରେ ସେ କେବଳ ଚେତନା । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦର୍ଶନରେ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଏହିପରି କଳ୍ପନାମାନ (Universal mind, Cosmic mind) ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସେହି ଚେତନା ପୁଣି ଏକ, ବିଶ୍ୱଜଗତର ସମସ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତ ଓ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଘଟଣା ପଛରେ ଏହି ଏକ ଚେତନାସ୍ୱରୂପ ପରଂବ୍ରହ୍ମହିଁ କାରଣସ୍ୱରୂପ ହୋଇ ରହିଛନ୍ତି ।

ବେଦାନ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣୁଛି ଆତ୍ମାପୁରୁଷ ନିର୍ଗୁଣ,
ଚତୁର୍ବିଂଶ ତତ୍ତ୍ୱ ଅବ୍ୟକ୍ତରୁ ଉତପନ୍ନ ।
ପଞ୍ଚବିଂଶ ତତ୍ତ୍ୱ ସାଂଖ୍ୟ କରେ ନିରୂପଣ,
ଷଟବିଂଶତତ୍ତ୍ୱ କେ କରନ୍ତି ଅନୁମାନ ।
ତ୍ରିବିଧ ଯେ ପଞ୍ଚବିଧ ଦ୍ୱୈତାଦ୍ୱୈତ ତତ୍ତ୍ୱ,
ନାନାବିଧ ଭାବେ ମତ କରନ୍ତି ବିଖ୍ୟାତ ।
ଏକମାତ୍ର ପରଂତତ୍ତ୍ୱ ଏକ ପରଂବ୍ରହ୍ମ,
ତାହାଙ୍କ ବ୍ୟତୀତ ସବେ ଅଟେ ମାୟାଭ୍ରମ (୨୯) ।

ଏହିପରି ଏକ ବର୍ଣ୍ଣନା ପଢ଼ି ହଠାତ୍ ମନେ ହେବ ଯେ ମହିମାଧର୍ମର ବ୍ରହ୍ମବାଦ ଅଦ୍ୱୈତ ବେଦାନ୍ତର ମାୟାବାଦରୁ ପୃଥକ ଧର୍ମର ଦୁଇଟି ଦିଗ, ଦର୍ଶନ ଓ ଉପଲବ୍‌ଧି । ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଏହି ଦୁଇ ପ୍ରଧାନ ଦିଗରୁ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ସ୍ୱରୂପନିର୍ଣ୍ଣୟର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ଦର୍ଶନର ସାଧନ ବୁଦ୍ଧି, କିନ୍ତୁ ଉପଲବ୍‌ଧିର ସାଧନ ହେଉଛି ଦୃଷ୍ଟି । ଅଦ୍ୱୈତ ବେଦାନ୍ତର ତତ୍ତ୍ୱ ଅନେକ ସମୟରେ କେବଳ ସୂକ୍ଷ୍ମ ବୁଦ୍ଧିତତ୍ତ୍ୱ ବୋଲି ମନେ ହେଉଥିବାରୁ ସାଧାରଣତଃ ସାଧକମାନେ ଏହାକୁ ସାଧନାଧାର କରି କ୍ୱଚିତ୍ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ବ୍ରହ୍ମକୁ ଅବିଜ୍ଞେୟ ଓ ନିଷ୍କଳ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ଅନ୍ୟସବୁକୁ ମାୟା ଓ ମିଥ୍ୟା ବୋଲି ବୁଝିହୁଏ, ଏହା ବୁଦ୍ଧିଦ୍ୱାରା ସମ୍ଭବ । କିନ୍ତୁ ସେହି ବ୍ରହ୍ମସତ୍ତ୍ୱାର ମିଳନପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଥିବା ସାଧକ ବା ଋଷି କଦାପି କେବଳ ବୁଝି ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ତା'ର ବୁଦ୍ଧିଲବ୍‌ଧ ବ୍ରହ୍ମ ଯେତେ ନିଷ୍କଳ

୨୯ । ଭୀମଭୋଇ ବ୍ରହ୍ମଗୀତା : ନବମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ବା ନିରାଧାର ହୋଇଥାନ୍ତୁ ପଛକେ, କୌଣସି ନା କୌଣସି ଆଧାରରେ ତାହାଙ୍କର ପ୍ରତିଫଳନ ଘଟାଇ ନ ପାରିଲେ ତା'ର ସାଧନା ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିବନାହିଁ । ସେଥିଲାଗି ଧର୍ମଦ୍ରଷ୍ଟା ଓ ସାଧକ ବିଶ୍ୱଭିତରେ ଆରାଧ୍ୟ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ପ୍ରତିଫଳନ ଦେଖେ, ସମସ୍ତ ମାୟାଭଣ୍ଡାର ତା'ର ଆଲୋକିତ ଆଖିରେ ବ୍ରହ୍ମମୟ ରୂପେ ଉଦ୍ଭାସିତ ହୋଇ ଉଠେ । ପୃଥିବୀର ସବୁ ସାଧକଙ୍କର ଜୀବନରେ ଏହାହିଁ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ମଧ୍ୟଯୁଗର ସାଧକମାନେ ସାରା ବିଶ୍ୱରେ, ଶରୀରଘଟରେ ବ୍ରହ୍ମକଳାକୁ ସ୍ଫୂର୍ତ୍ତି ଦେଖୁଥିଲେ । ଶରୀରକୁ ସେମାନେ ଦେବତାର ଆଳୟରୂପେ ଜ୍ଞାନ କରୁଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ବାସନାମୟୀ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଅରୂପ ନିର୍ଗୁଣବ୍ରହ୍ମ ବିଶ୍ୱସୃଷ୍ଟିର ରଜରଜରେ ରୂପମୟ ହୋଇ ଉଠୁଥିଲା । ଭୀମଭୋଇ ସାରା ଜଗତରେ ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ବିଶ୍ୱରୂପ ଦର୍ଶନ କରି ଅଛନ୍ତି । ସ୍ୱର୍ଗ ମର୍ତ୍ତ୍ୟ ଓ ପାତାଳକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ତାଙ୍କର ପ୍ରଭୁ ବ୍ୟାପି ରହିଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ରୋମମୂଳରେ ମାଳ ମାଳ ମେଦିନୀ (୩୦) ଝୁଲୁଛି, ସମସ୍ତେ ଶରୀର ଧ୍ୟାନଯୋଗରେ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଶ୍ରୀଚରଣରେ ସକଳ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି ଅର୍ପଣ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଊର୍ମି ଧୂମ୍ର ଜ୍ୟୋତି ଜ୍ୱାଳା ସ୍ଥିର କଳା ବେନି ପ୍ରତି ଯାର କର
ଆପ ତେଜ ବାୟୁ ଚନ୍ଦ୍ର ଉଦେ ହୋଇ ଯାର ଅଙ୍ଗୁ ପରିସ୍ଥିର ।
ଯୁଗଯୁଗାନ୍ତରେ କଳ୍ପକଳ୍ପାନ୍ତରେ ଶ୍ୱେତ ଶୁକ୍ଳାମ୍ବର ରୂପ
ଅଣଆଶ ବାୟୁ ନାସାରୁ ଜନମ ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଯାର ଦୀପ ।
ଋଗବେଦ ସ୍ତୁତି ପାଠକଛ ହୋଇଛୁ ଆଦି ଅଷ୍ଟାଦଶ ସିଦ୍ଧି
ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗକୁ ଘେନି ଦଶାଙ୍ଗ ଯୋଗରେ ଲାଗିଅଛୁ ଯା ସମାଧି ।
ଠୁଳ ଶୂନ୍ୟ ଶିର ମର୍ତ୍ତ୍ୟହିଁ ଉଦର ପାତାଳ ଯାର ପୟର
ଯାର ରୋମମୂଳେ ମାଳମାଳ ମହୀ ଉଦେ ଅସ୍ତ ଗିରିବର ।
ନବଖଣ୍ଡ ମହୀ ସପତ ସାଗର ଆଦି ଅଷ୍ଟକୁଳାନାଗେ
ପ୍ରଭୁ ଶ୍ରୀଚରଣେ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି ଦେଇ ଭଜୁଛନ୍ତି ଧ୍ୟାନଯୋଗେ (୩୧) ॥

---

୩୦ । ଭାରତୀୟ ଭକ୍ତିମାର୍ଗର କବିମାନଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଏହିପରି କଳ୍ପନା ଭୂରି ଭୂରି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ତୁଳସୀଦାସଙ୍କର ଦୋହାରେ ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କର ରୋମମୂଳରେ କୋଟି କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଥିବାର ସ୍ତବ ଗାନ କରାଯାଇଛି ।

୩୧ । ସ୍ତୁତି ଚିନ୍ତାମଣି : ୧୩ଶ ବୋଲି ।

କିନ୍ତୁ ଏତେ ବର୍ଣ୍ଣନା ପରେ ମଧ୍ୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଅବର୍ଣ୍ଣନୀୟ । ସତ୍ୟର ଧର୍ମ ହେଉଛି ଯେ ତାହାକୁ କଦାପି ଆବଦ୍ଧିତ କରି ନିଃଶେଷିତ କରିଦେଇ ହେବନାହିଁ । ଉପନିଷଦ ନାନା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ବିଷୟରେ ସୂଚନା ଦେବାକୁ ଯାଇ ଶେଷରେ ତାଙ୍କୁ ବର୍ଣ୍ଣନାତିରିକ୍ତ ଓ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ବୋଲି କହି ସାନ୍ତ୍ୱନା ପାଇଛି । ଜଗତର ଯେ କୌଣସି ଧର୍ମ ବିଶ୍ୱସୃଷ୍ଟିର ମୂଳାଧାର ରୂପେ ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ପରମ—ସତ୍ତାର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱରେ ବିଶ୍ୱାସ କରେ, ତାହା ସେହି ସତ୍ତାକୁ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ବୋଲି କହିଛି । ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସତ୍ତାର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ଯାଇ ଭକ୍ତ କବୀର ତାଙ୍କୁ ସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନାର ଅତିରିକ୍ତ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି, ତାଙ୍କୁ କଥାରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରି ହେବ ନାହିଁ (୩୨) । ବୌଦ୍ଧ ପଣ୍ଡିତ ଅଶ୍ୱଘୋଷ ମଧ୍ୟ ସୃଷ୍ଟି ମୂଳର ସେହି ଅନିର୍ବଚନୀୟତା ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି (୩୩) । ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଭଜନ ଭିତରେ ସେହି ଅନିର୍ବଚନୀୟତାହିଁ

---

୩୨ । ଐସା ଲେ ନାହିଁ ତୈସା ଲେ,
ମୈଁ କେହି ବିଧି କହୌଁ ଗମ୍ଭୀର ଲେ ।
ଭିତର କହୁଁ ତୋ ଜଗମଗ ଲାଜେ ବାହର କହୁଁ ତୋ ଝୁଠା ଲେ,
ବାହର ଭିତର ସକଳ ନିରନ୍ତର ଚିତ୍ତ-ଅଚିତ୍ତ ଦୋଉ ପୀଠା ଲେ,
ଦୃଷ୍ଟି ନ ମୁଷ୍ଟି ପରଗଟ-ଅଗୋଚର, ବାତନ କହା ନ ଜାଇଲେ ॥

୩୩ । ବୌଦ୍ଧେତର ଧର୍ମମତଗୁଡ଼ିକୁ ବୌଦ୍ଧମାନେ ତୀର୍ଥିକ ମତ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଅଶ୍ୱଘୋଷଙ୍କ ସମସାମୟିକ ଭାବେ ଭାରତରେ ଯେ କେତୋଟି ତୀର୍ଥିକମତ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା, ତାହା କହିବା କଷ୍ଟକର । ନିର୍ବାଣସୂତ୍ର ଓ ବିମଳକୀର୍ତ୍ତିନିର୍ଦ୍ଦେଶ ସୂତ୍ରରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ଛଅଟି ତୀର୍ଥିକମତ ଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖଅଛି । ବିଜ୍ଞାନମାତ୍ରା-ଶାସ୍ତ୍ରର ଏକ ଭାଷ୍ୟରେ ବାରଗୋଟି ମତର ସୂଚନା ମିଳୁଛି । ଏହି ବିଭିନ୍ନ ମତବାଦୀମାନେ ପ୍ରକୃତି-ପୁରୁଷ, ଅଣୁ, କାଳ, ଦେଶ (space) ଜଳ ଓ ଅହଂକାର ପ୍ରଭୃତିକୁ ସୃଷ୍ଟିର ମୂଳକାରଣ ବୋଲି ମାନୁଥିଲେ । ଅଶ୍ୱଘୋଷ ଏହିସବୁ ବିରୁଦ୍ଧମତର ଖଣ୍ଡନ କରି ଘୋଷଣା କଲେ ଯେ ବିଶ୍ୱସୃଷ୍ଟି ରୂପ, ମନ, ପ୍ରଜ୍ଞା, ବିଜ୍ଞାନ, ଅଭାବ ବା ଭାବ କିଛି ନୁହେଁ, ତାହା କେବଳ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ।— P. 112; Aswaghosa's Discourse on the Awakening of Faith in the Mahayana: Translated from the Chinese by Teitaro Suzuki,.

କେଶ୍ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଉଠିଛି :

ଠୂଳ ଶୂନ୍ୟ ନଗରୀର ରହି ଅଛନ୍ତି,
ଚଉଁ ଏକୋଇଶ ପୁର ତଳକୁ ପୃଥ୍ୱୀ;
ବାମ ଡାହାଣ କାନ୍ଥ ଶ୍ରୀରାମ ଜଗନ୍ନାଥ,
ପୂର୍ବରେ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପଛଭାଗେ ଅନନ୍ତ;
କୁଡ଼ କୁଡ଼ ପଡ଼ୁଛି ଶାହାସ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥ ଗୀତ,
ରୋମମୂଳରୁ ମାଳ ମାଳ ମେଦିନୀ ଜାତ,
ସେଠାରୁ ଉଦ୍ୟାପନ ହେଉଛି କବିକୃତ୍ୟ,
ମୂଦା ପଡ଼ୁଛି କୁଞ୍ଜ ଫୁଟିଅଛି ଫୁଲତ;
ବହି ଆସୁଛି ସନ୍ଧିରେ ଏ ଝରର ନଦୀ ।
ସେ ଗୁରୁଦେବ ସ୍ୱାମୀ ଅଶେଷ ମହିମା,
ମୁଁ କସ ସାମରଥ ବର୍ଣ୍ଣିବାକୁ ଉପମା;
ଏକୋଇଶ ପୁରେ ଯାର ନ ଜାଣେ ଗୁଣ ସୀମା,
ଅବନା ଅଣାକ୍ଷର ଅନାମେ କର ଠଣା;
କହେ ଭୀମ ଅର୍ଚ୍ଚିତ କ ରୂପକୁ ବର୍ଣ୍ଣିମା,
ସେ ଯେ ମହାଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ ଅନାଦି (୩୪) ॥

ଏହି ଅନିର୍ବଚନୀୟତାରୁ ଅଲେଖ ନାମର ସୃଷ୍ଟି । ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସମସ୍ତ ଲେଖାର ଧରାଛୁଆଁର ବାହାରେ; ତେଣୁ ସେ ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁ । ଭାରତର ସନ୍ଥ-ସାଧନାରେ ଏହି ଅଲେଖ ନାମଟି ସୁପରିଚିତ । ଓଡ଼ିଶାର ଅଲେଖ ପନ୍ଥା ପରି ଅଲେଖିଆ (୩୫) ବୋଲି ଆଉ ଏକ ସାଧକ-ପନ୍ଥା ଆମ ଦେଶରେ ରହିଛି । ଭୀମ ଭୋଇ 'ଅଲେଖ' ଶବ୍ଦଟିର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରି କହିଛନ୍ତି ।

ଝର ଯୁଗେ କବି ଲେଖି ନ ପାରିଲେ,
ଅଲେଖ ବୋଲିଣ ନାମ ତହୁଁ ଦେଲେ (୩୬) ।

ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅଲେଖତ୍ୱ ଓ ଅନିର୍ବଚନୀୟତ୍ୱରୁ ମହିମାର ଉତ୍ପତ୍ତି । ଆପଣାର ଶକ୍ତିସୀମାରେ ଧରି ନ ପାରି ଯାହାଙ୍କୁ ଅନିର୍ବଚନୀୟ

୩୪ । ଭଜନମାଳା ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ : ପୃ, ୧୭

୩୫ । ଭାରତବର୍ଷୀୟ ଉପାସକ ସମ୍ପ୍ରଦାୟ, ଦ୍ୱିତୀୟ ଭାଗ : ଶ୍ରୀ ଅକ୍ଷୟ କୁମାର ଦତ୍ତ—ପୃ, ୮୮

୩୬ । ଭଜନମାଳା : ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ. ପୃ : ୪୦

କରି ଗୂଢ଼ କରା ହୋଇଛି, ପ୍ରଣତି ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ପ୍ରକାଶମାଧ୍ୟମରେ ତାହାଙ୍କୁହିଁ ମହିମା ବୋଲି କୁହା ଯାଇଛି । ବୁଦ୍ଧି ଯାହାକୁ କୌଣସି ଶବ୍ଦ ବା ସଂଜ୍ଞା ମଧ୍ୟରେ ସୀମିତ କରି ନପାରି କେବଳ ନିର୍ଗୁଣାତ୍ମକ ଆଭାସମାନ ଦେଇ ପରିତୋଷ ପାଇଛି, ଭକ୍ତମନର ଶ୍ରଦ୍ଧାତତ୍ପର ଅନ୍ତର ତାହାକୁହିଁ ପୁଣି ପ୍ରତିବୋଧର ପରିଧି ମଧ୍ୟକୁ ନେଇ ଆସିଛି । କଳ୍ପନା—କୌଶଳର ନାନା ରଙ୍ଗୁପଥରେ ବୁଲି ବୁଲି ହୃଦୟ ପୁଣି ନତ ହୋଇ ଆପଣା ବିସ୍ମୟଦ୍ୱାରା ପରମସତ୍ତ୍ୱକୁ ମହିମା ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରିଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମର ଇତିହାସରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବିଶ୍ୱସୃଷ୍ଟି ମାନବ ମନରେ ପ୍ରଥମେ ବିସ୍ମୟ ଜାଗ୍ରତ କରିଥିଲା । ସେ ଯୁଗ ଅଜକୁ ସହସ୍ର ସହସ୍ର ବର୍ଷ ତଳର କଥା । ମନୁଷ୍ୟ ସେହି ଦିନଠାରୁ ବୁଦ୍ଧି ଓ ବୋଧର ନାନା ବର୍ତ୍ତ୍ମ ଅନୁବର୍ତ୍ତ୍ମ ବୁଲି ନାନା କ୍ଷେତ୍ରର ପରିଚୟ ପାଇଛି, ନାନା ଆଭାସରେ ଆଖି ଖୋଲିସାରିଛି, ଜାଣିବାର ଓ ପାଇବାର ନାନା ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ ତିଆରି କରିଛି । କିନ୍ତୁ ଶେଷରେ ପୁଣି ସମସ୍ତ ବୁଦ୍ଧି ହାରି ମାନିଛି, କେବଳ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଅନୁରାଗର ପ୍ରଣତି ଧରି ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୃଦୟରେ ସେ 'ମହିମା' ଶବ୍ଦଟି ଦ୍ୱାରା ଆପଣାର ବିସ୍ମୟହିଁ ପ୍ରକାଶ କରିଛି । ଆହମାନଙ୍କର ସେହି ପ୍ରଥମ ବିଶ୍ୱାସର ନାନା କ୍ରମ ଓ ଅନୁକ୍ରମ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ପୁନରାବୃତ୍ତି ହୋଇଛି । ମହାତ୍ମା ଗାନ୍ଧୀଙ୍କର ଭାଷାରେ ଏହାକୁ ସାଧିତ ବିଶ୍ୱାସ (Laboured faith) ବୋଲି କୁହା ଯାଇପାରେ । ଅତି ଆଧୁନିକ ଯୁଗର ଧର୍ମସମୀକ୍ଷା, ବିଜ୍ଞାନ ଓ ସାହିତ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରକୁ ନିରୀକ୍ଷଣ କଲେ ସହଜରେ ଆମେ ଦେଖି ପାରିବା ଯେ ସାର୍ଦ୍ଧ ଧାବନର ଅନିଶ୍ଚୟତା ଓ ସଂଶୟୀବୃତ୍ତି ପରେ ମଣିଷ ପୁଣି ତା'ର ସଶ୍ରଦ୍ଧ ବିସ୍ମୟ ଦ୍ୱାରା ସୃଷ୍ଟିକାରଣର ମହିମାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରି ନେବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହେଉଛି । 'ମହିମା' ଶବ୍ଦରୁ ପ୍ରେରଣା ନେଇ ମହିମା ଧର୍ମର ନାମକରଣ ହୋଇଛି । ଏହି ଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ସ୍ୱୟଂ ମହିମା ସ୍ୱାମୀ ନାମରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ହୋଇଛନ୍ତି । ତେଣୁ କୌଣସି ଦ୍ୱିଧା ନ ରଖି ପ୍ରଥମରୁ ଗ୍ରହଣ କରିନେଲେ ଚଳିବ ଯେ ମହିମା ହେଉଛି ଆଲୋଚିତ ଧର୍ମର ସବୁଠାରୁ ସାର ବସ୍ତୁ । ଏହାର ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ସାଧନା ଦୁଇଟି ଦିଗ ଅଛି । ଅବ୍ୟକ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ମହିମା ବୋଲି ବ୍ୟକ୍ତ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ମହିମାପନ୍ଥୀମାନେ ସକଳ ଜୀବନାଚାର ଓ ଧର୍ମସାଧନାରେ ଏହି ମହିମାରୁହିଁ ପ୍ରେରଣା ଲାଭ କରନ୍ତି । ଉପସ୍ଥିତ ପ୍ରକରଣରେ କେବଳ ତା'ର ତତ୍ତ୍ୱମୂଳ ଦିଗଟି ଆଲୋଚିତ ହେବ ।

'ମହିମାଧର୍ମ-ପ୍ରତିପାଦକ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ମହିମା ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଗତ ଅର୍ଥ ଦେଇ ତାହାର ଶାସ୍ତ୍ରମୂଳକତା ପ୍ରମାଣ କରି-

ଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ମହିମା ହେଉଛି ମହତ୍ତ୍ୱର ଚରମତ୍ୱ, ଅର୍ଥାତ୍ ଯାହାଠାରୁ ଆଉ କେହି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ନାହିଁ । 'ପ୍ରତ୍ୟଭିଜ୍ଞାଦର୍ଶନ'ରୁ ଉକ୍ତି ଉଦ୍ଧୃତ କରି ସେ କହିଛନ୍ତି ଯେ ଏହି ମହିମା ବଳରେହିଁ ସମଗ୍ର ଜଗତ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଅଛି (୩୭) ।

ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ ଓ ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ରରେ 'ମହିମା' ଶବ୍ଦଟି ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଋକ୍ ବେଦଠାରୁ (୩୮) ଆରମ୍ଭ କରି ଉପନିଷଦ (୩୯) ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାନା ଜାଗାରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମର ମହିମାକୁହିଁ ପ୍ରକାଶର ଚରମ କାରଣ ବୋଲି କୁହା ଯାଇଛି । ଯେଉଁଠି ଶାସ୍ତ୍ରକାର ସାଧକଙ୍କର ହୃଦୟରେ ଅନୁରାଗ ଓ ଭକ୍ତିଭାବ ପ୍ରଧାନ ହୋଇ ଉଠିଛି, ସେଠାରେ ସେ ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟିକୁ କେବଳ ମହିମା-ନିସୃତ ବୋଲି କହି କୃତାର୍ଥ ହୋଇଛନ୍ତି । ଶିବ, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଦେବୀଙ୍କର ସାଧକମାନେ ମଧ୍ୟ ଆପଣା ଆପଣା ବରେଣ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କର ମହିମାକୁ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇଛନ୍ତି । ଯେଉଁଠି ପରମ-ଶ୍ରେୟ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଅନିର୍ବଚନୀୟତା ସ୍ତାବକର; ସମସ୍ତ ଭାଷାକୁ ନୀରବ କରି ଦେଇଛି, ସମସ୍ତ ବୋଧକୁ ପରାଜିତ କରିଛି, ସେଠାରେ ସେ 'ମହିମା' ଶବ୍ଦର ଆଶ୍ରୟହିଁ ନେଇଛି । ପୁଷ୍ପଦନ୍ତଙ୍କର ଶିବ-ମହିମ୍ନ ସ୍ତୋତ୍ରର ନାମକରଣ ଓ ବିଷୟବସ୍ତୁରୁ ଭକ୍ତ କବିଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଅତି ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ହୋଇ ଉଠିଛି । "ଅସିତଗିରି

---

୩୭ । ମହିମାଧର୍ମ-ପ୍ରତିପାଦକ; (ପ୍ରଥମଖଣ୍ଡ) (ପୃ ୪୧, ପ୍ରାଚୀଗ୍ରନ୍ଥମାଳା)-୨୮

୩୮ । ଏତାବାନ୍ ଅସ୍ୟ ମହିମାତୋ ଜ୍ୟାୟାଂଶ୍ଚ ପୂରୁଷଃ
ପାଦୋଽସ୍ୟ ସର୍ବାଭୂତାନି ତ୍ରିପାଦସ୍ୟାମୃତଂ ଦିବି ॥ —ଦଶମ ମଣ୍ଡଳ (ପୁରୁଷ ସୂକ୍ତ) ।

୩୯ । ସ୍ୱଭାବମେକେ କବୟୋ ବଦନ୍ତି କାଳଂ ତଥାନ୍ୟେ-ପରିମୁହ୍ୟମାନାଃ ।
ଦେବସ୍ୟୈଷ ମହିମା ତୁ ଲୋକେ ଯେନେଦଂ ଭ୍ରାମ୍ୟତେ ବ୍ରହ୍ମଚକ୍ରମ୍ ॥
ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର. ୬।୧

ପୁଣି ଯଃ ସର୍ବଜ୍ଞଃ ସର୍ବବିଦ୍ ଯସ୍ୟୈଷ ମହିମା ଭୁବି ॥ ମୁଣ୍ଡକ.୨।୨।୭
ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦରେ ତେତିଶ ଦେବତାଙ୍କର ମହିମା ଉଲ୍ଲେଖ କରା ଯାଇଛି; ଯଥା:—
ସ ହୋବାଚ ମହିମାନ ଏବୈଷାମେତେ···।୩।୯।୨

ପର କଜ୍ଜଳମୁଣ୍ଡାକୁ ସିନ୍ଧୁପାତ୍ରରେ ଗୋଳି, ସୁର-ତରୁବର ଶାଖାକୁ ଲେଖନୀ କରି ସ୍ୱୟଂ ସରସ୍ୱତୀ ଲେଖି ବସିଲେ ମଧ୍ୟ ତୁମ୍ଭର (ଭଗବାନଙ୍କର) ଅନ୍ତ ପାଇବେ ନାହିଁ ।" ଆମ୍ଭ ଦର୍ଶନରେ ଯାହାକୁ ଅନିର୍ବଚନୀୟ କୁହାଯାଇଛି, ତାହାକୁହିଁ କବି 'ମହିମା'ର ମଧୁନାମ ଦ୍ୱାରା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଦିଗଟିକୁ ଖାଣ୍ଟି ଦର୍ଶନର ତରାଜୁରେ ଓଜନ କରି ବସିଲେ ନିଶ୍ଚୟ ହତାଶ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଭକ୍ତି ବା ଶ୍ରଦ୍ଧାର ପ୍ରମାଣ—ଭୂମି ହେଉଛି ଭକ୍ତର ଅନ୍ତର । ତା'ର ଅନୁରକ୍ତ ପ୍ରତିବୋଧ ଦ୍ୱାରା ସେ ଅତି ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଯେପରି ପ୍ରକାଶ କରିପାରିଛି, ତାହାହିଁ ମହିମା । ପ୍ରାଚ୍ୟ ଓ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟର ସବୁଯୁଗର ଏକାଧିକ ପରମ-ଦୃଷ୍ଟି-ସମ୍ପନ୍ନ କବି ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ମହିମାରେହିଁ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇଛନ୍ତି । ଏଥିରେ ଅଜ୍ଞାନର ଚିହ୍ନମାତ୍ର ନାହିଁ, ଜ୍ଞାନୋପଶମ ଭକ୍ତି ଓ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ବସ୍ତୁ ହୋଇ ଏହା ଅପ୍ରାପ୍ୟକୁ ପ୍ରାପ୍ୟ କରିବାର ସୂଚନା ଦେଇଛି । ମଧ୍ୟଯୁଗର ସନ୍ଥ ନାନକ ଓ କବୀର ପ୍ରଭୃତି ମହାପୁରୁଷମାନେ ଏହି ମହିମାର ଚମତ୍କାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ମହିମାରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଚନ୍ଦ୍ର ତାଙ୍କୁ ନିବାଜନି ଆରତି କରୁଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଲାଗି ଶୂନ୍ୟ ମଧ୍ୟରେ ମହାଶଙ୍ଖ ନିନାଦିତ ହେଉଛନ୍ତି । ଇଂରାଜୀ ସାହିତ୍ୟରେ ଓ୍ୱାର୍ଡ଼ସ୍‌ଓ୍ୱାର୍ଥ ଓ ଶେଲୀଙ୍କର କବିତାର ଧର୍ମ ହେଉଛି ଏହି ମହିମା । ଆଧୁନିକ ଯୁଗରେ କବିଗୁରୁ ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥ ବିଶ୍ୱର ବିରାଟ ତତ୍ତ୍ୱର ମହିମାହିଁ ବର୍ଣ୍ଣନ କରିଅଛନ୍ତି ।

ଭୀମଭୋଇ ଓ କବି ଜୟକୃଷ୍ଣଙ୍କର ରଚନା-ମାନ ମହିମାର ପ୍ରଶସ୍ତି-ସ୍ତବରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ପରମ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ମହିମାଭୂଷଣ ଦେବାର କାରଣ ଦର୍ଶାଇ ଭୀମଭୋଇ ଲେଖିଛନ୍ତି ।

ନ ଉଳଟେ ଜିହ୍ୱା ବନ୍ଦନା କରିବା ଅରୂପ ଅଭେଦ ସମ ।
ଅଗୋଚର ପଥେ ବୋଲାଇଲ ତେଣୁ ଅନନ୍ତ ମହିମା ନାମ (୪୦) ।

ପୁଣି, ବ୍ରହ୍ମର ମହିମା ବ୍ରହ୍ମ ଜାଣେ, କେବା ସାମରଥ ତ୍ରିଭୁବନେ,
ଅବ୍ୟୟ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ କଳିବାକୁ ତାଙ୍କୁ, ଅଶେଷ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ ଯେତେ ଛନ୍ତି ହେ;
ନ ବିଶନ୍ତି, ସର୍ବ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ ବଡ଼ିମା କହୁଛନ୍ତି (୪୧) ।

---

୪୦ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୬ ଷ୍ଠ ବୋଲି ।
୪୧ । ଭଜନମାଳା : ହିଷ୍ଣୁ ଶତକ : ପୃ. ୧୦୧-୨ [ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା-୭ମ ଖଣ୍ଡ]

ପୁଣି,   ଶେଷ ନୁହଇ ଅଶେଷ ତାହାଙ୍କ ଗୁଣସୀମା,
         ଶେଷ କରି ନ ପାରିଲେ ହରି ହର ବ୍ରହ୍ମା,

         ସ୍ୱୟଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଗୁରୁ ମୂରତି, ଅନନ୍ତ ସେ ମହିମା ହୋ (୪୨) ॥
ପୁଣି,   ମାନ ଭ୍ରମଭୋଳି ଖଟେ, ମାୟା ଦେଖାଉଛୁ ଅନେକ ବାଟେ;
         ସୁମନ ରେ, ବ୍ରହ୍ମଟି ମହିମା ଅଟେ (୪୩) ॥

ଭଗବାନ ବା ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ପରି ତାଙ୍କର ମହିମା ମଧ୍ୟ କାଳାତୀତ । ତାହା ବର୍ଣ୍ଣିଲେ ସରିବ ନାହିଁ, ମନୁଷ୍ୟର ଧର୍ମ-ଚିନ୍ତା ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯେତେ ଯାହା କଳ୍ପନା କରିଛି ସେ ସମସ୍ତ କେବଳ ଆଂଶିକ ମାତ୍ର, ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ମହିମା ତା'ଠାରୁ ଅନେକ ଅଗାଧ, ଅନେକ ବିରାଟ ।

         ସେ ବ୍ରହ୍ମ ମହିମା କେହି ନ ଜାଣନ୍ତି ସମୁଦ୍ରରୁ ଅଟେ ଗୁରୁ,
         ତାହାର ନଳନାମ ଲେଡ଼ ବୁଝିଲେ ସରିସମ ନୁହେଁ ମେରୁ ।
         ଯେଉଁଠାରୁ ମାଟି ପୃଥ୍ୱୀ ହୋଇଲାଣି ମନୁଷ୍ୟ ଜନମ ଲଭି,
         ମହିମା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣେ ଲେଖି ନ ପାରିଲେ କହିଗଲେ ଭବ ଭବ (୪୪)

ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟିର କାରଣ-ସ୍ୱରୂପ ରୂପେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମରେ ପରମସତ୍ତାଙ୍କର ଯେଉଁ କଳ୍ପନା ରହିଛି, ସେଥିରେ ତାଙ୍କୁ ସର୍ବଜ୍ଞ, ସର୍ବବ୍ୟାପୀ ଓ ସର୍ବଦର୍ଶୀ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଗୁଣରେ ମଣ୍ଡିତ କରାଯାଇଛି । ମହିମା ଧର୍ମ ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ସେ ସକଳ ବିଭୂତିର ନାମ ବଖାଣ ନ କରି ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ 'ମହିମା'ରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମର ସର୍ବକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ପ୍ରକାଶ କରି ଦେଇଛି । ଅରୂପ ଅବ୍ୟକ୍ତ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସୃଷ୍ଟି ସହିତ ଚିରନ୍ତନ ଲୀଳାରେ ବ୍ୟାପୃତ ଅଛନ୍ତି । ନାନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାନା ବିଚିତ୍ର ପ୍ରକାଶ ଦ୍ୱାରା ସେ ଆପଣାର ପରିଚୟ ଜ୍ଞାପନ କରୁଅଛନ୍ତି । ମହିମା ହେଉଛି ଏହି ପ୍ରକାଶ-ଲୀଳାର କାରଣ । ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସର୍ବଦା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ, ତେଣୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ କାଳାତୀତ ବୋଲି ଧରିଲେ ମହିମାକୁ ମଧ୍ୟ କାଳାତୀତ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ । ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଆପଣାର ମହିମାଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଭକ୍ତ-

---

୪୨ । ଚଉତିଶା ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା : ପୃ. ୩୭
୪୩ । ଚଉତିଶା ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା : ପୃ. ୩୮ ।
୪୪ । ସୁନ୍ଦେଚନ୍ତାମଣି : ୯୯ ମ ବୋଲି ।

ମାନଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ସଂସାରରେ ଖେଳ କରି ଆସୁଛନ୍ତି, ଏହାହିଁ କଳ୍କି ଜୟକୃଷ୍ଣଙ୍କର ମତ (୪୫) ।

ଏହି ଏକ 'ମହିମା'ର ବିଭୂତିରେ ଭୀମଭୋଇ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସାଧନାରେ ସମସ୍ତ ମାର୍ଗକୁ କାଟି ଦେଇଛନ୍ତି । କ୍ରିୟାକର୍ମ, ଯାବତୀୟ ମାର୍ଗ କେବଳ ପରମସତ୍ତାର ଗୋଟିଏ ଦିଗକୁ ବଡ଼ କରି ଦେଖେ । ତାହାଦ୍ୱାରା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ କେବଳ ଆଂଶିକ ଭାବରେ ବୁଝିହୁଏ । ମହିମା ହେଉଛି ସମଗ୍ର ଭାବରେ ଆଦିକାରଣ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ବୁଝିବାର ଏକ ସିଧା (Immediate) ରାସ୍ତା, ଏହି ଗୋଟାଏ ଶବ୍ଦରେହିଁ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ସମସ୍ତ ପଥ ସ୍ୱତଃ ଅନ୍ତର୍ଗତ ହୋଇଯାଏ । ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ଭାଷାରେ 'ମହିମା ହେଉଛି କର୍ମବେଦ, ମହିମା ହେଉଛି ମହାମାୟା, ମହିମା ହେଉଛି ସାକ୍ଷାତ ଧର୍ମ । ମହିମା ନାମ ସବୁ ନାମର ମଥା ଉପରେ; ତେଣୁ ଯେଉଁ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ମଧ୍ୟ କେବଳ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ମହିମା ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି' (୪୬) ।

ମୋଟ ଉପରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ମହିମାହିଁ ସବୁ କଥାର ସାର କଥା । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟଙ୍କର 'ଋତ' ପରି ଏହା ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ରହିଛି । ସୃଷ୍ଟିହିଁ ସେହି ମହିମାର ପ୍ରକାଶ କରୁଛି (୪୭) ।

ପୃଥିବୀର ସକଳ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ଧର୍ମ ସୃଷ୍ଟି—ପ୍ରକରଣ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆପଣା ଆପଣାର ଏକ ସଂଗତ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେବାର ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି ।

---

୪୫ । ନିଜ ମହିମା ଶୂନ୍ୟରୁ ମିଳି,
ଖେଳ କରୁଛନ୍ତି କରି ଭକ୍ତଙ୍କୁ ମେଳି ॥
—ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ. ୩୪

୪୬ । ବ୍ରହ୍ମନିରୂପଣ ଗୀତା : ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ ।
ମହିମା ନାମଟି ଯେହୁ ମଥାପରେ ଅଛି ।
ଯେଉଁଆଡ଼େ ମୁଖ କଲେ ଆଗକୁ ହେଉଛି ॥

୪୭ । ଚହ୍ଲାଇ କହୁଛି ଭଲକରି ଚହ୍ଲ, ମହିମା ନାମଟି ଅନନ୍ତ ଭୁବନ
କୋଟି କୋଟି ଜାତ କୋଟି କୋଟି ହତ ପ୍ରଳୟ ଶବଦେ ଅଟନ୍ତି ଯମ ॥
—ଭଜନମାଳା—(ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ) : ପୃ ୪୨

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶର ରୂପକଥାମାନଙ୍କରେ ଏହାର ଅସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନାମାନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱ (Book of Genesis) ସର୍ବତ୍ର ସମସ୍ତେ ପରିଚିତ । ଭାରତୀୟ ଷଡ୍‌ଦର୍ଶନ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱକୀୟ ଦୃଷ୍ଟି ଅନୁସାରେ ଭିନ୍ନ ଭାବେ ଏହାର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିଛି । ବେଦାନ୍ତର ବିବର୍ତ୍ତଜନିତ ପଞ୍ଚୀକରଣ-ତତ୍ତ୍ୱ, ସାଂଖ୍ୟର ପୁରୁଷ-ପ୍ରକୃତି-ତତ୍ତ୍ୱ, ନ୍ୟାୟ ଓ ବୈଶେଷିକର ପରିଣାମବାଦ, ତନ୍ତ୍ରର ଶିବ-ଶକ୍ତି ତତ୍ତ୍ୱ କେବଳ ଏହି ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକ୍ରିୟାକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ କରି ବୁଝେଇବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ମାତ୍ର । ଏପରିକି ପ୍ରଥମ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାରର ଉତ୍ପତ୍ତି-ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅନାବଶ୍ୟକ ବୋଲି ମନେ କରୁଥିବା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଶୂନ୍ୟତା ଓ କରୁଣାକୁ ସୃଷ୍ଟିର ଜନକ ଜନନୀ ବୋଲି ମାନିଛି । ଏହା ପୁଣି ନାମ ଓ ରୂପ ବଦଳାଇ ବଜ୍ରଯାନର ପ୍ରଜ୍ଞା ଓ ଉପାୟରେ ପରିଣତ ହୋଇଛି । ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନରୁହିଁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଦର୍ଶନମାର୍ଗର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ପ୍ରଥମରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼େ । ସୃଷ୍ଟିପ୍ରକରଣରେ ଅଦ୍ୱୈତବାଦର ମାୟା ତନ୍ତ୍ରରେ ଏକ ମୌଳିକ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି ଏବଂ ଏହି ପୃଥକ୍ ଦୃଷ୍ଟିଭଙ୍ଗୀ ଉଭୟ ଦର୍ଶନର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ସତତ ପ୍ରଭାବିତ କରି ରଖିଛି । ତେଣୁ ମହିମା-ଧର୍ମକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ବୁଝିବା ଆଗରୁ ତା'ର ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱଟି ମଧ୍ୟ ଭଲକରି ଜାଣିରଖିବା ଦରକାର । କେବଳ ଗୋଟିଏ ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟି କିପରି ଏହି ଧର୍ମର ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି, ସୃଷ୍ଟିପ୍ରକରଣଟିର ଆଲୋଚନାରୁ ତାହାହିଁ ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଉଠିବ ।

ମହିମାଧର୍ମର ସୃଷ୍ଟିପ୍ରକରଣରେ ବିକାର, ବିବର୍ତ୍ତ ବା ମାୟାର କୌଣସି ସ୍ଥାନ ନାହିଁ ତନ୍ତ୍ରମାର୍ଗ ପରି ଏହା ଶିବଶକ୍ତି ବା ପୁରୁଷପ୍ରକୃତିର ଦ୍ୱୈତତତ୍ତ୍ୱକୁ ସ୍ୱୀକାର କରେନାହିଁ । ସାଂଖ୍ୟର ପୁରୁଷ, ପ୍ରକୃତି ଓ ମନବୁଦ୍ଧି ଆଦି ପଚିଶ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ମଧ୍ୟ ଏହା ଗ୍ରହଣ କରେନାହିଁ । କବି ଜନ୍ମକୃଷ୍ଣ ଶୂନ୍ୟକୁ ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିକାରଣ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

ଧାନମୁଠା ପ୍ରାୟେ ଧରି ।
ଶୂନ୍ୟେ ବୁଣିଦେଲେ ଶୂନ୍ୟବିହାରୀ, ସୁଜନେ ହେ ।
ଶୂନ୍ୟ ଛନ୍ତି ସର୍ବେ ଝରି, ସୁଜନେ ହେ ॥

ପୃଥ୍ୱୀରେ ସବେ ପଡ଼ିଲେ,
ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ଶିବ ଜଗୁଆ ହେଲେ, ସୁଜନେ ହେ ।
ଶୂନ୍ୟ ଗାଦି ବେଢ଼ା ଛଳେ, ସୁଜନେ ହେ (୪୮) ॥

ଶୂନ୍ୟରୁ ଏହି ସୃଷ୍ଟିପ୍ରକ୍ରିୟାର କ୍ରମଟିକୁ ଖାମଖେଇ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ କରି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି:—

ଏ ମାଟି ପଥର ସମୀରଣ ଜଳ ଏମାନେ ନଥିଲେ କେହି
ଶୂନ୍ୟ ଶୂନ୍ୟ ମହାଶୂନ୍ୟ ଅନ୍ଧକାର ଥିଲା ନିଃଶବଦ ହୋଇ ।
ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ କେହି ଆକାଶେ ନଥିଲେ ନବଲକ୍ଷ ତାରାଗଣ
ଦିବସ ରଜନୀ ଏକ ହୋଇଥିଲା ନ ଥିଲା ରଚନାମାନ ।
ସ୍ୱର୍ଗ ମର୍ତ୍ତ୍ୟପୁର ପାତାଳ ନ ଥିଲା ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ରୁପ ତିନି,
ତେତିଶ କୋଟି ଦେବ ତହିଁ ନଥିଲେ ନ ଥିଲା ଶବଦ ଧ୍ୱନି ।

× × ×

ନିଃଶବଦ ଘରୁ ଅନାମ ବ୍ରହ୍ମରୁ ଜନମ ହୋଇଲା ଶୂନ୍ୟ
ଶୂନ୍ୟ ସଞ୍ଚାରରୁ ଆକାର ଧଇଲା ବାହାର ହୋଇଲା ବର୍ଣ୍ଣ ।
ଅନାମରୁ ଅଗ୍ନି ପବନ ଜନ୍ମିଲା ଆକାଶେ ରହିଲା ପୁରି
ଘୁ ଘୁ ଶବଦ ନିରନ୍ତର ହୋଇଲା ତାମସ ଗୁଣକୁ ଧରି ।
ଅନାମରୁ ତହୁଁ ଜଳ ଜାତ ହେଲା ଅଗ୍ନି ପବନେ ମିଶିଲା
ସତ ରଜ ତମ ତିନି ନାମ ବହି ତିନିଗୁଣ ବୋଲାଇଲା । ଇତ୍ୟାଦି(୪୯) ।

ଏହିପରି ଅନାମରୁ ଚନ୍ଦ୍ର, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ବ୍ରହ୍ମା, ବିଷ୍ଣୁ ଓ ଶିବ ଜାତ-ହେଲେ । ଅନାମରୁ ମାଟି ପଥର ଓ 'ମେଦମେଦା' ମହୀ ଜାତ ହେଲା । ଏହି ଅନାମରୁହିଁ ଛପନକୋଟି ଜୀବ ସମ୍ଭୂତ ହେଲେ । ଅନାମରୁ ପଞ୍ଚ-ଭୂତ ଜାତହୋଇ ତ୍ରିଭୁବନ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ରହିଲା । ଅନାମରୁ ସକଳ ପ୍ରକାର ରଚନା ଓ ପାଞ୍ଚନା ହେଲା । ଶୂନ୍ୟ ବା ଅନାମକୁ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ସମୂଳ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇଥିବାର ଦେଖି ହଠାତ୍ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଶୂନ୍ୟତା କଳ୍ପନାଟି ମନେ ପଡ଼ିଯାଏ । ମହାଯାନୀମାନେ ଶୂନ୍ୟକୁ ଆଦିଭାବ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ଓ ଏହିପରି ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଶୂନ୍ୟବାଦର ଜନ୍ମ ହୋଇଅଛି । ମହିମାଧର୍ମ ପ୍ରକୃତରେ ମହାଯାନର ଶୂନ୍ୟତାକୁ ଉଦ୍ଧାର କରି ଆଣିଥିଲା କି ନାହିଁ ଧର୍ମର ସାର ସମାଲୋଚନା ଲାଗି ତାହା

୪୮ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ. ୬ ।
୪୯ । ସୁତଚନ୍ତାମଣି : ୭୮ମ ବୋଲି ।

ଉଖାରି ବସିବା ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ନୁହେଁ । ହୁଏତ ପୁରାତନ ଇତିହାସର ମୋଡ଼ଭାଙ୍ଗ ଖୋଜ ବାହାର କରିବାରେ ପ୍ରବଳ ଉତ୍ସାହ ରଖୁଥିବା ଇତିହାସକାର ଲାଗି ଧର୍ମର ସେହି ନେଣ-ଦେଣ ଘଟଣା ଖୁବ୍ କୌତୂହଳପ୍ରଦ ହୋଇପାରେ । ଶୂନ୍ୟତା, ଅନାମ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ମହିମାଧର୍ମ କଣ ବୁଝାଇବାକୁ ଚାହୁଁଥିଲା ଓ ସେହି ଦୃଷ୍ଟି ଭାରତବର୍ଷ ତଥା ସକଳ ବିଶ୍ୱର ଧର୍ମ ଦୃଷ୍ଟି ସହିତ କେତେଦୂର ତାଳ ରଖିଥିଲା, ସେତିକ ନିରୀକ୍ଷଣ କରି ଦେଖିବାହିଁ ଉପସ୍ଥିତ ଆଲୋଚନା ଲାଗି ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ କଥା ! ଏକ କାଳାତୀତ ଅସ୍ତିତ୍ୱ (Nothingness) ରୁ ଯେ ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରାରମ୍ଭ ହୋଇଛି, ଏହି କଳ୍ପନାଟି ପୃଥିବୀର ଅନେକ ଧର୍ମରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଯେତେବେଳେ ଦୃଶ୍ୟମାନ ବା ସ୍ପୃଶ୍ୟମାନ କୌଣସି ପଦାର୍ଥର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇନଥିଲା, ସେତେବେଳେ ଆଦିମୂଳ ସୃଷ୍ଟିକାରଣ ପରମସତ୍ତା ଏହି ଅସ୍ତିତ୍ୱ ରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲେ, ତାଙ୍କ ମନରେ ପ୍ରଜନନେଚ୍ଛା ବା ସୃଷ୍ଟିପ୍ରବୃତ୍ତିର ଉଦ୍ରେକ ହେବାରୁ ସୃଷ୍ଟି-ପ୍ରକ୍ରିୟା ଆରମ୍ଭ ହେଲା । ଅନ୍ୟ ଏକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ସୃଷ୍ଟିକାରଣ ଯେ ଆମର ସମସ୍ତ ବୋଧଶକ୍ତିର ଅତିରିକ୍ତ, ଆମର କୌଣସି ମାନସ-ପରିମାପକ ଦେଇ ଯେ ବିଶ୍ୱସୃଷ୍ଟିର ପରିକଳନା ଅସମ୍ଭବ, ଅସ୍ତିତ୍ୱରୁ ସକଳ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଥିବା କଳ୍ପନାଟି ବିଶେଷତଃ ସେହିକଥା ଦର୍ଶାଇଦିଏ । ଭାରତୀୟ ଧର୍ମରେ ବାର ବାର ଏହି ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ଏକ ସକାରାତ୍ମକ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇ ଜୀବନ୍ତ ଓ ସହଜବୋଧ କରିବାର ପ୍ରୟାସ କରାଯାଇଛି । ଏହିପରି ଏକ ଅସ୍ତିତ୍ୱରୁହିଁ ସୃଷ୍ଟିର ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି, ଋକ୍‌ବେଦରେ ମଧ୍ୟ ଏହି କଳ୍ପନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ଯେତେବେଳେ ସତ୍ ଅସତ୍ ନଥିଲା, ଦିନ ରାତିର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ନ ଥିଲା, ଜନ୍ମ ମୃତ୍ୟୁ ନ ଥିଲା, ସେତେବେଳେ କେବଳ ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିକାରଣ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିଲେ (୫୦) । ଅର୍ଥାତ୍ ସମସ୍ତ କାଳ ଓ କଳ୍ପନାର ଅତିରିକ୍ତ ଏକ ସ୍ଥିତିରୁ ସୃଷ୍ଟି ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି, ସାଧାରଣ ଇନ୍ଦ୍ରିୟବୋଧରେ ସେହି ସ୍ଥିତିର କୌଣସି ପ୍ରକାର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସମ୍ଭବ ହେଉ ନ ଥିବାରୁ ତାହାକୁ କେବଳ ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ଅସ୍ତିତ୍ୱହିଁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଶୂନ୍ୟତା; ଶୂନ୍ୟତାର ଅର୍ଥ ଏକ ବିଶେଷ କାଳବାଚକ ଅବର୍ତ୍ତମାନତା (Nihil)

---

୫୦ । ଋକ୍‌ବେଦ ୧୦।୧୨୯

ନୁହେଁ, ଏହା କେବଳ ଅତିରିକ୍ତତା । ଅର୍ଥାତ୍ ଶୂନ୍ୟତା ସମସ୍ତ କଳ୍ପନାର ବାହାରେ, ଏହା ଅନିର୍ବଚନୀୟ । ନାଗାର୍ଜୁନ ଶୂନ୍ୟତାର ଯେଉଁ ସଂଜ୍ଞା ଦେଇଛନ୍ତି, ତାହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ଯେ ଅସ୍ତି ଓ ନାସ୍ତି ଉଭୟ ଅନୁଭୟ କଳ୍ପନାରୁ ବିନିର୍ମୁକ୍ତ ସ୍ଥିତି ହେଉଛି ଶୂନ୍ୟତା (୫୧) । ବେଦ ଓ ଉପନିଷଦ ପରି ଅସଙ୍ଗ ଓ ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ର ମଧ୍ୟ ଶୂନ୍ୟତାକୁ ସତ୍ ଓ ଅସତ୍ ଉଭୟର ବହିର୍ଭୂତ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଦାର୍ଶନିକ କାଣ୍ଟ୍ (Kant)—ଙ୍କର ଏକ ଶବ୍ଦର ଅନୁକରଣରେ ଏହି ଶୂନ୍ୟକଳ୍ପନାକୁ ଏକ ବିଶ୍ୱବିରୋଧ (Antinomy) ବୋଲି କୁହାଯାଇପାରେ । ଯାହା ଆମର ସକଳ ମାନଦଣ୍ଡର ଅତିରିକ୍ତ, ତାହାକୁ କେବଳ ଏହି ବିରୋଧ-ଅର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ବୁଝିବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇପାରେ । ମହିମା ଧର୍ମର ଅନାମ ଓ ଶୂନ୍ୟକୁ କେବଳ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କରି ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ମହିମା ଓ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅନିର୍ବଚନୀୟତା ବିଷୟରେ ଆଗରୁ ଆଲୋଚନା ହୋଇ-ଯାଇଛି । ଏହି ଅନିର୍ବଚନୀୟତାହିଁ ଶୂନ୍ୟ ବା ଅନାମର ଅସଲ ଓ ପ୍ରକୃତ ସଂଜ୍ଞା ।

ନକାରାର୍ଥକ ସଂଜ୍ଞାରେ ଯାହା ଅନାମ ବା ଅନିର୍ବଚନୀୟତା, ସକାରାର୍ଥକ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କଲେ ତାହାହିଁ ମହିମା । ତେଣୁ ଶୂନ୍ୟ ବା ଅନାମର ଚର୍ଚ୍ଚା କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ମିଳୁଥିଲେ ମଧ୍ୟ ମହିମାଧର୍ମର ସାହିତ୍ୟରେ ମହିମାର ସୃଷ୍ଟିକାରଣତ୍ୱ ଅଧିକ ପ୍ରଧାନ ଓ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଉଠିଛି । ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ-ସଂସ୍କୃତିରେ ଅତି ପରିଚିତ ହୋଇ ରହିଥିବା ବେଦାନ୍ତ, ସାଂଖ୍ୟ ଓ ତନ୍ତ୍ରବାଦର ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ମହିମାଧର୍ମ କେବଳ ମହିମାକୁ ପରମ କାରଣ ଓ ପ୍ରକାଶମୂଳ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ପ୍ରଥମେ ପୂର୍ବପକ୍ଷର ମତବାଦମାନ ଖଣ୍ଡନ କରି ଆପଣାର ନିର୍ଣ୍ଣୟକୁ ନିମ୍ନଲିଖିତ ପ୍ରକାରେ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କରିଅଛନ୍ତି:—

କେହି ବା ଭାବନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ମହେଶ୍ୱର,
ଏହି ତିନି ତତ୍ତ୍ୱ ଅଟନ୍ତି ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟେ ସାର ।
ପଞ୍ଚଭୂତ ତତ୍ତ୍ୱ କେହୁ କରିଥାନ୍ତି ସ୍ଥିର,
ସୃଷ୍ଟିର କାରଣରୂପେ କରନ୍ତି ବିଚାର ।

---

୫୧ । ଅସ୍ତି-ନାସ୍ତି-ତଦୁଭୟାନୁଭୟ ଚତୁଷ୍କୋଟି-ବିନିର୍ମୁକ୍ତଂ ଶୂନ୍ୟରୂପଂ-
ସର୍ବଦର୍ଶନ ସଂଗ୍ରହ ॥

ସର୍ବ ତତ୍ତ୍ୱ ହୋଇଅଛି ଉପାଧିଜଡ଼ିତ,
ବିନାଶପଥରେ ସର୍ବେ ହୁଅନ୍ତି ଧାବିତ ।
ମାୟା ଅବିଦ୍ୟା ଉପାଧିଠାରୁ ଯେ ଅଶାତ,
ନିର୍ଗୁଣ ପରମ ବ୍ରହ୍ମ ନାମେ ସେ ବିଖ୍ୟାତ ।

× × ×

ଅଶେଷ କୋଟି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଏହି ରୂପେ ଖ୍ୟାତ,
ବ୍ରହ୍ମ ମହିମାରୁ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି ଉଦିତ
ମାନବଶରୀରୁ ଯେହ୍ନେ କେଶ ଲୋମ ଜାତ,
ଯେସନେକ ତୃଣ ଲତା ପୃଥ୍ୱୀରୁ ସମ୍ଭୂତ ।
ସେହିରୂପ ମହିମାରୁ ଅଶେଷ ଜଗତ,
ଅହରହ ହେଉଅଛି ସୃଷ୍ଟି ଯେ ବିଖ୍ୟାତ ॥
ବିକାରି ଯେ ବିବର୍ତ୍ତି ନୁହନ୍ତି ପରଂବ୍ରହ୍ମ,
ନିର୍ବିକାର ଭାବେ ରହିଥାନ୍ତି ପରଂଧାମ (୫୨) ॥

"ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମତବାଦରେ ଯେପରି ପୁରୁଷ ପ୍ରକୃତି ଓ ମାୟାଗୁଣାନୁସାରେ ସୃଷ୍ଟିତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରାରମ୍ଭ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରାଯାଏ, (ମହିମାଧର୍ମରେ) ତଦ୍ରୂପ ପୁରୁଷ ପ୍ରକୃତି ମାୟାଦିଙ୍କୁ ଆଦିକାରଣରୂପେ ବିଶ୍ୱାସ କରା ଯାଏନାହିଁ ।"— ଏହାହିଁ ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କର ମତ । ମହିମାଧର୍ମର ପରଂବ୍ରହ୍ମ-କଳ୍ପନା ଗୁଣ ଓ କଳାରହିତ ସର୍ବୋଚ୍ଚ କଳ୍ପନା । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ନାନା ଦର୍ଶନ-ମତରେ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଭାବରେ ପରମସତ୍ତାକୁ ନିର୍ଗୁଣ ନିରଞ୍ଜନ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସୃଷ୍ଟିବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରଭୃତି ନାନା ଉପଲକ୍ଷ୍ୟରେ ତାହା ସହିତ ନାନା ଇଚ୍ଛା ଓ ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ସଂଯୁକ୍ତ କରି ଦିଆଯାଇଛି; ଚେତନାମୟ ପୁରୁଷ ସହିତ ପ୍ରକୃତିକୁ, ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ସହିତ ମାୟାକୁ ଯୁକ୍ତ କରାଯାଇଛି, କିନ୍ତୁ ସେହି ଜାତିର ସମସ୍ତ ଶାଖା-କଳ୍ପନାରୁ ଆପଣାକୁ ଦୂରରେ ରଖିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ମହିମାଧର୍ମ କେବଳ ମହିମାକୁ ସୃଷ୍ଟିର ଏକମାତ୍ର କାରଣରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛି ।

ମହିମାରୁହିଁ ସପ୍ତସାଗର, ଅସଂଖ୍ୟ ମେଦିନୀ, ବିରାଟ ବିଶ୍ୱ ସମ୍ଭବ ହୋଇଛି । ଇନ୍ଦ୍ରିୟଲବ୍ଧ, କଳ୍ପନା-ଅଧିଗମ୍ୟ ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥ ଏହି ମହିମାଜନିତ ପ୍ରକାଶମାତ୍ର । ସେହି ମହିମା ସୃଷ୍ଟି କରୁଛି, ସେହି

୫୨ । ଚିନ୍ମୟ ବ୍ରହ୍ମଗୀତା : ୯ ମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ବିଶ୍ୱକୁ ଧାରଣ କରି ରଖିଛି, ପୁଣି ସେହି ସଂସାର କରୁଛି । ସେହି ସୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଧାନତମ କାରଣରୂପେ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଛି (୫୩) । ଭୀମଭୋଇ ତାଙ୍କର ସହଜ ସୁନ୍ଦର ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଏହି କଥାହିଁ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଛନ୍ତି:—

ମହିମା ଗର୍ଭରୁ ଜାତ ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ଶିବ,
ତିନିପୁରେ ଅଧିକାରୀ ହେଲେ ଜୟଦେବ ।
ମହିମାଗର୍ଭରୁ ଜାତ ହୋଇଲେ ଅଶେଷ,
ଅକଳନା ଗର୍ଭ ସେହୁ କେବେ ନୋହେ ଶେଷ ।
ମହିମା ଗର୍ଭରୁ ଜାତ ଛପନ କୋଟି ଜନ୍ତୁ,
ସଞ୍ଚାରିତ ହେଲେ ନିଜ ଶକତିର ହେତୁ ।
ମହିମା ଗର୍ଭରୁ ଜାତ ତେତିଶ୍କୋଟି ଦେବ,
ରଜଗୁଣେ ସଞ୍ଚରିତେ ହୋଇଲେ ସଂଯୋଗ ।
ମହିମା ଗର୍ଭରୁ ଜାତ ନବଲକ୍ଷ ତାରା,
ଆକାଶରେ ଜଳୁଅଛି ଯେସନେକ ହୀରା ।
ମହିମା ଗର୍ଭରୁ ଜାତ ନବକୋଟି ଦେବୀ,
ତିନି ଭୁବନରେ ଠାବ ରଖିଛନ୍ତି ଯୋଗୀ ।
ମହିମାଗର୍ଭରୁ ଜାତ ଅଷ୍ଟକୋଟି କାତ୍ୟାୟନୀ,
ଧରିଛନ୍ତି ଖର୍ପ କାତି ଖର୍ପର କାତାୟନୀ ॥

× × ×

ମହିମା ଗର୍ଭରୁ ଜାତ ଲକ୍ଷ୍ମୀ ସରସ୍ୱତୀ,
ଅନ୍ନ ବସ୍ତ୍ର ଦେଇ ପୋଷିଛନ୍ତି ଦିବାରାତି (୫୪) ॥

ବିଶ୍ୱସୃଷ୍ଟିର ଅଧୀନସ୍ଥାନ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ (Free V) ଓ ବିଧାନତାନ୍ତ୍ରିକତ୍ୱ (Determinism) ବିଷୟରେ ଉଭୟ ପକ୍ଷ ସମର୍ଥନ କରି ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ରର ଇତିହାସରେ ଅନେକ ଘଣ୍ଟାଘଣ୍ଟି ହୋଇ ଆସିଛି । ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟର ପକ୍ଷ ନେଇ ଅନେକ ସମୟରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ଉଗ୍ର ମତମାନ ମଧ୍ୟ ଦର୍ଶନଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସମସ୍ତ ଜଗତ

---

୫୩ । ମହା ପ୍ରଳୟରେ, ମହିମା ମହୀକି ଧରେ,
ଛପନକୋଟି ଜୀବ ରକ୍ଷାରକ୍ଷଣ କରେ ।
—ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ ୧୧୫

୫୪ । ବ୍ରହ୍ମ ନିରୂପଣ ଗୀତା—ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ

କେବଳ ମଣିଷମନର ସୃଷ୍ଟି, ଏବଂ ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରତ୍ୟେକଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର; ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରି ରଖିଥିବା କୌଣସି ବିଧାନ ବା ନିୟମତନ୍ତ୍ର ରହିବା ଅସମ୍ଭବ, ଏହିପରି ନାନାବିଧ ଯୁକ୍ତିଦ୍ୱାରା ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନୋଗତ ସ୍ୱାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ଅପର ପକ୍ଷରେ ଆଦର୍ଶବାଦୀମାନେ ବ୍ୟକ୍ତିମନର ଅତିରିକ୍ତ ଓ ଅନଧିଗମ୍ୟ ଏକ ବିଶ୍ୱ-ମନ ବା ବିଶ୍ୱ-ବିଧାନର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ମତରେ ଏକ ବିଧାନ ଅନୁସାରେ ଏକ ପରମ ସୃଷ୍ଟିକର୍ତ୍ତାର ଇଚ୍ଛା ପୂରଣଲାଗି ଜଗତର ସମସ୍ତ କ୍ରିୟାକଳାପ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ ହେଉଛି । ସେହି ପରମ ଇଚ୍ଛାହିଁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବର ଇଚ୍ଛା । ବିଶ୍ୱମନର ଯୋଜନା ଓ ବିଧାନସହିତ ଆପଣା ମନର ତାଳ ମିଳାଇ ପାରିଲେ ମଣିଷ ଯେ ସବୁଠାରୁ ବେଶୀ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପାରିବ, ଏହାହିଁ ଆଦର୍ଶବାଦୀ ଦର୍ଶନମାର୍ଗର ମତ । ମହିମାଧର୍ମ ମହିମାକୁ ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱର ପ୍ରକାଶରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରେ, ତା'ର ଶ୍ରେୟଃ ହେଉଛି ନିଷ୍କଳ ଅଚିନ୍ତ୍ୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମ; ତେଣୁ ସ୍ୱଭାବତଃ ଏହି ଧର୍ମ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ବିଶ୍ୱକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱରେ ବିଶ୍ୱାସ କରେ । ମହିମାରୂପ ବିଭୂତି ପଟଳ ହେଲେ ବା ସୃଷ୍ଟି ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ସଞ୍ଚାଳିତ ହେଲେ ତାହାକୁହିଁ ଆଜ୍ଞା କୁହାଯିବ । ମହିମା ପନ୍ଥକୁ ଏହି ଆଜ୍ଞା ଶବ୍ଦଟି ମହିମାଧର୍ମରେ ଅତି ପରିଚିତ । ସଂସାରରେ ଯାହା ହେଉଛି, ଯାହା ନ ହେଉଛି, ତାହାହିଁ ଆଜ୍ଞା । ସେହି ଆଜ୍ଞାକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିବା ହେଉଛି ସମସ୍ତ ପରମାର୍ଥ ଜ୍ଞାନର ମୂଳ କଥା ।

ମହିମା-ଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟରେ 'ଆଜ୍ଞା' ଶବ୍ଦଟିର ପୁନଃ ପୁନଃ ବ୍ୟବହାର ଦେଖି ହଠାତ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମର କଥା ମନେ ପଡ଼ିଯାଏ ଭଗବାନଙ୍କର ଆଜ୍ଞାରେ ଛଅ ଦିନରେ ସୃଷ୍ଟିକାର୍ଯ୍ୟ ସମାହିତ ହୋଇଛି, ତାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାରେ ଦେବଦୂତମାନେ ମର୍ତ୍ତ୍ୟକୁ ଓହ୍ଲାଇ ଆସି ସଂସାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଭବିଷ୍ୟତବାଣୀ କରୁଛନ୍ତି, ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବାଇବେଲ୍‌ରେ ଅନେକ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ବାଇବେଲ୍‌ର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରକରଣକୁ ଭଗବାନଙ୍କର ଦଶ ଆଜ୍ଞା (Ten Commandments of God) ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଏହି ସାମଞ୍ଜସ୍ୟରୁ ମହିମା-ଧର୍ମ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମ ଭିତରେ କୌଣସି ଦେଣନେଣର ଅଟକଳ କରି ବସିଲେ ଭୁଲ୍ ହେବ । ଭଗବାନଙ୍କର କ୍ଷେତ୍ରରେ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ଯାଇ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ଅନେକ ସମୟରେ ସମାନ ଦୃଷ୍ଟିଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହୋଇଛନ୍ତି । ପୃଥିବୀର ଧର୍ମଗୁଡ଼ିକୁ ପର-

ସ୍ତରଠାରୁ ଅଲଗା ଅଲଗା କରି ବାଣ୍ଟିଦେଇ ହେବନାହିଁ । ତେଣୁ ଖାଲି ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମ କାହିଁକି, ପୃଥିବୀର ଆହୁରି ଏକାଧିକ ଧର୍ମ ମାର୍ଗର ଆସ୍ଥିର ଓ ତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ ଯେ ମହିମାଧର୍ମର ଆସ୍ଥିର—ତତ୍ତ୍ୱ ମିଳିଯିବ, ସେଥିରେ ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ହେବାର କଣ ଅଛି ?

ଉପନିଷଦର କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ବିଶ୍ୱ ଜଗତର ଆଜ୍ଞାକର୍ତ୍ତା ବା ଶାସନ କର୍ତ୍ତା (୫୫) ବୋଲି କୁହା ଯାଇଛି । ତାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାଧୀନ (୫୬) ହୋଇ ସମସ୍ତ ଆଚଯାଚ ହେଉଛି, କଠୋପନିଷଦ ଏହିକଥା ଘୋଷଣା କରୁଛି । ପରମସତ୍ତାକୁ ସମଗ୍ର ଭୁବନର ବିଧାୟକ ଓ ନିର୍ଦ୍ଧାରକ ଭାବେ କଳ୍ପନା କରାଯାଇ ମହିମାଧର୍ମରେ 'ଆଜ୍ଞା' ଶବ୍ଦଟିର ଅବତାରଣା କରାଯାଇଛି । ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କର ଭାଷାରେ:—

ଆଜ୍ଞାରେ ଚଳେ ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଯେ ପୃଥ୍ୱୀ ଆପ ବାୟୁ ତେଜ ।
ଯାର ଆଜ୍ଞାରେ ଏହୁମାନେ, ଉଦୟ ଅସ୍ତ ପ୍ରତିଦିନେ ।
ନିମିଷେ କୋଟିଯୁଗ ଯାକୁ, ଭୁ ଚହ୍ନି ନ ପାରିବୁ ତାକୁ ।
ସ୍ୱର୍ଗ ନରକ ବେନି ବାଣୀ, ଯା ରୋମମୂଳରୁ ମେଦିନୀ (୫୭) ॥

ଉଲ୍ଲିଖିତ ପଦ କେତୋଟିରେ ଆଜ୍ଞା ଓ ମହିମାର ଚମତ୍କାର ସମନ୍ୱୟ ହୋଇଛି । ମହିମା ସଚଳ ହେଲେ ଆଜ୍ଞା ରୂପରେ ତାହା ସୃଷ୍ଟିରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ, ଏକଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । 'ଏହି ଆଜ୍ଞାଦ୍ୱାରା ମେରୁ ନବଖଣ୍ଡ ମହୀତଳକୁ ଧାରଣ କରି ରଖିଛି, ଏହି ଆଜ୍ଞା ଦ୍ୱାରା ଜଳ ସମୁଦ୍ରକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରି ରଖିଛି, ଏହି ଆଜ୍ଞାରେ ପବନ ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି, ପୁଣି ଏହି ଆଜ୍ଞା ଦ୍ୱାରା ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଉଦିତ ଅସ୍ତ ହୋଇ

---

୫୫ । ଏତସ୍ୟ ବା ଅକ୍ଷରସ୍ୟ ପ୍ରଶାସନେ ଗାର୍ଗି ସୂର୍ଯ୍ୟାଚନ୍ଦ୍ରମସୌ ବିଧୃତୌ ତିଷ୍ଠତ...ଦ୍ୟାବା ପୃଥିବ୍ୟୌ ବିଧୃତେ ତିଷ୍ଠତ...ନିମେଷା ମୁହୂର୍ତ୍ତା ଅହୋରାତ୍ରାଣ୍ୟର୍ଦ୍ଧମାସା ମାସା ଋତବଃ ସମ୍ବତ୍ସରା ଇତି ବିଧୃତାଃ ତିଷ୍ଠନ୍ତି...ନଦ୍ୟଃ ସ୍ୟନ୍ଦନ୍ତେ । ଇତ୍ୟାଦି ।—ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ୩।୮।୯

୫୬ । ଏକୋ ବଶୀ ସର୍ବଭୂତାନ୍ତରାତ୍ମା । ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ—୫।୧୨

୫୭ । ନିର୍ବେଦ ସାଧନ : ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ।

[ତୁଳନୀୟ : ଭୟାଦସ୍ୟାଗ୍ନିସ୍ତପତି ଭୟାତ୍ତପତି ସୂର୍ଯ୍ୟଃ
ଭୟାଦିନ୍ଦ୍ରଶ୍ଚ ବାୟୁଶ୍ଚ ମୃତ୍ୟୁର୍ଧାବତି ପଞ୍ଚମଃ ॥
—କଠୋପନିଷଦ ୨।୩।୩, ପୁନଶ୍ଚ ମହାନିର୍ବାଣ ତନ୍ତ୍ର ୨।୪୪]

ଦିବାନିଶି ବାରଣ କରାଉଛନ୍ତି (୫୮) । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣିରେ ଏହି ଶବ୍ଦଟିର ପ୍ରଶସ୍ତି ଗାନ ଆହୁରି ମୁଖର ହୋଇ ଉଠିଛି ।

ବିନା ଆଜ୍ଞାରେ ତିରଣ ନ ହଲଇ ଆଜ୍ଞା ହେଲେ ପାପ ଯିବ,
ଆଜ୍ଞାକୁ ଅବଜ୍ଞା କରି ପାପଦୋଷ କେମନ୍ତେ ଅଙ୍ଗେ ରହିବ ।
ଆଜ୍ଞାରେ ସନ୍ତେ ତ ବଢ଼ାଗ୍ନି ଅଟନ୍ତି ଆଜ୍ଞା ନ ଲଂଘନ୍ତି କେହି
ଘୋର ପାତକ ପ୍ରକୃତି ପରମାଦ ଅଙ୍ଗେ କି ପାରିବ ରହି ।
ଆଜ୍ଞାରେ ସପତ ସିନ୍ଧୁ ପୂରିଅଛି ଲଂଘିବାକୁ ନାହିଁ କୂଳ ।
ମୋର ପାତକ କେମନ୍ତେ ନ ଛାଡ଼ିବ କର୍ମ୍ମ ଥିବ କାଳ କାଳ ।
ଆଜ୍ଞାରେ ରହିଛି ନବଖଣ୍ଡ ମହୀ ନ ପଡ଼ୁଛି ରସାତଳେ
ଏ ମୋର ଦୁରିତ କେମନ୍ତେ ନ ଯିବ ଶକତିରୁ ଦୟା କଲେ ।
ଆଜ୍ଞା ଯେଣୁ ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଆକାଶରେ ହେଉଛନ୍ତି ଉଦେ ଅସ୍ତ
ଏ ଘୋର ପାପ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ବଳୀୟାର କର୍ମ୍ମ ନୋହିବ ଲୁପତ ।
ଆଜ୍ଞାରେ ନବଲକ୍ଷ ତାରା ଆକାଶେ ଫେରୁଛନ୍ତି ଚଉଦିଗ
ଆଜ୍ଞା ଯେବେ ହେବ ମହା ପୂର୍ଣ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମ କର୍ମ୍ମ ପାତକ ରହିବ ।
ଆଜ୍ଞାରେ ଇନ୍ଦ୍ର ଜଳ ବୃଷ୍ଟି କରଇ ମେଣ୍ଟି ନ ପାରଇ କେବେ
ଏ ମୋର ପାତକ କେତେକ ମାତର ଶ୍ରୀଗୁରୁଦେବ ଖଣ୍ଡିବେ (୫୯) ॥

ଜୟକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଭଜନାବଳୀରେ ମଧ୍ୟ ଅବିକଳ ସେହିକଥା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

ସେ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଜ୍ଞା ପାଇ, ସମୀରେ ବହୁଛି ଧାଇ
ଯଦି ନ ବହିବ ସେହି ସର୍ବେ ହେବେ ପ୍ରାଣେ ବଧ ।
ସେ ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଜ୍ଞା ଯେଣୁ, ଇନ୍ଦ୍ର ବରଷୁଛି ପାଣି
ଯଦି ନ ବର୍ଷିବ ପୁଣି ମରଣ ହେବ ପ୍ରମାଦ (୬୦) ॥
ପୁଣି, ଯା ଆଜ୍ଞାରେ ଦିବାନିଶି, ଉଦେ ଅସ୍ତେ ରବି ଶଶୀ
ସାତଦିନ ବାରମାସୀ ଆଜ୍ଞାରେ ଛନ୍ତି ଅବଧି ।
ବାୟୁ ଅଗ୍ନି ଜ୍ୟୋତି ଜଳ, ପୃଥିବୀ ଶୂନ୍ୟ ମଣ୍ଡଳ
ଆଜ୍ଞା ଯେଣୁ ଚଉ ଶାଖା ପିଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଅଛାଦ (୬୧) ॥

୫୮ । ଭଜନମାଳା ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ : ପୃ. ୪୮-୫
୫୯ । ସ୍ତୁତି ଚିନ୍ତାମଣି : ୭୬ ମ ବୋଲି ।
୬୦ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ. ୭୫ ।
୬୧ । ତତ୍ରୈବ : ପୃ. ୪୦ ।

(ଖ) ମହିମା ଗୋସାଇଁ

ପ୍ରତ୍ୟେକ ଯୁଗରେ ଧର୍ମସାଧନାରେ ସଚରାଚର ଦୁଇ ରକମର ସ୍ୱଭାବ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏ । ଗୋଟିଏ ହେଉଛି ଆରୋହୀ, ଅନ୍ୟଟି ଅବରୋହୀ । ନାନାପ୍ରକାର ଚିତ୍ତବିକ୍ଷେପ ଓ କଳ୍ପନାବରଣ ଦ୍ୱାରା ସାଧକ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କଠାରୁ ଆପଣାକୁ ବିଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା ପରି ଅନୁଭବ କରେ । ସାଧ୍ୟବସ୍ତୁ ସହିତ ମିଳନପ୍ରାପ୍ତ ହେବାର ଆତୁରତା ତାକୁ ନାନାପ୍ରକାର ବୈରାଗ୍ୟସାଧନ ଦ୍ୱାରା ଜୀବନର ଭୂମିକୁ ଉତ୍ତୋଳିତ କରିବାକୁ ଉତ୍ସାହିତ କରେ । ନାନାପ୍ରକାର ସଂଯମର ମାର୍ଗଦ୍ୱାରା ସେ ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ସକଳ ପ୍ରକାର ଆବରଣରୁ ମୁକ୍ତ କରେ ଓ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ସହିତ ମିଳିତ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ହେଉଛି ପ୍ରଥମ ମାର୍ଗ ଅର୍ଥାତ୍ ଆରୋହୀ ମାର୍ଗ । କିନ୍ତୁ ଅପର ମାର୍ଗର ଦୃଷ୍ଟି ଅନୁସାରେ ସାଧ୍ୟବସ୍ତୁ ଆପଣାର ପ୍ରକାଶକୁ ପ୍ରତିଫଳିତ କରିବାଲାଗି ସ୍ୱଭାବତଃ ଅବତରଣ କରେ । ଅବତାର ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଟି ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିଲେ ଅବରୋହୀ ମାର୍ଗର ସୂଚନାଟି ସହଜରେ ଧରାପଡ଼ିଯାଏ ।

ପାତଞ୍ଜଳ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ ଯମ ନିୟମ ଆସନ ପ୍ରାଣାୟାମ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ସାଧନର କ୍ରମାନ୍ୱୟୀ ବ୍ୟବସ୍ଥା ଦିଆ ଯାଇଛି । ଏହି କ୍ରମ ଅନୁସାରେ ଷଡ଼ଙ୍ଗ, ସପ୍ତାଙ୍ଗ ଓ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ଯୋଗ-ଭେଦମାନ ରହିଛି, ପୁରୁଷ ଓ ପରମେଶ୍ୱର ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ବ୍ୟବଧାନ ରହିଛି, ପୁରୁଷ ଆପଣାର କଠୋର ସାଧନା ବଳରେ ସେହି ବ୍ୟବଧାନକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିବ, ଏହା ହେଉଛି ଯୋଗର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ । ଏପରିକି ଏହି ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱଗାମୀ ବା ଆରୋହୀ ମାର୍ଗରେ ସିଦ୍ଧିଲାଭର ବିଭିନ୍ନ ସୋପାନ-ଲକ୍ଷଣମାନ ମଧ୍ୟ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦିଆଯାଇଛି ।

ଅପର ଦିଗରେ ପୁରୁଷ-ଅନ୍ତରର ଭକ୍ତି ବା ଶ୍ରଦ୍ଧା ପରମେଶ୍ୱର-ପ୍ରାପ୍ତିର ଏକ ଅବରୋହଣ-ଧର୍ମୀ ପଦ୍ଧତିର କଳ୍ପନା କରିଛି । ଭକ୍ତ ଭିତରେ ଆପଣାକୁ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରିବାକୁ, ଭକ୍ତର ଆତ୍ମୋପଲବ୍ଧି ଦ୍ୱାରା ଆପଣାର ପରିଚୟ ପ୍ରକଟ କରିବାକୁ ପରମେଶ୍ୱର ଆବହମାନ କାଳରୁ ସଂସାରରେ ନାନା ବିଚିତ୍ର ମାର୍ଗରେ ଅବତରଣ କରୁଅଛନ୍ତି:— ତାଙ୍କ ସହିତ ମିଳିତ ଓ ବିଲୀନ ହୋଇଯିବାକୁ ହେଲେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଦ୍ୱାର ରୁଦ୍ଧକରି କୌଣସି ଉଜାଣି-ସାଧନାର ଆବଶ୍ୟକତା ନାହିଁ, କେବଳ

ତାଙ୍କର ଆସିବା ପଥଟିକୁ ଚହ୍ନି ପାରିବା ଲାଗି ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଭାବମୟ ଓ ଅନ୍ତରକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧାନତ କରି ରଖିଥିଲେ ହେଲା ।

ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ବାର ବାର ଏହି ଦୁଇଟି ଧର୍ମ-ସ୍ୱଭାବର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅନେକ ସମୟରେ ପୁଣି ଦୁଇଟିଯାକ ପ୍ରଣାଳୀ ଏକତ୍ର ମିଳି ଆରୋହଣ ଓ ଅବରୋହଣ ଦୁଇ ମାର୍ଗର ଉପାଦେୟତା ଘୋଷଣା କରିଛି । ମୂଳତଃ ଦେଖିଲେ ଦୁଇଟିରୁ କୌଣସିଟି ଭୂଲ ବା କମ୍ ଉପାଦେୟ ନୁହେଁ, ଦୁହେଁ ଦୁହିଁଙ୍କଠାରୁ ଭିନ୍ନ ନୁହନ୍ତି । କେବଳ ଯୁଗର ସ୍ୱଭାବ ଓ ଅନୁକୂଳତା ଅନୁସାରେ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଏକ ବା ଅପର ମାର୍ଗଟି ଅଧିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥାଏ ।

ଗୀତାରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଯେତେବେଳେ ସଂସାରରେ ଧର୍ମଗ୍ଲାନି ଘଟେ, ସେତେବେଳେ ଧର୍ମ—ସଂସ୍ଥାପନ ଓ ଦୁଷ୍ଟଦଳନ କରି ସାଧୁମାନଙ୍କୁ ପରିତ୍ରାଣ କରିବା ନିମିତ୍ତ ପରମେଶ୍ୱର ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଭଗବାନଙ୍କର ଦଶ ଅବତାର ସହିତ ସମସ୍ତେ ସୁପରିଚିତ । ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ନାନା ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଯେତେ ଯେତେ ସାଧକ-ଗୁରୁ ଓ ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି, ପ୍ରତ୍ୟେକେ କୌଣସି ନା କୌଣସି ଉପାୟରେ ଆପଣାକୁ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ସହିତ ଯୁକ୍ତ କରିଦେଇଛନ୍ତି । ଭାରତବର୍ଷରେ ଯେତେଯେତେ ଉପାସକ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଇତିହାସ ରହିଛି, ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଶିବ, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ଗଣପତି, ଶକ୍ତି ପ୍ରଭୃତି ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର କୌଣସି ନା କୌଣସି ପ୍ରତୀକଙ୍କୁ ଆପଣାର ମୂଳଗୁରୁ ହିସାବରେ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ।

ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ଆପଣାର ଉତ୍ପତ୍ତି ସହିତ କୌଣସି ବିଶେଷ ବ୍ୟକ୍ତି ବା ପ୍ରବର୍ତ୍ତକଙ୍କ ନାମ ଜଡ଼ିତ କରିନାହିଁ । ଏହାର ଶାସ୍ତ୍ର ସ୍ୱୟଂ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ବାକ୍ୟ, ଏହାର ମାର୍ଗ ସନାତନ ମାର୍ଗ । କିନ୍ତୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବା ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମର ପ୍ରକୃତି ଟିକିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଧରଣର । ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଜୀବନଦ୍ୱାରା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ଜୀବନଦ୍ୱାରା ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ ମୂଳତଃ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ଏହି ଦୁଇଟି ଧର୍ମର ଈଶ୍ୱର-କଳ୍ପନା ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ପରି ଏତେ ଦୂର ପ୍ରଶସ୍ତ ନୁହେଁ । ହୀନଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ କୌଣସି ସନାତନ ସତ୍ତା ବା ସନାତନ ସତ୍ୟରେ ବିଶ୍ୱାସ କରେ ନାହିଁ । କୌଣସି ବିଶେଷ ସାମାଜିକ ପରିବେଶରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଏକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା-ଧର୍ମ ରୂପେ

ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଧାନତଃ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ଗୌଣ କରି ଆଚାର ବା ଜୀବନାଚରଣ-ଧର୍ମକୁ ଅଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦେଇଥିଲା । ହୀନଯାନର ଧର୍ମମାର୍ଗ କେବଳ ଆବେଗହୀ ମାର୍ଗ । ନାନା ଉପାୟରେ ଚିତ୍ତର ତୃଷ୍ଣାକୁ ଦମନ କରି ଚାରୋଟି ଆର୍ଯ୍ୟସତ୍ୟର ମହତ୍ତ୍ୱ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରିଲେ ନିର୍ବାଣଲାଭ ହୋଇପାରିବ, ଏହାହିଁ ଥିଲା ଗୌତମବୁଦ୍ଧଙ୍କର ବାଣୀ । 'ଆତ୍ମଦୀପୋ ଭବ'—ଅର୍ଥାତ୍ ଆପେ ଦୀପ ହୋଇ ଆପଣାର ସକଳ ମଳିନତା ଦଗ୍ଧ କରିଦିଅ, ଏହି କଠୋର ମାର୍ଗର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରି ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ତତ୍କାଳୀନ ଧର୍ମାଚାରରେ ତୁମୁଳ ବିପ୍ଳବ ଆଣି ଦେଇଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଧର୍ମର ପାଦ ଦୁଇଟି, ମିଳନର ବସ୍ତୁ ଦୁଇଟି; ପରମେଶ୍ୱର ଓ ପୁରୁଷ ଉଭୟେ ପରସ୍ପର ଆଡ଼କୁ ସଞ୍ଚାଳିତ ନ ହେଲେ ଧର୍ମସାଧନାର କ୍ଷେତ୍ର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ପାରେନାହିଁ । ତେଣୁ କେବଳ ଆବେହଣ-ମାର୍ଗକୁ ସାଧନ କରି ଧରିଥିବା ହୀନଯାନ ଧର୍ମର ଅମିଶ୍ରିତତା ବେଶୀଦିନ ଅସ୍ପୃଶ୍ୟ ରହିପାରିଲା ନାହିଁ । ମହାଯାନର ସ୍ତରକୁ ଆସି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱର କଳ୍ପନା ମିଶିଲା, ବୁଦ୍ଧ ଭଗବାନଙ୍କର ବିଗ୍ରହରୂପେ ପୂଜା ପାଇଲେ, ଆଦିବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଅବତାର-କଳ୍ପନା କ୍ରମେ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଲା । ମହାଯାନ ବା ବଜ୍ରଯାନ ମାର୍ଗକୁ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ମାର୍ଗଠାରୁ ଏକାବେଳେକେ ପୃଥକ୍ କରି ଦେଖିବା ବଡ଼ ଦୁଷ୍କର । ବୌଦ୍ଧ ଶାସ୍ତ୍ର 'ସଦ୍ଧର୍ମ-ପୁଣ୍ଡରୀକ'ରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କୁ ସକଳପ୍ରକାର ଈଶ୍ୱର କଳ୍ପନାର ଉପରକୁ ଉତ୍ତୋଳିତ କରି ଦିଆଯାଇଛି । "ମୁଁ ଏହି ବିଶ୍ୱସଂସାରର ଜନକ, ମୁଁ ସ୍ୱୟମ୍ଭୂ, ମୁଁ ସକଳ ପ୍ରାଣୀର ରକ୍ଷକ । ମୁଁ ନିତ୍ୟକାଳ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଛି, କେବଳ ମୂଢ଼ ଲୋକମାନେ ମୋର ମୃତ୍ୟୁ ହୋଇଛି ବୋଲି ଭ୍ରାନ୍ତ କଳ୍ପନା କରୁଛନ୍ତି" (୧) । ବଜ୍ରଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପୁଣି ଏକ ଅନାଗତ ମୈତ୍ରେୟ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର କଳ୍ପନା ମଧ୍ୟ କରେ । ମୋଟ ଉପରେ ଏତିକି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବା କଥା ଯେ, ପ୍ରଥମେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଏକ ଆବେଗହୀ ଧର୍ମାଚାର-ମାର୍ଗ ହିସାବରେ ଉଦ୍‌ଭୂତ ହୋଇଥିବା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଅତି ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବରେ ଅବରୋହଣର ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରବେଶ କରି ପାରିଛି ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମଠାରୁ ଆହୁରି ସୀମିତ । କେବଳ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ଦେବପୁତ୍ରତ୍ୱର ପରିଧି ଭିତରେ ଏହି

୧ । ଉଦ୍ଧୃତ: History of Indian Literature : Winternitz Vol. II—P. 296

ଧର୍ମର ଆୟତନ ସୀମାବଦ୍ଧ ରହିଛି । ଅନେକ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କୁ ବାଦ ଦେଇ ଧର୍ମର ସନାତନ ଅସ୍ତିତ୍ୱକୁ ମାନିବାକୁ ଧର୍ମଦ୍ରୋହ ବୋଲି ମନେ କରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ସବୁବେଳେ ଦୁଇଟି କ୍ଷେତ୍ର ରହିଛି; ପ୍ରଥମଟି ହେଉଛି, ପୋପ୍ ବିଶପ୍ ଓ ଗିର୍ଜାର ସ୍ୱୀକୃତ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ର ଓ ଅପରଟି ବିଭିନ୍ନ କାଳର ସାଧକମାନଙ୍କର ପରମାତ୍ମ ସାଧନ-କ୍ଷେତ୍ର । ପ୍ରଥମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଧର୍ମର ପରିସର ଯେତେ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଓ ବ୍ୟକ୍ତିସୀମିତ କରି ରଖାଯିବାର ଚେଷ୍ଟା ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଈଶଦ୍ରଷ୍ଟା (Mystic) ଓ ସାଧକମାନେ ସ୍ୱକୀୟ ଉଦାର ଓ ପ୍ରଶସ୍ତ ଦୃଷ୍ଟିଦ୍ୱାରା ତାହାକୁ ଏକ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବେସିତ କରିଛନ୍ତି । ସେମାନେ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ଏକ ଶାଶ୍ୱତ ସନାତନ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ଉପଲବ୍ଧି କରିଛନ୍ତି । ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କୁ ସେମାନେ କେବଳ ସେହି ପରମାତ୍ମାଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ବା ଅବତାର ଭାବେ ଦେଖିଛନ୍ତି । ଏହିପରି ଏକ ବ୍ୟକ୍ତି-ଅତିରିକ୍ତ ଧର୍ମ-କଳ୍ପନା ଇଉରୋପୀୟ ସାଧକମାନଙ୍କର ବାଣୀ ମଧ୍ୟରେ ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ (୨)। ଏହି ସବୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ଆମେ ଦେଖିପାରିବା ଯେ ଆପଣାର ଧର୍ମକୁ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଅନାଦି କାଳାତୀତ ପରମାତ୍ମା ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ କରିଦେବାର ଏକ ମନୋବୃତ୍ତି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ସାଧକମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଦେଖାଦେଇଛି । ପ୍ରାଣୀର ପରିତ୍ରାଣ ଲାଗି ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିମୂଳ ପରମେଶ୍ୱର ଯୁଗାବତାର ରୂପରେ ବାର ବାର ଆବିର୍ଭୂତ ହେଉଛନ୍ତି, ଏହି ମନୋଭଙ୍ଗିଟି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ରହିଛି ।

ମହିମାଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି ଏହି ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି । ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଲୋକେ ଆପଣା ଆପଣା ଧର୍ମ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତକଙ୍କୁ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି କଳ୍ପନା କରନ୍ତି । ରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସଦେବଙ୍କୁ ମଧ୍ୟ ସେହି ପନ୍ଥାବଲମ୍ବୀମାନେ ଯୁଗ-ଅବତାର ବୋଲି ଜ୍ଞାନ କରନ୍ତି । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମହିମାଗୋସାଇଁଙ୍କୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିବାରେ କୌଣସି

---

୨ । ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ—The Platonic Tradition in English Religious Thought; By W R Inge [Longmans Green & Co. London]

ଅସ୍ୱାଭାବିକତାର ଗନ୍ଧ ନାହିଁ । ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଭାଗବତଙ୍କର ଉକ୍ତି ହେଉଛି ଯେ ଭଗବାନଙ୍କର ଅବତାରଲୀଳା ଆବହମାନ କାଳରୁ ଚାଲି ଆସୁଛି । ଜଗତର ସଂରକ୍ଷଣ ଲାଗି ସେ ବାର ବାର ଆପଣାକୁ ପୃଥିବୀରେ ପ୍ରକଟିତ କରୁଅଛନ୍ତି (୩) ।

ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥବାବା ଅବତାର-ପ୍ରକରଣର ଏକ ସାଧାରଣ ପୃଷ୍ଠଭୂମିର ଆଲୋଚନା କରି ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ମହିମା-ଅବତାରକୁ ପ୍ରମାଣିତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । "ଯେତେବେଳେ ଜଗତରେ ଧର୍ମର ଗ୍ଲାନି ହୁଏ, ଲୋକେ ବିବାଦରେ ପ୍ରମତ୍ତ ହୋଇ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଚିନ୍ମୟ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଉପାସନା ଭୁଲି ଯାଆନ୍ତି, ଯେତେବେଳେ ସଂସାରରୁ ସମସ୍ତ ଅତୀନ୍ଦ୍ରିୟ ଜ୍ଞାନ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଯାଏ, ସେତେବେଳେ ସ୍ୱକୀୟ ଧର୍ମର ସ୍ଥାପନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଜଗତ-ଈଶ୍ୱର ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି । ଏହି ପ୍ରକାରେ ସୃଷ୍ଟିର ଇତିହାସରେ ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ଅବତାରମାନ ହୋଇଆସିଛି । ସକଳ ଅବତାର କେବଳ ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ତେଜସମ୍ଭୂତ ଅଟନ୍ତି । ବିଷ୍ଣୁ, ନାରାୟଣ, ରାମଚନ୍ଦ୍ର, କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ପ୍ରଭୃତି ଅବତାରମାନେ ସେହି ଅବ୍ୟକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମର ମହିମା ପ୍ରଚାର କରି ସତ୍ୟଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିଅଛନ୍ତି । ଶେଷରେ ସମସ୍ତେ ଅବ୍ୟକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମରେହିଁ ଲୀନ ହୋଇଯାଇଛନ୍ତି । କଳିଯୁଗରେ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏହିପରି ଦୁଇଟି ଅବତାର । କିନ୍ତୁ ଏମାନଙ୍କର ପ୍ରଚାରିତ ଦୁଇମତ କାଳକ୍ରମେ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ନାନା ଭ୍ରମରେ ପକାଇଲା ଓ ସେମାନେ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ନାନା ମତର ସଂଶୟରେ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ପଡ଼ିଲେ । ଶୈବ, ଶାକ୍ତ, ଗାଣପତ୍ୟ, ସୌର ପ୍ରଭୃତି ନାନାବିଧ ସଂସ୍ଥା ପ୍ରଚାରିତ ହେଲା, ଦେବଦେବୀ ଓ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜାଜନିତ ହିଂସାତ୍ମକ ଧର୍ମାଚାରରେ ସମସ୍ତେ ଭୋଗାସକ୍ତ ହୋଇପଡ଼ିଲେ, କେବଳ ତୀର୍ଥବ୍ରତ ପ୍ରଭୃତି ବାହ୍ୟାଚାରକୁ ସାର କରି ସମସ୍ତେ କର୍ମକାଣ୍ଡରେ ମୁଗ୍‌ଧ ହୋଇ ରହିଲେ, ପରମାତ୍ମାଙ୍କର ତତ୍ତ୍ୱ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇଗଲା । ଏହି ସବୁ କାରଣରୁ ପରମଦୟାଳୁ ମହିମାସାଗର ବିଭୁ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କଲେ ।"

---

୩ । ଯେଉଁ ଶୂନ୍ୟବାସୀ କହନ୍ତି ଆଶ୍ୱାସୀ ଅବତାର ଆମ୍ଭେ ନୋହୁ,
ଯେତୁଥାଉ ଏହିପରି ଚାରିଯୁଗେ ବୁଦ୍ଧ ଶରୀରଟି ବହୁ ରେ,
ଯେତୁ ଏ ବସୁନ୍ଧରା, ଯେଉଁ କହି ଦେଉଛୁ ବିସ୍ତାର ॥
—ଚଉତିଶା ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା : ପୃ ୩୨

ସ୍ୱମହିମା ଶକ୍ତିରେ ସେ ହେଲେ ଅବତାର,
ଅଦ୍ଭୁତ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ରୂପ ମାନବ ଶରୀର ।
ସର୍ବାବତାର ବରିଷ୍ଠ ଅଯୋନିସମ୍ଭୂତ,
ପରମ ଗୁରୁ ରୂପରେ ହୋଇଲେ ବିଖ୍ୟାତ ।
ପୁଣ୍ୟ ଭାରତ ଭୂମିରେ ହେଲେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ,
ମହିମା ଯାହାଙ୍କ କରି ନୁହଇ ବର୍ଣ୍ଣନ (୪) ।

ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ତାଙ୍କ ଅବତାରର ଅନୁରୂପ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି । "ଏହି କଳିଯୁଗର ଲୋକେ ଏକ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଉପାସନା ତ୍ୟାଗ କରି ନାନାପ୍ରକାର ସାକାର ଦେବଦେବୀ ପୂଜା ଅର୍ଚ୍ଚନାରେ ପ୍ରମତ୍ତ ହେଲେ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କୁକ୍ରିୟାଦ୍ୱାରା ଜୀବନକୁ କଳୁଷିତ କରି ଅଧଃପତନ ମୁଖରେ ଧାବିତ ହେଲେ । ଏହି ହେତୁରୁ ଜଗତ୍ପ୍ରଭୁ ସ୍ୱଶକ୍ତିବଳରେ ଶରୀରଧାରଣ କରି ଏକ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଉପାସନାମାର୍ଗ ପ୍ରକାଶ କରୁଅଛନ୍ତି" (୫) । ଭୀମଭୋଇ ମଧ୍ୟ 'ଶ୍ରୁତିନିଷେଧ ଗୀତା'ରେ ସେହି ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେଇଛନ୍ତି (୬) ।

ସାଧାରଣତଃ ଦେଖାଯାଏ ଯେ ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ମହାତ୍ମାମାନେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର କଳା ନେଇ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥାଆନ୍ତି । ସୃଷ୍ଟି ସଂରକ୍ଷଣ ଲାଗି ଭଗବାନ ବାରମ୍ବାର ମର୍ତ୍ତ୍ୟକୁ ତାଙ୍କର ଦୂତ ପ୍ରେରଣ କରନ୍ତି, ଏହି ବିଶ୍ୱାସ ସବୁ ଧର୍ମରେ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଅବତାର ପ୍ରକରଣଟି ଟିକିଏ ଭିନ୍ନ ରକମର । ସେ ଭଗବାନ୍‌ଙ୍କର କୌଣସି ବିଶେଷ କଳା ନେଇ ଜଗତରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି, ବା କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପୂରଣ କରିବା ଲାଗି ତାଙ୍କର ଦୂତଭାବରେ ଆସି ନାହାନ୍ତି, ସ୍ୱୟଂ ମହାପ୍ରଭୁ ବା ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁ ସ୍ୱୟଂମହିମାରୁ ଧର୍ମହୀନତା ଦୂର କରିବାଲାଗି ତାଙ୍କର ନୂତନ ଧର୍ମର ସନ୍ଦେଶ ନେଇ ଅବତାର

୪ । ଚନ୍ଦ୍ରମୁଖ ବ୍ରହ୍ମଗୀତା : ଦ୍ୱାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୫ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ : ପୃ ୬୭
୬ । "ବହୁତ ଅନ୍ୟାୟ ଦେଖିଲୁ, ତେଣୁଟି ଆମ୍ଭେ ଉଦେ ହେଲୁ ।
ସ୍ୱରୂପ ବୁଦ୍ଧ ଅବତାର, ନିବେଦ କରନ୍ତୁ ବିସ୍ତାର ।
ଧର୍ମରେ ରହୁ ବୋଲି ମହୀ, ତେଣୁ ମୁଁ ଆସିଅଛୁ ଧାଇଁ ॥
—ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ॥

ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ସ୍ୱୟଂ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ଏହି ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରି ସଂସାରକୁ ଆସିବା ବିଷୟରେ ଜଣେ ଇଉରୋପୀୟ ପଣ୍ଡିତ ଓ ଦାର୍ଶନିକ ଫିଲୋ (Philo) ଅନୁରୂପ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । "ଜଗତର ପ୍ରଖ୍ୟାତ ସାଧକ ଏବଂ ମହାପୁରୁଷମାନେ ସ୍ୱକୀୟ ସାଧନା ବଳରେ ଆପଣାକୁ ବ୍ରହ୍ମକ୍ଷେତ୍ରକୁ (Sphere of the Logos) ଉନ୍ନୀତ କରି ପାରିଛନ୍ତି ଏବଂ ସେମାନଙ୍କର ଇହ-ଜୀବନରେ ସେହି ବ୍ରହ୍ମର କଳା ବହନ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ଆବର୍ତ୍ତକ-ପ୍ରଣାଳୀ ଏମାନଙ୍କଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ସମସ୍ତ ବ୍ରହ୍ମଶକ୍ତି ଏକଦା ଏକ ଦିବ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱରେ ପରିଣତ ହୋଇ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ଜୀବନକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଥିଲା । ତେଣୁ ଯୀଶୁଙ୍କର ଜୀବନ ମଧ୍ୟଦେଇ ପରମସତ୍ତ୍ୱର ସମଗ୍ର ଦିବ୍ୟ ରୂପଟି ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ପାରିଥିଲା । ଏହାହିଁ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ମହାପୁରୁଷଙ୍କଠାରୁ ଭଗବାନ ଯୀଶୁଙ୍କର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ" (୭) ।

ଠିକ୍ ସେହିପରି ଭଗବାନଙ୍କର ସମସ୍ତ କଳା ବହନ କରି ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଜଗତରେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଭୀମଭୋଇ ତାଙ୍କର ରଚନା ମଧ୍ୟରେ ବାର ବାର ଏହି କଥାହିଁ କହିଛନ୍ତି ।

ଉଦେ ହୋଇଅଛ ଧର୍ମରକ୍ଷା ଅର୍ଥେ ସ୍ୱୟଂ ବୁଦ୍ଧ ବଇଷ୍ଣବ
ଆପଣେ ଆପଣ ଆପେ ନିରମାଣ ଶୂନ୍ୟବ୍ରହ୍ମ ଗୁରୁଦେବ ଯେ,
ଅନୁସରିଛି ଧାଇ, ଆଉ ଅନ୍ୟରେ ଭରସା ନାହିଁ (୮) ॥

ପୁଣି ଆତ୍ମର ବିଶଦ ଭାବରେ—

ଅଣାକାର ଅରୂପ ବ୍ରହ୍ମମୂରତି ହେ ।
ଏବେ ବିଜୟ କରିଛନ୍ତି ଧରତି ହେ ॥
ଅରୂପ ପୁରୁଷ ରୂପବନ୍ତ ହୋଇଲେ, ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ ଅଇଲେ;
ଭଗତ ବତ୍ସଳାଶୀ କରୁଣା କୃପାଧାରୀ,
ମାୟାସିନ୍ଧୁ ସାଗରୁ କେବେ ଉଦ୍ଧାର କରି
ପିଣ୍ଡ ପ୍ରାଣକୁ ଦେଇ କର ଭଗତି ହେ ॥
ଅନାମିକା ପୁରୁଷ ସେ ନାମକୁ ବହି, ରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ମହୀ,
ନବେଦରୁ ପ୍ରକାଶ ମହିମା ପୀଷା ଉଷ,

୭ । Christianity as Mystical Fact : Rudolf Steiner, P. 141 n.

୮ । ଚଉତିଶା ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା : ପୃ. ୨୯

ଭଜ ଯେବେ ପାଇବ ଯିବ ପୂର୍ବ କଳୁଷ,
ତେବେ ପାଇବ ସଦଗତି ମୁକତି ହେ ।।
ଅଚହ୍ନା ପୁରୁଷ ସେ ଯେ ଚହ୍ନଟ ହେଲେ, ଆପେ ଅତିଥ ହେଲେ,
ଅଲେଖ ପଦ ଯେହୁ, ଲେଖି ନୁହଇ ସେହୁ
ଗୁରୁପଣେ ଶକତା ଅଟନ୍ତି ମହାବାହୁ,
ଏକୋଇଶ ଭୁବନେ ସେହୁ ନୃପତି ହେ ।
ଅକଳ୍ପଣା ପୁରୁଷ ସେ କଳ୍ପଣା କଲେ, ଅଙ୍ଗ ସର୍ବେ ଜନ୍ମିଲେ;
ଏବେ ସେ କରତାଙ୍କୁ, ନେତ୍ରରେ ଦେଖୁ ଦେଖୁ,
ନାଦର କରୁଅଛ ଭଜୁଅଛ କାହାକୁ,
ଏବେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମେ ଅଛୁ ଏ ପୃଥ୍ୱୀ ହେ ।
ଦେହଧାରୀ ହୋଇଛନ୍ତି ମହୀମଣ୍ଡଳେ, ଏ ଘୋର କଳିକାଳେ;
ଅବନା ଅଣାକ୍ଷର, ବାନାହିଁ ସାରବର, ବଚନ ସୁଧାଧାର,
ମୁକ୍ତିଦାୟୀ ଯତୀବର, ଭଣେ ଭୀମ ଅକିଞ୍ଚନ କରି ବିନତି ହେ ।୯।

ମହିମା ଗୋସାଇଁ ତାଙ୍କର ଧର୍ମସମ୍ପ୍ରଦାୟରେ ବୁଦ୍ଧ ସ୍ୱାମୀ ବା ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ସ୍ୱାମୀ ନାମରେ ପରିଚିତ । ଏହିସବୁ ଶବ୍ଦରୁ ମହିମାଧର୍ମକୁ ବୌଦ୍ଧ-ଧର୍ମର ଅବଶେଷ ବୋଲି ପ୍ରମାଣ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ଅନେକ ସମାଲୋଚକ କରିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନଗେନ୍ଦ୍ର ନାଥ ବସୁ ତ ଏହିପରି କେତୋଟି ଶବ୍ଦରୁ ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କର ଭଜନକୁ ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର ଧମ୍ମପଦ (ଧର୍ମପଦ) ସହିତ ତୁଲ୍ୟ ଉପମା ଦେଇଛନ୍ତି । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେହିପରି ଏକ ଆଶଙ୍କା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବୁଦ୍ଧ ବା ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ଶବ୍ଦଟିର ଟିକିଏ ଆଲୋଚନା କରିବା ଆଦୌ ଅବାନ୍ତର ହେବ ନାହିଁ । ବୁଦ୍ଧ ବା ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ସଂସ୍କୃତ ବୁଧ୍ ଧାତୁରୁ ଉତ୍ପନ୍ନ । ବୋଧ ଓ ବୋଧି ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ମଧ୍ୟ ସେହି ଏକ ମୂଳଧାତୁରୁ ବ୍ୟୁତ୍ପନ୍ନ ହୋଇଛି । ଯିଏ ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ବୋଧ-ସୀମାର ଅତିରିକ୍ତ କରାଇ ବୋଧି ବା ପ୍ରତିବୋଧର ସ୍ତରରେ ପହଞ୍ଚାଇ ପାରିଛି, ସେହି ହେଉଛନ୍ତି ଯଥାର୍ଥ ବୁଦ୍ଧ । ମହିମାଧର୍ମରେ ଏହି ଶବ୍ଦଟିକୁ କେବଳ ଆକ୍ଷରିକ ବା ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଗତ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହାର କରାଯାଇଛି । ଏଥିରେ କୌଣସି ଐତିହାସିକତାର ଗନ୍ଧ ନାହିଁ । ପ୍ରକୃତରେ ଐତିହାସିକ ବୁଦ୍ଧ-ଅବତାର ବା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କେବଳ ଏକ ପରବର୍ତ୍ତୀ ସଂସ୍କରଣ ହୋଇଥିଲେ, ମହିମାଧର୍ମ

୯ । ଭଜନମାଳା (ପ୍ରଥମ ଶତକ) : ପୃ: ୪୦-୧

ଭିନ୍ନ ରୂପ ଧାରଣ କରିଥାଆନ୍ତି । କୌଣସି ଶାଖାଧର୍ମ ମୂଳଧର୍ମର କେବଳ କେତୋଟି ନାମ ନେଇ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ନପାରେ । ମହିମାଧର୍ମର ଈଶ୍ୱର-କଳ୍ପନାରେ ବୁଦ୍ଧ, ଶୂନ୍ୟ ବା ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ନାମଛଡ଼ା ଆଉ କୌଣସି ବୌଦ୍ଧ-ଗନ୍ଧ ନାହିଁ । ଏକ ଦେଶର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ପରସ୍ପର ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହୋଇ ଯେପରି ପରସ୍ପରର ଆଚାରସମାଜ ଗ୍ରହଣ କରିଥାଏ, ତ୍ରିଏତ ମହିମାଧର୍ମର ଅନୁଷ୍ଠାନଭିତରେ ସେହିପରି କେତେକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ଯଥାସ୍ଥାନରେ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗଟିର ବିଶଦ ଆଲୋଚନା କରାଯିବ । ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ଓ ମହିମା ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବିଶିଷ୍ଟ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ କେବଳ ଆକ୍ଷରିକ ବା ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଗତ ଅର୍ଥରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧ ବା ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବା ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଐତିହ୍ୟ ସହିତ କୌଣସି ଇତିହାସଗତ ସମ୍ପର୍କ ସେମାନେ ସ୍ୱୀକାର କରନ୍ତି ନାହିଁ । "ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଉପଦେଶ ପ୍ରଚାର କରିଥିବାରୁ ସିଦ୍ଧ ସାଧୁମାନେ ତାହାଙ୍କୁ (ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କୁ) ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ଅବତାର ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି । ସେଥିନିମିତ୍ତ ତାହାଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧ ସ୍ୱାମୀ ବା ବୁଦ୍ଧ ମହାପ୍ରଭୁ ବୋଲି କୁହାଯାଏ" (୧୦) । ଠିକ୍ ଏହି ଅର୍ଥରେ ଭକ୍ତ ଭୀମଭୋଇ ତାଙ୍କ ରଚିତ ଭଜନମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟ ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧ ଅବତାର ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି ।

ବୁଦ୍ଧ ଅବତାରେ ଗୁରୁ ବୁଲି ଏ ସଂସାରେ,
ସତ୍ୟଧର୍ମ ଦେଇ ଯାଇଛନ୍ତି ଘରେ ଘରେ ।
ପୁଣି, ବୁଦ୍ଧ ଅବତାରେ ଗୁରୁ ଜଗତେ ବିଜୟେ,
ବାନା ଉଡ଼ୁଅଛି ତିନିପୁରେ ଜୟେ ଜୟେ ॥ ଇତ୍ୟାଦି ।

ସ୍ୱୟଂ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅବତାର ହୋଇଥିବାରୁ ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ସମସ୍ତ କଳାଦ୍ୱାରା ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରା ଯାଇଛି । ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କର ଭାଷାରେ ସେ ଆପେ ନିରମାଣ, ସେ ଅଯୋନିସମ୍ଭୂତ । ଭଗବାନଙ୍କର ଏହିସବୁ ଗୁଣ ବା ବିଭୂତି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ସୃଷ୍ଟି-ନିର୍ମାଣର କ୍ରମରେ ମୂଳକୁ ମୂଳକୁ ଯାଇ ଏପରି ଏକ ସ୍ତରଟିରେ ଆମେ ପହଞ୍ଚିବା, ଯାହାକୁ କେବଳ ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେବ । ଭଗବାନ ବା ପରମେଶ୍ୱର ହେଉଛନ୍ତି ଏହି ନିର୍ମାଣକ୍ରମର ଆଦିମୂଳ ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧ, ସେ ଆପେ-ନିରମାଣ (ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦର୍ଶନର (Uncaused Cause ବା Causa Sui) । ଭଗବାନଙ୍କୁ ଯଦି

୧୦ । ମହିମାଧର୍ମ-ପ୍ରତିପାଦକ-ପ୍ରଥମ ଉଲ୍ଲାସ

କୌଣସି ପ୍ରକାର ଯୋନିରୁ ସମ୍ଭୂତ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ, ତା'ହେଲେ ପୁଣି ତାଙ୍କର ପିତାମାତାଙ୍କର କଳ୍ପନା ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ହୋଇ ପଡ଼ିବ। ତେଣୁ ତାଙ୍କର ଅର୍ଥାତ୍ ମୂଳ କାରଣର ସ୍ୱୟଂସିଦ୍ଧତାରେ ପୁଣି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ଘଟିବ। ଏଣୁ ଉପନିଷଦରେ (କଠ : ୧।୨।୧୮) ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଅଯୋନି-ସମ୍ଭୂତ ବା ଅଜବୋଲି ବାରମ୍ବାର କୁହାଯାଇଛି। କେବଳ ହିନ୍ଦୁ-ଧର୍ମରେ କାହିଁକି, ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବଡ଼, ଆଦିମ, ସଂସ୍କୃତ ସମସ୍ତ ଧର୍ମକଳ୍ପନାରେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ଏହି ଗୁଣଟିକୁ ସୁନିଶ୍ଚିତ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରା ଯାଇଛି। ପରମେଶ୍ୱର ଅଣ୍ଡିରା ବା ମାଈ କିଛି ନୁହନ୍ତି, ଆମ ଦେଶର ବୈଦିକ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ଶାସ୍ତ୍ରର ଅନୁରୂପ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ସବୁ ଧର୍ମରେ ରହିଛି। ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ଜନ୍ମ-ପ୍ରକରଣରେ କୁମାରୀ ମେରୀଙ୍କର କଳ୍ପନାଟି ଆଦୌ ଆକସ୍ମିକ ବା ବିଚିତ୍ର ନୁହେଁ। ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ଜନ୍ମକୁ ଉଦ୍ଭିଦ୍‌କ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି। ଉଦ୍ଭିଦ୍‌କ ଜନ୍ମରେ ଜାତକକୁ ମାତୃଗର୍ଭର ଅଶୁଦ୍ଧ ପଦାର୍ଥ ଦ୍ୱାରା ଦୂଷିତ ହେବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ। ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର ଲଳିତବିସ୍ତରରେ ଅଛି ଯେ ଗର୍ଭସଞ୍ଚାର ପୂର୍ବରୁ ବୁଦ୍ଧଜନନୀ ମହାମାୟା ଅଷ୍ଟବ୍ରତ ପାଳିଥିଲେ ଓ ତଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର କୁମାରିତ୍ୱ ପ୍ରତିପନ୍ନ ହୋଇଥିଲା। 'ମହାବସ୍ତୁ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଜନ୍ମ ଅତି-ମାନୁଷିକ। ତାଙ୍କର ଶରୀର ମନୋମୟ ଏବଂ ତାହାର ଜନ୍ମଲାଗି ସାଧାରଣ ପ୍ରଜନନ-ବିଧିର କୌଣସି ଆବଶ୍ୟକତା ରହେନାହିଁ (୧୧)।

କେବଳ ଦୂତ ପଠାଇ ବା ଆପଣାର ଆଂଶିକ କଳା ପ୍ରକାଶିତ କରି ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର କଲ୍ୟାଣବାସନା ମେଣ୍ଟେ ନାହିଁ। ଅନେକ ସମୟରେ ତାଙ୍କର ଦୂତମାନେ ଯୁଗର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଧର୍ମସ୍ଥ କରାଇବାରେ କୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇ ପାରନ୍ତି ନାହିଁ। ବେଳେ ବେଳେ ପୁଣି ଜଗତରେ ଏପରି ଦାରୁଣ ସଙ୍କଟ ଉପସ୍ଥିତ ହୁଏ ଯେ କେବଳ ଦୂତ ପଠାଇ ଭଗବାନଙ୍କର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ-ପୂରଣ ହୋଇ ପାରେନାହିଁ। ସେତେବେଳେ ତାଙ୍କୁ ନିଜେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ପଡ଼େ। ସଂସାରରେ ଧର୍ମ-ସଂସ୍ଥାପନା କରିବାର ବ୍ୟାକୁଳତା ତାଙ୍କୁ ବାର ବାର ସଂସାରକୁ ଟାଣି ନେଇଆସେ। ସାଧନା-ଇତିହାସର ଏହି ଅବତାରେହିଣୀ ଦୃଷ୍ଟିଟିର

୧୧। Encyclopaedia of Religion & Ethics. Vol. VII—'Incarnation' (Buddhist)

ରଚି । ଏଥିପୂର୍ବରୁ ହୋଇସାଇଛି । ସଂସାରାର୍ଥେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅବତାର-ଗ୍ରହଣକୁ ମହିମାଧର୍ମ ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ବିଶ୍ୱାସ କରେ । ସଂସାରର ଉଦ୍ଧାର ଲଗି ଜୀବଙ୍କ ଦୁର୍ଦ୍ଦିନରେ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ଆପଣା ଶକ୍ତିରେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରି ସଂସାରବାସୀଙ୍କୁ ପ୍ରକୃତ ପଥଟି ଚିହ୍ନାଇ ଦେବାକୁ ଆସନ୍ତି, ଏହାହିଁ ଖିମଦାସଙ୍କର କଳ୍ପନା ।

ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ, ପରଶୁ ପଥର ଖଣ୍ଡେ ଖସି ପଡ଼ିଛି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ ଚିହ୍ନାଇ
ଦେଉଛି ହୃଦେ ସମ୍ଭାଳି ଧାଇ ॥ (୧୨)

କବି ଜୟକୃଷ୍ଣ ମଧ୍ୟ ମହିମାଗୋସାଇଁଙ୍କୁ ଅନାଦି ଅଣାକାର ପୁରୁଷଙ୍କର ଅବତାର ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି:—

ଅନନ୍ତ ଯା ଅନ୍ତ ନ ପାନ୍ତି, ଯୋଗାନ୍ତେ ହୋଇଲେ ଯୋଗାନ୍ତୀ
ଅବର୍ଣ୍ଣ ପୁରୁଷ, ଅବନୀରେ ଦୃଶ୍ୟ,
ଅଣାକାର ଅଛି ଆକାର ହୋଇ ॥ (୧୩)

ଭାରତୀୟ ସାଧନାରେ ଗୁରୁବାଦ ଅତି ପ୍ରବଳ, ଏହାର ମହତ୍ତ୍ୱ ସବୁବେଳେ ଅତି ପ୍ରଧାନ । ପ୍ରଥମେ ଗୁରୁ ମଧ୍ୟରେ ପରମ ଆରାଧ୍ୟର ପରିଚୟ ପାଇବାକୁ ହେବ, ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ପ୍ରତୀକରୂପେ ପ୍ରଥମେ ଗୁରୁଙ୍କଠାରେ ଆପଣାର ସର୍ବସ୍ୱ ଅର୍ପଣ କରିବାକୁ ହେବ, ଏହିପରି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରଚୁର ପରିମାଣରେ ରହିଛି । ଉପନିଷଦଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ତନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗମାର୍ଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ସାଧନା-ଜୀବନର ଅପରିହାର୍ଯ୍ୟ ସମ୍ପଦ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଗୁରୁବାଦ ଏତେ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା ଯେ ନେପାଳର ଅଧିବାସୀମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ଗୁଭାଜୁ (ଗୁରୁ-ଭାଜୁ) ଧର୍ମ ବୋଲି କହନ୍ତି । ଗୁରୁ ହେଉଛନ୍ତି ପରଂବ୍ରହ୍ମ, ଗୁରୁ ପରମ ଗତି, ସେହି ପରା ବିଦ୍ୟା ଓ ପରମ ପଥ, ଯୋଗୋପନିଷଦମାନଙ୍କରେ ଏହିପରି ଏକାଧିକ ଉଲ୍ଲେଖ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ (୧୪) । ଗୁରୁ

---

୧୨ । ଭଜନମାଳା (ପ୍ରଥମ ଶତକ) : ପୃ ୩

୧୩ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ ୧୦୨

୧୪ । ଅଦ୍ୱୟତାରକୋପନିଷତ୍ । ୧୭-୧୮ ।

ଗୁରୁରେବ ପରଂ ବ୍ରହ୍ମ ଗୁରୁରେବ ପରା ଗତି ।
ଗୁରୁରେବ ପରା ବିଦ୍ୟା ଗୁରୁରେବ ପରାୟଣମ୍ ॥
ଗୁରୁରେବ ପରା କାଷ୍ଠା ଗୁରୁରେବ ପରଂ ଧନମ୍ । ଇତ୍ୟାଦି ।

ପରଂବ୍ରହ୍ମ-ପଦବାଚ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ତାଙ୍କ ପାଖରେ ଶିଷ୍ୟ ସର୍ବଦା ଅଧୀନ ଓ ଅନୁଗତ ହୋଇ ରହିବ । କଦାପି ଆପଣାକୁ ତାଙ୍କ ସହିତ ସମଭାବନାରେ ଯୁକ୍ତ କରିବ ନାହିଁ । ଗୁରୁଙ୍କ ସହିତ ଅଦ୍ୱୈତ ଭାବନା ସର୍ବଥା ବର୍ଜନୀୟ, ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହିପରି ପରାମର୍ଶମାନ ଦିଆ ଯାଇଛି (୧୫) ।

ଏହିପରି ଏକ ଦୃଷ୍ଟି ଫଳରେ ହୁଏତ କାଳକ୍ରମେ ଗୁରୁବାଦର ଗ୍ଳାନି ଘଟିଥିଲା । ଶିଷ୍ୟର ଏକମାତ୍ର ତ୍ରାଣକର୍ତ୍ତା ରୂପେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ହୁଏତ ଗୁରୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ପରିଚୟ କରାଇଦେବା ଲାଗି ଆପଣାର ସାଧନମାତ୍ରତ୍ୱ ଭୁଲି ବସିଲା ଓ ଧର୍ମ-ସାଧନାର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଆଚ୍ଛନ୍ନ କରି ଆପେ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାର ଆରମ୍ଭ କଲା । ବୋଧହୁଏ ଏହିପରି ଏକ ଅଧୋଗତିର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ରୂପେ ସାଧନା-କ୍ଷେତ୍ରରେ ବାରି ବାର ଏକ ବିପ୍ଳବୀ ମନୋଦୃଷ୍ଟିର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା । ଅବଶ୍ୟ ସେମାନେ ଗୁରୁଙ୍କୁ ଯଥୋଚିତ ସମ୍ମାନ ଦେବାରେ କୌଣସି କାର୍ପଣ୍ୟ କଲେନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଗୁରୁ ଯେ ସାଧକର ଚରମ ସାଧ୍ୟ ନୁହନ୍ତି, ପରମ ପାଦଛରେ ସ୍ଥାପିତ କରିନେବା ଲାଗି ସେ ଯେ କେବଳ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସାଧନ ମାତ୍ର, ଏପରି ଦୃଢ଼ କଥାମାନ ଘୋଷଣା କରାଗଲା । ବ୍ୟକ୍ତିରୂପ ଦେହଧାରୀ ଗୁରୁ ଅସଲ ଗୁରୁ ନୁହନ୍ତି, ପରମ ପୁରୁଷ ପରମେଶ୍ୱର ହେଉଛନ୍ତି ଗୁରୁର ଗୁରୁ, ଏହିପରି ଏକ ବିପ୍ଳବୀ ଦୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । "ମୋର ନାଥ ଶ୍ରୀଜଗନ୍ନାଥ (ଜଗତର ନାଥ), ମୋର ଗୁରୁ ଜଗତର ଗୁରୁ, ମୋର ଆତ୍ମା ସର୍ବଭୂତାତ୍ମା, ମୁଁ ସେହି ଗୁରୁଙ୍କୁ ନମସ୍କାର କରୁଅଛି (୧୬) ।

ମହିମା-ଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କୁ ପରମ ଗୁରୁ ବା ଅଲେଖ ଗୁରୁ ବୋଲି କୁହାଯାଇଥାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମସାଧନାରେ ଗୁରୁବାଦ ଚିରନ୍ତନ ରହିଆସିଛି । ଗୁରୁର ସାର୍ବଭୌମ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପଞ୍ଚସଖା ବିପ୍ଳବ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି ।

---

୧୫ । ନାଦ୍ୱୈତବାଦଂ କୁର୍ବୀତ ଗୁରୁଣା ସହ କୁତ୍ରଚିତ୍ ।
ଅଦ୍ୱୈତଂ ଭାବୟେଦ୍‌ଭକ୍ତ୍ୟା ଗୁରୋଃ ଦେବସ୍ୟ ଚାତ୍ମନଃ ॥
—ଯୋଗଶିଖୋପନିଷତ୍ । ୫ । ୫୯

୧୬ । ମନ୍ନାଥ ଶ୍ରୀ ଜଗନ୍ନାଥ ମଦ୍‌ଗୁରୁ ଶ୍ରୀ ଜଗଦ୍‌ଗୁରୁଃ ।
ମମାତ୍ମା ସର୍ବଭୂତାତ୍ମା ତସ୍ମୈ ଶ୍ରୀ ଗୁରବେ ନମଃ ।
—ରୁଦ୍ରଯାମଳ ତନ୍ତ୍ର ।

ସକଳ ପ୍ରକାର ମାନବଗୁରୁଙ୍କୁ କେବଳ ଦୀକ୍ଷା-ଗୁରୁ ବା ସହାୟକର୍ତ୍ତା ବୋଲି କହି ସେମାନେ ସ୍ୱୟଂ ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କୁହିଁ ଆପଣାର ଗୁରୁ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ମହିମା-ଧର୍ମରେ ସେହି ଗୁରୁ-କଳ୍ପନାଟି ଆହୁରି ଅଧିକ ମାର୍ଜିତ ହୋଇ ଯାଇଛି । ଏହି ଧର୍ମରେ ସାମାଜିକ ଜୀବନକୁ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନ ସହିତ ସମାନ ମୂଲ୍ୟ ଦିଆଯାଇଛି । ତେଣୁ ଦେହଧାରୀ ଦୀକ୍ଷାଗୁରୁର ସ୍ଥାନ ଏହି ଧର୍ମରେ ସେତେ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ବିସ୍ତାର କରି ପାରିନାହିଁ । ଏକମାତ୍ର ମହିମା-ଗୋସାଇଁ ହେଉଛନ୍ତି ସମସ୍ତଙ୍କର ଅସଲ ଗୁରୁ; କାରଣ ସେ ଧର୍ମର ଆଦିଗୁରୁ ଓ ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଅବତାର ସ୍ୱରୂପ । ତାଙ୍କ ଧର୍ମର ଅନୁବର୍ତ୍ତୀ ସମସ୍ତେ କେବଳ ତାଙ୍କର ଦାସ, ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ । ମହିମା ଧର୍ମର ସତ୍ସଙ୍ଗ-ଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ହିଁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟିଟି ନିହିତ ରହିଛି । ସାଧକର ଅସଲ ସମ୍ପର୍କ ହେଉଛି ସାଧ୍ୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହିତ, ଦୀକ୍ଷାଗୁରୁ କେବଳ ମଙ୍ଗ ମୋଡ଼ାଇ ଦେବାକୁ । ତେଣୁ ଧର୍ମ-ସଂସ୍ଥାରେ ସମସ୍ତେ ପରସ୍ପରକୁ ସମଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖିବେ । କେବଳ ଦୀକ୍ଷା ଦେଇ କେହି ବଡ଼ ହେବେ ନାହିଁ ବା ଦୀକ୍ଷା ନେଇ କେହି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ହେବେ ନାହିଁ । ପ୍ରାପ୍ତି ପଥରେ ଯିଏ ଯେତିକି ଅଗ୍ରସର ହେବେ, କେବଳ ତାହାରି ଦ୍ୱାରାହିଁ ତାଙ୍କର ଲଘୁତା ବା ଗୁରୁତାର ନିର୍ଣ୍ଣୟ ହେବ । ସ୍ୱୟଂ ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କର କଥାନୁସାରେ, "ଗୁରୁଙ୍କ ଅଜ୍ଞା ଅନୁସାରେ ବଲ୍କଳବାନା ଗ୍ରହଣ କରିବା ମାତ୍ରେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ସମସ୍ତେ ସମାନ ଅଟନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଏତିକି ମାତ୍ର ପ୍ରଭେଦ ଯେ ଧର୍ମର ନିୟମାବଳୀ ପାଳନ ଓ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ-ସାଧନ ଭଜନରେ ଯେ ଯେତେଦୂର ଦୃଢ଼ ନିଷ୍ଠା ରଖି ପାରିଛି, ତାହାର ଆସନ ସେତିକି ଉଚ୍ଚ ଅଟେ । କି ବଲ୍କଳଧାରୀ ପରସନ୍ନ୍ୟାସୀ, କି ଅପର ଗୈରିକବସ୍ତ୍ର-କୌପୀନଧାରୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, କି ଗୃହୀଭକ୍ତ ସମସ୍ତେ ନିଜ ସମ୍ପ୍ରଦାୟଭୁକ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସହିତ ଅଭେଦ ଆଚରଣ କରିବେ" (୧୭) । ଭୀମଭୋଇ ତାଙ୍କର କବିତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଭାଷାରେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟର ଅଭିନ୍ନତା ନିମ୍ନ ଲିଖିତ ପ୍ରକାରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ପଞ୍ଚମନଠାରେ ପଚିଶ ପ୍ରକୃତି ଲାଗିଛି ଯେସନେ ଲତା
ସେହି ପରକାରେ ସୂକ୍ଷ୍ମ ସାଧୁ ସନ୍ଥେ ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟଙ୍କର କଥା ।
ପ୍ରକୃତିର ପରେ ବିକୃତି ଯେସନେ ରସରେ ତ ଅଛି ଭିଡ଼,
ସେହି ପରକାରେ ଶାସ୍ତ୍ର ମତରେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟଙ୍କର ଧାଡ଼ ।

୧୭ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ : ପୃ. ୭୪ ।

ଅସ୍ଥିର ଯେସନେ ମାଂସ ଘୋଡ଼ାଇଣ ମଝି ରହିଥାଏ ଆଣ୍ଠ
ଜ୍ଞାନସିନ୍ଧୁଜଳେ ସେହି ପରକାରେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟଙ୍କର ବାଟ ।
ମାଂସକୁ ଯେହ୍ନେ ରୁଧିର ସର୍ବାଙ୍ଗେ ବୁଡ଼ାଇ ରଖିଛି ପୂର
ତେସନ ପ୍ରକାରେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ କଥା ନୁହେ ଆନ ଭିନ୍ନ କର ।
ପଞ୍ଜରହାଡ଼ ଖଞ୍ଜାମାନ ଗଣ୍ଠିରେ ଶିର ଯେସନେକ ଛନ୍ଦ,
ସେହି ସୂକ୍ଷ୍ମ ସନ୍ଧେ ବୁଝିନଅ ସର୍ବେ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ହୋନ୍ତି ବନ୍ଦୀ ।
ଦେହରେ ଯେସନେ ଚର୍ମ ଘୋଡ଼ାଇଛି ଚର୍ମରେ ଆବୋର ମନ
ଚାରିଯୁଗେ କେବେ ଭିନ୍ନାଭିନ୍ନ ନାହିଁ ଗୁରୁଶିଷ୍ୟ ଏକ ନାମ (୧୮) ।
ପୁଣି, ଶରୀରେ ଯେସନ ଜୀବ ପରମଟି ନୁହନ୍ତି ସେ ଭିନ୍ନାଭିନ୍ନ
ସେହି ଅନୁଭବେ ବୁଝାମଣା କର ଗୁରୁ ଶିଷ୍ୟଙ୍କର ମନ ।

× × × ×

ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଲୋଡ଼ଇ ଦୟା କରିବାକୁ ସେବକ ଲୋଡ଼ଇ ଦୟା
ବେନିଜନ ଚର୍ଣ୍ଣି ଏକପ୍ରାଣ ହୋଇ ନ ଥାଇ ଅନ୍ତରେ ମାୟା (୧୯) ।

(ଗ) ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତି : ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତିଯୋଗ ।

ମନୁଷ୍ୟର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନରେ ତତ୍ତ୍ୱୋପଲବ୍ଧି କରିବା ପ୍ରୟାସରେ ଇତିହାସ ସଂସ୍କୃତିର ଆଦିକାଳରୁ ଚାଲିଛି । ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ ଆପଣାର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ମିଳାଇଦେଇ ଦିବ୍ୟ ଚେତନା ଲାଭ କରିବା ଲାଗି ସେ ନାନାପ୍ରକାର ମାର୍ଗ ଅବଲମ୍ବନ କରି ଆସିଛି । ତାର ଅନ୍ତର-ଭିତରେ ନିହିତ ଥିବା ବିଭିନ୍ନ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଗୁଡ଼ିକର ଆଶ୍ରୟ ନେଇ ସେ ବିଭିନ୍ନ ଦିଗରୁ ପରମାରାଧ୍ୟ ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେବାରେ କଦାପି ତ୍ରୁଟି କରିନାହିଁ । ଜଗତରେ ଯେତେଯେତେ ସଂସ୍କୃତି ଓ ଧର୍ମରେ ତତ୍ତ୍ୱୋପଲବ୍ଧିର ଯେତେପ୍ରକାର ପ୍ରଣାଳୀ ଉଦ୍‌ଭୂତ ହୋଇଛି, ମନୁଷ୍ୟର ମନୋଭୂମି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହାକୁ ପ୍ରଧାନତଃ ତିନିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରିହେବ ।

୧୮ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୩୬ଶ ବୋଲି ।
୧୯ । ଚଉତିବ : ୩୭ ବୋଲି ।

ପ୍ରଥମଟି ଜ୍ଞାନାଶ୍ରୟୀ, ଦ୍ୱିତୀୟଟି ଅନ୍ତରାଶ୍ରୟୀ ଏବଂ ଶେଷଟି କ୍ରିୟାପ୍ରଧାନ । ଭାରତୀୟ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର ଭାଷାରେ ଏହା ଯଥାକ୍ରମେ ଜ୍ଞାନଯୋଗ, ଭକ୍ତିଯୋଗ ଏବଂ କର୍ମଯୋଗ ।

ଭ୍ରାନ୍ତ ସମାଲୋଚନାର ମୋହଜାଲରେ ପଡ଼ି ଆମେ ଅନେକ-ସମୟରେ ଉଲ୍ଲିଖିତ ତିନୋଟି ମାର୍ଗକୁ ପରସ୍ପରଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ଦେଖିଥାଉଁ । ସତେ ଯେପରି ଯେକୌଣସି ଧର୍ମମାର୍ଗ ଉକ୍ତ ତିନୋଟି ମଧ୍ୟରୁ କେବଳ ଗୋଟିକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଅନ୍ୟ ଦୁଇଟିକୁ ବାଦ୍ ଦେବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୁଏ, ଯେପରି ଜ୍ଞାନ ମଧ୍ୟରେ ଭକ୍ତିର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ ବା ଭକ୍ତିରେ କ୍ରିୟାର ଗତି ନାହିଁ ।

ଅବଶ୍ୟ ଏପରି ଏକ ଭ୍ରାନ୍ତ ବିଶ୍ୱାସର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହେବାର ଅନେକ ଐତିହାସିକ କାରଣ ରହିଛି । ଅନେକ ସମୟରେ ଧର୍ମ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ, ବିଶେଷତଃ ସେମାନଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନେ ଆପଣାର ସ୍ୱାଧିକାରପ୍ରମତ୍ତ ଅନୁରକ୍ତି ବଳରେ ନିଜ ମାର୍ଗଟିକୁ ଏକମାତ୍ର ସରଳ ପଥ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ଅନ୍ୟ ପଥଗୁଡ଼ିକର ନିନ୍ଦା କରିଛନ୍ତି । ଯେ କୌଣସି ଯୁଗର ଧର୍ମ-ଇତିହାସ ଘାଣ୍ଟି ଦେଖିଲେ ଏପରି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଯୁଗ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ, ଯେତେବେଳେ ଜୀବନାଚରଣରେ ଧର୍ମର ଅଭ୍ୟାସ କରିବାକୁ ନିତାନ୍ତ ଗୌଣ କରିଦେଇ କେବଳ ପଣ୍ଡିତସଭାରେ ଧର୍ମ-ମତର ଭ୍ରାନ୍ତାଭ୍ରାନ୍ତତା ନେଇ ବହୁଳ ଯୁକ୍ତି ଚାଲିଛି । ବଡ଼ ବଡ଼ ଜ୍ଞାନସାଗର ତର୍କରତ୍ନମାନେ ସ୍ୱକୀୟ ଧର୍ମବାଦର ବିଗ୍ରହ-ପତାକା ଧରି ଦେଶର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ପୀଠମାନଙ୍କରେ ତର୍କଯୁଦ୍ଧ ଚଳାଇଛନ୍ତି । ଏହିପରି କାଳକୁ ଧର୍ମର ସ୍ଥାଣୁ ଯୁଗ ବା ପଥୁରି ଯୁଗ କହିଲେ ଭୁଲ୍ ହେବନାହିଁ । ଲୋକଜୀବନର ସମସ୍ତ ସଚଳ ଧାରାରୁ ରସ ଶୁଷ୍କ କରିନେଇ ରାଜପୋଷିତ ବା ପଣ୍ଡିତ-ସ୍ୱୀକୃତ ତର୍କ—ସଭାରେ ଯେତେବେଳେ ଧର୍ମଜ୍ଞାନ ଆପଣାକୁ ଜମା କରିବାରେ ଲାଗେ, ସେତେବେଳେ ଏହି ଜମାଟବନ୍ଧା ସ୍ତୂପ ଯେତେ ବିଶାଳ ଓ ଅତିକାୟ ମନେ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ସମସ୍ତ ସଚଳତା ହରାଇ ବସିବାରୁ ତାହା କେବଳ ସ୍ଥାଣୁ ହୋଇଯାଏ । ଆମ ଦେଶର ପୁରୀ ବା କାଶୀ ପ୍ରଭୃତି ତୀର୍ଥମାନଙ୍କର ଇତିହାସ ଲେଖାହେଲେ ଧର୍ମକୁ ପଥର କରି ରଖିବାର ଅନେକ କାହାଣୀ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇ ପାରିବ । ସେତେବେଳେ ଜନମନର ପରମ କୌତୂହଳ ହାଇ ଉଦ୍ରାହିତ ହୋଇ ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତି, ଭକ୍ତି ଓ କର୍ମ, ବୈଦିକ ଓ ତାନ୍ତ୍ରିକ ମତବାଦ ମଧ୍ୟରେ ତୁମୁଳ ବାକ୍ୟୁଦ୍ଧ ଚାଲୁଥିଲା ।

ପଣ୍ଡିତର ଜୟ ପରାଜୟ ଉପରେ ହିଁ ମତବାଦର ଜୟପରାଜୟ ନିର୍ଭର କରୁଥିଲା । ଯେଉଁ ପକ୍ଷର ମୁଖପାତ୍ର ପରାସ୍ତ ହୋଇ ଯାଉଥିଲେ, ବେଳେ-ବେଳେ ସେହି ପକ୍ଷର ମତାବଲମ୍ବୀମାନେ ନିକୃଷ୍ଟ ବୋଲି ଘୋଷିତ ହୋଇ ରାଷ୍ଟ୍ରପାଳକଠାରୁ ନାନା ପ୍ରକାର ନିର୍ଯ୍ୟାତନା ସହ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ଏହିସବୁ ଅପକାରିତି ଫଳରେ ଦେଶରୁ ଧର୍ମର ମୌଳିକ ଓ ଉଦାର ଦୃଷ୍ଟି ବିଲୟ ଲାଭ କଲା । ବିଭିନ୍ନ ପଥର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଏକ, ପରସ୍ପରର ଧର୍ମ-ପଥରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନାନା ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ରହିଛି, ଏପରି ଭାବନାମାନ କ୍ରମେ ଲୋକମନରୁ ପାସୋର ହୋଇଗଲା । କୌଣସି ଗୋଟିଏ ପଥକୁ ଅତିରିକ୍ତ ଭାବରେ ଆଶ୍ରୟ କରି ସାଧକ ଓ ଧର୍ମ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟମାନଙ୍କର ଉଦ୍ଭବ ହେଲା । ଆପଣାର ଲକ୍ଷ୍ୟସମାନତା ବୁଝି ଆଗରୁ ସଦ୍‌ଭାବ ରଖିଥିବା ଧର୍ମ-ଶାଖାମାନ ନାନା ପ୍ରଶାଖାରେ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ପଡ଼ିଲା । ଏହି ବିଭାଗ ଓ ବିଭେଦର ଇତିହାସ କାଳକ୍ରମେ ଯୁଗ-ମଣିଷର ମନ ଭିତରେ ଧର୍ମମାର୍ଗ-ସମ୍ବନ୍ଧୀ ବିଭେଦ-ଭାବନାର ସୃଷ୍ଟି କଲା । ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ, ଭକ୍ତିମାର୍ଗ ଓ କର୍ମମାର୍ଗ ପ୍ରଭୃତିର ପ୍ରଭେଦ ବା ବୈଧର୍ମ୍ୟ କ୍ରମେ ସ୍ୱୀକୃତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ସେହି ଦିନଠାରୁ ଆମେ ଧର୍ମକୁ ଏହିପରି ବିଭକ୍ତ ଭାବେ ଭାବିବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛୁ । ତେଣୁ ବର୍ତ୍ତମାନ ହଠାତ୍ ଜ୍ଞାନକୁ ଭକ୍ତିଠାରୁ ଓ ଭକ୍ତିକୁ କ୍ରିୟାଠାରୁ ପୃଥକ୍ କରି ଦେଖିବାକୁ ଆମେ ଆଦୌ ଭୁଲ୍ ବୋଲି ଆଶଙ୍କା କରିପାରୁ ନାହୁଁ ।

ସାହିତ୍ୟ-ସମାଲୋଚନାର କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହି ବିଭେଦ-ଦୃଷ୍ଟି ଅତିରିକ୍ତ ପରିମାଣରେ ପ୍ରବେଶ କରିଛି । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନର ଶ୍ରେଣୀ-ବିଭାଗ କରିବାର ସଦାବର୍ତ୍ତୀ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଆମ ମନର ସ୍ୱାଭାବିକ ଗ୍ରହଣ-ଶକ୍ତିକୁ ଗ୍ରାସ କରି ପକାଇଛି । ତେଣୁ ଧର୍ମକୁ ନ ବୁଝି କେବଳ କେତେଟା ମାର୍କା ବା ଛାପକୁ ବୁଝିବା ହିଁ ସମାଲୋଚନାର ପ୍ରଧାନ ଧ୍ୟେୟ ହୋଇଗଲାଣି । ଯେକୌଣସି ଧର୍ମ ବା ଚିନ୍ତାଧାରାକୁ ଉଚିତ ଓ ପ୍ରିୟ କୌଣସି ଛାଞ୍ଚଭିତରେ ପକାଇ ପାରିଲେ ଆମର ସମାଲୋଚକ ନିଜକୁ କୃତାର୍ଥ ମନେ କରୁଛନ୍ତି । ଜ୍ଞାନ, ଭକ୍ତି ଓ କର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆମ ଦେଶରେ ଓ ବିଦେଶରେ ଯେଉଁସବୁ ଅଧ୍ୟୟନ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଛି, ତନ୍ମଧ୍ୟରୁ ଅଧିକାଂଶ ଏହି ଦୋଷରେ ଦୁଷ୍ଟ । ଭାରତରେ ଭକ୍ତିମାର୍ଗ କେଉଁ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଆରମ୍ଭ ହେଲା, କେତେ ଶତ ବର୍ଷତଳେ ଚୀନରୁ ବା ମଧ୍ୟ

ଏସିଆରୁ ଆମଦେଶକୁ ତନ୍ତ୍ରାଚାରର ପ୍ରବେଶ କଲା, କୃଷ୍ଣପୂଜା ବା ମାତୃ-ପୂଜାର ଆନୁମାନିକ ବୟସ କେତେ, ଏହିପରି ନାନା ଅସାର୍ଥକ କୌତୂହଳର ବଶବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଆମେ ଅନେକ ଶକ୍ତି ବ୍ୟୟିତ କରି ପକାଉଛୁ । ମନ ହେଉଛି ଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ଓ ପ୍ରଥମ ବିଚରଣ-ଭୂମି, ମନର ବିଚିତ୍ର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଗୁଡ଼ିକହିଁ ମନୁଷ୍ୟର ଧର୍ମାଚାରକୁ ନାନା ବିଚିତ୍ର-ଭାବେ ରଞ୍ଜିତ କରେ, ଏକଥା ଭୁଲିଯିବା ହେତୁ ବିଜ୍ଞାନର ବିଭେଦଦୃଷ୍ଟି ଆମକୁ ସହଜରେ ଅବହେଳିତ କରିପକାଏ । ପୃଥିବୀର କୌଣସି ଧର୍ମ ବା ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ସଜ୍ଞାନଭାବରେ ଗୋଟିଏ ପଥକୁ ବର୍ଜନ କରି ଆଉ ଗୋଟିଏ ପଥକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନାହାନ୍ତି । ଯୁଗର ଆବଶ୍ୟକତା ସେମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପକୁ କୌଣସି ବିଶେଷ ଦିଗରେ ହୁଏତ କେତେକ ପରିମାଣରେ ପ୍ରଧାବିତ କରିଛି । କିନ୍ତୁ ଧର୍ମ ସବୁବେଳେ ତା'ର ସଚଳ ମାର୍ଗରେ ପଠ ବଦଳାଇ ଚାଲିଛି । ଚିନ୍ତାସ୍ରୋତର ନାନା ସ୍ତରରେ କେତେ ମିଶ୍ରଣ ପରିପ୍ରେକ୍ଷଣ ଚାଲିଛି, କେତେ ଆଦାନପ୍ରଦାନରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ ପରିପୁଷ୍ଟ ହୋଇଛି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ ଆତ୍ମାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରୁଥିବା (୧) କେବଳ ଶୂନ୍ୟବାଦ ବା ବେଦାନ୍ତକୁ କେବଳ ମାୟାବାଦ କହିଲେ ଯେପରି ଭୁଲ୍ ହେବ, କୌଣସି ସାଧକ ବା ଧର୍ମ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟକୁ କେବଳ ଜ୍ଞାନଶାଖା ବା କେବଳ ଭକ୍ତିଶାଖା କହିଲେ ସେହିପରି ଭୁଲ୍ ହେବ । ମାନବ-ପ୍ରକୃତିର ଅନ୍ୟତମ ଚିତ୍ତୋଦ୍‌ଗମ ହିସାବରେ ଭକ୍ତିର ଏକ ଦୀର୍ଘ ଇତିହାସ ରହିଛି । ବେଦ, ଉପନିଷଦ ପ୍ରଭୃତି ଯୁଗରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ନାନା ଧର୍ମଭାବନାରେ ଆମେ ଭକ୍ତିର ଉନ୍ମେଷ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିପାରିବା ।

ପୁରାତନ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ଭକ୍ତିକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଋକ୍‌ବେଦରେ (୧୦।୧୫) ଶ୍ରଦ୍ଧାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି (ଶ୍ରଦ୍ଧାଂ ଦେବାଃ ଯଜମାନାଃ ଉପାସତେ) । ଶ୍ରଦ୍ଧାହିଁ ସତ୍ୟରେ ଉପନୀତ କରାଏ (ଶ୍ରଦ୍ଧୟା ସତ୍ୟଂ ଆପ୍ୟତେ), ଏହି ବଚନ ଯଜୁର୍ବେଦରେ ରହିଛି । ସାମବେଦ ଅନୁସାରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ହେଉଛି ମାଆ, ମନ୍ତ୍ର ହେଉଛି ବାପା, (ଶ୍ରଦ୍ଧା ମାତା ମନ୍ତ୍ରଃ ପିତା) ।

୧ । ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ; The Living Thoughts of Gautama the Buddha : Presented by Ananda K. Coomaraswamy and I. B. Horner; P. 5

ମହାଭାରତର ଶାନ୍ତିପର୍ବରେ (୫୯ମ ଅଧ୍ୟାୟ) ଶ୍ରଦ୍ଧାକୁ ପରମାତ୍ମା ସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇଛି (ଦୈବତମ୍ ହି ମହତ୍ ଶ୍ରଦ୍ଧା)। ଐତରେୟ ଆରଣ୍ୟକରେ ଅଗ୍ନିକୁ ସବୁଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କୁ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଦେବତା ବୋଲି କୁହା ଯାଇଛି (ଅଗ୍ନିଃ ଦେବାନାଂ ଅବମୋ ବିଷ୍ଣୁଃ ପ୍ରଥମଃ)। ପୁରୁଷସୂକ୍ତରେ ପରମାତ୍ମାଙ୍କର ବିଷ୍ଣୁରୂପର ସ୍ତବଗାନ କରାଯାଇଛି (୨)।

ଉପନିଷଦରେ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ପ୍ରଶଂସା ଆହୁରି ପରିଷ୍କାର। ଆତ୍ମାନୁସନ୍ଧାନ କରିବାର ଉପାୟ ମଧ୍ୟରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଏକତମ, ଏହା ହେଉଛି ଉପନିଷଦର ମତ (୩)।

ବେଦ ବା ଉପନିଷଦରୁ ଉକ୍ତିମାନ ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇ ଏଠାରେ ଶ୍ରଦ୍ଧା ବା ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ବୟସ-ନିରୂପଣ ଲାଗି କୌଣସି ଚେଷ୍ଟା କରା ଯାଉନାହିଁ। ଭାରତୀୟ ଶ୍ରୁତିଶାସ୍ତ୍ରର ବୟସ-ନିର୍ଣ୍ଣୟ ବର୍ତ୍ତମାନ କେବଳ ଅନୁମାନ ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବେସିତ ରହିଛି। ତେଣୁ କେବଳ ବେଦରେ ଅଛି ବୋଲି ଦେଖାଇଦେଲେ ଯେ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ଶତାବ୍ଦୀ-ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ହୋଇଯିବ, ଏପରି ଭାବିବା ଠିକ୍ ନୁହେଁ। ଏଠାରେ କେବଳ ଏତିକି ଜାଣି ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ ମନୁଷ୍ୟର ଧର୍ମ ପରି ତାର ଧର୍ମମାର୍ଗ ମଧ୍ୟ ଅତି ପୁରାତନ। ଯେଉଁ ଦିନଠାରୁ ଜୀବନାତିରିକ୍ତ ଏକ ଅଦୃଶ୍ୟଶକ୍ତି ମନୁଷ୍ୟକୁ ଏକ ବିରାଟ ଉପଲବ୍ଧିର ଆଶାରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରି ନେଇଛି, ସେହି ଦିନଠାରୁ ସେ ନାନା ଉପାୟରେ ସେହି ଉପଲବ୍ଧି-ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉଛି। ଶ୍ରଦ୍ଧା ବା ଭକ୍ତିର ପଥ ତନ୍ମଧ୍ୟରେ ଏକତମ। ହୁଏତ ଋକ୍‌ବେଦରୁ ଅଧିକ ପୁରାତନ ଶାସ୍ତ୍ରର କୌଣସି ସନ୍ଧାନ ମିଳିଥିଲେ ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ସାଧନାର ଶ୍ରଦ୍ଧାଗତ ମାର୍ଗଟି ଚିହ୍ନି ନେବାକୁ ଆଦୌ କଷ୍ଟକର ହୋଇ ନଥାନ୍ତା। ତେଣୁ ଇତିହାସ ଖୋଜିବାର ଏକଦେଶୀ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଛାଡ଼ି ଆମେ ମନୁଷ୍ୟର ମାନସ-ଭୂମି ଉପରେ ଏହି ଶ୍ରଦ୍ଧାର ପ୍ରବୃତ୍ତିଟିକୁ ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିବା।

୨। ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ: The Vaishnaba Cult in India By K. S. Ramaswamy Sastri; In Indian Culture, Vol. V P. 245

୩। ତପସା ବ୍ରହ୍ମଚର୍ଯ୍ୟେଣ ଶ୍ରଦ୍ଧୟା ବିଦ୍ୟୟାତ୍ମାନମନ୍ୱିଷ୍ୟ—ପ୍ରଶ୍ନ ଉ: ୧/୧୦

କ୍ରିୟାବନ୍ତଃ ଶ୍ରୋତ୍ରିୟା ବ୍ରହ୍ମନିଷ୍ଠାଃ ସ୍ୱୟଂ ଜୁହ୍ୱତ ଶ୍ରଦ୍ଧୟନ୍ତଃ —ମୁଣ୍ଡକ ୩।୨।୧୦

ଶ୍ରଦ୍ଧାର ଜନ୍ମ ମନୁଷ୍ୟ-ଚିତ୍ତର ଆବେଗ (Emotion) ରୁ । ବୋଧଶକ୍ତି ବା ବୁଦ୍ଧି (Cognition) ଏବଂ କ୍ରିୟା ତତ୍ପରତା (Conation) ପରି ଚିତ୍ତବେଗର ସ୍ଥାନ ଜୀବନରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଏହାର ଉନ୍ମେଷ ମଣିଷର ହୃଦୟରୁ (ଅନ୍ତଃକରଣ-ବୃତ୍ତିବିଶେଷ) । ବୃହଦାରଣ୍ୟକ ଉପନିଷଦରେ ଶାକଲ୍ୟମୁନିଙ୍କର ପ୍ରଶ୍ନର ଉତ୍ତର ଦେଇ ଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ କହିଛନ୍ତି, "ହୃଦୟରେ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ଅଧିଷ୍ଠାନ । ଏହି ହୃଦୟ ଦ୍ୱାରାହିଁ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ପରିଚୟ ମିଳେ, ତେଣୁ ହୃଦୟ ହେଉଛି ଶ୍ରଦ୍ଧାର ଏକମାତ୍ର ସ୍ଥାନ" (୪) ।

ଜ୍ଞାନର ସ୍ଥାନ ହେଉଛି ମସ୍ତିଷ୍କରେ । ଅର୍ଥାତ୍ ଯୁକ୍ତିପ୍ରଧାନ ବୋଧଶକ୍ତି ଦେଇ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ ଆପଣାକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରେ । ଦର୍ଶନର ପ୍ରଧାନତମ ପ୍ରେରଣା ସାଧାରଣତଃ ଏହି ଜ୍ଞାନରୁ । ଆବହମାନ କାଳରୁ ଜଗତର ଦାର୍ଶନିକମାନେ ସକଳ ମନନ-ଶକ୍ତି ପ୍ରୟୋଗ କରି ସୃଷ୍ଟି ଓ ସତ୍ତାର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ସତ୍ୟକୁ ଜାଣିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରି ଆସିଛନ୍ତି । ସବୁଯୁଗର ଦର୍ଶନରେ କେତେ ଭାରି ଭାରି ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖା ହୋଇଛି, ଗହନ ଯୁକ୍ତିର ଗଭୀରତର ଶିରାପ୍ରଶିରା ଉଖାଡ଼ି ସମଗ୍ର ସମ୍ପଦଟିର ପରିଚୟ ପାଇବାକୁ ମନୁଷ୍ୟ କେତେ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି । ଏହି ଚେଷ୍ଟାର ଆଧୁନିକତମ ରୂପ ହେଉଛି ବୈଜ୍ଞାନିକ ପରୀକ୍ଷାଗାରର ଚେଷ୍ଟା । କୌଣସି ସମଗ୍ର ସାମଗ୍ରୀକୁ ନାନା ଅଂଶ ଉପାଂଶରେ ବିଭକ୍ତ ଓ ବିଚ୍ଛିନ୍ନକରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅଂଶର ପ୍ରକୃତି-ନିରୂପଣ ଦ୍ୱାରା ସମଗ୍ରର ପ୍ରକୃତି ନିରୂପଣ କରିବା ହେଉଛି ବିଜ୍ଞାନର ପ୍ରଣାଳୀ । ଏହାହିଁ ପ୍ରଶସ୍ତରୂପେ ଦେଖିବାକୁ ଗଲେ ଜ୍ଞାନର ପ୍ରଣାଳୀ । ଜ୍ଞାନର ଅପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ଓ ଅସମର୍ଥତା ତା'ର ଆପଣା ପ୍ରଣାଳୀରୁହିଁ ପରିଷ୍କାର ଜଣାପଡ଼ିଯାଏ । ସମଗ୍ର କେବଳ ଅଂଶର ସମଷ୍ଟି ନୁହେଁ । ସୃଷ୍ଟି କେବଳ ଇନ୍ଦ୍ରିୟୋପଲବ୍ଧ ଧାରଣାର ସମିଶ୍ରୀକରଣ ନୁହେଁ । ରସାୟନ-ବିଦ୍ୟାର (Chemistry) ଆଧୁନିକତମ ଉଦ୍ଭାବନ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସନ୍ଦିହାନ୍ ରହିଛି । ଦୁଇ ମାପ ହାଇଡ୍ରୋଜେନ ଓ ଗୋଟିଏ ମାପ ଅକ୍ସିଜେନ ମିଶାଇଲେ ମିଶ୍ରଣ-ରୂପ ଜଳର ଆକାର ଧାରଣ କରେ ସତ, କିନ୍ତୁ ସେହି ଯେ ମୁହୂର୍ତ୍ତର ଏକ ସହସ୍ରାଂଶ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଉପାଦାନ ଏକତ୍ର ଏକ ତୃତୀୟ ମିଶ୍ର (Compound) ର ସୃଷ୍ଟି କରେ, ଏହି ପରିବର୍ତ୍ତନର ପ୍ରକୃତିଟିକୁ ବିଜ୍ଞାନ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବିଶ୍ଲେଷିତ କରି

---

୪ । 'କସ୍ମିନ୍ନୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତେତି ହୃଦୟ ଇତି ହୋବାଚ ହୃଦୟେନ ହି ଶ୍ରଦ୍ଧାଂ ଜାନାତି ହୃଦୟେ ହ୍ୟେବ ଶ୍ରଦ୍ଧା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତା ଭବତି ଇତ୍ୟେବମେବୈତଦ୍ୟାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ'—୩।୯।୨୧

ବୁଝାଇ ପାରିନାହିଁ । ପରିମାଣାତ୍ମକ ପରିବର୍ତ୍ତନ (Quantitative Change) ଦ୍ୱାରା ଗୁଣାତ୍ମକ ପରିବର୍ତ୍ତନ (Qualitative change) ସମ୍ଭବ ହେବାର ଏହି ପ୍ରଣାଳୀଟି ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜ୍ଞାନକ୍ଷେତ୍ରରେ ରହସ୍ୟମୟ ହୋଇ ରହିଛି । ତେଣୁ ଆପଣା ଅଂଶର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ପରିସୀମିତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେତେ ମାଟି ତାଡ଼ି ଧୂଳି ଉଡ଼ାଇ ପାରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ସତ୍ତା ବା ବିଶ୍ୱପ୍ରକୃତିର ସମଗ୍ର ସ୍ୱଭାବଟିକୁ ବୁଝିପାରିବା ଲାଗି ଜ୍ଞାନମାର୍ଗର ଦାନ ଅତି ଅଳ୍ପ । ପ୍ରତ୍ୟେକବାର ନାନା ଉପାୟରେ ନାନା ଦାର୍ଶନିକ ଅଭିଯାନ ଚଳାଇ ଜ୍ଞାନ ଅଧା ବାଟରୁ ନିରସ୍ତ ହୋଇ ଫେରି ଆସିଛି । ଗଛ ପରୀକ୍ଷା କରୁ କରୁ ତାହା ଅରଣ୍ୟଟି ଦେଖିବାକୁ ପାସୋରି ପକାଇଛି । ତେଣୁ ଅରଣ୍ୟ ବୋଇଲେ କେବଳ ଗଛର ସମଷ୍ଟି ବୋଲି କହିବା ଛଡ଼ା ଜ୍ଞାନର ଆଉ କୌଣସି ପ୍ରକାର ପ୍ରକାଶଦଣ୍ଡ (Means of Expression) ନାହିଁ । ବଂଶଗତାଦିର ନବ୍ୟ ବିଜ୍ଞାନ ଜ୍ଞାନର ଏହି ସାମର୍ଥ୍ୟହୀନତା ବିଶେଷ ଭାବରେ ପ୍ରମାଣିତ କରିଛି ।

ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଧର୍ମସାଧନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଆମେ ଅବିକଳ ସେହି କଥା ଦେଖିବାକୁ ପାଇବା । ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ ଆମ ଦେଶର ବିଦ୍ୟାରେ ଏକ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ଅଙ୍ଗ । ଷଡ଼ ଦର୍ଶନର ଷଟ୍‌ପଥ ଦେଇ ଆମ ଦେଶର ପୁରାତନ ପଣ୍ଡିତମାନେ ପରମାତ୍ମ-ତତ୍ତ୍ୱର ଅଗମ୍ୟ ଗହ୍ୱରରେ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ପ୍ରୟାସ ବାର ବାର କରିଛନ୍ତି । ଜ୍ଞାନ-କ୍ଷୁରିକାର ତୀକ୍ଷ୍ଣ ଛେଦନ ବିଳାସଦ୍ୱାରା ଧର୍ମ ସହସ୍ର ଶାଖାରେ ଛିନ୍ନ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ହୋଇ ଯାଇଛି । ସୂକ୍ଷ୍ମ ମସ୍ତିଷ୍କର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା କବଳିତ ହୋଇ ଅଦ୍ୱୈତବାଦ, ଦ୍ୱୈତବାଦ ପ୍ରଭୃତି ମତରେ ମଧ୍ୟ ଏକାଧିକ ଉପମତର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । କୌଣସି ଧର୍ମ ମାର୍ଗର କୌଣସି ବିଶେଷ କ୍ଷେତ୍ରର କୌଣସି ବିଶେଷ ପ୍ରକରଣକୁ ତାଲି ପରି କରି ଶଗଡ଼ ଶଗଡ଼ ପୋଥି ଲେଖାଯାଇଛି, ସହସ୍ରବାର ତର୍କସଭା ବସିଛି, ତଥାପି କୋଇଲିସୂତାର କୋଝ ସରିନାହିଁ । ମଣିଷ ତାକୁ ଯେତେ ଲମ୍ବାଇବାର ଜ୍ଞାନଧୀର ଅଧ୍ୟବସାୟ କରିଛି, ତାହା ସେତେ ଲମ୍ବି ମଣିଷକୁ ଆହୁରି ଉତ୍ସାହିତ କରିଛି । କିନ୍ତୁ ତଥାପି ପାଣ୍ଡିତ୍ୟର ଏହି ପଲ୍ଲବସୃଷ୍ଟି ଯେତେ ବଢ଼ିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା ତାହା ଅଗାଧ ସମୁଦ୍ରର ମଗ୍ନ ପ୍ରକୃତିଟିକୁ ବୁଝିବାକୁ ସମର୍ଥ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ; ବାର ବାର ଶ୍ରମକ୍ଳାନ୍ତ ପଣ୍ଡିତ ପରାସ୍ତ ହୋଇଛି, ବାର ବାର ଯୁଗର ଉତ୍ସାହ ଭାଙ୍ଗି ଯାଇଛି, ବାର ବାର ପଣ୍ଡିତ-ସଭାର ଉତ୍ତାପ ଉପଭୋଗ କରୁ କରୁ ଲୋକମତ ତାହାର ବିରାଟ ଆଶ୍ରୟ-

ବିଷୟରେ ସଚେତ ହୋଇ ପଡ଼ିଛି, ବାର ବାର ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଦେଖା ଦେଇଛି, ବିଦ୍ରୋହ ଓ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସୂଚିତ ହୋଇଛି । ତାହାର କାରଣ ଜାଣିବାକୁ ହେଲେ ପୁଣି ସେହି ଜ୍ଞାନର ସ୍ୱରୂପଟିକୁ ତନ୍ନ ତନ୍ନ କରି ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ବିଜ୍ଞାନ ତା'ର ଯନ୍ତ୍ରପାତି ଓ ଉପକରଣମାନଙ୍କର ସୀମା ସବୁବେଳେ ସ୍ୱୀକାର କରେ । ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର ପଦାର୍ଥ ଖାଲି ଆଖିରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, ସେଥିଲାଗି ଅଣୁବୀକ୍ଷଣ ଯନ୍ତ୍ର ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ଆହୁରି ସୂକ୍ଷ୍ମତର ପଦାର୍ଥକୁ ଦେଖିବାକୁ ହେଲେ ଅନେକ ଅଣୁବୀକ୍ଷଣ ଯନ୍ତ୍ର କୌଣସି କାମ ଦେଇ ପାରେ ନାହିଁ, ସେଥିଲାଗି ଉଚ୍ଚତର ବିଶେଷ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ଏକ ଅଣୁବୀକ୍ଷଣର ଦରକାର ହୁଏ । ସେହିପରି ବିଭିନ୍ନ ସୀମା ଓ ବିଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇ-ପାରିବା ଭଳି ବିଭିନ୍ନ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ଯନ୍ତ୍ରମାନ ବିଜ୍ଞାନରେ ରହିଛି । ମନୁଷ୍ୟ-ମନର ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶକ୍ତି ରହିଛି । ଦର୍ଶନର ଇତିହାସରେ ମନର ବୋଧଶକ୍ତି କଳନା କରିବାର (Epistemology) ଇତିହାସ ଅତି ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଭଗବାନ ସୃଷ୍ଟି ଓ ସଂସାର ବିଷୟରେ ନାନା କଳ୍ପନା ଜଳ୍ପନା କରିବା ପଥରେ ହଠାତ୍ ଏକ ଯୁଗରେ ମଣିଷ ଆପଣା ବୋଧଶକ୍ତି ବିଷୟରେ ସନ୍ଦିହାନ୍ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା ଓ ପ୍ରଥମେ ମନ ବା ଶକ୍ତିର ଗ୍ରହଣସୀମା ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ ନ କରି ସତ୍ୟର ସନ୍ଧାନ କରିବା ଅସମୀଚୀନ ବୋଲି ସେ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ଜାଣିଥିଲା । ମନୁଷ୍ୟ ଭିତରେ ଯେଉଁ ବୋଧଶକ୍ତି ବା ଜ୍ଞାନଶକ୍ତି ରହିଛି, ତାହା ସତ୍ତାର ସମସ୍ତ ସତ୍ୟ ଜାଣିବାକୁ ଅସମର୍ଥ; ସେଥିଲାଗି ଯେଉଁ ମାନର ପରିମାପକ ଆବଶ୍ୟକ, ମନୁଷ୍ୟର ତାହା ନାହିଁ । ସେଇଥିଲାଗି ବାର ବାର ଦର୍ଶନକ୍ଷେତ୍ରର ନାନା ଅନୁଧାବନ ତାକୁ କେବଳ କ୍ଲାନ୍ତ ଓ ନିରସ୍ତ କରାଇ ଦେଇଛି । ସେ ଯେତେ ଯୁଆଡ଼ୁ ଯଥାସମ୍ଭବ ଆୟୋଜନ କରି ସମଗ୍ର ସତ୍ତାର ପରିଚୟ ଓ ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଲାଭ କରିବାକୁ ଉଦ୍ୟତ ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସକଳ ରହସ୍ୟକୁ ଭେଦ କରି ପାରିନାହିଁ । ଦେହର କୌଣସି ବିଶେଷ ରକ୍ତ-କଣା ପକ୍ଷରେ ଯେପରି ମନୁଷ୍ୟର ଶରୀରତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝିବା ସମ୍ଭବ, ସେହିପରି ବିଶ୍ୱର ଅତି କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଂଶରେ ଜୀବନଧାରଣ କରୁଥିବା ମନୁଷ୍ୟର ଜ୍ଞାନସୀମାରେ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱକୁ ବୁଝିବା ଓ ବିଶ୍ୱବିଧାନର ଚୈତନ୍ୟ ପାଇବା ଅତି ଅସାଧ୍ୟ ।

ତାହାହେଲେ ମସ୍ତିଷ୍କଠାରୁ ଏପରି କୌଣସି ବଡ଼ ସାଧନ ଅଛି ଯାହାଦ୍ୱାରା ସମଗ୍ର ପରିଚୟ ଲାଭ କରାଯାଇ ପାରିବ ? —ଜିଜ୍ଞାସୁ ମଣିଷର ସଂଶୟ ତାକୁ ସ୍ୱତଃ ହୃଦୟ ଆଡ଼କୁ ଟାଣିନେଲା । ହୃଦୟର ଶକ୍ତି ମସ୍ତିଷ୍କଠାରୁ ଅଧିକ ସମଗ୍ର, ହୃଦୟାବେଗ ଜ୍ଞାନଠାରୁ ଅଧିକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ । ଏହିପରି ଭାବରେ ଭକ୍ତିପଥର ଉଦୟ ହେଲା । ଜ୍ଞାନପଥର ନିରସ୍ତ ମନୁଷ୍ୟ ପୁଣି ଭକ୍ତିପଥର ଆଶ୍ରୟ ଲାଭ କଲା ।

କେବଳ ଜ୍ଞାନର ପଥ ଯେ ବ୍ରହ୍ମଲାଭ କରାଇବାରେ ଏକାନ୍ତ ଅସମର୍ଥ, ଭାରତୀୟ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ର ବାର ବାର ତାହା ଘୋଷଣା କରିଛି । 'ତର୍କାପ୍ରତିଷ୍ଠାନାତ୍‌',—ବ୍ରହ୍ମସୂତ୍ରର ଏହି ସୂତ୍ରଟି ତର୍କଦ୍ୱାରା ବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତି ଅସମ୍ଭବ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରିଛି । ଉପନିଷଦରେ ମଧ୍ୟ ସେଇ ସମାନ ସତର୍କବାଣୀ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ (୫) ।

ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମଆଡ଼କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରି ହେବନାହିଁ । ବ୍ରହ୍ମପଥକୁ ସୂକ୍ଷ୍ମାତିସୂକ୍ଷ୍ମ ଯୁକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବୁଝାଇ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିକୁ ଧର୍ମଆଡ଼କୁ ଅନୁପ୍ରାଣିତ କରିବାର ପ୍ରଣାଳୀ ଅତି ଆୟାସସାପେକ୍ଷ । ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କର ପରମାର୍ଥ ବାସନାକୁ ଜାଗ୍ରତ କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦାର୍ଶନିକ ବର୍ଗ୍‌ସଁ (Bergson) ବୁଦ୍ଧି ବା ଜ୍ଞାନକୁ ଧର୍ମପଥରେ ପ୍ରଧାନ ଅନ୍ତରାୟ ବୋଲି ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । ଜ୍ଞାନପଥହିଁ ବିଭେଦର ପଥ, ଏହାଦ୍ୱାରା ନାନା-ମତବାଦ ଓ ଶ୍ରେଣୀବିଭାଗ ସୃଷ୍ଟି ହୋଇ ଧର୍ମଜୀବନର ମୌଳିକ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ନଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ତେଣୁ ଲୋକ-ତତ୍ତ୍ୱର ଏପରି ଏକ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଖୋଜି ବାହାର କରିବାକୁ ହେବ ଯାହାକୁ ସମସ୍ତେ ସହଜରେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରିବେ ଏବଂ ଯାହା ମୌଳିକଭାବେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏକ ଧର୍ମସୂତ୍ରରେ ବାନ୍ଧି ରଖି ପାରିବ; ଏହିପରି ଏକ ଜିଜ୍ଞାସାର ଅନୁବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇ ଧର୍ମ-ସୂତ୍ରକାରମାନେ ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ସନ୍ଧାନ ଲାଭ କରିଥିଲେ । ଭକ୍ତିମାର୍ଗ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗଠାରୁ ଅଧିକ ସହଜ ଓ ଶକ୍ତିଶାଳୀ । ୟୁରୋପୀୟ ପଣ୍ଡିତ ଗିଲ୍‌ବର୍ଟମରେ (Gilbert Murray) ଙ୍କ ଭାଷାରେ, "ଭକ୍ତି (Faith) ଚେତନ ବୁଦ୍ଧିର ମାର୍ଗ ନୁହେଁ, ସମସ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଏହା ଗୋଟିଏ ମାର୍ଗରେ ଉଦ୍ଧାବିତ କରି ନେଇଯାଏ, ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ

---

୫ । ନାୟମାତ୍ମା ପ୍ରବଚନେନ ଲଭ୍ୟୋ
ନ ମେଧୟା ନ ବହୁନା ଶ୍ରୁତେନ ॥ —କଠ ଉପନିଷଦ ୨।୨୩,
ମୁଣ୍ଡକ—୩।୨।୩

ଶକ୍ତି ଓ ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ ଏହା ସଞ୍ଚାଳିତ କରାଏ, ମନର ସମସ୍ତ କାର୍ଯ୍ୟକ୍ଷେତ୍ରକୁ ସଚଳ କରିପାରେ ଏବଂ ଏହି ଏକୀଭୂତ ମିଳିତ ପ୍ରୟୋଗ ଦ୍ୱାରା ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଓ ବୁଦ୍ଧିର ଅଗମ୍ୟ ପାରକୁ ପହଞ୍ଚିବାର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା କରେ । ଭକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଆମେ ବହୁମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପଦ ଲାଭ କରୁ । ଏହି ସମ୍ପଦକୁ ଆଦୌ ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । କେବଳ ଧର୍ମ ତାତ୍ତ୍ୱିକ, କଳାବିଦ୍ୟା ଓ କାବ୍ୟ-ପ୍ରାଣତା ପ୍ରଭୃତି ମନୁଷ୍ୟଜୀବନର ସୂକ୍ଷ୍ମ ପ୍ରବୃତ୍ତି ମୂଳରେ ଏହି ସମ୍ପଦହିଁ ଆମକୁ ବେଶୀ ପରିମାଣରେ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କରାଏ” (୬) ।

ଭାରତୀୟ ଭକ୍ତିଶାସ୍ତ୍ରରେ ନାରଦ-ଭକ୍ତିସୂତ୍ର ଓ ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟ ଶତସୂତ୍ର ଗ୍ରନ୍ଥଦୁଇଟି ସବୁଠାରୁ ବେଶୀ ପରିଚିତ । ନାରଦଙ୍କର ସଜ୍ଞାନୁସାରେ ଜୀବନର ସମସ୍ତ କର୍ମ ଭଗବାନଙ୍କୁ ସମର୍ପଣ କରି ଦେଇ ତାଙ୍କୁ ପାସୋରି ପକାଇଲେ ବେଳେ ହୃଦୟରେ ତୀବ୍ର ବ୍ୟଥା ଅନୁଭବ କରିବା ହେଉଛି ଭକ୍ତି (୭) । ଗୀତାରେ (୧୪/୭.୮) କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଗୁଣତ୍ରୟ ଜୀବକୁ କେବଳ ବାନ୍ଧି ରଖେ । ଏହିଗ୍ରନ୍ଥ ଶେଷରେ (୧୪/୨୬) କେବଳ ଭକ୍ତିଯୋଗ ଦ୍ୱାରା ଜୀବ ଏହି ଗୁଣତ୍ରୟର ବାଧା ଅତିକ୍ରମ କରି ବ୍ରହ୍ମସ୍ଥ ହୋଇପାରେ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି । ଜ୍ଞାନ କେବଳ ସମ୍ୟକ୍ ଜ୍ଞାନ ଦାନ କରେ, ପଥ ପରିଷ୍କାର କରେ; କିନ୍ତୁ କେବଳ ଭକ୍ତିଦ୍ୱାରାହିଁ ବ୍ରହ୍ମପ୍ରାପ୍ତି ହୁଏ ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ତ୍ରିଶରଣ କେବଳ ଆପଣାର ଅନୁରକ୍ତ ଏକ ଧର୍ମ ବା ବିଧାନ ହାତରେ ଆପଣାକୁ ସମର୍ପଣ କରିବା ଛଡ଼ା କିଛି ନୁହେଁ । ହୀନଯାନ-ପର୍ଯ୍ୟାୟର ବୈରାଗ୍ୟ-ପ୍ରଧାନ କାଳରେ ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚନା ରହିଥିଲେହେଁ ମହାଯାନରେ କ୍ରମେ ଏହା ଅତି ପ୍ରଧାନ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ‘ଦଶଭୂମି-ବିଭାଷା-ଶାସ୍ତ୍ର’ରେ ନାଗାର୍ଜୁନ ଲେଖିଛନ୍ତି, “ସାଧାରଣ ସଂସାର ମଧ୍ୟରେ ସୁଲଭ ଓ କଠିନ, ସହଜ ଓ କଷ୍ଟକର ପଥ ଥିଲାପରି ବୁଦ୍ଧପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଏକାଧିକ ପ୍ରବେଶ-ପଥ ରହିଛି । ସ୍ଥଳପଥରେ

୬ । Quoted in The Aesthetic Approach to God By M. Yamunacharya; From the Quarterly Journal of the Mythic Society, Vol. XXVII, P. 108

୭ । ନାରଦସ୍ତୁ ତଦର୍ପିତାଖିଳାଚାରତା ତଦ୍‌ବିସ୍ମରଣେ ପରମବ୍ୟାକୁଳ-ତେତି ॥—ନାରଦ ଭକ୍ତିସୂତ୍ରାଣି । (୧୯)

ପାଦରେ ଚାଲି ଚାଲି ଯିବା ଅତି ଆୟାସସାଧ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ନୌକା ସାହାଯ୍ୟରେ ଜଳପଥରେ ଯିବା ବେଶ୍ ସୁଖକର । ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱଙ୍କର ମାର୍ଗ ମଧ୍ୟ ଏହି ବ୍ୟବସ୍ଥାର ଅନୁରୂପ । କେହି କେହି ସ୍ୱେଚ୍ଛାପ୍ରଣୋଦିତ ଭାବେ କଷ୍ଟକର ପଥ (ଧର୍ମ-ବ୍ରତ-ଆଚରଣ) ଟିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି, ସେହିପରି କେହି କେହି ଅମିତାୟୁ (ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଅନ୍ୟତମ କଳ୍ପନା) ଙ୍କ ଠାରେ ଭକ୍ତି ରଖିବାର ସହଜ ମାର୍ଗରେ ଅବୈବର୍ତ୍ତ୍ୟ (ଯେଉଁଠି ପହଞ୍ଚିଲେ ପୁଣି ଦେହ ଧାରଣ କରି ଜନ୍ମ ହେବାକୁ ପଡେ ନାହିଁ) ଲାଭ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରୁଅଛନ୍ତି ।” ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ ‘ସୁଖାବତୀ—ବ୍ୟୂହ’ ମୁଖ୍ୟତଃ ଏକ ଭକ୍ତି ଭାବାପନ୍ନ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶାଖାର ବୌଦ୍ଧ-ମାନେ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥଟିକୁ ନିୟମିତଭାବେ ପାରାୟଣ କରନ୍ତି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଭଗବାନ ଅମିତାଭଙ୍କର ନାମ (ନାମଧେୟ) ଶ୍ରବଣରେ, ବନ୍ଦନା ଓ ଉପାସନାରେ ସମ୍ୟକ୍‌ସମ୍ବୋଧିପ୍ରାପ୍ତି ସୁନିଶ୍ଚିତ । ବହୁକୋଟି ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପୂଜାକରି, ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତିବଳରେ ନାନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ କରି ସୁଗତଙ୍କର ପୂଜାଦ୍ୱାରା କେବଳ ଭକ୍ତିମାର୍ଗରେ ‘ସୁଖା-ବତୀ’ରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ସମ୍ଭବ ହୁଏ (୮) । ଅଶ୍ୱଘୋଷଙ୍କର ପ୍ରଦତ୍ତ ତିନୋଟି ଧର୍ମମାର୍ଗରୁ ଭକ୍ତିଭାବର ପରିଶୀଳନ (ଶ୍ରଦ୍ଧୋତ୍ପାଦ) ହେଉଛି ଅନ୍ୟତମ (୯) ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମପଥ ପ୍ରଧାନତଃ ଏକ ଭକ୍ତିପଥ । ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ସମସ୍ତ ଜୀବନ ଏହି ଭକ୍ତିପ୍ରଧାନ ପୂର୍ଣ୍ଣ-ସମର୍ପଣର ଜୀବନ । ତେଣୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାଧନାରେ ଭକ୍ତିଭାବ ଅତି ପ୍ରବଳ । ମିଶର ଓ ମଧ୍ୟଏସିଆର କୃଚ୍ଛ୍ର କଠୋର ସାଧନା ପ୍ରଥମ ଯୁଗରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ ସାଧକ-ମାନଙ୍କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରି ରଖିଥିଲା । ହୀନଯାନର ପ୍ରଧାନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ‘ଆତ୍ମ-ଘାତୋ ଭବ’ର ସାଧନ ପରି ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍‌ଧର୍ମର ପ୍ରଥମ ଯୁଗରେ ଆତ୍ମ-ଦହନ

---

୮ । ବୁଦ୍ଧାନ୍ କୋଟୀ ବହୁ ପୂଜାୟିତ୍ୱା ଋଦ୍ଧିବଲେନ ବହୁକ୍ଷେତ୍ର ଗତ୍ୱା, ବୁଦ୍ଧାନ ପୂଜାଂ ସୁଗତାନ ସଂତିକେ ଭକ୍ତ୍ୟା ଗମିଷ୍ୟନ୍ତି ସୁଖାବତୀ ତ ଇତି ॥ P. 54

୯ । P. 113; Aswaghosha's Discourse on the Awakening of Faith in the Mahayana, Translated from the Chirese by Suzuki.

ବା ଆତ୍ମ-ବିଜୟର କଠିନ ମାର୍ଗହିଁ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । କିପରି ସକଳ ପ୍ରକାର ମନୋବିକାର ଭିତରୁ ମନକୁ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ କରି ନିଆଯାଇ ପାରିବ, ସେଥିଲାଗି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଆତ୍ମ-ନିର୍ଯାତନାର ପରାମର୍ଶ ଦିଆଯାଉଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ-ସାଧକ ସନ୍ଥ ବେନଡ଼ିକ୍ଟ (St. Benedict) ଏହି ଆତ୍ମବିଜୟର ପୀଡ଼ନ-ପ୍ରଧାନ ମାର୍ଗକୁ ଆତ୍ମ-ସମର୍ପଣର (Obedientia) ସରସ ଭକ୍ତିମାର୍ଗରେ ପର୍ଯ୍ୟବେସିତ କରାଇଥିଲେ (୧୦) । ଏହାଦ୍ୱାରା ସମସ୍ତ ଧର୍ମ-ସାଧନାରେ ଏକ ଭୂମୂଳ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଘଟିତ ହୋଇପାରିଥିଲା । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକର ୟୁରୋପୀୟ ସାଧକ କ୍ଲେମେଣ୍ଟ (Clement) ଧର୍ମପ୍ରସ୍ତୁତି-କ୍ରମରେ ଭକ୍ତିକୁ ସର୍ବପ୍ରଥମ ସ୍ଥାନ ଦେଇଥିଲେ । ଆପଣା ଧ୍ୟେୟ ବା ପରମାରାଧ୍ୟ ସହିତ ମିଳନପଥକୁ ଏକାନ୍ତ ନିର୍ଭର ସହିତ ଗ୍ରହଣ କରିନେବାର ଚିତ୍ତ-ପ୍ରବୃତ୍ତିହିଁ ଭକ୍ତି, ଏହା ତାଙ୍କର ମତ (୧୧) । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଭିକ୍ଟୋରିପନ୍ଥୀ ସାଧକମାନେ (Victorine Mystics) ମନର ବୁଦ୍ଧିପ୍ରଧାନତା (Intellect) ଅପେକ୍ଷା ଆବେଗପ୍ରଧାନତା (Sentiment ଓ Feeling)କୁ ଅଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦେଉଥିଲେ । ମନକୁ ସେମାନେ ହୃଦୟର ଅଧିଷ୍ଠିତ ସ୍ଥାନ (Gemiueith) ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ (୧୨) ।

ମହିମା-ଧର୍ମର ଆଲୋଚନା-କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ ହିନ୍ଦୁ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଆଦି ଧର୍ମରେ ଥିବା ଭକ୍ତିଭାବର ଏକ ଦୀର୍ଘ ଅବତାରଣା ହୁଏତ ହଠାତ୍ ଟିକିଏ ଅବାନ୍ତର ମନେ ହୋଇପାରେ । ମହିମା-ଧର୍ମ ମୁଖ୍ୟତଃ ଏକ ଭକ୍ତି ମାର୍ଗର ଧର୍ମ, ସକଳ ପ୍ରକାର ଅବଲମ୍ବନକୁ ଅତିକ୍ରମ କରି କେବଳ ଭକ୍ତିପ୍ରେରିତ ଆତ୍ମ-ସମର୍ପଣକୁ ତାହା ଏକାନ୍ତ ଅବଲମ୍ବନ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ମହିମାଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥ ଗୁଡ଼ିକରୁ ନାନା ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦେଇ ଓ ମହିମା-ଧର୍ମରେ ଆଚରିତ ନାନା ଅନୁଷ୍ଠାନର ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଯାଇ ପରେ ତାହା ଦର୍ଶାଇ ଦିଆଯିବ । କିନ୍ତୁ ତା' ପୂର୍ବରୁ ଭକ୍ତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକ ସାଧାରଣ ଆଲୋଚନାର ଅତିବେଶୀ ଆବଶ୍ୟକତା ରହିଛି । ବୁଦ୍ଧିକୁ ଗୌଣ କରି ହୃଦୟକୁ ଧର୍ମପ୍ରାଣତାର ଆଧାର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିବା

---

୧୦ । The Evolution of the Mystic Ideal: H. B Workman; P. 150

୧୧ । Mysticism in Religion: W. R. Inge; P. 162

୧୨ । History of Philosophy: Windelband; P. 305

ହେଉଛି ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ଏହି ପ୍ରବୃତ୍ତିଟି ସକଳ ଧର୍ମରେ ରହିଛି । ଯେତେବେଳେ ନିର୍ଗୁଣ ଜ୍ଞାନର ନୀରସ ଜଟିଳତାରେ ଯୁଗର ଧର୍ମଜୀବନ କ୍ଳାନ୍ତ ଓ ବୀତସ୍ପୃହ ହୋଇପଡ଼ୁଛି, ସେତେବେଳେ ବାରବାର ଭକ୍ତିର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି । ଜେରୁଜେଲମ୍‌ର ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କ ଯୁଗଠାରୁ ବଙ୍ଗଦେଶର ଚୈତନ୍ୟ-ଯୁଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଭକ୍ତିପ୍ରଧାନ ଧର୍ମ-ବିପ୍ଲବରେ ଆମେ ଏହି ପ୍ରବୃତ୍ତିଟି ବେଶ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ପାରିବା । ମନୁଷ୍ୟ-ଚିତ୍ତର କ୍ରିୟା-ପ୍ରତିକ୍ରିୟାକୁ ପରୀକ୍ଷାକରି ଧର୍ମ ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ ରୂପକୁ ଅଧ୍ୟୟନ କରିବାର ବିଶାଳ କ୍ଷେତ୍ର ପଡ଼ି ରହିଥିବା ବେଳେ ଯେଉଁମାନେ କେବଳ ଗୋଟାଏ ଦେଶର ପ୍ରାନ୍ତ ବା ଜାତି ଇତିହାସକୁ ଟିପ୍ପଣୀ ଖେଳାଇ ଦେଖି କେବଳ ଏକ କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣବାଦୀ ସିଦ୍ଧାନ୍ତରେ ପହଞ୍ଚିବାର ପଦ୍ଧତି ଆଶ୍ରୟ କରନ୍ତି, ସେମାନେ ଧର୍ମର ସ୍ୱାଭାବିକ ଗତିଟିକୁ ଠିକ୍‌ଠିକ୍ ବୁଝିପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ଭକ୍ତିର ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ପ୍ରଥମେ ଶାସ୍ତ୍ର ଖୋଲି ତା'ର ବୟସ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାକୁ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହେଲେ ଆମର ପରିଚୟ ବେଶୀ ଗଭୀରକୁ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଭକ୍ତି ସକଳ ଧର୍ମରେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଥିବା ଏକ ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପୀ ପ୍ରବୃତ୍ତି । ମହିମା-ଧର୍ମରେ ସେହି ପ୍ରବୃତ୍ତିଟି ବଳବତ୍ତର ହୋଇ ରହିଛି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସମୃଦ୍ଧ ଧର୍ମଭାବନାରେ ଏହା ରହିଛି । ତେଣୁ ସମସ୍ତ ଧର୍ମର ପୃଷ୍ଠଭୂମି ସହିତ ମହିମାଧର୍ମକୁ ସଂଯୁକ୍ତ କରି ଦେଖାଇ ପାରିଲେ ସମାଲୋଚକ ତା'ର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ଯଥାର୍ଥଭାବେ ସମ୍ପନ୍ନ କରି ପାରିବ ।

ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ରଚନା ଭିତରେ ଧର୍ମାଚରଣର ଭକ୍ତିମାର୍ଗଟି ସବୁଠାରୁ ବେଶୀ ପରିଷ୍କାର ହୋଇ ଫୁଟି ଉଠିଛି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଭକ୍ତିମାର୍ଗ ହେଉଛି ସାଧନାର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ମାର୍ଗ ।

ଭକ୍ତି ଯେ କରିବ କି ଲକ୍ଷା ତାହାର ଲକ୍ଷା କଲେ ନ ମିଳଇ
ନାମବ୍ରହ୍ମ ବିନୁ କିଛି ନ ଜାଣଇ କାହାକୁ ତା ଭୟ ନାହିଁ ।
ମହାଦେବ ଶିବଙ୍କର ଦୀକ୍ଷାନୁହେଁ ତହିଁରୁ ଅତି କଠୋର
ଅଲେଖ ମହିମା ବୋଲିବାର ପଦ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗ ଉପର ।
ଅବତାର ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଦୀକ୍ଷା ନୁହେଁ ତହିଁରୁ ଅଟଇ ଗାଢ଼
କୋଟି କୋଟି ବିଷ୍ଣୁ ତାଙ୍କ ତହୁଁ ଜାତ ସେଠାକୁ ନୁହନ୍ତି ବଡ଼

ବ୍ରହ୍ମା ବେଦପଣ୍ଡିତଙ୍କର ଭାଷା ନୁହେଁ ତହିଁରୁ ଅଧିକ ଉଚ୍ଚ
ସୃଷ୍ଟି ହେଲା ଦନୁ କୋଟି କୋଟି ବ୍ରହ୍ମା ଜନ୍ମ ହୋଇଛନ୍ତି ପଚ୍ଛ ।
ନାଗାନ୍ତ ଯୋଗାନ୍ତ ଭାଷା ନୁହେଁ ଏହୁ ତହିଁରୁ ଆହୁର ଆଷ୍ଟ
ନିଷ୍କାମ ଧର୍ମ ଯେଉଁଠାରୁ କ୍ଷରୁଛି ସେହୁଟି ଅଟେ ବୈକୁଣ୍ଠ ।
ବେଦାନ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଭାଷା ଧର୍ମ ନୁହେଁ ରହିଲାଣି କେତେ ଦୂରେ
ନିର୍ବେଦ ଧାରଣା ଯାହାକୁ ବୋଲନ୍ତି ଅଲେଖ ଅବନାପୁରେ ।
ସନ୍ଥ ମହନ୍ତଙ୍କ ଭାଷାଧର୍ମ ନୁହେଁ ଅଛି ବହୁତ ଅନ୍ତର
ଦେଖା ଶିକ୍ଷା ଭକ୍ତି ସେ ବ୍ରହ୍ମଠାବକୁ ନୁହଇ ସେ କଳୀଆର । (୧୩)

ବିଷ୍ଣୁ, ମହାଦେବ, ବ୍ରହ୍ମା ସଭିଙ୍କର କଳ୍ପନା-ଉପାସନାଠାରୁ ଭକ୍ତି ଉତ୍କୃଷ୍ଟତର । ନାରଦଭକ୍ତିସୂତ୍ରର 'ଫଳସ୍ୱରୂପାତ୍' ସୂତ୍ରର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଅନୁସାରେ, ଈଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରତି ଭକ୍ତିଭାବର ଜାଗ୍ରତ କରାଇବା ହେଉଛି କର୍ମଯୋଗ ଓ ଜ୍ଞାନଯୋଗର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ସବୁ ସ୍ରୋତ ଶେଷରେ ସେହି ଏକ ଭକ୍ତିସରିତରେ ମିଳିତ ହୋଇ ଭକ୍ତକୁ ଉପଲବ୍ଧିର ସଙ୍ଗମ-ତୀର୍ଥକୁ ନେଇଯାଆନ୍ତି । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଭକ୍ତି ହେଉଛି ଚରମ ଲଭ୍ୟ, ତେଣୁ ଭକ୍ତିମାର୍ଗ ହେଉଛି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ମାର୍ଗ । ନାରଦ ଭକ୍ତିସୂତ୍ରରେ ଭକ୍ତିକୁ କର୍ମ, ଜ୍ଞାନ ଓ ଯୋଗମାର୍ଗରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ନିରୂପଣ କରାଯାଇଛି (୧୪) । ସ୍ୱସ୍ୱରୂପାନୁସନ୍ଧାନକୁ ଭକ୍ତି ବୋଲି ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରି ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ମୋକ୍ଷଲାଗି ଭକ୍ତିପଥକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି (୧୫) । ଭୀମଭୋଇ ପୁଣି ଲେଖିଛନ୍ତି :

ହୋଇଲେ ତିତିକ୍ଷୁ ପୁରୁଷ ଭଗତ ଗୋ,
ତେବେ କଳିଯୁଗ ଯିବ କଟିତ ଗୋ (୧୬) ।

---

୧୩ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୮୬ ମ ବୋଲି ।

୧୪ । ସା ତୁ କର୍ମଜ୍ଞାନଯୋଗେଭ୍ୟୋଽପ୍ୟଧିକତରା । (୨୫)
[ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ : ମହିମାଧର୍ମ-ପ୍ରତିପାଦକ, ପ୍ରଥମ ଖଣ୍ଡ-ପୃ: ୧୦୬]

୧୫ । ମୋକ୍ଷ କାରଣ ସମଗ୍ର୍ୟାଂ ଭକ୍ତିରେବ ଗରୀୟସୀ
ସ୍ୱସ୍ୱରୂପାନୁସନ୍ଧାନଂ ଭକ୍ତିରିତ୍ୟଭିଧୀୟତେ ॥ -ବିବେକଚୂଡ଼ାମଣି ।୩୨।

୧୬ । ଭଜନ ମାଳା—ତିତିକ୍ଷୁ ଶତକ : ପୃ. ୮୧

କୃଚ୍ଛ୍ର ସାଧନା ଅତି କଠୋର ସାଧନାର ପଥ । ତେଣୁ ଈଶ୍ୱରକାମୀ ସାଧକମାନେ ଅନେକ ସମୟରେ ସେହି କଠୋର ପଥକୁ ଛାଡ଼ି, ଆତ୍ମସମର୍ପଣର ସହଜ ଅଥଚ ସ୍ୱାଭାବିକ ପଥ ଗ୍ରହଣ କରିବାର ଆହ୍ୱାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ଧର୍ମ-ଦର୍ଶନରେ ପରମ ସତ୍ତା ବା ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ କେବଳ ନୈର୍ବ୍ୟକ୍ତିକ ସତ୍ତା ବୋଲି ଯେତେ ବୁଝାଯାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଧର୍ମସାଧକମାନେ ସେହି ସତ୍ତାକୁ ନିଜନିଜର କଳ୍ପନା-ମୂର୍ତ୍ତି କରି ତାଙ୍କର ପାଖରେ ଆପଣାକୁ ସମର୍ପଣ କରି ଦେଇଅଛନ୍ତି । ମହିମାଧର୍ମର ଈଶ୍ୱର-କଳ୍ପନା ଦର୍ଶନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ପୂର୍ବାପୂର୍ବ ନୈର୍ବ୍ୟକ୍ତିକ କଳ୍ପନା, କିନ୍ତୁ ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ଧ୍ୟେୟସ୍ୱରୂପ ହୋଇ ଏହି ଧର୍ମର ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ ମୂର୍ତ୍ତିମନ୍ତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା ପରି ମନେହୁଏ । ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁ, ମହିମା ପ୍ରଭୁ ପ୍ରଭୃତି କେତୋଟି ପରିଚିତ ଶବ୍ଦ ଏହି ପ୍ରବୃତ୍ତିଟିକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚିତ କରିଦିଏ । ମହାଯାନ ଧର୍ମର 'କରୁଣା' ପରି ଏଠାରେ ଭଗବାନ ବା ପରମପୁରୁଷଙ୍କର ଦୟାକୁ ସବୁଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଗୁଣ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି । ଆପଣାର ମହିମା ବଳରେ ଯେପରି ସେ ନାନା ବିଚିତ୍ର ରୂପରେ ନିଜକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରନ୍ତି, ସେହିପରି ଆପଣାର ଦୟାଗୁଣରେ ସେ ଭକ୍ତଲାଗି ମୋକ୍ଷର କାରଣ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇଥାଆନ୍ତି ।

ଦୟାପଦେ ଗୁରୁ ଅଗାଧ ସାଗର ଧର୍ମ ଅଟଇ ମହିମା
ଜ୍ଞାନିଜନଙ୍କୁ ଅଗୋଚର ଅଟଇ ବେଦ ନ ଜାଣଇ ସୀମା । (୧୭)

ଦୟାର ଆକାର ସେହି ପ୍ରଭୁ ଜୀବର ସମସ୍ତ ଆତଙ୍କ ଓ ପ୍ରମାଦ ଦୂର କରିବେ । ତାଙ୍କର ପୃଥିବୀକୁ ରକ୍ଷା କରିବା ଲାଗି ସେ ବାର ବାର ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବେ । ତାଙ୍କର ଭକ୍ତଙ୍କୁ ସେହି ସକଳ ବିପଦରୁ ପରିତ୍ରାଣ କରାଇ ନେଇଯିବେ । ଯିଏ ଭକ୍ତିମାର୍ଗରେ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାର ସାଧନା କରିବ, ତାଙ୍କର କରୁଣାର ଅଟଳ ନିର୍ଭର ଉପରେ ହିଁ ସେ ସବୁବେଳେ ବିଶ୍ୱାସ ରଖିଥିବ । ଭକ୍ତିମାର୍ଗରେ ଏହି ଆଶାବାଦ ଅତି ପ୍ରବଳ ।

ଆତଙ୍କ ନାଶନ ଦୁଃଖିଙ୍କର ଧନ ନିରେଖ ପ୍ରାଣୀର ବନ୍ଧୁ
ଏ ମାୟା କୁହୁଡ଼ି ପ୍ରକାଶି ବିହୁଡ଼ି ପାର କର ଭବସିନ୍ଧୁ ॥ (୧୮)

---

୧୭ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୪୫ଶ ବୋଲି ।
୧୮ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୩୯ଶ ବୋଲି ।

ଏବଂ ଅବନୀର ଭାର ନ ସହିଲୁ ପରା ଉଦୟ ହୋଇଲୁ ଆସି
ଏ ତିନି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ପୃଥ୍ୱୀ ନବଖଣ୍ଡ ଏକାଙ୍ଗେ ସାଧିବୁ ବସି,
ଚୁହାଇବ ମହିମା, ଭାଙ୍ଗି ଦେବ ଦୁଷ୍ଟଙ୍କ ଗାରିମା,,
କେଉଁ ବାପ ରଖିବ ଜାଣିମା, ସାକ୍ଷୀ ଥାନ୍ତୁ ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମା,
ଜଳ ପୃଥ୍ୱୀ ବେଦାନ୍ତ ସୁଧର୍ମା ହେ ॥ (୧୯)

କେବଳ ସାଧକର ସାଧନା ନୁହେଁ, ଦୟାମୟ ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କର ଦୟା ଉପରେ ସାଧନାର ସଫଳତା ନିର୍ଭର କରେ । ଜ୍ଞାନ, କର୍ମ ଓ ଯୋଗ ପ୍ରଭୃତିକୁ ଗୌଣ କରାଯାଇ ଉପନିଷଦ ଭଗବାନଙ୍କର ଦୟାକୁ ସାଧନା-ପଥର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସମ୍ବଳ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛି । [ଯମେବୈଷ ବୃଣୁତେ ତେନ ଲଭ୍ୟଃ—କଠ. ଉ. ୧।୨।୨୩] ପୃଥିବୀର ମହାପୁରୁଷ-ମାନଙ୍କର ଜୀବନ ଆଲୋଚନା କଲେ ଦେଖାଯାଏ, ଯେପରି ସେମାନେ ସେମାନଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପଥ ଲାଗି ଆଗରୁ ଉତ୍ସୃଷ୍ଟ ହୋଇଥାନ୍ତି, ଯେପରି ପ୍ରତି ପଦରେ ଭଗବାନଙ୍କର ଆଶୀର୍ବାଦ ସେମାନଙ୍କୁ ବାଟ କଢ଼ାଇ ନେଇଯାଏ । ଈଶ୍ୱର ଯାହା ଉପରେ ପ୍ରସନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, ତା'ର ଦ୍ୱାରା ସେ ଆପଣାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପୂର୍ଣ୍ଣ କରାନ୍ତି; ତେଣୁ ତାହାର ସାଧନାକୁ ସେ ଫଳବତୀ କରାନ୍ତି । ସବୁ ଧର୍ମର ଭକ୍ତିମାର୍ଗରେ ଏହି ବିଶ୍ୱାସ ଅବିଚଳିତ ରହିଛି । କେବଳ ମହିମା ପ୍ରସନ୍ନ ହେଲେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ମିଳନ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିବ, ଏହିକଥା ଭୀମଭୋଇ ମଧ୍ୟ କହିଛନ୍ତି :

ମହିମା ପ୍ରସନ୍ନ ହେଲେ କି କରିବ କାଳ,
ସିଂହ ପ୍ରାଏ ଫେରୁଥାଇ ଭୁବନ ମଣ୍ଡଳ ।
ମହିମା ପ୍ରସନ୍ନ ହେଲେ କି କରିବ ଯମ,
ପାଦତଳେ ପଡ଼ି ଯମ ବୋଲିବଟି କ୍ଷମ ।
ମହିମା ପ୍ରସନ୍ନ ହେଲେ କି କରିବ ମୃତ୍ୟୁ,
ଅନନ୍ତ ଗର୍ଭେ ରହିବ ପାଇ ନିଜ ହେତୁ । ଇତ୍ୟାଦି । (୨୦)

ସବୁ ସେହି ମହିମାମୟ ଭଗବାନଙ୍କର କରୁଣାପ୍ରସନ୍ନ ଇଚ୍ଛା ଉପରେ ନିର୍ଭର କରେ । ତେଣୁ ଆପଣାର କାୟମନୋବାକ୍ୟ ସମସ୍ତ ଅନ୍ତଃକରଣ ସେହି ଭଗବାନଙ୍କର ଚରଣ ତଳେ ସମର୍ପଣ କରିଦେବା

---

୧୯ । ଭଜନମାଳା—ଦ୍ୱିଂଶାୟୁ ଶତକ : ପୃ. ୭୫ ।

୨୦ । ବ୍ରହ୍ମନିରୂପଣ ଗୀତା : ଦଶମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ହେଉଛି ସଫଳ ସାଧନାର ଏକମାତ୍ର ଉପାୟ । ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କର ଭାଷାରେ,

ହୃଦରୁ ଉଶ୍ୱାସ ହେଉ ପାପବିଷ ହରଣ କରଅ ସବୁ
ଦେବୀ ଦେବତା ମୁଁ କାହାକୁ ନ ଜାଣେ ତୁମ୍ଭେ ମୋର ବଡ଼ ପ୍ରଭୁ । (୨୧)

ଧର୍ମସାଧନାରେ ଭକ୍ତର ଦ୍ୱିବିଧ ବୃତ୍ତି କଥିତ ହୋଇଛି—ମାର୍ଜାରୀ ବୃତ୍ତି ଓ ବାନରୀ ବୃତ୍ତି । ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କଠାରେ ଅଟଳ ଭକ୍ତି ରଖିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଯେଉଁ ସାଧକ ବା ଭକ୍ତ ଆପଣା ସାଧନାପାରଙ୍ଗମତାର ଶକ୍ତିଉପରେ ଅଳ୍ପବହୁତ ଭରସା ରଖିଥାଏ, ସେ ହେଉଛି ବାନରୀ ବୃତ୍ତିର ସାଧକ । କିନ୍ତୁ ଆପଣାର ସକଳ ସାଧନ ଓ ଅବଲମ୍ବନକୁ ଯେ ଭଗବାନଙ୍କର ଅନନ୍ତ ଆଶ୍ରୟ ମଧ୍ୟରେ ସମର୍ପିତ କରିଦିଏ, ନିଜର ସମସ୍ତ ଶକ୍ତିକୁ ଯେ ଭଗବାନଙ୍କର ପ୍ରସନ୍ନ କରୁଣା ପାଖରେ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିଦିଏ, ସେ ହେଉଛି ମାର୍ଜାରୀ ବୃତ୍ତିର ଭକ୍ତ । ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଲାଭ କରିବାକୁ ହେଲେ, ଦିବ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ଦ୍ୱାରା ଆପଣାର ଦିବ୍ୟସ୍ୱରୂପ ଦେଖିବାକୁ ହେଲେ ପ୍ରଥମେ ସକଳପ୍ରକାର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ କାମନା, କଳ୍ପନା ଓ କର୍ମନୈପୁଣ୍ୟର ଜ୍ଞାନକୁ ବିସର୍ଜନ ଦେବାକୁ ହେବ । ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହେଲେ ଜୀବନର ଅନ୍ୟ ସମସ୍ତ ଆଶ୍ରୟକୁ ଛାଡ଼ି ଆସିବାକୁ ହେବ (୨୨) । ଦକ୍ଷିଣଭାରତର ବୈଷ୍ଣବ ଶାଖାରେ ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ପ୍ରପତ୍ତି ଓ କୈଙ୍କର୍ଯ୍ୟ ନାମକ ଦୁଇଟି ଭାବ ଉପରେ ବିଶେଷ ଜୋର ଦିଆଯାଇଅଛି । ଭଗବାନଙ୍କଠାରେ ଆତ୍ମସମର୍ପଣ ହେଉଛି ପ୍ରପତ୍ତି ଓ କୈଙ୍କର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ସେହି ଭଗବାନଙ୍କର ସେବା । କେବଳ ଯାହାଦ୍ୱାରା ଭଗବାନଙ୍କର ସନ୍ତୋଷ ହେବ, ସେହିପରି କର୍ମମାନ କରିବା, ତାଙ୍କର ଅପ୍ରିୟ ସକଳ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ବିରତ ହେବା, ତାଙ୍କର ରକ୍ଷାକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱରେ ଅଟଳ ବିଶ୍ୱାସ ରଖିବା ତାଙ୍କୁହିଁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବା, ଆପଣାର ସହାୟଶୂନ୍ୟତା ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ତାଙ୍କର ଶରଣ ନେବା, ଏହିସବୁ ଅଭ୍ୟାସକୁ ପ୍ରପତ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ଉକ୍ତି ହେଉଛି, ଯିଏ ନିଜର ଚେତନାକୁ ସଞ୍ଚି ରଖିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିବ, ସେ ତାକୁ ହରାଇବ, ଯିଏ ଆପଣାର ଚେତନାକୁ ହରାଇ ଦେବାର ଶକ୍ତି ଅର୍ଜନ କରି ପାରିବ ସେଇ କେବଳ

୨୧ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି—୭୨ ମ ବୋଲି ।
୨୨ । ଅନ୍ୟାଶ୍ରୟାଣାଂ ତ୍ୟାଗୋଽନନ୍ୟତା ।।—ନାରଦ ଭକ୍ତିସୂତ୍ରାଣି । ୧୦

ତାକୁ ସଞ୍ଚ ରଖି ପାରିବ (୨୩) । ସମସ୍ତ ଅବଲମ୍ବନ, ସମସ୍ତ କଳ୍ପନାପ୍ରବଣ ଅନ୍ତରବୃତ୍ତି ଛାଡ଼ି କେବଳ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରେ ଭକ୍ତିଭରେ ଆଶ୍ରୟ ନେବା ହେଉଛି ମହିମା ଧର୍ମର ପଥ । ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟ ସୂତ୍ରର ଉକ୍ତି ଅନୁସାରେ ଦେବଭକ୍ତି ବା ଲୌକିକ ଅନୁରାଗ ହେଉଛି ଅପରା ଭକ୍ତି ବା ଗୌଣ ଭକ୍ତି, କେବଳ ଈଶ୍ୱରାନୁରକ୍ତି ହେଉଛି ପରାଭକ୍ତି ବା ମୁଖ୍ୟ ଭକ୍ତି (୨୪) । ଏହି ଉଚ୍ଚତମ ସୋପାନର ଭକ୍ତିକୁ ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ଏକାନ୍ତ ଭକ୍ତି ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ।

ଯେ ମାନେ ପ୍ରପଞ୍ଚବାଦୀ ସ୍ୱଳ୍ପବୁଦ୍ଧି ନର,
ଏକଭକ୍ତି ବିନେ ଭବୁଁ ନ ହୁଅନ୍ତି ପାର । (୨୫)

ଭୀମଭୋଇ ଏହି ଐକାନ୍ତିକ ଭକ୍ତିକୁ ଗୋଟିଏ ମୁଣ୍ଡିଆରେ ସମସ୍ତ ପାତକ ହରଣ କରିବା ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି (୨୬) । ସକଳ ବିଦ୍ୟାଗ୍ରର ଛାଡ଼ି କେବଳ ଶ୍ରୀ ଗୁରୁ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ଠାରେ ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ହେବ, ଏହାହିଁ କବି ଜୟକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଆହ୍ୱାନ ।

ଛାଡ଼ି ସର୍ବ ଜପ ତପ, ଛାଡ଼ି ଏ ସ୍ଥାପନା ରୂପ, ନୁହ ବିବାଦୀ
ଶ୍ରୀଗୁରୁ ଦୟା କରିବେ, ବାଞ୍ଛା ପୂର୍ଣ୍ଣ କରିଦେବେ, ସକଳ ସିଦ୍ଧି । (୨୭)

---

୨୩ । "He that would save his psyche shall lose it, and he that is willing to lose it shall save it."

୨୪ । The Bhakti Doctrine in the Sandilya Sutra; Dr B. M. Barua; From Proceedings and Transactions of the Second Oriental Conference, Calcutta—1922: P. 413.

୨୫ । ଚନ୍ଦ୍ରମୟ ବ୍ରହ୍ମ ଗୀତା : ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

୨୬ । ଗୋଟେ ମୁଣ୍ଡିଆରେ କୋଟି ପାତକ ହରଇ—[ବ୍ରହ୍ମନିରୂପଣ ଗୀତା : ୧୪ଶ ଅଧ୍ୟାୟ]
ତୁଳନୀୟ : ରବୀନ୍ଦ୍ରନାଥଙ୍କର 'ଏକ୍‌ଟି ନମସ୍କାରେ ପ୍ରଭୁ ଏକ୍‌ଟି ନମସ୍କାରେ' ।

୨୭ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ. ୧୨୦

ପୁଣି, ଭଣେ କବି ଜୟଦେବ ଭଜନାରସେ, ମନକୁ ସମର୍ପି
ଦେଇ ଶ୍ରୀଗୁରୁ ପାଶେ,
ହେଲେ ଦାସର ଦାସ ଛୁଟଇ କାଳ ପାଶ
ଦେଖିଲେ ପଳାନ୍ତି ଦୂରୁ ଯମ ଡଗର ॥ (୨୮)

ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରେ ଅଟଳ ଆସ୍ଥା ରଖିବାକୁ ଭୀମଭୋଇ ଶ୍ରେଷ୍ଠମାର୍ଗ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି:

ନ ଖାଇ କେହୁ ଜିହ୍ୱାକୁ ବୁଲାଇବ ଆସ୍ୱାଦେ ସନ୍ତୋଷ ହୋଇ
ଆକାଶକୁ ଚାହିଁ ଅମନେ ମନାଇ କେ ପାଇବ ଧର୍ମେ ରହି ।
ନ ଗମି ଭୂମିକୁ କେ ଗମି ପାରିବ ପଢ଼ିଣ ଶାହାସ୍ତ୍ର ପଥ
ବୁଦ୍ଧି ପାଞ୍ଚନା କରି ବ୍ରହ୍ମ ଲଭିବ ବୋଲି କେ କରିବ ସତ ।
ନ ପଶି କେହୁ କଳନା କରି ବ୍ରହ୍ମ ମନରେ ହେବ ଆନନ୍ଦ
ବିନା ଆଶରରେ କେ ପାଡିବ ଶିର କର୍ଣ୍ଣେ ଶୁଣି ଅଧାଧୁନ୍ଦ ॥ (୨୯)

ଉଲ୍ଲିଖିତ କେତେ ପଦ ଭିତରେ ଭକ୍ତକବି ଭୀମଭୋଇ ଜ୍ଞାନ-ମାର୍ଗର ଅସାରତା ଦେଖାଇ ଭକ୍ତିମାର୍ଗକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ଜ୍ଞାନ କେବଳ ବୁଦ୍ଧିର ମାର୍ଗ, ଦାର୍ଶନିକର ମନବୋଧ କରିବାକୁ ହୁଏତ ଜ୍ଞାନ ଯଥେଷ୍ଟ ହୋଇପାରେ; କିନ୍ତୁ ଧର୍ମର କ୍ଷେତ୍ର ଦର୍ଶନଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । କେବଳ ସ୍ୱବୋଧର ଆୟତନ ମଧ୍ୟକୁ ଆଣି, କେବଳ ଯୁକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବୁଝିପାରି ଧର୍ମ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ଧର୍ମର ପରିତୃପ୍ତି ହେଉଛି ସଙ୍ଗମ ବା ମିଳନରେ । ଯେଉଁ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଦର୍ଶନ ଶ୍ରେୟ ବୋଲି ପ୍ରମାଣିତ କରେ, ସେହି କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରବେଶ ନ କରି ଧର୍ମ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ ହୋଇ ରହିପାରେ ନାହିଁ । ଏହାହିଁ ଭକ୍ତିର ଲକ୍ଷଣ, ଏହାହିଁ ମହିମାଧର୍ମର ଲକ୍ଷଣ । ତତ୍ତ୍ୱ ହିସାବରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଅଲୌକିକ ବା ରୂପାତୀତ ହୋଇଥାନ୍ତୁ ପଛକେ, କେବଳ ରୂପାତୀତ ସୂକ୍ଷ୍ମତତ୍ତ୍ୱ ସହିତ ଧର୍ମମାର୍ଗର ମିଳନ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ସେଥିଲାଗି ଭକ୍ତିପ୍ଲୁତ ମନର ସମର୍ପଣ ଦେଇ ଭକ୍ତ ଆପଣା କଳ୍ପନାରେ ଭଗବାନଙ୍କର ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ତିଆରି କରିନିଏ, ତାଙ୍କର ଅନନ୍ତ କୋଳର ସ୍ପର୍ଶ ଅନୁଭବ କରେ, ଶେଷରେ ସେହିଠାରେ ଉପନୀତ ହୋଇ ତାର ସକଳ ବାସନା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୁଏ । ଜ୍ଞାନ କେବଳ ଅଧାବାଟକୁ ନେଇଯାଏ, କେବଳ ସ୍ଥଳହୀନ ତତ୍ତ୍ୱବାକ୍ୟର ବ୍ୟାପ୍ତି ଭିତରେ କ୍ଲାନ୍ତ

୨୮ । ତତ୍ରୈବ : ପୃ. ୯୨

୨୯ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୪୯ଶ ବୋଲି ।

ଆଶ୍ରୟସ୍ଥାନ କରି ଛାଡ଼ି ଦେଇଯାଏ । ଜଗତର ଅନେକାନେକ ସାଧକ ଜ୍ଞାନପଥର ଦୁର୍ଗତି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏକମତ । ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖା ଦୃଢ଼ସ୍ୱରରେ ନିର୍ଗୁଣ ବୋଧ-ମାର୍ଗର ନିନ୍ଦା କରିଯାଇଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସନ୍ଥ-ପରମ୍ପରା ପଣ୍ଡିତମଣ୍ଡଳୀର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବରୁ ଧର୍ମସାଧନାକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିବାର ସତର୍କବାଣୀ ଶୁଣାଇ ଆସିଛନ୍ତି । ଠିକ୍ ସେହି ବାଣୀ ଆମେ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ରଚନାରେ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇବା (୩୦) । ପାଦ ହେଉଛି ଭଗବାନଙ୍କର ପାଦ, ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ସାଧ୍ୟ ହେଉଛି ଭଗବାନଙ୍କର ଚରଣ ବା ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ । ବାଦ ହେଉଛି ଜ୍ଞାନମୂଳ ଓ ଶାସ୍ତ୍ରଜଟିଳ ତର୍କବିତର୍କ । କେବଳ ତର୍କବିତର୍କର ଶୂନ୍ୟଗହ୍ୱର ଛାଡ଼ି ଭକ୍ତିକଳ୍ପତରୁର ଶ୍ୟାମଳସୀମାସ୍ୱରୂପ ପରମ ଆଶ୍ରୟକୁ ଫେରିଯିବାକୁ ଭୀମଭୋଇ ସର୍ବଦା ଆହ୍ୱାନ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଲେଖା ଅଛି ଯେ - ମହିମା ଗୋସାଇଁ କପିଳାସପର୍ବତରେ ଥିଲାବେଳେ ଢେଙ୍କାନାଳ ରାଜା ଭଗିରଥୀ ଭ୍ରମରବରଙ୍କୁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତିଯୋଗର ଉପଦେଶ ଦେଇଥିଲେ । କଙ୍କଣପଡ଼ା ମୌଜାରେ ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତ ଭୀମଭୋଇଙ୍କୁ ସେ ଏହି ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତିଯୋଗ ଉପଦେଶ ପ୍ରଦାନ କରି ତାଙ୍କୁ ମହିମା ଧର୍ମରେ ଦୀକ୍ଷିତ କରିଥିଲେ (୩୧) । 'ମହିମାଧର୍ମ ପ୍ରତିପାଦକ'ରେ ଏହାକୁ ବ୍ରହ୍ମଭକ୍ତିଯୋଗ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କ ମତ ଯେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପରମାତ୍ମାଙ୍କଠାରେ ଯାବଜ୍ଜୀବନ ଅବିଚଳିତ ଭାବରେ ଶରଣ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଲେ ଆତ୍ମା-ସ୍ୱରୂପ ଦର୍ଶନ ଓ ଅକ୍ଳେଶରେ ଭବବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ଜୀବ ପରମ କୈବଲ୍ୟପଦ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବ (୩୨) ।

କେବଳ ଜ୍ଞାନ ବା କେବଳ ଭକ୍ତିର ପଥ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପଥ ନୁହେଁ । ପ୍ରଥମେ ଆପଣା ଜ୍ଞାନଦ୍ୱାରା ପରମ ସତ୍ତ୍ୱର ବିରାଟତ୍ୱ ଓ ସର୍ବକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱକୁ ବୁଝିବାକୁ ହେବ । ଜ୍ଞାନହୀନ ଭକ୍ତି କେବଳ ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ମାତ୍ର, ଏହା ଭକ୍ତର ଚେତନାଶକ୍ତିକୁ ଆଚ୍ଛନ୍ନ ଓ ଅପ୍ରଶସ୍ତ କରି ରଖେ । ଖାଲି ଜ୍ଞାନ ଯେପରି ମାନବ-ମନକୁ କେବଳ ଅର୍ଦ୍ଧ-ପ୍ରତ୍ୟୟର ଶୂନ୍ୟରେ ଉଡ଼ାଇ ବୁଲେ,

---

୩୦ । ପାଦକୁ ଛାଡ଼ି ମୁଁ ବାଦରେ ପଡ଼ିଲି ଲାଗିଅଛି ଗୋଳମାଳ
ଘୋର କଳିଯୁଗେ ଅସତ୍ୟ ଠାବରେ କେମନ୍ତେ ବଞ୍ଚିବି କାଳ ॥
ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୪୨ଶ ବୋଲି ॥

୩୧ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ : ପୃ ୩୮, ୪୩

୩୨ । ମହିମାଧର୍ମ-ପ୍ରତିପାଦକ : ଦ୍ୱିତୀୟ ଉଲ୍ଲାସ

କେବଳ ଭକ୍ତି ସେହିପରି ଚିତ୍ତର ସକଳ ପ୍ରକାର ବିକାଶ ଓ ବୃଦ୍ଧିକୁ ଅବରୁଦ୍ଧ କରି ପକାଏ ।

ଅବଶ୍ୟ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଜ୍ଞାନକୁ କେବେହେଲେ ଅସାର କହିହେବନାହିଁ । ଗୀତାର ଜ୍ଞାନଯୋଗରେ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନର ମରମର୍ଶ ଦିଆଯାଇଛି, ସେହି ଜ୍ଞାନର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହେଉଛି ପରମାର୍ଥ-ପ୍ରାପ୍ତି । ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୟାର ଯେକୌଣସି ଜ୍ଞାନ ଆପଣାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ହିସାବରେ ମୋକ୍ଷ ବା ଈଶ୍ୱରଲାଭକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ଆପଣାକୁ ଧନ୍ୟ ମନେ କରିଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତାବ୍ଦୀର ୟୁରୋପୀୟ ଦାର୍ଶନିକ ଓ ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟା ଫିଲୋ (Philo) ଭଗବତ୍‌ପ୍ରାପ୍ତିକୁହିଁ ଦର୍ଶନ ବା ଜ୍ଞାନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଧ୍ୟେୟବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଅଛନ୍ତି । "ଭଗବାନ ଏହି ବିଶ୍ୱର ଉଚ୍ଚତମ ଅଧୀଶ୍ୱର, ତେଣୁ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରାପ୍ତ କରିବାର ମାର୍ଗ ହେଉଛି ଯଥାର୍ଥରେ ରାଜ-ମାର୍ଗ । ଏହି ମାର୍ଗହିଁ ଦର୍ଶନର ମାର୍ଗ । ପ୍ରାଚୀନ କାଳର ଋଷିମାନେ ଏଇ ମାର୍ଗ ଅନୁସରଣ କରିଥିଲେ, ସୁଖମୋହର ସମସ୍ତ ଜାଲ ଛିନ୍ନ କରି ସେମାନେ ସୁନ୍ଦରତମ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଲାଭ କରିବାରେ ଆପଣାକୁ ଉତ୍ସର୍ଗ କରିଦେଇଥିଲେ (୩୩) ।" କିନ୍ତୁ ପ୍ରାଚୀନ ବିଦ୍ୟାର ସେହି ପରମାର୍ଥ-ପ୍ରଦର୍ଶକ ଜ୍ଞାନ ଚିରଦିନ ତା'ର ଶୁଦ୍ଧତା ରଖିପାରିଲା ନାହିଁ । ଜ୍ଞାନକୁ ରାଜମାର୍ଗରୁ ପ୍ରକ୍ଷିପ୍ତ କରି ଆଣି କେବଳ ତର୍କବିତର୍କ ଓ ଅଳସ ଯୁକ୍ତିର ମୋହାଭିମାନ ମଧ୍ୟରେ ସକଳ ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖାଗଲା । କାଳେ କାଳେ ଏହି ତର୍କବିତର୍କ ଓ ପ୍ରାଣହୀନ ବିଜ୍ଞତାଭିମାନ ବିରୁଦ୍ଧରେ ବିଦ୍ରୋହ ହୋଇ ଆସିଛି । ରାଜମାର୍ଗର ଅସଲ ପରମାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ ବିରୁଦ୍ଧରେ କେବେହେଲେ କୌଣସି ଧର୍ମବିପ୍ଳବ ହସ୍ତ ଉତ୍ତୋଳନ କରିନାହିଁ । ଧର୍ମପଥରେ ଏକ ନୂତନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ଧର୍ମଜ୍ଞାନର ସେହି ପରମାର୍ଥ ପ୍ରେରଣା ଅଭିମୁଖରେ ସମାଜର ଦୃଷ୍ଟି ଫେରାଇ ଆଣିବାକୁ ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ମହାପୁରୁଷମାନେ ବାର ବାର ଆହ୍ୱାନ ଜଣାଇ ଦେବାକୁ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଛନ୍ତି । ଭକ୍ତିଶାସ୍ତ୍ର ସାଧାରଣତଃ ଯେଉଁ ଜ୍ଞାନପଥର ନିନ୍ଦାକରେ, ତାହା ପରମାର୍ଥ ଜ୍ଞାନର ପଥ ନୁହେଁ । ଜ୍ଞାନର ଅସଲ ଲକ୍ଷ୍ୟଟିକୁ ପାସୋରି ଦେଇ ଯେତେବେଳେ କେବଳ ମସ୍ତିଷ୍କର ବିଦ୍ୟାଚର୍ଚ୍ଚା ସମାଜର ବିଜ୍ଞଲୋକମାନଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ କରି ରଖେ, କେବଳ

୩୩ । Christianity as Mystical Fact: Rudolf Steiner; P. 83

ସେହି ବିକ୍ଷେପ ବା ସ୍ଖଳନ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଭକ୍ତିମାର୍ଗ ବିଦ୍ରୋହ ଘୋଷଣା କରେ । ପଞ୍ଚସଖା ପଣ୍ଡିତାଇ ପଥର ସଳଖ ବର୍ଜନ କରିବାକୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅସଲ ଜ୍ଞାନପଥକୁ ସେମାନେ କଦାପି କମ୍ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦେଇନାହାନ୍ତି । ମହିମାଧର୍ମର ଦର୍ଶନରେ ଜ୍ଞାନକୁ ତାର ପରମାର୍ଥ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ସେହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଜ୍ଞାନପଥର ସମର୍ଥନ କରି କେବଳ ଜ୍ଞାନନେତ୍ରରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଦୃଷ୍ଟ ହୁଅନ୍ତି ବୋଲି ଜୟକୃଷ୍ଣ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ମନେକର ଯେସନ୍ତେ ନିର୍ବାତ ଦୀପଶିଖା,
ଜ୍ଞାନନେତ୍ରରେ ପଡ଼ନ୍ତି ସେ ବ୍ରହ୍ମଦେଖା
ଏହା ନୋହିଲେ ସାଧ ନ ଛୁଟେ଼ ଜନ୍ମ ବନ୍ଧ
ନ ବୁଝି ଯାଉଛ ନେତ୍ରକୁ ବୁଜଦେଇ । (୩୪)

ଜ୍ଞାନନେତ୍ରର ସୀମା ହେଉଛି ପ୍ରଶସ୍ତତର ସୀମା । ପରମାର୍ଥ ଜ୍ଞାନ-ପଥକୁ ଆଚ୍ଛନ୍ନ ରଖି ମନୁଷ୍ୟ ଅନେକ ସମୟରେ ଅଧବାଟରେ ଅଟକିଯାଏ, ବେଳେବେଳେ ନାନା ପ୍ରକାର ପ୍ରତୀକ ଓ ସାଧନକୁ ସେ ସାଧ୍ୟ ମନେକରି ଭୁଲିଯାଏ । ଦୃଶ୍ୟମାନ ସୃଷ୍ଟ ଜଗତର ଗଭୀରକୁ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ପ୍ରବିଷ୍ଟ କରାଇ ଶେଷରେ ଯେଉଁ ସମଗ୍ର ସତ୍ୟର ଉପଲବ୍ଧି ହୁଏ, ତାହାହିଁ ଜ୍ଞାନ । ଏହି ପରିଚୟ-ପଥରେ ଯାବତୀୟ ଦେବଦେବୀ, କଳାକଳ୍ପିତ ବିଭୂତିର ଖଣ୍ଡକଳ୍ପନାକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ହୁଏ, ନାନାପ୍ରକାର ପ୍ରଚଳିତ ଅର୍ଦ୍ଧସତ୍ୟକୁ ବର୍ଜନ କରିବାକୁ ପଡ଼େ, ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱର କେନ୍ଦ୍ର ଓ କାରଣସ୍ୱରୂପ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବା ଏକ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଛଡ଼ା ଆଉ ଅନ୍ୟତ୍ର କୌଣସିଠାରେ ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ପଡ଼େନାହିଁ । ମହିମାଧର୍ମ ଏହି ସମଗ୍ର ସତ୍ୟକୁ ଆପଣା ଦୃଷ୍ଟିର ଲକ୍ଷ୍ୟଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଏହାହିଁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ତତ୍ତ୍ୱଦୃଷ୍ଟି, ଏହା ସକଳ ବିଦ୍ୟାର ଅନ୍ତିମ ଆଶ୍ରୟସ୍ଥଳ । ବୈଜ୍ଞାନିକ ପଣ୍ଡିତ ଆଇନ୍‌ଷ୍ଟାଇନ୍‌ଙ୍କ ମତରେ 'ଏହି ବିଶ୍ୱବ୍ୟାପକ ଆଧ୍ୟାତ୍ମ ଭାବନା (Cosmic Religious Sense) ହେଉଛି ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରର ସକଳ ମହାପୁରୁଷଙ୍କର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଦାନ । ଗ୍ରହଣେଚ୍ଛୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ମନରେ ଏହି ଭାବଟିକୁ ଜାଗ୍ରତ ରଖିବାହିଁ କଳା ଓ ବିଜ୍ଞାନର ପରମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ (୩୫) । ସମ୍ମୁଖରେ ପ୍ରସାରିତ ସମଗ୍ର ବିଶ୍ୱର ମୂଳରେ

---

୩୪ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ ୧୩୭

୩୫ । Quoted in Mysticism in Religion: W. R. Inge

ନିହିତ ଥିବା ଏକ ଓ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ଆଦିକାରଣର ପରିଚୟ ହେଉଛି ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଜ୍ଞାନର ପରିଚାୟକ । ଏହି ଆଦି କାରଣକୁ ଜାଣି ତାହାର ସମଗ୍ର ସତ୍ତାସହିତ ଆପଣାର ଚେତନାକୁ ମିଳିତ କରି ଦେବାହିଁ ସବୁଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଧର୍ମ ।

ଯୁଗେ ଯୁଗେ ନାନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାନାପ୍ରକାର ଖଣ୍ଡଜ୍ଞାନ ଜ୍ଞାନର ପଥକୁ ତା'ର ଚରମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରୁ ଭ୍ରଷ୍ଟ କରି ଦେଇଛି । ସାଧନକୁ ସାଧ୍ୟ ମନେକରି ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ କେବଳ ଆପଣା ଧ୍ୟେୟର ଅପଳାପ କରିବାରେ ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇପଡ଼ୁଛି । ଏଣୁ ଅସଲ ଓ ପ୍ରକୃତ ଜ୍ଞାନପଥକୁ ଧର୍ମର ଦୃଷ୍ଟି ଫେରାଇ ଆଣିବା ଲାଗି ପ୍ରଚଳିତ ଧର୍ମର ଖଣ୍ଡ-କଳ୍ପନା-ପ୍ରସୂତ ସକଳ ପ୍ରକାର ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନକୁ ପ୍ରଥମେ ତ୍ୟାଗ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଏକମାତ୍ର ପରମାତ୍ମା ହେଉଛନ୍ତି ସକଳ ଧର୍ମର ଲକ୍ଷ୍ୟ, ଏହା ପ୍ରମାଣିତ କରିବାକୁ ଯାଇ ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ପ୍ରଥମେ ଯାବତୀୟ ଦେବଦେବୀଙ୍କର କଳ୍ପନାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି ।

ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ରୁଦ୍ର ଦେବଦେବୀଗଣ,
ସଂସାରରୁ କରି ନପାରନ୍ତି ପରିତ୍ରାଣ ।
ଏକ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ପରମାତ୍ମା ଅଟେ ଯେହୁ,
ସର୍ବ ଜୀବର ସଦ୍‌ଗତି କରିବନ୍ତି ସେହୁ ।
ଅନ୍ୟ ଦେବତାଙ୍କୁ ଯେଉଁ କରନ୍ତି ସ୍ମରଣ,
ପଶୁବତ ଜୀଅନ୍ତି ସେ ଦେବଙ୍କ ଅଧୀନ ।

× +

ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ନଭଜି କଲେ ବ୍ରତତୀର୍ଥ,
କୋଟି କଳ୍ପାନ୍ତରେ ସେହୁ ନ ହୁଏ କୃତାର୍ଥ ।
ଯନ୍ତ୍ରକପାଣରେ ପ୍ରାପ୍ତ ନୁହଇ ସଦ୍‌ଗତି,
ଅକ୍ଷର ମାତ୍ରା ଯନ୍ତ୍ରିତ ଅଜ୍ଞାନ ଭକତି ।
ପ୍ରଭୁପାଦ ବିନା ଅନ୍ୟ ଦେବଙ୍କୁ ଯେ ଭଜେ,
ଜନ୍ମ ଜନ୍ମାନ୍ତରେ ସେହୁ ନର୍କଭୋଗ ଭୁଞ୍ଜେ । (୩୭)

ପୁଣି, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ପ୍ରବୃତ୍ତି ନିବୃତ୍ତିକ ସୁବିସ୍ତର,
ବିବିଧ ମତରେ ଧର୍ମନାମ ହୁଏ ଜାର ।
ନାନା ଉପାସକଗଣ ନାନାବିଧ ମତେ,
ଧର୍ମନାମକୁ ସଯୁକ୍ତ କରନ୍ତି ବିପଥେ ।

୩୭ । ଚତୁର୍ଥ ବ୍ରହ୍ମ ଗୀତା : ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ପ୍ରକୃତ ଧର୍ମ ଅଟନ୍ତି ଏକ ପରମାତ୍ମା,
ଏକାଂଶେ ଧାରଣ କରିଛନ୍ତି ସର୍ବ ଆତ୍ମା । (୩୭)

ଜ୍ଞାନଦୃଷ୍ଟିରେ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସର୍ବୋପରମ ପରମାତ୍ମାଙ୍କୁ ନ ଚିହ୍ନିଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେକୌଣସି ଧର୍ମ ମାର୍ଗ ଅନୁସରଣ କଲେ ମଧ୍ୟ ତଦ୍ୱାରା ଫଳଲାଭ ହୋଇ ପାରିବନାହିଁ । ସାକାର ପୂଜା, ବହୁବିଧ ଯୋଗ, ବିଭିନ୍ନ ତନ୍ତ୍ରାଚାର ପ୍ରଭୃତି ଯେତେପ୍ରକାର ଧର୍ମାଚରଣ ପଥର ପ୍ରଚଳନ ରହିଛି, ସବୁର ମୂଳରେ ଏହି ପରମାର୍ଥଦୃଷ୍ଟିଟିକୁ ନିହିତ କରି ରଖିବା ସର୍ବାଦୌ ଆବଶ୍ୟକ । ତାହା ନହେଲେ ଅନ୍ଧ ଭକ୍ତି ଓ ଅନ୍ଧ ଆଚରଣର କୁଫଳ ଦ୍ୱାରା ଯେକୌଣସି ଧର୍ମସାଧନା ନିଷ୍ଫଳ ହୋଇ ପଡ଼ିବ । ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥବାବା ଗୋଟି ଗୋଟି କରି ସମସ୍ତ ଖଣ୍ଡ-ଧର୍ମର ଅନୁଷ୍ଠାନକୁ କାଟି ଦେଇଛନ୍ତି ।

ସ୍ୱଳ୍ପଜ୍ଞମାନେ କରନ୍ତି ପ୍ରତିମା ଅର୍ଚ୍ଚନ,
ଜଡ଼ସ୍ୱରୂପ ରୂପକୁ କରନ୍ତି ବନ୍ଦନ ।
ବିଷ୍ଣୁ ରୁଦ୍ରାଦି ରୂପରେ କରଣ କଳ୍ପନା,
ନିରନ୍ତରେ କରୁଥାନ୍ତି ବିଗ୍ରହ ଭାବନା ।
ସ୍ୱସ୍ଥୂଳ ଶରୀର ଦେଖି ଭାବନ୍ତି ମନରେ,
ଜଗତ ଈଶ୍ୱରରୂପ ଏହି ପରିକାରେ ।
ଆତ୍ମର ଯେ ରୂପ ଅଛି ଆହାରାଦି କର୍ମ,
ସେହିରୂପ କର୍ମ କରନ୍ତିଟି ଆଦିବ୍ରହ୍ମ ।

× ×

ଏହିରୂପ ଅଳୀକ କଳ୍ପନା କରି ଚିତ୍ତେ,
ଜଡ଼ ସାକାରେ ପୂଜନ୍ତି ସେହି ଅନୁବ୍ରତେ । (୩୮)

ପୁଣି, ଚିଦ୍‌ପ୍ରସ୍ୱରୂପ ଯେହୁ ହୋଇ ବିସ୍ମରଣ,
ସ୍ଥୂଳ ଶରୀରକୁ କରିଥାନ୍ତି ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ।
ସେହି ଲୋକଗଣ ମୂର୍ତ୍ତି କରଣ ରଚନା
ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପ ଭାବରେ କରନ୍ତି ବନ୍ଦନା ।
ସ୍ୱଅଙ୍ଗରେ ଚର୍ଚ୍ଚିତ ଯେ କରନ୍ତି ଚନ୍ଦନ,
ତୁଳସୀ ରୁଦ୍ରାକ୍ଷମାଳା କରନ୍ତି ଧାରଣ ।

---

୩୭ । ତତ୍ରୈବ : ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୩୮ । ତତ୍ରୈବ : ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ପୂର୍ବଯୁଗ ବିଷ୍ଣୁପ୍ରିୟା ଅଟେ ବୃନ୍ଦାବତୀ,
ସେହି ସ୍ଥାବର ଯୋନିରେ ଲଭିଛି ଉତ୍ପତ୍ତି ।
ତୁଳସୀ ସେବା କଲେଟି ବିଷ୍ଣୁ ହେବେ ବଶ,
ମୂର୍ତ୍ତି ପୂଜକ ବୈଷ୍ଣବ କରନ୍ତି ପ୍ରକାଶ ।
ରୁଦ୍ରାକ୍ଷର ଅଟେ ରୁଦ୍ରଚକ୍ଷୁରୁ ଉତ୍ପତ୍ତି,
ଶୈବଗଣ ଏହିଭାବେ ବାକ୍ୟ ଉଚାରନ୍ତି ।
ପାଂଶୁରାଶି ସ୍ୱଅଙ୍ଗରେ କରଣ ଲେପନ,
ଗଳାରେ ରୁଦ୍ରାକ୍ଷମାଳା କରିଲେ ବନ୍ଧନ ।
ତାହା ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷରେ ବଶ ହେବେ ଉମାପତି,
ବୃହତ ପାଷାଣ ଲିଙ୍ଗଧାରୀ ହୋଇଛନ୍ତି ।
ଶୈବଗଣ ଏହିରୂପ କରନ୍ତି ବିଚାର,
ଶାକ୍ତଗଣ ଶକ୍ତିଚିହ୍ନେ ହୁଅନ୍ତି ସୁନ୍ଦର ।
ସୌର ଗାଣପତ୍ୟ ଯେତେ ଉପାସକଗଣ,
ବିବିଧଭାବେ ଅଙ୍ଗକୁ କରନ୍ତି ଭୂଷଣ ।
ସର୍ବେ ଅଚେତନ ମୂର୍ତ୍ତି କରଣ ଅର୍ଚ୍ଚନ,
ଦେହାନ୍ତେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ମୂର୍ତ୍ତି ଅଚେତନ । (୩୯)

ଈଶ୍ୱରଙ୍କର ମାନବପ୍ରକୃତିକ (Anthropomorphic) ବିଗ୍ରହ-କଳ୍ପନା କରି ଧର୍ମର ଗତି ବାର ବାର ପଥଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଛି । ଅବଶ୍ୟ ମୂଳତଃ ଶାକ୍ତ, ସୌର ଓ ଶୈବ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମମାର୍ଗ ପରମାର୍ଥ ଜ୍ଞାନକୁ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଧ୍ୟେୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରେ । କିନ୍ତୁ ଲୋକାଚରଣର କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଆସି କାଳକ୍ରମେ ଏହିସବୁ ଶାଖାର ଜ୍ଞାନମୂଳତା ବିସ୍ମୃତ ହୋଇଯାଏ ଏବଂ ଜନସମାଜର ମନ ନାନାବିଧ କଷ୍ଟ କଳ୍ପନାରେ ମଜ୍ଜିତ ହୋଇରହେ । ଏହାହିଁ ଜ୍ଞାନହୀନ ଭକ୍ତିର ଦଶା; ଭକ୍ତିହୀନ ଜ୍ଞାନପରି ଜ୍ଞାନହୀନ ଭକ୍ତି ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ଦୂଷିତ ଓ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ କରିଦିଏ ଏବଂ ତାହାର ଧର୍ମାତ୍ମ ବିକାଶ ସୁଦୂର ପରାହତ ହୋଇ ରହେ । ଜ୍ଞାନହୀନ ଭକ୍ତିର ବ୍ୟାଖ୍ୟାକରି ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ଲେଖିଛନ୍ତି :

ବିଶ୍ୱାସ ଭକ୍ତିରେ ଦେବ ପ୍ରକାଶ ହୁଅନ୍ତି,
ଏହିରୂପେ ଭାବନା କରନ୍ତି ମୂଢ଼ମତି ।

୩୯ । ଚିନ୍ମୟ ବ୍ରହ୍ମଗୀତା : ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଯେଉଁ ଦେବ ଆତ୍ମାରୂପେ ସ୍ୱଦେହରେ ଥାନ୍ତି
ସେହି ଦେବ ସର୍ବଜଗତରେ ବ୍ୟାପିଛନ୍ତି ।
ତାହାଙ୍କୁ ନ ଭଜି ଯେହୁ କରେ ମୂର୍ତ୍ତିପୂଜା,
ପରମ ପଦର ସେହୁ ନ ଚହ୍ନଇ ଧ୍ୱଜା । (୪୦)

ଜ୍ଞାନହୀନ ଭକ୍ତି ପରି ଜ୍ଞାନହୀନ କର୍ମ ମଧ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟଚିତ୍ତରେ ଧର୍ମ ଭାବନାର ବିକାଶ କରିପାରେ ନାହିଁ । ସମ୍ୟକ୍ ଦୃଷ୍ଟି ଓ ବ୍ୟାପକତାର ଅଭାବରୁ କେବଳ କର୍ମକୁ ଅନୁସରଣ କରିଥିବା ବ୍ୟକ୍ତି ତା'ର ଆଚରିତ କର୍ମର ଗ୍ରନ୍ଥି ଭିତରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇପଡ଼େ ।

ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ବିହୀନେ ନିଷ୍କାମ କର୍ମଯୋଗ,
ନିସ୍ତାର କରି ନ ପାରେ ଭବସିନ୍ଧୁ ମାର୍ଗ ।
ନିଷ୍କାମ ଭକତିଯୋଗ ହୁଏ ବିଚଳିତ,
ସୁଜ୍ଞାନ ପଦ ଯଦ୍ୟପି ନୁହେ ସୁପ୍ରାପତ । (୪୧)

ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୟାର କର୍ମକାଣ୍ଡ ଓ ଜ୍ଞାନକାଣ୍ଡରୂପ ଦ୍ୱିବିଧ ମାର୍ଗ-ସମ୍ବନ୍ଧ ସମସ୍ତେ ସୁପରିଚିତ । ଆମ ସଂସ୍କୃତିରେ ଏକାଧିକବାର କର୍ମକାଣ୍ଡ ଜ୍ଞାନକାଣ୍ଡର ବ୍ୟାପ୍ତିକୁ ଆଚ୍ଛନ୍ନ କରି ରଖିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଆସିଛି । ଠିକ୍ ସେହିପରି ବାର ବାର ଜ୍ଞାନକାଣ୍ଡରେ ନୂତନ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଓ ପଥ ଉଦ୍ଭୂତ ହୋଇ କର୍ମକାଣ୍ଡର ଏହି ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣତା ଓ ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାରର ବିରୁଦ୍ଧରେ ମସ୍ତକ ଉତ୍ତୋଳନ କରିଛି । କେତେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ମତ ଯେ ପୁରାଣପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦକ୍ଷ ଓ ମହାଦେବଙ୍କର କାହାଣୀ ପଛରେ ଏହିପରି ଏକ ମର୍ମ ନିହିତ ରହିଛି । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ଧର୍ମସଂସ୍କୃତିରେ କର୍ମକାଣ୍ଡ ଓ ଜ୍ଞାନକାଣ୍ଡ ମଧ୍ୟରେ ଚିରନ୍ତନ ବିରୋଧ ରହି ଆସିଥିଲା । ଦକ୍ଷ ହେଉଛନ୍ତି ବ୍ୟବସ୍ଥିତ କର୍ମକାଣ୍ଡ ମାର୍ଗର ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ; ଶିବ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗର ସମର୍ଥକ, ସେ ବେଦଶାସ୍ତ୍ରର ଈଶ୍ୱରକର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । କର୍ମକାଣ୍ଡ-ଶାଖାର ଅନୁବ୍ରତମାନେ କର୍ମ-କାଣ୍ଡ-ପନ୍ଥୀମାନଙ୍କୁ ପାଖଣ୍ଡୀ ବୋଲି କହି ନିନ୍ଦା କରୁଥିଲେ । ଏହି ପାଖଣ୍ଡୀମାନେ ଶାସ୍ତ୍ରର କର୍ତ୍ତୃତ୍ୱ ମାନନ୍ତି ନାହିଁ, ସତ୍‌ମାର୍ଗରେ ଚାଲନ୍ତି ନାହିଁ, ଜଟାପରିଧାନ କରନ୍ତି, ପାଉଁଶ ବୋଳି ହୁଅନ୍ତି ଓ କୁତ୍ସିତ ଜୀବନ ଯାପନ କରନ୍ତି । ବର୍ଣ୍ଣାଶ୍ରମଧର୍ମରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ

୪୦ । ତତ୍ରୈବ : ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୪୧ । ତତ୍ରୈବ : ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ହୋଇଥିବା ଭାବନାଗୁଡ଼ିକୁ ସେମାନେ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ—ଏହିପରି ନାନା ପ୍ରମାଣ ଭାଗବତରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହି ପାଖଣ୍ଡୀ ପ୍ରବୃତ୍ତି ପରକାଳରେ ଜୈନ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ମଧ୍ୟଦେଇ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଥିଲା । ଜ୍ଞାନକାଣ୍ଡର ଅନୁଗାମୀଙ୍କୁ ଔପନିଷଦ ବୋଲି ମଧ୍ୟ କୁହା ଯାଇଛି (୮୨) ।

ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦର୍ଶନର ଇତିହାସରେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନର ଉପାଦେୟତା ପ୍ରତି-ପାଦିତ ହୋଇରହିଛି । ଗ୍ରୀକ୍ ଦାର୍ଶନିକ ଜ୍ଞାନକୁ ମନର ଚିରନ୍ତନ ଅବଲମ୍ବନ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି (Soul's Eternal Counterpart). । ଜ୍ଞାନ ବା ବୋଧର ପରବର୍ତ୍ତୀ ବିକାଶ ହେଉଛି ପ୍ରତିବୋଧ (Intuition) । ଦୁଇଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ମୂଳଗତ କୌଣସି ଭେଦ ନାହିଁ, ଭେଦ କେବଳ ମାତ୍ରାରେ (Degree) । ଦାର୍ଶନିକ ସ୍ପିନୋଜା (Spinoza) ଜ୍ଞାନ (Reason) ର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୋପାନକୁ ପ୍ରତିବୋଧ (Scientia Intuitiva) ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ପ୍ରତିବୋଧ ଲାଗି ସେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିବା ପରିଭାଷାରୁ (Scientia) ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି ଯେ ସ୍ପିନୋଜା ଜ୍ଞାନକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ନାହାନ୍ତି, କେବଳ ପ୍ରତିବୋଧର ଉଚ୍ଚତର ସ୍ତରକୁ ଆଣି ତାହାର ପରିଧିକୁ ଅଧିକ ବ୍ୟାପକ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କ ପ୍ରତି ଜ୍ଞାନମୟୀ ପ୍ରୀତିକୁ (Intellectual Love of God) ବା ସ୍ପିନୋଜାଙ୍କ ଭାଷାରେ Amor Intellectualis Dei ସ୍ପିନୋଜା ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଉପଲବ୍ଧିର ଅଭିଧାରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଦାର୍ଶନିକ ଫିକ୍‌ଟେ (Fichte) ମଧ୍ୟ ଚେତନାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ସଜ୍ଞାନ ପ୍ରତିବୋଧ (Intellectual Intuition) ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଦାର୍ଶନିକ ରାଧାକୃଷ୍ଣନ୍‌ଙ୍କ ମତରେ ଜ୍ଞାନର ବିକଶିତ ରୂପ ହେଉଛି ପ୍ରଜ୍ଞାନ; ବୋଧର ସମୃଦ୍ଧ ସ୍ତର ହେଉଛି ପ୍ରତିବୋଧ । "ପ୍ରତିବୋଧ ବା ପ୍ରଜ୍ଞାନକୁ ବୋଧ ବା ବିଜ୍ଞାନଠାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରିଦେଲେ ତାହା କେବଳ ଆତ୍ମସନ୍ତୁଷ୍ଟ ରହସ୍ୟ—ବିଳାସରେ ପର୍ଯ୍ୟ-ବେସିତ ହୋଇ ପଡ଼ିବ ।···ଜ୍ଞାନମାର୍ଗରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ତତ୍ତ୍ୱର ଅନ୍ୱେଷଣ

---

୮୨ । Daksha Versus Shiva : Karma Versus Jnana By K. R. Raja; From The Quarterly Journal of the Mythic Society, Vol. XVII, P. 23

ଆରମ୍ଭ କରି ଶେଷରେ ଆମେ ଈଶ୍ୱରୋପଲବ୍ଧିର ଅବସ୍ଥାରେ ଉପନୀତ ହୋଇ ପାରିବା” (୮୩) ।

ଜ୍ଞାନର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ଭକ୍ତିରେ । ଜ୍ଞାନ ମିଳନପଥର ତୋରଣ ଉନ୍ମୋଚନ କରେ, ଭକ୍ତି ସାଧକକୁ ସେହି ପଥରେ ଅଗ୍ରସର କରାଇ ପରମାରାଧ୍ୟ ସହିତ ମିଳିତ କରେ । ଜ୍ଞାନମାର୍ଗରେ ଯେଉଁ ଅନ୍ତବାର୍ତ୍ତ ସତ୍ତାର ମନଃପରିଚୟ ହୁଏ, ତାହାର ବିରାଟ ବ୍ୟାପ୍ତିର କୋଳରେ ଭକ୍ତିପ୍ଲୁତ ଚିତ୍ତରେ ଆଶ୍ରୟ ନେବାକୁ ହେବ, ହୃଦୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଭକ୍ତିଦ୍ୱାରା ତାହାର ସହିତ ମିଳନ ସଂଘଟିତ କରାଇବାକୁ ହେବ, ଏହାହିଁ ଯେକୌଣସି ଧର୍ମର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ପଥ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ସାଧକ ଅଗଷ୍ଟିନ୍ (St. Augustine) ଙ୍କର କଥା ହଠାତ୍ ମନେ ପଡ଼ିଯାଏ । ତାଙ୍କର ପ୍ରଦର୍ଶିତ ପଥ ହେଉଛି ଜ୍ଞାନଭକ୍ତିର ପଥ । ପ୍ରଥମେ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗରେ ଯଥାସମ୍ଭବ ଅଗ୍ରସର ହୋଇ ପରମସତ୍ତାର ବିରାଟତ୍ୱ ବିଷୟରେ ସଚେତ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ, ତା’ପରେ ଭକ୍ତି ଉପଲବ୍ଧିର ଉଚ୍ଚତର ସ୍ତରକୁ ଉନ୍ନୀତ କରାଇନେବ; ତାଙ୍କ ମତରେ ଏହାହିଁ ସବୁଠାରୁ ସ୍ୱାଭାବିକ ଓ ସଂଗତ ସାଧନାପଥ (୮୪) । ଆମଯୁଗରେ ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ-ଐତିହ୍ୟର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସମନ୍ୱୟ କରାଇଥିବା ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତିକୁ ଏକସୂତ୍ରରେ ମିଳାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । “ଜ୍ଞାନମାର୍ଗରେ କିଛି ଭୁଲ୍ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ଅନେକ ସମୟରେ ଏହା କେବଳ ଶୁଷ୍କ ବୁଦ୍ଧି-ପ୍ରବଣତାରେ ପରିଣତ ହୋଇଯିବାର ଭୟ ରହିଛି । ପ୍ରେମର ମାର୍ଗ ଅତି ବୃହତ୍ ଓ ବିଶୁଦ୍ଧ, କିନ୍ତୁ ନିରର୍ଥକ ଭାବବଶ୍ୟତାରେ ଏହାର ବିଲୟ ଘଟିପାରେ । ଅସଲ କଥା ହେଉଛି ଦୁଇମାର୍ଗରେ ଏକ ସମନ୍ୱୟ କରିବା

---

୮୩ । If intuition is unsupported by intellect, it will lapse into gelf-satisfied obscurantism. Intuition assumes the continuity and unity of all experience. An intellectual search for the ultimate cause may lead us to an idea of God.”—S. Radhakrishran in ‘My Search For Truth’—P. 29

୮୪ । Quoted in Christianity As Mystical Fact : Rudolf Steiner; P. 234

ଆବଶ୍ୟକ” (୪୫) । ମହିମାଧର୍ମରେ ଏହି ସମନ୍ୱୟମାର୍ଗକୁହିଁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତିଯୋଗ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ସଂକ୍ଷେପରେ ଏହା ଜ୍ଞାନଭକ୍ତି ବା ଜ୍ଞାନମିଶ୍ରା ଭକ୍ତିନାମରେ ବିଦିତ ଅଟେ । ମହିମାଧର୍ମର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତିର ଦୁଇ ଉଗ୍ରପଥ ମଝିରେ ଏହି ସଳଖ ମଧ୍ୟପଥଟି ଦର୍ଶାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ଗୁରୁଙ୍କର କୃପାଲାଭ କରି ଜ୍ଞାନ କଭୁରୀରେ ହୃଦୟମଣ୍ଡଳରେ ରହିଥିବା ପାପକୁ କାଟି ପକାଇବାକୁ ହେବ, ହୃଦୟରେ ଜ୍ଞାନଦୀପାବଳୀ ଜଳାଇ ଆଜ୍ଞାଦ୍ୱାରା ପାପକୁ ଛେଦନ କରିବାକୁ ହେବ, ଏହିସବୁ ଭାବବ୍ୟଞ୍ଜକ ଉକ୍ତିରେ ଭକ୍ତ ଭୀମଭୋଇ ଜ୍ଞାନଭକ୍ତିର ସେହି ସମନ୍ୱୟ ପଥର ଇଙ୍ଗିତ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି (୪୬) । ପ୍ରଥମେ ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝି (ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ) ତା’ପରେ ଆଶ୍ରା କରିବା (ଭକ୍ତିମାର୍ଗ) ହେଉଛି ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ମତରେ ନିଗମକୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିବାର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପଥ ।

ଜ୍ଞାନନେତ୍ରେ ଖୋଜିବାକୁ ବଡ଼ଇ ଦୁର୍ଗମ,
ବିବେକ ବୁଦ୍ଧିରେ କେହି ନାହିଁ ଗମାଗମ ।
ଚିହ୍ନିବି ବୋଇଲେ ଚିହ୍ନା ନ ଦିଏ କାହାକୁ,
ନିଗମ ଭିତରେ ହଜିଯାଇଛି ମନକୁ ।
ଲେଉଟି ନ ଯିବେଁ ସେ ଯେ ଅପାଳଟ ବ୍ରହ୍ମ,
ଅଧ୍ୟରେ ଭେଟିବ ତାଙ୍କୁ ଯେଉଁ କେଉଁ କର୍ମ ।
ତତ୍ତ୍ୱ ବୁଝି ଆଶ୍ରାକଲେ ତରିବା ହେଉଛି,
ଚାରିଯୁଗରେ କାହାକୁ ଦେଖା ନ ଦେଉଛି । (୪୭)

ବ୍ରହ୍ମର ଭୂଇଁ ଅପୋଡ଼ା ଭୂଇଁ, ସେଠାକୁ ସୂର୍ଯ୍ୟଚନ୍ଦ୍ର ଗମିପାରି ନାହାନ୍ତି । ସେସ୍ଥାନରେ ପହଞ୍ଚିବାକୁ ଲୋଡ଼ୁଥିବା ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କୁ ଗୁରୁ-ସୁମରଣା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟଗତି ନାହିଁ । ପ୍ରଥମେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନସହିତ ପରିଚିତ ହୋଇ

---

୪୫ । Letters of Swami Vivekananda : P. 82
[Adwaita Ashrama, Mayavati]

୪୬ । ଗୁରୁ କୃପା ବହି ଜ୍ଞାନ କଭୁରୀରେ, ଛେଦ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ କରି ।
ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି, ୭୨ ମ ବୋଲି ।
ପୁଣି, ଜ୍ଞାନଦୀପାବଳୀ ହୃଦରେ ଟେକାଇ ଆଜ୍ଞାରେ କରି ଖଣ୍ଡନ ।
—ତତ୍ରୈବ, ୯୯ ମ ବୋଲି ।

୪୭ । ବ୍ରହ୍ମନିରୂପଣ ଗୀତା : ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ପାଞ୍ଚମନକୁ ଚିତ୍ତୁ (ଚିତ୍ତସ୍ଥ) କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ତା'ପରେ ଗୁରୁସୁମରଣା କରି ଦାସଭାବାପନ୍ନ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମର ସାନ୍ନିଧ୍ୟ ଲାଭ କରିବ । ମହିମାଧର୍ମର ଗୁରୁ ସ୍ୱୟଂ ପରମବ୍ରହ୍ମ । ତେଣୁ ସେହି ଗୁରୁଙ୍କୁ ସୁମରଣା କରିବା ଶୁଦ୍ଧ ଭକ୍ତିଯୋଗର ଅବଧାରଣା କରାଏ ।

ଅମଡ଼ା ଅପୋଡ଼ା ଭୂଇଁ   ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଗମ୍ୟ ନାହିଁ
ନେଉ ସେ ସ୍ଥାନକୁ ଗୋ   ସୁମରି ଗୁରୁଙ୍କୁ,
ପାଞ୍ଚମନ କଲେ ଚିତ୍ତୁ,   ପାଇବ ପୂର୍ବର ହେତୁ,
ଭଜନ ହୋଇଲେ ଦାସ ପଣକୁ ଗୋ । (୪୮)

ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥବାବାଙ୍କ ରଚନାରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଜ୍ଞାନଭକ୍ତି ମାର୍ଗଟି ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ଭାବରେ ଫୁଟି ଉଠିଛି । ଜ୍ଞାନଭକ୍ତି ହେଉଛି ବିଶୁଦ୍ଧ ଭକ୍ତି, ଏହା ସବୁ ଯୋଗଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ । ଏହା କୈବଲ୍ୟ ମୁକ୍ତି ପ୍ରଦାନ କରେ (୪୯) । ଜ୍ଞାନଯୋଗ ବା ଭକ୍ତିଯୋଗ ପ୍ରଭୃତି ସାଧନାର ବିଭିନ୍ନ ମାର୍ଗରେ ଶାସ୍ତ୍ରକାରମାନେ ନାନା ସୋପାନ ବା କ୍ରମାବସ୍ଥାର ସୂଚନା ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଚରମ ସାଧ୍ୟବସ୍ତୁ ଲାଭ କଲାପୂର୍ବରୁ ସାଧକ ତା'ର ଉନ୍ନୀତ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏକାଧିକ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ତର ଅତିକ୍ରମ କରିଯାଏ, ଯାହାର ପରିପ୍ରକାଶ ତାକୁ ସିଦ୍ଧି ପଥରେ ଅନୁପ୍ରେରିତ କରି ନେଇଯାଏ । ଠିକ୍ ସେହିପରି ବିଭିନ୍ନ ସାଧନାରେ ଶୃଙ୍ଖଳା-କ୍ରମମାନ ମଧ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇଅଛି । ଅଭ୍ୟାସ ଓ ବୈରାଗ୍ୟମାର୍ଗର ବିଭିନ୍ନ କରଣୀୟକୁ ଏକ ପୂର୍ବାପର ଅନୁକ୍ରମରେ ସଜାଇ ଦିଆହୋଇ ସେହି କ୍ରମରେ ବିଜ୍ଞାନସମ୍ମତ ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେବାର ପରାମର୍ଶ ଦିଆଯାଇଛି । ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତିଯୋଗର ସାଧନାଲାଗି ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ସେହିପରି ଏକ କାର୍ଯ୍ୟକାରୀ କ୍ରମ ଦେବାର ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି ।

ପ୍ରଥମେ ସୁସାଧୁସଙ୍ଗ ଶାସ୍ତ୍ର ଅଧ୍ୟୟନ,
ବୈରାଗ୍ୟଭାବରେ ସଦା ହେବ ସଯତନ ।

---

୪୮ । ଭଜନମାଳା—ପ୍ରଥମ ଶତକ : ପୃ ୩୨

୪୯ । ଜ୍ଞାନଭକ୍ତିଯୋଗ ସର୍ବ ଯୋଗଠାରୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ,
କୈବଲ୍ୟ ମୁକ୍ତି ଦେଇଣ ନାଶେ ସର୍ବ କଷ୍ଟ ।
ସେହି ବିଶୁଦ୍ଧ ଭକତି କରି ସୁଜ୍ଞ ନର,
ପ୍ରଭୁଙ୍କ କୃପାରୁ ନିଶ୍ଚେ ଭବୁଁ ହେବ ପାର ॥
—ଶ୍ରୀମଚ୍ଚିନ୍ମୟ ବ୍ରହ୍ମଗୀତା —ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ॥

ଜ୍ଞାନଭୂମିର ମଧ୍ୟରେ ହୋଇବ ପ୍ରବେଶ,
ସଂସାର ବିଷୟେ ସଦା ହୋଇବ ଉଦାସ ।

ପ୍ରଥମେ ବୈରାଗ୍ୟ, ପ୍ରଥମେ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ-ନିରୋଧ । ଏହା ସବୁ ଯୋଗର ସମ୍ମତ ପରାମର୍ଶ । ସଂସାରକ୍ଷେତ୍ରରୁ ଚିତ୍ତ ଅପସରାଇ ନ ଆଣିଲେ କୌଣସି ସାଧନା ଆରବ୍ଧ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ବାସନାର ନିମ୍ନଗତି ବନ୍ଦ କରିଦେବାଯାଇ ତା'ର ଊର୍ଦ୍ଧ୍ୱମୁଖୀ ଗତି ଆରମ୍ଭ କରାଯାଇ ପାରିବ । ଗୀତାର ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟରେ କୂର୍ମପରି ଆପଣାର ଇନ୍ଦ୍ରିୟସକଳ ସଙ୍କୁଚିତ କରି ଆଣିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ଏହି ବୈରାଗ୍ୟମାର୍ଗ ଲାଗି ଚିତ୍ତକୁ ସଂବଦ୍ଧ ରଖିବାଲାଗି ଶାସ୍ତ୍ର ପଠନ ଓ ମନନ ଆବଶ୍ୟକ । ଶ୍ରବଣ, ମନନ ଓ ନିଦିଧ୍ୟାସନକୁ ଭାରତୀୟ ସାଧନାରେ ଯୋଗ୍ୟତାର ପ୍ରଥମ ସୋପାନ ବୋଲି ଧରାଯାଇଛି ।

ଶୁଭେଚ୍ଛା ପଦ ସହଜେ ହୋଇଲେ ସମ୍ପନ୍ନ,
ଦ୍ୱିତୀୟ ପଦକୁ ଚିତ୍ତ କରିବ ଗମନ ।
ସତଶିକ୍ଷା ସଦାଚାର କରିବ ପାଳନ,
ଅସତ କାର୍ଯ୍ୟରୁ ସଦା ହୋଇବ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ ।
ବିଚାରଣା ପଦ ସଦା ହୃଦରେ ବିଚାରି,
ସଜ୍ଜନଙ୍କ ପଦ ସଦା ଥିବ ଅନୁସରି ।
ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣ କର୍ମରେ ଥିଲେ ଅନୁରକ୍ତ,
ବିଷୟବାସନା ବଶେ ନୋହିବ ଆସକ୍ତ ।

ବୈରାଗ୍ୟସାଧନ ଦ୍ୱାରା ସହଜରେ ଶୁଭେଚ୍ଛା ଜାତ କରାଇବାକୁ ପଡ଼ିବ । ଆତୁର ସନ୍ନ୍ୟାସ ପରି ଆତୁର ଭକ୍ତି ମଧ୍ୟ ସୁସ୍ଥ ଜୀବନର ପରିଚାୟକ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ବଳପୂର୍ବକ ଆପଣା ବାସନାର ମୋଡ଼ ଭାଙ୍ଗିବା ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ କୌଣସି ଧର୍ମ ସ୍ୱୀକାର କରିନାହିଁ । ଦାର୍ଶନିକ ସ୍ପିନୋଜାଙ୍କର ମତ ହେଉଛି ଯେ ମନୁଷ୍ୟ କଦାପି ନିଜର ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିକୁ ବିଲୁପ୍ତ ବା ଛିନ୍ନ କରିପାରିବ ନାହିଁ; କେବଳ ଶୁଦ୍ଧ ମନନ ଓ ଅଭ୍ୟାସଦ୍ୱାରା ସେ ତାହାର ସ୍ରୋତମୁଖକୁ ନିମ୍ନରୁ ଉଚ୍ଚକୁ ପ୍ରଧାବିତ କରାଇ ଦେଇପାରିବ । ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଏହି ସୁସ୍ଥ ମାର୍ଗର ପରାମର୍ଶ ଦେଇଛି । ବାର ବାର ଅଭ୍ୟାସ ଦ୍ୱାରା ମନରେ ସଦ୍‌ବାସନା ଜାଗ୍ରତ ହେଲେ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନରେ ସଦାଚାରର ଅନୁଶୀଳନ କରିବାକୁ ହେବ । ସାଂସାରିକ ଜୀବନରେ ସୁସ୍ଥତା ଓ ସୌଷ୍ଠବ ଆଚରଣକରି

କର୍ମଯୋଗର ସ୍ତରକୁ ଅତିକ୍ରମ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସଂସାରର କର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ନାନା ଉପଲକ୍ଷ୍ୟରେ ପରୀକ୍ଷିତ ହୋଇ ଚିତ୍ତର ବାସନା ଆହୁରି ମାର୍ଜିତ ଓ ସ୍ୱାଭାବିକ ହୋଇଯିବ । ହୃଦୟ ମଧ୍ୟରେ ସର୍ବଦା ନିଜର ଆଚରଣ ବିଷୟରେ ବିଚାର କରିବ । ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର 'ବୋଧିଚର୍ଯ୍ୟାବତାର'ରେ ଦିଆଯାଇଥିବା ସ୍ମୃତି ଓ ସମ୍ପ୍ରଜନ୍ୟ (୫୦) ପ୍ରଭୃତି ଅନେକ ପରିମାଣରେ ଏହି ବିଚାରଣାର ଅନୁରୂପ ।

ତୃତୀୟ ପାଦ ଯେ ତନୁ ମାନସୀ ଅଟଇ,
ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଗଣକୁ ସଦା ଜୟ କରି ଥାଇ,
ଏହି ତୃୟ ପାଦ କଲେ ଅଭ୍ୟାସରେ ଯୁକ୍ତ,
ବିଷୟରସରୁ ଚିତ୍ତ ହୁଅଇ ବିରକ୍ତ ।

ପ୍ରଥମ ତିନୋଟି ଅବସ୍ଥାର ଅଭ୍ୟାସଦ୍ୱାରା ସଂସାର ଭିତରୁ ମନକୁ ସଙ୍କୁଚିତ କରି ଆଣି ଚେତନାକୁ ଶୁଦ୍ଧ କରିଦେବାକୁ ହୁଏ । ଏହାପରେ ଚତୁର୍ଥ ଅବସ୍ଥା ।

ସତ ସ୍ୱରୂପରେ ଆତ୍ମା ହେଲେ ଉପସ୍ଥିତ,
ସତ୍ତ୍ୱାପତ୍ତି ପାଦ ନାମ ଅଟଇ ଚତୁର୍ଥ ।
ପୂର୍ବୋକ୍ତ ଚତୁର୍ଥାବସ୍ଥା ହୋଇଲେ ଅଭ୍ୟାସ,
ବିଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ତ୍ୱ ହୃଦରେ ହୁଅଇ ପ୍ରକାଶ ।
ରଜ ସତ୍ତ୍ୱ ତମ ତିନି ହୁଅଇ ବିନାଶ,
ଅସଂସକ୍ତି ନାମିକା ଯେ ଭୂମିରେ ପ୍ରବେଶ ।

ଚତୁର୍ଥାବସ୍ଥାରେ ସାଧକ ତ୍ରିଗୁଣ-କଳ୍ପନାକୁ କାଟି ଚାଲିଯାଏ । ଏହାପରେ ତା'ର ଆତ୍ମା ଶୁଦ୍ଧ ସତ୍ତ୍ୱ ଗୁଣରେ ବିଚରଣ କରେ । ଏହାର ଅର୍ଥ ହେଉଛି ସାଧକ ନିଜ ଆତ୍ମାର ସକଳ ପ୍ରକାର ବିଭିନ୍ନ କଳ୍ପନା ଭୁଲି ଯାଏ ଓ ଆପଣାକୁ ଏକ ବିରାଟତର ଚେତନା ସହିତ ସମ୍ବନ୍ଧିତ କରିରଖେ । ଜୈନ ଯୋଗାଚାର୍ଯ୍ୟ ହରିଭଦ୍ର ସୂରିଙ୍କ ମତରେ (ତାଙ୍କର 'ଯୋଗବିନ୍ଦୁ' ଗ୍ରନ୍ଥ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ) ଯେଉଁ ଅବସ୍ଥାରୁ ଆତ୍ମା ଉପରୁ ମମତ୍ତ୍ୱ ବା ମୋହଭାବ କଟିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରେ, ସେହି ଅବସ୍ଥାରୁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ

---

୫୦ । ସ୍ମୃତି—ବିହିତପ୍ରତିଷିଦ୍ଧୟୋର୍ଯଥାଯୋଗଂ ସ୍ମରଣଂ ସ୍ମୃତିଃ ।
ସ୍ମୃତି ଆଲମ୍ବନାସଂପ୍ରମୋଷ ଇତି ॥
ସମ୍ପ୍ରଜନ୍ୟଃ—ଯତ୍ କାୟଚିତ୍ତାବସ୍ଥାୟାଃ ପ୍ରତ୍ୟବେକ୍ଷା ମୁହୁର୍ମୁହୁଃ ॥

ବିକାଶର ସୂତ୍ରପାତ ହୁଏ । ସତେ ଯେପରି ଗୋଟାଏ ଭୂମିର ଦ୍ୱାର ମୁଦାହୋଇ ଆଉ ଗୋଟିଏ ବିବିଷ୍ଟତର ବିଶ୍ୱରୂପୀ ଭୂମିର ଦ୍ୱାର ଉନ୍ମୋଚିତ ହୋଇଯାଏ, ଏହି ସୂତ୍ରପାତର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ସମୟକୁ ଜୈନଶାସ୍ତ୍ରରେ 'ଅଚରମପୁଦ୍‌ଗଳପରିବର୍ତ୍ତ' ଓ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟକୁ 'ଚରମପୁଦ୍‌ଗଳ-ପରିବର୍ତ୍ତ' ବୋଲି କୁହା ଯାଇଛି । ଶ୍ରୀ ହରିଭଦ୍ର ସୂରିଙ୍କର ଅପର ଏକ ଗ୍ରନ୍ଥ 'ଯୋଗଦୃଷ୍ଟି ସମୁଚ୍ଚୟ'ରେ ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥା ଓଘଦୃଷ୍ଟି ଓ ଦ୍ୱିତୀୟଟି ଯୋଗଦୃଷ୍ଟି ନାମରେ କଥିତ ।

ପଞ୍ଚମୀ ଜ୍ଞାନଭୂମିରେ ହୋଇ ସମାୟୁକ୍ତ,
ପ୍ରପଞ୍ଚ ବିଷୟେ ହେବନାହିଁ ଅନୁରକ୍ତ ।
ଷଷ୍ଠୀ ଭୂମିତ ଅଟଇ ପଦାର୍ଥ ଭାବନ,
ବହିଃ ଅଭ୍ୟନ୍ତର ପ୍ରତି ନ କର ଚିନ୍ତନ ।
ପ୍ରଯତ୍ନରେ ପରମାତ୍ମା ପାଦେ କର ଭକ୍ତି,
ପ୍ରାକ୍ତନ ଜ୍ଞାନ ଅର୍ଜନେ ହୁଅଇ ପୀରତି ।
ଷଷ୍ଠଭୂମି ଅଭ୍ୟାସରେ ଅଭେଦ ଜନ୍ମଇ
ଏକ ପରଂବ୍ରହ୍ମେ ନିଷ୍ଠା ସତତ ରହଇ ।
ଅଦ୍ୱୈତ ଆନନ୍ଦ ସଦା ହୁଏ ଜାଗରିତ,
ବାହ୍ୟ ଅଭ୍ୟନ୍ତର ଭେଦ ହୁଏ ନିବାରିତ ।

ସପ୍ତମ ଓ ଅଷ୍ଟମ ଅବସ୍ଥାରେ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତିର ପ୍ରାପ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମର ଯୋଗ-ମାର୍ଗରେ ସଂସାର ମଧ୍ୟରେ ବିଚରଣ କରିବା ଅବସ୍ଥାରେ ମଧ୍ୟ ପରମାର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟି ଲାଭ କରିବାକୁ ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି ।

ସପ୍ତମୀ ଭୂର୍ଯ୍ୟଗା ଗତି ପ୍ରାପତ ହୁଅଇ,
ଜୀବନ୍ମୁକ୍ତ ପଦେ ସଦା ଆତ୍ମା ବିହରଇ ।
ଦେହାନ୍ତର ହେଲେ ଆତ୍ମା ତୁର୍ଯ୍ୟାତୀତ ପଦେ,
ବିଦେହ ମୁକ୍ତ ଲକ୍ଷଣ ରହେ ବ୍ରହ୍ମାନନ୍ଦେ ॥ (୫୧)

ଏହି ଜ୍ଞାନଭକ୍ତି ମାର୍ଗ ମହିମା ଧର୍ମରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠମାର୍ଗ ରୂପେ ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଛି । ଏହି ମାର୍ଗରେ ଅବତରଣ କଲେ ଆଉ ଅନ୍ୟ ମାର୍ଗ ଲାଗି ଅପେକ୍ଷା କରିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ । ଜ୍ଞାନଭକ୍ତି ରାଜଯୋଗର ଫଳ ଦିଏ ।

---

୫୧ । ଶ୍ରୀମଚ୍ଚିଦ୍‌ବ୍ରହ୍ମଗୀତା : ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଜ୍ଞାନଭକ୍ତି ଯୋଗେ ଚିତ୍ତ ଏକାଗ୍ର ହୋଇଲେ
ରାଜଯୋଗ ସମାଧି ସେ ସୁଲଭରେ ମିଳେ ।
କଠୋର ଯୋଗ ସାଧନେ ନୁହେ ପ୍ରୟୋଜନ,
ପ୍ରାଣପ୍ରପୀଡ଼ନ କ୍ରିୟା ବୁଝ ସୁଜ୍ଞଜନ ।
ସ୍ଥିତପ୍ରଜ୍ଞ ଭାବେ ଆତ୍ମା ରହେ ଅନୁକ୍ଷଣ,
ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣ ହୁଅନ୍ତି ଆତ୍ମାର ଅଧୀନ (୫୨) ॥

ମହିମା-ଧର୍ମର ସାଧନା-ମାର୍ଗ ଯେ କୌଣସି ପ୍ରକାର ଆତ୍ମପୀଡ଼ନର ବିରୋଧି । ଉପଲବ୍ଧିର କ୍ରମ ମଧ୍ୟରେ ଶରୀର ବା ମନକୁ କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ପୀଡ଼ିତ ବା କ୍ଲିଷ୍ଟ କରିବାର ଏହା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ବିରୋଧୀ । ଆତ୍ମାଦୁଃଖରେ ଜ୍ଞାନଲାଭର ଆଦୌ ସମ୍ଭାବନା ନାହିଁ, କେବଳ ଆତ୍ମାସୁଖରେ ହିଁ ସଂସାର ଭିତରୁ ପରିତ୍ରାଣ ମିଳେ, ଏହା ହେଉଛି ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ମତ (୫୩) ।

ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ମିଳିତ ହେବାଲାଗି ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟିର ଅଧିଗମ୍ୟ ସ୍ଥାନକୁ ଭୀମଭୋଇ ମହାନିତ୍ୟଭବନ ବା ମହାନିତ୍ୟମଣ୍ଡଳ ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି । ଏହି ମଣ୍ଡଳକୁ ପଡ଼ିଥିବା ପାବଚ୍ଛରୂପେ ଭୀମଭୋଇ କେତୋଟି ସ୍ତରର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ତରର ନାମ ଓ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ମହିମା-ଧର୍ମର ଜ୍ଞାନଭକ୍ତିମାର୍ଗକୁ ଆହୁରି ସୂଚାଇ ଦେଉଛି । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଶୂନ୍ୟରୂପପର୍ଯ୍ୟାୟ ପରି ଏହି ପାବଚ୍ଛଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ନିର୍ଗୁଣ କଳ୍ପନାର ଦ୍ୟୋତକ । ଭକ୍ତିମାର୍ଗରେ ଅନ୍ତରର ଶ୍ରଦ୍ଧାନତ ସମର୍ପଣ ସହିତ ଅଗ୍ରସର ହେଉ ହେଉ ଅଧା ପଥରେ ନାନାପ୍ରକାର କ୍ଷୁଦ୍ର ଆୟତନ ମଧ୍ୟରେ ଆଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ପଡ଼ିବାର ପ୍ରବଳ ଆଶଙ୍କା ରହିଛି । ତେଣୁ ଭକ୍ତିଭାବର ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଚେତନା ମଧ୍ୟରେ ଶୁଦ୍ଧଜ୍ଞାନର ଆଲୋକ ପ୍ରଜ୍ଜ୍ୱଳିତ କରି ରଖିବାକୁ ହେବ । ଭୀମ ଭୋଇଙ୍କର ଉକ୍ତିରୁ ସେହି କଥାହିଁ ପ୍ରାଞ୍ଜଳ ହୋଇ ଉଠେ ।

ମହାଚିନ୍ତ ଭୂମିଠାରୁ ଉପରକୁ ଉଚ୍ଚ,
ପଡ଼ି ଆସିଅଛି ତହିଁ ଦ୍ୱାଦଶ ପାବଚ୍ଛ ।

× × × ×

---

୫୨ । ତତ୍ତ୍ୱୈକ : ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ ।

୫୩ । ଯହିଁରେ ଆତ୍ମାଦୁଃଖ ଲଭି, ନ ଥାଇ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ ଭାବ ।
ଆତ୍ମାସୁଖରେ ସିନା ପୁଣ୍ୟ, ସଂସାରୁ ହୁଏ ଉଦ୍ଧାରଣ ॥
ଶ୍ରୀ ନନକ୍ଷେଧ ଗୀତା, ସପ୍ତମ ଅଧ୍ୟାୟ ॥

ପ୍ରଥମ ପାବଚ୍ଛ ସେ ଯେ ମହାଶୂନ୍ୟ କହି,
ଉପରକୁ ଅନାଇଲେ କଛୁ ଦିଶେନାହିଁ ।
ଦ୍ୱିତୀୟ ପାବଚ୍ଛ ସେ ଯେ ଗୋକୁଳଣି କହି,
ତାକୁ ଛୁଇଁବାକୁ ସେହି କାହାରହିଁ ନାହିଁ ।
ତୃତୀୟ ପାବଚ୍ଛଗୋଷ୍ଠୀ ଅନାମିକା ଅଟେ,
ତହିଁ ଉଠିବାକୁ କାହା ଶକତ ନ ଖଟେ ।
ଚତୁର୍ଥ ପାବଚ୍ଛ ଗୋଷ୍ଠୀ ଘୋର ଅନାମିକା,
ପାଦ ନ ଚଳଇ ତହିଁ ନ ସ୍ଫୁରଇ ଭାଷା ।
ପଞ୍ଚମ ପାବଚ୍ଛ ଗୋଷ୍ଠୀ ନିଷ୍କାମ ନିର୍ମୋହ,
ଉପମା ଦେବାକୁ ତହିଁ ନାହିଁ ନା ଉପାୟ ।
ଷଷ୍ଠ ପାବଚ୍ଛ ଗୋଷ୍ଠୀଟି ନିର୍ଗୁଣ ପରସି,
ବୁଲି ନ ପାରିଲେ ତହିଁ ପଡ଼ିଯିବ ଖସି ।
ସପ୍ତମ ପାବଚ୍ଛ ଗୋଷ୍ଠୀ ନିଗମ ଅଟନ୍ତି,
ଭରସା କରଣ କେହି ପଶି ନ ପାରନ୍ତି ।
ଅଷ୍ଟମ ପାବଚ୍ଛ ଗୋଷ୍ଠୀ ଅଗମ୍ୟାନି ନାମ,
ଗୋଚର ନୋହିଲେ ସେ ଯେ ହୋଇଯାଇ ଭ୍ରମ ।
ନିଗମ (ନବମ ?) ବିନସ୍ତ ଗୋଷ୍ଠୀ ଦୁର୍ଗମ ଅଟଇ
ଅନୁସରି କହୁଁ କହୁଁ ଯାଉଛନ୍ତି କହି ।
ଦଶମ ପାବଚ୍ଛ ଗୋଷ୍ଠୀ ନାମ ଅଟେ ଭେଦ,
ଚିହ୍ନି ନ ପାରିଲେ ନମିଳଇ ତତ୍ତ୍ୱବୋଧ ।
ଏଗାର ପାବଚ୍ଛ ଗୋଷ୍ଠୀ ନିର୍ବେଦ ତା' ନାମ,
ଚେତ ନ ପାଇଲେ ବୁଦ୍ଧି ହୋଇଯାଇ ଭ୍ରମ ।
ବାର ପାବଚ୍ଛଠାବରୁ ବସେ ସ୍ୱରବେଦ,
ଅଧା ନ ହୋଇ ସ୍ୱରଚ୍ଛି ଶାସ୍ତ୍ରର ସମ୍ବାଦ । (୫୪)

ବେଦଠାରୁ ମହାଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ମହାନିରାମଣ୍ଡଳକୁ ବାଟ ପଡ଼ିଛି । ଏହି ବାଟର ବ୍ୟଞ୍ଜନାଟି ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ଜ୍ଞାନମୂଳକ । ମହିମାଧର୍ମରେ ଭକ୍ତି ସହିତ ଜ୍ଞାନର ମହତ୍ତ୍ୱ ଯେ କେତେ ବେଶୀ, ଏଇଥିରୁ ତାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ।

---

୫୪ । ବ୍ରହ୍ମନିରୂପଣ ଗୀତା : ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଗୀତାରେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଅର୍ଜୁନଙ୍କୁ ନିଷ୍କାମ କର୍ମର ଉପଦେଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ନିଷ୍କାମ କର୍ମ ପରି ଭକ୍ତି ମଧ୍ୟ ନିଷ୍କାମ ହେବା ଉଚିତ । ଆତ୍ମେନ୍ଦ୍ରିୟ-ପ୍ରୀତିକୁ ଯେଉଁ ଭକ୍ତି ଧ୍ୟେୟ କରି ରଖେ, ତାକୁ ମହତ୍ ଭକ୍ତି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । ଭକ୍ତି ସାଧକ ବା ଭକ୍ତର ସର୍ବସ୍ୱ-ସମର୍ପଣ ଦାବି କରେ, ଅଥଚ ତା'ର ପ୍ରତିବଦଳ ସ୍ୱରୂପ ଭକ୍ତ କିଛି ଗ୍ରହେ-ନାହିଁ । ଆପଣାକୁ ଯେ ସେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶୁଦ୍ଧଭାବରେ ନିବେଦିତ କରିଦେଇ ପାରିଲା, ଏତିକିରେ ସେ ଧନ୍ୟ ହୁଏ । ଏହାହିଁ ଭକ୍ତିର ଚରମ ଉତ୍କର୍ଷ । ଈଶୋପନିଷଦର ପ୍ରଥମ ଶ୍ଳୋକରେ ଦୃଷ୍ଟିର ଏହି ନିଷ୍କାମତାକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି (ତେନ ତ୍ୟକ୍ତେନ ଭୁଞ୍ଜୀଥା) । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଦାର୍ଶନିକ ସ୍ପିନୋଜାଙ୍କର ଭାଷାନୁସାରେ, ଯେ ଭଗବାନଙ୍କ ଠାରେ ପ୍ରୀତିସ୍ଥାପନ କରି ପାରିଛି, ଭଗବାନ ତା'ଠାରେ ପ୍ରୀତିସ୍ଥାପନ କରନ୍ତୁ, ଏପରି ପ୍ରତିଦାନର କୌଣସି ଆଶା ତା'ର କରିବା ଉଚିତ ନୁହେଁ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ରାଧାକୃଷ୍ଣନ୍ ସ୍ପିନୋଜାଙ୍କର ଏହି ଉକ୍ତିଟିକୁ ବିଶ୍ଳେଷିତ କରି କହି ଅଛନ୍ତି:—"ଜୀବନର ବିବିଧ ଦୈନ୍ୟ ଓ ଆବଶ୍ୟକତା ବେଳେ 'ଭଗବାନ୍ ବିରାଜମାନ ଅଛନ୍ତି', ଏହି ବିଶ୍ୱାସ ଆମକୁ ଶକ୍ତି ଓ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦାନକରେ, ଏହି ବିଶ୍ୱାସହିଁ ପରମାର୍ଥ ଜୀବନର ନିଦର୍ଶନ । ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱର ଅନ୍ତର୍କେନ୍ଦ୍ରରେ କେବଳ ସତ୍ୟ ଓ ପ୍ରେମ ବିରାଜ ରହିଛି; ମନୁଷ୍ୟକୁ ସୃଷ୍ଟି କରି ଏହି ଜଗତକୁ ପ୍ରେରଣ କରିଥିବା ଜଗତ୍‌କର୍ତ୍ତାହିଁ ତା'ର ସଂରକ୍ଷଣ କରିବେ, ଏହି ବିଶ୍ୱାସହିଁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଧର୍ମର ଦ୍ୟୋତକ । କ୍ଷୁଦ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଜୀବନକ୍ଷେତ୍ରରେ ଘଟୁଥିବା ସମସ୍ତ ବ୍ୟାପାରପ୍ରତି ଉଦାସୀନ ରହି ଏହା ସର୍ବଦା ସେହି ପରମ ଜୀବନର ଚେତନା ଭିତରେ ନିମଗ୍ନ ରହିଥାଏ । ଏହାହିଁ ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ସ୍ପିନୋଜାଙ୍କର ଉକ୍ତିଟିର ପ୍ରକୃତ ମର୍ମ । ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରେମ କୌଣସି ପ୍ରତିଦାନ ଦାବି କରେନାହିଁ, ଏହା କୌଣସି ପୁରସ୍କାର ବା କ୍ଷତିପୂରଣ ଆକାଂକ୍ଷା ରଖେନାହିଁ" (୫୫) ।

ମହିମାଧର୍ମର ଭକ୍ତି ଏହି ନିଷ୍କାମ ଭକ୍ତି । କେବଳ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସମର୍ପଣରେ ଏହା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଓ ଧନ୍ୟ ହୁଏ । ଜ୍ଞାନନେତ୍ରରେ ପରମ ସତ୍ତାର ମହିମ୍ନାନ୍ ପରିଚୟ ଲାଭକରି ଆପଣାର ସମସ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ କଳା-ବିକ୍ଷେପ ଓ ଅନୁଧ୍ୟାନକୁ ତାହାର ମଧ୍ୟରେ ସମର୍ପଣ କରିଦେବାକୁ ହିଁ

---

୫୫ । The Religion We Need : S. Radhakrishnan; P. 27.

ମହିମା-ଧର୍ମ ଦିବ୍ୟ-ଆନନ୍ଦ ବୋଲି ଜ୍ଞାନ କରେ । ଭୀମଭୋଇ ଏହି ମାର୍ଗକୁ ନିଷ୍କାମ-ଭକ୍ତିର ମାର୍ଗ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ଭାଷାରେ :

ନିଷ୍ଠା କରିବାକୁ କହୁଅଛୁ ତୋତେ ନିଷ୍କାମ ଭକତି ଧର୍ମ
ନିଶି ଦିବସରେ ନାମ ଲୟ କରି ଧରିଥିବୁ ମୋ ଚରଣରେ ଚିତା,
ନିର୍ଭୟ ଭକ୍ତଗଣ କଥା,
ନିରନ୍ତରେ ଲେଖିଥିବ ମଥା,
ନାହିଁ ରହିବ କାହାରି ଚେତା, ଇଷାନ୍ତେ ପଡ଼ିବେ ଦେବତା । (୫୬)

ନିଷ୍କାମ ଭକ୍ତିମାର୍ଗ ଦେବ ଦେବୀଙ୍କର ଉପାସନା ମାର୍ଗର ଅନେକ ଉଚ୍ଚରେ । ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଓ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସତ୍ତାର ଜ୍ଞାନମୂଳ ପରିଚୟ ଲାଭକରି ହିଁ କେବଳ ଭକ୍ତ ଆପଣାର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ନିର୍ମଳ ନିବେଦନ କରିଦେବାରେ ସମର୍ଥ ହୋଇପାରେ । ଏହା ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ମାର୍ଗ, ସେଥିଲାଗି ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ପ୍ରଭୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମର ପରିଚୟ ପ୍ରାପ୍ତି ଦ୍ୱାରାହିଁ ଏହା ଅନୁସୃତ ହୋଇପାରେ । ପରମାର୍ଥ-ମାର୍ଗର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ କୌଣସି ଖଣ୍ଡକଳ୍ପନାକୁ ମୂଳକରି ଧରିଥିବା ଦୃଷ୍ଟିପକ୍ଷରେ ଏହି ନିଷ୍କାମସାଧନା ଏକାବେଳେକେ ଅସମ୍ଭବ । ଭକ୍ତ ଭୀମଭୋଇ ଏହି ନିଷ୍କାମପଥ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଲେଖିଛନ୍ତି :

ନିଷ୍କାମ ପଥରେ ବଡ଼ିମା ନଚଳେ ଛିଡ଼ି ପଡ଼ିବାର ହୁଏ,
ଅଜ୍ଞମା ଜୀବ ଏ ପ୍ରକୃତି ବଶରେ ଯେଣୁକରି ଦେହବହେ ।
ଜାଣିବାରି ଲୋକେ ନଉନ ହୁଅନ୍ତି ନ କରନ୍ତି ବେଦବାଦ,
ଅଖଣ୍ଡ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଖଣ୍ଡନ୍ୟାୟ କଲେ ଅଙ୍ଗେ ପଡ଼େ ପରମାଦ । (୫୭)

ଭାରତୀୟ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀର ଅଧିକାର ବିଷୟରେ ସବୁଠାରେ ଚର୍ଚ୍ଚା ହୋଇଛି । ସାଧକ ବା ଭକ୍ତ ହେଉଛି ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀ । ତେଣୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତର ଅଧିକାରିତ୍ୱ ବା ଯୋଗ୍ୟତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ରହିଛି । ମହିମା-ଧର୍ମ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସଚ୍ଚୋଟ ଭକ୍ତର ବ୍ୟାଖ୍ୟାଟିର ଏଠାରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ଭୀମଭୋଇ ଲେଖିଛନ୍ତି .—

ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଭକତ ଯେତୁ ସେ ବୋଲନ୍ତି ସମଯୁକ୍ତ ଥାନ୍ତି ସତ୍ୟେ
ଶ୍ରୁତିବେଦ ଶ୍ରୁତିଧର୍ମ ଗତି ମୁକ୍ତି ପୂରିଥାଇ ଗର୍ଭଗତେ ।

---

୫୬ । ଚଉତିଶା ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା : ପୃ ୨୫ ।
୫୭ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୪୯ ଶ ବୋଲି ।

ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଦାସ ଯାହାକୁ ବୋଲନ୍ତି ଶକତି ଧାରଣ ସେହି,
ନବଖଣ୍ଡ ପୃଥ୍ୱୀ ଅଶେଷ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ଅଙ୍ଗେ ତାର ପୂରିଥାଇ । (୫୮)
ପୁଣି, ଭକତ ଲକ୍ଷଣ ଅଟଇ ନିର୍ଗୁଣ କାହାକୁ ଅନ୍ତର ନାହିଁ,
ଭାଇବନ୍ଧୁ ପ୍ରାଏ ସମାନରେ ଗୃହିଁ ଏକ ଆତ୍ମା ମଣୁଥାଇ ରେ,
ଭଜୁଥାଇ ମୋ ନାମ,
ଭାବେ ମୋ ପଦେ ପଶେ ଶରଣ ॥ (୫୯)

ମହିମାଧର୍ମର ମାର୍ଗ ଜ୍ଞାନଭକ୍ତିର ମାର୍ଗ । ସେହି କଥାଟି ଦୃଷ୍ଟିରେ ରଖିଥିଲେ ଧ୍ୟାନଯୋଗୀ ଦେଇଥିବା ଭକ୍ତର ସଂଜ୍ଞାକୁ ବୁଝିବା ଆଉ କଷ୍ଟକର ହେବନାହିଁ । ଭକ୍ତ ସବୁଜ୍ଞାନର ଆକର ହୋଇଥିବ, ଅଥଚ ଜ୍ଞାନକୁ ଚରମ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ ନ କରି କେବଳ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ସେବକ ବା ଦାସ ଭାବରେ ଜୀବନ ଯାପନ କରୁଥିବ । ଜ୍ଞାନନେତ୍ରରେ ସୃଷ୍ଟିର ବ୍ରହ୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ହୃଦୟଙ୍ଗମ କରି ସେ ଆପଣା ମଧ୍ୟରେ ସମସ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡକୁ ପ୍ରତିଫଳିତ ଦେଖୁଥିବ । ଏହିପରି ଭକ୍ତ କୌଣସି ଗୁଣର ଖଣ୍ଡ-ଆଶ୍ରୟରେ ବୁଡ଼ିଯିବ ନାହିଁ । ସମାଜରେ ସବୁରି ଭିତରେ ସେ କେବଳ ଆପଣା ଆତ୍ମାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବ, ଅର୍ଥାତ୍ ମନଭିତରୁ ସମସ୍ତ ବିଭେଦ—କଳ୍ପନା ବିସୋରି-ଦେଇ ସେ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନରେ ସକଳ ସହିତ ଯୁକ୍ତ ହେବ । ଯୁକ୍ତ ହେବାର ମହାନ୍ ଜ୍ଞାନ ତାକୁ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ନାମ ଆଡ଼କୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରିନେବ । ସେ ଭାବଗତ ଅନ୍ତରରେ ସେହି ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଉପରେ ଅଟଳ ନିର୍ଭର ରଖିବ । ତେବେ ଯାଇ ସେ ଜ୍ଞାନଭକ୍ତିମାର୍ଗର ଉପଯୁକ୍ତ ଭକ୍ତ ହୋଇପାରିବ ।

କବି ଜୟକୃଷ୍ଣ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ଭାବରେ ଭକ୍ତର ଲକ୍ଷଣ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି :

ତାଙ୍କର ଯେ ଭକ୍ତ ଜନ, ଶୁଣ ହେ ତାଙ୍କ ଲକ୍ଷଣ
ଦର୍ଶନ ସ୍ପର୍ଶନ ଶେଷ ଭୋଜନେ ପ୍ରାଣ ପୋଷଣ ।
ନିର୍ଗୁଣ ଭଜନା ପଦ, ଗାୟନେ ମନ ପ୍ରମୋଦ,
ସତ ଶାନ୍ତ କ୍ଷମା ଦୃଢ ଦୟା ସୁମନ ପ୍ରସନ୍ନ ।
ପୁଲକ କଦମ୍ବ ପରି, ପ୍ରଫୁଲ୍ଲ ଅଙ୍ଗକୁ ଧରି,
କ୍ଷଣକରେ ଶୂନପୁର କରି ପାରନ୍ତି ଗମନ ।

୫୮ । ଗୁପ୍ତଚିନ୍ତାମଣି : ୪୧ଶ ବୋଲି ॥
୫୯ । ଚଉତିଶା ମଧୁଚକ୍ର—[ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା : ତେପନ ଖଣ୍ଡ] : ପୃ. ୯୧

ସାହାସ୍ତ୍ର ପଦ କହିତା, ସକଳଠାରେ ପଣ୍ଡିତା
ଜାଣଇ ସକଳ କଥା କହଇ ଆଜ୍ଞାପ୍ରମାଣ ।
ଅହିଂସାଚି ଅକଲୁଣା, ଗତାଗତ କଥା ଜଣା
ସେ ଜଣ ପ୍ରଭୁଙ୍କ କଣା-ଦାସ ବୋଲି କରି ଜାଣ ।
ନିର୍ଗୁଣ ଭକତ ଜ୍ଞାନ, ଦୁର୍ବାସନା ବିନାଶନ,
କହି ଜୟକୃଷ୍ଣ ହୀନ, ଭାଷାପ୍ରବନ୍ଧେ ବର୍ଣ୍ଣନ ॥ (୭୦)

ଏହିପରି ସକଳଲକ୍ଷଣ-ସମ୍ପନ୍ନ ହୋଇପାରିଲେ ଭକ୍ତ ପ୍ରଭୁଙ୍କର କୃପାଭାଜନ ହେବାର ଅଧିକାର ରଖିପାରିବ । ଭକ୍ତର କୌଣସି ଭୟ ନାହିଁ, ପୃଥିବୀ ଉପରେ ଯେତେ ଭୀଷଣ ବିପଦ ପଡ଼ିଲେ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱୟଂ ପରମ ପ୍ରଭୁ ଭକ୍ତକୁ ରକ୍ଷା କରିବେ । ଯିଏ ଆପଣାର ସମସ୍ତ କାମନା ବାସନା ଆଶା ଆକାଙ୍କ୍ଷା ତାଙ୍କରିଠାରେ ସମର୍ପଣ କରିଦେଇଛି, ଯିଏ ଆପଣା ଦୃଷ୍ଟିକୁ ତଦଭିମୁଖ କରି ସମସ୍ତ ଜଗତରେ କେବଳ କଲ୍ୟାଣ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରୁଛି, ପ୍ରଭୁ ତା'ର ସମସ୍ତ ଭାର ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଜଗତର ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମରେ ଏହି ଆଶାବାଦ ସର୍ବତ୍ର ଦର୍ଶନୀୟ । ଧର୍ମର ଏହି ନିର୍ଭରବାଣୀ ଯୁଗ ଯୁଗ ମଣିଷକୁ ସାନ୍ତ୍ୱନା ଦିଏ, ଆପଣାର ସମସ୍ତ ସଂଶୟ ଅଜାଡ଼ି-ଦେଇ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ଜୀବନ ବଞ୍ଚିବାଲାଗି ଏହି ଧର୍ମହିଁ ମଣିଷକୁ ଶିଖାଏ । ମହିମା-ଧର୍ମର ପୋଥିଗୁଡ଼ିକରେ ଆମେ ସେହି ନିର୍ଭରବାଣୀ ଶୁଣିବାକୁ ପାଇବା ।

ଅଣାକାର ବ୍ରହ୍ମ କହୁଅଛୁ ଆମ୍ଭେ ଆରତ ନୁହରେ ବଳା,
ଆଠପଦ ଭକ୍ତ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡେ ରଖିବ ଶୂନ୍ୟେ ଲଗାଇବ ଲୀଳା ରେ,
ଆଉ ଯେତେ ସଂସାର,
ଅବଶ୍ୟ ହୋଇବ ଛାରଖାର ॥ (୭୧)
ପୁଣି, ଥାଅରେ ଭକତେ ସମ୍ଭାଳି ଜଗତେ ଦୁଃଖ ଦୁରିତ ଖଣ୍ଡିବି,
ଥୋଇବି ସଭିଙ୍କୁ ଏକାମ୍ବର କରେ, ବାନା ଘୋଡ଼ାଇ ରଖିବି ରେ,
ଥୟ କରିବି ପୃଥ୍ୱୀ
ଥିବ ସମସ୍ତେ ମୋ ପଛ କତି ॥ (୭୨)

୭୦ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ ୯୭
୭୧ । ଚଉତିଶା ମଧୁଚନ୍ଦ୍ର [ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା-ଚେପନଖଣ୍ଡ] : ପୃ ୮୧
୭୨ । ତତ୍ରୈବ : ପୃ ୮୭

ଆତ୍ମସମର୍ପଣହିଁ ମହିମାଧର୍ମ ମାର୍ଗର ଚରମ ସାଧନା, ଜ୍ଞାନଭକ୍ତି-ଯୋଗର ଦୀର୍ଘ ଆଲୋଚନା ପରେ ଏହାହିଁ ସବୁଠାରୁ ପ୍ରଧାନଭାବେ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଉଠୁଛି । ମହିମାଧର୍ମର ଦିନଚର୍ଯ୍ୟାରେ ଯେଉଁସବୁ କର୍ମାନୁଷ୍ଠାନମାନ ରହିଛି, ସେଗୁଡ଼ିକର ମର୍ମାର୍ଥ ହେଉଛି ଏହି ଆତ୍ମସମର୍ପଣ । କର୍ମରେ, କାୟରେ ଓ ବଚନରେ ମହିମାପନ୍ଥୀମାନେ ଏପରି ଆଚରଣ କରିବେ, ଯାହା ସେମାନଙ୍କୁ ଏହି ଦିଗରେ ସତତ ସଚେତ କରି ରଖିବ ଓ ଏହି ମାର୍ଗରେ ଉତ୍ତରୋତ୍ତର ଅଗ୍ରସର କରାଇନେବ । ମହିମା-ଧର୍ମର-ଶରଣ, ମହିମାଧର୍ମର ଆତ୍ମଯୋଗ-ସମାଧି, ଔଷଧ ବର୍ଜନ, ଭିକ୍ଷାଚରଣ ପ୍ରଭୃତି ଯାବତୀୟ ଅନୁଷ୍ଠାନ ସବୁ ଏହି ଏକ ଦିଗକୁ ଅଙ୍ଗୁଳି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରେ । ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଏକମାତ୍ର ସତ୍ୟ ଜାଣି ସେଇଠି ସବୁ ସମର୍ପଣ କରିବାକୁ ହେବ, ଏହା ହେଉଛି ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ସବୁଠାରୁ ପ୍ରଧାନ ଉପଦେଶ ।

ତେଣୁ କରି ସାର ବ୍ରହ୍ମ ବୋଲି ଜାଣି ଧରିଅଛି ମୁଁ ନିର୍ବନ୍ଧେ
ଦୁଃଖସୁଖ ସର୍ବ ଭାର ପକାଇଛି ଶ୍ରୀଗୁରୁଙ୍କ ପାଦବନ୍ଦେ ।
ପ୍ରଭୁ ସେ ମାରିବେ ପ୍ରଭୁ ସେ ତାରିବେ ଯାହା ଇଚ୍ଛା ପଛେ କରି
ଦିବସ ରଜନୀ ସନ୍ତାପ ମନରେ ନେଇ ବହୁଅଛି ମରି ।। (୭୩)

ପ୍ରଭୁଙ୍କ ପାଦାରବିନ୍ଦରେ ସକଳ ସମର୍ପଣ କରିଦେବାକୁ ମୃତ୍ୟୁ ଲଭିବା ବୋଲି ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ କୁହାଯାଇଛି । ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରୁ ଆପଣା ଚିତ୍ତ-ବିକ୍ଷେପ ଦ୍ୱାରା ବିଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ମନୁଷ୍ୟ ସଂସାର ମଧ୍ୟରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ପଡ଼ିଥାଏ । ପୁଣି ସେହି ପରମାର୍ଥ ପଥକୁ ଫେରିଆସିବାକୁ ହେଲେ ତାକୁ ସଂସାରପଥକୁ ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ବିଲୁପ୍ତ କରିଦେଇ ଆସିବାକୁ ପଡ଼େ । ସନାତନ ଧର୍ମରେ ଏହାକୁ ଦ୍ୱିଜ ହେବାର ପଦ୍ଧତି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଐହିକ ଜୀବନରୁ ମରି ତେବେଯାଇ ପାରତ୍ରିକ ଜୀବନରେ ଜନ୍ମଲାଭ ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ବିଶ୍ୱସାଧନାରେ ଏହି ମରଣର ଆଖ୍ୟାନ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ମୁକ୍ତ ପୁରୁଷର ସଂଜ୍ଞା ଦେବାକୁ ଯାଇ ସ୍ପିନୋଜା କହିଛନ୍ତି ଯେ ମୁକ୍ତପୁରୁଷ ମୃତ୍ୟୁକୁ ଏଡ଼ାଇ ରଖି କୌଣସି କଥା ଚିନ୍ତା କରେ ନାହିଁ । ଗ୍ରୀକ୍ ପଣ୍ଡିତ ସକ୍ରେଟିସ୍ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନ-ଚର୍ଚ୍ଚା ଓ ଧର୍ମାକାଙ୍କ୍ଷାର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରୂପେ ଏଇ ମରଣକୁ ଗ୍ରହଣ

---

୭୩ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୩୫ଶ ବୋଲି ।।

କରିଛନ୍ତି (୭୪) । ମଧ୍ୟଯୁଗର ଇଉରୋପୀୟ ସାଧକ ଏକ୍‌ହାର୍ଟଙ୍କ ଭାଷାରେ 'ଯିଏ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ମରି ପାରିବ, କେବଳ ସେହି ଭଗବାନଙ୍କର ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅଧିକାରୀ ହେବ' (୭୫) । ବାଇବେଲର ପ୍ରଖ୍ୟାତ 'Let the dead bury their dead' ଉକ୍ତି ଟି ପଛରେ ଏହି ମରଣର ସୂଚନା ରହିଛି ।

ତନ୍ତ୍ରମାର୍ଗର ଶବସାଧନାରେ ହୁଏତ ଏହିପରି ଏକ ଗୂଢ଼ ମର୍ମାର୍ଥ ସୂଚିତ ହୁଏ । ଶବ ହେଉଛି ସାଧକର ପୂର୍ବତନ ଐହିକ ଜୀବନର ପ୍ରତୀକ । ସେହି ପୂର୍ବ ଜୀବନର ଶବ ଉପରେହିଁ ସାଧକ ତାର ନୂତନ ଧର୍ମ-ଜୀବନ ଆରମ୍ଭ କରେ । ମୋଟ ଉପରେ ସାରାଂଶ ହେଉଛି ଯେ ଏ ଜୀବନର ସମସ୍ତ କାମନା, ବାସନା ଓ ଶତ୍ରୁବୃତ୍ତିକୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରି କେବଳ ନିର୍ମଳ ପରିଶୁଦ୍ଧ ପ୍ରାଣରେ ଆପଣାକୁ ସମର୍ପଣ କରି ଦେଇ ପାରିଲେ ଭକ୍ତ ଧର୍ମ ଭୂମିରେ ପ୍ରବେଶ କରିପାରିବ । ଭୀମଭୋଇ ତାଙ୍କର ଭଜନରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ମରଣର ବ୍ୟଞ୍ଜନାଟି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି:

ମନକୁ କରି ନିଶ୍ଚଳ ଧ୍ୟାନ ଦେଇ ପାଦତଳ,
ଆଗକୁ ଥୋଇଲେ ନେଇ ମରଣ ଗୋ ॥ (୭୬)

---

୭୪ । ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ-Christianity As Mystical Fact: Steiner; P. 68-9

୭୫ । 'The Kingdom of God is for none but the thoroughly dead'—Eckhart.

୭୬ । ଭଜନମାଳା—(ପ୍ରଥମ ଶତକ) : ପୃ ୩୩ [ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା—୭]

(ଘ) ଅନ୍ତର୍ଗତ ଅନୁଭବ : ସମତା

ନାନାବିଧ ଆବେଗପର କଳ୍ପନା-ସମାଶ୍ରିତ ମନୋବିକାର ନୁହେଁ, ସୂକ୍ଷ୍ମାତିସୂକ୍ଷ୍ମ ଶାସ୍ତ୍ର ଓ ତର୍କବିତର୍କ-ପ୍ରଗଲ୍ଭ ବୁଦ୍ଧି ନୁହେଁ, ବୋଧି ବା ପ୍ରଜ୍ଞାନ ବା ପ୍ରତିବୋଧ (intuition) ହେଉଛି ଧର୍ମର ଏକମାତ୍ର ଅୟନ । ଜ୍ଞାନ ଓ ଭକ୍ତିର ଚର୍ଚ୍ଚା-ପ୍ରକରଣରେ ପ୍ରତିବୋଧର କିଞ୍ଚିତ ଆଲୋଚନା ହୋଇ-ଯାଇଛି । ଏହା ବିଷୟରେ ଏତିକି ସାର କଥା ମନେ ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ ପ୍ରତିବୋଧର ଦୃଷ୍ଟି ହେଉଛି ସମଗ୍ର ଦୃଷ୍ଟି; ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିର ସକଳ କଳ୍ପନା ଓ ବୁଦ୍ଧି-ବିଳାସକୁ ଏକ ଉଚ୍ଚତର ଭୂମିକୁ ସମୁତ୍ତୋଳିତ କରି ପ୍ରତିବୋଧ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଏକ ସମଗ୍ର ଦୃଷ୍ଟି-ସମ୍ପଦ ପ୍ରଦାନ କରେ । ହୃଦୟ ହେଉଛି ଏହାର ଅଧିଷ୍ଠାନ-ସ୍ଥଳ । ତେଣୁ ମନର ଭାବପ୍ରବଣତାଠାରୁ ପ୍ରତିବୋଧକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କରି ଚିହ୍ନି ରଖିବାକୁ ହେବ । ଭାବପ୍ରବଣତା (sentimentalism) ସକଳ ପ୍ରକାର ବୁଦ୍ଧିକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରେ, ଏହା କେବଳ ଅନ୍ଧ ଆବେଗର ବହିର୍ପ୍ରକାଶ ମାତ୍ର । କିନ୍ତୁ ପ୍ରତିବୋଧ କୌଣସି ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିକୁ ବାଦ ଦିଏ ନାହିଁ । ସକଳ ବୃତ୍ତିକୁ ଏକକ ଏକୋଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି ଏହା ସକଳ ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱକୁ (Persouality) ଏକ ଗ୍ରହଣେନ୍ଦ୍ରିୟ ରୂପେ ପ୍ରୟୋଗ କରେ । ଏହାହିଁ ପରମାର୍ଥ ଜ୍ଞାନଲାଭର ଏକମାତ୍ର ପଥ, ଏହାହିଁ ସତ୍ୟର ସାକ୍ଷାତ (Immediate) ପଥ ।

ଇତିହାସରେ କାଳେ କାଳେ ଯେତେ ଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି, ସକଳ ଧର୍ମ ଜ୍ଞାନ-ପଥକୁ ଅପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରି ପ୍ରତିବୋଧର ପଥକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଦର୍ଶନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରତିବୋଧ ସମସ୍ତଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ୱୀକୃତ ହୋଇଛି । କେବଳ ଅଭିଜ୍ଞତା ଉପରେ ପର୍ଯ୍ୟବସିତ ଜ୍ଞାନମୂଳ ଦର୍ଶନ (Empiricism) କୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସତ୍ୟ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିବାର ଭ୍ରାନ୍ତଯୁଗ କ୍ରମେ ଅପସରି ଯାଉଛି । ଜ୍ଞାନ ପ୍ରତିବୋଧର ବିକାଶରେ ସହାୟତା କରିବ, ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଏହି ପ୍ରତିବୋଧର ପ୍ରାଥମିକ କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବ; କିନ୍ତୁ ଚିହ୍ନିବ, ଜାଣିବ କେବଳ ଏହି ପ୍ରତିବୋଧଶକ୍ତି । ମହିମା-ଧର୍ମରେ ପ୍ରତିବୋଧର ନାମ ହେଉଛି ଅନୁଭବ, କେବଳ ଆପଣା ଚିତ୍ତର ଏକକ ଅନୁଭବ ଦ୍ୱାରା ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟିର ଉନ୍ମୋଚନ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରେ । ଜ୍ଞାନ ନୁହେଁ, ବୁଦ୍ଧି ନୁହେଁ, କଳ୍ପନା ନୁହେଁ, ଅନୁଭବ ହିଁ ଧର୍ମ ଜ୍ଞାନର ଏକମାତ୍ର କଷଟି ପଥର । ଯାହାର ଅନୁଭବ

ଉଦିତ ହୋଇନାହିଁ, ତା'ର ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱ ଜାଗ୍ରତ ହୋଇନାହିଁ । ଭୀମଭୋଇ ଏହି ଅନୁଭବକୁ ଧର୍ମର ସାଧନ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନରେ ଏହାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମିଳେ ।

ଅନୁଭବେ ଖୋଜି ଅନ୍ତଗତେ ହେଜ ପଞ୍ଚତତ୍ତ୍ୱ ମନେ ଭାଳି
ଏକାହିଁ ଅଲେଖ ଫେଡ଼ିବେ ମୋ ଦୁଃଖ ଘଟରେ ଗୋଚର କଲି ॥ (୧)

ପୁଣି, ହୃଦୟ ଭିତରେ ବସ୍ତୁର ଅନ୍ତରେ ଅନୁଭବେ କରି ଠାବ
ଅଭୟ ପାଦତଳରେ ଧ୍ୟାନ ଦେଇ ଆଶା କରିଅଛି ଜୀବ ॥ (୨)

ଶ୍ରୁତିର 'ବ୍ରହ୍ମାନୁଭବ' ଶବ୍ଦଟି ଏହି ଅନୁଭବ-ମାର୍ଗର ଉତ୍କର୍ଷ ଘୋଷଣା କରେ । ଉପନିଷଦରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ 'ଭାବଗ୍ରାହ୍ୟ' (୩) ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ର ମଧ୍ୟ ସେହିକଥା ସ୍ୱୀକାର କରେ । ଭଗବାନ କୌଣସି ବାହ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନାହାନ୍ତି । ଏହି ହୃଦୟ ମଧ୍ୟରେ ତାଙ୍କର ନିବାସ । କେବଳ ଭାବଦ୍ୱାରା ସେ ଦୃଶ୍ୟ ହୋଇ ପାରିବେ । [ନ ଦେବଃ ପର୍ବତାଗ୍ରେଷୁ ନ ଦେଶେ ବସ୍ତୁ—ସଦ୍ମନ, ଦେବସ୍ତିଷ୍ଠାନନ୍ଦମୟୋ ହୃଦି ଭାବେନ ଦୃଶ୍ୟତେ ॥ ୧—୪।୨୧—କୈଳାକଲୀ ନିର୍ଣ୍ଣୟଃ— Tantric Texts, Edited by Avalon, Vol. XIV] ଭାରତୀୟ ସାଧନାର ସେହି ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟିଟି ଓଡ଼ିଶାର ମହିମା ଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇ ଉଠିଛି । ଖାଲି ଭାରତୀୟ ସାଧନା କାହିଁକି, ସକଳ ବିଶ୍ୱର ଧର୍ମସାଧନା ମୂଳରେ ଏହି ଅନୁଭବ ହିଁ ପ୍ରଥମ ବିଧାନ ହୋଇ ରହିଛି । ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ଭାଷାରେ:—

ଅଣାକାର ପ୍ରଭୁ ଅସାଧନା ମାର୍ଗେ ଉଦ୍ଧାର କରିବେ ବୋଲି
ଅନ୍ତର୍ଗତେ ମୁହିଁ ଅନୁସରି ଅଛି ସାଧକର ମହିଆଳି, ହେ ସ୍ୱାମୀ,
ଅନୁଭବେ ଅରୂପକୁ ଗମି,
ଏଣେ ତେଣେ ଯାଉଅଛି ଭ୍ରମି,
ଆଣି ଠୁଳକରି ଅନ୍ତର୍ଯ୍ୟାମୀ, ଅଣ ସାଧନାରେ ସିଦ୍ଧ ଭୂମି,
ଅଣ ଆସ୍ୱତ୍ତ ସର୍ବେ ହେଲେଣି, ଆସି ଉଦେ
ହୋଇଛ ମେଦିନୀ ॥ (୪)

---

୧ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ଚତୁର୍ଥ ବୋଲି ॥
୨ । ତତ୍ରୈବ : ୩୮ଶ ବୋଲି ॥
୩ । ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱତର ଉପନିଷଦ : ୫।୧୪
୪ । ଚଉତିଶା ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା: ପ. ୨୭ ।

ପରମ ଜ୍ଞାନ ସ୍ୱରୂପ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସକଳ ଆକାର ଓ ସକଳ କଳ୍ପନାର ବହିର୍ଭୂତ । ବିବିଧ ମାର୍ଗରେ ବିବିଧ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାଙ୍କର ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ କଳ୍ପନା ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେହି ତାଙ୍କର ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିଚୟ ଦେଇ ପାରି ନାହାନ୍ତି । ଅଣାକାର ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ସ୍ୱରୂପ ପରି ତାଙ୍କୁ ଲାଭ କରିବାର ପଥ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଅଣସାଧନାର ପଥ । ସମସ୍ତ ଜ୍ଞାନର ମୋହ ଛୁଟାଇ କେବଳ ଆପଣା ଅନୁଭବକୁ ଦୃଢ଼ କରି ପାରିଲେ ତାଙ୍କୁ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଭାବେ ଜାଣିହେବ ।

ଅନୁଭବ ମୂଳ ଅଟଇ କେବଳ ହେଳ ବିବେକରେ ନିତି,
ନ ଜାଣିଣ ଭଣ୍ଡଜ୍ଞାନୀ କରି ଗଣ୍ଡ ବିକର୍ମରେ ମାତିଥାନ୍ତି ॥ (୫)

ପୁଣି, ଅମନ ମନ୍ଦିରେ ସେ ଯେ ନ ଲାଗଇ ମନ
ନ ଥିଲା ପରିଯେ ପୁରି ବିଶୁଅଛି ଶୂନ୍ୟ ॥
ଯାକୁ ଦୟା ହେବ ଅସାଧନରେ ଦେଖିବ,
ଅନୁମାନ ଅନୁଭବ ପଥରେ ବିଶିବ ॥ (୬)

ପୁଣି, ମହା ନିବେଦ ଅଟଇ ଏହୁ ଏ ପଥ,
ଅନ୍ତର୍ଗତେ ନାମ ଭଜ ହୁଅ ସଚେତ ॥ (୭)

କବି ଜୟକୃଷ୍ଣ ଏହି ଅନୁଭବ ମାର୍ଗକୁ ତାଙ୍କର କବିତ୍ୱ କୃତିର ମାଧୁରୀ ମିଶାଇ ଅତି ଚମତ୍କାର ଭାବେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଅଖଣ୍ଡିତ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଅନୁମାନ ଦ୍ୱାରରେ ଲୟ କରିବାକୁ ହେବ । ତାଙ୍କର ପ୍ରସାଦ ହେଉଛି ଅକଳ୍ପଣା ଭୋଗ । କେବଳ ଅନ୍ତର୍ଗତ ଭଜନ ଦ୍ୱାରା ତାଙ୍କୁ ଥୟ କରାଯାଇ ପାରିବ ।

ଅଖଣ୍ଡିତ ବ୍ରହ୍ମକୁ, ଅନୁମାନ ଦ୍ୱାରେ କରି ଲୟେ ।
ଅଲେଖ ଅଶ୍ରୁତ ଅମୂର୍ତ୍ତି ଅନାମ, ଅନାହତ ପୁରେ ସର୍ବଦା ବିଶ୍ରାମ,
ଅସାଧନା ସିଦ୍ଧି ଅପୂଜା ଅବିଧି ଅକଳ୍ପଣା ଭୋଗ ଦେଲେ ପାଏ ।

---

୫ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ଏକାଦଶ ବୋଲି ।
୬ । ବ୍ରହ୍ମ ନିରୂପଣ ଗୀତା : ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୭ । ଭଜନମାଳା (ପ୍ରଥମ ଶତକ) : ପୃ. ୨୪ ।

ଅଜର ଅମର ଅଟନ୍ତି ସେ ବ୍ରହ୍ମ,   ଅର୍ଥଭେଦ ବୁଝି ଅଣାକ୍ଷରୁ ଚହ୍ନ,
ଅଛି ଏକ ହୋଇ ଯୁଗଳ ନୁହଇ ଅନ୍ତର୍ଗତେ ଭଜ କରି ଥୟେ । (୮)

ଚିତ୍ତଭୂମି ହେଉଛି ପ୍ରଭିବୋଧର ଅଧିଷ୍ଠାନ-କ୍ଷେତ୍ର । ଚିତ୍ତଭୂମିର ଯୋଗ୍ୟତା ବା ଅଯୋଗ୍ୟତା ଉପରେ ବ୍ୟକ୍ତିର ଧର୍ମ-ଯୋଗ୍ୟତା ନିର୍ଭର କରେ । ମନ ହେଉଛି ସବୁ ଧର୍ମ, ସବୁ ଅନୁଷ୍ଠାନର ମୂଳ; ଗୂଢ଼ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଲୋକ-ପ୍ରବାଦ ମଧ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ସାରବାକ୍ୟ ସୁପରିଚିତ । ଉପନିଷଦରେ ଜୀବର ବନ୍ଧନ ବା ମୁକ୍ତିର କାରଣରୂପେ ଏହି ଚିତ୍ତକୁ ହିଁ ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି (୯) । ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ମନକୁ ମୂଳକରି ନାନା ସ୍ଥାନରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି (୧୦) ।

ତେଣୁ ଚିତ୍ତକୁ ଆପଣାର ଆୟତ୍ତାଧୀନ କରିବା ଯେକୌଣସି ଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଯାହାର ଚିତ୍ତ ସକଳ ପ୍ରକାର ବିକଳ୍ପବୃତ୍ତିରୁ ମୁକ୍ତ ହୋଇ ପାରିଛି, ଧର୍ମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବା ଲାଗି ସେ ଯଥାର୍ଥ ଅଧିକାରୀ ହୋଇ ପାରିଛି । ଏହି ଚିତ୍ତକୁ ଜାଣିଲେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଆପଣାର

---

୮ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ ୭୮

୯ । ମନ ଏବ ମନୁଷ୍ୟାଣାଂ କାରଣଂ ବନ୍ଧମୋକ୍ଷୟୋଃ ।
ବନ୍ଧାୟ ବିଷୟାସକ୍ତଂ ମୁକ୍ତ୍ୟୈ ନିର୍ବିଷୟଂ ସ୍ମୃତଂ ॥—ଅମୃତବିନ୍ଦୁ ଉପନିଷଦ । (୨)

୧୦ । ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥକାର ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତିଙ୍କର ଲିଖିତ 'ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି'ରେ ଏହି କଥା ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । 'ଚିତ୍ତ ହେଉଛି ସକଳପ୍ରକାର ଶୁଭ ଓ ଅଶୁଭର ମୂଳ । ଏହି ଚିତ୍ତହିଁ ବିନାଶର ମୂଳ କାରଣ ।'—
ଚିତ୍ତେନୈବ ତୁ ତତ୍ସର୍ବଂ କ୍ରିୟତେ ଯତ୍ ଶୁଭାଶୁଭମ୍ ।
ଚିତ୍ତେନୈବ ଭବେନ୍ନାଶ ଇତ୍ୟୁବାଚ ଜଗଦ୍‌ଗୁରୁଃ ॥୯/୯
[Two Vajrayana Works—Gaikoward's Oriental Series, Vol. XLIV]

ମହାଯାନ ପଣ୍ଡିତ ଶାନ୍ତିଦେବଙ୍କର ବୋଧିଚର୍ଯ୍ୟାବତାରରେ ଏହି ଚିତ୍ତପ୍ରକରଣ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ । ପ୍ରଜ୍ଞାକରମତି ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଯେଉଁ ପଞ୍ଜିକା [ବୋଧିଚର୍ଯ୍ୟାବତାର ପଞ୍ଜିକା: Edited by Poussin, Asiatic Society of Bengal, New Series No. 1031] ଲେଖିଛନ୍ତି, ସେଥିରେ ସେ ଚିତ୍ତକୁହିଁ ମୂଳ କରି ଧରିଛନ୍ତି 'ଚିତ୍ତହିଁ ଯାବତୀୟ ଭୟ ଓ ଅପ୍ରମିତ ଦୁଃଖର ମୂଳକାରଣ ।' ପ୍ରଜ୍ଞାକରମତିଙ୍କ ବିଷୟ ଅନୁସାରେ ସବୁଧର୍ମର ଆରମ୍ଭ ଏହି ଚିତ୍ତରୁ ।

ଅଧୀନ କରି ପାରିଲେ ସବୁ ଧର୍ମର ଜ୍ଞାନ ସିଦ୍ଧ ହୋଇଯାଏ । (ଚିତ୍ତେ ପରିଜ୍ଞାତେ ସର୍ବଧର୍ମାଃ ପରିଜ୍ଞାତା ଭବନ୍ତି) (୧୧) ।

ଚିତ୍ତକୁ ଆପଣା ବଶକୁ ଆଣିବାର ପ୍ରଥମ ଉପାୟ ରୂପେ ବୌଦ୍ଧ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଯେଉଁ ମାର୍ଗର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆ ଯାଇଛି, ତାହାର ନାମ ପରାବୃତ୍ତି । ପରାବୃତ୍ତିର ଆକ୍ଷରିକ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ପଛକୁ ଫେରିଆସିବା (ପରାବୃତ୍ୟ— ପଶ୍ଚାନ୍ମୁଖୀଭୂୟ:ଉଲ୍ଲିଖିତ ବୋଧିଚର୍ଯ୍ୟାବତାର—ପୃ ୧୧୫) । ନାନାପ୍ରକାର ବିକ୍ଷିପ୍ତ ଭାବନାଦ୍ୱାରା ଚିତ୍ତ ଆପଣାର ସ୍ୱାଭାବିକ ବୃତ୍ତି ହରାଇ ଆପଣାର ବଶରୁ ଖୁଲିଯାଇଥାଏ । ତେଣୁ ପ୍ରଥମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ହେଉଛି ଚିତ୍ତ-ପଟରୁ ସମସ୍ତ ବିକଳ୍ପକୁ ପୋଛି ନିର୍ମଳ କରିଦେବା । ବିକଳ୍ପ-ପଥରେ ଯେତେଦୂର ଯାଇ ଯାଇ ଚିତ୍ତର ଅସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରମାଦ ଘଟିଛି, ସେହି ପଥଟିକୁ ପୁଣି ଫେରି ଆସି-ବାକୁ ପଡ଼ିବ (୧୨) । ଏହି ଫେରି ଆସିବା ହେଉଛି ଇଂରାଜୀ repentance ଶବ୍ଦର ବ୍ୟୁତ୍ପତ୍ତିଗତ ସଂଜ୍ଞା । ଡାକ୍ତର ପ୍ରବୋଧଚନ୍ଦ୍ର ବାଗ୍‌ଚୀ ପରାବୃତ୍ତି ଶବ୍ଦର ତୁଳନାତ୍ମକ ବିଶଦ ଆଲୋଚନା କରି ଦେଖାଇଛନ୍ତି ଯେ

ଚିତ୍ତଦ୍ୱାରା ସଂସାର ଚାଳିତ ହୁଏ, ଚିତ୍ତଦ୍ୱାରା ଶୁଭାଶୁଭ ସକଳ କର୍ମ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହୁଏ—'ଚିତ୍ତପୂର୍ବଂଗମାଃ ସର୍ବଧର୍ମାଃ' । ପୁନଶ୍ଚ:—ଚିତ୍ତଂ ଭ୍ରମତେଽ-ଲାତବତ୍ । ଚିତ୍ତଂ ବିଭ୍ରମତେ ତରଙ୍ଗବତ୍ । ଚିତ୍ତଂ ଦହତେ ଦାବାଗ୍ନିବତ୍ । ଚିତ୍ତଂ ରୋହସ୍ୟତେ ମହାମ୍ବୁବଦ୍ଧତ ଚଃ (P. 99-100) ନାପ୍ୟଂ ଧର୍ମୋ ଦେଶସ୍ଥୋ ନ ପ୍ରଦେଶସ୍ଥୋଽନ୍ୟତ୍ର ସ୍ୱଚିତ୍ତାଧୀନୋ ଧର୍ମଃ । ଚିତ୍ତାଧୀନୋ ଧର୍ମୋ ଧର୍ମାଧୀନା ବୋଧିରିତି (P. 105) ।—ଧର୍ମ ଦେଶସ୍ଥ ବା ପ୍ରଦେଶସ୍ଥ ନୁହେଁ, ଧର୍ମ ଆପଣା ଚିତ୍ତର ଅଧୀନ । ଧର୍ମ ଚିତ୍ତର ଅଧୀନ, ପୁଣି ବୋଧି ହେଉଛି ଧର୍ମର ଅଧୀନ ।

୧୧ । ବୋଧିଚର୍ଯ୍ୟାବତାରରେ ଅଛି-ଚିତ୍ତରକ୍ଷାବ୍ରତଂ ମୁକ୍ତ୍ୱା ବହୁଭିଃ କିଂ ମମ ବ୍ରତୈଃ (୫ । ୧୮) । ପ୍ରଜ୍ଞାକରମତିଙ୍କ ବ୍ୟାଖ୍ୟାରେ: ସ୍ୱଚିତ୍ତମେବ ପରିସ୍ୟନ୍ଦୟିତବ୍ୟଂ ଧର୍ମମେଘୈଃ । ସ୍ୱଚିତ୍ତମେବ ପରିଶୋଧୟିତବ୍ୟଂ ଆବରଣୀୟଧର୍ମେଭ୍ୟଃ । ସ୍ୱଚିତ୍ତମେବ ଦୃଢ଼ୀକର୍ତ୍ତବ୍ୟଂ ବୀର୍ଯ୍ୟେଣେତ୍ୟାଦି ॥ (ଉଲ୍ଲିଖିତ ବୋଧିଚର୍ଯ୍ୟା-ବତାର; P. 104)

୧୨ । କୁତ୍ର ମେ ବର୍ତ୍ତତ ଇତି ପ୍ରତ୍ୟବେକ୍ଷ୍ୟଂ ତଥା ମନଃ
ସମାଧାନଧୁରଂ ନୈବ କ୍ଷଣମପ୍ୟୁତ୍ସୃଜେତ୍ ଯଥା ॥
—ବୋଧିଚର୍ଯ୍ୟାବତାର (୫ । ୪୧)

କୌଣସି ଉଚ୍ଚତର ଓ ଶୁଦ୍ଧତର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିର ସ୍ୱଭାବ-ବଦଳ (transformation for a higher purpose) କରାଇବା ହେଉଛି ପରାବୃତ୍ତି (୧୩)। ଶ୍ରୀ ଆନନ୍ଦ କୁମାରସ୍ୱାମୀ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱଭାବ-ବଦଳ ଓ ପୁନରୁଦ୍ଭବ (Transformation and Regeneration) ଅର୍ଥରେ 'ପରାବୃତ୍ତି' ଶବ୍ଦଟିର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରିଛନ୍ତି (୧୪)।

ପରାବୃତ୍ତିର ପ୍ରଧାନ ଉପାୟ ହେଉଛି ଯୋଗ। ସଂସାରର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମରେ ଯୋଗମାର୍ଗର କିଞ୍ଚିତ ପରାମର୍ଶ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ। ସମସ୍ତ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିକୁ ନିଶ୍ଚଳ କରି ସକଳ ପ୍ରକାର ବିକଳ୍ପକୁ ଦୂରୀଭୂତ କରିବାକୁ ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଯୋଗ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି (୧୫)। ସବୁ ଧର୍ମ ପ୍ରସ୍ଥାନର ଏହି ପ୍ରଥମ ସୋପାନକୁ ସ୍ୱୀକାର କରେ, ତେଣୁ ସବୁ ଧର୍ମରେ ଯୋଗମାର୍ଗର ସ୍ୱାଭାବିକ ସୂଚନା ରହିଆସିଅଛି।

ଶିବସଂହିତାରେ ଚତୁର୍ବିଧ ଯୋଗ ଓ ଚତୁର୍ବିଧ ସାଧକର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି। ମନ୍ତ୍ରଯୋଗ-ମୃଦୁସାଧକ, ହଠଯୋଗ-ମଧ୍ୟସାଧକ, ଲୟଯୋଗ ଅଧିମାତ୍ରସାଧକ ଓ ରାଜଯୋଗ-ଅଧିମାତ୍ରତମ ସାଧକ। ଲୟଯୋଗ ହେଉଛି ଚିତ୍ତଲୟ। ଗମନ, ଉପବେଶନ, ଶୟନ, ଭୋଜନ ସକଳ ସମୟରେ ନିଷ୍କଳ ଈଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଧ୍ୟାନକରିବା ହେଉଛି ଲୟଯୋଗ (୧୬)। ମନ ହେଉଛି ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗଣଙ୍କର ପ୍ରଭୁ, ପବନ ହେଉଛି ମନର ପ୍ରଭୁ, ଲୟ ହେଉଛି ପବନର ପ୍ରଭୁ ଓ ଲୟାଶ୍ରୟ (ପରମେଶ୍ୱର) ହେଉଛନ୍ତି ଲୟର

୧୩। Notes on the word 'paravrtti' in 'Studies in the Tantras' By Dr. P. C. Bagchi, P. 88

୧୪। ତଦ୍ରୈବ : P. 92

୧୫। ନିର୍ବିକଳ୍ପସମାଧିର୍ଯ୍ୟା ବୃତ୍ତିନୈଶ୍ଚଲ୍ୟ ଲକ୍ଷଣା।
ତମେବ ଯୋଗ ଇତ୍ୟାହୁ ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରାର୍ଥକୋବିଦାଃ॥
—ସର୍ବବେଦାନ୍ତ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସାରସଂଗ୍ରହ : ୮୮୬॥
ଶାଣ୍ଡିଲ୍ୟ ଉପନିଷଦରେ (୧।୭।୨୪) ମଧ୍ୟ ଯୋଗକୁ ଚିତ୍ତନାଶର ପ୍ରଥମ କ୍ରମ ରୂପେ ସ୍ୱୀକାର କରଯାଇଛି।

୧୬। ଲୟଯୋଗଶ୍ଚିତ୍ତଲୟଃ କୋଟିଶଃ ପରିକୀର୍ତ୍ତିତଃ।
ଗଚ୍ଛନ୍ ତିଷ୍ଠନ୍ ସ୍ୱପନ୍ ଭୁଞ୍ଜନ୍ ଧ୍ୟାୟେନ୍ନିଷ୍କଳମୀଶ୍ୱରମ୍॥
—ଯୋଗତତ୍ତ୍ୱ ଉପନିଷଦ୍।୨୩।

ପ୍ରଭୁ (୧୭) । ଲୟ ହେଉଛି ସମସ୍ତ ଶରୀର-ସାଧନର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସୋପାନ, ଲୟର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସୋପାନ ଅତିକ୍ରମ କରି ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କୁ ଲାଭ କରାଯାଇ ପାରିବ, ଉପରଲିଖିତ ଉପନିଷଦ୍-ବାକ୍ୟରୁ ଏହି ବ୍ୟଞ୍ଜନାର ସୂଚନା ମିଳୁଛି । ଲୟର ଅନ୍ୟ ଏକ ନାମ ଅହରହ ଧ୍ୟାନ, ତେଣୁ ଅନେକ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଲୟଯୋଗକୁ ଧ୍ୟାନଯୋଗ ନାମରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ଉପନିଷଦର ପରାମର୍ଶ ହେଉଛି, ବହୁଯୋଜନ-ବିସ୍ତୃତ ଶୈଳ ପରି ପାପ ମଧ୍ୟ ଧ୍ୟାନଯୋଗଦ୍ୱାରା ଭେଦ୍ୟ (ଭିଦ୍ୟତେ) ହୋଇପାରିବ (୧୮) । ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ର ଅନୁସାରେ ମନଦ୍ୱାରା ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପକୁ ଜାଣିବା ହେଉଛି ଧ୍ୟାନ (ଧ୍ୟାନଂ ଆତ୍ମସ୍ୱରୂପସ୍ୟ ବେଦନଂ ମନସା) (୧୯) ।

ଧ୍ୟାନଯୋଗର ବ୍ୟାଖ୍ୟା କରାଯାଇ ଘେରଣ୍ଡ ସଂହିତା ଏହାର ତ୍ରିବିଧ ପ୍ରକାର ଦର୍ଶାଇଛନ୍ତି । ସ୍ଥୂଳ ଧ୍ୟାନ ହେଉଛି ମୂର୍ତ୍ତିମୟ ଧ୍ୟାନ, ଜ୍ୟୋତିଧ୍ୟାନ ହେଉଛି ତେଜୋମୟ ଧ୍ୟାନ, ଏବଂ ସୂକ୍ଷ୍ମ ହେଉଛି ବିନ୍ଦୁମୟ ବ୍ରହ୍ମର ଧ୍ୟାନ । ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥାନୁସାରେ ତେଜୋଧ୍ୟାନ ସ୍ଥୂଳଧ୍ୟାନଠାରୁ ଶତଗୁଣ ଓ ବିନ୍ଦୁଧ୍ୟାନ ତେଜୋଧ୍ୟାନଠାରୁ ଶତଗୁଣ ଅଧିକ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ (୨୦) । ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖା-ସାହିତ୍ୟରେ ଯୋଗସାଧନାର ଏହିପରି କ୍ରମମାନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ବାରବର୍ଷବ୍ୟାପୀ ଏକ ଯୋଗଚର୍ଯ୍ୟା-କ୍ରମରେ ବାରପ୍ରକାର ଯୋଗର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଏହି କ୍ରମ ମଧ୍ୟରେ ଧ୍ୟାନଯୋଗର ତ୍ରିବିଧ ପ୍ରକାରର ଅସ୍ପଷ୍ଟ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ ।

---

୧୭ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟାଣାଂ ମନୋ ନାଥୋ ମନୋନାଥସ୍ତୁ ମାରୁତଃ ।
ମରୁତସ୍ୟ ଲୟୋ ନାଥସ୍ତନ୍ନାଥଂ ଲୟମାଶ୍ରୟ ॥ —ବରାହ ଉପନିଷଦ୍ ।
(୨।୮୦)

୧୮ । ଯଦି ଶୈଳସମଂ ପାପଂ ବିସ୍ତୀର୍ଣ୍ଣଂ ବହୁଯୋଜନଂ ।
ଭିଦ୍ୟତେ ଧ୍ୟାନଯୋଗେନ ନାନ୍ୟୋ ଭେଦଃ କଦାଚନ ॥
—ଧ୍ୟାନବିନ୍ଦୁ ଉପନିଷଦ୍ । ୧ ।

୧୯ । ଯୋଗଯାଜ୍ଞବଲ୍କ୍ୟ—୯/୭: [Trivindrum Sanskrit Series Vol. 134.

୨୦ । ଘେରଣ୍ଡ ସଂହିତା: ୬/୧ ଏବଂ ୬/୨୧, (Sacred Books of the Hindus series.

ମହିମା-ଧର୍ମର ଧ୍ୟାନ ଅରୂପ ଧ୍ୟାନ, ମହିମାଧର୍ମର ଯୋଗ ଆତ୍ମ-ଯୋଗ । ଯୋଗମାର୍ଗର ବିଶାଳ ଐତିହ୍ୟ ଅନେକଦିନରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ରହି ଆସିଥିଲା । ମହିମା-ଧର୍ମ ହଠଯୋଗ-ପ୍ରଣାଳୀକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରେ ନାହିଁ । ପ୍ରସଙ୍ଗତଃ ଏତିକି ଏଠାରେ କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ଏହି ପନ୍ଥାର କେତେକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ବାୟୁସାଧନା ଓ ଶମଦମ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ଯୋଗାଙ୍ଗ ବିଷୟରେ ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ପ୍ରଣୟନ କରିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଧ୍ୟାନଯୋଗକୁ ଏହି ଧର୍ମ ସବୁ ଯୋଗର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ଲୟ ଦ୍ୱାରା ଏକତତ୍ତ୍ୱୀ-ଭୂତ ହୋଇ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରେ ଆପଣାକୁ ସମର୍ପଣ କରିଦେଇ ପାରିଲେ ନିମ୍ନତର ସ୍ତରର ସାଧନାଚର୍ଯ୍ୟା ଆଉ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ ନାହିଁ । ହୁଏତ ଏପରି ହୋଇପାରେ ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନେକ କାଳରୁ ଚଳିଆସିଥିବା କାୟସାଧନା-ମାର୍ଗରେ ନାନା ଭ୍ରଷ୍ଟାଚାର ଲକ୍ଷଣମାନ ପ୍ରକାଶ ପାଇଥିଲା; ଯୋଗର ଚରମ ସାଧ୍ୟ ବିଷୟରେ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇପଡ଼ି ଶରୀର-କୌଶଳ ଦେଖାଇବାରେ ହୁଏତ ସେକାଳର ଯୋଗମାର୍ଗ ବିଶେଷ ଉତ୍ସାହ ଦେଖାଉଥିଲା, ହୁଏତ ତାହାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରୂପେ ମହିମାଧର୍ମ ଧ୍ୟାନଯୋଗକୁ ଏକମାତ୍ର ଅବଲମ୍ବନ କରି ରଖିଲା । ଅଧାବାଷ୍ଟର ସମସ୍ତ ଚର୍ଯ୍ୟାଚରଣକୁ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଦେଇ ସେ ବ୍ରହ୍ମଲାଭର ଉଚ୍ଚତମ ସୋପାନରୂପେ ଧ୍ୟାନକୁ ଗ୍ରହଣ କଲା । ମହିମାଧର୍ମର ଧ୍ୟାନ ସ୍ଥୂଳ, ତେଜ ବା ବିନ୍ଦୁ ଧ୍ୟାନର ଅତିରିକ୍ତ । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ଲୟଯୋଗ-ପ୍ରକରଣରେ ନାଦାନୁସନ୍ଧାନକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ (ମାନ୍ୟତମ) ଲୟ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କ ମତରେ ଏହା ତତ୍ତ୍ୱପଦର ସାଧନ ଅଟେ । କେବଳ ତାହାର ପ୍ରସାଦରୁ ପବନଦ୍ୱାରା ସାଧକର ମନ ବିଷ୍ଣୁପଦରେ ବିଲୀନ ହୋଇ ଯାଇପାରେ (୨୧) । ମହିମା-ଧର୍ମର ଲୟ ବା ଧ୍ୟାନ ନାଦାନୁସନ୍ଧାନକୁ ମଧ୍ୟ ଅତିକ୍ରମ କରି ଯାଇଛି । ଏହା ଅରୂପ ଧ୍ୟାନ । ଶୟନ, ଉପବେଶନ ପ୍ରଭୃତି ଦିନଚର୍ଯ୍ୟାର ସକଳ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଭିତରେ ଅହରହ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ମନୋଗତ ଅରୂପ ଧ୍ୟାନ କରିବାକୁ ହେବ, ଏହାହିଁ ମହିମାଧର୍ମର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ । ଯୋଗଶାସ୍ତ୍ରରୁ ସୂଚନାମାନ ଗ୍ରହଣକରି ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗୁପ୍ତଯୋଗ, ଜ୍ୟୋତି-ଯୋଗ ଓ ଅବାଡ଼ଯୋଗ ପ୍ରଭୃତି ନାନାବିଧ ଯୋଗାଭ୍ୟାସର ପରାମର୍ଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ଅଭ୍ୟାସ ଲାଗି ମହିମାଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ନାନାପ୍ରକାର ପ୍ରୟୋଗ-

---

୨୧ । 'ଭବତ୍ପ୍ରସାଦାତ୍ ପବନେନ ସାକଂ ବିଲୀୟତେ ବିଷ୍ଣୁପଦେ ମନୋ ମେ ॥ —ଯୋଗତାରାବଳୀ : ୨—୪

ବିଧାନରହିଛି, କିନ୍ତୁ ସେ ସବୁ ପଞ୍ଚସଖା ବର୍ଣ୍ଣିତ ମାର୍ଗଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ସେହି-ସବୁ ବିଧାନମାନଙ୍କରେ ମହିମା-ମାର୍ଗର ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରକୃତି ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଉଠୁଛି । ମହିମାପନ୍ଥୀର ଦୈନିକ ଚର୍ଯ୍ୟା-କ୍ରମରେ ଥିବା ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଶରଣରେ ଶୂନ୍ୟ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ସଂବଦ୍ଧ କରି ରଖିଥିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଛି । ଏହି ଶୂନ୍ୟଦୃଷ୍ଟି ବିଷୟରେ ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବାଙ୍କର ମତ ହେଉଛି, "ଅନ୍ୟଆଡ଼େ ଦୃଷ୍ଟି ଦେଲେ ବ୍ରହ୍ମବସ୍ତୁର ଭାବନା ବିଚଳିତ ହୋଇଯାଏ । ଶୂନ୍ୟରେ ଦୃଷ୍ଟି ରଖିଲେ ବ୍ରହ୍ମବିଷୟକ ଭାବନା ଜାଗରିତ ହୁଏ । ଏହି କାରଣରୁ ଯୋଗ-ଶାସ୍ତ୍ରରେ ନାସାଗ୍ରସ୍ଥିତ ଆକାଶରେ ଦୃଷ୍ଟି ସ୍ଥାପନ କରିବାର ବିଧି ଅଛି" (୨୨) । ଶୂନ୍ୟ ବା ଆକାଶ ବ୍ୟାପ୍ତିସୂଚକ । ତେଣୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ସର୍ବବ୍ୟାପିତ୍ୱ ସୂଚାଇ ଦେବାଲାଗି ଅନେକ ସାଧନା-ଶାସ୍ତ୍ର ଆକାଶର ବ୍ୟଞ୍ଜନାଟିକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । 'ଆତ୍ମବୋଧ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ (୩୫, ୩୯ ଇତ୍ୟାଦି) ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ସାଧକ ନିଜକୁ ସତତ ଆକାଶବତ୍ ମନନ କରିବାକୁ ପରାମର୍ଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ରରେ ତଥାଗତଙ୍କର ଧର୍ମ-କାୟକୁ (ତଥାଗତଗର୍ଭ : ତୁଳନୀୟ, ଶ୍ରୁତିର ହିରଣ୍ୟଗର୍ଭ) ଆକାଶର ଉପମା ଦିଆଯାଇଛି (୨୩) । ଆକାଶର ବ୍ୟାପ୍ତି ବିଷୟରେ ସତତ ମନନ କଲେ ବା ଦୃଷ୍ଟି ସମ୍ମୁଖରେ ବିକଳ୍ପରହିତ ବ୍ୟାପ୍ତିର ନିୟତ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କଲେ ବ୍ରହ୍ମାନୁଭବର ସୂଚନା ସ୍ୱତଃ ଲବ୍ଧ କରାଯାଇଥାଏ ବୋଲି ସାଧକମାନଙ୍କର ମତ ।

ଜୈନମତରେ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାର ଯୋଗର ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଯାଇଛି । ତାହା ହେଉଛି :—ସ୍ଥାନ, ଊର୍ଣ୍ଣ ବା ବର୍ଣ୍ଣ (ମନ୍ତ୍ରୋଚ୍ଚାରଣ), ଅର୍ଥ, ଆଲମ୍ବନ (ରୂପୀ ଓ ଅରୂପୀ ଦ୍ୱିବିଧ) ଓ ଅନାଲମ୍ବନ । ମହିମାଧର୍ମର ଅରୂପ-ଧ୍ୟାନ ସହିତ ଜୈନ-ଯୋଗମାର୍ଗରେ ଥିବା ଅନାଲମ୍ବନର ତୁଳନା କରାଯାଇ-ପାରେ ।

ମହିମାଧର୍ମର ଧ୍ୟାନ-ପ୍ରକରଣ ଆଲୋଚନା କଲାବେଳେ ଜାପାନୀ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଜେନ୍ Zen) ଶାଖାଟିର କଥା ସ୍ୱତଃ ମନେ ପଡ଼ିଯାଏ । ଜେନ୍ ଶବ୍ଦ ଚୈନିକ ଶାନ୍ (shan) ଓ ପାଲି ଝାନ (Jhana) ଶବ୍ଦରୁ

୨୨ । ମହିମାଧର୍ମ ପ୍ରତିପାଦକ : ଦ୍ୱିତୀୟ ଉଲ୍ଲାସ ।

୨୩ । Aswaghosha's Discourse on the Awakening of Faith eto. (Translated by D. T. Suzuki) : P. 107

ନିଷ୍ପନ୍ନ । ଧ୍ୟାନ ହେଉଛି ଏହାର ସଂସ୍କୃତ ପ୍ରତିରୂପ । କଥିତ ଅଛି ଯେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ୫୨୦ ଅବ୍ଦରେ ଭାରତୀୟ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅଷ୍ଟାବିଂଶ ସଂଘସ୍ଥବିର (Patriarch) ଚୀନଦେଶକୁ ଯାଇ ଏହି ଜେନ୍ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ସେଠାରୁ ତାହା ୨୫୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ପ୍ରଥମେ ଜାପାନରେ ପ୍ରଚଳିତ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଦ୍ୱାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷପାଦରେ ଜେନ୍ ଧର୍ମ ଜାପାନରେ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହେଲା (୨୪) । ଏହି ଶାଖା ବୌଦ୍ଧ-ଧର୍ମର କୌଣସି ସୂତ୍ର, ଶାସ୍ତ୍ର, ଆଚାର ବା ଅଭିଧର୍ମ ମାନେ ନାହିଁ । କେବଳ ଧ୍ୟାନଦ୍ୱାରା ଅନ୍ତର ମଧ୍ୟରେ ଧର୍ମର ଉଦୟ କରିବାକୁ ଏହା ଏକମାତ୍ର ଧର୍ମ ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରେ (୨୫) । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅତିପରିଚିତ ବୁଦ୍ଧ-କଳ୍ପନାକୁ ଜେନ୍ ଆଦୌ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦିଏ ନାହିଁ । କେତେକ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ମତ ଯେ ଚୀନର ଲଓ ଜୁ (Lao Tzu) ପ୍ରଚାରିତ ଟାଓ (Tao) ଧର୍ମ ଏହି ଜେନ୍‌ମାର୍ଗକୁ ପ୍ରଭାବିତ କରିଛି । ପୁଣି କେତେକ ଏହାର ଉପଦେଶଗୁଡ଼ିକ ସହିତ ଉପନିଷଦ-ବାକ୍ୟର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଥିବାର ସୂଚନା ମଧ୍ୟ ଦିଅନ୍ତି (୨୬) । ଶ୍ରୀ ସୁଜୁକିଙ୍କର ଭାଷାରେ, "ଜେନ୍ ଧର୍ମର ଧ୍ୟାନ ହେଉଛି ଆତ୍ମ-ପରୀକ୍ଷଣ, ଚିତ୍ତର ସ୍ଥିରତା ଆଣିବା ଲାଗି ଏହା ଏକ ବିଶେଷ ଶୃଙ୍ଖଳା-ମାର୍ଗ । ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନ୍ତର ମଧ୍ୟରେ ଏପରି ଏକ ଦିବ୍ୟ ଶକ୍ତି ରହିଛି ଯାହା ଜୀବ ଓ ପରମ ମଧ୍ୟରେ ସେତୁର କାର୍ଯ୍ୟ ସାଧନ କରେ, ଏହା ଜେନ୍‌ମାର୍ଗର ବିଶ୍ୱାସ । କେବଳ ଧ୍ୟାନର ମାଧ୍ୟମ ଦେଇ ସାଧକ ସମାଧି-ଅବସ୍ଥାରେ ଉପନୀତ ହୋଇପାରେ (୨୭) ।"

ଚିତ୍ତହିଁ ସଂସାର (୨୮) । ତେଣୁ ସଂସାରର କ୍ଲେଶ ଓ ବନ୍ଧନରୁ ମୁକ୍ତ ହେବାକୁ ହେଲେ ଏହି ଚିତ୍ତକୁ ବିକଳ୍ପବିମୁକ୍ତ କରିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

---

୨୪ । Japaneese Buddhism: Sir Charles Eliot; P. 283
୨୫ । The Creed of half Japan : Arthur Lloyd P. 164
୨୬ । Japaneese Budhism. Sir Charles Eliot P. 396
୨୭ । The Zen Sect of Buddhism By D. T. Suzuki; P. 8 Proceedings of the Journal of the Bâli Text Society, 1906-7

୨୮ । ଅନଲ୍ପ ସଙ୍କଳ୍ପତମୋଽଭିଭୂତଂ ପ୍ରଭଞ୍ଜନୋନ୍ମତ୍ତତଡ଼ିଚ୍ଚଲଂ ବା ରାଗାଦିଦୁର୍ବାରମଳାବଲିପ୍ତଂ ଚିତ୍ତଂ ହି ସଂସାରମୁବାଚ ବଜ୍ରୀ ॥—
ପ୍ରଜ୍ଞୋପାୟବିନିଶ୍ଚୟ ସିଦ୍ଧିଃ ୪ । ୨୨
[Gaikoward's Oriental Series, Vol. XLIV]

ସ୍ୱାଭାବିକ ଚିତ୍ତ ମଳଶୂନ୍ୟ; ପାରମାର୍ଥିକ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଲେ ଚିତ୍ତ ବିଶୁଦ୍ଧ ପରମ ସତ୍ତ୍ୱର ତଦଂଶମାତ୍ର । ମନୁଷ୍ୟ ନାନାପ୍ରକାର ବିକ୍ଷେପଦ୍ୱାରା ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଓ ଆପଣାମଧ୍ୟରେ ନାନାବିଧ ମେଘ ବା ଆବରଣର ସୃଷ୍ଟି କରି ଆପେ ବ୍ୟବଧାନ ସୃଷ୍ଟି କରି ପକାଏ । ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ର 'ସଦ୍‌ଧ୍ୱାଭୂସୂତ୍ର'ରେ ଚେତନା (Consciousness) କୁ 'ଆଦିଶୁଦ୍ଧ' ଓ 'ପ୍ରଭାସ୍ୱର ଏକଚିତ୍ତ' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ବିକ୍ଷିପ୍ତ ଚିତ୍ତକୁ ପୁଣି ବିଶୁଦ୍ଧ ଓ ପ୍ରଭାସ୍ୱର କରିବାକୁ ହେଲେ ଏହାର ବିକ୍ଷେପଗୁଡ଼ିକୁ ଦୂର କରିବାକୁ ହେବ । 'ବିବେକମାର୍ତ୍ତଣ୍ଡ' ଅନୁସାରେ ସୁଖ ବା ଦୁଃଖ ସମସ୍ତ ମନର କଳ୍ପନା-ମାତ୍ର । ଚିତ୍ତକୁ ନିର୍ବିକଳ୍ପ କରିପାରିଲେ ସୁଖଦୁଃଖର ବନ୍ଧନ ଆଉ ଗ୍ରାସ କରି ପାରିବନାହିଁ (୨୯) । ୟୁରୋପୀୟ ତତ୍ତ୍ୱଦ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ମଧ୍ୟ ଚିତ୍ତକୁ ନିର୍ବିକଳ୍ପ କରିବା ବିଷୟରେ ଅନେକ ଚର୍ଚ୍ଚା କରିଛନ୍ତି । ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ସମସ୍ତ ଇଉରୋପୀୟ ତତ୍ତ୍ୱ-ଦୃଷ୍ଟି-ସାଧନା (Mysticism) ର ଆଦିଗୁରୁ ସ୍ୱରୂପ (Plotinus) ଙ୍କର ଭାଷାରେ, "ଶରୀରର ସକଳ ବୃତ୍ତି ଓ ଆକାଙ୍‌କ୍ଷାର ଉପଶମ କରିବାକୁ ହେବ । ଆତ୍ମା କେବଳ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ ସ୍ଥିରତାର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରିବ" (୩୦) । ଚିତ୍ତକୁ ବିଶୁଦ୍ଧ କରିବାହିଁ ସାଧନା-ମାର୍ଗର ସଫଳତାଲାଗି ସବୁଠାରୁ ପ୍ରଧାନ କଥା । ସାଧକ ଏକ୍‌ହାର୍ଟ (Eckhart) ସେହି କଥାକୁ ଅନ୍ୟଭାବରେ କହିଛନ୍ତି, "ଭଗବାନ ଆପଣାକୁ ମୋ' ପାଖରେ ଦାନ କରି ଦିଅନ୍ତୁ, ଏକଥା ମୁଁ କେବେହେଲେ ତାଙ୍କୁ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିବି ନାହିଁ । କେବଳ ମୋର ହୃଦୟକୁ ସେ ନିର୍ମଳ ପରିଶୁଦ୍ଧ କରି ରଖନ୍ତୁ, ଏତିକି ମୋର ପ୍ରାର୍ଥନା । କାରଣ ହୃଦୟ ବିଶୁଦ୍ଧ ହୋଇ ପାରିଲେ ଭଗବାନ୍ ଅବଶ୍ୟ ମୋତେ ଧରାଦେବେ ଓ ମୋ ଭିତରକୁ ନିଃସୃତ ହୋଇ ପଡ଼ିବେ" (୩୧) ।

---

୨୯ । ସୁଖଂ ବାପ୍ୟଥବା ଦୁଃଖଂ ମନସୈବ ପ୍ରକଳ୍ପିତଂ ।
ନିର୍ବିକଳ୍ପେ ଗତେ ଚିତ୍ତେ ନ ବନ୍ଧଃ ସୁଖଦୁଃଖୟୋଃ ॥—
ବିବେକମାର୍ତ୍ତଣ୍ଡ, ୩ । ୩
[ଅନନ୍ତଶୟନ ସଂସ୍କୃତ ଗ୍ରନ୍ଥାବଳୀ; ନ ୧୧୯]

୩୦ । Quoted in Christianily as mystical Fact Rudolf Steiner. P. 223

୩୧ । Quoted in 'The Meaning of God in Human Experience' : W. E. Hocking : P. 391

ବାହ୍ୟ-ସଂସାରରୂପୀ ସକଳ ପ୍ରକାର ଚିତ୍ତବିକଳ୍ପ (ଆଳସ୍ୟ-ଅଜ୍ଞାନ) ଦୂରୀଭୂତ ହୋଇ ଯାଇଲେ ମନୁଷ୍ୟ 'ତଥତା' (Suchness) ର ଆସ୍ୱାଦ ପାଏ ଓ ଆପଣା ହୃଦୟଭିତରେ ପରିଶୁଦ୍ଧ ଅମୃତସତ୍ତ୍ୱର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅନୁଭବ କରିପାରେ । ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ମନର ପଞ୍ଚବିଧ ଅବସ୍ଥାର ଉଲ୍ଲେଖ କରି ସାଧନାର ପ୍ରଥମ ଆବଶ୍ୟକତା ରୂପେ କୁମନକୁ ଅମନ କରିଦେବାର ପରାମର୍ଶ ଦେଇଛନ୍ତି । ମହିମା ଧର୍ମର ପରଂବ୍ରହ୍ମ-ସାଧନାରେ ଏହି ଅମନର ସୂଚନା ରହିଛି । କବି ଜୟକୃଷ୍ଣ ଅମନ ଓ ଅକଳ୍ପଣା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର କରିଅଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର (ପରଂବ୍ରହ୍ମ) ଆଦିଅନ୍ତ ନପାଇ ଥକିତ ହୋଇ ରହିବାକୁ ହୁଏ, କେବଳ ଅମନପୁରରେ ତାଙ୍କର ଭେଟ ପଡ଼ୁଛି, ଏହାହିଁ ଜୟକୃଷ୍ଣଙ୍କର ପ୍ରଧାନ କଥା (୩୨) ।

ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ତାଙ୍କର ଯୋଗ-ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅମନସ୍କ ମୁଦ୍ରାର ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ନିଖିଳ ଇନ୍ଦ୍ରିୟକୁ ନିବୃତ୍ତ କରି ଯେତେବେଳେ ସାଧକ ପରମାତ୍ମଯୋଗରେ ପ୍ରବୃତ୍ତ ହୁଏ, ସେହି ଅବସ୍ଥାକୁ ସମ୍ବିନ୍ମୟୀ ସହଜ ଅମନସ୍କ ଅବସ୍ଥା କୁହାଯାଏ (୩୩) । ଯୋଗ-ଉପନିଷଦରେ ଯୋଗର ଦ୍ୱିବିଧତ୍ୱ ପ୍ରୋକ୍ତ ହୋଇଛି, ପ୍ରଥମଟି ତାରକ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟଟି ଅମନସ୍କ (୩୪) । ଅମନସ୍କ-ପୂଜାବିଧି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଶାସ୍ତ୍ରକାର କହନ୍ତି, 'ଏହାର ଧ୍ୟାନ ନିଶ୍ଚିନ୍ତ, ଏହାର ଆବାହନ ସର୍ବକର୍ମ-ନିରାକରଣ, ଆସନ ନିଶ୍ଚୟଜ୍ଞାନ, ପାଦ୍ୟ ଉନ୍ମନୀଭାବ, ଅର୍ଘ୍ୟ ସଦା-ଅମନସ୍କ,...ଗନ୍ଧ ସର୍ବତ୍ର ଭାବନା, ପୁଷ୍ପ ଚିଦାପ୍ତି, ଧୂପ ଚିଦଗ୍ନି ଓ ଦୀପ ଚିଦାଦିତ୍ୟସ୍ୱରୂପ । ନିଶ୍ଚଳତ୍ୱ ହେଉଛି ଏହାର ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ, ସୋଽହଂଭାବ ନମସ୍କାର, ମୌନ ହେଉଛି ଏହାର ସ୍ତୁତି, ବିସର୍ଜନ ହେଉଛି ସର୍ବ ସନ୍ତୋଷ' (୩୫) । ଅମନସ୍କସିଦ୍ଧ

---

୩୨ । ଆଦିଅନ୍ତ ନ ପାଇ ଥକିତ ହୋଇ ରହି
ଅମନ ମନ୍ଦରେ ସେ ତ ବାନ୍ଧିଛି ଭେଟ ॥ ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ, ପୃ. ୮୭

୩୩ । ନିବର୍ତ୍ତୟନ୍ତୀଂ ନିଖିଳେନ୍ଦ୍ରିୟାଣି ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟନ୍ତୀଂ ପରମାତ୍ମଯୋଗଂ
ସମ୍ବିନ୍ମୟୀଂ ତାଂ ସହଜାମନସ୍କାଂ କଦା ଗମିଷ୍ୟାମି ଗତାନ୍ୟଭାବଃ ॥
—ଯୋଗତାରାବଳୀ । ୨୨ ।

୩୪ । ମଣ୍ଡଳବ୍ରାହ୍ମଣୋପନିଷଦ୍ : ୧/୩/୧

୩୫ । ମଣ୍ଡଳବ୍ରାହ୍ମଣୋପନିଷଦ୍ : ୨/୨/୫

ଯୋଗୀ ପରମହଂସ ଓ ଅବଧୂତର ଅବସ୍ଥା ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଲାଭ କରି ସକଳ ଜଗତ ପବିତ୍ର ହୁଏ, ତାହାଙ୍କର ସେବାଦ୍ୱାରା ଅଜ୍ଞ ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରେ, ତାଙ୍କର ଏକଶତ ଏକ ପୁରୁଷ ପରିତ୍ରାଣ ପାଆନ୍ତି, ତାଙ୍କର ପିତା, ମାତା, ସ୍ତ୍ରୀ, ପୁତ୍ର ସମସ୍ତେ ମୋକ୍ଷ ଲାଭ କରନ୍ତି (୩୬) ।

ସକାରାର୍ଥରେ ଏହି ଅମନ ବା ଅମନସ୍କ ଅବସ୍ଥା ହେଉଛି ସ୍ଥିରତା । ଜୈନ ଧର୍ମର ଯୋଗମାର୍ଗ ଯୋଗର ଚାରିଟି ଅବସ୍ଥା (ଇଚ୍ଛା, ପ୍ରବୃତ୍ତି, ସ୍ଥିରତା ଓ ସିଦ୍ଧି) ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥିରତାକୁ ତୃତୀୟ ସ୍ଥାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧମାର୍ଗରେ ଏହି ଚିତ୍ତ-ସ୍ଥିରତା ଶମଥ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହୋଇଅଛି । ଶମଥର ସାଧନ ହେଉଛି ବିପଶ୍ୟନା । ବାହ୍ୟଚେଷ୍ଟାରୁ ନିବୃତ୍ତି କରି ଚିତ୍ତକୁ ନିଶ୍ଚଳ କରିଦେବାର ଅବସ୍ଥା ବିପଶ୍ୟନା । ଲୋକ-ବିଷୟ ବା ସଂସାରପ୍ରତି ନିରପେକ୍ଷ ମନୋବୃତ୍ତି ରଖିବାହିଁ ଶମଥ । କେବଳ ଆସକ୍ତି ବର୍ଜନ କରି ପାରିଲେ ଏଇ ଶମଥ ସମ୍ଭବ ହୋଇ ପାରିବ (୩୭) ।

ଧ୍ୟାନର ବିକଶିତ ସ୍ତର ସମାଧି । ସ୍ୱୟଂ ମହିମାଗୋସାଇଁ କପିଳାସ ପର୍ବତର ଟେକାପଥର ଉପରେ ଆତ୍ମଯୋଗ ସମାଧିରେ ବାରବର୍ଷ ଅତିବାହିତ କରିଥିଲେ । ଏହାହିଁ ମହିମାପନ୍ଥାରେ ଆଚରିତ ସମାଧି-ମାର୍ଗ । ଏହି ସମ୍ପର୍କରେ ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥବାବାଙ୍କର ଉକ୍ତି ହେଉଛି ଯେ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଧ୍ୟାନରେ ଜୀବାତ୍ମା ନିରତ ଅବିଚଳିତ ରହିଲେ ଧ୍ୟାନଯୋଗ ହୁଏ । ଏଥିରେ ଆପଣାର ଜୀବାଂଶକୁ ଅତିକ୍ରମ

---

୩୬ । ମଣ୍ଡଳବ୍ରାହ୍ମଣୋପନିଷଦ : ୫/୯

୩୭ । ଶମଥେନ ବିପଶ୍ୟନାସୁଯୁକ୍ତଃ, କୁରୁତେ କ୍ଲେଶବିନାଶମିତ୍ୟବେତ୍ୟ ।
ଶମଥଃ ପ୍ରଥମଂଗବେଷଣୀୟଂ, ସ ଚ ଲୋକେ ନିରପେକ୍ଷତ୍ୱାଭିରତ୍ୟା ।
ବୋଧିଚର୍ଯ୍ୟାବତାର, ୮/୪ ।

ବ୍ୟାଖ୍ୟା:—ଶମଥଃ ଚିତ୍ତୈକାଗ୍ରତାଲକ୍ଷଣଃ ସମାଧି ।
ବିପଶ୍ୟନା ଯଥା ଭୂତତତ୍ତ୍ୱ ପରିଜ୍ଞାନ ସ୍ୱଭାବା ପ୍ରଜ୍ଞା ।

ବିପଶ୍ୟନାର ସଂଜ୍ଞା:—ସମାହିତୋ ହି ଯଥାଭୂତଂ ପ୍ରଜାନାତୀତ୍ୟବଦନ୍ମୁନିଃ ।
ଶମାଚ ନ ବଳେଚିତ୍ତଂ ବାହ୍ୟଚେଷ୍ଟାନିବର୍ତ୍ତନାଦ୍ଧିତ ॥
ସ ଚ ଶମଥଃ । ଲୋକେ ଲୋକବିଷୟେ ନିରପେକ୍ଷତ୍ୱାଭିରତ୍ୟା ।
ଅଭିରତିଂ ପରିହରିତଃ ଏବ ଉତ୍ପଦ୍ୟତେ ନାନ୍ୟଥା ॥
ବୋଧିଚର୍ଯ୍ୟାବତାର ପଞ୍ଜିକା (ଉଲ୍ଲିଖିତ), ପୃ. ୨୮୭

କରି ସ୍ୱଚୈତନ୍ୟସ୍ୱାତ୍ମା-ସ୍ୱରୂପରେ ସମାଧିସ୍ଥ ହୋଇ ରହିବାକୁ ପଡ଼େ । ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ପୁଣି କହନ୍ତି ଯେ 'ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସମସ୍ତ ସମାଧି ଶ୍ରୁତ୍ୟାଦିରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି । କିନ୍ତୁ କେବଳ ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଅଦ୍ଭୁତ ଭାବେ ଆତ୍ମଯୋଗ-ସମାଧି ଅବଲମ୍ବନ କରିଥିଲେ ।' ହୁଏତ ଠିକ୍ ସମାନ ଅଭିଧାରି ସମାଧି ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇନାହିଁ, ତଥାପି ସାଧନା-ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ସମାନ-ପ୍ରକୃତିକ ଯୋଗ-ନିର୍ଦ୍ଦେଶମାନ ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିବା ଆତ୍ମଧ୍ୟାନର ସଂଜ୍ଞା ଅନେକ ପରିମାଣରେ ଆତ୍ମଯୋଗ-ସମାଧିର ସମବାଚକ (୩୮) ।

ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ ହେବା ଯୋଗର ଲକ୍ଷ୍ୟ । 'ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି'ରେ ଇନ୍ଦ୍ରଭୂତି ଲେଖିଛନ୍ତି, କେବଳ ପ୍ରତିବିମ୍ବ ବା ନିଷକ୍ରାଦିରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିଲେ ନୁହେଁ, ବୋଧିଚିତ୍ତଙ୍କ ସହିତ ମହାଯୋଗକୁ ହିଁ ଯଥାର୍ଥ ଯୋଗ କୁହାଯାଏ' (୩୯) । ଉପନିଷଦର କଥାନୁସାରେ ବ୍ରହ୍ମବିଦ୍ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ହୋଇଯାଏ । ଭୀମଭୋଇ ମଧ୍ୟ ସେହି ବ୍ରହ୍ମ ହେବାର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି:

> ସିନ୍ଧୁ ପରିପ୍ରେ ବ୍ରହ୍ମ ଯେହି, ତଦନ୍ତେ କହିତ ନୁହଇ ।
> ଯେ ବ୍ରହ୍ମେ ବ୍ରହ୍ମ ହୋଇପାରେ, ତାଙ୍କ ମହିମା ସେ ଉଚାରେ,
> ନୋହିଲେ ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ କଣା, କେ ଅବା କରୁଛି କଳଣା ॥ (୪୦)

ହିଁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଶତାବ୍ଦୀର ଇହୁଦୀଦେଶୀୟ ତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନୀ ଫିଲୋ (Philo) ପରମ ପୁରୁଷ ସହିତ ଏକୀଭୂତ ହୋଇଯିବାକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଜ୍ଞାନ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଯାହାର ଭଗବାନ-ଦର୍ଶନର ଆକାଂକ୍ଷା ହେବ, ତାକୁ ଭଗବାନ ହିଁ ହେବାକୁ ପଡ଼ିବ (୪୧) ।

---

୩୮ । ବ୍ରହ୍ମୈବାସ୍ମୀତି ସଦ୍‌ବୃତ୍ତ୍ୟା ନିରାଲମ୍ବତୟା ସ୍ଥିତିଃ ।
ଧ୍ୟାନଶବ୍ଦେନ ବିଖ୍ୟାତା ପରମାନନ୍ଦଦାୟିନୀ ॥ —ଅପରୋକ୍ଷାନୁଭୂତି । ୧୨୩ ।

୩୯ । ନ ଯୋଗଃ ପ୍ରତିବିମ୍ବେଷୁ ନିଷ୍କ୍ରାଦିଷୁ ଜାୟତେ ।
ବୋଧିଚିତ୍ତମହାଯୋଗାତ୍ ଯୋଗିନସ୍ତେନ ଦେବତା ॥
୧୫ । ୪୨ (G. O. S. Vol XLIV)

୪୦ । ଶ୍ରୁତିନିଷେଧ ଗୀତା : ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ।

୪୧ । History of Philosophy: Windelband; P. 227

ସମତା ହେଉଛି ପରଂବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରଧାନ ଲକ୍ଷଣ । ସାଧାରଣ ବିକଳ୍ପଜଡ଼ିତ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆମେ ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱକୁ ବିଖଣ୍ଡିତ କରି ଦେଖୁଥାଉ । ଯୋଗସାଧନାଦ୍ୱାରା ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ମିଳିତ ହୋଇପାରିଲେ ଏହି ଶ୍ରେଣୀର ସକଳ ମୋହାବରଣ କଟିଯାଏ । ସାଧକର ଦୃଷ୍ଟି ବିଶ୍ୱତୋମୁଖ (ଦାର୍ଶନିକ ସ୍ପିନୋଜାଙ୍କର Sub Specie Aeternitatis) ହୋଇଯାଏ । ଜାଗତିକ ଦୃଷ୍ଟିର ସକଳ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ କଟିଯାଏ । ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିର ସମସ୍ତ ଆପେକ୍ଷିକତା ଦୂରୀଭୂତ ହୋଇ ସମତାଜ୍ଞାନର ଉଦ୍ରେକ ହୁଏ । ପାପ ପୁଣ୍ୟ, ଶୁଭ ଅଶୁଭ ପ୍ରଭୃତି ଯାବତୀୟ ଲୌକିକ ଭାବନାକୁ 'ଜ୍ଞାନସିଦ୍ଧି'ରେ ଆପେକ୍ଷିକ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି (୪/୩୪, ୧୦/୧୦) । କେବଳ ଚିତ୍ତର ସମତାକୁ ଜ୍ଞାନପ୍ରାପ୍ତିର ମାନଦଣ୍ଡ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି (୪୨) । ଏହି ବିକଳ୍ପ-ବିହୀନ ଅବିଖଣ୍ଡିତ ସମତା-ଜ୍ଞାନର ଅନ୍ୟ ନାମ ନିର୍ବାଣ, ଏହାହିଁ ନୈଷ୍କର୍ମ୍ୟ । ସକଳ ଅହଂବୃତ୍ତିର ଆରୋପ-ବିଲୋପକୁ ଅଶ୍ୱଘୋଷ ନିର୍ବାଣ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି; ମୁକ୍ତ ଚିତ୍ତହିଁ ନିର୍ବାଣର ଅବସ୍ଥା । ନିର୍ବାଣପ୍ରାପ୍ତି ଦ୍ୱାରା 'ତଥତା' (suchness) ର ମର୍ମ ପ୍ରବେଶ କରିବାର ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟି ଲାଭ କରାଯାଇ ପାରେ, ନିର୍ବାଣର ଦୃଷ୍ଟି ସମସ୍ତ ସତ୍ତାର ଏକମୂଳତ୍ୱ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ କରେ । ଏହି ନିର୍ବାଣ ଅବସ୍ଥାକୁ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ସ୍ୱାଭାବିକ କର୍ମ ବା ସ୍ୱୟଂକର୍ମର ଅବସ୍ଥା ବୋଲି କୁହା ଯାଇଛି । ଲାଓ ଜୁ (Lao Tzu) ମଧ୍ୟ ମୁକ୍ତ ଅବସ୍ଥାର ଏହି ନୈଷ୍କର୍ମ୍ୟ (Wa Wei, Non-Assertion) ର କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି (୪୩) । ଆତ୍ମୋପମ୍ୟ ଦ୍ୱାରା ଯେ ସର୍ବତ୍ର ସମତା-ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖେ, ଗୀତାର ଭାଷାରେ ସେହି ପରମ ଯୋଗୀ (୪୪) । ଆପଣା ସହିତ ଅପରର ସମକଳ୍ପନା କରିବା ହେଉଛି ଆତ୍ମୋପମ୍ୟ (ଭୁଜମାୟୁ : ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପରାତ୍ମପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ପରାତ୍ମସମତା) । ତନ୍ତ୍ର ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସାଧନାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଏହି ସମତା ଅର୍ଜନ କରିବା । ସିଦ୍ଧ ପୁରୁଷ ଯୋଗୀ ନୁହେଁ, ଭୋଗୀ

୪୨ । ଯଦି ଚିତ୍ତଂ ସମଂ ଯସ୍ୟ ଜ୍ଞାନଂ ତସ୍ୟୋଦୟଂ ଭବେତ୍ ।
ଅନ୍ୟଥା ନହି ତତ୍ପ୍ରାପ୍ତିଃ କଳ୍ପକୋଟିଶତୈରପି । ୨୦।୪ ।

୪୩ । Awakening of Faith etc; P. 94

୪୪ । 'ଆତ୍ମୋପମ୍ୟେନ ସର୍ବତ୍ର ସମଂ ପଶ୍ୟତି ଯୋଽର୍ଜୁନ'—ଗୀତା: ୬।୩୨

ନୁହେଁ, କାଙ୍‌କ୍ଷୀ ନୁହେଁ, ବୀର, ଧୀର ବା ସାଧକେନ୍ଦ୍ର କିଛି ନୁହେଁ । ଧରଣୀରେ ସେ ସଦାନନ୍ଦପୂର୍ଣ୍ଣ, ବିବେକୀ, ସେ ଦ୍ୱିତୀୟ ମହେଶ (୪୫) ।

ବ୍ରହ୍ମକୁ ଚିହ୍ନିଲେ ଚିହ୍ନିବା ଲୋକର ଅନ୍ତରରେ ସମଭାବ ଜାତ ହୁଏ, ଏହାହିଁ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ମତ ।

କେ ପାରେ ଏ କର୍ମମାନ   ଛତିଶ ପଟେ ଭାଜନ
ସମ କରିବାକୁ ଅଛି ଶକ୍ତି କାର ।
ବ୍ରହ୍ମ ଯେବେ ଚିହ୍ନିଥାଇ   କିଞ୍ଚିତ ମାତେ ହୁଅଇ
ଆଜ୍ଞା ଯେବେ ଶ୍ରୀମୁଖରୁ ପଡ଼ିଥାଇ ତାଙ୍କର ହେ ॥ (୪୬)

ବୌଦ୍ଧ ଯୋଗମାର୍ଗ ଚତୁର୍ବିଧ ବ୍ରହ୍ମବିହାର ରୂପେ ମେତ୍ତ (ମୈତ୍ରୀ), କରୁଣା, ମୁଦିତା (ଅନ୍ୟର ଆନନ୍ଦରେ ସହାନୁଭୂତି) ଓ ଉପେକ୍ଷା (ମହାନୁଭବକତା)ର ସ୍ୱୀକାର କରି ଅଛନ୍ତି (୪୭) । ସମଭାବ ଅର୍ଜନ କରିବାର ବାସ୍ତବ ଅଭ୍ୟାସ ରୂପେ ମହିମା-ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଏତାଦୃଶ ସାଧନମାନ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ବିଶୁଦ୍ଧ ପଞ୍ଚଭୂତକୁ ସମତାଭାବାପନ୍ନତାର ପ୍ରତୀକ ବୋଲି ଧରି ଭୀମଭୋଇ ସେହି ପଞ୍ଚଭୂତର ସମାନ ହେବାର ଯୋଗ୍ୟତା ଅର୍ଜନ କରିବାକୁ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଦେଇଛନ୍ତି ।

ପୃଥ୍ୱୀର ପରାୟେ ଦେହ ଯେ ସହି ପାରୁଛି,
ମାୟାମୋହ ଜିଣି କିଛି ବିନ ସେ ରହୁଛି ।
ଧୀର ସମୀର ହୋଇକୁ ନ କରିବୁ ଚେଷ୍ଟା,
କ୍ରୋଧ ରାଗ ତମ କଲେ ଜ୍ଞାନ ହୁଏ ନଷ୍ଟ ।
ମେଦିନୀ ପରାୟେ ଯେବେ କରିପାରୁ ସମ,
ଅଙ୍ଗରେ ଖେଳିବ ତୋର ଅନାମିକା ବ୍ରହ୍ମ ।

---

୪୫ । ନ ଯୋଗୀ ନ ଭୋଗୀ ନ କାମୀ ନ କାଙ୍‌କ୍ଷୀ ନ ବୀରୋ ନ ଧୀରୋ ନ ସାଧକେନ୍ଦ୍ରଃ ।
ସଦାନନ୍ଦପୂର୍ଣ୍ଣୋ । ଧରଣ୍ୟାଂ ବିବେକୀ ଶିରଜ୍ଞାତଧୂର୍ତ୍ତୋ ଦ୍ୱିତୀୟୋ ମହେଶଃ ॥ ୨୧।୧୬୪—୫ ।
[କୌଳାବଳୀନିର୍ଣ୍ଣୟ: Tantric Text, Vol, XIV, Edited by Avalon]

୪୬ । ଭଜନମାଳା (ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ) : ପୃ. ୩୮

୪୭ । ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ: The Yogavachra's Manual: Edited by T.W. & Rhys Davids (Pali Texts Society: London,1896)

ଜଳ ପ୍ରାଏ ମନ ଯେବେ ହେବ ଅକାରଣ,
ତେବେ ଲଭିବୁ ବ୍ରହ୍ମକୁ କହୁଅଛୁ ଜାଣ । (୪୮)

ମେଦିନୀ, ଜଳ, ଚନ୍ଦ୍ର, ସୂର୍ଯ୍ୟ, ପବନ, ଅନଳ ପ୍ରଭୃତି ବିଶ୍ୱପ୍ରକୃତିର ଯାବତୀୟ ପ୍ରକାଶ କେବଳ ବିଶ୍ୱର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବିଧାନ ଏବଂ ସମତାର ପ୍ରତୀକ । ସେହି ସମତା ଅର୍ଜନ କଲେ ସାଧକ ବ୍ରହ୍ମପୁରର ଅଧିକାର ଲାଭ କରିପାରିବ । ସକଳ ପ୍ରକାର ଚିତ୍ତବିକୃତି ଓ ଆପେକ୍ଷିକତା କାଟି ସମତାର ଉପଲବ୍ଧି ଦିଗରେ ଅଗ୍ରସର ହେବାର ମାର୍ଗକୁ ଭୀମଭୋଇ ଆହୁରି ବିଶଦଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ବିସ୍ମର ଆସ୍ମର କଲେ ନ ପାଇଟି ବ୍ରହ୍ମ,
ବ୍ରହ୍ମଭେଦ କଥା ଯେତେ ସବୁ ଏ ଅଧର୍ମ ।

× × ×

ଦେଖିବା ଶୁଣିବା ଯେତେ କହିବା ବୋଲିବା,
ପ୍ରକୃତି ବିକାର ସବୁ ମନରୁ ଭୁଲିବା ।
ପଢ଼ିବା ଶୁଣିବା ଅର୍ଥ ସମ୍ବାଦ ଏ ସବୁ,
ବେଦର ବୋଲଣା ତହିଁ ନ ଥାଏଟି ପ୍ରଭୁ ।

× × ×

ବଡ଼ ପ୍ରଭୁ ଆଶ୍ରାକର ହେବୁ ଏବେ ସିଦ୍ଧି,
ଏବେ ନିରାକାର ଭୁ ବିସ୍ମର ବଡ଼ ବୁଦ୍ଧି ।

× × ×

ଯେଡ଼େ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଭଜିବୁ କର ତେଡ଼େ ବୁଦ୍ଧି,
ନ୍ୟାସ୍ତକୁ ବିସ୍ମରଥିବୁ ଯେସନେ ବାରିଧି । (୪୯)

'ବଡ଼ ପ୍ରଭୁ'ର ଆଶ୍ରା କରିବା ହେଉଛି ସବୁଠାରୁ 'ବଡ଼ ବୁଦ୍ଧି' । ପ୍ରଭୁଙ୍କ ପରି ଆପଣା ବୁଦ୍ଧିକୁ ମଧ୍ୟ ଅନୁରୂପ ବଡ଼ କରିବାକୁ ହେବ । ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ କୌଣସି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ବା ଆପେକ୍ଷିକତା ନାହିଁ । ଠିକ୍ ସେହିପରି ଆପଣା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ସକଳ ପ୍ରକାର ଆପେକ୍ଷିକତା ଦୂର କରି ଦେବାକୁ ପଡ଼ିବ । ସବୁ ଯୋଗ, ସବୁ ଧ୍ୟାନ କେବଳ ସମତା-ଦୃଷ୍ଟିର ସାଧନ ମାତ୍ର ।

—o—

୪୮ । ବ୍ରହ୍ମନିରୂପଣ ଗୀତା : ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୪୯ । ବ୍ରହ୍ମନିରୂପଣ ଗୀତା : ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ ।

(ଙ) ମହିମାଧର୍ମରେ ଅତିଲୌକିକ ପ୍ରସଙ୍ଗ ।

ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ମହିମା ଧର୍ମର ଯେଉଁ ଇତିହାସ-ଗ୍ରନ୍ଥ ପ୍ରଣୟନ କରିଛନ୍ତି, ସେଥିରେ ଅନେକ ଅଲୌକିକ ଘଟଣାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି । କପିଳାସ ପାହାଡ଼ ଉପରେ ଯୋଗସାଧନା କରିବା-ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ତାଙ୍କର ଅନ୍ତିମ ସମାଧି ହେବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମହିମାଗୋସାଇଁ ଆପଣାର ଅତିମାନୁଷୀ କ୍ରିୟାମାନ ଦେଖାଇ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବିସ୍ମିତ କରିଛନ୍ତି । ଏପରିକି ତାଙ୍କର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ସଦ୍ଗୁଣ ଅନ୍ୟ କେତେକ ଶିଷ୍ୟ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଅତିସ୍ୱାଭାବିକ ତଥତାର ନିଦର୍ଶନମାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଇତିହାସ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଏହିସବୁ ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଏପରି ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି ଯେ ସେସବୁ ପଢ଼ିଲା-ବେଳେ ସାଧାରଣ ପାଠକ ବିରକ୍ତ ହୋଇ ସମସ୍ତ ଧର୍ମଟିକୁ ଅବିଶ୍ୱାସ କରିବାର ଆଶଙ୍କା ପ୍ରବଳ ରହିଛି ।

ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଓ ଗୋବିନ୍ଦବାବା ଯେତେପ୍ରକାର ଅଦ୍ଭୁତ ସାଧନ ଦେଖାଇ ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ସ୍ତମ୍ଭିତ କରିଛନ୍ତି, ତା'ର ଏକ ଲମ୍ବା ତାଲିକା ଦେଲେ ପାଠକ ତାକୁ ପଢ଼ିଲାବେଳେ ନିଶ୍ଚୟ କ୍ଳାନ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିବ । ତଥାପି ପ୍ରଧାନ କେତୋଟିର ଆଲୋଚନା ନ କଲେ ମହିମାଧର୍ମର ଏହି ପ୍ରକରଣଟି ଉପରେ ଯଥେଷ୍ଟ ଆଲୋକପାତ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ ଓ ଆମର ଧର୍ମ ସମୀକ୍ଷା ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ରହିଯିବ ।

ଥରେ ଆଶ୍ରମ ନିର୍ମାଣ ଲାଗି କାଠ ଦରକାର ହେଲା । ଭକ୍ତମାନେ ବଡ଼ ବଡ଼ କାଠ ଗଡ଼ ପର୍ବତ ଉପରକୁ ଉଠାଇ ପାରିଲେ ନାହିଁ । ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଆଦେଶରେ ଯୋଡ଼କରି ସବୁ କାଠକୁ ଶିଆଳି ଲଟାରେ ବାନ୍ଧି ଦିଆଗଲା, ତାପରେ ଅଣ୍ଟାରେ ସେହି ଲଟା ବାନ୍ଧି ଗୋସାଇଁ କାଠ-ଗୁଡ଼ିକୁ ଉପରକୁ ଟାଣିଲେ । ଜୀଅନ୍ତା ଜୀବଙ୍କ ପରି ଗଡ଼ଗୁଡ଼ାକ ଉପରକୁ ଉଠିଗଲା । (ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ : ପୃ. ୩୯)

ଥରେ ଗୋବିନ୍ଦବାବା ବୌଦର ବଲାଙ୍ଗିରା ଗ୍ରାମରୁ ମହାନଦୀ ଆର ପାରିକୁ ଯାଇଥିଲେ । ଫେରିବା ବେଳକୁ ଦେଖିଲେ ଯେ ବନ୍ୟା-ଜଳରେ ନଦୀ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି । କୌଣସି ନୌକା ବା ନାବିକକୁ ଦେଖି ନପାରି ସେ ମହିମାଗୋସାଇଁଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରି ବାଳକରୂପ ଧାରଣ କଲେ ଏବଂ ପାଣିଉପରେ ପାଦ ପକାଇ ଚାଲି ଆସିଲେ (ପୃ. ୫୦) । ଆଉଥରେ ମହିମାଗୋସ୍ୱାମୀ ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଅଞ୍ଚଳର କୌଣସି ଗ୍ରାମରେ ଅବ-

ସ୍ଥାନ କରୁଥିବା ସମୟରେ ଦୁଇଜଣ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓ ଦୁଇଜଣ ଭକ୍ତ ତାଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିବାକୁ ଆସୁଥିଲେ । ବାଟରେ ନଦୀ ପାରିହେବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ଡଙ୍ଗାର କୌଣସି ଆଶା ନ ଦେଖି ସେମାନେ ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ସ୍ମରଣ କରି ମୁଖରେ ନାମ ଉଚ୍ଚାରଣ ପୂର୍ବକ ନଦୀଜଳରେ ପ୍ରବେଶ କଲେ । ନଦୀର ବନ୍ୟାଜଳ ସେମାନଙ୍କୁ କେବଳ ଆଣ୍ଠୁ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହେଲା ଓ ସେମାନେ ସୁଖରେ ନଦୀ ପାରହୋଇ ଆସିଲେ (ପୃ. ୧୯୧) । ଆଉଥରେ ମହିମା-ଗୋସାଇଁ ଭକ୍ତଙ୍କୁ ଗହଣରେ ଧରି ସ୍ଥାନାନ୍ତରକୁ ଯାଉଥିବା ସମୟରେ ନଦୀ ପାରିହେବାକୁ ପଡ଼ିଲା । ଗୋସାଇଁ ନଦୀଗର୍ଭରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ମାତ୍ରକେ ସ୍ରୋତ ବନ୍ଦ ହୋଇ ଜଳ ଠିଆ ହୋଇ ରହିଲା । ସମସ୍ତେ ନିର୍ବିଘ୍ନରେ ନଦୀ ପାର ହୋଇଯିବା ପରେ ପୁଣି ପୂର୍ବବତ୍ ସ୍ରୋତ ବହିଲା (ପୃ.୧୯୮) ।

ଥରେ ବୌଦର କୌଣସି ଗ୍ରାମରେ ଗୋଟିଏ ଶବର ଦାହଲାଗି କାଠଗାଡ଼ି ବୋଝାଇ ହୋଇ ଯାଉଥିଲା । ଗୋବିନ୍ଦବାବା ସେଥିରୁ ସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଧୁନିଲାଗି କିଛି କାଠ ମାଗିଲେ । ଲୋକେ ନାରାଜ ହୋଇ କହିଲେ ଯେ ମଡ଼ାପୋଡ଼ା ଲାଗି ଯାଉଥିବା କାଠ କାହାରିକୁ ଦିଆଯାଏ ନାହିଁ । ଗୋବିନ୍ଦବାବା କହିଲେ ଯେ ଯେଉଁ ଲୋକ ସକାଶେ କାଠ ବୁହା-ହୋଇ ଯାଉଛି, ସେ ପ୍ରକୃତରେ ମରିନାହିଁ । ଲୋକମାନେ ଗ୍ରାମକୁ ଫେରିଯାଇ ଶବକୁ ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖିଲେ । ଗୋବିନ୍ଦବାବା ହସି ହସି ଅଲେଖ ବ୍ରହ୍ମନାମ ସ୍ମରଣ ପୂର୍ବକ ଉଚ୍ଚସ୍ୱରରେ 'ମହିମା ଅଲେଖ' ଉଚ୍ଚାରଣ କଲେ ଓ ମୃତବ୍ୟକ୍ତିର ମସ୍ତକରେ ତିନିଥର ହାତ ଲଗାଇ 'ଉଠ' 'ଉଠ' ବୋଲି ଆଜ୍ଞାଦେଲେ । ମୃତବ୍ୟକ୍ତି ନିଦରୁ ଉଠିଲା ପରି ଉଠି ବାବାଙ୍କ ଚରଣତଳେ ସାଷ୍ଟାଙ୍ଗ ପ୍ରଣିପାତ କଲା । ଏପରି ଅଦ୍ଭୁତ ଐଶ୍ୱରିକ ପ୍ରଭାବର ପରିଚୟ ପାଇ ସମସ୍ତେ ଚମତ୍କୃତ ହୋଇ ବାବାଙ୍କର ଶରଣ ନେଲେ (ପୃ.୫୩-୪) । ଆଉଥରେ ଏହିପରି ଭାବରେ ମଲାଗୋରୁ, ମଲାକୁକୁର ଓ ମଲା ମୂଷା ପୁଣି ଜୀବନ ପାଇଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ରହିଛି (ପୃ. ୮୭, ପୃ. ୧୦୧ ଓ ପୃ. ୧୦୨) । ନିଜେ ମହିମାସ୍ୱାମୀ ମଧ୍ୟ ଥରେ ଗୋଟିଏ ମୃତ ବାଳକକୁ ବଞ୍ଚାଇଦେବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଇତିହାସ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଅଛି (ପୃ. ୯୫, ପୁଣି ପୃ. ୧୨୮ ।

ଭୂମିରୁ କିଛି ବ୍ୟବଧାନରେ ରହି ଶୂନ୍ୟରେ ଠିଆହେବା ମହିମାଧର୍ମର କାହାଣୀରେ ଆଉ ଗୋଟିଏ ଅତିମାନୁଷିକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ।

ଦାରୁଠେଙ୍ଗ ଗ୍ରାମରେ ଧୂନଘର ସ୍ଥାପନ ହେବା ସମୟରେ ମହିମାସ୍ୱାମୀ ଭୂମିରୁ ବାରଆଙ୍ଗୁଳ ଉଚ୍ଚ ଠିଆହୋଇ ଜଣେ ଭକ୍ତଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ ଦେଇ-ଥିଲେ (ପୃ, ୮୪) । ଆଉଥରେ ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ସଙ୍ଗରେ ନେଇ ଯାଉଥିଲା ସମୟରେ ମହିମାସ୍ୱାମୀ ଭୂମିରୁ ବାରଆଙ୍ଗୁଳ ଉଚ୍ଚ ଗମନ କରିଥିଲେ (ପୃ, ୧୭୨) । ଥରେ ଜଣେ ବ୍ୟକ୍ତି ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ଶକ୍ତି ସ୍ୱଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖି ପରୀକ୍ଷା ନେବ ବୋଲି ଆସିଥିଲା । ଭୂମିଉଚ୍ଚ ଶୂନ୍ୟରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ସ୍ୱାମୀ ତାକୁ ଦର୍ଶନ ଦେଲେ । ତାଙ୍କର ଶରୀରରୁ ଅଗ୍ନିବତ୍ ତେଜ ପ୍ରକାଶିତ ହେଉଥିଲା । ଏହିପରି ଭୟାନକ ମୂର୍ତ୍ତି ଦେଖି ସେହି ଲୋକଟି କମ୍ପିକମ୍ପି ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଚରଣତଳେ ପଡ଼ିରହିଲା (ପୃ. ୧୮୪) ।

ମହିମାଗୋସାଇଁ ପରିବ୍ରାଜକ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଭାବେ ଦେଶଭ୍ରମଣ କରିବା ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଲୋକମାନଙ୍କର ରୋଗ ଆରୋଗ୍ୟ କରିଦେଉଥିଲେ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ଏହାର ଦୁଇଟି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଅଛି । ଥରେ କୌଣସି ଗ୍ରାମରେ ପ୍ରବଳ ବସୂନ୍ତିକା ଲାଗିଥିଲା । ସେହି ଗ୍ରାମର ଲୋକମାନେ ସେମାନଙ୍କର ବିପଦ ଦୂରୀକୃତ କରିବା ଲାଗି ମହିମାଗୋସାଇଁଙ୍କର ଶରଣ ନେଲେ । ସ୍ୱାମୀ ସେମାନଙ୍କ ଗ୍ରାମକୁ ଫେରିଯିବାକୁ ଆଦେଶ ଦେଇ କହିଲେ ଯେ ପରଦିନକୁ ଗ୍ରାମର ସମସ୍ତ ରୋଗୀ ଆରୋଗ୍ୟଲାଭ କରିଥିବେ । ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଆଜ୍ଞାରେ ଗ୍ରାମରୁ ପ୍ରକୃତରେ ବସୂନ୍ତିକା ରୋଗ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇଗଲା । ଥରେ ଗୋଟିଏ କୁଷ୍ଠ ରୋଗୀକୁ ମଧ୍ୟ ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କ ପାଖକୁ ଆଣାଯାଇ ତାକୁ ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ଚରଣତଳେ ସାଷ୍ଟାଙ୍ଗ ମୁଦ୍ରାରେ ପକାଇ ଦିଆଗଲା । ସ୍ୱାମୀ ସେହି ରୋଗୀର ମସ୍ତକରେ ତିନିବାର ହାତ ବୁଲାଇ 'ଉଠ୍ ଯା' ବୋଲି ଆଜ୍ଞା ଦେଲେ । ରୋଗୀ ତତ୍‌କ୍ଷଣାତ୍ ଭୂମିରେ ମୂର୍ଚ୍ଛିତ ହୋଇପଡ଼ିଲା ଓ ତାର ଏକୋଇଶ ଦିନ ପରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆରୋଗ୍ୟ ଲାଭ କଲା (ପୃ. ୮୭) । ଆଉଥରେ କୌଣସି ଗ୍ରାମରେ ପ୍ରବଳ ବସୂନ୍ତିକା ବ୍ୟାପି ରହିଥିବା ସମୟରେ ଗ୍ରାମବାସୀମାନେ ମହିମାସ୍ୱାମୀଙ୍କର ଶରଣ ନେଲେ । ସ୍ୱାମୀ ସେମାନଙ୍କୁ ଗ୍ରାମକୁ ଫେରିଯିବାକୁ ଆଦେଶ କରି କେତେକ ଚକଡ଼ାର ହୁକୁମ ଦେଲେ । ତାହା ଫଳରେ ଗ୍ରାମବାସୀ ରୋଗମୁକ୍ତ ହେଲେ ଓ ଶରଣାଗତ ଭକ୍ତମାନେ ସେଠାରେ ମହାସମାରୋହରେ ବାଳଲୀଳା କରାଇଲେ (ପୃ. ୧୨୩) ।

ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଆକାଶମାର୍ଗରେ ଉଡ଼ିଯାଇ ଅନ୍ଧ ଖେମଦେଇଙ୍କୁ ଚକ୍ଷୁଦାନ କରିଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କ ଚିତ୍ତରେ ଜଗତର ଦିବ୍ୟପ୍ରତିଭା ଉଦୟ କରାଇଥିଲେ । ଅନ୍ଧର ଦୃଷ୍ଟିଶକ୍ତି ଫେରାଇ ଦେଇଥିବାର ଆଉ ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ମଧ୍ୟ ଇତିହାସରେ (ପୃ ୧୦୦) ଅଛି । ଏହିପରି କେତୋଟି ପ୍ରଧାନ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବ୍ୟତୀତ ଆହୁରି ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସନ୍ନିବିଷ୍ଟ ହୋଇ ରହିଛି । ଗୋବିନ୍ଦବାବା ଅଲୌକିକ ଭାବରେ ବୌଦ୍ଧ ରାଜଦୁର୍ଗରେ ପ୍ରବେଶ କରିଥିଲେ (ପୃ ୪୪) । ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଆଜ୍ଞାରେ କ୍ଷଣକ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଳୟପ୍ରାପ୍ତ ବନ୍ୟାଜଳ ଅପସରି ଯାଇଥିଲା (ପୃ ୫୬); ତାଙ୍କର ଆଦେଶରେ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅରଣ୍ୟରୁ ବଣହାତୀମାନେ ଅନ୍ୟ ଅରଣ୍ୟକୁ ଚାଲିଯାଇଥିଲେ (ପୃ ୬୩) । ତାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାରେ ଥରେ ଜଳବୃଷ୍ଟି କରାଇ ସେ ଜନକଲ୍ୟାଣ ସାଧନ କରିଥିଲେ (ପୃ ୧୨୪), ଅପୁତ୍ରିକଙ୍କୁ ପୁତ୍ରଦାନ କରିଥିଲେ (ପୃ ୧୨୯)।

ନାନା ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଆପଣାର ରୂପ ଓ ସ୍ୱଭାବ-ସମ୍ବନ୍ଧୀ ନାନାବିଧ ନୈପୁଣ୍ୟ ଦେଖାଇ ମହିମାଗୋସାଇଁ ବାର ବାର ଲୋକ-ସାଧାରଣଙ୍କୁ ବିସ୍ମୟାଭୂତ କରିଛନ୍ତି ଓ ଆପଣାର ପ୍ରଚାରିତ ଧର୍ମର ମହିମା ପ୍ରଜ୍ଞାପିତ କରିଛନ୍ତି । ଅତିଦୃଷ୍ଟି [Clairvoyance] ଅର୍ଥାତ୍ ଏକ ସ୍ଥାନରେ ଥାଇ ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନର ଘଟଣାମାନ ଦେଖିପାରିବା, ପରକାୟାରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା, ଆପଣା ରୂପ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିବା, ବନ୍ଧ୍ୟା ଗାଈଠାରୁ ଦୁଗ୍ଧ ଦୋହନ କରିବା, ମଞ୍ଜିପୋତି ଗଛ କରାଇ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଫଳ ଫଳାଇବା, ଜ୍ୟୋତିର୍ମୟ ରୂପଧାରଣ କରିବା, ଜଳମୟ ବିରାଟ ଆକାର ଧରିବା, ଅସଂଖ୍ୟରୂପ ହୋଇ ସବୁଭକ୍ତଙ୍କର ଚିତ୍ତ ରଞ୍ଜନ କରିବା, ଜନୈକ ଶିଷ୍ୟଙ୍କର ସକଳପ୍ରକାର ଶକ୍ତି ହରଣ କରିନେବା ପ୍ରଭୃତି ନାନା ପ୍ରକାର ଅତିଲୌକିକ ନିପୁଣତାର ନିଦର୍ଶନ ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଜୀବନ ଭିତରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଆଉଥରେ ସେ ଅତି ଅଳ୍ପ ଖାଦ୍ୟରେ ଅନେକ ଲୋକଙ୍କୁ ତୃପ୍ତ କରିଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ମଧ୍ୟ ରହିଛି । ଥରେ କୌଣସି ରାମାନନ୍ଦୀ ବାବାଜୀ ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଦିବ୍ୟଶକ୍ତି ପରୀକ୍ଷା କରିବାକୁ ତାଙ୍କର ଜଣେ ଶିଷ୍ୟଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶା ପଠାଇଥିଲେ । ସ୍ୱାମୀଙ୍କ ପାଖକୁ ଯିବା ପୂର୍ବରୁ ସେହି ଶିଷ୍ୟ ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଜନୈକ ଭକ୍ତଠାରୁ ପରୀକ୍ଷା ନେଇଥିଲେ । ଆପଣାର ପିଣ୍ଡପ୍ରାଣ ଗୁରୁଙ୍କୁ

ସମର୍ପଣ କରିଦେଇ ଭକ୍ତ ପରୀକ୍ଷା-ଦେଲେ । ତାଙ୍କର ବାହୁରେ ତିନଥର ତୀକ୍ଷ୍ଣ ତରବାରି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରହାର କରାଗଲେ ମଧ୍ୟ ତାହା କୌଣସି ପ୍ରକାରେ କ୍ଷତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କର ମହିମା ବିଷୟରେ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ ପାଇ ନବାଗତ ଶିଷ୍ୟ ଭକ୍ତଙ୍କର ପାଦତଳେ ପଡ଼ି ରହିଲେ ।

ଏହିପରି ଅଲୌକିକ ଘଟଣାର ଏକାଧିକ ଚର୍ଚ୍ଚା ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ମହିମା ଗୋସାଇଁ ଯେତେ ସ୍ଥାନକୁ ଧର୍ମ ସଂସ୍ଥାପନାର୍ଥେ ଯାଇଛନ୍ତି, ସେଠାରେ ସ୍ୱୀୟ ମହିମାର ନିଦର୍ଶନ ଦେବାଭଳି କିଛି ନା କିଛି ପ୍ରତିଭା ଦେଖାଇ ତତ୍ରତ୍ୟ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଅଭିଭୂତ କରାଇ ଦେଇଛନ୍ତି ଓ ସେମାନଙ୍କୁ ତାଙ୍କର ନୂତନ ଧର୍ମପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ କରାଇଛନ୍ତି । ଉପରେ ଯେତୋଟି ଉଦାହରଣର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଛି, ତା'ଠାରୁ ଅନେକ ବେଶୀ ଉଦାହରଣ ଇତିହାସ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରହିଛି । ଅଧିକନ୍ତୁ ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ମୁଖରୁ ମଧ୍ୟ ଏହିପରି ଆହୁରି ଅନେକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ ।

କବି ଜୟକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଲିଖିତ ଭଜନରେ ମଧ୍ୟ ଏହାର ସୂଚନା ମିଳେ । ମହିମା ଗୋସାଇଁ ତାଙ୍କର ଧର୍ମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କାଳରେ ନାନା ଅସାଧ୍ୟ ସାଧନକରି ଲୋକମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱୀୟ ପ୍ରତିଭାର ପରିଚୟ ଦେଇଥିଲେ, ଏହି କଥା ସେ ତାଙ୍କର ଏକାଧିକ ଭଜନରେ ସୂଚିତ କରାଇଛନ୍ତି ।

ଅନ୍ଧ ପାଇଲା ନୟନ ଅପୁତ୍ରିକ ପୁତ୍ର ଦାନ
ପାଣି ହେଲାଣି ପାଷାଣ ଆଉ କ ନେବ ପରୀକ୍ଷା (୧)
ପୁଣି, ମଲାପିଣ୍ଡ ଉଠିଲାଣି ନିର୍ଦ୍ଧନୀ ହେଲାଣି ଧନୀ
ଦରିଦ୍ର ହେଲେଣି ଧନୀ ଗୁଡ଼ିଲେଣି ମନୁଁ ତାପ ॥
ଶୁଷ୍କତରୁ ପଲ୍ଲବିଲେ ଅଜୀବ ସଜୀବ ହେଲେ
ଜଡ଼ା ଗୁରିବେଦ ବୋଲେ ବଧିରେଶ୍ୱରଦାୟକ । (୨)

ପୃଥିବୀରେ ସବୁ ଯୁଗରେ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିବା ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଓ ସନ୍ଥମାନଙ୍କର ଜୀବନଲୀଳାରେ ଏହିପରି ଅଦ୍ଭୁତ ସାଧନାର ନିଦର୍ଶନ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଭାରତୀୟ ଧର୍ମର ବୈଦିକ ଯୁଗରୁ

---

୧ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ. ୭୩ ।
୨ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ. ୭୪ ।

ଏହିସବୁ ପ୍ରସଙ୍ଗର ଆଲୋଚନା ହୋଇ ଆସିଛି । ପାତଞ୍ଜଳ ଯୋଗସୂତ୍ରର ତୃତୀୟ ପାଦରେ ଏହି ଅଲୌକିକ ସାଧନାକୁ ବିଭୂତି ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ବିଭୂତି ଦୁଇ ପ୍ରକାର, ବୈଜ୍ଞାନିକ ଓ ଶାରୀରିକ । ଅତୀତ-ଅନାଗତ ଜ୍ଞାନ, ସର୍ବଭୂତରୂପ-ଜ୍ଞାନ, ଜାତିସ୍ମରତା ଓ ପରଚିତ୍ତଜ୍ଞାନ ପ୍ରଭୃତି ମାହାତ୍ମ୍ୟମାନ ଜ୍ଞାନ-ବିଭୂତିର ଅନ୍ତର୍ଗତ । ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧାନ, ହସ୍ତିବଳ, ପରକାୟପ୍ରବେଶ ଓ ଅଣିମାଦି ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ଶାରୀରିକ ବିଭୂତି । ଜୈନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଜ୍ଞାନ-ବିଭୂତିକୁ 'ଜ୍ଞାନଲବ୍ଧି' ଓ ଦୈହିକଶକ୍ତିକୁ 'ଶାରୀରକଲବ୍ଧି' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି (୩) ।

ଯୋଗ-ଉପନିଷଦରେ ଅମନସ୍କ-ମୁଦ୍ରାର ମହିମା ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ କୁହାଯାଇଛି ଯେ ଏହି ମୁଦ୍ରାରେ ସଫଳ ହୋଇପାରିଲେ ଯୋଗୀ ଅଣିମାଦି ସିଦ୍ଧି [ଅଣିମାଦି ଅଷ୍ଟସିଦ୍ଧିଃ ଅଣିମା ଲଘିମା ପ୍ରାପ୍ତିଃ ପ୍ରାକାମ୍ୟଂ ମହିମା ତଥା । ଈଶିତ୍ୱଂ ଚ ବଶିତ୍ୱଂ ଚ ତଥା କାମାବସାୟିତା । Sans—Engl. Dictionary; V.S. Apte,]ସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରନ୍ତି (୪) ।

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ବିବିଧ-କାଳୀନ ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କରେ ବିଭୂତି-ପ୍ରକରଣର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି । ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନେ ଆକାଶମାର୍ଗରେ ଗମନ କରି ପରସ୍ପର ସହିତ ସାକ୍ଷାତ କରି ପାରୁଥିଲେ ଓ ଧର୍ମର ବାର୍ତ୍ତା ବହନ କରି ନେଉଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ 'ନିଦାନ କଥା'ରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ଯେ ଦେଶର ନାନାସ୍ଥାନରୁ ରୋଗଗ୍ରସ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ମାୟାଦେବୀଙ୍କ ନିକଟକୁ ଆସୁଥିଲେ । ମାୟାଦେବୀ ସେମାନଙ୍କ ମସ୍ତକରେ ହସ୍ତ ବୁଲାଇଦେବା ମାତ୍ରେ ସେମାନଙ୍କର ରୋଗ ଅନ୍ତର୍ହିତ ହୋଇ ଯାଉଥିଲା (୫) । ଜଳମାର୍ଗରେ ଅନାୟାସରେ ଗତି କରିବାର ଅନେକ ପ୍ରମାଣ ବୌଦ୍ଧ ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ମିଳିବ ।

---

୩ । (ହିନ୍ଦୀଗ୍ରନ୍ଥ) ଯୋଗଦର୍ଶନ ତଥା ଯୋଗବିଂଶିକା : ପଣ୍ଡିତ ସୁଖଲାଲଜୀ ପ୍ରଣୀତ : ପୃ. ୫୫

୪ । 'ତଦ୍ ଦର୍ଶନାତ୍ ଅଣିମାଦିସିଦ୍ଧିଃ' । —ମଣ୍ଡଳବ୍ରାହ୍ମଣ ଉପନିଷଦ୍ । ୧।୩/୪ ।

୫ । History of Indian Literature. Winternitz, Vol. II, P. 250

ଜଣେ ସାଧାରଣ ଭକ୍ତ ପ୍ରସନ୍ନ ମନରେ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ନାମ ସ୍ମରଣ କରି ନଦୀଜଳ ଉପରେ ପଦସଞ୍ଚରଣ କରି ଚାଲି ଯିବାର ଏକ ଘଟଣା ଜାତକ କଥାରେ ଅଛି (୬) । କେବଳ ଗୋଟିଏ ପିଷ୍ଟକରେ ପାଞ୍ଚଶତ ଭିକ୍ଷୁଙ୍କୁ ପରିତୃପ୍ତ କରାଯାଇ ଥିବାର ଉଦାହରଣ ସେହି ଜାତକରୁ ମଧ୍ୟ ମିଳେ (୭) । ବୌଦ୍ଧଗ୍ରନ୍ଥ 'ମହାବଗ୍‌ଗ'ରେ ମଧ୍ୟ ଅଳ୍ପ ଖାଦ୍ୟରେ ଅନେକ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ଭୋଜନ ବିଧାନ କରାଯାଇ ଥିବାର ସୂଚନା ରହିଛି (୮) ।

ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଶିଷ୍ୟଗୋଷ୍ଠୀ ମଧ୍ୟରେ ମୋଗ୍‌ଲାନ ମନ୍ତ୍ର ଯୋଗ ଓ ଧାରଣୀ ବିଦ୍ୟାରେ ସବୁଠାରୁ ଅଧିକ ଧୂରନ୍ଧର ଥିଲେ । 'ଅଙ୍ଗୁତ୍ତର ନିକାୟ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବୁଦ୍ଧଦେବ ମୋଗ୍‌ଗଲାନଙ୍କଠାରେ ଅସାଧ ସାଧନ କରିବାଭଳି ବିଭୂତି ଥିବାର ସ୍ୱୀକାର କରିଅଛନ୍ତି (୯) । ଧମ୍ମ-ପଦର ବୁଦ୍ଧଘୋଷଭାଷ୍ୟରେ ଅଛି ଯେ ନିର୍ବାଣପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ମୋଗ୍‌ଗଲାନ ଗଗନମାର୍ଗରେ ଉଡ଼ିଯାଇ ବୁଦ୍ଧଦେବଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ କରି ଆସିଥିଲେ (୧୦) ।

ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ବିଭୂତିର ଚର୍ଚ୍ଚା ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଦେଉଛି । ବୌଦ୍ଧ-ଭକ୍ତିମାର୍ଗରେ କରୁଣାମୟ ଭଗବାନ୍ ଅମିତାଭଙ୍କର ନିବାସ ରୂପେ ଯେଉଁ ସୁଖାବତୀପୁରର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି, ସେଠାରେ ପ୍ରବେଶ କରି ପାରିଲେ ସାଧକ ଅତି-ଲୌକିକ ଦିବ୍ୟକ୍ଷମତା ଲାଭ କରିପାରେ । ଏହାହିଁ 'ସୁଖାବତୀ ବ୍ୟୂହ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ (୧୧) । ଅଶ୍ୱଘୋଷଙ୍କର ମତ ଯେ ନିର୍ବାଣର

---

୬ । History of Indian Literature, Vol; II, Winternitz, P. 409

୭ । Ibid: P. 410

୮ । Buddhism in Translations: Harvard Oriental Series Vol, III. P. 448

୯ । Ibid : P. 221

୧୦ । Ibid ; 223

୧୧ । ଆଗତ୍ୟଂ ଚ କ୍ଷେତ୍ରମିଦଂ ଉଦାରଂ,
ଋଦ୍ଧିବଳ ପ୍ରାପୁଣି କ୍ଷିପ୍ରମେବ ।
ଦିବ୍ୟଂ ଚ ଚକ୍ଷୁସ୍ତଥ ଶ୍ରୋତ୍ର ଦିବ୍ୟଂ, ଜାତିସ୍ମରାଃ ପାରମିକୋବିଦାଶ୍ଚ ॥
ସୁଖାବତୀବ୍ୟୂହ (ଉଲ୍ଲିଖିତ). P. 52

ଉପଲବ୍ଧି ହୋଇପାରିଲେ ଜାତିସ୍ମରତା (ପୂର୍ବଜନ୍ମ ବିଷୟରେ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ) ଓ ଭବିଷ୍ୟତ ଜନ୍ମର ବିବରଣ ଜାଣିବାର ନୈପୁଣ୍ୟ ଲାଭ କରାଯାଏ । ବୌଦ୍ଧ ଅରହତ୍ୱର ମହିମା ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ଅସାଧାରଣ ପଟୁତାର ଗୁଣ ଅନ୍ତର୍ଗତ । ସକଳ ତୃଷ୍ଣା ଦୂରକରି ଅରହତ୍ୱ ଅବସ୍ଥାକୁ ଉନ୍ନୀତ ହୋଇ ପାରିଲେ ଦିବ୍ୟଚକ୍ଷୁ (Divine eyes, clairvoyance), ଦିବ୍ୟ-ଶ୍ରୋତ୍ର (clairaudience), ପରଚିତ୍ତଜ୍ଞାନ (ଅପରର ସକଳ ମନୋଭାବନା ଜାଣିବାର କ୍ଷମତା), ପୂର୍ବନିବାସାନୁସ୍ମୃତି (ପୂର୍ବତନ ଜନ୍ମସକଳର ସ୍ପଷ୍ଟ ଜ୍ଞାନ, ଜାତିସ୍ମରତା), ଋଦ୍ଧି (କୁହୁକ ଆଦି ଅସାଧ୍ୟ ସାଧନ କରିବାର କ୍ଷମତା) ଓ ଆଶ୍ରବକ୍ଷୟ (ସ୍ୱକୀୟ ଶରୀରର ମଳ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଦୂରୀଭୂତ କରାଇବାର ଉପାୟ ଜ୍ଞାନ) ପ୍ରଭୃତି ଅଲୌକିକ ଗୁଣମାନ (ଅଭିଜ୍ଞା) ଅର୍ଜନ କରାଯାଏ (୧୨) ।

ସାଧାରଣ ଜୀବନର ଜାଦୁ ଓ କୁହୁକପରି ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ ଧର୍ମରେ ଏହି ଅତିସ୍ୱାଭାବିକ ସାଧନମାନ ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଛି । ବାଇବେଲର ପୁରାତନ ଓ ନୂତନ ବାର୍ତ୍ତା (Old and New Testament) ପଢ଼ି ବସିଲେ ଏହି ଅତିପ୍ରାକୃତିକତାହିଁ ସବୁଠାରୁ ବେଶୀ ଆଖିରେ ପଡ଼େ । ବାର ବାର ଦେବଦୂତ ଭବିଷ୍ୟତ ବାଣୀ ବହନ କରି ଆସୁଛନ୍ତି, ବାର ବାର ନାନା ପ୍ରକାର ଅଦ୍ଭୁତ ନୈପୁଣ୍ୟ ଦେଖାଇ ସନ୍ଥମାନେ ଆପଣାର ଯୋଗ୍ୟତା ପ୍ରତିପନ୍ନ କରାଉଛନ୍ତି । ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ଜୀବନଚରିତ ନେଇ ଶଗଡ଼ ଶଗଡ଼ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖା ଓ ଶଗଡ଼ ଶଗଡ଼ ଆଲୋଚନା ଓ ସମାଲୋଚନା ହୋଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତାଙ୍କର ଏକ ସଙ୍ଗତ ଓ ସମ୍ବଦ୍ଧ ପ୍ରମାଣମୂଳକ ଜୀବନୀ ଲେଖିବା ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାକି ରହିଛି । ତଥାପି ନୂତନ ବାଇବେଲର ତତ୍ତ୍ୱ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତିକମାନଙ୍କର ଅଧ୍ୟାୟରୁ ଯେଉଁ ସବୁ ଉକ୍ତି ଜାଣିବାକୁ ମିଳେ, ସେଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ସୂଚିତ ହୁଏ ଯେ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ ତାଙ୍କର ପ୍ରବର୍ତ୍ତିକ-ଜୀବନକାଳରେ ଏହିସବୁ ନୈପୁଣ୍ୟର ପ୍ରଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । କଥିତ ଅଛି ଯେ ତାଙ୍କର ହସ୍ତସ୍ପର୍ଶ ଦ୍ୱାରା ଆରୋଗ୍ୟଲାଭ ହେଉଥିବାର ବାର୍ତ୍ତା ପ୍ରଚାରିତ ହେବାକ୍ଷଣି ବହୁସଂଖ୍ୟାରେ ରୋଗୀମାନେ ତାଙ୍କର ବାସସ୍ଥାନରେ ଆସି ଜମା ହେବାକୁ ଲାଗିଲେ । ଏପରିକି ଦାଣ୍ଡ ଦୁଆର ବାଟେ ପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ଅସମର୍ଥ ହୋଇ ତାଙ୍କ ଘରର ଛାତ ଫୁଟାଇ ରୋଗୀକୁ ସେହିବାଟେ ତାଙ୍କର ପାଦ

୧୨ । Aswaghosa's Awakening of Faith etc. P. 137

ଚଳେ ଆଣି ପକାଇବାର ଉଦ୍ୟମମାନ ମଧ୍ୟ ହେଉଥିଲା । ଅରେ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କ ଆଦେଶରେ ଗୋଟିଏ ଡିମିର ଗଛ କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନରୁ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇଯାଇଥିଲା ବୋଲି କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । "ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କାର୍ଯ୍ୟରେ ପର୍ଯ୍ୟଟନ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ରୁଗ୍ଣ ଲୋକଙ୍କୁ ଆରୋଗ୍ୟ ଦାନ କର, ମୃତ ବ୍ୟକ୍ତିଠାରେ ଜୀବନ୍ୟାସ କର, କୁଷ୍ଠରୋଗୀମାନଙ୍କର ବିକାର ହରଣ କରିନିଅ, ଲୋକମାନଙ୍କ ଭିତରୁ ଦୁଷ୍ଟଗ୍ରହର ନିରାକରଣ କର ।" —ଆପଣାର ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଏହିପରି ଉପଦେଶ ଦେଇଥିବାର ବାଇବେଲରେ (Mathew. 10-7 ff.) ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି । ଏହିଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ଯେ ଯୀଶୁଙ୍କର ଧର୍ମପ୍ରଚାରରେ ଏହି ଅସାମାନ୍ୟ କୃତିମାନ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଙ୍ଗ ହୋଇ ରହିଥିଲା ।

ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମର ସନ୍ଥମାନଙ୍କର ଜୀବନ ଏହିସବୁ ନୈପୁଣ୍ୟର ବୈଚିତ୍ର୍ୟରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ । ମହାତ୍ମା ଫ୍ରାନ୍‌ସିସ୍ (St. Francis of Asisi) ତାଙ୍କର ଜୀବନ କାଳରେ ଏହି ଧରଣର ଅନେକ ଅସାଧାରଣ ସାଧନମାନ ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ବନ୍ୟ ଉଗ୍ରସ୍ୱଭାବ ଜନ୍ତୁଙ୍କୁ ଶାନ୍ତ ଓ ବଶୀଭୂତ କରାଇବା, ବଣର ହିଂସ୍ର ପକ୍ଷୀମାନଙ୍କୁ ପୋଷାମନାଇବା, କୁଷ୍ଠରୋଗୀକୁ ଭଲ କରିବା, ଦସ୍ୟୁମାନଙ୍କର ହୃଦୟ-ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଇ ସେମାନଙ୍କୁ ସତ୍ୟରୂପ ଦେଖାଇବା, ଏହିପରି ନାନା ନୈପୁଣ୍ୟର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ତାଙ୍କର ଜୀବନରୁ ମିଳେ (୧୩) । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅଦ୍ଭୁତ ସାଧନମାନଙ୍କର ତୁଳନା ଦେବାକୁ ଯାଇ ପଣ୍ଡିତ ଉଇଣ୍ଟର୍‌ନିଜ୍ ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ସନ୍ଥମାନଙ୍କର କାର୍ତ୍ତିରୁ ଅନୁରୂପ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମାନ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ସେଥିରୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମ ଜଳମାର୍ଗରେ ଗମନ (Mathew. 14/28 ff.) ଓ ସ୍ୱଳ୍ପ ଖାଦ୍ୟରେ ଅନେକ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ତୃପ୍ତିସାଧନ ପ୍ରଭୃତି ଅସାମାନ୍ୟ ସାଧନ ସହିତ ପରିଚିତ ଥିବାର ସୂଚନା ମିଳୁଛି ।

ହିନ୍ଦୁ, ବୌଦ୍ଧ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରୁ ଯେଉଁ କେତୋଟି ଉଦାହରଣ ଉପରେ ଦିଆଯାଇଛି, ତାହା କେବଳ ଅଗାଧ ସମୁଦ୍ରର ଏକ ବିନ୍ଦୁ ପରି । ସବୁ ଧର୍ମରେ ଓ ସବୁ ଯୁଗରେ ଧର୍ମ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ, ଦେବତା ଓ ଦେବଦୂତଙ୍କର କଳ୍ପନା ସହିତ ଅସାଧ୍ୟ-ସାଧନର ବିଭୂତିମାନ ଜଡ଼ିତ

---

୧୩ । The Little Flowers of St. Francis: Tr, by T. W. Arnold: P. 64-88

ହୋଇ ରହିଛି । ପୁରାଣ ଓ ତନ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେବଦେବୀଙ୍କର ଗୁଣ ବଖାଣିବାକୁ ଯାଇ ସ୍ତାବକ ଓ ସାଧକମାନେ ସେମାନଙ୍କୁ ନାନାବିଧ ଅସାଧାରଣ ଦକ୍ଷତାରେ ଭୂଷିତ କରି ଦେଇଛନ୍ତି । ସେ ସବୁ ପଢ଼ିଲେ ମନେହୁଏ ସତେ ଯେପରି ଏହି ଦକ୍ଷତା ଦେଖାଇବାର ଶକ୍ତିହିଁ ମଣିଷ ଓ ଦେବତାମଧ୍ୟରେ ରହିଥିବା ବ୍ୟବଧାନର ଏକମାତ୍ର ମାପକାଠି । ବାସ୍ତବ ଜୀବନରେ ମଣିଷ ଯାହା କରିବାକୁ ବା ଯାହା ହେବାକୁ ଅସମର୍ଥ, ଦେବତା ଓ ଧର୍ମଦ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ସେହିସବୁ ଅନାୟାସରେ ସାଧନ କରିପାରିବେ, ଏହାହିଁ ସେମାନଙ୍କର ଦେବତ୍ୱର ପରିଚ୍ଛ୍ୟକ । ସେଥିଲାଗି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଅସାଧାରଣ ପ୍ରତିଭା-ସମ୍ପନ୍ନ ମହାତ୍ମାମାନଙ୍କ ସହିତ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଆମେ ଅସାଧ୍ୟ ସାଧନର ନାନା ନୈପୁଣ୍ୟକୁ ସଂଯୁକ୍ତ କରି ରଖିଛୁ । ସଂସାରରେ ମନୁଷ୍ୟର ଶକ୍ତି ସୀମାବଦ୍ଧ, କିନ୍ତୁ ସଂସାରସ୍ୱାମୀ ଭଗବାନଙ୍କର ଶକ୍ତିର ସୀମା ନାହିଁ, ସକଳ କର୍ମସାଧନ ତାଙ୍କରି ଇଚ୍ଛାରେ ନିହିତ ରହିଛି । ଭଗବାନ ଯେତେ ଥର ଧର୍ମରକ୍ଷା ଲାଗି ଜଗତରେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି, ସେତେଥର ଆପଣା ଇଚ୍ଛାଶକ୍ତିର ସର୍ବପାରଙ୍ଗମତାର ପ୍ରମାଣ ଦେବାଲାଗି ସେ ନାନା ବିଭୂତି ପ୍ରଦର୍ଶାଇ ଥାନ୍ତି । ଭଗବାନ ତାଙ୍କର ମହିମାର ଉପଲକ୍ଷ୍ୟ ଦେବାଲାଗି ସଂସାରରେ ଅସମ୍ଭବ-ସାଧନମାନ ସାଧିତ କରନ୍ତି, ଏହାହିଁ ଭାଗବତର ମତ (୧୪) ।

ଧର୍ମ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନଙ୍କର ପ୍ରବୃତ୍ତି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଧର୍ମସମୀକ୍ଷକମାନେ ଏହି ମହିମାଶକ୍ତି (Charisma) ର ନିରୂପଣ କରିଅଛନ୍ତି । ରୁଗ୍‌ଣକୁ ଆରୋଗ୍ୟ-ପ୍ରଦାନ ଓ କ୍ଷୁଧାର୍ତ୍ତର ସନ୍ତୋଷ ବିଧାନ ପ୍ରଭୃତି କାର୍ଯ୍ୟଦ୍ୱାରା ଦୈବପୁରୁଷମାନଙ୍କର ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ମହିମାହିଁ ପ୍ରକାଶିତ ହୁଏ । ଏହିପରି କୃତି ନିଃସନ୍ଦେହରୂପେ ଜଗତରେ ସେମାନଙ୍କର ଦୈବତ୍ୱ ପ୍ରମାଣିତ କରାଇଥାଏ (୧୫) ।

ପାତଞ୍ଜଳ-ଯୋଗର ବୈଜ୍ଞାନିକ ଓ ଶାରୀରିକ ବିଭୂତି ପରି କେହି କେହି ସମାଲୋଚକ ଜାଦୁବିଦ୍ୟାର ଦୁଇଟି ପ୍ରଧାନ ବିଭାଗ ଦର୍ଶାଇଥାନ୍ତି । ପ୍ରଥମଟି ହେଉଛି ପ୍ରକୃତିସମ୍ବନ୍ଧୀୟ (Natural Magic)

---

୧୪ । "......କରିଷ୍ୟନ୍ତି ଜନାନୁପଲକ୍ଷ ମାର୍ଗଃ
କର୍ମାଣିସୃମ୍ଭମହିମୋପନିବନ୍ଧନାନ ॥—ଭାଗବତ ପୁରାଣ, (XI 17-19)

୧୫ । Sociology of Religion. Joachim Wach; P. 350

ଦ୍ୱିତୀୟଟି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବା ପ୍ରକୃତି-ଅତିରିକ୍ତ (Spiritual or Transcendental Magic) । ଏହାଛଡ଼ା ଏକ ତୃତୀୟ ବିଭାଗର ଚର୍ଚ୍ଚା ମଧ୍ୟ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏଇଟି ହେଉଛି ରସସିଦ୍ଧି (Alchemy) । କୌଣସି ନିକୃଷ୍ଟ ଧାତୁକୁ ଦୈବଶକ୍ତି ବଳରେ ଏକ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଧାତୁରେ ପରିଣତ କରିବାର ଏହି ତୃତୀୟ ମାର୍ଗଟି ପ୍ରାଚୀନ ଇଉରୋପରେ ଅତି ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିଲା । ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ସନ୍ଥମାନେ ଏହି ଶକ୍ତିର ପ୍ରମାଣ ଦେଇ ସେମାନଙ୍କର ଯୋଗ୍ୟତା ପ୍ରତିପାଦନ କରୁଥିଲେ (୧୭) । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତର ସଂସ୍କୃତିରେ ମଧ୍ୟ ରସସିଦ୍ଧିର ବହୁଳ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମିଳେ । ପାରଦ ଓ ଅଭ୍ରଖର ମିଶ୍ରଣରୁ ସିଦ୍ଧରସ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ତଦ୍ୱାରା ଯେକୌଣସି ଧାତୁକୁ ସୁବର୍ଣ୍ଣ କରାଯାଇ ପାରୁଥିଲା । ସେହି ରସ ପାନ-କରି ପୁଣି ଯୋଗୀର ଶରୀର ଅମରତ୍ୱ ଲାଭ କରୁଥିଲା । ବିଶେଷ ଭାବରେ ଏହି ବିଦ୍ୟା ଅଭ୍ୟାସ କରୁଥିବା ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ରସେଶ୍ୱର ସମ୍ପ୍ରଦାୟ ନାମରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ହୋଇ ରହିଛି । ନାଗାର୍ଜୁନ ଏହି ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଜଣେ ପ୍ରଧାନ ବ୍ୟକ୍ତି ଥିବାର ମଧ୍ୟ ଉଲ୍ଲେଖ ମିଳେ । ଅବଶ୍ୟ ବୌଦ୍ଧପଣ୍ଡିତ ନାଗାର୍ଜୁନ ଓ ରସେଶ୍ୱର ନାଗାର୍ଜୁନ ପ୍ରକୃତରେ କେତେଦୂର ଅଭିନ୍ନ ସେକଥା ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି କହିବା କଷ୍ଟକର ।

ଧର୍ମାଲୋଚନା ମଧ୍ୟରେ ରହିଥିବା ଅସାଧ୍ୟ ସାଧନ ଓ ଜାଦୁ (Miracles and Magic) ର ପ୍ରକରଣ ବିଷୟରେ ଅନେକାନେକ ଆଲୋଚନା ହୋଇସାରିଛି । ବିଶେଷତଃ ଆଧୁନିକ ବୈଜ୍ଞାନିକ ଯୁଗର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ପରେ ନାନା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଓ ନାନା କ୍ଷେତ୍ରରୁ ଏହାର ମୂଲ୍ୟ-ନିରୂପଣ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରାଯାଇଛି । ଏକ ଦିଗରେ କେହି ସମାଲୋଚକ ସକଳ ପ୍ରକାର ଦୈବ କଳା-ନୈପୁଣ୍ୟର କିମ୍ବଦନ୍ତୀକୁ ଦୈବ ପୁରୁଷ ବା ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକଙ୍କର ସ୍ୱାଭାବିକ ଆଚରଣ ହିସାବରେ ବିଶ୍ୱାସ କରିବାକୁ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଦେଇଛନ୍ତି । ଅପର ଦିଗରେ ହୁଏତ କେହି ଅଭିଜ୍ଞତାବାଦୀ (Empiricist) ସମୀକ୍ଷକ ପ୍ରାଚୀନ ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ବୋଲି କହି ଧର୍ମର ଏହି ପ୍ରଧାନ ଅଙ୍ଗଟିକୁ ଏକାବେଳକେ ଉତ୍ପାଟିତ କରି

---

୧୭ । The Magical Writings of Thomas Vaughan : A.E. Waite; P. XXIV

ଦେବାର ମନୋବୃତ୍ତି ଦେଖାଇଛନ୍ତି । ଦୁଇଟି ଉଗ୍ର ପଥମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ମଧ୍ୟପଥର ସୂଚନା ମଧ୍ୟ ମିଳୁଛି । କିନ୍ତୁ ମୋଟ ଉପରେ ଏତିକି ଜାଣି ରଖିଲେ ଚଳିବ ଯେ ଧର୍ମ-ଇତିହାସର ଅତିଲୌକିକ ସାଧନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ତଥ୍ୟ ନିଶ୍ଚିତ ଭାବରେ ନିରୂପିତ ହୋଇନାହିଁ । “ଏହି ସମସ୍ୟାର କୌଣସି ପୂର୍ବସିଦ୍ଧ ସମାଧାନ ଖୋଜିବାକୁ ଯିବା ବୃଥା । ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ସଂଖ୍ୟକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସଂଗ୍ରହ କରି ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ସମ୍ଭାବ୍ୟତା ବିଚାର କରିବା ଛଡ଼ା ଆମେ ଆଉ ବେଶୀଦୂର ଆଗେଇ ପାରିବା ନାହିଁ” (୧୭) ।

ଏହି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅନେକ ଚିନ୍ତାଶୀଳ ପଣ୍ଡିତ ଏକ ଦାର୍ଶନିକ-ଭୂମିର ସନ୍ଧାନ କରିବାରେ ପ୍ରୟାସୀ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ତିବ୍ବତରେ ବୁଲି ଅସାଧ୍ୟ-ସାଧନର ନାନା ଅଦ୍ଭୁତ ଉଦାହରଣ ସଂଗ୍ରହ କରି ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତ କ୍ୟାନନ୍ (Alexander Cannon) ଏଦିଗରେ ଅନେକ ଆଗେଇ ପାରିଛନ୍ତି (୧୮) । ପ୍ରତ୍ୟେକ ବ୍ୟକ୍ତିର ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟି ରୂପେ ବିଶ୍ୱନିହିତ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ସତ୍ତା ସବୁରି ଭିତରେ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ନାନା ପ୍ରକାର ବ୍ୟାବର୍ତ୍ତି ଦୃଷ୍ଟି ଦ୍ୱାରା ସାଧାରଣ ମନୁଷ୍ୟ ତା'ର ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟିକୁ ପ୍ରୟୋଗ କରିବାର ଶକ୍ତି ହରାଇ ବସେ । କିନ୍ତୁ ମହାତ୍ମା ଓ ଦୈବପୁରୁଷମାନେ ସମସ୍ତ ବିକଳ୍ପର ନିରାକରଣ ଦ୍ୱାରା ବିଶ୍ୱ-ଦୃଷ୍ଟି ପ୍ରାପ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ଏବଂ ବିଶ୍ୱବିଧାତାଙ୍କର ସାଧ୍ୟ ସକଳ ବିଭୂତି ଅର୍ଜନ କରିପାରନ୍ତି । ଇଂଲଣ୍ଡର ଦାର୍ଶନିକ ଲକ୍ (Locke) ଏ ବିଷୟରେ ପ୍ରାୟ ଅନୁରୂପ ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । “ଯେ କୌଣସି ଅସାମାନ୍ୟ ନୈପୁଣ୍ୟ ଇନ୍ଦ୍ରିୟ ଦ୍ୱାରହିଁ ସାଧିତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସାଧାରଣ ଦର୍ଶକର ସେତେଦୂର ସୂକ୍ଷ୍ମ ଇନ୍ଦ୍ରିୟଗ୍ରାହ୍ୟତା ନଥିବାରୁ ସେ ସବୁକୁ ଅତିପ୍ରାକୃତିକ ବୋଲି କହି ଦୈବଶକ୍ତି ଉପରେ ସେଗୁଡ଼ିକର ଆରୋପ କରିଦିଏ ।”

ନାନା ତଥ୍ୟଗତ ଓ କ୍ଷେତ୍ରଗତ (Theoretical and Practical) ଅଧ୍ୟୟନ ପରେ ନୃତତ୍ତ୍ୱବିଦ୍ୟା ଏହି ଅନୁମାନରେ ଆସି ଉପନୀତ ହୋଇଛି

---

୧୭ । Essays in Philosophy and other Pieces : A. D. Ritchie; P. 33

୧୮ । ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ–The Invisible Influence by Alexander Cannon.

ଯେ ପ୍ରାଚୀନ ବା ଆଦିମ ଯୁଗର ଜାଦୁ ଓ କୁହୁକମୂଳ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କରୁ ଧର୍ମର ପ୍ରଥମ ଉନ୍ମେଷ ହୋଇଥିଲା । ଅନୁମାନଟିର ଯଥାଯଥ ମୂଲ୍ୟ ନିରୂପଣ କରିବା ଏଠାରେ ଅନାବଶ୍ୟକ । କିନ୍ତୁ ଏହି ମୂଳ ଅନୁମାନଦ୍ୱାରା ପରିଚାଳିତ ହୋଇ ଅନେକ ଧର୍ମ-ସମାଲୋଚକ ଧର୍ମ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନଙ୍କର ନୈପୁଣ୍ୟ ଓ ବିଭୂତିକୁ କେବଳ ଜାଦୁ ଓ କୁହୁକର ରୂପାନ୍ତରମାତ୍ର ବୋଲି ଧରି ନେଇଛନ୍ତି । ତାହାହିଁ ବର୍ତ୍ତମାନ ଆଲୋଚ୍ୟ । ଅବଶ୍ୟ ଧର୍ମ ଓ ଜାଦୁବିଦ୍ୟା ଉଭୟ ମଧ୍ୟରେ ଅନେକ ସମାନ ଘଟଣା ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଘଟଣାର ବାହାର ପ୍ରକାଶର ସମତାରୁ କୌଣସି ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିବସିବା ଧର୍ମସମୀକ୍ଷାର ମାନଦଣ୍ଡ ନୁହେଁ । ବାହାର ଘଟଣାକୁ ଗୌଣ କରି ଦେଖି ତାହାର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ ମନୋବୃତ୍ତି ଅନୁସାରେ କେବଳ କୌଣସି ଧର୍ମାଙ୍ଗର ମାନ-ନିରୂପଣ କରାଯାଇପାରେ । ଜାଦୁକର ଆପଣାର ଇଚ୍ଛାନୁସାରେ କେବଳ ଦର୍ଶକମାନଙ୍କୁ ମୁଗ୍ଧ ଚକିତ କରି ରଖିବାକୁ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅସମ୍ଭବ ବ୍ୟାପାରର ସଂଘଟନ କରାଏ । ବିଶ୍ୱର ଅନ୍ତର୍ନିହିତ କୌଣସି ବୃହତ୍ତର ସତ୍ତାର ବିଧାନ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ସେ ଅପେକ୍ଷା କରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଯେକୌଣସି ଦିବ୍ୟସତ୍ତାଧାରୀ ପୁରୁଷ ବା ଈଶାବତାରର ସକଳ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ମନୋବୃତ୍ତି ପରିଲକ୍ଷିତ ହୁଏ । ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକ କେବଳ ଆପଣାର ମହତ୍ତ୍ୱ ପ୍ରକାଶିତ କରିବା ଲାଗି ନାନାପ୍ରକାର ବିଭୂତିର ପ୍ରଦର୍ଶନ କରନ୍ତି ନାହିଁ, ପରମାତ୍ମାଙ୍କର ଅପାର ଶକ୍ତିର ପରିଚୟ ଦେବା ତାଙ୍କର ଏକମାତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥାଏ । ଏହିସବୁ ନୈପୁଣ୍ୟ ବଳରେ ସେ ଆପଣାକୁ ସର୍ବଶକ୍ତିମାନ୍ ବୋଲି ଭ୍ରମ ଜାତ କରାଇବାର ଚେଷ୍ଟା କରନ୍ତି ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ସବୁବେଳେ ଆପେ ଏକ ବୃହତ୍ତର ସତ୍ତାର କଳା ବହନ କରିଥିବା କଥା ସୂଚାଇ ଦିଅନ୍ତି । ଏହାଦ୍ୱାରା ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଲୋକ ଭକ୍ତିପ୍ଲୁତ ଅନ୍ତରରେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ଶରଣାପନ୍ନ ହୁଅନ୍ତି, ଏହାହିଁ ତାଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥାଏ । ତେଣୁ ଆପଣାର ଶକ୍ତି ପ୍ରଚାର କରିବା ନୁହେଁ, ଜଗଦ୍‌ବାସୀଙ୍କର ଭକ୍ତି ବିକଶିତ କରିବାହିଁ ବିଭୂତିର ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଲକ୍ଷ୍ୟ । ଏହାହିଁ ଚିରଦିନ ସାଧାରଣ କୁହୁକ—ବିଦ୍ୟାଠାରୁ ଧର୍ମକୁ ପୃଥକ୍ ଓ ଉଚ୍ଚତର କରି ରଖିଛି (୧୯) ।

---

୧୯ । Sociology of Religion : Joachim Wach; P. 357-62

ମହାତ୍ମା ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ଜୀବନଚରିତରେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିଟି ସ୍ପଷ୍ଟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ସାଧାରଣ ଜଗତରେ ଅଦ୍ଭୁତ ଓ ଅସମ୍ଭବ ବୋଲି ଜ୍ଞାନ କରାଯାଉଥିବା ନାନାପ୍ରକାର ଅତିମାନୁଷିକ ନୈପୁଣ୍ୟ ଦେଖାଇ ସେ ଆପଣାକୁ ଲୋକପ୍ରିୟ ଓ ସ୍ୱୀକୃତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କେବେହେଲେ କରିନାହାନ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ରୋଗୀମାନେ ଆରୋଗ୍ୟଲାଭର ବିଶ୍ୱାସରେ ତାଙ୍କ ପାଖରେ ଜମା ହୋଇଛନ୍ତି, ସେତେବେଳେ ସେ ସେମାନଙ୍କୁ ଆପେ ବିଶୁଦ୍ଧ ହୋଇ ଭଗବାନଙ୍କଠାରେ ଭକ୍ତି ରଖିବାକୁ ଉପଦେଶ ଦେଇ ଆଶୀର୍ବାଦ କରିଛନ୍ତି (୨୦) । ଏହି ଭକ୍ତି ଯେ ଧର୍ମନୈପୁଣ୍ୟର ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ କଥା, ବାଇବେଲ ଓ ବୌଦ୍ଧ ଜାତକର କେତୋଟି ଉପାଖ୍ୟାନରୁ ତାହାହିଁ ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇଛି । ବୁଦ୍ଧ ବା ଭଗବାନଙ୍କଠାରେ ଭକ୍ତି ରଖିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭକ୍ତ ଜଳ ଉପରେ ଅନାୟାସରେ ଯାଇପାରୁଛି, ଅଥଚ ଭକ୍ତିଭାବ ଊଣା ହେବା ମାତ୍ରକେ ବୁଡ଼ିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କରୁଛି । ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟ କଳାପଗୁଡ଼ିକୁ ଗଭୀର ଭାବେ ଆଲୋଚନା କଲେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିଟି ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଯାଏ । ନାନା ବିଭୂତିଦ୍ୱାରା ସର୍ବଜନ-ମନକୁ ଚକିତ କରି ସେ କେବଳ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରେ ଭକ୍ତିଭରେ ଆବଦ୍ଧ ହୋଇ ରହିବାର ବାଣୀ ପ୍ରଚାର କରିଛନ୍ତି । ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁ ଦୟା କଲେ ବଞ୍ଚି ଉଠିବ, ମଲା ଗୋରୁକୁ ବଞ୍ଚାଇବା ପୂର୍ବରୁ ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଏହି ଉକ୍ତିଟି କେବଳ ତାଙ୍କର ଅଧ୍ୟାତ୍ମ-ଆଗ୍ରହରହିଁ ପରିଚୟ ଦେଉଛି ।

ନାନାପ୍ରକାର ଅବଲମ୍ବନ ଓ ସଙ୍କେତର ଭିଡ଼ରେ ଅବରୁଦ୍ଧ ହୋଇପଡ଼ି ଧର୍ମ ଯେତେବେଳେ ଆପଣାର ମର୍ମପ୍ରକୃତିକୁ ହରାଇ ବସିଛି, ସେତିକବେଳେ ସକଳ ପ୍ରକାର ବାହ୍ୟାଚାରର ବିରୁଦ୍ଧରେ ଖଡ଼୍ଗ ଉତ୍ତୋଳନ କରି ନୂତନ ଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମ ଏହିପରି ଏକ ବିପ୍ଳବୀ ଧର୍ମ, ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ଧର୍ମାଚାରର ସକଳ ବିକୃତି ବିରୁଦ୍ଧରେ ଦୃଢ଼ ପ୍ରତିବାଦ ଜଣାଇ ଏହାର ଆବିର୍ଭାବ । ଯୀଶୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କର ଜୀବନୀ ଆଲୋଚନା କଲେ ପରିଷ୍କାର ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେ 'କଦାପି ସ୍ୱତଃପ୍ରବୃତ୍ତ ଭାବେ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ଚକିତ ଓ ସ୍ତବ୍ଧ

୨୦ । The life of Jesus; Middleton Murray P. 57-67

କରିବାଲାଗି ଅସାଧ୍ୟସାଧନ କରିବାକୁ ଭଲ ପାଉ ନ ଥିଲେ । ରୋଗୀମାନଙ୍କର ରୋଗ-ଉପଶମ କରୁକରୁ ବାରବାର ସେ ବଡ଼ କ୍ଲାନ୍ତ ଓ ଆତ୍ମଗ୍ଲାନି ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । ବାରବାର ତାଙ୍କର ଆଶଙ୍କା ହେଉଥିଲା ଯେ ଏହିସବୁ ବିଭୂତିର ପ୍ରଚୁର ପ୍ରଚାର ହେଲେ ଲୋକେ ତାଙ୍କୁ କେବଳ ଜଣେ ସିଦ୍ଧଶକ୍ତି ଯାଦୁକର ଭାବେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ କରିଦେବେ, କିନ୍ତୁ ତାଙ୍କର ମନୋଗତ ଅଧ୍ୟାତ୍ମ ବାଣୀ ଅତି ଗୌଣ ହୋଇ ରହିଯିବ । ସେଥିଲାଗି ସେ ଅସାଧ୍ୟସାଧନ କରିବାର ସୁଯୋଗରୁ ଆପଣାକୁ ନିବୃତ୍ତ କରି ରଖିବା ପାଇଁ ବାରବାର ଲୋକାନ୍ତର ଦୂରଗ୍ରାମକୁ ଚାଲିଯାଇ ଆତ୍ମଗୋପନ କରି ରହୁଥିଲେ । ଯେତେବେଳେ ଯେଉଁ ରୋଗୀକୁ ରୋଗମୁକ୍ତ କରୁଥିଲେ, ସେକଥା କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରଚାର ନ କରିବା ଲାଗି ସେ ତାଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ସତର୍କ କରି ଦେଉଥିଲେ । ଯୀଶୁ ଯେଉଁ ପ୍ରକାର ସାମାଜିକ ପରିବେଶରେ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲେ, ତାହା ନାନାପ୍ରକାର ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ଓ ବାହ୍ୟାଚାରରେ ଜଡ଼ିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ତାଙ୍କ ଆଗରୁ ଆବିର୍ଭୂତ ହୋଇଥିବା ସନ୍ଥ ଓ ଧର୍ମପୁରୁଷମାନେ ନାନାବିଧ ଅଲୌକିକ ସାଧନ ଦେଖାଇ ଆପଣାର ସନ୍ଥତ୍ୱର ପ୍ରମାଣ ଦେଉଥିଲେ । ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟଙ୍କ-ଠାରୁ ମଧ୍ୟ ସମାଜ ସେହିକଥା ଆଶା କରିଥିଲା ଓ ତଦନୁରୂପ ସକଳପ୍ରକାର ଲକ୍ଷଣକୁ ଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ବସ୍ତୁ କରି ରଖିଥିବାର ଉତ୍ସାହ ପ୍ରକାଶ କରିଥିଲା । ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ ସମାଜର ସେହି ଆଶାକୁ ଉତ୍ପାଟିତ କରି ଅସଲ ଧର୍ମ ଆଡ଼କୁ ଲୋକମନ ଆକୃଷ୍ଟ କରି ନେଇଥିଲେ (୨୧) ।

ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଆଚରିତ ଅତିମାନୁଷିକ ବ୍ୟାପାରଗୁଡ଼ିକର ବିଚାର କଲାବେଳେ ଏହି କଥାଟି ମନେ ରଖିବାକୁ ପଡ଼ିବ । ମହିମା-ଗୋସାଇଁ ଆପଣାର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱ ପ୍ରଚାର କରିବା ଲାଗି କଦାପି ଅଦ୍ଭୁତ ସଂଘଟନ କରିବାକୁ ଉତ୍ସାହିତ ହେଉ ନ ଥିଲେ । ଯେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ସମାଜରେ ତନ୍ତ୍ରାବଶିଷ୍ଟ ଭ୍ରଷ୍ଟାଚାରମାନ ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ଯୋଗମାର୍ଗ ଚରମ ସିଦ୍ଧିକୁ ଭୁଲିଯାଇ ଅଧାମାର୍ଗର ବିଭୂତି ଭିତରେ ଅଧୋଗତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ମହିମା-ଗୋସାଇଁ ଆବିର୍ଭୂତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କଠାରୁ ପରୀକ୍ଷା ଚାହିଁଲେ ।

---

୨୧ । "This generation seeketh after a sign, and no sign shall be given it."—Bible. Quoted in the Life of Jesus : J. Middleton Murray : P. 65.

ଏଇ ପରୀକ୍ଷା ନେବାଟା ଓଡ଼ିଶାରେ ନୂତନ ନୁହେଁ । ପଣ୍ଡିତ-ସମାଜର ପାଦୁର୍ଭାବ ବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଏକାଧିକ ବାର ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କଠାରୁ ବିଦ୍ୟା-ପରୀକ୍ଷା ନେଇଥିଲେ । ସେହି ପ୍ରବୃତ୍ତିଟି କାଳକାଳକୁ ଲୋକ-ଉତ୍ସାହର ଆଧାର ମାତ୍ର ବସିଥିଲା । ତୁଏତ ଯୁଗର ଏହି ଆବଶ୍ୟକତା ମେଣ୍ଟାଇବାକୁ ମହିମାଗୋସାଇଁ ବେଳେ ବେଳେ ଆପଣାର ବିଭୂତି ଦେଖାଇବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହେଉଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଏହାର ଅତିରିକ୍ତ ଆଚରଣକୁ ସେ ସର୍ବଦା ସଶଙ୍କ ଭାବେ ଦେଖୁଥିଲେ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ଏହାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । ଗୋବିନ୍ଦ ବାବା ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାରେ ଅସାଧ୍ୟ ସାଧନମାନ କରିବାକୁ ଖୁବ୍ ଉତ୍ସାହିତ ହୋଇ ପଡ଼ୁଥିଲେ । ଏହାଦ୍ୱାରା ଲୋକେ ଅସ୍ଥିର ହୋଇପଡ଼ିବେ ବୋଲି ତାଙ୍କୁ ବାର ବାର ସତର୍କ କରି ମହିମାଗୋସାଇଁ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସ୍ଥାନାନ୍ତରକୁ ଚାଲିଯାଉଥିଲେ (୨୨) ।

ଅସାଧ୍ୟ ସାଧନ ହେଉଛି ସନ୍ଥଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ନିଦର୍ଶନ, ଏପରି ବିକୃଷ୍ଟ ବିଶ୍ୱାସ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅନେକଙ୍କର ରହିଛି । ରୋମାନ୍ କାଥୋଲିକ୍ ଧର୍ମଶାଖାର ସନ୍ଥନିର୍ଣ୍ଣୟ ପ୍ରଣାଳୀର ଆଲୋଚନା କଲେ ପ୍ରକୃତରେ ବିସ୍ମିତ ହେବାକୁ ହୁଏ । ତୁଏତ ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗର ଆବଶ୍ୟକତା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ନାନା ଧର୍ମରେ ଏହିସବୁ କଳ୍ପନା ପ୍ରବେଶ କରିଛି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମର ଅଧ୍ୟୟନରେ ଏହି ଜାଦୁବିଦ୍ୟା ଓ ଅତିଲୌକିକ ସାଧନ ବିଷୟରେ ଅତି ବେଶୀ ଆଲୋଚନା, ସମାଲୋଚନା ଓ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟଯୁଦ୍ଧ ହୋଇଯାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଗୋଟାଏ କଥା ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ଯେ ଏହିସବୁ ଅଲୌକିକତା ଧର୍ମର ମୁଖ୍ୟ ଅଙ୍ଗ ନୁହେଁ, ତାହା କଦାପି ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱର ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରେନାହିଁ, ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱହିଁ ଅଲୌକିକତାର ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରେ (୨୩) । ପଣ୍ଡିତପ୍ରବର ମାକ୍ସମୂଲରଙ୍କର ଭାଷାରେ, "ଆମେ ଧର୍ମକୁ ଯେପରି ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରୁ, ସେଥିରେ ଧର୍ମ-ଅଙ୍ଗଭ ଅଲୌକିକ ସାଧନକୁ କଦାପି ମୁଖ୍ୟସ୍ଥାନ ଦିଆଯାଇ ପାରିବନାହିଁ । ଧର୍ମକୁ ବୁଝିବାଲାଗି, ବା

୨୨ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ : ପୃ ୫ ୪ ୫

୨୩ । "We must judge the miracle by the doctrine, not the doctrine by the miracle"—From Miracles and Modern Knowledge : S. H. Mellone; P. 26

ଧର୍ମମତର ଭ୍ରାନ୍ତାଭ୍ରାନ୍ତତା ନିରୂପଣ କରିବାଲାଗି ଆଜକାଲି ଆଉ କେହି ଅଲୌକିକତାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଓ ଯୁକ୍ତିକୁ ଗ୍ରହଣ କରନ୍ତି ନାହିଁ । ଧର୍ମଉପରେ ଭକ୍ତି ଜନ୍ମାଇବାଲାଗି ଏହା ଅବଶ୍ୟ କେତେକାଂଶରେ ସାହାଯ୍ୟ କରେ, କିନ୍ତୁ ଅନେକସମୟରେ ଅତିରିକ୍ତ ହୋଇଯାଇ ଏହା ଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ ଅନ୍ତରାୟ ହୋଇ ମଧ୍ୟ ଠିଆହୁଏ । ତେଣୁ ଅଲୌକିକତାର ଆଧାର ଉପରେ ଆଉ ଧର୍ମର ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ନିରୂପଣ କରିବା ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହେବନାହିଁ” (୨୪)।

ମହିମାଧର୍ମର ବୟୋଜ୍ୟେଷ୍ଠ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ସ୍ମରଣ ଥିବା ନାନା ଆଖ୍ୟାନକୁ ଆଧାର କରି ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥବାବା ତାଙ୍କର ଇତିହାସ ଗ୍ରନ୍ଥ ରଚନା କରିଛନ୍ତି । ଏହି ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ତଥ୍ୟସଂଗ୍ରହ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇନାହିଁ । ତେଣୁ କିପରି କ୍ଷେତ୍ରରେ କିପରି ମନୋଭାବ ରଖି ମହିମାଗୋସାଇଁ ବିଭିନ୍ନ ଅଲୌକିକ ସାଧନ ଉପରେ ଉଦ୍ୟତ ହୋଇଥିଲେ, ତାହା ଠିକ୍ ଠିକ୍ ଜାଣିବା ବର୍ତ୍ତମାନ ଅସମ୍ଭବ । ତଥାପି ପ୍ରକୃତ କଥା ଯାହା ହୋଇଥାଉ ପଛକେ, ଏତାଦୃଶ ପ୍ରସଙ୍ଗ ଯେ ମହିମାଧର୍ମର ମୁଖ୍ୟ ଅଙ୍ଗ ନୁହେଁ ବା ଏହାର ସମୀଚୀନତା ବା ଅସମୀଚୀନତା ଉପରେ ମହିମାଧର୍ମର ସାରବତ୍ତା ନିର୍ଭର କରେନାହିଁ, ଏହି ମୂଳକଥାଟି ସବୁବେଳେ ମନେ ରଖିବାକୁ ପଡ଼ିବ ।

---

୨୪ । Thoughts on Life and Religion : Max Muller; P. 136.

(ଗ) ମହିମାଧର୍ମର ସ୍ୱୀକୀୟ ପ୍ରକୃତି

ହାଟ କଲା ଲୋକର ସ୍ୱଭାବଠାରୁ ତୀର୍ଥକଲା ଲୋକର ସ୍ୱଭାବ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର । ହାଟକାରବାରୀ ହାଟ ଦେଖିବାକୁ ଯାଏନାହିଁ, କେବଳ ତା'ର ଯେଉଁସବୁ ଜିନଷ କିଣିବାର ବା ବିକିବାର ଥାଏ, ସେ ସେତିକ ନେଇ କିଛିକ୍ଷଣ ବ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ହାଟ ଭିତରେ ପଶେ ବା ବୁଲାଚଲା କରେ, ଆପଣାର କାମ ସରିଲେ ପୁଣି ବାହାରି ଆସେ; ଲେଉଟି କରି ସମଗ୍ର ହାଟଟିକୁ ବୁଝିବାର ଉତ୍ସାହ ତାର ଆଦୌ ନଥାଏ । କିନ୍ତୁ କେବଳ ତୀର୍ଥଗତ ମନ ନେଇ ଯାତ୍ରୀ ତୀର୍ଥସ୍ଥାନକୁ ଯାଏ, ଅନେକ ଦୂରରୁ ମନ୍ଦିରର ଚୂଡ଼ା ଦେଖି ମନେ ମନେ ପ୍ରଣାମ କରେ, ବେଢ଼ାଭିତରେ ପଶିବା ପୂର୍ବରୁ ତୀର୍ଥଟିର ସମଗ୍ର ରୂପ ଥରେ ଦେଖିନିଏ । ତା'ପରେ ଭିତରକୁ ଯାଇ ଯେଉଁଠି ଯେଉଁ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନ କରିବା କଥା, ସବୁଗୁଡ଼ିକୁ ସେ ସମର୍ପଣରେ ସମ୍ପନ୍ନ କରେ । କାମ ସାରି ବେଢ଼ା ବାହାରକୁ ଆସି ସମଗ୍ର ତୀର୍ଥଟିକୁ ସେ ପୁଣି ଯାତ୍ରାଶେଷର ପ୍ରଣାମ ଜଣାଇଯାଏ ।

ଧର୍ମ ବା ସାହିତ୍ୟର ସମାଲୋଚନା ତୀର୍ଥଯାତ୍ରା ପରି । କେବଳ ଆପଣା ମନରେ କେତେଟା ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଗଣ୍ଠିକୁ ଆଗୁରୁ ଜୋରକରି ଫିଟାଇଦେଲେ ଏଥିରେ ଚଳେନାହିଁ । ସମାଲୋଚନାର ଭୂମିଉପରେ ଅବତରଣ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଥମେ ତାହାର ସମଗ୍ର ରୂପଟି ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ପକାଇବାକୁ ପଡ଼େ, ଆଗରୁ ଯେତେ ଜଣ ସମାଲୋଚକ ସ୍ୱକୀୟ ସମୀକ୍ଷାର ନୈବେଦ୍ୟ ନେଇ ତାହାର ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଛନ୍ତି, ପ୍ରଥମେ ସେମାନଙ୍କୁ ପ୍ରଣାମ କରି ସ୍ମରଣ କରିବାକୁ ହୁଏ । ତା' ପରେ ଅସଲ କ୍ଷେତ୍ର ଭିତରେ ପ୍ରବେଶ କରି ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ମନ୍ଦିର ଦେଖିଲାପରି ବିଷୟବସ୍ତୁଟିର ବିଭିନ୍ନ ଦିଗକୁ ଚିହ୍ନ ଚିହ୍ନ କରି ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ହୁଏ, ଆଲୋଚନା ମଧ୍ୟକୁ ଆସିନଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ସ୍ତରାନୁସ୍ତରକୁ ଭେଦକରି ଦେଖାଇବାକୁ ହୁଏ । ଏହି ପୁଙ୍ଖାନୁପୁଙ୍ଖ ଅଧ୍ୟୟନ ଶେଷ ହୋଇଗଲେ ପୁଣି ଆୟତନର ବାହାରକୁ ଆସି ସମଗ୍ରଭାବରେ ପୁଣିଥରେ ସମୀକ୍ଷା-ସାମଗ୍ରୀଟିକୁ ନିରୀକ୍ଷଣ କରିବାକୁ ହୁଏ । ପ୍ରଥମ ସମଗ୍ର ଦେଖାଠାରୁ ଯାତ୍ରାଶେଷର ସମଗ୍ର ଦେଖା ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପୃଥକ୍ । ବିଷୟଟିର ବିଶଦ ଓ ବହୁମୁଖୀ ଆଲୋଚନା କରିବାପରେ

ଯେଉଁ ବିଶେଷ ଜ୍ଞାନ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇଥାଏ, ତାହାହିଁ ବିଷୟ ତାର ସମଗ୍ର ଦେଖାଟିକୁ ଯଥାର୍ଥରେ ସମୃଦ୍ଧ କରି ରଖେ ।

ଉପସ୍ଥିତ ଅଧ୍ୟାୟ ଆମକୁ ଯାହାଶେଷର ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଆଣି ପହଞ୍ଚାଇ ଦେଇଛି । ମହିମାଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ, ଆଚାର, ସଂସାରନୀତି ଓ ସାଧନା-ମାର୍ଗ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ବିଷୟର ତନ୍ନ ତନ୍ନ ଆଲୋଚନା କରିସାରିବା ପରେ ଆମକୁ ପୁଣି ଥରେ ଧର୍ମର ସମଗ୍ର ରୂପଟି ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ପକାଇବାକୁ ହେବ । ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସମାଲୋଚନା କେବଳ ବିଷୟବସ୍ତୁକୁ ଶିରା ଶିରା କରି ଖୋଲାଇ ପକାଏ, ସଂଶ୍ଳେଷଣ (Synthesis) ଠାରୁ ବିଶ୍ଳେଷଣ (Analysis) ଉପରେ ହିଁ ସେ ଅତ୍ୟଧିକ ଶକ୍ତି ଖରଚ କରେ । ତେଣୁ ସମଗ୍ର ରୂପଟିକୁ ଧ୍ୟାନକୁ ଆଣି ବିଷୟଟିର ସମଗ୍ର ସ୍ୱଭାବଟିକୁ ଚିହ୍ନି ରଖିବା ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସମାଲୋଚକ ପକ୍ଷରେ ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । କିନ୍ତୁ କେବଳ ବିଶ୍ଳେଷଣ ସାହିତ୍ୟ ବା ଯେ କୌଣସି ବିଦ୍ୟାର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହୋଇ ନ ପାରେ । ବୈଜ୍ଞାନିକ ପରୀକ୍ଷାଗାରର ଚିରା କଟା ଫୁଲ ପରି ତା'ର କୌଣସି ମହତ୍ତ୍ୱ ନାହିଁ । ତେଣୁ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ବିଭିନ୍ନ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯେଉଁ ବିଷୟଟିର ବିଶ୍ଳେଷଣ କରାଯାଇଛି, ଉପସ୍ଥିତ ଅଧ୍ୟାୟରେ ତାକୁ ପୁଣି ସଂଶ୍ଳିଷ୍ଟ ସଂବଦ୍ଧ କରି ଦେଖିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିବାକୁ ହେବ । ସମାଲୋଚନାର ସୁବିଧା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଯେତେ ଭାଗ ଭାଗ କରାଗଲେ ମଧ୍ୟ ମହିମାଧର୍ମ ଗୋଟିଏ, ଏହା କଦାପି କେବଳ ରାଶୀକୃତ ବା ଖଣ୍ଡିତ ବିଭାଗମାନଙ୍କର ସମଷ୍ଟି ନୁହେଁ । ମନୁଷ୍ୟମନର ଏକ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ଚିନ୍ତା-ସାମଗ୍ରୀ ହିସାବରେ ଧର୍ମକୁ ବୈଜ୍ଞାନିକ ମିଶ୍ର (Compound) ସହିତ ସମାନଜାତୀୟ କରାଯାଇ ନ ପାରେ । ବିଭାଗ-ଅତିରିକ୍ତ ସମଗ୍ର ରୂପଟି ହେଉଛି ଏହାର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ରୂପ, ତାହାହିଁ ତା'ର ପରମ ପରିଚୟ ।

ମହିମା-ଧର୍ମ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଯେଉଁସବୁ ସୂଚନା ଦିଆଯାଇଛି, ସେଥିରୁ ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଆଗରୁ ଦିଆଯାଇଥିବା ବିଭିନ୍ନ ମତାମତ କିଞ୍ଚିତ୍ ଜଣାପଡ଼ୁଛି । ଏଠାରେ ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟିରୁ ତାହାର ଆଲୋଚନା କରାଯାଉ । ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମହିମାଧର୍ମ ଉପରେ ଅତି ସାମାନ୍ୟ ଚର୍ଚ୍ଚା ହୋଇଛି, ତଥାପି ସେହି ଅଳ୍ପସଂଖ୍ୟକ ଆଲୋଚନା-କ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ଦୁଇ-ତିନୋଟି ବିଭିନ୍ନ ମତ ଆଲୋଚନାକୁ ଆହୁରି ଅଡ଼ୁଆ କରି ପକାଇଛି । ସଂକ୍ଷେପରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ଏକାଧାରରେ ମହିମାଧର୍ମକୁ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ

ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ, ସହଜିଆ ଧର୍ମ ଓ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଦାସଙ୍କର ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଧର୍ମ ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଉପର୍ଯ୍ୟୁକ୍ତ ତିନୋଟି ଦୃଷ୍ଟିର ଆଲୋଚନା କରି ଆମେ ଯଥାସମ୍ଭବ ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ଜାଣିବାର ଚେଷ୍ଟା ଏଠାରେ କରିବା ।

ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ମହିମାଧର୍ମର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତେ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ ଥିଲେ ବୋଲି ପ୍ରାଚ୍ୟବିଦ୍ୟାମହାର୍ଣ୍ଣବ ଶ୍ରୀ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁଙ୍କର ମତ । ଏହିମାନେ ଲୁପ୍ତ ମହାଯାନ ବୌଦ୍ଧମାର୍ଗର ପୁନରୁଦ୍ଧାର କରିବାରେ ଅଗ୍ରଣୀ ଥିଲେ ବୋଲି ନାନା ପୋଥିରୁ ଉକ୍ତିମାନ ଉଦ୍ଧାର କରି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିଛନ୍ତି । ତାଙ୍କର ଅନୁମାନ ଉପରେ ନାନା ପ୍ରକାରରେ ଭ୍ରମଦୃଷ୍ଟ ହୋଇଛି, ସେକଥା ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଦର୍ଶାଇ ଦିଆଯାଇଛି । ଅତି ଅଳ୍ପ ସାମଗ୍ରୀ ପାଇ ସେ ବହୁଦୂରବ୍ୟାପୀ ଏକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ କରିବାକୁ ମନ ବଳାଇଛନ୍ତି, ଏହାହିଁ ତାଙ୍କୁ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଭ୍ରମରେ ପକାଇଛି । ଏଠାରେ ସେହି ବିଷୟରେ ତାଙ୍କର ଆଉ କେତୋଟି ଯୁକ୍ତିର ଆଲୋଚନା କଲେ ସବୁ କଥା ଆହୁରି ପରିଷ୍କାର ହୋଇଯିବ । ସ୍ୱକୀୟ-ଗ୍ରନ୍ଥରେ ବସୁ ମହାଶୟ ଲେଖିଛନ୍ତି, "ପ୍ରାଚୀନ ବା ନୂତନ ସବୁ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥଗୁଡ଼ିକୁ ଯତ୍ନସହିତ ଅଧ୍ୟୟନ କରି ଦେଖିଲେ ଆମ୍ଭେମାନେ ଜାଣିବାକୁ ପାଉ ଯେ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଆପଣାକୁ କଦାପି ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରୁ ନ ଥିଲେ ବା ଆପଣାର ଧର୍ମକୁ କେବେହେଲେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବୋଲି ଅଭିହିତ କରୁ ନ ଥିଲେ । ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମ-ଇତିହାସର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପୃଷ୍ଠାରେ ସେମାନେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମକୁ କେବଳ ଧର୍ମ, ସଦ୍ଧର୍ମ ବା ସଧର୍ମ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି ଓ ଆପେ ଧର୍ମୀ ବା ସଦ୍ଧର୍ମୀ ବୋଲାଇଛନ୍ତି । ଅବିକଳ ସେହିପରି ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଉତ୍କଳୀୟ ଶାଖା ସ୍ୱକୀୟ ଧର୍ମକୁ ମହିମା-ଧର୍ମ ବୋଲି କହି ଆପଣାକୁ ମହିମାଧର୍ମୀ ନାମରେ ଜ୍ଞାପନ କରିଛନ୍ତି । ସ୍ୱାଧୀନଚିନ୍ତାକୁ ଉତ୍ସାହିତ କରିବା ଲାଗି ବ୍ରିଟିଶ ଶାସନର ଉଦାରନୀତି ଦ୍ୱାରା ଉତ୍ସାହିତ ହୋଇ ଏବେ ମହିମାଧର୍ମ ଆପଣାର ଛଦ୍ମବେଶ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସ୍ୱରୂପରେ ଦେଖାଦେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲାଣି (୧) ।" କୌଣସି ପ୍ରକାର ଗଭୀର ସମାଲୋଚନାକୁ ଆସିବା ପୂର୍ବରୁ କେବଳ ଏତିକ ଏଠାରେ କହି ରଖିବା ଉଚିତ ଯେ ବ୍ରିଟିଶ-ଶାସନର ଉଦାର ନୀତି ଯାଇ ଭାରତବର୍ଷ ସ୍ୱାଧୀନତା ପାଇଲା ପରେ ମଧ୍ୟ ମହିମାଧର୍ମୀମାନେ ଆପାଣାର ପରିଚୟ ବଦଳାଇ ସ୍ୱରୂପ

୧ । Modern Buddhism and etc. P. 150

ପ୍ରକାଶ କରିବାର କୌଣସି ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ଦେଖାଇ ନାହାନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କୁ ବୌଦ୍ଧ ବୋଲି କହିଲେ ସବୁଠାରୁ ବେଶୀ ପ୍ରତିବାଦ ବୋଧହୁଏ ସେହିମାନେ କରନ୍ତି । ସେମାନେ ଯେ କେବେ ଆପଣା ଧର୍ମକୁ ଅନ୍ତରାଳରେ ରଖି ଆତ୍ମଗୋପନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରୁଥିଲେ, ଏହି ଅନୁମାନ ପକ୍ଷରେ ସାରା ଓଡ଼ିଶାରେ କୌଣସି ପ୍ରକାର କାହାଣୀ ବା କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ନାହିଁ । କୌଣସି ସଚ୍ଚା ଓ ସଳଖ ଧର୍ମ ଆପଣାକୁ ଲୁଚାଇ ରଖି ବଞ୍ଚିବାକୁ ଚାହେଁନାହିଁ । ସଂଖ୍ୟାରେ ଯେତେ ଅଳ୍ପ ହେଲେ ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ଧର୍ମସଂସ୍ଥାର ବ୍ୟଭିଚାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରତିବାଦ ଜଣାଇ ପ୍ରତ୍ୟେକ ନୂତନ ଧର୍ମ ଆପଣାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଘୋଷଣା କରେ । ମହିମାଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଏହି ପ୍ରତିବାଦଦ୍ୱାରା ଆପଣାର ଜନ୍ମ ପ୍ରଚାରିତ କରିଥିଲା । ସେଥିଲାଗି ସମାଜରେ ତାକୁ ଯେ କେତେପ୍ରକାର ଉପହାସ ଓ ଉତ୍ପୀଡ଼ନ ସହିବାକୁ ପଡ଼ିଥିଲା, ତାହାର ସୂଚନା ଆଜି ମଧ୍ୟ ମିଳିବ । ମହିମାଧର୍ମ କଦାପି ଛଦ୍ମବେଶ ଧାରଣ କରି ନଥିଲା, ତେଣୁ ଛଦ୍ମବେଶ ପରିତ୍ୟାଗ କରି ସ୍ୱରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେବାର କୌଣସି ଆବଶ୍ୟକତା ସେହିଧର୍ମ ଅନୁଭବ କରିନାହିଁ । ହୁଏତ କେବଳ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁ ତାକୁ ଏକ ଛଦ୍ମବେଶ ଦେଇ ତା'ର ପରିଚୟଟିକୁ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ରଖିବାର କଷ୍ଟକୃତ୍ ପ୍ରୟାସ କରିଛନ୍ତି ମାତ୍ର ।

ବୌଦ୍ଧମାନେ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମକୁ ଯେପରି ସଧର୍ମ ବା ସଦ୍ଧର୍ମ ବୋଲି କହନ୍ତି, ମହିମାପନ୍ଥୀମାନେ ସେହିପରି ସ୍ୱକୀୟ ଧର୍ମକୁ ମହିମାଧର୍ମ ବୋଲି ପ୍ରଚାରିତ କରିଛନ୍ତି; କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ମହିମାଧର୍ମ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅବଶେଷ ମାତ୍ର, ଏହା ହେଉଛି ବସୁ ମହାଶୟଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଯୁକ୍ତି । ତୁଳନା ଦ୍ୱାରା ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁର ସମାନଧର୍ମିତ୍ୱ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବାର (Analogy) ଯେଉଁ ପ୍ରକରଣଟି ନ୍ୟାୟଶାସ୍ତ୍ରରେ ଅଛି, ତା'ର ଦୁଇଟି ବିଭାଗ ହେଉଛି ଭ୍ରାନ୍ତ ଓ ଅଭ୍ରାନ୍ତ ତୁଳନା (False and True Analogy) । ହଠାତ୍ ଗୋଟିଏ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖି ଦୁଇଟି ଧର୍ମକୁ ଏକରୂପ କରି ଦେଖାଇବା ଯେ କେତେଦୂର ଭ୍ରମାତ୍ମକ, ତାହା ସହଜରେ ଜଣା ପଡ଼ିଯାଏ । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତୀୟ ସମାଜର ଏକ ବିଶେଷ ଭିତ୍ତିଭୂମି ଉପରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା । ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପୂର୍ବରୁ ନାନା ପ୍ରକାର ଛୋଟ ବଡ଼ ଧର୍ମମତ ସାଧାରଣ ଧର୍ମମାର୍ଗକୁ କେବଳ ବାଉଳା କରି ଦେଇଥିଲା । ଲୋକେ ନାନା ପଥର ଛେଦ-ଜାଗାରେ ପଡ଼ି ପ୍ରକୃତ ମାର୍ଗ ଚିହ୍ନିପାରୁ ନ ଥିଲେ ।

ଏହିପରି ଏକ ସଙ୍କଟ ସମୟରେ ଜୀବନମାର୍ଗର ନୂତନ ସନ୍ଦେଶ ଦେଇ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ ତାଙ୍କର ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ଆଗରୁ ରହିଥିବା ସକଳ ଧର୍ମର ପରିବେଶ ଉପରେ ତାଙ୍କର ଧର୍ମ ପ୍ରଚାରିତ ହେଲା । ଅନ୍ୟ ସକଳ ଧର୍ମକୁ ଭ୍ରାନ୍ତ ଓ ଦୁଷ୍ଟତାପ୍ରବଳ ବୋଲି ଦେଖାଇ ସେ ଆପଣାର ଧର୍ମକୁ ଏକମାତ୍ର ଅଭ୍ରାନ୍ତ ଧର୍ମ ବା ସତ୍‌ଧର୍ମ ବୋଲି ଦର୍ଶାଇଥିଲେ । ସଦ୍ଧର୍ମର ଆକ୍ଷରିକ ଅର୍ଥ ହେଉଛି ସତ୍ ଧର୍ମ । ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ରରେ ଏହି ଆକ୍ଷରିକ ଅର୍ଥ ଛଡ଼ା କୌଣସି ବିଶେଷ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ସହିତ 'ସଦ୍ଧର୍ମ' ଶବ୍ଦଟିର ବ୍ୟବହାର ହୋଇନାହିଁ । ତେଣୁ ଏହି ଶବ୍ଦଟିର ସକଳ ମହତ୍ତ୍ୱ କେବଳ ସାମୟିକ ଓ ଆପେକ୍ଷିକ । ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ମହିମାଧର୍ମ ଶବ୍ଦରେ କେବଳ ଆପେକ୍ଷିକ ବା କେବଳ ସାମୟିକ ବ୍ୟତୀତ ଯଥେଷ୍ଟ ଅଧିକ ମହତ୍ତ୍ୱ ରହିଛି । ମହିମା-ଗୋସାଇଁ ଏହି ଧର୍ମର ପ୍ରଚାରକ ବୋଲି ଏହା ମହିମା-ଧର୍ମ ନାମରେ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ହୋଇଛି । ପରଂବ୍ରହ୍ମ ବା ପରମେଶ୍ୱର ମହିମାକୁ ଏହି ଧର୍ମ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ତତ୍ତ୍ୱରୂପେ ବିଶ୍ୱାସ କରେ ; ତେଣୁ ଏହାକୁ ମହିମାଧର୍ମ ବୋଲି କହିବା ପକ୍ଷରେ ଏହିପରି ଏକ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଯୁକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଦିଆଯାଇପାରେ ।

ପରମେଶ୍ୱର ଓ ଧର୍ମକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଅନିର୍ବଚନୀୟ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ମନୁଷ୍ୟଜୀବନର ଚରମ ଆରାଧ୍ୟ ଓ ଚରମ ମାର୍ଗକୁ କେବଳ ନକାରାର୍ଥକ ବା ନିଷେଧବାଚକ ବର୍ଣ୍ଣନାଦ୍ୱାରା ସୂଚାଇଦେଇ ଧର୍ମଦ୍ରଷ୍ଟାମାନେ ନୀରବ ରହିଛନ୍ତି । ଉପନିଷଦର ବ୍ରହ୍ମ ଅନାମାତ୍ମକ, କୌଣସି ପ୍ରକାର ନାମସୀମାରେ ତାହାକୁ ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖାଯାଇନାହିଁ । ଚୀନ ଦେଶର ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ଲାଓ ଜୁ (Lao Tzu) ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ସତ୍ୟକୁ କେବଳ ଟାଓ ବା ମାର୍ଗ (Tao-The way) ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ ଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ଭଗବାନଙ୍କର ବାଣୀ (The Word) ଏହିପରି ଏକ ଶବ୍ଦ । ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ନାମ-ବର୍ଣ୍ଣନା ଓ ସୀମିତ କଳ୍ପନାର ପ୍ରତିବାଦ କରି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଜନ୍ମ ହୋଇଥିଲା । ଦର୍ଶନର ଚରମ ସତ୍ୟ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଗୌତମ କେବଳ ନୀରବ ରହିଥିଲେ । ତେଣୁ କେବଳ ନିଷେଧକ-ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଧର୍ମ ଓ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକଙ୍କର ସୂଚନା ଦେବାର ରୀତି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ଅଧିକ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ପ୍ରଧାନତଃ ନିବୃତ୍ତି ମାର୍ଗ, ନିବୃତ୍ତି-ପ୍ରଧାନ ସନ୍ନ୍ୟାସ—ପନ୍ଥା ପରି ତାହା ସକଳପ୍ରକାର ସାଂସାରିକ ନାମ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଛି । ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର

ପ୍ରବର୍ତ୍ତକଙ୍କୁ ଆଜି କେହି ଗୌତମ ବୋଲି କହନ୍ତି ନାହିଁ । [ଏପରିକି 'ଗୌତମ' ନାମଟି ମଧ୍ୟ ପାରିବାରିକ, ତାଙ୍କର ଅସଲ ନାମଟି ସର୍ବାର୍ଥ ଗୁପ୍ତ ରହିଛି] । ସେ ବୁଦ୍ଧ, ତଥାଗତ, ଅମିତାଭ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରତୀକ-ଶବ୍ଦ ଦ୍ୱାରହିଁ ଜଗତରେ ପରିଚିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ସଦ୍ଧର୍ମ ଏହିପରି ଏକ ପ୍ରତୀକ ଶବ୍ଦ, ଏକ ବିଶେଷ ପରିବେଶଠାରୁ ଆପଣାର ପରିଚୟକୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର କରି ରଖିବାଲାଗି ଏହାର ସୃଷ୍ଟି । ବୌଦ୍ଧମାନେ ଯେ ଜାଣିଶୁଣି 'ବୌଦ୍ଧ' ନାମଟି ଗୋପନ ରଖି ଆପଣାର ଧର୍ମକୁ ସଦ୍ଧର୍ମ ବୋଲି କହୁଥିଲେ, ଏପରି କୌଣସି ପ୍ରମାଣ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ-ନାହିଁ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ 'ବୌଦ୍ଧ' ନାମର ସୃଷ୍ଟି ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ । ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏହି ଧର୍ମର ପ୍ରଚାର କରିଥିବା କାରଣରୁ ହୁଏତ ଲୋକସାଧାରଣ ପ୍ରଥମେ ଏହି ଧର୍ମକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ବୋଲି କହିବାରେ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ ।

ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଆଉ ଗୋଟିଏ ନାମ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ସ୍ୱାମୀ । ମହିମାପନ୍ଥୀମାନେ ତାଙ୍କୁ ଅନେକ ସମୟରେ ବୁଦ୍ଧ ଅବତାର ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । ଭବିଷ୍ୟତରେ ଭଗବାନ୍ ବୁଦ୍ଧ ଅବତାର ଗ୍ରହଣକରି ଧର୍ମ-ସଂସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ଆସିବେ ବୋଲି ନାନା ଭବିଷ୍ୟ ବାଣୀ ପଞ୍ଚସଖା ଓ ତତ୍ପରବର୍ତ୍ତୀ ସାହିତ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହିସବୁ କାରଣରୁ ମହିମାଧର୍ମକୁ ଅନେକ ବୁଦ୍ଧ ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ସହିତ ସଂଯୁକ୍ତ କରି ଦିଅନ୍ତି । 'ସଦ୍ଧର୍ମ' ଶବ୍ଦ ପରି 'ବୁଦ୍ଧ' ଶବ୍ଦକୁ ମଧ୍ୟ କେବଳ ଆକ୍ଷରିକ ଭାବେ ନେବାକୁ ହେବ । ମହିମାପନ୍ଥୀମାନେ କେବଳ ସେହି ଅର୍ଥରେ ମହିମାଗୋସାଇଁ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ସ୍ୱାମୀ ବା ବୁଦ୍ଧ ଅବତାର ବୋଲି କହିଥାନ୍ତି । 'ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆତ୍ମଜ୍ଞାନ ଉପଦେଶ ପ୍ରଚାରକରିଥିବାରୁ ସିଦ୍ଧ ସାଧୁମାନେ ତାହାଙ୍କୁ (ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କୁ) ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ଅବତାର ବୋଲି ସ୍ଥିର କରିଛନ୍ତି । ସେହି ନିମିତ୍ତ ତାହାଙ୍କୁ ବୁଦ୍ଧ ସ୍ୱାମୀ ବା ବୁଦ୍ଧ ମହାପ୍ରଭୁ ବୋଲି କହନ୍ତି (୨) ।' ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ଏହି ପ୍ରକାର ମତ ଦେଇଛନ୍ତି । ଉପସ୍ଥିତ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଆନନ୍ଦ କୁମାରସ୍ୱାମୀଙ୍କର ବ୍ୟାଖ୍ୟାଟି ବିସ୍ମରଣୀୟ । 'ବୁଦ୍ଧ' ଶବ୍ଦକୁ ସେ କୌଣସି ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅର୍ଥଦ୍ୱାରା ଗ୍ରହଣ କରି ନାହାନ୍ତି । ଅମ୍ଭାକୁ ଆପଣା ଅସ୍ତିତ୍ୱରେ ଅଣି ଅରହତ୍ ଅବସ୍ଥାରେ ଉପନୀତ ହୋଇ ପାରିଲେ ଭିକ୍ଷୁ ଆପଣାର ଜନ୍ମଗତ

---

୨ । ମହିମାଧର୍ମ-ପ୍ରତିପାଦକ : ପ୍ରଥମ ଉଲ୍ଲାସ ।

ନାମ ପରିତ୍ୟାଗ କରି 'ବୁଦ୍ଧ' ରୂପରେ କଥିତ ହେଉଥିଲେ । ଗୌତମ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ପରେ 'ବୁଦ୍ଧ' ନାମ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ତେଣୁ ସିଦ୍ଧିଲାଭ ପରେ ଯେକୌଣସି ଅରହନ୍ତଙ୍କର ଏହି ନାମ ଗ୍ରହଣ କରିବାର ଅଧିକାର ଥିଲା । ବୁଦ୍ଧର ଅର୍ଥ ଜାଗ୍ରତ (awake), ଏହା କେବଳ ସିଦ୍ଧିଲାଭର ପରିଚ୍ଛକ ମାତ୍ର (୩) । ତେଣୁ କେବଳ 'ବୁଦ୍ଧ' ଶବ୍ଦ ଦେଖି ମହିମାଧର୍ମକୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଅବଶେଷ ବୋଲି ଭ୍ରମ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ମୂଳ ଇତିହାସଟି ଜାଣିରଖିବାକୁ ହେବ । ଅବଶ୍ୟ ଆଉଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପ୍ରସଙ୍ଗଟିର ଆଲୋଚନା କରାଯାଇ ପାରେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପ୍ରଥମ ସହସ୍ରରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରସାର ଲାଭ କରିଥିଲା । ଅଶୋକଙ୍କର କଳିଙ୍ଗ-ବିଜୟଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ପୁଷ୍ପଗିରିର ପ୍ରାଧାନ୍ୟକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ସେହି ମହିମାମୟ ଇତିହାସ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମ୍ବନ୍ଧ ଭାବରେ ଲେଖା ହୋଇ ନାହିଁ । ଶୈବ ଓ ବୈଷ୍ଣବ ରାଜାଙ୍କର ଆଗମନ ଫଳରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ କ୍ରମେ ହ୍ରାସ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା, କିନ୍ତୁ ଲୋକମନରୁ ଏତେ ଶୀଘ୍ର ବୌଦ୍ଧମାର୍ଗର ବିଶେଷ ଅଭିଧା ଓ ଲକ୍ଷଣମାନ ଲିଭିପାରି ନ ଥିଲା । ସାରଳା ଦାସ ତାଙ୍କର ମହାଭାରତରେ ନବମ ଅବତାରକୁ ବୁଦ୍ଧ ଅବତାର ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ପଞ୍ଚସଖା ସେମାନଙ୍କର ଅପର୍ଯ୍ୟାପ୍ତ ସାହିତ୍ୟ ଭିତରେ ଶୂନ୍ୟ ଓ ବୁଦ୍ଧ ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦର ମଧ୍ୟ ବ୍ୟବହାର କରି ଅଛନ୍ତି । ହୁଏତ ସେହି ଐତିହ୍ୟ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ସନ୍ଥମାନଙ୍କ ଭିତରେ ଗଡ଼ି ଆସି ମହିମାଧର୍ମରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ଧର୍ମର ଅଦଳବଦଳ ଓ ଆଦାନପ୍ରଦାନରେ ଏପରି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସବୁ ସଭ୍ୟତାର ଇତିହାସରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ଗୋଟାଏ ଧର୍ମର କୌଣସି ବିଶେଷ ଶବ୍ଦ ଅନ୍ୟ ଧର୍ମରେ ଏକ ବିଚିତ୍ର ଓ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଅର୍ଥ ଧାରଣ କରି ହୁଏତ କେତେ ପ୍ରଭାବ ବିସ୍ତାର କରିଛି, ଏପରି ଉଦାହରଣ ଇତିହାସରେ ବିରଳ ନୁହେଁ । କିନ୍ତୁ ଗୋଟାଏ ଗୋଟାଏ ଶବ୍ଦ ମିଳିଗଲା ବୋଲି ଗୋଟାଏ ଧର୍ମକୁ ଆଉ ଗୋଟାଏ ଧର୍ମର ଅବଶେଷ ବୋଲି କହିଲେ ଭୁଲ ହେବ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମହିମାଧର୍ମରେ ଥିବା 'ବୁଦ୍ଧ' ଶବ୍ଦର ପ୍ରାଚୀନ ଇତିହାସ ସୂଚିତ କରାଯାଇ ପାରେ, କିନ୍ତୁ ତା' ବୋଲି ସମସ୍ତ ମହିମା-ଧର୍ମକୁ ହଠାତ୍ ଛଦ୍ମବେଶ ପିନ୍ଧିଥିବା ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ

। The Living Thoughts of Gautama the Buddha: Presentec by Ananda Coomaraswamy and I. B Horner; P.17

ବୋଲି କହି ବସିଲେ ତାହା କେବଳ ଆମର ଅବିବେକତାର ପରିଚୟ ଦେବ ।

ମହିମାଧର୍ମର କେତୋଟି ଶୃଙ୍ଖଳା ସହିତ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କେତୋଟି ବିଧାନର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଦେଖାଇ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି, "ମଧ୍ୟଯୁଗର ମହାଯାନ-ପନ୍ଥୀମାନେ ଦେବଦେବୀ ପୂଜାରେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଥିଲେ ହେଁ ଆଦିବୌଦ୍ଧ ବା ହୀନଯାନୀମାନଙ୍କର ଏପରି ପୂଜାଉପରେ ଆଦୌ ଆସ୍ଥା ନଥିଲା । ଆଧୁନିକ ପୁନରୁଦ୍ଧାରକାରୀ (Revivalists) ମହିମାଧର୍ମୀମାନଙ୍କ ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହିକଥା ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ ହୋଇପାରିବ । ଏପରିକି ମହିମାଧର୍ମୀମାନେ ବିଶେଷଭାବରେ ହୀନଯାନ-ପଥ ଅନୁସରଣ କରନ୍ତି । ପ୍ରାଚୀନ ବୌଦ୍ଧସଙ୍ଘରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅଗ୍ନିଙ୍କର ପୂଜା ପ୍ରବେଶ କରିଯିବା ଫଳରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ହୀନଯାନୀମାନେ ଏହି ଦୁଇ ଦେବତାଙ୍କୁ ଛାଡ଼ିପାରି ନାହାନ୍ତି । ବଡ଼ କୌତୂହଳ ସହିତ ମହିମାଧର୍ମର 'ଯଶୋମଣି ମାଳିକା'ରେ ଏହି ଦେବତାମାନଙ୍କୁ ଭକ୍ତି କରାଯାଉଥିବାର ସୂଚନା ମିଳେ ଏବଂ ଠିକ୍ ଯେପରି ମଧ୍ୟଯୁଗର ବୌଦ୍ଧମାନେ ବୁଦ୍ଧ ବା ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱଙ୍କୁ 'ଦେବାତିଦେବ' ବା ପରମେଶ୍ୱର ବୋଲି ଜ୍ଞାନ କରନ୍ତି, ସେହିପରି ମହିମା ଧର୍ମାବଲମ୍ବୀମାନେ ଜଗନ୍ନାଥ ବା ବୁଦ୍ଧଙ୍କୁ ଆରାଧନାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଅଧିଷ୍ଠାତା ଦେବତା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି (୪) ।" ଉଦ୍ଧୃତ ବାକ୍ୟଗୁଡ଼ିକ ଆମୂଳଚୂଳ ପଢ଼ିଗଲେ ଉକ୍ତିଟିର ଭ୍ରମାତ୍ମକତା ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଉଠେ । ଏକଥା ଜଣାଶୁଣା ଯେ ମହିମାଧର୍ମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଦେବତା ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରେନାହିଁ, କେବଳ ଜଗନ୍ନାଥ କାହିଁକି, ଏହି ଧର୍ମର କଳ୍ପନାରେ କୌଣସି ଦେବତାଙ୍କର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ମହିମାଧର୍ମର ପ୍ରାତଃ ଓ ସାନ୍ଧ୍ୟ ଶରଣଦର୍ଶନ ଏବଂ ଧୁନିମନ୍ଦିରର ଅଖଣ୍ଡ ଧୁନିରୁ ବସୁ ମହାଶୟ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅଗ୍ନି ଦେବତାଙ୍କର ପୂଜା ହେଉଥିବାର ସୂଚନା ପାଇଛନ୍ତି । ପୂର୍ବରୁ ଏଇ ଦୁଇଟି ବିଷୟର ଆଲୋଚନା ହୋଇଯାଇଛି । ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ତାଙ୍କର 'ବ୍ରହ୍ମପାଦକ' ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହାର ବିସ୍ତୃତ ଆଲୋଚନା କରିଛନ୍ତି । ଶରଣକାଳୀନ ପ୍ରାର୍ଥନା ଓ ଜସ୍ମକୃଷ୍ଣ ଲେଖିଥିବା ଅଖଣ୍ଡ ଧୁନିର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପଢ଼ିବାପରେ ଦେବତା-ପୂଜାର

୪ । The Modern Buddhism and etc. : P. 175-6

ସମସ୍ତ ଭ୍ରମ ଦୂରୀଭୂତ ହୋଇଯାଏ । ଶ୍ରୀ ବସୁ ମହାଶୟ ହଠାତ୍ ହୀନଯାନ ଓ ମହାଯାନ ଉଭୟଙ୍କୁ ଆଣି ଏକାଠି ମହିମାଧର୍ମରେ ଗଣ୍ଠାଇ ଦେବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ମହିମାଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ, ଆଗ୍ରହ ଓ ଶୃଙ୍ଖଳାର ନାନା କଥା ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ, ଆଗ୍ରହ ଓ ଶୃଙ୍ଖଳା ସହିତ ମିଳିଯାଏ । କିନ୍ତୁ ତା' ବୋଲି କଣ ଆମେ ଦୁଇ ଧର୍ମପନ୍ଥା ମଧ୍ୟରେ ଏକ ପୂର୍ବାପର କାର୍ଯ୍ୟ-କାରଣ ସମ୍ବନ୍ଧ ଗୁନ୍ଥି ବସିବା ? ଉତ୍କଳର ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁ ମହାଯାନ ଶାଖାର ଧ୍ୱଜାଧାରୀ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ତେଣୁ ହଠାତ୍ ହୀନଯାନର ଆଗ୍ରହ ସହିତ ମହିମାଧର୍ମର ସମ୍ବନ୍ଧ-ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଦେଖି ପ୍ରଥମେ ବିସ୍ମିତ ହେବାକୁ ହୁଏ । ମହିମାଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୀନଯାନ ଓଡ଼ିଶାରେ କପରି ଆକାରରେ ରହିଥିଲା, ଏତେ ଶତାବ୍ଦୀର ଫାଙ୍କ ପରେ ହଠାତ୍ ମହିମାଧର୍ମ ହୀନଯାନଦ୍ୱାରା ପ୍ରଭାବିତ ହେଲା କପରି ? ହୀନଯାନର ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅଗ୍ନି ପୂଜା ମହିମାଧର୍ମ କାହିଁକି ଗ୍ରହଣ କଲା ? ବହୁ ଶତାବ୍ଦୀ ପୂର୍ବରୁ ଏହି ପୂଜା କପରି ଅବସ୍ଥାରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଚଳି ଆସୁଥିଲା ? ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମାଗ୍ରହ-ଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅଗ୍ନି ପୂଜାର ପଦ୍ଧତି ରହିଆସିଛି, ତେବେ ହୀନଯାନରୁ ଗ୍ରହଣ ନ କରି ମହିମାଧର୍ମ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମରୁ ଏହି ରୀତିଟି ଗ୍ରହଣ କରିଛି, ଏପରି ସନ୍ଦେହ କରାନଯିବ କାହିଁକି ? ଏହିପରି ନାନାପ୍ରକାର ପ୍ରଶ୍ନରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବସୁଙ୍କର ଅନୁମାନଟି ସ୍ୱତଃ ବିପର୍ଯ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଯାଏ । ବିଶେଷତଃ ଯେତେବେଳେ ମହିମାଧର୍ମର ଶରଣ-ଦର୍ଶନ ଓ ଅଖଣ୍ଡ ଧୁନି ସହିତ ହୀନଯାନର ଅଗ୍ନି ଓ ସୂର୍ଯ୍ୟପୂଜାର ତୁଳନା କରି ଦେଖାଯାଏ, ସେତେବେଳେ ଏପରି ଏକ ଅନୁମାନର ଅଯାର୍ଥକତା ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇପଡ଼େ । କେବଳ ହିନ୍ଦୁ ବା ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମରେ କାହିଁକି, ପୃଥିବୀର ପ୍ରାୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମରେ ପରମସତ୍ତାର ଏକ ପ୍ରତୀକ ହିସାବରେ ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅଗ୍ନିର ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ ରହିଛି । ବିଶେଷତଃ ସବୁ ଧର୍ମର ଯୋଗମାର୍ଗରେ ଏହି ଦୁଇଟି ପ୍ରତୀକର ବହୁଳ ଆଲୋଚନା ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । 'ଗଇଦୃଶ୍ୟମାନ ପୃଥିବୀରେ ପରମେଶ୍ୱରଙ୍କର ପ୍ରତୀକ ହୋଇପାରିବା ଲାଗି କେବଳ ସୂର୍ଯ୍ୟ ହେଉଛି ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ବସ୍ତୁ'—ଏହା

୫ । "No object of sense in the whole world is more worthy to be made a type of God than the sun" Daute. [Quoted in Eastern Religious and Western Thought: By Coomaraswami ; The Review of Religion, Vol. VI, P. 129]

ଜଣେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର ମତ (୪)। ସୂର୍ଯ୍ୟ ଓ ଅଗ୍ନି ବାସ୍ତବ ଜଗତର ସମସ୍ତ ପଦାର୍ଥକୁ ପରିଶୁଦ୍ଧ କରି ରଖନ୍ତି। ତେଣୁ ଅନ୍ତରର ପରିଶୁଦ୍ଧିକାରକ ଭଗବାନ୍ ବା ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ସହିତ ଉକ୍ତ ଦୁଇଟି ବସ୍ତୁର ସମ୍ବନ୍ଧ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିବା ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ।

ଆଉ ଗୋଟିଏ ଗୋଳମାଳିଆ କଥା ହେଉଛି ମହାଯାନ ଓ ହୀନଯାନର ପ୍ରଶ୍ନ। କେତେକ ବର୍ଷତଳେ ପଣ୍ଡିତମାନେ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରୁଥିଲେ ଯେ ହୀନଯାନର ପ୍ରଥମ ଯୁଗ ବିରୁଦ୍ଧରେ ମହାଯାନର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗ ଆପଣାର ସଂସ୍ଥାପନ କରିଥିଲା। ଏହି କେତେବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଚୀନ, ତିବ୍ବତ ଓ ନେପାଳରୁ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ବୌଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥର ପୁନରୁଦ୍ଧାର ହୋଇ ପାରିଛି ଓ ତାହାର ଫଳସ୍ୱରୂପ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଇତିହାସ ଲେଖିବାକୁ ଅନେକ ଉପାଦାନ ମିଳିଛି। ଏହି ନୂତନ ବିଷୟବସ୍ତୁମାନ ଅଧ୍ୟୟନ କରି କେତେକ ପଣ୍ଡିତ ଅନୁମାନ କରନ୍ତି ଯେ ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଜୀବଦ୍ଦଶାରେ ହୀନଯାନ ଓ ମହାଯାନ ଉଭୟ ମାର୍ଗର ସମାନ୍ତରାଳ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଥିଲା। ନାନା ମନୋଭାବର ଭିକ୍ଷୁମାନଙ୍କର ଆବଶ୍ୟକତା ପୂରଣ କରିବା ଲାଗି ବୁଦ୍ଧଦେବ ଏକାବେଳକେ ଉଭୟମାର୍ଗର ପରାମର୍ଶ ଦେଇଥିଲେ। ଏପରି ସ୍ଥଳେ ହୀନଯାନ ଓ ମହାଯାନକୁ କାଳ ଅନୁସାରେ ଭାଗ ଭାଗ କରି ତାହାକୁ ପରସ୍ପରଠାରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ଭିନ୍ନ କରି ଦେଖାଇବା ସର୍ବଦା ଅଭ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ନ ପାରେ। ତେଣୁ ମହିମାଧର୍ମରେ କେଉଁଟା ବ୍ୟାପାର ହୀନଯାନର ଲକ୍ଷଣ ଓ ଆଉ କେଉଁଟା ବ୍ୟାପାର ମହାଯାନର ଲକ୍ଷଣ, ଏପରି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଆଦୌ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ନୁହେଁ। ସାଧାରଣତଃ ସବୁ ଧର୍ମର ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରକୃତିକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ହୁଏତ ଏପରି ଆଦାନ-ପ୍ରଦାନର ବନ୍ଧା ନିୟମ ତିଆରି କରାଯାଇ ପାରେ।

ପ୍ରାଚୀ ସମିତି ତରଫରୁ ପ୍ରକାଶିତ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର 'ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି'ର ମୁଖବନ୍ଧରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଆର୍ତ୍ତବଲ୍ଲଭ ମହାନ୍ତି ଲେଖିଛନ୍ତି, "ଏହି ଧର୍ମର ଶୂନ୍ୟବାଦଟି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଶୂନ୍ୟବାଦଠାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣରୂପେ ପୃଥକ୍। ଅଥଚ ଏ ଧର୍ମଟି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଏକରକମ ରୂପାନ୍ତର। ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଶୂନ୍ୟବାଦ ପରେ ନାନା କ୍ରମରେ ଅବସ୍ଥାନ୍ତରିତ ହୋଇ ଏ ଧର୍ମରେ ଅନ୍ୟରୂପରେ ପ୍ରକାଶମାନ।" ଧର୍ମ ଏକ ସ୍ୱଭାବସରଳ ଅନୁଷ୍ଠାନ। ମଣିଷର ସରଳ ମନ ବିଭିନ୍ନ ସମୟର ଭିନ୍ନ ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁସାରେ

ତା'ର ପରିବେଶକୁ ସୃଷ୍ଟି କରିଥାଏ । ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ମନର ଜୀବନ-ସାମଗ୍ରୀ ହିସାବରେ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ମନୁଷ୍ୟର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଆବଶ୍ୟକତା ମେଣ୍ଟାଇବାକୁ ନାନାପ୍ରକାର ରଙ୍ଗ ଓ ଢଙ୍ଗରେ ଧର୍ମ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ଚାଲିଥାଏ । ତେଣୁ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଶବ୍ଦର ସ୍ଥିରନିଶ୍ଚିତ ସଂଜ୍ଞା ଖୋଜି ବାହାର କରିବା ଅତି କଷ୍ଟକର । ଏଠାରେ କେବଳ 'ପ୍ରାଣ' ଶବ୍ଦଟିର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଦିଆଯାଇପାରେ । ଶ୍ରୁତିର ବିଭିନ୍ନ ଶାସ୍ତ୍ରାଙ୍ଗରେ ପ୍ରାଣର ୧୦୧ଟି ଅର୍ଥ ନିରୂପିତ ହୋଇଅଛି (୨) । ଶୂନ୍ୟ ସେହିପରି ଆଉଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ । ଉପନିଷଦଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ସଂହିତା ଓ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଏହି ଶବ୍ଦଟି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଗୌତମବୁଦ୍ଧଙ୍କର ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଧର୍ମରେ ଏହି ଶବ୍ଦ ବିଶେଷ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ରଖିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ବୁଦ୍ଧଦେବ ଯେ ଏହାର ନୂତନ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିଲେ, ସେପରି ଭାବିବାର କୌଣସି ଅବକାଶ ଶାସ୍ତ୍ରରୁ ମିଳେନାହିଁ । ଏପରି ଅନେକ ଶବ୍ଦ ଭାରତୀୟ ଧର୍ମରେ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା, ଯାହାକୁ ବୁଦ୍ଧଦେବ ନୂତନ ବ୍ୟଞ୍ଜନା ଦେଇ ସ୍ୱକୀୟ ଧର୍ମରେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ଚତୁର୍ବିଧ ଧ୍ୟାନ, ମୈତ୍ରୀ କରୁଣା, ମୁଦିତା ଓ ଉପେକ୍ଷାର ବିଚାର କରାଯାଇପାରେ । ଏହି ଚାରୋଟି ଶବ୍ଦ ପୂର୍ବରୁ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଥିଲା, ବୁଦ୍ଧଦେବ କେବଳ ସେଗୁଡ଼ିକରେ ନୂତନ ବ୍ୟାଖ୍ୟାଦେଇ ଆପଣା ଧର୍ମରେ ସେଗୁଡ଼ିକୁ ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିନେଲେ । ତେଣୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର 'ଶୂନ୍ୟ' କହିଲେ ପୂଜନୀୟ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମହାନ୍ତ ଠିକ୍ କଣ ବୁଝୁଛନ୍ତି, ସେକଥା ପ୍ରଥମେ କହିଥିଲେ ଭଲ ହୋଇଥାନ୍ତା । ଶୂନ୍ୟ ବା ଶୂନ୍ୟତା ପ୍ରଭୃତି ଶବ୍ଦ ସେହି ବୌଦ୍ଧଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ନାନାପ୍ରକାର ବ୍ୟଞ୍ଜନା ବହନ କରି ଚାଲିଆସିଛି । ଯୁଗେ ଯୁଗେ ନାନା ଅଭିନବ କଳ୍ପନାରେ ଶବ୍ଦଟିର ଅନେକ ବେଶପାଲଟା ହୋଇଛି । ଏକ କାଳରେ ଶ୍ରୁତିସହିତ ସମତୁଲ କରାଯାଇ ଶୂନ୍ୟତାକୁ 'ନେତି ନେତି' ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ନାଗାର୍ଜୁନ, ଅସଙ୍ଗ ଓ ଅଦ୍ୱୟବଜ୍ରଙ୍କର ବ୍ୟାଖ୍ୟା ପଢ଼ିଲେ ଶୂନ୍ୟତାକୁ ହିନ୍ଦୁଧର୍ମର ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଅଭିନ୍ନ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଥିବାର ସନ୍ଦେହ ହୋଇଥାଏ । ଦର୍ଶନ ଓ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରର ଏହି ଶବ୍ଦାବଳୀ ବିଭିନ୍ନ ଯୁଗର ସମାଲୋଚକଙ୍କୁ ଅନେକ ଧନ୍ଦାରେ ପକାଇଛି । କୌଣସି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଯୁଗରେ ଶବ୍ଦଟିର ବିଶେଷାର୍ଥକ ପ୍ରୟୋଗ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ନରଖି ସେମାନେ ଅନେକସମୟରେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ

୨ । ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ: Indian Culture, Vol. V, P. 387

ଶବ୍ଦର ଅର୍ଥ ଖୋଜି ଧାଇଁଛନ୍ତି ଓ ନାନା ବାଦାନୁବାଦର ତରଙ୍ଗାଘାତରେ ଜ୍ଞାନକ୍ଷେତ୍ରକୁ ଦନ୍ତୁରିତ କରି ରଖିଛନ୍ତି ।

'ଶୂନ୍ୟ' ଶବ୍ଦକୁ ଯେଉଁ ଅର୍ଥରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇ ଥାଉ ପଛକେ, ତାହା କପରିଭାବରେ ରୂପ ଓ ପ୍ରକୃତି ବଦଳାଇ ମହିମା-ଧର୍ମରେ ଅନ୍ୟରୂପରେ ପ୍ରକାଶିତ ହେଲା, ସେହି ପରିବର୍ତ୍ତନର ଧାରାଟି ସ୍ପଷ୍ଟ ନ ହେଲା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କୌଣସି ଅନୁମାନକୁ ସଙ୍ଗତ ବୋଲି କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ସେପରି କୌଣସି ଧାରା ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସରେ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ । ହୁଏତ ମହିମାଧର୍ମରେ 'ଶୂନ୍ୟ' ଶବ୍ଦର ବହୁଳ ବ୍ୟବହାର ଦେଖି ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଆର୍ତ୍ତବାବୁ ଏପରି ଅନୁମାନ କରି ପାରିଥାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଆହୁରି ଅନେକ ପ୍ରାଚୀନ ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ନାନାଅର୍ଥରେ ଶୂନ୍ୟଶବ୍ଦର ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଯାଇଛି । ଯୋଗସ୍ୱରୋଦୟ, ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ମହୋପନିଷଦରେ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଶୂନ୍ୟ କୁହାଯାଇଛି (୭) । ତେଜୋବିନ୍ଦୂପନିଷଦରେ ଶୂନ୍ୟତାକୁ ସମାଧିକାଳର ଅନ୍ୟତମ ବିଘ୍ନ ରୂପରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି (୮) ।

ଧର୍ମର ମାନଦଣ୍ଡ ଶବ୍ଦ ନୁହେଁ, ମନୋଦୃଷ୍ଟି (attitude) ହେଉଛି ଧର୍ମମାର୍ଗର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ନିୟାମକ । ଯୁଗେ ଯୁଗେ କେତେ ଶବ୍ଦ ଆସିଛି ଯାଇଛି, ଭଙ୍ଗା ହୋଇଛି ଗଢ଼ା ହୋଇଛି; କିନ୍ତୁ ମନୁଷ୍ୟ ନାନା ଧର୍ମ ମଧ୍ୟଦେଇ ତା'ର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ମନୋଦୃଷ୍ଟିକୁ ପ୍ରକାଶିତ କରି ଚାଲିଛି । ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିକାରଣ, ସଂସାରରେ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଜୀବନ-ପ୍ରଣାଳୀ, ମନୁଷ୍ୟାତ୍ମାର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ବିକାଶ, ଏହି କେତୋଟି ସନାତନ ବିଷୟକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ ପ୍ରାଣ ପାଇ ଉଠିଛି । ମହିମା-ଧର୍ମକୁ କେବଳ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବିଚାର କରିବାକୁ ହେବ । ଆପଣାର ବିଶିଷ୍ଟ ଭଙ୍ଗୀରେ ଏହିଧର୍ମ ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଆତ୍ମାତତ୍ତ୍ୱ ବିଷୟକ ପ୍ରଶ୍ନର ସମାଧାନ କରିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛି । ଧର୍ମକୁ ବୁଝି ତାହାର ମର୍ମପ୍ରବେଶ କରିବାକୁ ଧର୍ମେଚ୍ଛୁ ପକ୍ଷରେ ଏହାହିଁ ଯଥେଷ୍ଟ । କିନ୍ତୁ କେବଳ କେତୋଟି ବିଶେଷ ଶବ୍ଦ ବିଷୟରେ ଅନାବଶ୍ୟକ ଉତ୍ସାହ ଦେଖାଇ ଧର୍ମର ଭେକ ଚିହ୍ନିବାରେ

---

୭ । ଶୂନ୍ୟଂ ତୁ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦଂ ନିଃଶବ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମଶବ୍ଦିତମ୍ ॥

୮ । ଲୟସ୍ତମଶ୍ଚ ବିକ୍ଷେପାସ୍ତେଜଃ ସ୍ୱେଦଶ୍ଚ ଶୂନ୍ୟତା ।
ଏବଂ ହି ବିଘ୍ନ ବାହୁଲ୍ୟଂ ତ୍ୟାଜ୍ୟଂ ବ୍ରହ୍ମବିଶାରଦୈଃ ॥
—ତେଜୋବିନ୍ଦୂପନିଷତ୍, ୧/୪୧

ସମାଲୋଚନାକୁ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ କରି ରଖିଲେ ଯେକୌଣସି ଧର୍ମକୁ ବୁଝିବା ଦିଗରେ ଆମେ ବେଶୀଦୂର ଆଗେଇ ପାରିବା ନାହିଁ ।

ପଣ୍ଡିତ ବିନାୟକ ମିଶ୍ରଙ୍କର ମତ ଯେ ମହିମା ବା ଅଲେଖ ଧର୍ମ ସହଜିଆ ଧର୍ମର ଶାଖା (୯) । ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ରଚନାମାନଙ୍କରେ ସେ ସହଜିଆ ମାର୍ଗର ପ୍ରବଳ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛନ୍ତି ବୋଲି କହନ୍ତି । ଉପରେ ଧର୍ମର ସାଧାରଣ ପ୍ରକୃତି ବିଷୟରେ ଯେଉଁ ଆଲୋଚନା ହୋଇଯାଇଛି, ସେ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହିପରି ମତାମତକୁ ଅତି ସତର୍କ ହୋଇ ବିଚାର କରିବାକୁ ହେବ । ବୈଦିକ ମାର୍ଗ, ତନ୍ତ୍ର ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ନାନା ଆକାର ଓ ବିକାର ଫଳରେ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ବିଶେଷତଃ ଯେଉଁ ଉପାସକ ପନ୍ଥାର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା, ସେମାନେ ଆପଣାକୁ ସହଜିଆ ବୋଲାଉଥିଲେ । ବୌଦ୍ଧ ସହଜଯାନ, ମହାସୁଖ-ଯାନ ହେଉଛି ସହଜିଆ ମାର୍ଗର ମୂଳ ଓ ଶୁଦ୍ଧ ରୂପ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ ଆମ୍ଭେମାନେ ଆଲୋଚନା କରିସାରିଛୁ । ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଉପଦେଶ ଓ ବାଣୀମଧ୍ୟରେ ସହଜ ଶବ୍ଦର ନାମଗନ୍ଧ ନାହିଁ । ଭୀମଭୋଇ ତାଙ୍କର 'ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି'ରେ ଥରେ ମାତ୍ର ମହାସୁଖ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହାର କରିଛନ୍ତି (୪୨/୫) । ତାହା ପୁଣି ଅଧିକ ଆକ୍ଷରିକ ଅର୍ଥରେ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥିବା ପରି ମନେ ହେଉଛି । ସହଜ ବା ମହାସୁଖ ହେଉଛି ସହଜିଆ ସାଧକର ଚରମ ଅବସ୍ଥା । କିନ୍ତୁ ମହିମା ଧର୍ମର ସାଧନା-ପ୍ରକରଣ ଯେକୌଣସି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଏହାଠାରୁ ପୃଥକ୍ ଅଟେ । ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ କଥା ହେଉଛି ଯେ ମହିମା-ପନ୍ଥୀମାନେ ଆପଣାକୁ କେବେହେଲେ ସହଜିଆ ବୋଲି କହନ୍ତି ନାହିଁ । ବଙ୍ଗଦେଶରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସହଜିଆ ମାର୍ଗ ଜୀବିତ ରହିଥିବା ବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ତାହା ବିସ୍ମୃତ ହୋଇଯିବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ । ଅସଲ କଥା ହେଉଛି, ପଣ୍ଡିତ ମିଶ୍ରଙ୍କର ଅନୁମାନ ମଧ୍ୟ ଉପରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଥିବା ସେହି ଏକ ଦୋଷରେ ଦୁଷ୍ଟ । କୌଣସି ଧର୍ମ ଅପର କୌଣସି ଏକ ଧର୍ମଠାରୁ ସମ୍ଭୂତ ହୁଏନାହିଁ । ତେଣୁ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ରଚନା ମଧ୍ୟରୁ ଇତଃସ୍ତତଃ କେତେଟା ଧାଡ଼ି ଉଦ୍ଧାର କରି ସମସ୍ତ ଧର୍ମଟିର ପ୍ରକୃତି ନିରୂପଣ କରିବା ଆଦୌ ନିରାପଦ ନୁହେଁ । ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ରଚନା ମହିମା-ଧର୍ମ ବିଷୟରେ ଠିକ୍ ଠିକ୍ ବିଷୟ ଜାଣିବାକୁ ଏକମାତ୍ର ପ୍ରାମାଣ୍ୟ ସାମଗ୍ରୀ ନୁହେଁ ।

୯ । ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟର ଇତିହାସ : ପୃ. ୧୮୭

ସ୍ୱଭାବତଃ କବି ଥିବାରୁ ଭୀମଭୋଇ ଓ ଜୟକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଭୃତି କବିମାନେ ଧର୍ମତତ୍ତ୍ୱକୁ ଲୋକଗ୍ରାହ୍ୟ କରିବା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଥିବା ନାନା ଧର୍ମ-ପ୍ରଣାଳୀର ସାହାଯ୍ୟ ନେଇଛନ୍ତି । ରାସଲୀଳା, ବୈକୁଣ୍ଠ, ଓ ବୃନ୍ଦାବନ ପ୍ରଭୃତି କେତେକ ପରିଚିତ ବର୍ଣ୍ଣନା ସେମାନଙ୍କର ରଚନାରେ ରହିଛି । କିନ୍ତୁ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଅନ୍ତରଙ୍ଗ ମହିମା-ଧର୍ମର ବିସ୍ତୃତ କ୍ଷେତ୍ର ତଦନ୍ତର୍ଗତ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ଓ ସେମାନଙ୍କର ଜୀବନାଚରଣ ମଧ୍ୟରୁ ସୂଚିତ କରାଯାଇ ପାରିବ । ଏତିକି କହିଦେଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ଯେ ଏହିସବୁ ଅଧିକ ନିର୍ଭରଯୋଗ୍ୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ **ସହଜିଆ ମାର୍ଗର ଲକ୍ଷଣ ଆଦୌ ପରିଦୃଷ୍ଟ ହୁଏନାହିଁ ।**

କୌଣସି ପରିଚିତ ଧର୍ମର ଗୁଣ୍ଠରେ ପକାଇ ନୁହେଁ, ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଯୁଗର ଧର୍ମପିପାସା ମେଣ୍ଟାଇଥିବା ବିଶିଷ୍ଟ ମାର୍ଗ ହିସାବରେ ବିଚାର କଲେ ଆମେ ମହିମାଧର୍ମର ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିଚୟ ପାଇପାରିବା । ମହିମା-ପନ୍ଥୀମାନେ ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କୁ **ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରନ୍ତି ।** ପରମ ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ସୃଷ୍ଟି ପ୍ରକରଣରେ ଏହି ମାର୍ଗର ଦୃଷ୍ଟି ଭାରତୀୟ ଧର୍ମସଂସ୍କୃତିକୁ ଏକ ବିଶେଷ ବ୍ୟାଖ୍ୟା ଦେବାର ପ୍ରୟାସ କରିଛି; ଏକ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଧର୍ମଗୋଷ୍ଠୀ ଗଢ଼ି ସେମାନଙ୍କର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିକାଶଲାଗି ବିବିଧ ଶୃଙ୍ଖଳାମାନ ସ୍ଥିର କରି ରଖିଛି, ଆଜି ମଧ୍ୟ ଶତ ଶତ ବ୍ୟକ୍ତି ଏହି ଧର୍ମପ୍ରତି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇ ଏହାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ମାର୍ଗ ଗ୍ରହଣ କରୁଛନ୍ତି, ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥ-ପରମ୍ପରାରେ ଏହା ଆପଣାର ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ୱଭାବଟିକୁ ବଜାୟ ରଖିପାରିଛି । ତେଣୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ପୂର୍ବସିଦ୍ଧ ମତାମତ ନରଖି ଏହି ଧର୍ମମାର୍ଗଟିର ଆପଣା ପ୍ରକୃତିକୁ ଯଥାଯଥ ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ଏହି ପୁସ୍ତକରେ କରାଯାଇଛି ।

—*—

(୪) ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଧାରାରେ ମହିମାଧର୍ମ ।

ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ଉତ୍କଳ ଭାରତର ଏକ କ୍ଷୁଦ୍ର ପ୍ରତିମୂର୍ତ୍ତି । ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଭାରତଭୂମିରେ ଯେତେ ଯେତେ ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମସାଧନାର ଉନ୍ମେଷ ଓ ଉତ୍‌ଥାନ ହୋଇଛି, ସବୁ ଗୁଡ଼ିକର ପ୍ରଭାବ ଓଡ଼ିଶାରେ ପଡ଼ିଛି, ଓଡ଼ିଶା ତାର କ୍ଷୁଦ୍ରତର କ୍ଷେତ୍ରରେ ସବୁ ସାଧନାମାର୍ଗକୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛି । ତାନ୍ତ୍ରିକ, ବୌଦ୍ଧ, ବୈଷ୍ଣବ ପ୍ରଭୃତି ଯେତୋଟି ପ୍ରଧାନ ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମମାର୍ଗ ଭାରତର ଇତିହାସକୁ ନାନା ପ୍ରକାର ଆକାର ଓ ପ୍ରକୃତିରେ ଗଢ଼ିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି, ସେଗୁଡ଼ିକର ସ୍ପର୍ଶ ଓଡ଼ିଶାମାଟି ପାଇଛି । ପୁରୀ ଦେଉଳର ବଡ଼ଠାକୁର ତା'ର ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ପ୍ରମାଣ । ସେ କୌଣସି ଗୋଟିଏ ଧର୍ମର ସେବ୍ୟ ନୁହନ୍ତି ବା କୌଣସି ଗୋଟିଏ ମାର୍ଗର ଆରାଧ୍ୟ ନୁହନ୍ତି । ନାନା ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକଭୂମିରେ ଯେତେ ପ୍ରକାର ଧର୍ମ-ଚିନ୍ତାର ସରିତସ୍ରୋତ ପ୍ରବାହିତ ହୋଇଛି, ଜଗନ୍ନାଥ ଅନୁଷ୍ଠାନ ସବୁର ରସରେ ସମୃଦ୍ଧ ହୋଇ ଉଠିଛି । ସେଇଥିଲାଗି ସେ ବଡ଼ଠାକୁର, ତାଙ୍କର ଦେଉଳ ବଡ଼ ଦେଉଳ, ତାଙ୍କର ଦାଣ୍ଡ ବଡ଼ଦାଣ୍ଡ । ଜଗନ୍ନାଥ ମହାପ୍ରଭୁଙ୍କର ଆହ୍ନିକ ନୀତି ମଧ୍ୟ ଏହି ସମନ୍ୱୟଟିକୁ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ପ୍ରମାଣିତ କରେ ।

ଅଶୋକ ଓ ଖାରବେଳଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସମୟଠାରୁ କେଶରୀ ବଂଶର ରାଜପଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଅଧ୍ୟୟନର ଗୋଚରଭୂମିକୁ ଆସିନାହିଁ । କେବଳ କେତୋଟି ସନନ୍ଦ ଓ କେତେକ ଶିଳାଲେଖ ଉପରେ ଭିତ୍ତିକରି କର ଓ ଭୌମ ରାଜାଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ଘଟଣା-ମାନ ସଂଯୁକ୍ତ କରି ଦେଖାଇବାର ପ୍ରୟାସ ମାତ୍ର ହୋଇଛି । ଅବଶ୍ୟ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ବିଷୟବସ୍ତୁ ଓ ଅଧ୍ୟୟନ-ସାମଗ୍ରୀ ପ୍ରାପ୍ତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ସେହି ଯୁଗର ଇତିହାସ ଲୋକସମକ୍ଷକୁ ଆସିପିବ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଓ ସମାଜକ୍ଷେତ୍ରରେ ସେହି ଶିଶୁ-କାଳଟି ବିଷୟରେ ପୂର୍ଣ୍ଣ ଆଲୋକପାତ ସମ୍ଭବ ହେବ । ସେହି ଆଦ୍ୟଯୁଗରୁହିଁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଧର୍ମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ବିକାଶର ଉଚ୍ଚ ସୀମାରେ ପହଞ୍ଚି ପାରିଥିଲା । ନାନା ତାନ୍ତ୍ରିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଓ ବୌଦ୍ଧଶାସ୍ତ୍ରରୁ ପ୍ରମାଣ ମିଳେ ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ଏକାଧିକ ସ୍ଥାନ ସେତେବେଳେ ଭାରତବର୍ଷର ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମପୀଠମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଗଣ୍ୟ ହେଉଥିଲା ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ଅତି ସଂକ୍ଷେପରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବଉଦ୍ଧ ଧର୍ମର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ସୂଚିତ କରି ଦିଆଯିବ । କେତେକ ପଣ୍ଡିତ ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ ମୁସଲମାନ ବାଦଶାହଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାରରେ ବୌଦ୍ଧମାନେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ପଳାଇ ଆସି ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ ଓ ତାହାର ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପ୍ରସାର ହେଲା । ଅଶୋକଙ୍କ ସମୟରୁ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାରେ ଆପଣା କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିଥିଲା । କ୍ରମେ ଏହି ପ୍ରଦେଶ ନାନା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମାଧ୍ୟୟନର କ୍ଷେତ୍ର ହୋଇ ଉଠିଲା । ହୀନଯାନ ପରି ମହାଯାନ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାରେ ବିକଶିତ ପରିଣତି ଲାଭ କରିଥିଲା । ତିବ୍ବତର ଏକାଧିକ ପ୍ରାଚୀନ ପୁସ୍ତକରେ ମହାଯାନ ଓ ମନ୍ତ୍ରଯାନର ଅନ୍ୟତମ ପୀଠରୂପେ ଓଡ଼ିଶାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି । ପ୍ରାଚ୍ୟ-ବିଦ୍ୟାମହାର୍ଣ୍ଣବ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ମୟୂରଭଞ୍ଜ ଓ ନୀଳଗିରିର ପ୍ରତ୍ନତାତ୍ତ୍ୱିକ ସର୍ଭେ କରି ମହାଯାନ ଓ ବଜ୍ରଯାନ ମାର୍ଗର ଅନେକ ଦେବଦେବୀ ମୂର୍ତ୍ତି ପାଇଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ଲଳିତଗିରି, ରତ୍ନଗିରି ଓ ଖଣ୍ଡଗିରି ପାହାଡ଼ରେ ସେହି ଯୁଗର ଅନେକ ବୌଦ୍ଧମୂର୍ତ୍ତି ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରହିଛି । ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ପ୍ରମାଣ ହେଉଛି ଯେ ବଡ଼ମ୍ବାର ମାଣିଆବନ୍ଧ ଓ ନୂଆପାଟଣା ଅଞ୍ଚଳରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରାୟ ଆଠ ହଜାରରୁ ଅଧିକ ବୌଦ୍ଧ ବାସ କରୁଛନ୍ତି । ଅବଶ୍ୟ ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମାଚାର କାଳକ୍ରମେ ହିନ୍ଦୁମାର୍ଗ ସହିତ ମିଶିଯାଇ ଥିଲେହେଁ, ଆଜି ମଧ୍ୟ ସେମାନେ ନିଜର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପରିଚୟ ବିଷୟରେ ସଚେତନ ଅଛନ୍ତି ।

ତନ୍ତ୍ର ଭାରତୀୟ ଧର୍ମର କର୍ମମାର୍ଗ । ଭୁଲ କରି ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ଏହା ବିଦେଶରୁ ଭାରତକୁ ଆସିଛି ବୋଲି ଅନୁମାନ କରନ୍ତି । ମାତୃପୂଜା ଓ ଶକ୍ତି କଳ୍ପନା ପୃଥିବୀରେ ଆଦିମ ଯୁଗରୁ ରହିଛି । ପ୍ରାଚୀନ ମିଶର, ଗ୍ରୀସ୍ ଓ ସୁମେରୀୟ ସଭ୍ୟତାରେ ମାତୃପୂଜାର ସୂଚନା ମିଳେ । ତେଣୁ କେବଳ ଭାରତରେ ଯେ ତାନ୍ତ୍ରିକ ସେ କଳ୍ପନା ବାଦ ହେଉଥିବ, ଏପରି ଅନୁମାନ ପଛରେ କୌଣସି ସଙ୍ଗତ ଯୁକ୍ତି ନାହିଁ । ହୁଏତ ତନ୍ତ୍ରର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ଏହି ମାର୍ଗର ଯେପରି ଅଶୋଭନ ବିକାଶମାନ ହୋଇଥିଲା, ଯେପରି ଧର୍ମ ନାମରେ ନାନାପ୍ରକାର ଅଭଜନ ପଦ୍ଧତି ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କଲା, ସେହିସବୁ ଦେଖି ଏହି ଅଶୁଦ୍ଧି-କଳଙ୍କିତ ମାର୍ଗକୁ ଅନେକ ପଣ୍ଡିତ ଭାରତର ବୋଲି କହିବାକୁ ହଠାତ୍ କୁଣ୍ଠିତ ହୋଇ ପଡ଼ନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଶାରେ ତନ୍ତ୍ରମାର୍ଗର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଏକ କୁଣ୍ଠା କେତେକ ସମାଲୋଚକଙ୍କୁ ଅଭିଭୂତ କରି ରଖିଛି । ଓଡ଼ିଶାର ବିଶୁଦ୍ଧ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ତନ୍ତ୍ରର ବୀଜ ବୁଣା ହୋଇ ନାହିଁ, ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ ଅର୍ଥାତ୍ ଗୌଡ଼ ବା ବଙ୍ଗ ପ୍ରଦେଶରୁ ଏହାର ଆମଦାନି ହୋଇଛି ବୋଲି କେହି କେହି ମତ ଦିଅନ୍ତି । ସ୍ୱାଭାବିକ ଭାବେ କୌଣସି ଧର୍ମ ଶୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ ବା ଅଶୁଦ୍ଧ ନୁହେଁ । ତାହାକୁ ଆଚରଣ କରୁଥିବା ମଣିଷର ପ୍ରଶସ୍ତ ବା ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ଦୃଷ୍ଟି ଅନୁସାରେ ଧର୍ମର ସଦାଚାର ବା ବ୍ୟଭିଚାର ପୂର୍ଣ୍ଣମାତ୍ରାରେ ନିର୍ଭର କରେ । ତେଣୁ କୌଣସି ଧର୍ମମାର୍ଗର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଭ୍ରଷ୍ଟାଚାର ଦେଖି ତାର ସ୍ୱାଭାବିକ ଉଦ୍ଭବଟିକୁ ଦେଶବାହାର କରିଦେବା କୌଣସି ପ୍ରକାରେ ଯୁକ୍ତିଯୁକ୍ତ ହୋଇ ନପାରେ ।

ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ଉତ୍କଳାଦି ମଠର ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି (୧) । ଏହାଦ୍ୱାରା ଉତ୍କଳ ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରର ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା ବୋଲି ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରମାଣିତ ହେଉଛି । ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରକୁ ନୀଳଗିରି କହିବାର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାଚୀନ ସାହିତ୍ୟରେ ଅନେକବାର ମିଳେ, ତନ୍ତ୍ରଶାସ୍ତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ନୀଳାଚଳକୁ ନୀଳଗିରି କୁହାଯାଇ ତାହାକୁ ଦେବତାଙ୍କର ନିବାସସ୍ଥଳ ବୋଲି ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି (୨) ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ର ବା ପୁରୀ ଓଡ଼ିଶାରେ ଧର୍ମଚର୍ଚ୍ଚାର ପ୍ରଧାନତମ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଯେକୌଣସି ପଣ୍ଡିତଙ୍କୁ ପ୍ରଥମେ ପୁରୀ ଯାଇ ଆପଣା ବିଦ୍ୟାର ପରିଚୟ ଦେବାକୁ ପଡ଼ୁଥିଲା । ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କର ସଭା ନାନା ଜ୍ଞାନମାର୍ଗର ପଣ୍ଡିତମାନଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସର୍ବଦା ମଣ୍ଡିତ ହୋଇ ରହୁଥିଲା । ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ, ରାମାନୁଜ, ମାଧବାଚାର୍ଯ୍ୟ ଓ ନିମ୍ବାର୍କ ପ୍ରଭୃତି ଭାରତୀୟ ଶାସ୍ତ୍ରର ପଣ୍ଡିତ ପୁଙ୍ଗବମାନେ ଆସି ଏହି ପୁରୀଠାରେ ଜୀବନର କିଞ୍ଚିତ୍ କାଳ ଅବସ୍ଥାନ କରିଥିଲେ ଓ ଆପଣା ଆପଣାର ମଠ ସ୍ଥାପନା

---

୧ । ଷଟ୍‌ଚକ୍ର—ନିରୂପଣମ୍, ପୃ, ୧୫ [Tantric Texts, Vol, 11. Edited by Taranatha.]

୨ । ରୁଦ୍ରଯାମଳ ତନ୍ତ୍ରରେ :—

ସଜନ୍ମଦେହ ରୂପଂ ମେ ନାମଜାତିବିବର୍ଜିତଂ ।
କେବଲାନୁଭବାନନ୍ଦଂ ପ୍ରବଦନ୍ତି ମନୀଷିଣଃ ।
ସ ଅହଂ ଶ୍ରୀନୀଳଗିରୌ ଜଗନ୍ନାଥାଖ୍ୟ— ସଂଜ୍ଞୟା ॥

କରିଥିଲେ । ତେଣୁ ବିଭିନ୍ନ ଜ୍ଞାନମାର୍ଗ ସହିତ ଓଡ଼ିଶାର ସମ୍ପର୍କ ଚିରଦିନ ଖୁବ୍ ଘନିଷ୍ଠ ଥିଲା ଓ ଓଡ଼ିଶାର କେତେକ ପଣ୍ଡିତ ମଧ୍ୟ ସ୍ୱକୀୟ କୃତିତ୍ୱଦ୍ୱାରା ଭାରତୀୟ ବିଦ୍ୟାକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରିଥିଲେ ।

ଏହିପରି ନାନା ମତବାଦରେ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମରସ ଅତି ମଧୁର ଭାବରେ ସମନ୍ୱିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା । ଧର୍ମର ଜ୍ଞାନଦିଗ ପରି ତା'ର ସାଧନା-ଦିଗଟି ମଧ୍ୟ ସମାନ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ । ଯେ କୌଣସି ନୂତନ ଧର୍ମର ଜ୍ଞାନଭୂମି ପ୍ରସ୍ତୁତ ହେବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ତାହାର ସାଧନା-କେନ୍ଦ୍ରିତ ଉପଲବ୍ଧି—ଭୂମିର ସୃଷ୍ଟି ହେବାକୁ ବେଶୀ ଡେରି ଲଗିନାହିଁ । ତେଣୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ବିଧିବଦ୍ଧ ବିକାଶ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ପ୍ରତ୍ୟେକକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ନିଷ୍ଠାୟ ସାଧକ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟମାନ ଜନ୍ମଲାଭ କରିଥିଲା । ବୈଦିକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ, ବୌଦ୍ଧ ଭିକ୍ଷୁ, ତନ୍ତ୍ରମାର୍ଗର ନାନାଶ୍ରେଣୀୟ ସାଧକଙ୍କର ସାଧନା ସହିତ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ ଅତି ପ୍ରାଚୀନ କାଳରୁ ସମ୍ପୃକ୍ତ ହୋଇ ଆସିଛି । ତାହା ଛଡ଼ା ଯୋଗମାର୍ଗ, କାୟସାଧନା ପ୍ରଭୃତି ନାମରେ ଯେତେ ପ୍ରକାର ସାଧନା ଭାରତୀୟ ଧର୍ମରେ ଆପଣାର ପରିଚୟ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ କରି ପାରିଛି, ସେ ସକଳ ସାଧନା-ଶାଖାର ପ୍ରାଣରସ ଏହି ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଶାଖାକୁ ମଧ୍ୟ ପଲ୍ଲବିତ କରି ରଖିଥିଲା । କେତେ ବାର କେତେ ମାର୍ଗର ସାଧକଙ୍କ ଉପରେ ରାଜଦରବାରରୁ କେତେ ପ୍ରକାର ଗଞ୍ଜଣା ସହିବାକୁ ହୋଇଛି, କେତେଥର ଲୋକଙ୍କ ଆକ୍ରମଣ ଦ୍ୱାରା କେତେ ଧର୍ମମାର୍ଗର ସତ୍ତା ଲୋପପିବାକୁ ବସିଛି, କେତେଥର ରାଜପୋଷିତ ଧର୍ମର ତୀକ୍ଷ୍ଣ କଟାକ୍ଷରେ ପଡ଼ି କେତେ ସାଧକ ପର୍ବତ ଓ ଅରଣ୍ୟରେ ଆଶ୍ରୟ ଗ୍ରହଣକରି ଆପଣା ଆପଣା ମାର୍ଗଟିକୁ ଉଜ୍ଜୀବିତ କରି ରଖିବାର ଚେଷ୍ଟା କରି ଆସିଛନ୍ତି । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦଙ୍କର ଶୂନ୍ୟସଂହିତାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ପ୍ରାଚୀନଦୀ କୂଳ ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା-ଧର୍ମସାଧନାର ଏକ ପ୍ରଧାନ କେନ୍ଦ୍ର ଥିଲା । ସେଇଠାରେ କପିଳ, ବାଉଳୀ, ନାରସିଂହ ଓ ଗୋରଖନାଥ ପ୍ରଭୃତି ବିଭିନ୍ନ ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ପ୍ରମୁଖମାନେ ଅବସ୍ଥାନ କରୁଥିଲେ ।

ସାରଳା-ମହାଭାରତ-ଯୁଗରେ ଓଡ଼ିଶା-ସଂସ୍କୃତିରେ ଜାତୀୟତାର ସୂତ୍ରପାତ ହୋଇଥିଲା । ଦେଶ ଜୀବନର ବିଭିନ୍ନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବହୁଥିବା ବହୁବିଧ ଧାରର ସମ୍ମିଳନ କରାଇ ଏକ ପରିପୁଷ୍ଟ ଜାତୀୟ ସ୍ରୋତର ସୃଷ୍ଟି କରିବାର ପ୍ରଥମ ସୂଚନା ସାରଳାଦାସଙ୍କର ରଚନାରୁ ମିଳେ ।

ଏହି ସମ୍ମିଳନମୂଳକ ଦୃଷ୍ଟି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଧର୍ମ ମଧ୍ୟରେ ଅଧିକ ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଉଠିଲା । ସେତିକବେଳେ ପୁଣି ଚୈତନ୍ୟଦେବ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଲେ, ନବାଗତ ଧର୍ମଲୀଳା ରାଜଦରବାରର ବଳିଷ୍ଠ ସମର୍ଥନ ପାଇ ପ୍ରଖର ଗତିରେ ଓଡ଼ିଶାସାରା ପ୍ଲାବି ଯିବାକୁ ବସିଲା । ଏହି ସଙ୍କଟ ସମୟରେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ । ସେମାନେ ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଶ୍ରୀ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କଠାରୁ ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କଲେ, କିନ୍ତୁ ଏଣେ ସମସ୍ତ ଜାତିର ଧର୍ମଗତ ପ୍ରାଣ ନିର୍ମାଣର ଲକ୍ଷ୍ୟଟିକୁ ପ୍ରଶସ୍ତତର ରଖିଥିବାରୁ ପୂର୍ଣ୍ଣଭାବେ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ପରିକର ହୋଇ ପାରି ନ ଥିଲେ । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଶୀଘ୍ର ଲୋକପ୍ରିୟ ହୋଇ ଯାଉଥିଲା, ଧର୍ମର ପ୍ରାଣଶକ୍ତି ହଠାତ୍ ଆପଣାକୁ ଅତି ବିସ୍ତୃତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ବିକୀର୍ଣ୍ଣ କରିଦେଇ ଆତ୍ମହାନିର ଆଶଙ୍କାର ବୀଜ ବପନ କଲା । ଧର୍ମର ଏହି ପ୍ରତିଭାସିତ ରୂପ ବିଷୟରେ ପଞ୍ଚସଖା ବେଳ ଜାଣି ସାବଧାନ ହୋଇ ଯାଇଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶାରେ ଅନେକ ଆଗରୁ ଧର୍ମସାଧନାର ଏକ ବିରାଟ ଐତିହ୍ୟ ରହି ଆସିଥିଲା । ତା'ର ସ୍ୱକୀୟ ପ୍ରାଣପ୍ରକୃତି ବିଷୟରେ ଏକାବେଳେକେ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇପଡ଼ି ହଠାତ୍ ଏ ନୂତନ ଧର୍ମର ବାହ୍ୟଲୀଳାରେ ମୁଗ୍ଧ ହୋଇ ମିଶିଯିବାକୁ ପଞ୍ଚସଖା ଆଦୌ ଶୁଭ ଲକ୍ଷଣ ବୋଲି ବିଚାରି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ଧର୍ମ-ଇତିହାସରେ ଏହାହିଁ ହେଉଛି ପ୍ରଧାନ ଶକ୍ତି । ଯେତେବେଳେ ହଠାତ୍ କୌଣସି ବହିରାଗତ ସ୍ରୋତ ଦେଶର ଧର୍ମ—ଜୀବନକୁ ଗ୍ରାସ କରିଦେବାକୁ ବସେ, ସେତିକବେଳେ ମହାତ୍ମାର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ, ହଠାତ୍‌ନୂତନର ମୁଗ୍ଧ ଶିକାର ହେବାର ସହଜ ବାଟ ଛାଡ଼ି ଆପଣାର ଅତୀତ ଐତିହ୍ୟର ସାରଗୁଡ଼ିକୁ ଆହୁରି ଗଭୀର ଭାବରେ ଆଲୋଚନା କରି ତାହାର ଭିତରୁ ଧର୍ମଜୀବନର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ପ୍ରେରଣା ଲାଭ କରିବାକୁ ସେହି ମହାତ୍ମା ଆହ୍ୱାନ ଦିଅନ୍ତି । ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରରେ ଚୈତନ୍ୟ ଧର୍ମର ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ ଲୀଳା ଦ୍ୱାରା ଆହତପ୍ରାୟ ହୋଇ ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସଖାଙ୍କ ସହିତ ପ୍ରାଚୀନ ଦଣ୍ଡକାରଣ୍ୟକୁ ଚାଲି ଯାଇଥିଲେ ଓ ସେଠାରେ ଓଡ଼ିଶା-ଧର୍ମସାଧନାର ବହ୍ନି ଶିଖାକୁ ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ କରି ରଖିଥିବା ପ୍ରମୁଖମାନଙ୍କର ସଭା ଡାକିଲେ । ନୂତନ ପରିସ୍ଥିତିର ସଙ୍କଟପୂର୍ଣ୍ଣ ସମୟରେ ଆପଣାର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନିର୍ଦ୍ଧାରଣ କରିବା ସଭାର ଏକମାତ୍ର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ଥିଲା । ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ସେଠାରେ ସଙ୍ଘ ସମକ୍ଷରେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଆଦେଶ ଘୋଷଣା କଲେ ଏବଂ ସଙ୍ଘ ସମ୍ମତି କ୍ରମେ ତାହାହିଁ ନୂତନ ଧର୍ମରୂପେ ଗୃହୀତ ହେଲା । ଏହି ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମର ପ୍ରକୃତିଟି

ଏଠାରେ ଭଲ କରି ଜାଣି ରଖିବାକୁ ହେବ । ମାର୍ଗ ବା ରୂପଭେଦ ଧର୍ମର ନିୟନ୍ତ୍ରଣ କରେ ନାହିଁ, ମନର ଶୁଦ୍ଧଦୃଷ୍ଟି ସକଳ ମାର୍ଗକୁ ଆପଣାର ସାଧନ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିପାରେ । ତେଣୁ ପୂର୍ବରୁ ଯେ ଯେଉଁ ବିଶେଷ ମାର୍ଗ ଅବଲମ୍ବନ କରି ରହିଛନ୍ତି ରହନ୍ତୁ, କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ନିର୍ଗୁଣ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଉପଲବ୍ଧି ଉପରେ ନିହିତ ରହୁ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିହିଁ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମର ଏକମାତ୍ର ଐକ୍ୟସୂତ୍ର । ନାନାଧର୍ମର ରୂପ, ଭେକ ଓ ବାହ୍ୟାଚାରକୁ ମିଳାଇ ଏକ କରିବାକୁ ବସିଲେ କେବଳ ଅରାଜକତାହିଁ ସାର ହେବ । କିନ୍ତୁ କେବଳ ଚରମ ଲକ୍ଷ୍ୟ ବା ଉପଲବ୍ଧି—ସ୍ଥଳରୂପେ ପରମ ସତ୍ତାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ସବୁ ମାର୍ଗର ଐକ୍ୟସ୍ଥାପନ ସମ୍ଭବ ହୋଇ-ପାରିବ । ସାଧନ ସାକାର ହେଉ, କିନ୍ତୁ ସାଧ୍ୟ ନିରାକାର ନିର୍ଗୁଣ ଉପରେ ନ୍ୟସ୍ତ ହୋଇ ରହୁ, ଏହାହିଁ ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମର ମୂଳ କଥା । ଜଗନ୍ନାଥ ଓଡ଼ିଶାର ଯାବତୀୟ ଧର୍ମ ମାର୍ଗର ଚରମ ଉପଲବ୍ଧି ସ୍ଥଳ ରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ଅଛନ୍ତି । ସେହି ଭଗବାନଙ୍କର ନବମ ଅବତାର, ସେହି ସହସ୍ର କମଳର କେଶର ଉପରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ ପରମ ଦେବତା ।

ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମରେ ଖୁବ୍ ସମ୍ଭବ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିର ଅଭାବ ଦେଖିଥିଲେ । ଏହାର ତତ୍ତ୍ୱ ଯେତେ ଗମ୍ଭୀର ଓ ଉପାଦେୟ ହେଉ ପଛକେ, ସହଜ ଦୀକ୍ଷା ଓ ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ଦ୍ୱାରା ଏହି ଧର୍ମ ତାର ଗମ୍ଭୀର ମର୍ମଟିକୁ ବୁଝାଇବା ଆଗରୁ ଲୋକମନକୁ ଅଭିଭୂତ କରି ପକାଉଥିଲା । ଏହି ଅଭାବଟିର ପରିପୂରଣ ହୋଇଥିଲା ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମରେ । ପଞ୍ଚସଖା ସବୁମାର୍ଗର ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଶିଷ୍ୟ ହିସାବରେ ଭକ୍ତିଯୋଗ-ପଥରେ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ହୋଇ ସେମାନେ ଖୋଳ କରତାଳ ଧରି ବୁଲିଛନ୍ତି, ଗୋରଖପନ୍ଥୀ କାୟା-ସାଧକଙ୍କ ପରି ଭାରତବର୍ଷର ଏକ ସମସାମୟିକ ସାଧନାମାର୍ଗ ପ୍ରଚାର କରିଛନ୍ତି, ହଠଯୋଗର ଷଟ୍‌ଚକ୍ର-ସାଧନା ସେମାନଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କରେ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି, ତନ୍ତ୍ରର ଗମ୍ଭୀର ମର୍ମକୁ ସେମାନେ କଦାପି ଅସ୍ୱୀକାର କରିନାହାନ୍ତି, କେବଳ ତନ୍ତ୍ରମାର୍ଗର ଦୋହାଇ ଦେଇ ନାନାପ୍ରକାର ଯାଦୁକରୀ ସାଧନ ଦ୍ୱାରା ଲୋକମନକୁ ଚଞ୍ଚଳ କରାଇବାର ଅଭ୍ୟାସକୁ ସେମାନେ ତୀବ୍ର ନିନ୍ଦା କରିଛନ୍ତି । ବୌଦ୍ଧ ମାର୍ଗରେ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭ କରିଥିବା ଶୂନ୍ୟ ବା ମହାଶୂନ୍ୟରୁ ସେମାନଙ୍କର ସୃଷ୍ଟିକ୍ରିୟାର ପ୍ରଥମ ସଞ୍ଚାର ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ସବୁର ମୂଳରେ ସେମାନେ ସବୁମାର୍ଗର ଐକ୍ୟ-ସ୍ୱରୂପ ନିର୍ଗୁଣ ତତ୍ତ୍ୱଟିକୁ ପ୍ରଧାନ କରି ସୂଚାଇ ଦେଇଛନ୍ତି । ମନେ ହେଉଛି

ସବୁଧର୍ମର ମୂଳ; ମନକୁ ଯୋଗ୍ୟଭୂମିରେ ପରିଣତ କରି ସବୁମାର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ କେବଳ ସେହି ନିର୍ଗୁଣ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ବ୍ରହ୍ମସତ୍ତ୍ୱର ସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ହେବ,—ଏହାହିଁ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ଶକ୍ତ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ । ଏଇଥିଲାଗି ତାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥ ଶୂନ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥ ବା ନିତ୍ୟଗ୍ରନ୍ଥରେ ପରିସମାପ୍ତ ହୋଇଛି, ତାଙ୍କର ଯୋଗମାର୍ଗ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ଯୁକ୍ତ ହେବାକୁ ଯୋଗର ଚରମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛି । କାୟାସାଧକଙ୍କ ପରି ପଞ୍ଚସଖା ମଧ୍ୟ ପିଣ୍ଡ ବା ଘଟର ମହତ୍ତ୍ୱ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ସେହି ପିଣ୍ଡ ଭିତରେ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ, ଘଟ ଭିତରେ ସର୍ବଘଟକୁ ସନ୍ଧାନ ନ କଲେ ସକଳ ପ୍ରକାର ହଠସାଧନା ନିଷ୍ଫଳ ହୋଇଯିବ ବୋଲି ସତତ ସତର୍କବାଣୀ ଶୁଣାଇ ଆସିଛନ୍ତି । ଯୋଗ ବା ତନ୍ତ୍ରମାର୍ଗର ଇତିହାସ ଆଲୋଚନା କଲେ ଦେଖାଯିବ ଯେ ବାରି ବାରି ଅର୍ଦ୍ଧପଥର ସିଦ୍ଧି ଲକ୍ଷଣ-ଲାଭରେ ପରିତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ସାଧକ ପ୍ରକୃତ ପଥରୁ ଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଯାଇଛି, ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ପ୍ରାପ୍ତି ପଥକୁ ସେ ଅସାଧ୍ୟ-ସାଧନର ଉପାୟ ବୋଲି ଭୁଲ କରି ଧର୍ମକୁ ଆଚ୍ଛନ୍ନ କରି ରଖିଛି; ପଞ୍ଚସଖା-ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ଜଗନ୍ନାଥ ଧର୍ମ ଏହି ବ୍ୟତିକ୍ରମ ବିଷୟରେ ସମାଜକୁ ସତର୍କ କରିଦେଇଛି ।

ପଞ୍ଚସଖା ସବୁ ମାର୍ଗର ସାରବସ୍ତୁ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଅବିଚଳିତ ଅନ୍ତର୍ନିଷ୍ଠା ଦ୍ୱାରା ଯିଏ ଯେଉଁ ମାର୍ଗରେ ଅନୁବ୍ରତୀ ହେଉନା କାହିଁକି, ସେ ନିଶ୍ଚୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ଉପଲବ୍ଧି କରିପାରିବ, ଏହାହିଁ ସେମାନଙ୍କ ଧର୍ମର ମୂଳକଥା । ଏହି ସମଗ୍ର ସାରକଥାଟିକୁ ନବୁଝି ସମାଲୋଚକମାନେ କେବଳ ସେମାନଙ୍କର ଏକଦେଶୀ ବିଚାର କରିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କୁ ଏକାଧାରରେ ବିଭିନ୍ନ ସମାଲୋଚକ ବୌଦ୍ଧ, ବୈଷ୍ଣବ ଓ କାୟାସାଧକ ଯୋଗୀ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତରେ ସେମାନେ କୌଣସିଟି ନୁହନ୍ତି । କେବଳ ବାହ୍ୟାଙ୍ଗ-ସାଧନର ସ୍ୱରୂପ-ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବସିଲେ ସିଦ୍ଧାନ୍ତର ଯେଉଁ ଦୁର୍ଗତି ଅବଶ୍ୟ ହେବାର କଥା, ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୋଇଥିବା ଅଧିକାଂଶ ଅଧ୍ୟୟନର ଦଶା ତାହାହିଁ ହୋଇଛି ।

ମୋଟ ଉପରେ କହିବାକୁ ଗଲେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁ ବିଭିନ୍ନ ମାର୍ଗର ସାଧନାମାନ ବିଚ୍ଛୁରିତ ହୋଇ ରହିଥିଲା, ସବୁର ଦୃଷ୍ଟିକୁ ତତ୍ତ୍ୱା-ଭିମୁଖ କରି ପଞ୍ଚସଖା ଏକ ଅପୂର୍ବ ସମନ୍ୱୟ ସମ୍ଭବ କରାଇ ପାରିଲେ । ଏହା ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗର କଥା । ସେହି ସମୟଠାରୁ ମହିମା

ଧର୍ମର ଆବର୍ତ୍ତକ ଅର୍ଥାତ୍ ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଶାର ସାଧନା-ପରମ୍ପରା ଯେ ପ୍ରଧାନତଃ କେଉଁ ଦିଗରେ ଗତି କରୁଥିଲା, ତାହା ଠିକ୍ ଠିକ୍ କହିପାରିବା ବଡ଼ କଷ୍ଟକର । ସମାଜର ପାରିପାର୍ଶ୍ୱିକତା ପରିବେଶ ସୃଷ୍ଟି କରେ, ବିଶେଷ ପ୍ରତିଭାସମ୍ପନ୍ନ ମହାପୁରୁଷମାନେ ସେହି ପରିବେଶକୁ ନୂତନ ନେତୃତ୍ୱ ଦେଇ ନବ ନବ ସମ୍ଭାବନାକୁ ସୂଚିତ କରି ନଥାନ୍ତି । ସବୁ କ୍ଷେତ୍ର ପରି ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ମଧ୍ୟ ପରିବେଶ ଓ ପ୍ରତିଭାର ଏକତ୍ର ସମାବେଶ ହେବା ଦରକାର । ପ୍ରତିଭାର ଅଭାବ ହେଲେ ସମାଜର ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ସମଗ୍ର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖି ଲୋକମନର ବିବିଧ ପ୍ରକାର ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହେବା ଭଳି ଏକ ସମାଧାନ ମିଳିବା ଅସମ୍ଭବ ହୋଇ ପଡ଼େ । ସାଧାରଣ ବ୍ୟକ୍ତି ପରିବେଶକୁ କେବଳ ଆପଣା ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖେ, ଆପଣା ମାର୍ଗର ପୃଷ୍ଠପଟ ଉପରେ ସେ ସମସ୍ତ ବିଷୟକୁ ନିୟନ୍ତ୍ରିତ କରେ; ତେଣୁ ତା'ର ନିଷ୍ପନ୍ନ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ବାଟ ଦେଖାଇ ପାରେ ନାହିଁ, ତା'ର ନେତୃତ୍ୱ ସମଗ୍ର ଭାବରେ ଯୁଗର ଦିଗ୍‌ଦର୍ଶନ କରାଇ ପାରେନାହିଁ । ପଞ୍ଚସଖା ଏହିଠାରେ ଏକ ପ୍ରତିଭା-ମଣ୍ଡଳ ରୂପେ ଜନ୍ମଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, ଆପଣାର ସମୁଦାୟ ଦୃଷ୍ଟି-ବଳରେ ସେମାନେ ନାନା ଶାଖାର ସଙ୍କୀର୍ଣ୍ଣତା ଅତିକ୍ରମ କରି ସବୁ ଧର୍ମମାର୍ଗକୁ ଏକ ଦୃଷ୍ଟିର ସମାଧାନ ସୂତ୍ରରେ ଗୁନ୍ଥି ପାରିଥିଲେ । ତାହାର ଫଳରେ ଅରଣ୍ୟ-ପର୍ବତର ଗୁପ୍ତ ଗହନରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିବା ମୃତପ୍ରାୟ ସାଧନାଧାରା ପୁଣି ସଂଜୀବିତ ହୋଇ ଉଠିଲା, ସମସ୍ତେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ସମାଧାନଟି ଗ୍ରହଣ କରି ଆପଣା ମାର୍ଗର ଉତ୍କର୍ଷ କରିବାରେ ଲାଗିଲେ । କିନ୍ତୁ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପରେ ବୋଧହୁଏ ଏହିପରି ଏକ ପ୍ରତିଭା ସମ୍ପନ୍ନ ସବଳ ନେତୃତ୍ୱର ଅଭାବ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା ।

ଏଣେ ଚୈତନ୍ୟ ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ହୁ ହୁ ହୋଇ ମାଡ଼ି ଚାଲିଥାଏ । ନିଜେ ଲୋକପାଳ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଗଦଗଦ ଭକ୍ତିରେ ଏହି ନୂତନ ମାର୍ଗକୁ ଫଳପୁଷ୍ପବନ୍ତ କରାଇବାକୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ତ୍ରୁଟି କରୁ ନ ଥାନ୍ତି । ସହଜ ଭାଷା ଓ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନର ଆକର୍ଷଣ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ସ୍ୱଭାବତଃ ମୁଗ୍‌ଧ କରି ପକାଇଲା । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତିପଲ୍ଲୀରେ ବ୍ୟାପିଗଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକନିର୍ମାଣ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମ ଓ ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମର ପାର୍ଥକ୍ୟ କେଉଁଠି, କେବଳ ଗୋଟିଏ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତର ଆଲୋଚନା କଲେ ତାହା ପରିଷ୍କାର ହୋଇଯିବ । ଧର୍ମ ଏକ

ସମଗ୍ର ସାମଗ୍ରୀ; ମାଟି-ଛଡ଼ା ହୋଇ ଧର୍ମ କଦାପି ବେଶୀଦିନ ସମାଜରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରଖିପାରେ ନାହିଁ । ବାସ୍ତବ ଜୀବନକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନର ଆରମ୍ଭ ହୁଏନାହିଁ । ଅବଶ୍ୟ ଏପରି ଏକଦେଶୀ କ୍ଲିଷ୍ଟ ଦୃଷ୍ଟି ରଖି ଅନେକ ଅପଧର୍ମର ପ୍ରଚାର ଅନେକ ସମୟରେ ହୋଇଛି, କିନ୍ତୁ ଅତି ଅଳ୍ପ ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ତା'ର ଅସ୍ୱାସ୍ଥ୍ୟକର ପ୍ରଭାବ ବାହାରକୁ ଫୁଟି ପଡ଼ିଛି । ଧର୍ମ ଜୀବନର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଅବଲମ୍ବନ, ଏହା ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆପଣାକୁ ପ୍ରତିଫଳିତ କରେ, ଇହ ଓ ପରଜୀବନର ସମସ୍ତ କଳ୍ପନା ଓ ବାସନାକୁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଦୃଷ୍ଟିଦ୍ୱାରା ଉଦ୍ବେଳିତ କରି ନେଇ ଧର୍ମ ମନୁଷ୍ୟକୁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ନିର୍ଭର ପ୍ରଦାନ କରେ । ଏହାର ଗତି ସୂର୍ଯ୍ୟାଲୋକ ପରି ସମଗ୍ର ଓ ସର୍ବତ୍ରଗାମୀ । ଧର୍ମର କ୍ଷେତ୍ର ଜୀବନର ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଯୁଗର ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନେ ଏକଥା ଭଲକରି ବୁଝିଥିଲେ, ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଚାରିତ ଧର୍ମ ଯେପରି ଲୋକ-ଜୀବନର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପ୍ରାନ୍ତକୁ ସ୍ପର୍ଶ କରି ପାରିବ, ଏଥି ଲାଗି ସେମାନେ ବିଶେଷ ଧ୍ୟାନ ରଖିଥିଲେ । ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ, ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ବା ଗୌତମ-ବୁଦ୍ଧଙ୍କର ଧର୍ମ କେବଳ ଗୀର୍ଜା, ମନ୍ଦିର ବା ବିହାରର ଧର୍ମ ନୁହେଁ । ଏହାର ଜ୍ୟୋତି ଜୀବନର ଶିରାରେ ଶିରାରେ ଭେଦି ରହିଛି, ଏହାର ଦୃଷ୍ଟି ବ୍ୟକ୍ତିର ସମସ୍ତ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୋଇ ସମଗ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିତ୍ୱକୁ ଏକ ନୂତନ ଆଲୋକ ବା ନୂତନ ଜଳବାୟୁରେ ଜୀବନ୍ତ କରିଦେବାର ଅଭିଳାଷ ରଖିଛି ।

ମଧ୍ୟଯୁଗୀୟ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ-ନେତା ପଞ୍ଚସଖା ଧର୍ମର ଏହି ସମଗ୍ର ଆହ୍ୱାନଟିକୁ ଭଲ କରି ବୁଝିଥିଲେ । ତେଣୁ ସେମାନଙ୍କର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ବା ନେତୃତ୍ୱ ଜୀବନର ସମଗ୍ର କ୍ଷେତ୍ରରେ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ହୋଇ ପାରିଥିଲା । ପଞ୍ଚ-ସଖାଙ୍କୁ କେବଳ ଶୂନ୍ୟବାଦୀ ବା କେବଳ ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ-ଲାଳସୀ ମତ୍ତ ଭକ୍ତ ବୋଲି କହିଲେ ଆମେ ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ଗୁରୁତର ଅନ୍ୟାୟ କରିବା, ତଦ୍ଦ୍ୱାରା କେବଳ ଆମର ହୀନ ମନର ପରିଚୟ ମିଳିବ । ପଞ୍ଚସଖାଧର୍ମ ସେ ଯୁଗର ପ୍ରତ୍ୟେକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆପଣାର ଆହ୍ୱାନକୁ ଅନୁଭୂତ କରାଇଛି, ଲୋକଜୀବନର ଗଣ୍ଡିକୁ ଚେରସମେତ ନୂତନ ରସରେ ସମୃଦ୍ଧ କରାଇ ଆକାଶ ଅଭିମୁଖରେ ଶାଖା ପ୍ରସାରି ଦେବାର ସ୍ୱପ୍ନ ଦେଖିଛି । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କୁ ପ୍ରଥମତଃ ସାମାଜିକ ବିପ୍ଳବୀ ବୋଲି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବ ନାହିଁ । ସବୁ ଜାତି ସମାନ ବୋଲି କହି ସେମାନେ ଆପଣାକୁ ଭଗବାନଙ୍କର ଶ୍ରେଷ୍ଠ

ସେବକ ଶୂଦ୍ର ବୋଲି ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । ସମାଜର ଅଧଃସ୍ତରରେ ପଡ଼ିଥିବା ଜାତିମାନଙ୍କୁ ଜାଗ୍ରତ କରାଇବାର ଲକ୍ଷ୍ୟ ରଖି ସେମାନେ ଏକାଧିକ ଗ୍ରନ୍ଥ ଲେଖିଯାଇଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ଭାଷା ଓ ସାହିତ୍ୟକୁ ସରଳ ଓ ସୁବୋଧ୍ୟ କରିବା ଦିଗରେ ସେମାନେ ଅମର କୀର୍ତ୍ତି ରଖିଯାଇଛନ୍ତି । ଆଗରୁ ଧର୍ମର ନିଗୂଢ଼ ତତ୍ତ୍ୱମାନ ସଂସ୍କୃତ ଭାଷାର ଅପ୍ରଶସ୍ତ ପେଟିକାରେ ମୁଦାହୋଇ ରହିଥିଲା, ସମାଜର ମନକୁ ଧର୍ମଗତ କରିବାରେ ସାହାଯ୍ୟ କରିବାଭଳି ଗ୍ରନ୍ଥମାନ ଲୋକ-ବୋଧର ପରିଧିଠାରୁ ଦୂରଦୂରାନ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା । ଧର୍ମ-ଜୀବନରେ ଯାହାକିଛି ଜାଣିବାକୁ ପଡ଼ିଲେ ପୁରୀର ମୁକ୍ତିମଣ୍ଡପକୁ ଯିବାଛଡ଼ା ଗତ୍ୟନ୍ତର ନଥିଲା । ସରଳ ଧର୍ମ ଏହିପରି ଅପ୍ରଚଳନସିଦ୍ଧ ଆଚରଣ ଦ୍ୱାରା ଆପଣାର ଶାଳୀନତା ହରାଇ ବସି-ଥିଲା । ବ୍ୟାପ୍ତି ହେଉଛି ସାରବସ୍ତୁର ପ୍ରଥମ ଗୁଣ; ତେଣୁ ଧର୍ମକୁ ସାରବାନ କରାଇବାକୁ ହେଲେ ଏହାକୁ ପରିବ୍ୟାପ୍ତ ଓ ସର୍ବଜନବୋଧ କରିବାକୁ ହେବ । ସମସ୍ତେ ଧର୍ମର ନିଗୂଢ଼ ତତ୍ତ୍ୱକୁ ବୁଝିବେ, ଆପଣା ବିବେକର ପରଖ ଦେଇ ସମସ୍ତେ ଧର୍ମକୁ ଗ୍ରହଣ କରିବେ, ଏହିପରି ଏକ ସୁଯୋଗର କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାରେ ବ୍ରତୀ ହୋଇ ପଞ୍ଚସଖା ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମଜୀବନ ଆରମ୍ଭ କରିଥିଲେ । ଧର୍ମରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭକରିଥିବା ଶାସ୍ତ୍ରମାନଙ୍କର ଓଡ଼ିଆ ଅନୁବାଦ ହେଲା । ସାରଳାଦାସ ମହାଭାରତକୁ ଓଡ଼ିଆରେ ଲେଖି ଆଗରୁ ବାଟ କଢ଼ାଇ ଯାଇଥିଲେ, ପଞ୍ଚସଖା ବିଶେଷଭାବରେ ସେହି କାର୍ଯ୍ୟକୁ ଆପଣାର ପ୍ରଥମ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କଲେ । ବଳରାମ ଦାସ ଗୀତା ଓ ରାମାୟଣ ଲେଖିଲେ, ଅଚ୍ୟୁତାନନ୍ଦ ହରିବଂଶର ଅନୁବାଦ କଲେ, ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଭାଗବତ, ଗୀତା ଓ ମହାଭାରତକୁ ଓଡ଼ିଆ କଲେ । ଏଥିଲାଗି ସେମାନଙ୍କୁ ରାଜା ଓ ପଣ୍ଡିତଙ୍କର, ସବର୍ଣ୍ଣ ହିନ୍ଦୁ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କର ବକ୍ର ଦୃଷ୍ଟିରେ ପଡ଼ିବାକୁ ହୋଇଥିଲା । କେତେ-ଥର ପୁରୀଦାଣ୍ଡରେ ସେମାନେ ଟେକାମାଡ଼ ସହିଛନ୍ତି, କେତେଥର ରାଜାର ଆଦେଶରେ କାରାଗାରରେ ବନ୍ଦୀ ହୋଇଛନ୍ତି, ତଥାପି ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ସରଳ ଓ ଭାଷାନୁରୂପ କରି ସେଥିରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଅଧିକାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରାଇବାର ଶପଥରୁ ସେମାନେ କଦାପି ନିବର୍ତ୍ତି ନାହାନ୍ତି ।

ଏହି ଗୋଷ୍ଠିକ ଦିଗରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ପରୀକ୍ଷା କରି ଦେଖାଯାଉ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କର ଭକ୍ତମାନେ

ଭାରତର ଯେଉଁଠାକୁ ଯାଇଛନ୍ତି, ସେଠାକୁ ଆପଣା ସହିତ ବଙ୍ଗଭାଷାର ନାମ ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ବୋହି ନେଇଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ପୁରପଲ୍ଲୀରେ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମ ସହିତ ଏହି ଦରବଙ୍ଗଳା ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ପ୍ରବେଶ କରିଛି । ଯେପରିକି ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର ଧର୍ମ ସହିତ ବଙ୍ଗଭାଷାକୁ ଧର୍ମ-ଭାଷା କରିବାର ଖାମଖିଆଲି ସେମାନଙ୍କୁ ଚିରଦିନ ଉତ୍ସାହିତ କରି ଆସିଛି । ଏହାର ଏକମାତ୍ର କାରଣ ହେଉଛି ଯେ ଗୌଡ଼ୀୟ ଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାରେ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକୁ ଆଦୌ ସମଗ୍ର ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିନାହିଁ । କେବଳ କୀର୍ତ୍ତନରେ ମୁଗ୍‌ଧ କରି କାନରେ ଦୀକ୍ଷା ଦେଇ ଧର୍ମୀଗଣର ସଂଖ୍ୟା ବଢ଼ାଇବାରେ ଏହା ଅଧିକ ପ୍ରସାଦ ଲାଭ କରିଛି । ଫଳତଃ ରାଜପୋଷଣ ଓ ସହଜ ଆକର୍ଷଣ ବଳରେ ଏହା ଆପଣାକୁ ଯେତେ ବ୍ୟାପ୍ତ କରି ପ୍ରଚଳିତ କରି ପାରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ଲୋକଜୀବନର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଅନେକ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ଏହା ଉପବାସୀ କରି ରଖିଛି । ତେଣୁ ଲୋକେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଧର୍ମର ଗଭୀର ମର୍ମକୁ ନବୁଝି କେବଳ ବାହ୍ୟାଙ୍ଗର ନାମସଂକୀର୍ତ୍ତନରେ ମନ ମଜାଇ ରହିଛନ୍ତି ।

ସେ ଯାହାହେଉ, ଚୈତନ୍ୟ-ଧର୍ମ ଯେ କ୍ରମେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଲୋକଙ୍କର ମନକୁ ଆକୃଷ୍ଟ କରି ରଖିଥିଲା, ଏହା ଏକ ଐତିହାସିକ ସତ୍ୟ । ସେହି କେତେ ଶତାବ୍ଦୀର ସାହିତ୍ୟ ଓ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ କେବଳ ଏହି ନୂତନ ଧର୍ମର କଲ୍ଲୋଳହିଁ ପ୍ରବାହିତ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଦାସ, ଅଭିମନ୍ୟୁ ସାମନ୍ତସିଂହାର, କବିସୂର୍ଯ୍ୟ ବଳଦେବ ରଥ, ଗୋପାଳକୃଷ୍ଣ ସମସ୍ତେ ଏହି ସମୟର କବି ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜଙ୍କୁ ଏମାନଙ୍କ ଦଳରୁ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଭାବେ ଆଲୋଚନା କରିବା ଦରକାର । କେତେକ ମତ ଦିଅନ୍ତି ଯେ ବୈଷ୍ଣବ ଧର୍ମର ପ୍ରବଳ ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବ ବେଳେ ଏକମାତ୍ର ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଧର୍ମନିରପେକ୍ଷ ସାହିତ୍ୟରଚନା କରି ସ୍ୱକୀୟ ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟର ପ୍ରମାଣ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି । ଏପରି ଏକ ଅନୁମାନ ଯେ କେତେଦୂର ଦୋଷମୁକ୍ତ, ତାହାର ଆଲୋଚନା କରିବା ଏଠାରେ ଅନୁକୂଳ ନୁହେଁ । କେବଳ ଏତିକି କୁହାଯାଇପାରେ ଯେ ଦୀନକୃଷ୍ଣ ଓ ଅଭିମନ୍ୟୁ ପ୍ରଭୃତି କବିମାନେ ବୈଷ୍ଣବ-ଧର୍ମର ପ୍ରିୟ ଆଧାର କୃଷ୍ଣଲୀଳାକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଯେଉଁସବୁ ରସ ଓ ଭାବର କାବ୍ୟରୂପ ଦେଇଯାଇଛନ୍ତି, ଉପେନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ଆପଣାକୁ କୌଣସି ଧର୍ମଶାଖାଦ୍ୱାରା ଅବଲମ୍ବିତ ନ କରାଇ

ମଧ୍ୟ ଠିକ୍ ସେହି ସବୁ ରସ ଓ ଭାବର ଅବତାରଣା କରିଅଛନ୍ତି । ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସାହିତ୍ୟ ହିସାବରେ ଲୋକଜୀବନକୁ ଏକ ସର୍ବମୁଖୀ ନେତୃତ୍ୱ ଦେବାର ସମ୍ଭାବନାଶୀଳତା ଯେ ଭଞ୍ଜ-ସାହିତ୍ୟରେ ନାହିଁ, ଏକଥା ନିତାନ୍ତ ବାଧ୍ୟ ନହେଲେ କେହି ଅସ୍ୱୀକାର କରିବେ ନାହିଁ ।

ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ-ଧର୍ମ ଓ ଭାବଧାରାର ଆଧିପତ୍ୟ ଆଗରେ ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥ-ପରମ୍ପରା ଆପଣାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ହରାଇ ବସିଲା । କିନ୍ତୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ଧର୍ମର ପ୍ରାଦୁର୍ଭାବଠାରୁ ବଳିଷ୍ଠ ନେତୃତ୍ୱର ଅଭାବହିଁ ଏହି ଅବନତିଲାଗି ଅଧିକ ଭାବରେ ଦାୟୀ । ଯେତେବେଳେ ସମସ୍ତଙ୍କୁ ଏକତ୍ର କରି ଧରିପାରିବା ଭଳି ନେତୃତ୍ୱ ବା ପ୍ରତିଭା ଦୁର୍ବଳ ହୋଇଯାଏ, ସେତିକିବେଳେହିଁ ଧର୍ମ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ ହୋଇଯାଏ । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଧର୍ମର ଅବସ୍ଥା ତଦ୍ରୂପ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ନାନା ମତପାର୍ଥକ୍ୟର କାରଣ ଦେଖାଇ ସନ୍ଥ-ପରମ୍ପରା ନାନା ଶାଖାରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଗଲା । ସେଗୁଡ଼ିକର ହିସାବ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିଆଯାଇନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ଶାଖାର ଶିଷ୍ୟ ଦେଖିବାକୁ ମିଳନ୍ତି । ପ୍ରତ୍ୟେକଟିର ଉଦ୍ଭବ ଓ ବିକାଶର ପ୍ରକୃତ-ନିର୍ଣ୍ଣୟ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶ୍ରମସାପେକ୍ଷ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପ୍ରଦେଶସାରା ଏକ ତଥ୍ୟସଂଗ୍ରହର ଅଭିଯାନ ନ ବାହାରିଲେ ଏହା ସମ୍ଭବ ହେବନାହିଁ । ତେଣୁ କେଉଁ ଶାଖାରୁ ଯେ କେଉଁ ଶାଖା କିପରି ଭାବରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି, ସେକଥା ବର୍ତ୍ତମାନ କହି ହେବନାହିଁ । କିନ୍ତୁ ଏତିକି ସତକଥା ନିଃସନ୍ଦେହରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ ଯେ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପରେ ଆଉ ଯେପରି ସମଗ୍ର-ଦୃଷ୍ଟିସମ୍ପନ୍ନ ଧର୍ମସଂସ୍ଥାପକ କେହି ବାହାରିଲେ ନାହିଁ । ଦୁର୍ବଳ ଧର୍ମଶରୀରରେ କେବଳ ଟିକିନିଖି ପାର୍ଥକ୍ୟ ଗୁଡ଼ିକୁ ସମସ୍ତେ ବଡ଼ ଆଖିରେ ଦେଖିଲେ ଏବଂ ସେହି ପାର୍ଥକ୍ୟକୁ ପରମ ସମ୍ବଳ କରି ପରସ୍ପରଠାରୁ ଅଲଗା ହୋଇଗଲେ ।

ପଞ୍ଚସଖା-ଧର୍ମ ଓ ମହିମା-ଧର୍ମର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀକାଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥସାଧନା ଉପରେ ଆଲୋକପାତ କଲାଭଳି ଯେଉଁ କେତୋଟି ପୋଥି ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ତାହାର ସମୟ ଓ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ପ୍ରକୃତ ଅଭ୍ରାନ୍ତ କରି ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିବା ଅତି କଠିନ । ଅନେକ ପୋଥି କେବଳ କୌଣସି ବିଶିଷ୍ଟ ମାର୍ଗର ଅନୁଯାୟୀମାନଙ୍କ ଲାଗି ଲେଖାଯାଇଛି । କେତେକ ଲଘୁତର

ରଚନା ପୁଣି କୌଣସି ଜଣେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ରଚୟିତା ବା ଗୁରୁଙ୍କର ଭଣିତା ଦେଇ ଆପଣାକୁ ପ୍ରଖ୍ୟାତ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା ମଧ୍ୟ କରିଛି । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏହି ଯୁଗଟିର ବେଶ୍ ତୁଳନା କରାଯାଇପାରେ । ନେତୃତ୍ୱର ଅଭାବରୁ ପରମ୍ପରାଠାରୁ ବିଚ୍ୟୁତ ଓ ବିଖଣ୍ଡିତ ହୋଇ ସେ ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଧର୍ମ—ସାଧକମାନେ ଅରଣ୍ୟ ଓ ପର୍ବତର ଆଶ୍ରୟ ନେଇଥିଲେ । ଧର୍ମ ଉପଯୁକ୍ତ ପରିସର ନପାଇ ବେଳେ ବେଳେ ଏହିପରି ଆପଣାକୁ ଅପସରାଇ ନିଏ । ସେତେବେଳେ କୌଣସି ନୂତନ ମାର୍ଗର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେବା ଅପେକ୍ଷା ଯେକୌଣସି ପ୍ରକାରେ ଅବସ୍ଥିତ ଧର୍ମର କ୍ଷୀଣ ଶିଖାଟିକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିବାକୁ ସେ ନିଜର ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ବୋଲି ମନେ କରେ । ଆପଣାକୁ ସଂରକ୍ଷିତ କରି ରଖିବାର ଏହି ଅଧ୍ୟବସାୟ ଫଳରେ ଭବିଷ୍ୟତରେ ପୁଣି ଜଣେ ସବଳ ନେତାଙ୍କର ଆବିର୍ଭାବ ହୁଏ । ସେତେବେଳେ ଧର୍ମକୁ ଆଉ ଅରଣ୍ୟପର୍ବତରେ ଆତ୍ମଗୋପନ କରି ରହିବାକୁ ପଡ଼େ ନାହିଁ, ପୁଣି ସେ ନୂତନ ଶିକ୍ଷା ଓ ସନ୍ଦେଶ ବହନ କରି ସମାଜରେ ଆପଣାକୁ ଦୃଢ଼ସିଦ୍ଧ କରି ରଖେ ।

ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗଟି ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଏକ ଅପସରି ଯିବାର ପର୍ଯ୍ୟାୟ । ଲୋକପ୍ରିୟ ଓ ରାଜାନୁଗ୍ରହ-ପାଳିତ ଗୌଡ଼ୀୟ ଧର୍ମର ସମ୍ମୁଖରେ ଠିଆ ହେବାର ଶକ୍ତି ହରାଇ ବସି ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥସାଧନା ପୁଣି ଆପଣାକୁ ଅନ୍ତରାଳ କରି ରଖିଲା । ପୁଣି ଅରଣ୍ୟ ଓ ପର୍ବତର ଅପେକ୍ଷାକୃତ ନିରାପଦ ଆଶ୍ରୟରେ ନାନା ମାର୍ଗର ସାଧକମାନେ ଆପଣାର ସାଧନାକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିବାର ଚେଷ୍ଟା କଲେ । ଏବେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି କେତେକ ସ୍ଥାନରେ ସେହିସବୁ ଶାଖାର ପରମ୍ପରା ରହି ଆସିଅଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଗଡ଼ଜାତ ଅଞ୍ଚଳ ରାଜଧାନୀ ତଥା ରାଜକଟାକ୍ଷରୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଦୂରରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିଲା, ତେଣୁ ଏହି ଗଡ଼ଜାତର ନାନାସ୍ଥାନରେ ବିଭିନ୍ନ ସନ୍ଥମାର୍ଗ ଆପଣାକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିବାର ଧୈର୍ଯ୍ୟଶୀଳ ସାଧନା ଅଭ୍ୟାସ କରିବାରେ ଲାଗିଲା ।

ସଂଖ୍ୟାଗରିଷ୍ଠ ଲୋକପ୍ରିୟ ଧର୍ମ ଆଗରେ ଆପଣାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବଜାୟ ରଖିବାକୁ ହେଲେ ଯେକୌଣସି ସଂଖ୍ୟାଲଘିଷ୍ଠ ଅଳ୍ପଜନ-ସ୍ୱୀକୃତ ଧର୍ମକୁ ଆପଣାର ତତ୍ତ୍ୱ ଓ ଆଚାରକୁ ଆହୁରି ଦୃଢ଼ କରିଦେବାକୁ ହୁଏ । ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମର ଲୋକପ୍ରିୟତା ଯେତିକି ବଢ଼ିବାକୁ

ଲାଗିଲା, ଏହାର ବାହ୍ୟାଚାର ଓ ପ୍ରକାଶାଡ଼ମ୍ବର ସେତିକି ପ୍ରବଳ ହୋଇ ଧର୍ମର ମର୍ମଗତ ପ୍ରାଣ କ୍ରମେ କ୍ଷୀଣ ହୋଇଗଲା । ବାହ୍ୟରୂପରେ କେବଳ ନାମ-ସଂକୀର୍ତ୍ତନ ଓ ତିଳକ-ଦୀକ୍ଷାକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ପ୍ରକୃତ ଧର୍ମର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଲୋକେ କିପରି ଅଧଃପତିତ ହୋଇ ଯାଉଥିଲେ, ଅରଣ୍ୟପର୍ବତର ଅନ୍ତରାଳରେ ଶକ୍ତିସଂଗ୍ରହ କରୁଥିବା ସନ୍ଥଧର୍ମ ତାହା ଭଲ କରି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରୁଥିଲା । ଆପଣାକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିବାକୁ ହେଲେ ଗୌଡ଼ୀୟଧର୍ମରେ ଦୃଷ୍ଟ ହେଉଥିବା ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଗ୍ଲାନି ପ୍ରତି ସତର୍କ ରହିବାକୁ ପଡ଼ିବ, ଏହି କଥା ତାହାର ପ୍ରଧାନ ଚିନ୍ତା ହୋଇ ପଡ଼ିଥିଲା । ଗୌଡ଼ୀୟଧର୍ମ ଯେତିକି ତା’ର ତତ୍ତ୍ୱକେନ୍ଦ୍ରରୁ ବିଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ପଡ଼ୁଥିଲା, ସନ୍ଥଧର୍ମ ଆପଣାର ସତର୍କିତ ପଥରେ ସେତିକି ଦୃଢ଼ଭାବରେ ନିଜର ତତ୍ତ୍ୱକୁ ସାର କରି ଧରି ରଖିବାରେ ଲାଗିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମକୁ ଜୀବନ୍ତ କରି ରଖିବାର ଏହି ସାର ଉପାୟଟି ପଞ୍ଚସଖା ବତାଇ ଦେଇ ଯାଇଥିଲେ । ପ୍ରତିକୂଳ ଅବସ୍ଥାର ସମ୍ମୁଖୀନ ହୋଇ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ସନ୍ଥଧର୍ମ ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦୃଷ୍ଟିର ଆହୁରି ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଚରମ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ନିର୍ଗୁଣ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କଠାରେ ନିବଦ୍ଧ ରଖିଥିବା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାକାର ସାଧନାରେ ଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇଯିବାର କୌଣସି ଭୟ ନାହିଁ, ପଞ୍ଚସଖା ଏହି କଥା ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ । ସେମାନେ ଖୋଳ କରତାଳ ଧରି ସଂକୀର୍ତ୍ତନ କରିବାଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଯୋଗ, ତନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ର ଓ ଯନ୍ତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାର୍ଗର ମର୍ଯ୍ୟାଦିତ ସ୍ଥାନ ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବଧର୍ମରେ ବାହ୍ୟାଚାରର କୁଫଳ ସେମାନଙ୍କ ଆଗରେ ଏପରି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା ଯେ ସତର୍କ ହେବାର ପ୍ରଥମ ପନ୍ଥାସ୍ୱରୂପ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ସନ୍ଥମାନେ ସମସ୍ତ ବାହ୍ୟାଚାରକୁ ଅଗ୍ରାହ୍ୟ କରିଦେଲେ । ପରମ ସତ୍ତା ଅଦ୍ୱିତୀୟ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ହେଉଛନ୍ତି ନୈଷ୍ଠିକ ଧର୍ମସାଧନାର ଏକମାତ୍ର ଧ୍ୟେୟ । କ୍ରମେ ସନ୍ଥଧର୍ମରୁ ଦେବଦେବୀର କଳ୍ପନା ଅପସରି ଗଲା, ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସ୍ପଷ୍ଟଭାବେ ସୂଚିତ ହୋଇଥିବା ଶୂନ୍ୟ, ମହାଶୂନ୍ୟ, ଅଲେଖ, ନିରଞ୍ଜନ ପ୍ରଭୃତିର କଳ୍ପନା ଅଧିକ ଭାବେ ଧର୍ମର ପରିସରରେ ପ୍ରବେଶ କଲା ।

ଚୈତନ୍ୟ ଦାସ ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ସମକାଳୀନ ବା ଠିକ୍ ପରବର୍ତ୍ତୀ ପାଦର ମହାପୁରୁଷ ଥିଲେ । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ସମକାଳୀନ ହୋଇଥିଲେ ପଞ୍ଚସଖା-ସାହିତ୍ୟରେ ନିଶ୍ଚୟ ତାଙ୍କ ନାମର ଉଲ୍ଲେଖ କରାଯାଇଆନ୍ତା ।

ତାଙ୍କର ଦୁଇଟି ଗ୍ରନ୍ଥ 'ନିର୍ଗୁଣ ମହାତ୍ମ୍ୟ' ଓ 'ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭ ପୁରାଣ' ଓଡ଼ିଆ ଧର୍ମ ସାହିତ୍ୟର ବହୁମୂଲ୍ୟ ସମ୍ପଦ । ପଞ୍ଚସଖା ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟିକୁ ତତ୍ତ୍ୱାଭିମୁଖ କରାଇ ଦେଇଥିଲେ, ସେକଥା ଆଗରୁ କୁହାଯାଇଛି । ଚୈତନ୍ୟଦାସଙ୍କର ରଚନାରେ ସେହି ପ୍ରବୃତ୍ତି ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ ଓ ଅଧିକ ଦୃଢ଼ ହୋଇଯାଇଛି । ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ଉତ୍ପତ୍ତିମୂଳ ଭାବରେ ଚୈତନ୍ୟଦାସ ଅଲେଖ ବା ଶୂନ୍ୟରୂପୀଙ୍କୁ ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିକାରଣ ବୋଲି ମାନିଛନ୍ତି । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ନଗେନ୍ଦ୍ରନାଥ ବସୁ ତାଙ୍କର ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେବନାଗରୀ ଲିପିରେ ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭ ପୁରାଣରୁ ପଂକ୍ତିମାନ ଉଦ୍ଧାର କରିଛନ୍ତି । ମୂଳ ଗ୍ରନ୍ଥଟି ଦେଖିବାର ସୁଯୋଗ ପାଇନଥିବାରୁ ଲେଖକଙ୍କୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇ ସେହି ଉଦ୍ଧୃତ ପଂକ୍ତିକୁ ବ୍ୟବହାର କରିବାକୁ ହୋଇଛି । କେବଳ ପଦକୁ ପଦ ମିଳାଇବା ପାଇଁ ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ସେଥିରେ ପରିବର୍ତ୍ତନ କରାଯାଇଛି ମାତ୍ର ।

ଅଗୋଚର ପୁରୁଷ ସେ ନାହିଁ ରୂପବର୍ଣ୍ଣ,
ସ୍ଥିତି ଯେ ନାହିଁ ତାର ଅଙ୍ଗ ମହାଶୂନ୍ୟ ।
ରୂପବର୍ଣ୍ଣ ନୁହଇ ଅରୂପ ତାର ଦେହୀ,
ଶୂନ୍ୟର ସଙ୍ଗତେ ସେ ଯେ ଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ଥାଇ ।

ପୁଣି, ବୋଲଇ ସନକ ତୁମ୍ଭେ ପଚାରିଲ ଯାହା,
ଆଦ୍ୟ ଅନ୍ତ କହିନୁହେଁ ଅଲେଖର ମାୟା ।
ଇଚ୍ଛାସୁଖେ ତାହାର ମହିମା ବିକାଶଇ,
ଅରୂପ ଦେହରୁ ତାର ରୂପ ପ୍ରକାଶଇ ।
ଇଚ୍ଛାସୁଖେ ଖେଳଇ ସେ ଇଚ୍ଛା ସୁଖେ ରହେ,
ଇଚ୍ଛାହେଲେ ଅନେକ ସେ ରୂପମାନ ହୋଏ (୩) ଇତ୍ୟାଦି ॥

ପରମତତ୍ତ୍ୱ-ବାଚକ ଶୂନ୍ୟ, ମହାଶୂନ୍ୟ, ଅଲେଖ ଓ ମହିମା ପ୍ରଭୃତି କଳ୍ପନା ସନ୍ଥସାହିତ୍ୟରେ କିପରି ପ୍ରଧାନ ହୋଇ ଉଠୁଛି, 'ବିଷ୍ଣୁଗର୍ଭ ପୁରାଣ'ରୁ ଦିଆଯାଇଥିବା ପଦଗୁଡ଼ିକରୁ ସେହି କଥା ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାକୁ ହେବ । ସେହି ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଭକ୍ତି-ପ୍ରଭାବ ଯୁଗର ଯେତେଗୋଟି ଗ୍ରନ୍ଥ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାହିତ୍ୟ-ସମୀକ୍ଷାର ଗୋଚରକୁ ଆସିଛି, ସବୁଥିରେ ଏହି ଶବ୍ଦଗୁଡ଼ିକର ବହୁଳ ଓ ବିଶେଷ ଋଚ୍ଚା ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ଦ୍ୱାରିକା ଦାସ

୩ । Archeological Survey of Mayurabhanja. Vol, 1. P. CLXXVI-VIII

ଏହି ପର୍ଯ୍ୟାୟର ଜଣେ ଅନ୍ୟତମ ଲେଖକ । ପ୍ରାଚୀ ସମିତି ତରଫରୁ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିବା ତାଙ୍କର 'ପରଚେ ଗୀତା' ପୁସ୍ତକର ମୁଖବନ୍ଧକାର ଏକାଧିକ ପ୍ରମାଣ ଦେଖାଇ ଦ୍ୱାରକା ଦାସଙ୍କର ଜନ୍ମସାଲ ୧୭୭୨ ବୋଲି ଠିକ୍ କରିଛନ୍ତି । ଏହି ପୁସ୍ତକଟିରେ ମଧ୍ୟ 'ଅଲେଖ' କଳ୍ପନାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରାଯାଇଛି ।

ଅଲେଖ ଅବ୍ୟକତ ଅନିର୍ଦ୍ଦେଶ, ତାଙ୍କ ମହିମା କେ କହିବ ଲେଶ ॥
ପୁଣି, ମୋତେ କେ ଜାଣିବ ମୁଁ ଅଣକ୍ଷର, ଅରୂପ ବର୍ଣ୍ଣ ନାହିଁ ଯେ ମୋହର,
ଅଲେଖ ଅବ୍ୟକତ ମୁଁ ଅଚ୍ୟୁତ, ଆଜନ୍ମ ଅନାଦି ନିର୍ଗୁଣ ତତ୍ତ୍ୱ (୪) ॥

ଅରକ୍ଷିତ ଦାସଙ୍କର ଧର୍ମ ଜୀବନ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଖୁବ୍ କମ୍ ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି । କଟକ ଜିଲ୍ଲାର ଓଲାସୁଣୀ ପାହାଡ଼ ଉପରେ ତାଙ୍କର ସମାଧି ଓ ଗାଦି ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ପୂଜା ପାଉଛି । ସ୍ଥାନୀୟ ଅଞ୍ଚଳରେ ଓଲାସୁଣୀ ଗୁମ୍ଫା ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ତୀର୍ଥରୂପେ ପରିଗଣିତ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସବୁଠାରୁ କୌତୂହଳକର ବିଷୟ ହେଉଛି ଯେ ସେହି ଗାଦି ଓ ସମାଧିର ତତ୍ତ୍ୱାବଧାନ କରୁଥିବା ବାବାଜୀମାନେ ଅରକ୍ଷିତ ଦାସଙ୍କର ଶିଷ୍ୟ ନୁହନ୍ତି । ଅରକ୍ଷିତ ଦାସ ଏକ କାଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥ ପରମ୍ପରାରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ କରିଥିଲେ । କିପରି ଭାବରେ ଯେ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନେ ତାଙ୍କର ସମାଧି ସ୍ଥାନରୁ ବିଲୁପ୍ତ ହୋଇ ଯାଇଛନ୍ତି, ତାହାର ଅନୁସନ୍ଧାନ କଲେ ହୁଏତ ଅନେକ ଇତିହାସ ଓ ତଥ୍ୟ ସଂଗୃହୀତ ହୋଇ ପାରିବ । ମହୀମଣ୍ଡଳ ଗୀତା ହେଉଛି ଅରକ୍ଷିତ ଦାସଙ୍କର ସର୍ବପ୍ରଧାନ ଗ୍ରନ୍ଥ । ଏ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର କେବଳ ପ୍ରଥମ ଏକୋଇଶିଟି ଅଧ୍ୟାୟ ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଛି, ଅବଶିଷ୍ଟ ଅନେକ ଅଧ୍ୟାୟ ଗାଦି ମଧ୍ୟରେ ରହି ପୂଜା ପାଉଛି । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସୃଷ୍ଟିର ଆଦିକାରଣ ରୂପେ ମହାଶୂନ୍ୟ ଓ ବ୍ରହ୍ମକୁ ସ୍ୱୀକାର କରି ଯାଇଛି । ମହୀମଣ୍ଡଳ ଗୀତାହିଁ ପ୍ରମାଣ କରୁଛି ଯେ କେବଳ ବୌଦ୍ଧ ଧର୍ମର ଅନୁଗାମୀ ଭାବରେ ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥମାନେ ଶୂନ୍ୟ ଓ ମହାଶୂନ୍ୟକୁ ଗ୍ରହଣ କରି ନ ଥିଲେ, କେବଳ ପରମସତ୍ତାର କଳ୍ପନା କରିବାକୁ ଯାଇ ତାହାକୁ ବ୍ରହ୍ମ ବା ମହାଶୂନ୍ୟ ପ୍ରଭୃତି ନାନା ନାମରେ ବ୍ୟକ୍ତ କରିଥିଲେ । ମହୀ ମଣ୍ଡଳ ଗୀତାରେ ମହାଶୂନ୍ୟ ଓ ବ୍ରହ୍ମ ଦୁହେଁ ହେଉଛନ୍ତି ସୃଷ୍ଟିର କାରଣ ।

---

୪ । ପରଚେ ଗୀତା: ଦ୍ୱାରକା ଦାସ, ୧/୯/ ଓ ୨୫/୬୪ ।

[ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା—ପଞ୍ଚଦଶ]

ମହା ଶୂନ୍ୟରୁ ପଞ୍ଚଭୂତ, ଜାତ ହୋଇଛନ୍ତି ଏ ସମସ୍ତ ।
ଏ ପଞ୍ଚଭୂତ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ, ନୁହେଟି ଶୁଣ ହେ ସୁମନ ।
ଲୀଳା ନିମନ୍ତେ ଭିନ୍ନ ହେଲେ, ସଂସାରେ ଖେଳ ଲଗାଇଲେ ।
ଖେଳ ସରିଲେ ସର୍ବେ ଯାନ୍ତି, ଏକା ଅଙ୍ଗରେ ସେ ଚଳନ୍ତି ॥
ପୁଣି, ବ୍ରହ୍ମରୁ ପୃଥ୍ୱୀ ଆଦଯାତ, ବ୍ରହ୍ମରେ ଅଛନ୍ତି ସମସ୍ତ ।
ବ୍ରହ୍ମରୁ ସର୍ବେ ଜନ୍ମି ଛନ୍ତି, ସଂସାରେ ଲୀଳା ଯେ କରନ୍ତି ।
ବ୍ରହ୍ମରୁ ପଞ୍ଚଭୂତ ଜନ୍ମ, ଲୀଳା ନିମନ୍ତେ ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ।
ହେ ମନ ବ୍ରହ୍ମରୁଟି ସର୍ବ, ଜାତ ହୁଅନ୍ତି ଯେ ସମ୍ଭବ ।
ମଲେ ସେ ବ୍ରହ୍ମରେ ପଶନ୍ତି, ବ୍ରହ୍ମରେ ଲୀନ ସେ ହୁଅନ୍ତି (୫) ॥

ଦେବାନନ୍ଦ ଦାସଙ୍କର ବୈଚନ୍ଦ୍ ଗୀତା ଓ ଧାନକୃଷ୍ଣ ଦାସଙ୍କର ନାମବ୍ରହ୍ମ ଗୀତା ଗ୍ରନ୍ଥଦ୍ୱୟକୁ ମଧ୍ୟ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନଧର୍ମମୂଳକ ଗ୍ରନ୍ଥ ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ସେଥିରେ ମଧ୍ୟ ଅଲେଖ, ମହିମା ଓ ମହାଶୂନ୍ୟର ପରିଷ୍କାର ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଯାଇଛି ।

ଜୟ ଜୟ ଜ୍ୟୋତିପରେ ଯାର ସ୍ଥିତି ବିଜୟେ ଅଲେଖ ବ୍ରହ୍ମ,
ଅଜ୍ୟୋତି ମନ୍ତ୍ରକୁ ମହିମା ବର୍ଣ୍ଣୁଛି ଭେଦ ନାହିଁ ବର୍ଣ୍ଣ ଚିହ୍ନ ।

ନାମ ବ୍ରହ୍ମର,

ଧନ୍ୟ ଧନ୍ୟ ସେ ଅରୂପାନନ୍ଦ, ଯାକୁ ନ ଜାଣନ୍ତି ଷୋଳ ବୃନ୍ଦ,
ଯହିଁ ଶରଣ ଗଲେ ଗୋବିନ୍ଦ, ଯାର ସେବା ଅଷ୍ଟାଦଶ ବୃନ୍ଦ,
ଉତ୍ପତ୍ତି ସ୍ଥିତି ପ୍ରଳୟ ସଂହାରଣ ଜାଣଇ ସହଜାନନ୍ଦ ॥ (୬)
ପୁଣି, ଅବ୍ୟକ୍ତ ଅଣାକାର ଦେହି, ଯାହାର ଚିହ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣ ନାହିଁ ।
ଶୂନ୍ୟ ସ୍ୱରୂପୀ ଶୂନ୍ୟ ଜ୍ୟୋତି, ଅରୂପ ଅବ୍ୟକ୍ତ ଶକତି ।
ପରମାନନ୍ଦ ନିର୍ବିକାର, ଯାର କଳ୍ପନାରୁ ସଂସାର
ମହାଶୂନ୍ୟରୁ ଠୂଳରୂପୀ, ଛପନ କୋଟି ମଧ୍ୟେ ବ୍ୟାପୀ ॥ (୭)

---

୫ । ମହିମଣ୍ଡଳ ଗୀତା : ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ । ଏହି ଗ୍ରନ୍ଥର ଦ୍ୱାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ମଧ୍ୟ ପରମ ସତ୍ତାକୁ ବ୍ରହ୍ମା, ଶିବ, ବିଷ୍ଣୁ, ଶୂନ୍ୟନାଥ ଓ ଶୂନ୍ୟଦେହୀ ବୋଲି କୁହା ଯାଇଛି ।

୬ । ନାମବ୍ରହ୍ମ ଗୀତା : ଧାନକୃଷ୍ଣ ଦାସ ।

୭ । ବୈଚନ୍ଦ୍ ଗୀତା : ଦେବାନନ୍ଦ ଦାସ ।

ଗଜଚ୍ଛାୟାତଳର ସମତଳ ଭୂଇଁ ତେଣେ ଯେତେବେଳେ ଗୌଡ଼ୀୟ ମାର୍ଗର ସଙ୍କୀର୍ତ୍ତନ-ଲୀଳାରେ ଉଚ୍ଛୁଳ ଉଠୁଥିଲା, ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର କେତୋଟି ପର୍ବତ-ଗୁହାର ଅରଣ୍ୟଚ୍ଛାୟା ତଳେ ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥମାନେ ଏହି ଅଲେଖ, ଶୂନ୍ୟ, ମହାଶୂନ୍ୟ ଓ ବ୍ରହ୍ମକୁ ଏକମାତ୍ର ଆଧାର କରି ସାଧନା-ପରମ୍ପରାକୁ ବଞ୍ଚାଇ ରଖିଥିଲେ । ତହିଁ ଉପରେ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ ମନୋନିବେଶ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ନିବୃତ୍ତି ମାର୍ଗହିଁ ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଓ ସ୍ପଷ୍ଟ ଅବଲମ୍ବନ ହୋଇ ଉଠିଲା । ପଞ୍ଚସଖା ନିବୃତ୍ତି ମାର୍ଗକୁ ସାର ଆଚରଣ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ତଥାପି ସେମାନେ ଲୋକ ମନର ବିଭିନ୍ନ ମାନ ଓ ଲକ୍ଷଣ ବୁଝି ସାକାର ଆରାଧନାର ଆବଶ୍ୟକତାକୁ ଏକାବେଳେକେ ଉଡ଼ାଇ ଦେଇ ନ ଥିଲେ । ଲୋକ-ସମାଜର ଅନ୍ତରାଳରେ ରହି ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସନ୍ଥମାର୍ଗ କ୍ରମେ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ରୂପ-ସାଧନାକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିବାରେ ଲାଗିଲା । ଯେତେ ପ୍ରକାର ବିଭେଦ-ମାର୍ଗ କାଳେ କାଳେ ପ୍ରସ୍ଫୁରିତ ହୋଇଛି, ସେ ସବୁର ଉଦ୍ଭବ କେବଳ ଲଘୁତର ଲୋକମନର ବୋଧଗମ୍ୟତା ସକାଶେ; କିନ୍ତୁ ମୂଳତଃ ନିବୃତ୍ତି ମାର୍ଗହିଁ ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମରେ ଉପନୀତ ହେବାର ଏକମାତ୍ର ପନ୍ଥା, କ୍ରମେ ଏହି ଭାବନା ଦୃଢ଼ତର ହେବାକୁ ଲାଗିଲା । ଦ୍ୱାରକା ଦାସ ଅତି ଚମତ୍କାର କବିସୁଲଭ କଳ୍ପନାରେ ପ୍ରବୃତ୍ତି ମାର୍ଗକୁ ହେୟ କରି ନିବୃତ୍ତି ମାର୍ଗର ପ୍ରଶସ୍ତତା ଓ ଉପାଦେୟତା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଶରୀରରୂପକ ରଥରେ ମନରାଜା ରଥୀ ହୋଇ ବସିଛି । ମନରାଜାର ଦୁଇ ରାଣୀ, ପ୍ରବୃତ୍ତି ଓ ନିବୃତ୍ତି । କାମ, କ୍ରୋଧ, ମାୟା, ତମ, ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରବୃତ୍ତି ରାଣୀର ନନ୍ଦନ, ଏବଂ କ୍ଷମା, ଦୟା, ଅହିଂସା ଶାନ୍ତି, ସୁବୁଦ୍ଧି ପ୍ରଭୃତି ନିବୃତ୍ତି ରାଣୀର ନନ୍ଦନ । (୮)

---

୮ । ପ୍ରବୃତ୍ତି ନିବୃତ୍ତି ଦୁଇ କନିଆ, ତାଙ୍କ ସମ୍ପତ୍ତି ତୋତେ କହି କହା ।
କାମ କ୍ରୋଧ ମାୟା ତମ ଏ ରାଗ, ହିଂସା ଅହଙ୍କାର ମାୟାତରଙ୍ଗ ।
କୁଟ କପଟ ଛନ୍ଦ ମାୟା ଦମ୍ଭ, କଳହ କୁଟ କେତୁ ଏ ସମ୍ଭବ ।
ପ୍ରବୃତ୍ତି ରାଣୀର ଏହୁ ନନ୍ଦନ, ଆବର କହିବା ଶୁଣ ଅର୍ଜ୍ଜୁନ ।
ଦୟା କ୍ଷମା ଶୀଳ ଅହିଂସା ଚିତ୍ତ, ଶାନ୍ତି ସୁବୁଦ୍ଧି ଅକ୍ରୋଧ ଏ ସାତ ।
ଜ୍ଞାନ ସାଧୁସଙ୍ଗ ଜୀବରେ ଦୟା, ନିର୍ଲୋଭ ଅକାମୀ ନଥାଇ ମାୟା ।
ସାତ୍ତ୍ୱିକ କୋମଳ ବୁଦ୍ଧେ ଚଞ୍ଚଳ, ନିବୃତ୍ତି ରାଣୀର ଏତେକ ବାଳ ।
—ପରତେ ଗୀତା : ୩୦ଶ ଅଧ୍ୟାୟ ॥

ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଚିନ୍ତାଧାରାରେ ମଧ୍ୟ ନିବୃତ୍ତିମାର୍ଗର ଉତ୍କର୍ଷ ଅତି ପ୍ରଶସ୍ତ ଭାବରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ, ସେକଥା ଅବଶ୍ୟ ସ୍ୱୀକାର କରିବାକୁ ହେବ । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପରେ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କ୍ଷେତ୍ର ଓ ଲୋଲୁପଦୃଷ୍ଟି ଫଳରେ ଓଡ଼ିଶା ସନ୍ଥଧର୍ମର କେତୋଟି ବିଶେଷ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ଲାଭକରି ଶେଷରେ ମହିମାଧର୍ମରେ କିପରି ସ୍ପଷ୍ଟ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା, ସେହି ବିକାଶକ୍ରମଟିର ଧାରଣା ଦେବାଲାଗି ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟଟିର ଟିକିନିଖି ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ହେଉଛି । ମହିମାଧର୍ମର ବ୍ରହ୍ମକଳ୍ପନା ଓ ମହିମା ବିଷୟରେ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଚର୍ଚ୍ଚା ହୋଇ ଯାଇଛି । ଏଠାରେ କେବଳ ଏତିକି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବା କଥା ଯେ ସନ୍ଥଧର୍ମର ଦୀର୍ଘ ପରମ୍ପରା-କ୍ରମେ ସେହିସବୁ କଳ୍ପନା ନାନା ଭାବରେ ପଲ୍ଲବିତ ହୋଇ ମହିମା-ଧର୍ମରେ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ରୂପ ପାଇଛି । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପରେ ସନ୍ଥ-ସାଧନାରେ ଯେଉଁ ବିମର୍ଷ-ଯୁଗ ଆସିଥିଲା, ସେହି ଯୁଗ ମଧ୍ୟରେ କ୍ରମେ ରୂପାୟିତ ହୋଇ ଆସିଥିବା କଳ୍ପନାଗୁଡ଼ିକୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ପ୍ରକାଶ ଦେଇ ମହିମାଧର୍ମ କିପରି ଯୁଗକୁ ଏକ ସମଗ୍ର ନେତୃତ୍ୱ ଦେବାର ଯୋଗ୍ୟତା ଅର୍ଜନ କରିପାରିଥିଲା, ସେତିକି ଦେଖାଇଦେବା ପ୍ରସ୍ତୁତ ଆଲୋଚନାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ।

ସବୁ ବିଷ୍ଣୁ କାଟ ଖାଇଲେ, ସବୁ ବ୍ରହ୍ମା କାଟ ଖାଇଲେ, ଶିବଶକ୍ତିର କଳ୍ପନା ଅପସରି ଗଲା । ବଜ୍ରଯାନର 'ଆଦିବୁଦ୍ଧ' କଳ୍ପନା ପରି ଆଦିବ୍ରହ୍ମ, ଅଲେଖ, ଶୂନ୍ୟ ବା ମହାଶୂନ୍ୟରେ ସମସ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱ ପରିପକ୍ୱ ରୂପ ଧାରଣ କଲା; ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଶାସ୍ତ୍ରଗୁଡ଼ିକରୁ ଏହାହିଁ ପରିଷ୍କାର ଭାବେ ଜଣାଯାଏ । ମହିମାଧର୍ମ ସମସ୍ତ ଅବତାର, ସମସ୍ତ କଳାବନ୍ତ ସୃଷ୍ଟି କାରଣରୁ ଉତ୍ତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ସେହି ଅଲେଖ ଓ ଶୂନ୍ୟରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଲା । ଭୀମଭୋଇ ଗୋବିନ୍ଦ ଓ ଅନାଦିବ୍ରହ୍ମଙ୍କର କଥୋପକଥନ ଛଳରେ ଏହି ମନୋଦୃଷ୍ଟିଟିର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । 'ବ୍ରହ୍ମଚରିତ' ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଅନାଦି ବ୍ରହ୍ମ କହୁଛନ୍ତି, ସତ୍ୟଯୁଗରେ ସହସ୍ରମୁଖ ବ୍ରହ୍ମା ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ବେଦରେ ଲୋଡ଼ି ତାଙ୍କର ଠିକଣା ପାଇଲା ନାହିଁ; ତାଙ୍କପରେ ଅଷ୍ଟମୁଖ ଓ ଷୋଳମୁଖ ବ୍ରହ୍ମା ମଧ୍ୟ ଆସି ସେହିପରି ନିରସ୍ତ ହେଲେ । ତାହାପରେ ଆହୁରି କେତେ ବ୍ରହ୍ମା ଅସିଲେ ଗଲେ, କିନ୍ତୁ ଭ୍ରମି ଭ୍ରମି ସେମାନେ ଥକିଗଲେ, କେବଳ ସ୍ତବ୍ଧ ହୋଇଗଲେ । କାଳକ୍ରମେ

ଏହିପରି କୋଟିଏ ବ୍ରହ୍ମା ମିଳାଇଗଲେ । ଶେଷରେ କଳିଯୁଗରେ ଚତୁର୍ମୁଖ ବ୍ରହ୍ମାର କଳ୍ପନାହିଁ ବାକି ଅଛି ।

ଗଲେ କୋଟିଏ ବ୍ରହ୍ମା ବହି, ଅରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ଚିହ୍ନି ନାହିଁ ।
ସେ ବ୍ରହ୍ମ ଚିହ୍ନି ଯେବେ ଥାନ୍ତା, ଦେହ କପାଇଁ ବହିଥାନ୍ତା ॥

ସେଇଥିଲାଗି ବ୍ରହ୍ମାର ଅସାରତା ପ୍ରମାଣିତ କରି ତା'ର ବଡ଼ପଣ ହରଣ କରିବାକୁ ଅରୂପବ୍ରହ୍ମ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କଲେ ।

ବଡ଼ିମା ପଦ ନୋହେ ଭଲ, ପଛ ଆଗକୁ ହୋଏ ସଲ ।
ଏ କଳିଯୁଗ ଉଦେ ହେଲୁ, ବ୍ରହ୍ମାର ପଦ ଛଡ଼ାଇଲୁ ॥

ଏହିପରି କେତେ ବିଷ୍ଣୁ, କେତେ ରାମ ଓ କେତେ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ମିଳାଇ ଗଲେ । ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଆପଣା ଭାଷାରେ,

ବଟବୃକ୍ଷର ପତ୍ର ଯେତେ, ବିଷ୍ଣୁ ହିଁ ମରିଗଲେ ତେତେ । ...
ଏ ରୂପେ କେତେ ନାରାୟଣ, ନାଗବଡ଼ିର ପ୍ରାୟେ ଜାଣ ।
ଏ ରୂପେ ଯାଇଛନ୍ତି ବହି, ଚିରକାଳହିଁ ରହିନାହିଁ ॥ ...
ଅନେକ ରାମ ଗଲେ ମରି, କେହି ନ ପାରି ଦେହ ଧରି । ...
ଅନେକ କୃଷ୍ଣଚନ୍ଦ୍ର ଗଲେ, ପିଣ୍ଡ ବଞ୍ଚାଇ ନ ପାରିଲେ (୯) ॥

ସବୁ ଅବତାର ଏହିପରି କାଳସମୁଦ୍ରରେ ଉଭେଇ ଗଲେ । ଦେହଧରି କେହି ମର୍ତ୍ତ୍ୟକୁ ରକ୍ଷାକରି ପାରିଲେ ନାହିଁ । ସେଥିଲାଗି ମହିମା-ଧର୍ମ ପ୍ରଚ୍ଛର କରି ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁ ଆପେ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କଲେ । ମହିମା-ଧର୍ମର ପ୍ରବୃଦ୍ଧ ସ୍ୱାମୀ ଅଜ, ଅଯୋନିସମ୍ଭୂତ, ଶୂନ୍ୟ ପୁରୁଷ । ତାଙ୍କର ନିବାସ ହେଉଛି ମହାନିତ୍ୟଭୁବନ । କବି ଜୟକୃଷ୍ଣ ସେହି ମହାନିତ୍ୟ ଭୁବନର ସ୍ୱରଦୁଆରରେ କୃଷ୍ଣ, ଅନନ୍ତ (୧୦) ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଓ

---

୯ । ଶ୍ରୁତିନିଷେଧ ଗୀତା : ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ॥

୧୦ । ରାମ, କୃଷ୍ଣ ଓ ନୃସିଂହ ପ୍ରଭୃତି ପରି ଅନନ୍ତରୂପ ଏକ ବ୍ରହ୍ମକଳ୍ପନା ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମସାଧନାରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାର୍ଗ ଆପଣାର ଆରାଧ୍ୟ ଅବତାରଙ୍କୁ ଚରମ କାରଣ ଓ ଚରମ ଆଶ୍ରୟ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରିଥିଲା ପରି ଏହି ମାର୍ଗ ଅନନ୍ତଙ୍କୁ ସେହି ପରମ ପଦରେ ଅଧିଷ୍ଠିତ କରିଛି । ଦୟାଦାସଙ୍କର ଲିଖିତ 'ଅନନ୍ତ ସାଗର ଗୀତା'ରୁ ଏହାର ସୂଚନାମିଳେ । ଅନନ୍ତରୁ ସକଳ ସୃଷ୍ଟିର ଉତ୍ପତ୍ତି, ଅନନ୍ତଠାରେହିଁ ସମସ୍ତ ଲୀନ ହୋଇଯିବ । ଅନନ୍ତ ସକଳ ପ୍ରକାର

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଅନୁସରଣିଆ କରି ରଖିଛନ୍ତି । ସମସ୍ତେ ଆସିଛନ୍ତି ସୃଷ୍ଟି ଶେଷରେ ପରମ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ଦର୍ଶନ ଲାଭ କରିବାକୁ । ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁ ସମସ୍ତଙ୍କର ନାମଧ୍ୱନି ଶୁଣି ସିଂହଦ୍ୱାରଠାରେ ଭକ୍ତମାନଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ ଦେଉଅଛନ୍ତି (୧୧) । ଏହାହିଁ ମହିମାଧର୍ମର ଚରମ ତାତ୍ତ୍ୱିକତା । ଏହାର ବ୍ରହ୍ମକଳ୍ପନାରୁ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର କଳାଯୁକ୍ତ କଳ୍ପନା ନିରାକୃତ ହୋଇ ଯାଇଛି । ପଞ୍ଚସଖା ଦର୍ଶନର ନିର୍ଗୁଣ ବ୍ରହ୍ମଭାବନା ନାନା ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସ୍ତର ଅତିକ୍ରମ କରି ପୁଣି ମହିମାଧର୍ମର ଚରମ ତତ୍ତ୍ୱରେ ମୁକ୍ତିଲାଭ କରିଛି ।

ମହିମାଧର୍ମରେ ପ୍ରବାଦ ଅଛି ଯେ ନୀଳାଚଳରୁ ସ୍ୱୟଂ ଜଗନ୍ନାଥ କପିଳାସ ଆସି ମହିମାଗୋସାଇଁଙ୍କୁ ଭେଟିଥିଲେ ଓ ତାଙ୍କଠାରୁ ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତିଯୋଗର ଦୀକ୍ଷା ଗ୍ରହଣ କରିଥିଲେ । ମହିମା ସଂସ୍ଥାରେ ସେ ପ୍ରଥମ ଶିଷ୍ୟ ଗୋବିନ୍ଦ ବାବା ନାମରେ ବିଖ୍ୟାତ ହେଲେ । ଜଗନ୍ନାଥ ହେଉଛନ୍ତି ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ-କଳ୍ପନାରେ ବିଷ୍ଣୁଙ୍କର ନବମ ଅବତାର । କପିଳାସରେ ପ୍ରବୁଦ୍ଧ ଗୁରୁ ମହିମାସ୍ୱାମୀଙ୍କ ସହିତ ସାକ୍ଷାତ ହେବା ପରେ ତାଙ୍କଠାରୁ ଅବତାର ଗ୍ରହଣ କରିଥିବାର ସମସ୍ତ ଅପବାଦ ଛୁଟିଗଲା ଓ ସେ ନିଷ୍କାମ ନିର୍ମୋହ ଜ୍ଞାନବାଟରେ ଦୀକ୍ଷିତ ହେଲେ । ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଭାଷାରେ,

ବୋଲନ୍ତି ଅନାଦି ପୁରୁଷ, ଏ ସବୁ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ।
ବଢ଼ ହେଉଛନ୍ତି ବାସ ସ୍ଥିତି, ଏ ଯେ ମାନବ ବିଷ୍ଣୁ ମୂର୍ତ୍ତି ॥
ମୁଁ ଯହୁଁ ହେଲି ଅବତାର, ତେଜିଲା ଶ୍ରୀ ନୀଳ କନ୍ଦର ।

ପୁଣି, ନିଜେ ଅନାଦି ବ୍ରହ୍ମ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କହୁଅଛନ୍ତି,

ତୋ' ହେଉଁ ଦଶ ଅବତାର, ଗୁରୁ ଦର୍ଶନେ ଗଲା ପାର ।
ମାନବ ବିଷ୍ଣୁ ଭଗବାନ, ଏ ଗୁରୁଯୁଗେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ।
ସେ ପାପମାନ ଏବେ ତୋର, ପୋଡ଼ିଲା ବ୍ରହ୍ମ ଯେ ଅନଳ (୧୨) ॥

ମହିମା-ଧର୍ମର ଆବର୍ତ୍ତକ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜଗନ୍ନାଥ ତାଙ୍କର ସମସ୍ତ ଅବତାର ପରିତ୍ୟାଗ କରି ନୂତନ ପଥର ପ୍ରଥମ ଶିଷ୍ୟ ହେଲେ ।

ଈଶ୍ୱର-କଳ୍ପନାର ବହିର୍ଭୂତ; ଏହିପରି ବର୍ଣ୍ଣନାମାନ ଉଲ୍ଲିଖିତ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ ।

୧୧ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ. ୪୪ ।

୧୨ । ନିର୍ବେଦ ସାଧନ : ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଅଲେଖ ପ୍ରଭୁ ଉଦିତ ହୋଇ ବ୍ରହ୍ମା, କୃଷ୍ଣ ଓ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କର ପ୍ରଭୁତ୍ୱ ହରିନେଲା ପରି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ମଧ୍ୟ କଳା କାଢ଼ି ନେଇଛନ୍ତି ।

ସେ ଯେବେ ଜଗନ୍ନାଥ ହୋନ୍ତା, ତାବେକେ କପାଇଁ ରହନ୍ତା । ...
ଏ କଳି ଯୁଗେ ଉଦେ ହେଲୁ, ଜଗନ୍ନାଥର ପଦ ନେଲୁ (୧୩) ॥

ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ମୂଳମେରୁ କରି ଓଡ଼ିଶାର ଯାବତୀୟ ଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ଆସିଛି । ଯୋଗ, ତନ୍ତ୍ର, ବୈଷ୍ଣବ, ବୌଦ୍ଧ ସବୁ ଶାଖାର ସାଧକ ଏହି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ ଇଷ୍ଟଦେବତା ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ପଞ୍ଚସଖା କେବଳ ସେହି ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ଆଜ୍ଞାରେ ପ୍ରଥମ ଦୀକ୍ଷା ନେଇଛନ୍ତି, ତାଙ୍କରି ଆଜ୍ଞାରେ ଆପଣାର ନୂତନ ଧର୍ମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ କରିବାରେ ବ୍ରତୀ ହୋଇଛନ୍ତି । ଅଥଚ ମହିମା-ଧର୍ମ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି ଜଗନ୍ନାଥ-ଧର୍ମର ମୂଳୋତ୍ପାଟନ କରି । ସକଳ ପାଣ୍ଡିତ୍ୟ, ସକଳ ଧର୍ମର ପୁଣ୍ୟପୀଠ ଜଗନ୍ନାଥ-ଧାମର କୌଣସି ମହତ୍ତ୍ୱ ମହିମା-ଧର୍ମରେ ନାହିଁ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ପରେ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ଲୁମୂଳ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଘଟିଲା । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଙ୍କ ପରି ଆଉ ସେପରି କେହି ଦୂରଦୃଷ୍ଟି-ସମ୍ପନ୍ନ ରାଜା ହୁଏତ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜସିଂହାସନକୁ ଅଳଙ୍କୃତ କରି ନାହାନ୍ତି । ଏଣେ ରାଜପୋଷିତ ଗୌଡ଼ୀୟ-ଧର୍ମର ପ୍ରସାର ଅଗ୍ନିପରି ମାଡ଼ି ଚାଲିଥାଏ । ଓଡ଼ିଶାର ଦୁର୍ବଳ ରାଜା ପ୍ରଦେଶର ସକଳ ପ୍ରକାର ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମସାଧନାକୁ ଅଭୟ ଦେବାର ଉଦାରତା ହୁଏତ ଆଉ ରଖିପାରିଲେ ନାହିଁ । ତେଣୁ କାଳକ୍ରମେ ଜଗନ୍ନାଥ-ଅନୁଷ୍ଠାନ ଓଡ଼ିଶାର ସାଧକ-ସମ୍ପ୍ରଦାୟର ଆସ୍ଥା ହରାଇ ବସିଲା । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ପରେ ବଉଳ ମାର୍ଗର ସନ୍ଥମାନେ ପୁରୀଠାରୁ ବହୁଦୂରରେ ଅରଣ୍ୟ-ପର୍ବତରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଲେ । ସେଇ ନିକାଞ୍ଚନରୁ ସେମାନେ ଜଗନ୍ନାଥ-କ୍ଷେତ୍ରରେ ହେଉଥିବା ଅଧର୍ମମାନ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାରେ ଲଗିଲେ । କାଳ-କାଳର ସ୍ୱୀକୃତ ଦେବତା ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କଠାରୁ ସେମାନଙ୍କର ଅନୁରକ୍ତି କ୍ରମେ ତୁଟିବାରେ ଲାଗିଲା । କ୍ରମେ ସେମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଜଗନ୍ନାଥ-କ୍ଷେତ୍ର କେବଳ ଭ୍ରଷ୍ଟଧର୍ମ ଓ ବାହ୍ୟାଡମ୍ବରର ପ୍ରତିନିଧିତ୍ୱ କରିବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । ରାଜା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସହିତ ଜଗନ୍ନାଥ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥସାଧନାର ଶତ୍ରୁ ହୋଇଗଲେ । ବିଶେଷତଃ ଯେତେବେଳେ ସନ୍ଥଧର୍ମର ତାତ୍ତ୍ୱିକ ଦୃଷ୍ଟି

୧୩ । ଶ୍ରୁତିନିଷେଧ ଗୀତା : ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ॥

କ୍ରମେ ପ୍ରଧାନ ହୋଇପଡ଼ିଲା, ସେତେବେଳେ ସେମାନେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କୁ କେବଳ ସ୍ଥୂଳ କଳ୍ପନା ବୋଲି ଅଗ୍ରାହ୍ୟ କରିଦେଲେ । ଭୀମଭୋଇ ତାଙ୍କର ଶିଷ୍ୟମାନଙ୍କ ସହିତ ପୁରୀମନ୍ଦିର ଆକ୍ରମଣ କରିବାକୁ ଆସିଥିବାର ଉଲ୍ଲେଖ ଅନେକ ସ୍ଥାନରେ ମିଳେ । ଘଟଣାଟିର ସତ୍ୟାସତ୍ୟ ଠିକ୍ ନିର୍ଦ୍ଧାରିତ ହେବା ପୂର୍ବରୁ ତାହାକୁ ଉପରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଥିବା ଜଗନ୍ନାଥ-ବିରୋଧୀ ବ୍ୟଞ୍ଜନାରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇପାରେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରକୁ ବର୍ଜନ କରି ମହିମାଗୋସାଇଁ ଯୋରନ୍ଦାଠାରେ ଆପଣାର ଗାଦି ସ୍ଥାପନା କରିଥିଲେ । ସେହି ବିଷୟରେ ଗୋସାଇଁଙ୍କର ବାଣୀରୂପେ ଉଲ୍ଲେଖ ଅଛି:—
"ପୁରୁଷୋତ୍ତମ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଯେ ରୂପ ଅନ୍ୟାୟ ଅତ୍ୟାଚାର ହେଉଅଛି, ତହିଁରେ ଲୋକମାନେ କପରି ସଦ୍‌ଗତି ଲାଭ କରିପାରିବେ ? ...... ପୁରୀଧାମ ଦର୍ଶନରେ ପ୍ରାଣୀମାନେ ଅନେକ ନୀଚକାର୍ଯ୍ୟରେ ରତ ହୋଇ ଅଧଃପତିତ ହେଉଅଛନ୍ତି । ଏହି ନିମିତ୍ତ ସେହି ଧାମ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ତୀର୍ଥସ୍ଥାନମାନଙ୍କୁ ଭକ୍ତଗଣ ଦର୍ଶନକୁ ଯିବେନାହିଁ । ଭକ୍ତମାନଙ୍କ ଲାଗି ଢେଙ୍କାନାଳ ଯୋରନ୍ଦାରେ 'ସତ୍ୟ ଅନନ୍ତ କ୍ଷେତ୍ର ମହିମାଗାଦି ଧାମ' ସ୍ଥାପିତ ହେବ (୧୪) ।"

ସେହିଦିନଠାରୁ ଜଗନ୍ନାଥ-ଅନୁଷ୍ଠାନ ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥ-ଧର୍ମଠାରୁ ଦୂରକୁ ଚାଲିଯାଇଛି । ସେମାନଙ୍କ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଏହା କେବଳ କର୍ମକାଣ୍ଡର ତୀର୍ଥ ମାତ୍ର । ଜଗନ୍ନାଥ ପୂର୍ବର ଧର୍ମବ୍ୟଞ୍ଜନା ହରାଇ ବସିଛନ୍ତି । ମହିମାଧର୍ମ ପରେ ଯେଉଁ କେତୋଟି ସନ୍ଥ-ପରମ୍ପରା ଓଡ଼ିଶାରେ ଆପଣାର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ରଖି ପାରିଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସେହି ଜଗନ୍ନାଥ-ବିରୋଧୀ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଫୁଟି ଉଠିଛି । ଛତିଆରେ ଥିବା ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଘୋଷଣା ହେଉଛି ଯେ ପୁରୀକ୍ଷେତ୍ରରୁ ଜଗନ୍ନାଥଦେବ ଛତିଆ ଚାଲି ଆସିଛନ୍ତି । ଠିକ୍ ପୁରୀ-ମନ୍ଦିରର ଆଚରିତ ନୀତି ଓ ପୂଜାମାନ ଛତିଆରେ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଛି । କାଳିଆବୋଦାରେ କେନ୍ଦ୍ରିତ ହୋଇ ରହିଥିବା ସନ୍ଥସାଧନା ଭିତରେ ମଧ୍ୟ ତାହାହିଁ ସୂଚିତ ହୁଏ । ପୁରୀଧାମର ପ୍ରଧାନ ପର୍ବର ସମାନ୍ତରାଳ ଅନୁଷ୍ଠାନ ରୂପେ କାଳିଆବୋଦାରେ ମଧ୍ୟ ରଥଯାତ୍ରାର ପ୍ରଚଳନ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଛି । ଅବଶ୍ୟ ଏହି ସୂଚନା କେବଳ ଲେଖକର ଅନୁମାନ ମାତ୍ର । ଏହାକୁ ଏତେ ଶୀଘ୍ର ସ୍ଥିରସିଦ୍ଧ ସିଦ୍ଧାନ୍ତ ଭାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିବା ଠିକ୍ ହେବନାହିଁ ।

୧୪ । ମହିମା ଧର୍ମର ଇତିହାସ : ପୃ. ୧୦୪

ପଞ୍ଚସଖା ପରଠାରୁ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନାନା ଶାଖାରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇ ରହି ଆସିଥିବା ସନ୍ଥମାର୍ଗର ପରମ୍ପରା-କ୍ରମରେ ଆଲୋଚନା ହେବା ପୂର୍ବରୁ ଏ ବିଷୟରେ କୌଣସି ନିଷ୍ପତ୍ତିରେ ପହଞ୍ଚିବା ଅଭ୍ରାନ୍ତ ହୋଇ ନ ପାରେ ।

ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଅବତାର କାଟ ଖାଇଗଲେ, ଅଧିବାଟର ସକଳ କଳ୍ପନା ଅତିକ୍ରମ କରି ମହିମା-ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ-ଦୃଷ୍ଟି ଶୂନ୍ୟ ଓ ବ୍ରହ୍ମର ଉଚ୍ଚତମ ସ୍ତରଯାଏ ପ୍ରସାରିତ ହୋଇଗଲା । ତେଣୁ ବ୍ରହ୍ମର ନାନା ବିଭେଦ-କଳ୍ପନାକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଯେତେ ପ୍ରକାର ସାଧନା-ମାର୍ଗ ଆଗରୁ ପ୍ରଚଳିତ ଥିଲା, ସେ ସକଳର ମହତ୍ତ୍ୱ କ୍ରମେ ଲୁପ୍ତ ହୋଇଗଲା । କେବଳ ମହିମା ହେଉଛି ପରଂବ୍ରହ୍ମର ଏକମାତ୍ର ପ୍ରକାଶ, ସେହି ମହିମା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଭକ୍ତିଭାବରେ ନତ ହୋଇ ପାରିଲେ ତା'ର ପ୍ରସାଦ-ଲାଭ ହୋଇପାରିବ । ପଞ୍ଚସଖା ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ଉପାଦେୟତା ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ, ତଥାପି ଯୋଗ ଓ ଆଉ କେତେକ ମାର୍ଗକୁ ତାହାର ଆନୁସଙ୍ଗିକ ଭାବରେ ରଖିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ପ୍ରଚଳିତ ଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥମାନଙ୍କୁ ବାହ୍ୟମାର୍ଗର ଆପଦ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଅତି ସତର୍କ କରିଦେଲା । ତେଣୁ କ୍ରମେ ଧର୍ମସାଧନାର ସମସ୍ତ ମନୋଧାରା ଏକାନ୍ତ ଭକ୍ତିର ସ୍ରୋତରେ ହିଁ ପ୍ରବାହିତ ହେବାକୁ ଆରମ୍ଭ କଲା । ମହିମା-ଧର୍ମରେ ଏହି ଭକ୍ତି-ଦୃଷ୍ଟିର ପ୍ରଧାନତା ଯଥାସ୍ଥାନରେ ଆଲୋଚିତ ହୋଇସାରିଛି । ଏଠାରେ କେବଳ ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ ସେହି ମାର୍ଗଟିର ସୂଚନା କରିଦେଇ ପାରିଲେ ଯଥେଷ୍ଟ ହେବ ।

'ପରଚେ ଗୀତା'ରେ ନିର୍ଗୁଣ ଭକ୍ତିମାର୍ଗକୁ ଶ୍ରେଷ୍ଠ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । 'ବୈଚିନ୍ଦ୍ର ଗୀତା'ର ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅଧ୍ୟାୟରେ ଦେବାନନ୍ଦ ଦାସ ଜଣେ ଋଷିଙ୍କର ଉପାଖ୍ୟାନ ଦେଇଛନ୍ତି । ନାନା ପ୍ରକାର ସାଧନା-ସମରର କଠୋର ତପଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟାରେ ଶତ ସହସ୍ର ବର୍ଷ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଗଲା, ତଥାପି ଋଷି ପରମ ପୁରୁଷଙ୍କର ଦର୍ଶନ ପାଇଲେ ନାହିଁ । କୌଣସି ଏକ ପ୍ରସଙ୍ଗ କ୍ରମେ ତାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ଭକ୍ତିଭାବର ସଞ୍ଚାର ହେବାମାତ୍ରକେ ଭଗବାନ ନିଜେ ତାଙ୍କୁ ଦେଖାଦେବାକୁ ଆସିଲେ । ନାରଦଙ୍କ ପ୍ରଶ୍ନରେ ଭଗବାନ ତାଙ୍କୁ ବୁଝାଇ କହୁଛନ୍ତି:—

ଆଜ୍ଞା କରିଲୁଁ ଯାହା ଆମ୍ଭେ, ଋଷିକି କହିଲି ଯେ ତୁମ୍ଭେ ।
ଶୁଣନ୍ତେ ଭକତି ଜନ୍ମିଲା, ଧ୍ରୁବତ ଅନ୍ତର୍ଗତ ହେଲା ।

ତେଣୁଟି ଶତ ସପ୍ତ ଯୁଗ, କ୍ଷଣକେ କରଗଲ୍ଲ ଭୋଗ ।
ଭଗତ ଭାବକୁ ପ୍ରସନ୍ନ, ତେଣୁଟି ଦେଲୁ ଦରଶନ ।
ଭାବରେ ଭକ୍ତ ଚନ୍ତେ ଯହିଁ, ଆମ୍ଭେ ପ୍ରସନ୍ନ ହେଉ ତହିଁ (୧୫) ।

ଅରକ୍ଷିତ ଦାସ ମଧ୍ୟ ସେହି ଭକ୍ତିମାର୍ଗକୁ ପ୍ରାପ୍ତି ସୋପାନ କରି ଧରିଛନ୍ତି :—

ଏ ଦେହ ଯେବେ ତୁ ରଖିବୁ, ଭକତି ଯୋଗମାର୍ଗେ ଦେବୁ ।
ଆନେ ମୋହର କାର୍ଯ୍ୟ ନାହିଁ, ମୁଁ ସତ୍ୟ କହିଲି ଗୋସାଇଁ ।
ଭକତି ଯୋଗ ମୁଁ ସାଧିବି, ଝାଡ଼ ପବନେ ବିହରିବି (୧୬) ।

ମହିମା-ଧର୍ମର ପରଂବ୍ରହ୍ମ-କଳ୍ପନା ଭକ୍ତି-ଦୃଷ୍ଟିରେ ରସାବନତ ହୋଇ ଆଜ୍ଞାରୂପରେ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ସମସ୍ତ ସୃଷ୍ଟି ତାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାରେ ଚଳୁଛି, ପ୍ରାଣୀମାନେ ତାଙ୍କର ଆଜ୍ଞାରେ ଆତଯାତ ହେଉଅଛନ୍ତି, ତାଙ୍କର ଆଜ୍ଞା ନହେଲେ ସଂସାରରେ ପତ୍ରଟିଏ ସୁଦ୍ଧା ହଲିପାରିବ ନାହିଁ, ଏହା ମହିମା-ଧର୍ମରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ କଥା । ଅରକ୍ଷିତ ଦାସଙ୍କର ରଚନାରେ ପ୍ରଥମ କରି ସେହି 'ଆଜ୍ଞା'ର ସୂଚନା ମିଳେ ।

ଏବେ ମୁଁ କହୁଅଛି ଶୁଣ, ଆଗେ ଆଜ୍ଞା ପଛେ ଜନମ ।
ସ୍ଥାବର ଜୀବଜନ୍ତୁ ଯେତେ, ଆଜ୍ଞାରୁ ଜନ୍ମିଲେ ସମସ୍ତେ ।
ଆଜ୍ଞାକୁ ବ୍ରହ୍ମା ଯେ ପାଇଲେ, ସକଳ ସୃଷ୍ଟି ସେ ସର୍ଜିଲେ ।
ଆଜ୍ଞାକୁ ବିଷ୍ଣୁ ଯେ ପାଇଲେ, ସକଳ ସୃଷ୍ଟିକି ପାଳିଲେ ।
ଆଜ୍ଞା ଯେ ଶଙ୍କର ପାଇଲେ, ସକଳ ସୃଷ୍ଟି ସଂହାରିଲେ ।
ଆଜ୍ଞାକୁ ଚନ୍ଦ୍ର ସୂର୍ଯ୍ୟ ପାଇ, ଗ୍ରହ ଦିବସେ ଭ୍ରମେ ସେହି । ଇତ୍ୟାଦି (୧୭)

ଏକାନ୍ତ ଭକ୍ତିର ବୃତ୍ତି ମାର୍ଜ୍ଜାର ବୃତ୍ତି । ଅପର ସକଳ ଖଣ୍ଡ-ସାଧନରୁ ସମସ୍ତ ନିର୍ଭର କଢ଼ାଇ ନେଇ ପାରିଲେ ଏକାନ୍ତ ଭକ୍ତିରୂପ ସକଳ ସ୍ପର୍ଦ୍ଧାର ଭଜନ ହେବା ସମ୍ଭବ ହୁଏ । ପରିତେ ଗୀତା ଓ ମହାମଣ୍ଡଳ ଗୀତାରେ ବାହ୍ୟ ଆରାଧନା ଓ କର୍ମକାଣ୍ଡକୁ ହେୟ ଜ୍ଞାନରେ ପରିତ୍ୟାଗ କରିବାର ମନୋଭାବ ଅତି ପରିଷ୍କାର ରୂପେ ଫୁଟିଉଠିଛି ।

ମୋତେ ଛାଡ଼ି ଆନ ଦିଅଁ ପୂଜନ୍ତି ।
ମୁଁ ଆତ୍ମା ବୋଲିଣ ସେ ନ ଚହ୍ନନ୍ତି ।

---

୧୫ । ବୈରନ୍ତ ଗୀତା ; ଦେବାନନ୍ଦ ଦାସ, ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ ॥
୧୬ । ମହାମଣ୍ଡଳ ଗୀତା : ଅରକ୍ଷିତ ଦାସ, ଦଶମ ଅଧ୍ୟାୟ ॥
୧୭ । ମହାମଣ୍ଡଳ ଗୀତା : ଅଷ୍ଟାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଦାରୁ ଶସପଟ ଶିଳା ଧାତୁରେ,
ପ୍ରତିମା କରି ପୂଜନ୍ତି ସୁଖରେ ।
ସ୍ୱଭାବେ ଅଜୀବ ଜୀବ ନୋହଇ,
ଯାଚିଲେ ନ ଦେଇ ମାଗି ନ ଖାଇ ।
କର୍ଣ୍ଣେ ନ ଶୁଣେ କହିବା ବଚନ,
ଗୁହାରି କଲେ ନ କରେ କଲ୍ୟାଣ ।
ଏମନ୍ତ ପ୍ରତିମା ଥାପନା କରି,
ପୂଜଇ ଏହି ଦେଉଁ ବୋଲି କରି ।
ଏମନ୍ତ ବୋଲି ଦୁର୍ବୁଦ୍ଧି ପାମରେ,
ମୋତେ ନ ଚିହ୍ନନ୍ତି ମାୟା ମୋହରେ (୧୮) ॥

ପୁଣି, କେ ଅବା ତୀର୍ଥ କରିଯାନ୍ତି,
କେ ଅବା ଦେବତା ପୂଜନ୍ତି ।
କେ ଅବା ନାନା ଯୋଗ କରି,
ମରନ୍ତି ସେ ଭବ ପାସୋରି ।
ଏମନ୍ତେ ନାନା ମତେ ଭ୍ରମି,
ତେଣୁ ଅଜ୍ଞାନୀ ହୋନ୍ତି ପ୍ରାଣୀ ।
ଏଣୁ ତୁ ସର୍ବ କର୍ମ ଛାଡ଼ି,
ଭକତି ଭାବ କର ଦୃଢ଼ (୧୯) ॥

ଅରକ୍ଷିତ ଦାସଙ୍କର ଭାଷାରେ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ହେଉଛନ୍ତି ମନ୍ତ୍ର ଓ ଯନ୍ତ୍ର, ହେଲେ ନାନା ତୀର୍ଥ ସ୍ୱରୂପ । ପୂର୍ବରୁ ପ୍ରଚଳିତ ତନ୍ତ୍ରର ବାହ୍ୟ-ସାଧନାକୁ ଏହାଦ୍ୱାରା ଅସ୍ୱୀକାର କରାଯାଇଛି । ଦେବାନନ୍ଦ ଦାସ ସକଳ ପ୍ରକାର ଯୋଗାଭ୍ୟାସ ମାର୍ଗ ଛାଡ଼ି ଅରୂପ ଭକ୍ତିମାର୍ଗ ଅବଲମ୍ବନ କରିବାର ଆହ୍ୱାନ ଦେଇଛନ୍ତି ;—

ପବନ ନ କରି ସାଧନ, ନ ସାଧି ଷଡ଼ଚକ୍ରମାନ ।
ଇଙ୍ଗଳା ପିଙ୍ଗଳା ନ ଛନ୍ଦ, ନ କର ଦଶଦ୍ୱାର ବନ୍ଦୀ ।
କେବଳ ମନ ନିଶ୍ଚଳ କରି, ହୃଦେ ଚିନ୍ତିବ ଦାମୋଦର ।
ସ୍ୱରୂପ ଭାବନା ନ କରି, ଅରୂପ ବ୍ରହ୍ମ ଅନୁସରି ।

---

୧୮ । ଗୁପ୍ତ ଗୀତା : ଦ୍ୱାରକା ଦାସ, ଦଶମ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୧୯ । ମହିମଣ୍ଡଳ ଗୀତା : ତ୍ରୟୋଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ନୟନ ଟେକ ଊର୍ଦ୍ଧେ ଚାହିଁ, ପିଙ୍ଗଳା ପକାଇବ ନାହିଁ ।
ଜୁଆ ପଶାରେ ଯେହ୍ନେ ମନ, ତେହ୍ନେ ଚିନ୍ତିବ ନାରାୟଣ ।
ପ୍ରଭୁଙ୍କ ଚିହ୍ନ ବର୍ଣ୍ଣ ଘେନି, ଖୋଜିବ ମନରେ ପ୍ରକାଶି (୨୦) ॥

ଏହି ପଂକ୍ତିଗୁଡ଼ିକୁ ମହିମା-ମାର୍ଗର ଅରୂପ ଧ୍ୟାନ ସହିତ ମିଳାଇ ପଢ଼ାଯାଇ ପାରେ । ମହିମା-ମାର୍ଗରେ ଭକ୍ତିର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣତା ସମତାରେ । ଅନ୍ତରର ଶ୍ରଦ୍ଧାକୁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଆଧାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପ୍ରବାହିତ କରି ପାରିଲେ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତିର ସକଳ ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱଭାବନା ଅପସରି ଯାଏ । ନାନା ଧର୍ମ-ମାର୍ଗରୁ ତୁଳନାମାନ ଦିଆଯାଇ ଏହି ସମତା-ଦୃଷ୍ଟିର ଆଲୋଚନା ଆଗରୁ ହୋଇଯାଇଛି । ମହିମଣ୍ଡଳ ଗୀତାରେ ସେହି ସମତାକୁ ମଧ୍ୟ ମାର୍ଗ ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି ।

ଛପନକୋଟି ଜୀବ ମୁହିଁ, ମୋ ବିନୁଁ ଆନ ନାହିଁ କେହି ।
ସକଳ ଏକତ୍ର ମଣିବୁ, ଭୟ ଯେ କାହିଁ ନ ରଖିବୁ ।
ସକଳ ଏକତ୍ର ମଣିଲେ, ଯୁଗଯୁଗାନ୍ତ ଥିବୁ ଭଲେ ॥
ପୁଣି, କର୍ମ ଅକର୍ମ ଦେଖ ସମ, ଏ ଦୁହେଁ ଅଟନ୍ତି ସମାନ ।
ଶୁଭ ଅଶୁଭ ନ ମଣିବୁ, ଏ ଦୁଇ ସମାନ ଦେଖିବୁ ।
ଭଲ ମନ୍ଦଟି ନାହିଁ ଜାଣ, ଏ ଦୁହେଁ ଅଟନ୍ତି ସମାନ । ...
ଧର୍ମ ଅଧର୍ମ ନ ବାରିବୁ, ଏ ଦୁଇ ସମାନ ଦେଖିବୁ ।
ପାପ ପୁଣ୍ୟ ତୁ ନ ବିଚାର, ଏ ଦୁହେଁ ସମାନ ନକର ।
ସ୍ୱର୍ଗ ନରକ ନ ବାରିବୁ, ଏ ଦୁଇ ସମାନ ଦେଖିବୁ (୨୧) । ଇତ୍ୟାଦି

ପଞ୍ଚଭୂତର ସୃଷ୍ଟି ପରଂବ୍ରହ୍ମର ପ୍ରକାଶମାତ୍ର । ତେଣୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ସହିତ ମିଳିତ ହେବା ଲାଗି ଏହି ପଞ୍ଚଭୂତ ସହିତ ମିଳିତ ଭାବନା ରଖିବା ପ୍ରଥମ ସୋପାନ ପରି । ଯୋଗମାର୍ଗର ଚକ୍ରସାଧନାରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଚକ୍ରରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଭୂତର କଳ୍ପନା ରଖିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଅଛି । 'ପରଚେ ଗୀତା'ରେ ଦ୍ୱାରକା ଦାସ ଶରୀରମଧ୍ୟସ୍ଥ ପାଞ୍ଚଟି ଚକ୍ରକୁ ପଞ୍ଚଭୂତର ପ୍ରତୀକ ହିସାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି । ଦୃଶ୍ୟମାନ ଜଗତର ସ୍ଥୂଳ ଉପାଦାନ ପଞ୍ଚଭୂତ ସହିତ ପଞ୍ଚଭୂତ ହୋଇ ଯିବାକୁ ପଡ଼ିବ,

---

୨୦ । ବୈରନ୍ଧ୍ର ଗୀତା : ଦେବାନନ୍ଦ ଦାସ, ପଞ୍ଚଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ ॥
୨୧ । ମହିମଣ୍ଡଳ ଗୀତା : ଅରକ୍ଷିତ ଦାସ, ଅଷ୍ଟମ ଓ ଏକବିଂଶ ଅଧ୍ୟାୟ ॥

ଈଶ୍ୱରପ୍ରାପ୍ତିର ସାଧନରୂପେ ଅରକ୍ଷିତ ଦାସ ମଧ୍ୟ ଏହିକଥା ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି । :—

ଏ ପଞ୍ଚଭୂତ ସଙ୍ଗେ ଦେହ, ମିଶାଇ ଆନନ୍ଦରେ ରହ ।
ତେବେ ଅମର ହେବୁ ଜାଣ, ହେ ପୃଥ୍ୱୀ ଥିବ ସଦାନନ ।
ପୃଥ୍ୱୀ ସଙ୍ଗତେ ପୃଥ୍ୱୀ ହେବୁ, ଜଳ ସଙ୍ଗତେ ଜଳେ ଥିବୁ ।
ଅଗ୍ନି ସଙ୍ଗତେ ଅଗ୍ନି ହୋଇ, ରହିବୁ ଶୁଣ ମନ ତୁହି ।
ପବନ ସଙ୍ଗତେ ପବନ, ମିଶିଣ ରହିଥିବୁ ଜାଣ ।
ଆକାଶ ସଙ୍ଗତରେ ତୁହି, ମିଶି ଆକାଶେ ଥିବୁ ରହି (୨୨) ॥

ପଞ୍ଚଭୂତର କୌଣସି ବିକାର ନାହିଁ, ସବୁ ଘଟରେ ପୂରି ସେ ତଥାପି ଆପଣାକୁ ସମ କରି ରଖିଛି । ସମସ୍ତ ଘଟର ଆଧାରରେ ଏଇ ପଞ୍ଚ-ଭୂତ । ସମତାରେହିଁ ସମସ୍ତ ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ନିହିତ କରୁଥିବା ସାଧକକୁ ପଞ୍ଚଭୂତ ଯଥେଷ୍ଟ ଅନୁପ୍ରେରଣା ଦିଏ, ତାହାର ସହିତ ମିଳିତ ହୋଇ ପାରିଲେ ଘଟଭାବନାର ଅନେକ ବିକାର ତୁଟିଯାଏ, ଉପଲବ୍‌ଧିର ବାଟ ଫିଟେ । ଭକ୍ତର ସଂଜ୍ଞା ଦେବାକୁ ଯାଇ ଅରକ୍ଷିତ ଦାସ ଲେଖିଛନ୍ତି—

ଭକତି ଯେବେ ତୁ କରିବୁ, ତୋତେ କହିବି ମୁହିଁ ସବୁ ।
ଦେଖ ଆକାଶ ଶୂନ୍ୟ ଥାଇ, ସେ ଭାବେ ରହ ମୁଁ କହଇ ।...
ଦେଖ ଏ ପବନ ବହୁଛି, ସକଳ ସମାନ ଦେଖୁଛି ।
ତୁହିଟି ସମାନ ଦେଖିବୁ, ଉତ୍ପତ୍ତି ପ୍ରଳୟ ନୋହିବୁ ।
ଦେଖ ଏ ଅଗ୍ନି ସର୍ବ ଖାଇ, ପାପ ପୁଣ୍ୟକୁ ତାର ନାହିଁ ।
ତୁହିଟି ଏହି ଭାବ ଧରି, ପାପ ପୁଣ୍ୟକୁ ନାହିଁ ଡରି ।
ଜଳ ଯେହ୍ନେ ସମ ଦେଖିବୁ, ସ୍ୱର୍ଗ ନରକ ନ ମାନିବୁ ।
ଦେଖ ପୃଥିବୀ ରହିଅଛି, ସକଳ ସମାନ ଦେଖୁଛି ।
ତୁହି ସେ ଭାବ ହୃଦେ ଧରି, ସକଳ ସହ ସମ କରି ।...
ଭକତଭାବ ଶୁଣ ଏହି, ତୋତେ ମୁଁ ଫେଡ଼ି କହିଲଇଁ (୨୩) ।

---

୨୨ । ମହାମଣ୍ଡଳ ଗୀତା : ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ ॥
[ତୁଳନୀୟ : ଶଙ୍କରାଚାର୍ଯ୍ୟ ମଧ୍ୟ ପଞ୍ଚଭୂତ ସହିତ ପଞ୍ଚଭୂତ ହୋଇ-ଯିବାର ଅବସ୍ଥାକୁ ଜୀବ ଓ ପରମର ମିଳନରୂପେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଛନ୍ତି ।
'ଜଳେ ଜଳଂ ବିୟଦ୍‌ବ୍ୟୋମ୍ନି ତେଜସ୍ତେଜସି ବା ଯଥା—'
ଆତ୍ମବୋଧ : ।୫୩। ପୁନଶ୍ଚ 'ନିର୍ବାଣ ତନ୍ତ୍ର' (ଏକାଦଶ ପଟଳ)ର, 'ଯଥା ତୋୟଂ ତୋୟମଧ୍ୟେ ଲୀୟତେ' ।]

୨୩ । ମହାମଣ୍ଡଳ ଗୀତା : ସପ୍ତଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ ॥

ମହିମାଧର୍ମର ସମତା-ଦୃଷ୍ଟି ଏଥି ପୂର୍ବରୁ ଆଲୋଚିତ ହୋଇଛି । ସମତା ଭକ୍ତିର ଅବଶ୍ୟମ୍ଭାବୀ ପରିଣତି । ଭକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଭକ୍ତ ପ୍ରଭୁ ବା ବିଭୁଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଲାଭ କରେ । ସେହି ପ୍ରକାରେ ତା'ଠାରୁ ସକଳ ଆପେକ୍ଷିକତାର ସଂସ୍କାର ଦୂର ହୋଇଯାଏ । ସକଳ ବିକଳ୍ପରୁ ବାହାରକୁ ଚାଲିଯାଇ ସେ ଏକ ପରମ ବିଶ୍ୱବୋଧର ଶକ୍ତି ଲାଭ କରେ । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କ ଠାରୁ ଆରମ୍ଭ ହୋଇ ମହିମାଧର୍ମ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭକ୍ତିମାର୍ଗ ଆପଣାକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରି ଆସିଛି, ତାହା ସହିତ ଭକ୍ତିଜନିତ ସମତାଦୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ କ୍ରମେ ଉଦ୍ରିକ୍ତ ହୋଇ ପାରିଛି ।

ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥ-ସାଧନାରେ ଯେଉଁ ପ୍ରବୃତ୍ତିଗୁଡ଼ିକ ବିଶେଷ ରୂପେ ପ୍ରଧାନ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା, ମହିମା-ଧର୍ମରେ ସେହିଗୁଡ଼ିକହିଁ ପରିଣତ ପ୍ରକାଶ ଲାଭ କଲା । ପୂର୍ବତନ ଅଧ୍ୟାୟମାନଙ୍କରେ ତାହାର ଯଥେଷ୍ଟ ପରିଚୟ ମିଳିବ । ତଥାପି ସେହି ପରିଣତିଟିକୁ ଆହୁରି ସ୍ପଷ୍ଟ କରି ଦେଖାଇବା ଲାଗି ଏଠାରେ ମଧ୍ୟ ତାହାର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ଚର୍ଚ୍ଚା କରାଗଲେ ନିତାନ୍ତ ଅବାନ୍ତର ହେବନାହିଁ ।

ନିର୍ବେଦସାଧନ (ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ)ରେ ଭୀମଭୋଇ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁହିଁ ମହାଶୂନ୍ୟ ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଏହି ପରମ ସତ୍ତାକୁ ଉପଲବ୍ଧିର ଏକମାତ୍ର ସିଦ୍ଧିସ୍ଥଳ ବୋଲି ଗ୍ରହଣ କରି ମହିମାଧର୍ମ ଅପର ସମସ୍ତ ପ୍ରକାରର ସାଧନକୁ ଅସ୍ୱୀକାର କରିଛି । ଶାସ୍ତ୍ର, ତନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ର ଓ ଯୋଗ ସବୁ ମାର୍ଗ କେବଳ ଅଧାବାଟ ଯାଏ । ପ୍ରଭୁ ଯେତିକି ବଡ଼, ଆପଣାର ସାଧନାକୁ ସେତିକି ଉଠାଇ ଆପେ ସେତେ ବଡ଼ ନ ହେଲେ ଉପଲବ୍ଧି ଅସମ୍ଭବ, ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଏହି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତଟିର ଆଲୋଚନା ପୂର୍ବରୁ ହୋଇଯାଇଛି । ବ୍ରହ୍ମଜ୍ଞାନ ଭକ୍ତିଯୋଗ 'ଛଡ଼ା ଅନ୍ୟ ସକଳ ପ୍ରକାର ବାନସି ବୃତ୍ତିକୁ ଭୀମଭୋଇ ଅଗ୍ରାହ୍ୟ କରିଦେଇଛନ୍ତି :—

ପ୍ରଭୁ ଆସ୍ଥାନକୁ ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ର ଧ୍ୟାନ ସହସ୍ରେ ଯୋଜନ ଅନ୍ତର ।

କବି, ପଣ୍ଡିତ, ଓ ଯୋଗୀମାନଙ୍କୁ ଆହ୍ୱାନ କରି ଭୀମଭୋଇ କହୁଅଛନ୍ତି—

କବିତ ପଣ୍ଡିତ ସାଧୁମାନେ, ସପ୍ତାଙ୍ଗୀ ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗୀ ଯୋଗୀଜନେ,
ହେତୁକରି ବୁଝ, ତତ୍ତ୍ୱମନେ ଖୋଜ, ସତ୍ୟ ବାକ୍ୟ ନାହିଁ ମଣି ମିଛ (୨୪) ॥

---

୨୪ । ଭଜନମାଳା-ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ : ପୃ ୭୩ ଓ ୧୦୫ ।

ମହିମାଧର୍ମର ଉଦୟ ହେବା ପରେ ଯନ୍ତ୍ରମନ୍ତ୍ରାଦି ମାର୍ଗର ବିଲୋପ-ସାଧନ ହୋଇଛି :—

ବ୍ରହ୍ମାଗଣ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ପୂରିଛନ୍ତି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସ୍ୱରୂପ ହୋଇ ।
ବ୍ରହ୍ମବୃନ୍ଦାଳ ସମସ୍ତେ ହୋଇଗଲେ ଜନମାନ୍ତ ଗଲା ବହି ।
ମନ୍ତ୍ର ଯନ୍ତ୍ର ତନ୍ତ୍ର ସୂତ୍ର ହୋମ ଯଜ୍ଞ ବେଦାନ୍ତ କରମ ଯେତେ,
ଧର୍ମ ଉଦେ ହୋନ୍ତେ ସର୍ବେ ନାଶଗଲେ ସିଦ୍ଧି ବଚନ ସତ୍ୟତେ (୨୫) ॥

ଭକ୍ତ କବି ଜୟକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଭଜନରେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟି ଆହୁରି ମୁକୁଳିତ ହୋଇ ଉଠିଛି :—

ନୋହେ ଶ୍ରୁତି ମୂର୍ତ୍ତି ଭେଦ   ନୁହନ୍ତି ଅକ୍ଷର ପଦ
ନାଦ ବ୍ରହ୍ମ ନିର୍ବେଦ ନିରନ୍ତରେ ଜପେ ଜପେ ।
ଜନ୍ମ କର୍ମରେ ନ ଲାଗେ   ଅରୂପେ ଥାଇ ବିଲାଗେ
ଦିବାରାତ୍ରେ ହୁଇ ଜାଗେ କ୍ଷୁଧା ତୃଷା ନାହିଁ ଶୋଏ ।
ଅଷ୍ଟାଙ୍ଗ ଯୋଗେ ନମିଶେ   ଧ୍ୟାନଗୋଚରେ ନ ଦିଶେ
ଆକାର ଅଛନ୍ତି ପାଶେ ଯେହ୍ନେ ଦେହ ଛାୟା ପ୍ରାୟେ ।
ଅଷ୍ଟାଦଶ ସିଦ୍ଧି ସାଧି   ନ ପଶେ ବିସ୍ତର ବୁଦ୍ଧି
ଭଜେ ଜୟୀ ଅପରାଧୀ ଭକ୍ତଭାବେ ବଶ୍ୟ ହୁଏ (୨୬) ॥

ପୁଣି, ଜପ ତପ ଯଜ୍ଞ କରି, ତୀର୍ଥବ୍ରତ ଦିଗାମ୍ବସି
ଯେବେ ବ୍ରହ୍ମ ନ ସୁମରି, କି ହେବ ଆରୁଷି ହେଲେ (୨୭) ॥

ପ୍ରଚଳିତ ଧର୍ମରେ ଯେତେ ପ୍ରକାର ଆଚାର ରହିଥିଲା, ସେ ସକଳର ବିରୁଦ୍ଧରେ ସୁନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ପ୍ରତିବାଦ ଉଠାଇ ମହିମାଧର୍ମ ଆପଣାର ପୃଥକ୍ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ସ୍ଥିରସିଦ୍ଧ କରିଦେଇଛି । ମହିମାପନ୍ଥୀର ଯେ କୌଣସି ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କର କେତୋଟି ଆଚରଣ ପ୍ରତି ଲକ୍ଷ୍ୟ କରି ଦେଖିଲେ ହଠାତ୍ ମନେହୁଏ ଯେପରି ଏହି ଧର୍ମ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଧର୍ମର ଏକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଛଡ଼ା ଆଉ କିଛି ନୁହେଁ । ମହିମା-ପନ୍ଥୀମାନେ ଯୋଗ, ତନ୍ତ୍ର, ମନ୍ତ୍ର ଓ କୀର୍ତ୍ତନ ସବୁ ପରିତ୍ୟାଗ କରିଛନ୍ତି, ସ୍ୱକୀୟ ଧର୍ମକଳ୍ପନାରୁ ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ଦେବଦେବୀଙ୍କୁ ବାଦ ଦେଇଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମାଗ୍ରହ ଆତ୍ମଗୌରବ ପ୍ରକାଶ କରିବାର ବହୁ ଦୂରରେ । ହିନ୍ଦୁ ଧର୍ମାଗ୍ରହରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧି ଲାଭ

୨୫ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୫୩ଶ ବୋଲି ।
୨୬ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ. ୧୪
୨୭ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ. ୧୦୫

କରିଥିବା ତୁଳସୀ ଗଛ ମହିମାଧର୍ମରେ ବିଶେଷ ଭାବେ ବର୍ଜନୀୟ । ଏପରିକି ହିନ୍ଦୁଧର୍ମ ସହିତ ନିବିଡ଼ ସମ୍ବନ୍ଧିତ ରହିଥିବା ବର ଓ ଅଶ୍ୱତ୍ଥଗଛ ପତ୍ରରେ ଭିକ୍ଷା କରିବା ମହିମା-ଧର୍ମରେ ନିଷିଦ୍ଧ । ପ୍ରାୟ ସାଢ଼େ ଛଅଶହ ବର୍ଷପୂର୍ବେ ଇଉରୋପରେ ଏହିପରି ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା-ଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଥିଲା । ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶା-ଧର୍ମସାଧନାରେ ଲୁଥର୍ (Martin Luther) ବୋଲି କହିଲେ ଅତ୍ୟୁକ୍ତି ହେବନାହିଁ । ତିବ୍ବତର ଲୁଥର୍ ବୋଲି ଖ୍ୟାତି ଲାଭ କରିଥିବା ମହାତ୍ମା ତ୍ସଙ୍ଗ୍ 'ଖ' 'ପ' (୨୮) (Tsong Kha Pa) ଙ୍କର ଜୀବନକାହାଣୀକୁ ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ସ୍ମରଣ କରାଯାଇ ପାରେ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ (୧୩୫୮-୧୪୧୯) ତିବ୍ବତର ଧର୍ମଜୀବନରେ ସେ ଆମୂଳ ପରିବର୍ତ୍ତନ ସଂଘଟିତ କରାଇଥିଲେ । ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସେହି ଦେଶରେ ସେ ଦ୍ୱିତୀୟ ବୁଦ୍ଧ ବୋଲି ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ସେତେବେଳେ ତିବ୍ବତ-ଧର୍ମର ଏକ ସଙ୍କଟପୂର୍ଣ୍ଣ ସମୟ । ଭାରତୀୟ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ପଦ୍ମସମ୍ଭବଙ୍କର ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ 'ବନ୍' (Bon ବା Pon) ଧର୍ମର ପରବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ନାନା ବ୍ୟଭିଚାରରେ ଧର୍ମ ସଙ୍କୁଳ ହୋଇ ଉଠିଥିଲା । ଭାରତ ଓ ବିଶେଷତଃ ବଙ୍ଗଦେଶରୁ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନେ ସେଠାରେ ଧର୍ମପ୍ରଚାର କରି କାମୁକତାର ମାତ୍ରା ବଢ଼ାଇ ଦେଇଥିଲେ । ତନ୍ତ୍ରମାର୍ଗର ଅପବ୍ୟବହାରରେ ମଦ୍ୟ ଓ ମୈଥୁନ ତିବ୍ବତୀ ଧର୍ମରକ୍ଷକମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଅବଲମ୍ବନ ହୋଇପଡ଼ିଥିଲା । ଏହି ଅବନତ ପଥରୁ ଧର୍ମର ଦୃଷ୍ଟି ଫେରାଇଆଣି ମହାପୁରୁଷ ତ୍ସଙ୍ଗ୍ ଚିରସ୍ମରଣୀୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ନାନା ବଳିଷ୍ଠ ଯୁକ୍ତି ଓ ଶୁଦ୍ଧିନିଷ୍ଠ ଆକ୍ରମଣ ଦ୍ୱାରା ସେ ତିବ୍ବତକୁ ତନ୍ତ୍ର ଓ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର ପରବର୍ତ୍ତୀ ଅପମାର୍ଗରୁ ଉଦ୍ଧାର କରିଥିଲେ । ସକଳ ପ୍ରକାର ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ପୁରୋହିତ-ସଂସ୍ଥା ଓ ଅତିରିକ୍ତ ତନ୍ତ୍ରାଚାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ସେ ବିଦ୍ରୋହ ଘୋଷଣା କରିଥିଲେ । କେବଳ ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ବା ପ୍ରତିବାଦ ରୂପରେ ପ୍ରଥମେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ତ୍ସଙ୍ଗ୍ଙ୍କର ପୀତଟୋପି (Yellow Hats) ମାର୍ଗ ତିବ୍ବତର ଧର୍ମସଂଗଠନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଏକ ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ମହିମାଧର୍ମକୁ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିବାକୁ ହେବ ।

---

୨୭ । The Religion of Tibet : Sir Charles Bell; P. 96
Also, Sociology of Religion : Joachim Wach; P.185

ଶ୍ରଦ୍ଧା ହେଉଛି ଭକ୍ତମନର ଭଗବତ୍‌ଦୃଷ୍ଟିର ନମୁନା ସ୍ୱରୂପ । ଭକ୍ତ ଜାତି ଜାତିର ବ୍ୟବଧାନକୁ ଗ୍ରାହ୍ୟ କରେ ନାହିଁ । ଘର ପାଖର ପଞ୍ଚସଖା ଓ ଚୈତନ୍ୟଦେବଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ବ୍ୟତୀତ ପୃଥିବୀର ବୋଧହୁଏ ସକଳ ଭକ୍ତି-ଧାରା ଧର୍ମ-ପୁସ୍ତକରେ ଏହି ଜାତିର ଏକତ୍ୱକୁ ଦୃଢ଼ଭାବରେ ଘୋଷଣା କରାଯାଇଛି । ଜାତି, ଧର୍ମ ଓ ସଂସ୍କାର ନିର୍ବିଶେଷରେ ପାପୀ, ତାପୀ ଓ ମହାପାପୀଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାରର ପଥ ଦେଖାଇ ପାରିବାର ବଳିଷ୍ଠ ଉଦାରତା ରଖି ପାରିଥିବାରୁ ଭକ୍ତିମାର୍ଗହିଁ ଇତିହାସର ସର୍ବସ୍ତର ଲୋକମନକୁ ଏପରି ପ୍ରବଳ ଭାବରେ ଆକୃଷ୍ଟ କରିପାରିଛି । ତେଣୁ ଲୋକଧର୍ମର ଅନ୍ୟନାମ ଭକ୍ତିଧର୍ମ, ଏପରି ଏକ ସିଦ୍ଧାନ୍ତବାକ୍ୟ କହିବା କଦାପି ଉଗ୍ର ଉକ୍ତିଭାବେ ପରିଗଣିତ ହେବ ନାହିଁ । **ମହିମାଧର୍ମ ଜାତି ଜାତି ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ବାଧା ବା ପ୍ରାଚୀରକୁ ସ୍ୱୀକାର କରେ ନାହିଁ ।** ସକଳ ପ୍ରକାର ସାମାଜିକ କ୍ଷୁଦ୍ର ଆୟତନ ଭାଙ୍ଗି ବୃହତ୍ତର ଧର୍ମଭୂମିରେ ତାହା ସମସ୍ତଙ୍କୁ ସମ୍ମିଳିତ କରାଇ ଦେଇଛି । **ଏହି ଧର୍ମ ସବୁ ଜାତିଲାଗି ସମାନ ଭାବରେ ଉନ୍ମୁକ୍ତ । ବ୍ୟାଧ, ଧୀବର ଆଦି ଅଧମବର୍ଣ୍ଣ-ମାନଙ୍କ ଲାଗି ମଧ୍ୟ ଏହି ଧର୍ମରେ ମୁକ୍ତିବାଟ ରହିଛି ।**

ଛତିଶ କୁଳ ବାଉନ ଯେ ପାଟକ ଯେ ଅଛ ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷ,
ଉଚ୍ଚ ନୀଚ ବୋଲି କାରଣ ନ କର ନାମରେ ଶରଣ ପଶ ।

ପୁଣି, ବ୍ୟାଧହୋଇ ଯେବେ ଜୀବନର ବୃତ୍ତି ଜୀବ ବଧୁଥାଉ ପଛେ,
ଅଲେଖ ମହିମା ଭଜୁଥାଉ ଏକା ଦୃଢ଼ କରିଥାଉ ମନସ୍ଥେ । ...
ଧୀବର ହୋଇଣ ମୀନ ମାରୁ ପଛେ ମହିମାକୁ ଥାଉ ଧ୍ୟାୟି,
ତାହାର ବୃତ୍ତି ତାକୁ ଦିଆ ହୋଇଛି କେମନ୍ତେ ଛାଡ଼ିବ ସେହି ।
ମୋଚି ହୋଇ ଚର୍ମ କାଟୁଥାଉ ପଛେ ନାମରେ ଆଶ୍ରିତ ହେଉ,
ତାହାର ବୃତ୍ତି ସେ କେମନ୍ତେ ଛାଡ଼ିବ ରୋଜଗାର କରୁଥାଉ ।
ହାଡ଼ି ହୋଇ ଯେବେ ଦାଣ୍ଡ ପହଁରଇ ବାଡ଼ଘର ପଛେ ଖଟୁ,
ଗୁରୁପାଦ ତଳେ ଚିତ୍ତବୃତ୍ତି ରଖି ଦୃଢ଼େ ରଟେ ନାମ ରଟୁ (୨୯) ॥

ରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସ ଦେବଙ୍କର କଥାମୃତରେ ଏହି ଧର୍ମର ଅନେକ ଉପଦେଶ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । କେବଳ ଭକ୍ତହିଁ ଏପରି ଏକ ପ୍ରଶସ୍ତ ଉଦାର ଦୃଷ୍ଟି ରଖିବାର ସ୍ପର୍ଦ୍ଧା କରିପାରେ । ନାରଦ ଭକ୍ତିସୂତ୍ର

---

୨୯ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୯୧ ମ ଓ ୯୨ ମ ବୋଲି ।

ମଧ୍ୟ ଭକ୍ତିମାର୍ଗରେ ଜାତି, ବିଦ୍ୟା, ରୂପ, କୁଳ, ଧନ ଓ କ୍ରିୟାଗତ ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଭେଦ ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି (୩୦) । ମହିମା-ଧର୍ମର ଅଳଭିକ୍ଷା ଜାତିଭେଦ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଏକ ବୈପ୍ଳବିକ ପ୍ରତିବାଦ । କେବଳ ଧର୍ମ ଉପଦେଶରେ ନୁହେଁ, ଜୀବନର ନାନା ଧର୍ମାଚାର ମଧ୍ୟଦେଇ ଲୋକମାନଙ୍କର ଅଭେଦଭକ୍ତିକୁ ଅଭ୍ୟାସରେ ପକାଇବା ଲାଗି ମହିମା-ଧର୍ମର ଶୃଙ୍ଖଳାଗୁଡ଼ିକ ସର୍ବଦା ଦୃଷ୍ଟି ରଖି ଆସିଛି । ଅଳଭିକ୍ଷାର ପ୍ରଚଳନ ଯେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଆଚାର-ମାର୍ଗରେ କେତେବଡ଼ ତୋଫାନ ସୃଷ୍ଟି କରିଥିବ, ତାହା ସହଜରେ ଅନୁମେୟ ।

ଧର୍ମ ହେଉଛି ମନୁଷ୍ୟ-ମାନର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପରିମାପକ । ଯେଉଁଠି ଧର୍ମ ଅଛି, ସେଠାରେ ନିଶ୍ଚୟ ବ୍ରହ୍ମ ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଛନ୍ତି । କୌଣସି ପ୍ରକାର ଇହଗତ ସାମାଜିକ ବ୍ୟବଧାନ ବ୍ରହ୍ମର ଧର୍ମାଧିଷ୍ଠାନକୁ ବାରିତ କରି ରଖିପାରିବ ନାହିଁ । ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଭାଷାରେ :—

ସତ୍ୟ ସାଧୁ ସଙ୍ଗେ ଛନ୍ତି ଗୁରୁ, ଶୂନ୍ୟ ହୋଇ ବୁଝ ଅବତାରୁ;
ଯହିଁ ସତ୍ୟଧର୍ମ, ତହିଁରେ ଏ ବ୍ରହ୍ମ, ନ ବାରନ୍ତି ସେ ଯେ ଉଚନୀଚ (୩୧) ।

'ଜାତି ଖୋଜିଲେ ଗତି ନାହିଁ, ଗତି ଖୋଜିଲେ ଜାତି ନାହିଁ', ଏହି ପ୍ରବାଦଟି ମହିମା-ପନ୍ଥାର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ମୁହଁରୁ ଅନେକ ଥର ଶୁଣିବାକୁ ମିଳେ । ଭୀମଭୋଇ ଓ ଜୟକୃଷ୍ଣ ଉଭୟ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କୁ ପିତା-ବୋଲି ସମ୍ବୋଧନ କରିଛନ୍ତି (୩୨) । ବ୍ରହ୍ମସାଧନର ମାର୍ଗ ଜାଣିଲା ଲୋକକୁ ଜୟକୃଷ୍ଣ ବ୍ରହ୍ମପୁତ୍ର ବୋଲି କହିଛନ୍ତି (୩୩) । ସଂସାରର ସବୁ ମନୁଷ୍ୟ ସେହି ପରମବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଜାତ, ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କର ସନ୍ତାନ ।

---

୩୦ । 'ନାସ୍ତି ତେଷୁ ଜାତିବିଦ୍ୟାରୂପ କୁଳଧନ କ୍ରିୟାଦି ଭେଦଃ ।'
—ନାରଦ ଭକ୍ତି ସୂତ୍ରାଣି । ୭୨ ।

୩୧ । ଭଜନମାଳା—ଦ୍ୱିତୀୟ ଶତକ : ପୃ. ୧୦୫

୩୨ । 'ମୋହର ପିତାର ରଚିଲା ଜଗତେ ଖେଳ କରୁଅଛି ବସି'—
ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି; ୩୩ଶ ବୋଲି ।

'ଅଟନ୍ତି ସେ ବାପ ଆଉ ସମସ୍ତେ ପୁଅ'—ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ; ପୃ. ୧୨

୩୩ । 'ଅଜଣା ଅମପା ସୂତ୍ର ଯେ ଜାଣେ ସେ ବ୍ରହ୍ମପୁତ୍ର'...
ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ, ପୃ. ୪୨

ଛତିଶ କୁଳ ଯେ ବାଉନ ପାଟକ ଜାତି ବୋଲିଯାଏ ନାହିଁ,
ପାଣି-ଅନ୍ନର ପାଟକ ସିନା ଏଥି ଆଉ କିଛିହିଁ ନ ଥାଇ ।
ତିନି ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡରେ ଲୋଡ଼ିଆସ ଭୁଞ୍ଜେ ଏକ ଜଣ ଏକ ଜାତି
ସେହି ସବୁଙ୍କୁ ଶତ ଜାତି କରିଛି ତାହାର ରଚିଲା ପୃଥ୍ୱୀ (୩୪) ।
ପୁଣି, ଗୁରୁ ପୁରାତନ ବ୍ରହ୍ମ, ଅଙ୍ଗରୁ ସମସ୍ତେ ହୋଇଲେ ଜନ୍ମ ।
ବୃତ୍ତିବର୍ଣ୍ଣଯାକ ଛତିଶ ପାଟକ ଯେ ଯାହାର ଜାତି ଯେ କୁଳଧର୍ମ,
ଜାତି ଜାଣି ବୃତ୍ତି ଖଞ୍ଜା ଦେଇଛନ୍ତି କରିପାରନ୍ତି ସେ ସବୁକୁ ସମ (୩୫) ॥

ଅବଧୂତ ବିଶ୍ୱନାଥ ବାବା ମଧ୍ୟ ଆପଣା ରଚନାରେ ସେହି ଅଭେଦର ଘୋଷଣା କରିଛନ୍ତି :—

ବ୍ରହ୍ମ ଭକତିରେ ନାହିଁ ଜାତିର କଳ୍ପନା,
ଉଚ୍ଚ ନୀଚ ଭେଦ ଗର୍ବ ନ କର ଭାବନା ।
ସର୍ବ ଜାତି-ଦୋଷ ବିନାଶଇ ନିଷ୍ଠା-ଭକ୍ତି,
ଅବ୍ୟଇଶ୍ୱର ଭାବରେ ବ୍ରହ୍ମେ କର ପ୍ରୀତି (୩୬) ॥

ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଧର୍ମର ସଂରକ୍ଷକମାନଙ୍କଠାରୁ ମହିମା-ଧର୍ମକୁ ଯେ ଅନେକ ଗଞ୍ଜଣା ସହିବାକୁ ପଡ଼ିଥିବ, ସେ କଥା କହିବା ବାହୁଲ୍ୟ । ଧର୍ମପାଳ ଓ ମହୀପାଳ ଉଭୟେ ମିଶି ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଲୋକଙ୍କର ଧର୍ମ-ଚେତନାକୁ ଉନ୍ମୂଳ କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କର ଧର୍ମ କେବଳ ବାହ୍ୟାଙ୍ଗର ଉଦ୍‌ବୃତ୍ତ ଆୟୋଜନ ମଧ୍ୟରେ ସୀମାବଦ୍ଧ । ଅନ୍ତର ପ୍ରଦେଶକୁ ଭୂମି କରି ମୁକ୍ତିର ଅଭିଳାଷ ରଖିଥିବା ସକଳ ଧର୍ମବିପ୍ଳବକୁ ସେମାନେ ବୈରୀ-ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିଛନ୍ତି । ମହିମାଧର୍ମରେ ମଧ୍ୟ ସେହି କଥା ଘଟିଛି ।

ମହିମାଧର୍ମର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ପରେ ସାରା ସମାଜରେ ବଡ଼ ଚହଳ ପଡ଼ିଯାଇଥିଲା । ବିଶେଷତଃ ଏହାର ଧର୍ମାଶ୍ରୟଗୁଡ଼ିକ ଲୋକମାନଙ୍କୁ ହଠାତ୍ ବିଚଳିତ କରିଦେଲା । ସେହି ଆଶ୍ରୟଗୁଡ଼ିକ ପଛରେ ଯେଉଁ ଗଭୀର ଧର୍ମ-ପରିବର୍ତ୍ତନର ସୂଚନା ରହିଥିଲା, ସେକଥା ବୁଝିବା ଆଗରୁ

୩୪ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ୭୦ମ ବୋଲି ।
୩୫ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ ୧୩୯
୩୬ । ଶ୍ରୀମଦ୍‌ଚନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଗୀତା : ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଲୋକେ ହଠାତ୍ ଅପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇ ଉଠିଲେ । ଭୀମଭୋଇ ବସ୍ତୁତଃଭାବରେ ଏହି ଲୋକ-ପ୍ରତିକ୍ରିୟାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।

ଯେତେ ଦେଖିଁ ଦେଖିଁ ଚିହ୍ନି ନ ପାରିଲେ ତିନି ଭୁବନର ଲୋକ
ସତ୍ୟଧର୍ମଠାରୁ ଆହୁରି ଅଧିକ ମାଗୁଅଛନ୍ତି ପରୀକ୍ଷ ।...
ସଭା ସଦ୍ୟମାନେ ହାସ୍ୟ ଅନୁକ୍ଷଣେ ଦଶ ପାଞ୍ଚ ହୋଇ ମେଳ
ସୁର ଅସୁର ଏକ ଠାବରେ ମିଳି ବସିବୁ ଅଛନ୍ତି ଖେଳ ।
କଉତୁକ କରି ଗେଲରେ ପଚାରି ମହିମା ତୁମ୍ଭେ ଭଜିଛ
କଥାଏ ତୁମ୍ଭଙ୍କୁ ପଚାରୁଛୁ ଆମ୍ଭେ କହିବାକିଁ ପରା ମିଛ ।
କେତେ ଦିବସେ ସତ୍ୟଯୁଗ କରୁଛ ଏକଠାବେ ପରା ଖାଅ
ଦାରା କର୍ମ କରି ମଦମାଂସ ଭକ୍ଷି ସମସ୍ତଙ୍କ ଜାତି ନିଅ (୩୭) ।
ପୁଣି, ଦେବୀ ଦେବତା ବ୍ରହ୍ମା ବିଷ୍ଣୁ ଶିବଙ୍କୁ ନିନ୍ଦା କରି ଖଳବାକ୍ୟେ
ପାରିଲି ଅଟନ୍ତି କିଛି ନ ଜାଣନ୍ତି ବଡ ଅବିବେକ ଲୋକେ ।
ଏ କୂଳେ ସେ କୂଳେ କାହିଁରେ ନୋହିଲେ ମଧ୍ୟରେ ଗଲେଣି ବୁଡ଼ି
ଧନ ସମ୍ପଦ ଦାରା ସୁତଙ୍କୁ ତେଜି ପଳାଉଅଛନ୍ତି ଛାଡ଼ି ।
ଗାଧୋଇବା ଖାଇବାନ୍ଧ କଥା ଜାଣନ୍ତି ଆଉ ନ ଜାଣନ୍ତି କିଛି
ବେଦ ଶାସ୍ତ୍ର ବଚନ ନ ମାନନ୍ତି ପକାଉ ଅଛନ୍ତି ଲେଛି ।
ଗୀତା ଭାଗବତ ପଢ଼ି ବୋଲୁଛନ୍ତି ତା' ପରେ ଥୁଅନ୍ତି ଗୋଡ଼
ମହିମା ଭଜିବା ଲୋକଟି ଏମନ୍ତ ଅଜ୍ଞାନ ପାମର ମୂଢ଼ ।
ଏହା କହୁଛନ୍ତି ତିନିଭୁବନରେ କି ବୁଦ୍ଧି କରିବୁ ଆମ୍ଭେ
ମହାପୁରୁଷ ଅଲେଖ ଶୂନ୍ୟବାସୀ ବିସ୍ତାରିଣ କରି ତୁମ୍ଭେ (୩୮) ।
ପୁଣି, ମହିମା ବୋଲିବା ବେଦଶାସ୍ତ୍ରେ କାହିଁ ବର୍ଣ୍ଣିରେ ନ ଥିଲା ଶୁଣା
ଏବେ ଏହି ଭାଷା କାହିଁରୁ ଅଇଲା ହେଉଅଛୁଁ ଆମ୍ଭେ ବଣା ।
ମରିଯିବୁ ପଛେ ମହିମା ନ ଭଜୁ କେପାରେ ପ୍ରାତଃରୁ ଗାଧି
ଦିବସେ ଖାଇ ଉଦେ ଅସ୍ତେ ଦର୍ଶନ କେ ହୋଇବ ଏତେ ସାଧି ।
ସପତ ପୁରୁଷ ସର୍ଗି ଯାଉଛନ୍ତି ସେହିବାଟେ ଆମ୍ଭେ ଯିବୁ,
ଜାତି ଗୋଟି ବୁଡ଼ୁଅଛି ଏ ଧର୍ମରେ କିମ୍ପା ମହିମା ଭଜିବୁ (୩୯) ।

---

୩୭ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ପଞ୍ଚାଶତ୍ ବୋଲି ।
୩୮ । ତତ୍ରୈବ : ଏକ ପଞ୍ଚାଶତ୍ ବୋଲି ।
୩୯ । ତତ୍ରୈବ : ଦ୍ୱାପଞ୍ଚାଶତ୍ ବୋଲି । ପୁନଶ୍ଚ ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ : ୨୦ଶ ବୋଲି ।

'କୁଆଡ଼ୁ ଆଇଲେ କୁମ୍ଭୀପଟିଆ, ସ୍ତ୍ରୀ ପୁରୁଷଙ୍କୁ କଲେ ବାଇଆ' ଓ 'ଖାଇବ ଶୁଖୁଆ ପଖାଳ, ପିନ୍ଧିବ ଗଛର ବକଳ' ପ୍ରଭୃତି ଢଗ ଆଜଯାଏ ଲୋକମୁଖରେ ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି । ମହିମାଧର୍ମ ବିରୁଦ୍ଧରେ ହୋଇଥିବା ପ୍ରତିକ୍ରିୟାକୁ ଏହା ପରିଷ୍କାର ସୂଚାଇ ଦିଏ । ମହିମାଗୋସାଇଁଙ୍କୁ ମହିମା-ପନ୍ଥୀମାନେ ସ୍ୱୟଂ ପରମ ବ୍ରହ୍ମଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି ମାନୁଥିଲେ । ଏହି କଥାଟାହିଁ ବୋଧହୁଏ ଲୋକମାନଙ୍କର ସବୁଠାରୁ ବେଶୀ କର୍ଣ୍ଣଶୂଳ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ସାଧାରଣତଃ ଭଗବାନ କହିଲେ ସମସ୍ତେ ତାଙ୍କଠାରେ ନାନା ଅଲୌକିକ ଶକ୍ତି ଓ ଅତିମାନୁଷିକ ଲକ୍ଷଣମାନ ଦେଖିବାକୁ ଚାହାନ୍ତି । ଆଖିଆଗର କୌଣସି ଅସାଧାରଣତାହୀନ ଜଣେ ଧର୍ମପ୍ରଚାରକଙ୍କୁ ସେମାନେ ଭଗବାନଙ୍କର ଅବତାର ବୋଲି ବିଶ୍ୱାସ କରିପାରିଲେ ନାହିଁ । କୌଣସି ଅବତାର ତାଙ୍କର ଜୀବଦ୍ଦଶାରେ ଏପରି ସ୍ୱୀକାର ପାଇନାହାନ୍ତି । ଲୋକସାଧାରଣଙ୍କଠାରୁ ମହିମା ଧର୍ମକୁ ଯେଉଁ ବିରୋଧ ମିଳିଲା, ରାଜା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କର ବିରୋଧ ତା'ଠୁଁ ଅତ୍ୟଧିକ ବଳି ପଡ଼ିଲା । ରାଜା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣଠାରୁ ଭିକ୍ଷା କରିବା ମହିମାଧର୍ମରେ ମନା ଅଛି । ସମସ୍ତ ପ୍ରକାର ବର୍ଣ୍ଣ-ଭାବନା ପାର ହୋଇ ନ ପାରିଲେ ମହିମାଧର୍ମରେ କାହାର ସ୍ଥାନ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଏକଥା ସ୍ୱାଭାବିକ ଯେ କର୍ମକାଣ୍ଡ ଓ ବର୍ଣ୍ଣଧର୍ମକୁ ପୁଞ୍ଜି କରି ରଖିଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣର ନୈତିକ ଦଣ୍ଡତଳେ ଥିବା ରାଜା ଉଭୟେ ମହିମାଧର୍ମର ଶତ୍ରୁ ହୋଇ ଠିଆ ହୋଇଥିଲେ । ଅବଶ୍ୟ ମହିମାଧର୍ମରେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭକ୍ତ ଅନେକ ଅଛନ୍ତି, ଅନେକ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଏହି ମାର୍ଗରେ ସନ୍ନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ମୁଖନିଃସୃତ ପଦମାନ ଟିପିରଖିବା ପାଇଁ ମହିମାଗୋସାଇଁ ଚାରିଜଣ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଭକ୍ତଙ୍କୁ ତାଙ୍କ ପାଖକୁ ପଠାଇଥିଲେ । ତେଣୁ ମହିମାଧର୍ମର ବିରୋଧ କରିଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣ ବୋଇଲେ ବ୍ରାହ୍ମଣ ଜାତିକୁ ନ ବୁଝାଇ କର୍ମକାଣ୍ଡକୁ ଆଶ୍ରୟ କରିଥିବା ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କୁ ବୁଝାଇବ । ମହିମା-ଧର୍ମର ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ବ୍ରାହ୍ମଣ ସହିତ ନୁହେଁ, ଦୃଷ୍ଟିବିବର୍ଜିତ କର୍ମକାଣ୍ଡ ସହିତ ।

ରାଜା ଓ ବ୍ରାହ୍ମଣର କଟାକ୍ଷ ବିଷୟରେ ପ୍ରମାଣ ସ୍ୱରୂପ ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ରଚନା ମଧ୍ୟରେ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ମିଳେ ।

ରଖି ମେଦିନୀ ପାଦ ପକାଇ, ରହି ନୋହୁଛି ବନ୍ଦେ ଗୋସାଇଁ,
ରକ୍ଷାକର ସ୍ୱାମୀ ଘୋର ସଙ୍କଟରୁ
ରାଜା ବ୍ରାହ୍ମଣେ ପରୀକ୍ଷାଦେଇ ହେ ଶ୍ରୀଗୁରୁ (୪୦) ।
ପୁଣି, ରାଜା ବିପ୍ରେ ହୋଇଲେଣି ମେଳ,
ରହି ପରୀକ୍ଷା ଦେଖିବା ବୋଲି,
ରୋଷ କରୁଛନ୍ତି ଅନ୍ତର୍ଗତେ ମୋତେ
ରଇରଗଦେ ମରୁଛି ଭଲ ହେ ଶ୍ରୀଗୁରୁ ।
ଯତନରେ ପାରୁଶକୁ ଡାକି, ଯାବତ କଥା ତୁଣ୍ଡରେ ଭାବି,
ଜଗିଥିବୁ ଆମ୍ଭେ ନ ଯାଉ ବୋଲନ୍ତେ
ଯାଅ ଯାଅ ବୋଲି ଦେଲେ ଫିଙ୍ଗି ହେ ଶ୍ରୀଗୁରୁ ।
ମିଛେ ପରୀକ୍ଷା ନେବୁ କୋଇଲେ, ମନେ ବଡ଼ିମା ବହି ଅଇଲେ,
ମନ୍ଦ ଜାତି କହି ଅଟେ ଭ୍ରମଭୋଇ
ମହା ଅଜ୍ଞାନୀ ବୋଲି କହିଲେ ହେ ଶ୍ରୀଗୁରୁ (୪୧) ।

ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ସମାଜର ଧର୍ମୀଙ୍କର ବିରୁଦ୍ଧରେ ମୁଖ୍ୟତଃ ଏକ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାରୂପେ ଆତ୍ମପ୍ରକାଶ କରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ କେବଳ ଏତିକ କହିଲେ ମହିମାଧର୍ମର ସଂଜ୍ଞା ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଉତ୍କଳୀୟ ସନ୍ଥଧର୍ମର ଏହା ଏକ ବୃହତ୍ ରୂପଗ୍ରହଣ, ମହିମାଧର୍ମର ଏହି ଅସଲ ପରିଚୟଟି ଦେବାଲାଗି ସମସ୍ତ ଅଧ୍ୟାୟଟିରେ ପ୍ରୟାସ କରାଯାଇଛି । ପଞ୍ଚସଖା ସେମାନଙ୍କର ଉଦାରଦୃଷ୍ଟି ଲାଗି ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ-ଇତିହାସରେ ଚିରଦିନ ସୁଖ୍ୟାତ ହୋଇ ରହିଥିବେ । ଏହି ଉଦାରତାର ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟି ହେଉଛି ଭାରତୀୟ ସନ୍ଥ-ସାଧନାର ପ୍ରଥମ କଥା । ମହିମା-ଧର୍ମର ଅସଲ ଦୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ ସେହି ଉଦାରତାର ଦୃଷ୍ଟି । ସମସ୍ତେ ଆପଣା ମାର୍ଗରେ ଥାଅନ୍ତୁ, ଅଥଚ ଚରମ ତତ୍ତ୍ୱ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଉପରେ ଆପଣାର ଦୃଷ୍ଟି ନିବଦ୍ଧ କରି ରଖନ୍ତୁ, ଏହିକଥା ମହିମାଧର୍ମର ଉପଦେଶରେ ବାର ବାର ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ । ଏହି ଧର୍ମ ସାମାଜିକ କର୍ମଶୃଙ୍ଖଳା-କେନ୍ଦ୍ରିତ ବର୍ଣ୍ଣବ୍ୟବସ୍ଥାକୁ କଦାପି ଅସ୍ୱୀକାର କରିନାହିଁ । ପ୍ରତ୍ୟେକେ ଆପଣାର ବର୍ଣ୍ଣୋଚିତ କର୍ମରେ ରହି ଧର୍ମାନୁଷ୍ଠାନ କରିବେ,

୪୦ । ଚଉତିଶା ମଧୁଚକ୍ର—ପୃ ୧୧
[ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା—ତେପନ ଖଣ୍ଡ]

୪୧ । ଚଉତିଶା ମଧୁଚକ୍ର : ପୃ ୧୪ (ପ୍ରାଚୀ—୫୩)

ଏହାର ଉଦାହରଣ ଜାତି-ଅଭେଦର ଆଲୋଚନାବେଳେ ଦିଆଯାଇଛି । ମହିମାମାର୍ଗ କୌଣସି ବର୍ଣ୍ଣ ବିରୁଦ୍ଧରେ ପ୍ରତିବାଦ କରିନାହିଁ । ଧର୍ମ ଓ ସମାଜ ଉଭୟ କ୍ଷେତ୍ରରେ କୌଣସି ବିଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣ ବା ବର୍ଗର ସ୍ୱେଚ୍ଛାଚାର ବିରୁଦ୍ଧରେ ଏହା ଆପଣାର ବିଦ୍ରୋହ ଘୋଷଣା କରି ଆସିଛି । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣିରେ ପରମପୁରୁଷଙ୍କର ବିଭିନ୍ନ ନାମକରଣ କରି ଭୀମଭୋଇ ସବୁମାର୍ଗ ପ୍ରତି ଆପଣାର ଉଦାର ଭାବ ପ୍ରକଟ କରିଛନ୍ତି ।

ସାଧିଲେ ଭକତ କରୁଣାବାଞ୍ଛିତ ଯାର ଯେଉଁ ରୂପ ବିଧି
ଲଭିଲେ ସୁଫଳ ମନବାଞ୍ଛାଫଳ ନାମ ଦେଲେ ଗୁଣନିଧି (୪୨) ।

ବାହାରେ ବେଦ ଆଚରଣ କରିବ, ଭିତରେ ନିର୍ବେଦକୁ ସାଧନ କରିବ, ଭୀମଭୋଇ ଏହି ମାର୍ଗର ସମର୍ଥନ କରିଛନ୍ତି । ସେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମର ଆଚାରକୁ ସ୍ୱୀକାର କରିଛନ୍ତି, କିନ୍ତୁ ପରଂବ୍ରହ୍ମ ହେଉଛନ୍ତି ସମସ୍ତ ଆଚାରର ଶେଷ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ, ଏହି ସତର୍କବାଣୀ ବାର ବାର କହିଯାଇଛନ୍ତି । ନିର୍ଗୁଣ ନିର୍ବେଦ ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ପରି ଧର୍ମାଚାରର ଦୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟ ନିର୍ଗୁଣ ଓ ନିର୍ବେଦ ହେବା ଉଚିତ । କେବଳ ଆଚାରକୁ ଧ୍ୟେୟ କରି ରଖିଲେ ଧର୍ମରେ ପ୍ରମାଦ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ, ଏହା ହେଉଛି ମହିମାଧର୍ମର ପ୍ରଧାନ କଥା । ଭୀମଭୋଇଙ୍କ ଭାଷାରେ:—

ବାହ୍ୟରେ ବେଦ ଆଚରିବୁ, ମନରେ ନିର୍ବେଦ ସାଧିବୁ ।
ଚିହ୍ନି କରିବୁ ମାନ୍ୟ ଧର୍ମ, ଯେ ଚିହ୍ନି ବେଦର ବଚନ ।
ଯେ ଧର୍ମେ ଯେଉଁ ଆସ୍ଥା ତତ୍ତ୍ୱ, ତାକୁ ଯଥାର୍ଥ ବୋଲି ସତ୍ୟ ।
ନୋହିଲେ ପକାଇବୁ ଲେଣ୍ଡି, ଆମ୍ଭର କସ ଯାଉଅଛି (୪୩) ।
ପୁଣି, ରୂପେ ଥାଇ ଅରୂପକୁ ଲଗାଅ ତୁ ଦୃଷ୍ଟି,
ତେବେ କ୍ଷୟ ଯିବ ତୋର କଳ୍ପନା ଅରିଷ୍ଟି ।
ବେଦେ ଥାଇ ନିର୍ବେଦକୁ ଧ୍ୟାନ ତୁ କରିବୁ,
ବେଦାନ୍ତ ହୁଡ଼ିଲେ ଅରୂପରେ ଲୀନ ହେବୁ ।
ଦେହ ଧରିଅଛୁ ଅଦେହକୁ କର ଆଶା,
ତେବେ ତୁ ପାଇବୁ ବାବୁ ନିଶବଦେ ବସା (୪୪) ।

---

୪୨ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ସପ୍ତମ ବୋଲି ।।
୪୩ । ନିର୍ବେଦ ସାଧନ : ଅଷ୍ଟାଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ ।
୪୪ । ବ୍ରହ୍ମନିରୂପଣ ଗୀତା : ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଅଧ୍ୟାୟ ।

ଅରୂପ, ଅକଳ୍ପନା, ନିର୍ବେଦ, ଅଦେହ, ଏହାହିଁ ହେଉଛି ସବୁ ଧର୍ମସାଧନାର ଲକ୍ଷ୍ୟ । ତେଣୁ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନରେ ଯିଏ ଯେଉଁ ଆଚାର ଅନୁସରିଥିଲେ ମଧ୍ୟ ପରମାର୍ଥ ତତ୍ତ୍ୱଉପରେ ସକଳ ଧ୍ୟାନ ନ୍ୟସ୍ତ କରିପାରିଲେ କ୍ରମେ ସକଳ କଳ୍ପନାର ଉପଶମ ହୋଇପାରିବ ।

ବିଭିନ୍ନ ସାଧକମାନଙ୍କର ସଂକ୍ଷିପ୍ତ ରଚନାରୁ ଓଡ଼ିଶା ସନ୍ଥଧର୍ମର ଏକ ବିକାଶଧାରା ଦେଖାଇବାର ପ୍ରୟାସ ଏହି ଅଧ୍ୟାୟରେ କରାଯାଇଛି । ପଞ୍ଚସଖାଙ୍କର ପୂର୍ବବର୍ତ୍ତୀ ପର୍ଯ୍ୟାୟରୁ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମସାଧନା ପରିବେଶର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ ଅନୁସାରେ ନାନା ଅଭିନବ ସମାଧାନର ଅବତାରଣା ଦେଇ ଏ ଦେଶର ଧର୍ମଭୂମିକୁ ସମୃଦ୍ଧ କରି ଆସିଛି, ତାହାର ଏକ ସୂତ୍ର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାହିଁ ଏହି ଅଧ୍ୟାୟର ପ୍ରଧାନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । **ସେହିସୂତ୍ରରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଶେଷ ମଣି ହେଉଛି ମହିମାଧର୍ମ ।**

ଧର୍ମର ଉଦ୍ଭବ ସକଳପ୍ରକାର ପରିଣାମବାଦୀ ଅନୁମାନର ଅତିରିକ୍ତ । ତେଣୁ ସନ୍ଥଧର୍ମର ବିକାଶକ୍ରମରେ ମହିମାଧର୍ମର ସ୍ୱକୀୟ ସ୍ଥାନଟି ନିରୂପିତ କରି ଦିଆଯାଇ ଥିବାରୁ କେହି ଯେପରି ଉକ୍ତ ଧର୍ମକୁ କେବଳ ଏକ ଉତ୍ପନ୍ନ ଧର୍ମ ବୋଲି ନ ବିଚାରନ୍ତି । ମନୁଷ୍ୟର ସକଳ ମାନସିକ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସାମଗ୍ରୀ ପରି ଧର୍ମର ଉଦ୍ଭବ-ପ୍ରଣାଳୀ ମୂଳତଃ କେବଳ ରହସ୍ୟପୂର୍ଣ୍ଣ । ନାନାପ୍ରକାର ସାମ୍ୟ ବୈଷମ୍ୟ ଦେଖାଇ ହୁଏତ ତାହାର କିଞ୍ଚିତ୍ ଆଭାସ ଅନୁଭବ କରାଯାଇପାରେ, କିନ୍ତୁ କୌଣସି ବିଶେଷ ପରିବେଶ-ସମ୍ମିଳନରୁ ଏକାନ୍ତଭାବେ ନିଷ୍ପନ୍ନ ବୋଲି କୌଣସି ଧର୍ମକୁ ପ୍ରମାଣ କରିବା କେବଳ ଭ୍ରମ ମାତ୍ର । ମନୁଷ୍ୟ ମନର ନାନା ସମ୍ପଦ ପରି ଧର୍ମ ମଧ୍ୟ ଏକ ଅପୂର୍ବ ସମ୍ପଦ । ଜଣେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ଧର୍ମସମୀକ୍ଷକଙ୍କ ଭାଷାରେ, "ମନୁଷ୍ୟ-ବିକାଶର ଇତିହାସରେ କୌଣସି ନୂତନ ବୃହତ୍ତର ଧର୍ମର ଜନ୍ମ ଚିରଦିନ ଏକ ରହସ୍ୟ ଭାବେ ରହି ଆସିଅଛି । ଏହାକୁ ବିଶ୍ଳେଷିତ କରି କହିବା ଅସମ୍ଭବ । ଆଗରୁ ତାହା ଲାଗି ଯେତେ ଭୂମିକର୍ଷଣ ହୋଇଥାଉ ବା ପଥ ପ୍ରସ୍ତୁତ ହୋଇଥାଉ ପଛକେ, କିନ୍ତୁ କେବଳ ସେହି ପୂର୍ବଭୂମି ସାହାଯ୍ୟରେ ଆମେ କୌଣସି ନୂତନ ଧର୍ମର ଉଦ୍ଭବ ଓ ପ୍ରକୃତି ବିଶ୍ଳେଷଣ କରିପାରିବା ନାହିଁ (୪୫) ।

—*—

୪୫ । Sociology of Religion: Joachim Wach; P. 312

୫ ଉପସଂହାର

ତୀର୍ଥଦେଖା ସରିଲା, ଯାତ୍ରା-ଶେଷର ଶେଷ ପ୍ରଣାମଟି କେବଳ ବାକି ରହିଛି । ଆଲୋଚିତ ମହିମାଧର୍ମ ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ତାର ସମୃଦ୍ଧି ଅଭ୍ୟୁଦୟ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଅତିକ୍ରମ କରିନାହିଁ, ଆଜି ଓଡ଼ିଶାର ଜୀବନ୍ତ ଧର୍ମଖାତାରେ ତା'ର ନାମ ନିଶ୍ଚୟ ରହିଛି । ଏବେ ମଧ୍ୟ ଜାତି ଧର୍ମ ଓ ବିଶ୍ୱାସ ନିର୍ବିଶେଷରେ ଯୋରନ୍ଦାର ଗୁରୁପୂର୍ଣ୍ଣିମା ଯାତ୍ରାକୁ ହଜାର ହଜାର ଯାତ୍ରୀ ଆସୁଛନ୍ତି, ଅକୁଣ୍ଠିତ ଚିତ୍ତରେ ଘିଅ ଢାଳି ଅଖଣ୍ଡ ଦୀପକୁ ପ୍ରଜ୍ୱଳିତ କରି ରଖୁଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ମହିମାଶ୍ରମମାନ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଛି । ବିଶେଷତଃ ଆନ୍ଧ୍ର ପ୍ରଦେଶରେ ଏହି ଧର୍ମର ପ୍ରଗତିଟି ବେଶୀ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିବାର ଯୋଗ୍ୟ । ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଅନେକ ଭଜନ ତେଲୁଗୁ ଭାଷାରେ ଅନୂଦିତ ହୋଇ ବହୁସଂଖ୍ୟକ ଆନ୍ଧ୍ରଙ୍କର ଧର୍ମବାସନା ମେଣ୍ଟାଉଛି । ଓଡ଼ିଶାର ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ ମହିମାଧର୍ମର ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସୁପରିଚିତ । **ଆଗପରି ବ୍ରାହ୍ମଣ ବା ରାଜାର କଟାଳ ସହିବାର କୌଣସି ଆଶଙ୍କା ନାହିଁ ।** ସବୁ ଗ୍ରାମରେ ମହିମାପନ୍ଥୀ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ନିଜର ଆଦରଣୀୟ ସ୍ଥାନ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ପାରିଛନ୍ତି । ଯେଉଁ ଗ୍ରାମରେ ଯେଉଁ ରାତିକ କୌଣସି ମହିମାସନ୍ନ୍ୟାସୀ ରହନ୍ତି, ସେଦିନ ସେ ଗ୍ରାମରେ ଅନେକ ରାତିପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଭଜନ ଗାନ କରାହୁଏ । ଲୋକଶିକ୍ଷଣର ଇତିହାସ ଲେଖାଗଲେ ଧର୍ମସାଧନାର ଶିଖାବାହୀ ଭାରତର ପରିବ୍ରାଜକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ ଅତି ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିବ । ଏହି ଦେଶର ସଂସ୍କୃତିରେ ଦିନେ ଧର୍ମ ଓ ଶିକ୍ଷା ଏକ ସତ୍ୟର ଆଶ୍ରୟତଳେ ପ୍ରତିପାଳିତ ହେଉଥିଲା । ଆମ ଦେଶର ଶିକ୍ଷାଗୁରୁ ଓ ଦୀକ୍ଷାଗୁରୁ ଏକ ଥିଲେ । ଭାରତୀୟ ସନ୍ଥସାଧନା କେତେକ ପରିମାଣରେ ସେହି ବିସ୍ମୃତପ୍ରାୟ ଐତିହ୍ୟକୁ କାଳଜନିତ ନାନା ପ୍ରତିକୂଳତାର ମଧ୍ୟଦେଇ ବହନ କରି ଆସୁଅଛି । ଆପଣାକୁ ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମାଧୀଶ୍ୱର ପରଂବ୍ରହ୍ମଙ୍କ ଲାଗି ସମର୍ପିତ କରିଦେଇ ସନ୍ଥମାନେ ଲୋକ-ସମାଜର ଚିତ୍ତବିକାଶ ଲାଗି ଚିରଦିନ କାର୍ଯ୍ୟ କରି ଆସିଛନ୍ତି । କେବଳ ଭାରତର କାହିଁକି, ସାରା ପୃଥିବୀର ଧର୍ମସାଧନାରେ ସାଧନର ଦୁଇଟି ରୂପ କ୍ରମପର୍ଯ୍ୟାୟରେ ଆପଣାର ପ୍ରାଧାନ୍ୟ ପରିଲକ୍ଷିତ କରାଇ ଆସିଛି । ଗୋଟିଏ ଆତ୍ମମୁଖୀ, ଅପରଟି ସମାଜମୁଖୀ । ଆପଣାକୁ ସାଧନା-ବଳିଷ୍ଠ ନିମିତ୍ତ-ରୂପେ ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ପରଂବ୍ରହ୍ମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଆପଣାର ଏକାନ୍ତ ପ୍ରଦୀପଟି ଜାଳିଦେବା ହେଉଛି ଆତ୍ମମୁଖୀ ସାଧନା; ଆପଣାର ଦୀପଟି ଜାଳି ଦେଇ

ଲବ୍ଧ ଶିଖାଟି ଦ୍ୱାରା ପାର୍ଥିପିପାସୁ ସହସ୍ର ପ୍ରଦୀପରେ ଶିଖାଦାନ କରିବା ଆକାଙ୍‌କ୍ଷାର ଅନୁଶୀଳନ କରିବା ହେଉଛି ସମାଜମୁଖୀ ସାଧନା । ପ୍ରାଚୀନ ଭାରତ ତା'ର ଆଶ୍ରମମାନଙ୍କରେ ଏକାବେଳେକେ ଦୁଇଟିର ସମନ୍ୱିତ ଅଭ୍ୟାସ କରୁଥିଲା । ଋଷି ନିଜେ ଆତ୍ମୋପଲବ୍ଧି ଓ ଈଶୋପନିବେଶ କରିବା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଶିଷ୍ୟ ଗ୍ରହଣ ଓ ଶିଷ୍ୟ-ପାଳନ ଦ୍ୱାରା ବିଦ୍ୟାର ବିତରଣ କରୁଥିଲେ । ହୀନଯାନ ବୌଦ୍ଧଧର୍ମର କେନ୍ଦ୍ରାନୁଗ ସାଧନାର ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ସ୍ୱରୂପ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବୋଧିସତ୍ତ୍ୱ ମାର୍ଗର ପ୍ରତିଷ୍ଠା ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରତ୍ୟେକବୁଦ୍ଧ ହେବାର ସାଧନା କ୍ରମେ ନିକୃଷ୍ଟ ବୋଲି ବିବେଚିତ ହେଲା । ସମାଜମୁଖୀ ଏହି ସାଧନାର ଦୃଷ୍ଟିରେ ସ୍ୱୟଂ ଭଗବାନ ମଧ୍ୟ ଆପଣାର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ମହିମାରେ ସନ୍ତୁଷ୍ଟ ହୋଇ ରହି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ସୃଷ୍ଟି ଜଗତର ଉଦ୍ଧାର ନିମିତ୍ତ, ପାପପୁଦ୍‌ଗଳର ନିଃସାରଣ ନିମିତ୍ତ ତାଙ୍କୁ ବାର ବାର ଅନନ୍ତ ଶୟନ ଛାଡ଼ି ଧରଣୀ ତଳେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେବାକୁ ହୁଏ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଇଜିପ୍ଟୀୟ ସାଧକ ପ୍ଲଟିନସ୍ (Plotinus) ଧର୍ମ-ସାଧନାର ସାମାଜିକ ଅଙ୍ଗ ଉପରେ ବିଶେଷ ମହତ୍ତ୍ୱ ଦେଇଛନ୍ତି । ଗୌତମ ବୁଦ୍ଧ, ଯୀଶୁଖ୍ରୀଷ୍ଟ ପ୍ରଭୃତି ବିଶ୍ୱବିଶ୍ରୁତ ମହାତ୍ମାମାନେ ପ୍ରଥମେ ପ୍ରଧାନତଃ ସମାଜର କଲ୍ୟାଣକାମୀ ରୂପରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୋଇଛନ୍ତି । ଇତିହାସର ଅନେକ ସନ୍ଥ ସମାଜରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ସୁଖ କାମନା କରିବାକୁ ଯାଇ ନାନା ପ୍ରକାର ଶାସ୍ତି ବରଣ କରିଛନ୍ତି । ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ଧର୍ମନେତା (Old Testament Prophets) ମାନଙ୍କର ଜୀବନଚରିତ କେବଳ ଏହି ସମାଜ ଲାଗି ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନାନା ବିଚିତ୍ର କର୍ମପଥରେ ଗ୍ରଥିତ ହୋଇ ରହିଛି । ସନ୍ଥ ଫ୍ରାନ୍‌ସିସ୍ ସମାଜରେ ଅବହେଳିତ ଓ ଅଯତ୍ନକୃତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥିବା ମଣିଷର ସେବାରେ ସକଳ ଉତ୍ସର୍ଗ କରି ଦେବାକୁ ଧର୍ମସାଧନାର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ମାର୍ଗ ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରିଛନ୍ତି । ଏସବୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ହଠାତ୍ ମନେ ହୁଏ, ଯେପରି ସାମାଜିକ ଅଭ୍ୟୁଦୟ ଘଟାଇବା ଧର୍ମ ଓ ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକମାନଙ୍କର ପ୍ରଧାନ ଓ ପ୍ରଥମ କାର୍ଯ୍ୟ । କିନ୍ତୁ ଧର୍ମନେତାକୁ ମୂଳତଃ ସମାଜନେତା ବୋଲି ଭାବିଲେ ଆମର ଅନୁମାନକୁ ଶୁଦ୍ଧ କୁହାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଧର୍ମ ହେଉଛି ଧର୍ମନେତାର ପ୍ରଥମ ଅବଲମ୍ବନ । ମନୁଷ୍ୟ-ଅନ୍ତରର ସର୍ବୋତ୍ତମ ପ୍ରବୃତ୍ତି ଏହି ଧର୍ମ ସହିତ ଅତି ନିବିଡ଼ ଭାବରେ ସମ୍ପୃକ୍ତ ରହିଥିବା ହେତୁ ମନୁଷ୍ୟ-ସମାଜର

କୌଣସି ବୈଷମ୍ୟ ଓ ବ୍ୟତିକ୍ରମ ପ୍ରତି ଧର୍ମ-ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ନିସ୍ପୃହ ଓ ଉଦାସ ରହି ପାରନ୍ତି ନାହିଁ । ମନୁଷ୍ୟର ବାସ୍ତବିକ ସାମାଜିକ ଜୀବନ-କ୍ଷେତ୍ରକୁ ପରମାର୍ଥ ସତ୍ୟାଲୋକ ଦ୍ୱାରା ପରିଶୁଦ୍ଧ ଓ ପରିମାର୍ଜିତ କରାଇବାର ମହତ୍ତ୍ୱ ଆକାଙ୍‌କ୍ଷାରେ ସେମାନେ ସମାଜର ଶ୍ରେଷ୍ଠ ସେବକ ହିସାବରେ ଆପଣାକୁ ନିଯୁକ୍ତ କରି ଦିଅନ୍ତି (୧) ।

ପରମାର୍ଥ ସାଧନାରେ ସିଦ୍ଧି ଲାଭ ପରେ ସାଧକ ଅନ୍ତରର ଏକାନ୍ତ ଜ୍ୟୋତି-ଶିଖାଟି ଇପ୍‌ସିତ ଭଗବାନଙ୍କର ଜ୍ୟୋତିସମୁଦ୍ର ସହିତ ମିଳିତ ହୋଇଯାଏ ଓ ପୁଣି ସେହି ସମୁଦ୍ରରୁ ଫେରି ଆସି ସମଗ୍ର ମନୁଷ୍ୟଜାତି ମଧ୍ୟରେ ମିଳିତ ହୁଏ । ଯେଉଁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦେଇ ସାଧକ ଭଗବାନଙ୍କୁ ପାଏ, ସେଇ ଶ୍ରଦ୍ଧା ପୁଣି ମନୁଷ୍ୟ ଓ ସମଗ୍ର ପ୍ରାଣୀ-ସୃଷ୍ଟି ଉପରେ ପ୍ରତିଫଳିତ ହୁଏ; ଏହିପରି ଏକ କଳ୍ପନାପ୍ରସିଦ୍ଧ ତତ୍ତ୍ୱ ସାଧକମାନଙ୍କର ଉକ୍ତିରେ ଦେଖିବାକୁ ମିଳେ (୨) । ପାରମାର୍ଥିକ ଜୀବନ ବ୍ୟାବହାରିକ ଜୀବନକୁ ମଧ୍ୟ ଉଦ୍ଭାସିତ କରି ତାକୁ ଆପଣା ସହିତ ଉନ୍ନୋଳିତ କରିନେବାକୁ ଚାହେ । ସେଥିଲାଗି ପରମାର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟି ଲାଭ କରିଥିବା ସାଧକ ଇହଜଗତର ସକଳ ବୈଷମ୍ୟ-ପୂରଣର ଦାୟିତ୍ୱକୁ ଆପଣା ଧର୍ମ-ସାଧନାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିନିଏ । ତା'ର ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ସେ ସମଗ୍ର ଜଗତର ମୁକ୍ତିକାମନା କରେ, ଆପଣାର ଲବ୍‌ଧ ସମସ୍ତ ସତ୍ୟକୁ ସମାଜରେ ବିତରଣ କରି ଦେଇ ସେ ସ୍ୱକୀୟ କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ସମ୍ପାଦନ କରେ ।

ମହିମା-ଧର୍ମର ମାର୍ଗ ମୁଖ୍ୟତଃ ସମାଜମୁଖୀ । ଏହି ପନ୍ଥାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀକୁ ପରିବ୍ରାଜକର ଜୀବନ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହୁଏ । ପୃଥିବୀ ଉଚ୍ଛନ୍ନ ହୋଇ ଯିବାକୁ ବସିଲେ ଭଗବାନ ବାର ବାର ଜଗତରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହୁଅନ୍ତି, ଭୀମ ଭୋଇ ଏହି କଳ୍ପନା କରିଛନ୍ତି । ଜଗତର ଦୁର୍ଦ୍ଦିନରେ ଅବତାର ରୂପେ ଆସି ସଂସାର ରକ୍ଷା କରିବାକୁ ଭୀମଭୋଇ ଭଗବାନଙ୍କୁ ଜଣାଉଛନ୍ତି—

ଖଟମ ହେଉଛୁ ଏକୋଇଶ ପୁର ଧାଇଁ ଆସି ଧର ଗୁ ଛୁଦେବ ।

---

୧ । ଦ୍ରଷ୍ଟବ୍ୟ:—Sociology of Religion: Joachim Wach; P. 355

୨ । Quoted in 'The Two Sources of Morality and Religion: By Henry Bergson'; P. 40

ଖଣା ରସାତଳେ ପଡ଼ୁଅଛୁ ପୃଥ୍ୱୀ ଉଦ୍ଧରି ଲଗାଅ ଧର୍ମନାବ (୩) ॥
ପୁଣି, ଧରଣୀ ଧରି ସମ୍ଭାଳ ସୃଷ୍ଟି କର ନୋହିଲେ ଭସିଲା ନଷ୍ଟେ ।
ଡୁବିଲା ସଂସାର ଜଣାଇଲା ନାହିଁ
ନ ବୋଲିବେ ମୋତେ ପଛେ (୪) ॥

ଭଗବାନଙ୍କ ପ୍ରତି ସମର୍ପିତ ଅବିଚଳିତ ଅନୁରାଗ ଧରଣୀ ପ୍ରତି ମଙ୍ଗଳ-ଦୃଷ୍ଟିରେ ଆପଣାକୁ ଚରିତାର୍ଥ କରିଛି । ସେହି ଅନୁରାଗର ବନ୍ଧନୀ-ଶକ୍ତି ଭୀମଭୋଇଙ୍କୁ ସମାଜ ସହିତ ଏକତ୍ୱ-ସୂତ୍ରରେ ଆବଦ୍ଧ କରି ରଖିଛି । ତାଙ୍କର ମାଂସ, ତାଙ୍କର ରକ୍ତର ଅନୁରୂପ ଉପାଦାନରେ ସମାଜର ମଣିଷ ଗଢ଼ା ହୋଇଛନ୍ତି । ତେଣୁ ସମାଜର ଅଧୋଗତିରେ ସେ ଆପଣା ମଧ୍ୟରେ ସେହି ଦୁର୍ଦ୍ଦଶାର ବ୍ୟଥା ଅନୁଭବ କରୁଛନ୍ତି ଓ ପ୍ରଭୁଙ୍କୁ ଡାକି ଜଣାଉଛନ୍ତି:—

ଏକ ଖଣ୍ଡ ହାଡ଼ ବୁନ୍ଦାଏ ରୁଧିର ଫୁଟେ ମାଉଁସ ଜାଣଇଁ
ତେଣୁ କରି ସିନା ପ୍ରାଣୀଙ୍କ ବିକଳ ସହି ନ ପାରିବି ମୁହିଁ (୫) ॥

କବି ଜଗୁକୃଷ୍ଣଙ୍କର ପ୍ରାର୍ଥନାରେ ମଧ୍ୟ ସେହି ସମବେଦନାର ଜଣାଣ ପରିସ୍ଫୁଟ ହୋଇ ଉଠୁଛି:—

ରସା ମେଦନୀ କପରି ରକ୍ଷା ପାଉ ହେ
ପ୍ରବଳ ଲହଡ଼ିରେ ଭସି ନ ଯାଉ ହେ (୬) ।

ଜଗତର ମଙ୍ଗଳାର୍ଥେ ମହିମାଧର୍ମରେ ସନ୍ନ୍ୟାସପନ୍ଥାର ପ୍ରବର୍ତ୍ତନ ହୋଇଛି (୭) । ସନ୍ନ୍ୟାସ ବୋଇଲେ ସାଧାରଣତଃ ସକଳ କର୍ମର ଅବସାନକୁ ବୁଝାଏ । ମହିମାଧର୍ମର ସନ୍ନ୍ୟାସ-ଗ୍ରହଣ ପରେ ଅବଶ୍ୟ ସକଳ ବ୍ୟାବହାରିକ କର୍ମର ଅବସାନ ହୁଏ । କିନ୍ତୁ ସାଧନାସିଦ୍ଧ

---

୩ । ଚଉତିଶା ମଧୁଚନ୍ଦ୍ର: ପୃ. ୫୪
(ପ୍ରାଚୀ ଗ୍ରନ୍ଥମାଳା—ତେପନ ଖଣ୍ଡ ।)
୪ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି: ୪୩ଶ ବୋଲି ।
୫ । ତତ୍ରୈବ: ୨୭ଶ ବୋଲି ।
୬ । ଜଗୁକୃଷ୍ଣ ଭଜନ: ପୃ. ୪୩
୭ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ: ପୃ. ୧୭୩

ନୈଷ୍କର୍ମ୍ୟ ଲାଭ କରିବା ପରେ ହିଜ ସନ୍ନ୍ୟାସୀକୁ ପାରମାର୍ଥିକ କର୍ମର ଅଭ୍ୟାସ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଆପଣାର ସମସ୍ତ କାମନା-ବାସନାର ଉପଶମ କରି ସଂସାରର କଲ୍ୟାଣଲାଗି ସନ୍ନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହୁଏ, ସଂସାରଲାଗି ପର୍ଯ୍ୟଟନ କରିବାକୁ ହୁଏ, ସଂସାରଲାଗି ପ୍ରଭୁଙ୍କ ପାଖରେ ଆବେଦନ କରିବାକୁ ହୁଏ । ମହିମାଧର୍ମର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ଲାଗି ବନରେ ରହିବା ନିଷିଦ୍ଧ କରାଯାଇଛି (୮) । ବନରେ ରହି ଉପବାସ ପ୍ରଭୃତିର କ୍ଳେଶ-ସାଧନା କରିବାକୁ ଜଗ୍ଯକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ମାର୍ଗ ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିନାହାନ୍ତି ।

ଅଭେଦାନନ୍ଦ ସାଧନା କେନ୍ଦ୍ର
★ ଫିଙ୍ଗିଆ ★

ତ୍ୟାଗ ଯୋଗେ କେତେ ବନେ ଥାଇ,
ଆହାର ଛାଡ଼ି ପବନ ପିଇ,
ଏ ସକଳ କର୍ମ ଅଟେ ମାୟା ଭ୍ରମ
ଗତାଗତ ପଥେ ଅନ୍ଧ ଯେହ୍ନେ (୯) ।

'ଜଗତର ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ଅନ୍ନ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉ, ଜଗତରେ ଅନ୍ନର ଭଣ୍ଡାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଥାଉ' (୧୦)—ଭିକ୍ଷାଶେଷରେ ମହିମା-ଧର୍ମ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ଏହିପରି ମଙ୍ଗଳ ବାଞ୍ଛା କରିବାର ବିଧି ରହିଛି । ଏପରିକି ଯେଉଁ ଗ୍ରାମରେ ଭିକ୍ଷା ନ ମିଳିବ, ସେ ଗ୍ରାମମୁଣ୍ଡରେ ଥିବା ପୋଖରୀରୁ ତିନଥର ପାଣି ପିଇ ଗ୍ରାମର ମଙ୍ଗଳ କାମନା କରିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ଅଗ୍ନିରେ ଘୃତାହୁତି ଦେବାର ଯେଉଁ ପଦ୍ଧତିଟି ମହିମାଧର୍ମରେ ଅଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ କେବଳ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ ନିମିତ୍ତ (୧୧) । ଏହିସବୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ମହିମାଧର୍ମର ସମାଜମୁଖୀ ଦୃଷ୍ଟି ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଉଠୁଛି ।

ମହିମାଧର୍ମର ପ୍ରସାରକାଳ ହେଉଛି ଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ । ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶା ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ହାତକୁ ଚାଲିଯାଇ ସାରିଲାଣି । ବେପାରବଣିକର ଗୋଦାମ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିଲାତି ଧର୍ମର ଗୋଦାମ ମଧ୍ୟ

---

୮ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ : ପୃ. ୧୭୨ ।

୯ । ଜଗ୍ଯକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ. ୭୧ । [ସଂସାରର ମଙ୍ଗଳ ସାଧନର ସମ୍ଭାବନା କମ୍ ଥିବାରୁ ମହିମାଗୋସାଇଁ ଜଣେ ବୃଦ୍ଧକୁ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେବାକୁ ନିଷେଧ କରିଥିଲେ : ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ, ପୃ. ୧୭୭]

୧୦ । ଶ୍ରୀମଚ୍ଛିନ୍ନମ୍ ବ୍ରହ୍ମଗୀତା : ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ।

୧୧ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ : ପୃ. ୧୪୪

ଓଡ଼ିଶାର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ବସିଲାଣି । ଇଂରେଜ ଶାସକ, ସାମନ୍ତ ଓ ସେନାପତିମାନେ ବ୍ରିଟିଶ୍ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ-ସତ୍ତାକୁ ବହି ଆଣିଲା ପରେ କେତେ କେତେ ଇଂରେଜ ପାଦ୍ରୀ ସେଇଦେଶର ଧର୍ମ-ସତ୍ତାକୁ ବହନକରି ଆଣୁଛନ୍ତି । ସମାଜରେ ଆବହମାନ କାଳରୁ ଚାଲି ଆସୁଥିବା ଜନଶୋଷଣ ଓ ଅନ୍ଧ କୁସଂସ୍କାରର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ନବାଗତ ଗୀର୍ଜା-ଆନ୍ଦୋଳନ ଅବହେଳିତ ଜାତିମାନଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ହୁଏତ ଅନେକ ଉତ୍ସାହ ଜାଗ୍ରତ କରିଦେଇଛି । ନୂତନ ରାଜସତ୍ତା ପରି ନୂତନ ରାଜଧର୍ମ ନାନା ସମୃଦ୍ଧ ସମ୍ଭାବନାରେ ଝଲ ଝଲ ହୋଇ ରହିଛି । ଠିକ୍ ଏଇ ସମୟରେ ମହିମା-ଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ । ସମାଜର ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ସକଳ ଅନ୍ୟାୟର ଜବାବ ଦେଇ ଶତାଧିକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କର ଆତ୍ମତ୍ୟାଗପରିପୁଷ୍ଟ ସାମାଜିକ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ପୁଞ୍ଜୀଭୂତ କରି ଏକ ଅପୂର୍ବ ଶକ୍ତିରୂପରେ ଏହି ଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାର ଆକାଶରେ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । ଏହି ଧର୍ମରେ ଜାତିର କୌଣସି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ରହିଲା ନାହିଁ, ଉପାସନା ଓ ଆରାଧନାରେ ବିବାଦ ସୃଷ୍ଟି କରିବାଲାଗି କୌଣସି ଆଲମ୍ବନ ରହିଲା ନାହିଁ, ଧର୍ମର ବହୁଷା-ପଥକୁ ଅକାରଣ ଆଚ୍ଛନ୍ନ କରି ରଖିବାକୁ ମହିମା-ଧର୍ମରେ ତର୍କମୂଳ ଜ୍ଞାନର କୌଣସି ସ୍ଥାନ ରହିଲା ନାହିଁ । ସବର୍ଣ୍ଣ ଓ ସମାଜରେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଏକ ଶ୍ରେଣୀ ସ୍ୱଭାବତଃ ଏହି ନୂତନ ମାର୍ଗପ୍ରତି ବିଦ୍ୱେଷପରାୟଣ ହୋଇପଡ଼ିଲା । ଅନେକ ଭାବରେ ଇଂରେଜଶାସକଙ୍କର ଧର୍ମ ପରି ମହିମା ଧର୍ମ ନାମରେ ଯେପରି ଆଉ ଏକ ନାଶକାରଣ ଲକ୍ଷଣ ଉଦୟ ହୋଇଛି । ମହିମ ଧର୍ମକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମସହିତ ଏକାକାର କରି ନିନ୍ଦା ରଟନା କରିବାକୁ ଆଉ ବେଶୀ ଡେରି ଲାଗିଲା ନାହିଁ । ବିଶେଷତଃ ଦୁଇ ଧର୍ମର ମୂଳ ମତି ଓ ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ଥିବା କେତେକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଲୋକଙ୍କର ସନ୍ଦେହକୁ ଦୃଢ଼ମୂଳ କରିବାରେ ବେଶ୍ ସାହାଯ୍ୟ କଲା । ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ରଚନାରେ ଏହି କଥାର ସୂଚନା ମିଳେ ।

କିରସ୍ତାନ ବୋଲି ଦେଉଛନ୍ତି ଗାଳି ନିନ୍ଦା କରୁଛନ୍ତି ଲୋକ ।
ଅଲେଖ ଅଲେଖ ବୋଲିବାକୁ ସ୍ୱାମୀ
ଦେଉଛ ଦୁର୍ଦ୍ଦଣ୍ଡ ଦୁଃଖ (୧୨) ॥

ପୁଣି, ଘରେ ଘରେ ମୁଠେ ମୁଠେ ଯାଚି ଦ୍ୟନ୍ତେ ନାମ ନ ଧରିଲେ କେହି
ବୋଇଲେ ସବୁ ଘରେ କେହୁ ଖାଇବ ଯିବୁ କିରସ୍ତାନ ହୋଇ (୧୩) ॥

---

୧୨ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ବଂଶ ବୋଲି ।

୧୩ । ତତ୍ରୈବ : ୬୭ମ ବୋଲି ।

ନୈଷ୍କର୍ମ୍ୟ ଲାଭ କରିବା ପରେ ଦ୍ୱିଜ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କୁ ପାରମାର୍ଥିକ କର୍ମର ଅଭ୍ୟାସ କରିବାକୁ ପଡ଼େ । ଆପଣାର ସମସ୍ତ କାମନା-ବାସନାର ଉପଶମ କରି ସଂସାରର କଲ୍ୟାଣଲାଗି ସନ୍ନ୍ୟାସ ଗ୍ରହଣ କରିବାକୁ ହୁଏ, ସଂସାରଲାଗି ପ୍ରଭୁଙ୍କ ପାଖରେ ଆବେଦନ କରିବାକୁ ହୁଏ । ମହିମାଧର୍ମର ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କ ଲାଗି ବନରେ ରହିବା ନିଷିଦ୍ଧ କରାଯାଇଛି (୮) । ବନରେ ରହି ଉପବାସ ପ୍ରଭୃତିର କ୍ଳେଶ-ସାଧନା କରିବାକୁ ଜୟକୃଷ୍ଣ ପ୍ରଭୁଙ୍କର ମାର୍ଗ ହିସାବରେ ଗ୍ରହଣ କରିନାହାନ୍ତି ।

ତ୍ୟାଗ ଯୋଗେ କେହୁ ବନେ ଥାଇ,
ଆହାର ଛାଡ଼ି ପବନ ପିଇ,
ଏ ସକଳ କର୍ମ ଅଟେ ମାୟା ଭ୍ରମ
ଗତାଗତି ପଥେ ଅନ୍ଧ ଯେହ୍ନେ (୯) ।

'ଜଗତର ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କୁ ସର୍ବଦା ଅନ୍ନ ପ୍ରାପ୍ତ ହେଉ, ଜଗତରେ ଅନ୍ନର ଭଣ୍ଡାର ପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇ ରହିଥାଉ' (୧୦)—ଭିକ୍ଷାଶେଷରେ ମହିମାଧର୍ମ ସନ୍ନ୍ୟାସୀମାନଙ୍କର ଏହିପରି ମଙ୍ଗଳ ବାଞ୍ଛା କରିବାର ବିଧି ରହିଛି । ଏପରିକି ଯେଉଁ ଗ୍ରାମରେ ଭିକ୍ଷା ନ ମିଳିବ, ସେ ଗ୍ରାମମୁଣ୍ଡରେ ଥିବା ପୋଖରୀରୁ ତିନିଥର ପାଣି ପିଇ ଗ୍ରାମର ମଙ୍ଗଳ କାମନା କରିବାର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦିଆଯାଇଛି । ଅଗ୍ନିରେ ଘୃତାହୁତି ଦେବାର ଯେଉଁ ପଦ୍ଧତିଟି ମହିମାଧର୍ମରେ ଅଛି, ତାହା ମଧ୍ୟ କେବଳ ପ୍ରାଣୀମାନଙ୍କର ମଙ୍ଗଳ ନିମିତ୍ତ (୧୧) । ଏହିସବୁ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତରୁ ମହିମାଧର୍ମର ସମାଜମୁଖୀ ଦୃଷ୍ଟି ଅତି ସ୍ପଷ୍ଟ ହୋଇଉଠୁଛି ।

ମହିମାଧର୍ମର ପ୍ରସାରକାଳ ହେଉଛି ଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟଭାଗ । ସେତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶା ଇଂରେଜମାନଙ୍କ ହାତକୁ ଚାଲିଯାଇ ସାରିଲାଣି । ବେପାରବଣିଜର ଗୋଦାମ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ବିଲାତି ଧର୍ମର ଗୋଦାମ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶାର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ବସିଲାଣି । ଇଂରେଜ ଶାସକ, ସାମନ୍ତ ଓ

---

୮ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ : ପୃ. ୧୭୨ ।

୯ । ଜୟକୃଷ୍ଣ ଭଜନ : ପୃ. ୭୧ । [ସଂସାରର ମଙ୍ଗଳ ସାଧନର ସମ୍ଭାବନା କମ୍ ଥିବାରୁ ମହିମାଗୋସାଇଁ ଜଣେ ବୃଦ୍ଧଙ୍କୁ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ହେବାକୁ ନିଷେଧ କରିଥିଲେ : ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ, ପୃ. ୧୭୭]

୧୦ । ଶ୍ରୀମଚ୍ଛନ୍ନସ୍ୟ ବ୍ରହ୍ମଗୀତା : ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ ।

୧୧ । ମହିମାଧର୍ମର ଇତିହାସ : ପୃ. ୧୪୪

ସେନାପତିମାନେ ବ୍ରିଟିଶ୍ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ-ସନ୍ତକ ବହି ଆଣିଲା ପରେ କେତେ କେତେ ଇଂରେଜ ପାଦ୍ରୀ ସେଇଦେଶର ଧର୍ମ-ସନ୍ତକ ବହନକରି ଆଣୁଛନ୍ତି । ସମାଜରେ ଆବହମାନ କାଳରୁ ଚଳି ଆସୁଥିବା ନିଷ୍ପେଷଣ ଓ ଅନ୍ଧ କୁସଂସ୍କାରର ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ନବାଗତ ଗୀର୍ଜା-ଆନ୍ଦୋଳନ ଅବହେଳିତ ଜାତିମାନଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ହୁଏତ ଅନେକ ଉତ୍ସାହ ଜାଗ୍ରତ କରିଦେଇଛି । ନୂତନ ରାଜସତ୍ତା ପରି ନୂତନ ରାଜଧର୍ମ ନାନା ସମୃଦ୍ଧ ସମ୍ଭାବନାରେ ଛଳ ଛଳ ହୋଇ ରହିଛି । ଠିକ୍ ଏଇ ସମୟରେ ମହିମା-ଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ । ସମାଜର ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ସକଳ ଅନ୍ୟାୟର ଜବାବ ଦେଇ ଶତାଧିକ ସନ୍ନ୍ୟାସୀଙ୍କର ଆତ୍ମତ୍ୟାଗପରିପୁଷ୍ଟ ସାମାଜିକ ଦୃଷ୍ଟିକୁ ପୁଞ୍ଜୀଭୂତ କରି ଏକ ଅପୂର୍ବ ଶକ୍ତିରୂପରେ ଏହି **ଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାର ଆକାଶରେ ଦେଖା ଦେଇଥିଲା । ଏହି ଧର୍ମରେ ଜାତିର କୌଣସି ଦ୍ୱନ୍ଦ୍ୱ ରହିଲା ନାହିଁ, ଉପାସନା ଓ ଆରାଧନାରେ ବିବାଦ ସୃଷ୍ଟି କରିବାଲାଗି କୌଣସି ଆଲମ୍ବନ ରହିଲା ନାହିଁ, ଧର୍ମର ଦୀକ୍ଷା-ପଥକୁ ଅକାରଣ ଆଚ୍ଛନ୍ନ କରି ରଖିବାକୁ ମହିମା-ମାର୍ଗରେ ତର୍କମୂଳ ଜ୍ଞାନର କୌଣସି ସ୍ଥାନ ରହିଲା ନାହିଁ । ସବର୍ଣ୍ଣ ଓ ସମାଜରେ ସୁପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ଏକ ଶ୍ରେଣୀ ସ୍ୱଭାବତଃ ଏହି ନୂତନ ମାର୍ଗପ୍ରତି ବିଦ୍ୱେଷପରାୟଣ ହୋଇପଡ଼ିଲା ।** ଅନେକ ଭାବିଲେ ଇଂରେଜଶାସକଙ୍କର ଧର୍ମ ପରି ମହିମା ଧର୍ମ ନାମରେ ସେପରି ଆଉ ଏକ ନାଶକାରଣ ଲକ୍ଷଣ ଉଦୟ ହୋଇଛି । **ମହିମାଧର୍ମକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମସହିତ ଏକାକାର କରି ନିନ୍ଦା ରଚନା କରିବାକୁ ଆଉ ବେଶୀ ଡେରି ଲାଗିଲା ନାହିଁ ।** ବିଶେଷତଃ ଦୁଇ ଧର୍ମର ମୂଳ ମତି ଓ ଶୃଙ୍ଖଳାରେ ଥିବା କେତେକ ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ **ଲୋକଙ୍କର ସନ୍ଦେହକୁ ଦୃଢ଼ମୂଳ କରିବାରେ ବେଶ୍ ସାହାଯ୍ୟ କଲା । ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ରଚନାରେ ଏହି କଥାର ସୂଚନା ମିଳେ ।**

କିରସ୍ତାନ ବୋଲି ଦେଉଛନ୍ତି ଗାଳି ନିନ୍ଦା କରୁଛନ୍ତି ଲୋକ
ଅଲେଖ ଅଲେଖ ବୋଲିବାକୁ ସ୍ୱାମୀ
ଦେଉଛ ଭୁର୍ଦ୍ଦଣ୍ଡ ଦୁଃଖ (୧୨) ॥

ପୁଣି, ଘରେ ଘରେ ପୁରେ ପୁରେ ଯାଚ ଦ୍ୟନ୍ତେ ନାମ ନ ଧରିଲେ କେହି
ବୋଇଲେ ସବୁ ଘରେ କେହୁ ଖାଇବ ଯିବୁ କିରସ୍ତାନ ହୋଇ (୧୩) ॥

---

୧୨ । ସ୍ତୁତିଚିନ୍ତାମଣି : ଢଂଶ ବୋଲି ।
୧୩ । ତତ୍ରୈବ : ୭୭ମ ବୋଲି ।

ଏଙ୍କ କରପ୍ରାନ ମତ କପାଇଁ କରବୁ ମରବାକୁ ବନେ ଅଛୁ
ବୁଦା ପୋଡ଼ା ଆଉ କେହ୍ନ ନ କରବେ ହୋଇପିବୁ ପୋକମାଛୁ (୧୪) ॥

ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମର ପ୍ରସାର ହେଲେ ମହିମା-ଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି, ଲୋକେ ଏହାକୁ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍‌ଧର୍ମ କହି ଉଡ଼ାଇ ଦେବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି, ଏହି ଘଟଣାଗୁଡ଼ିକୁ ଟିକିଏ ଅନ୍ୟ ଦୃଷ୍ଟିରେ ଦେଖିବାକୁ ହେବ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ପାଦ୍ରୀମାନେ ମହିମା-ଧର୍ମ ସହିତ ଆପଣା ଧର୍ମର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ବେଶ୍ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଥିଲେ; ହୁଏତ ସେମାନେ ଦେଶୀୟ ଏହି ନୂତନ ପନ୍ଥାଟିକୁ ଆପଣା ଧର୍ମାସ୍ତନରେ ପୂରାଇନେବାକୁ କମ୍ ଚେଷ୍ଟା କରି ନଥିଲେ । ମହିମା ଧର୍ମର ଇତିହାସ ଗ୍ରନ୍ଥରେ (ପୃ. ୧୪୩) ପାଦ୍ରୀଙ୍କ ସହିତ ମହିମା-ଗୋସାଇଁଙ୍କର କଥୋପକଥନରୁ ଏହାର କ୍ଷୀଣ ଆଭାସ ମିଳେ ।

ଐତିହାସିକ ଟଏନ୍‌ବି (Arnold J. Toynbee) ସାମାଜିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଆହ୍ୱାନ ଓ ଉତ୍ତର (Challenge and Response) ର ଦୁଇଟି ପର୍ଯ୍ୟାୟ ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରିଅଛନ୍ତି । ସମାଜର ସକଳ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ କ୍ରିୟା-ପ୍ରତିକ୍ରିୟା ଏକ ପ୍ରଶ୍ନକାଭୂତ ଆହ୍ୱାନ ରୂପରେ ସର୍ବଦା ଉପଯୁକ୍ତ ସମାଧାନ ଲାଗି ସତର୍କବାଣୀ ଶୁଣାଉଥାଏ । ସେତିକିବେଳେ ସମାଜର ସମସ୍ତ ଶକ୍ତିର ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତିନିଧି ରୂପେ ମହାପୁରୁଷର ଜନ୍ମ ହୋଇ ସେହି ଆହ୍ୱାନର ଯଥାର୍ଥ ଉତ୍ତର ଦିଏ । ଆହ୍ୱାନର ଯଥାଯଥ ଉତ୍ତର ନ ପାଇଲେ ସମାଜ ଓ ସଭ୍ୟତାର ଜୀବନ ଭାଙ୍ଗିପଡ଼େ । ଟଏନବିଙ୍କ ମତରେ ଏଇ ହେଉଛି ଜଗତର ସକଳ ସଭ୍ୟତାର ପ୍ରଧାନତମ ପତନକାରଣ । ଅବଶ୍ୟ ନାନା ସଙ୍କଟପୂର୍ଣ୍ଣ ପ୍ରତିକ୍ରିୟାର ସମାବେଶରେ ଆହ୍ୱାନ ଯେତିକି ତୀବ୍ର ହେଉଥାଏ, କୌଣସି ମହାତ୍ମାର ଜୀବନ ବା ସାମାଜିକ ବିପ୍ଳବର ମଧ୍ୟଦେଇ ଏକ ଶକ୍ତିଶାଳୀ ଉତ୍ତରର ସମ୍ଭାବନା ସେତିକି ତତ୍ପର ଓ ନିକଟ-ବର୍ତ୍ତୀ ହୋଇଯାଏ । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦେବଙ୍କର ପଣ୍ଡିତ—ସଭା ଓ ବହିରାଗତ ଗୌଡ଼ୀୟ ବୈଷ୍ଣବ-ଧର୍ମ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଓଡ଼ିଶାକୁ ଏହିପରି ଏକ ଆହ୍ୱାନ ଦେଇଥିଲା । ତା'ର ଜବାବରେ ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମ-ଜୀବନକୁ ସୁ-ସଂଗଠିତ କରି ଏକ ନୂତନ ସମନ୍ୱୟ-ଧର୍ମର ଉତ୍ତର ଦେଇଥିଲେ ଓଡ଼ିଶାର ପଞ୍ଚସଖା । ଊନବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ମହିମାଧର୍ମକୁ ଏହିପରି ଏକ ପୃଷ୍ଠଭୂମି ଉପରେ ବିଚାର କରିବାକୁ ହେବ । ବିଦେଶୀ ଶାସନ ସଙ୍ଗେ

୧୪ । ତର୍ଜିବ : ୭୮ ମ ବୋଲି ।

ସଙ୍ଗେ ସେତେବେଳେ ବିଦେଶୀ ଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାଲୋକଙ୍କ ମନୋରାଜ୍ୟ ଅଧିକାର କରିବାରେ ଆସକ୍ତ ହୋଇ ପଡ଼ିଥାଏ । ଲୋକସ୍ୱୀକୃତ ବୈଷ୍ଣବ-ମାର୍ଗର ଲଳିତ ଧର୍ମ—ବିଳାସ ଦେଶକୁ କୌଣସି ପ୍ରକାର ବଳିଷ୍ଠ ନେତୃତ୍ୱ ଦେବାର ପୌରୁଷ ହରାଇ ବସିଥାଏ । ଦୁର୍ବଳ ରାଜା ଓ ଦୁର୍ବଳ ଧର୍ମ-ପାଳଙ୍କର କାତର ହସ୍ତମୁଷ୍ଟି ଚକ୍ରୁ ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ ହୋଇ ଭୂମି ଛୁଡ଼ି ପଡ଼ିବାକୁ ଆଉ ବେଶୀ ଡେରି ଲାଗି ନ ଥାନ୍ତା । ଏତେବଡ଼ ଆହ୍ୱାନର ଉତ୍ତର କିଏ ଦେବ ? ଓଡ଼ିଶାର ସନ୍ଥଧର୍ମ ସେତେବେଳେ ଅରଣ୍ୟ ଓ ପର୍ବତ ଗୁହାରେ ଆଶ୍ରୟ ନେଇଛି, ପ୍ରାୟ ଦୁଇ ଶତାବ୍ଦୀରୁ ଅଧିକ କାଳ ସାମାଜିକ କ୍ଷେତ୍ରରୁ ଅପସରି ଯାଇ ସେ ସୁବିବେଚିତ ଭାବରେ ଲୋକଧର୍ମର ମନୋଗତିକୁ ଲକ୍ଷ୍ୟ କରିଛି । ଏଥର ଅବଗୁଣ୍ଠନ ଖୋଲି ପଦାକୁ ବାହାରିବାର ସମୟ ଆସିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମସଂସ୍କୃତିରୁ ଏପରି ଏକ ନୂତନ ଧର୍ମର ଉଦ୍ଭବ କରାଇବାକୁ ହେବ, ଯାହା ଏକାଧାରରେ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ସଂକଳ ମାର୍ଗରୁ ଉତ୍କୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିବ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମର ଠିକଣା ଜବାବ ଦେଇ ପାରିବ । ପର ପକ୍ଷରୁ ଆକ୍ରମଣ ଆରମ୍ଭ ହୋଇଗଲେ ସ୍ୱତଃ ସମସ୍ତେ ଘର ଭିତରୁ ପ୍ରତିରୋଧର ସାମଗ୍ରୀ ଲୋଡ଼ିବାରେ ଲାଗିଯାନ୍ତି । ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରରେ ଏହି ନିୟମଟି ବିଶେଷ ଭାବେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମର ସମ୍ମୁଖୀନ ହେବାଲାଗି ଓଡ଼ିଶା ଧର୍ମସଂସ୍କୃତିର ଏକ ଶକ୍ତ ସମାନ୍ତରାଳ ହେଉଛି ମହିମାଧର୍ମ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ମାର୍ଗର ପ୍ରଧାନ ଅବଲମ୍ବନ ହେଉଛି ଭକ୍ତି ଧର୍ମପ୍ରବର୍ତ୍ତକଙ୍କୁ ଭଗବାନଙ୍କର ଦୂତ (Messiah) ବା ପୁତ୍ରବୋଲି କଳ୍ପନା କରି ଏଥିରେ ଈଶ୍ୱରତତ୍ତ୍ୱର ମୂଳଦୁଆ ପଡ଼ିଛି । ମହିମାଧର୍ମ ଏହି ଦେଶର ଐତିହ୍ୟରୁ ସାର ବାଛି ସେହିପରି ଏକ ଭକ୍ତିମାର୍ଗର ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ଦେଇ ପାରିଛି, ଧର୍ମ ପ୍ରବର୍ତ୍ତକ ମହିମା ଗୋସାଇଁଙ୍କର ଜୀବନଲୀଳାକୁ କେନ୍ଦ୍ର କରି ଏହି ଧର୍ମରେ ସମସ୍ତ ତତ୍ତ୍ୱର ବ୍ୟାଖ୍ୟାନ ହୋଇଛି । ଜାତି-ବିଭେଦର ସକଳ ପ୍ରାଚୀର ଭାଙ୍ଗି ଦେଇ ଏହା ସମାଜର ଦଳିତ ଓ ଅବହେଳିତଙ୍କୁ ଅଶେଷ ନିର୍ଭର ଦେଇ ପାରିଛି । ହିନ୍ଦୁ-ବର୍ଣ୍ଣ ବ୍ୟବସ୍ଥାର ଅପଳାପ ଫଳରେ ଆମେ ଅନେକ ଭାରତୀୟଙ୍କୁ ଯେ ମୁସଲମାନ ଓ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ହେବାଲାଗି ଉର୍ବର ଭୂମି ତିଆରି କରିଛୁ, ଭାରତର ଆଧୁନିକ ଇତିହାସ-କାରମାନେ ଏ ବିଷୟରେ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଏକମତ । ହୁଏତ ଦକ୍ଷିଣ ଭାରତ ପରି ଓଡ଼ିଶାରେ ମଧ୍ୟ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିୟାନ୍ ଗୀର୍ଜା ଧର୍ମର ପ୍ରବଳ ପ୍ଲାବନ ଅନେକ ଅଧିବାସୀଙ୍କୁ ଗ୍ରାସ କରି ପକାଇଥାନ୍ତା । କିନ୍ତୁ ଏହି ମାଟି ଓ ଏଇ

ସଂସ୍କୃତିର ଏକ ଅମାଜିଆ ପୁଅ ମହିମା-ଧର୍ମ ଆପଣାର ଦୂରଦୃଷ୍ଟି ବଳରେ ସେ ଗ୍ରାସକୁ ରୋକି ନେଇ ପାରିଛି, ସକଳ ନିର୍ଭରରୁ ବଞ୍ଚିତପ୍ରାୟ ଅସଂଖ୍ୟ ମଣିଷଙ୍କୁ ସେ ଆପଣା ଆଶ୍ରୟତଳର ନିର୍ଭର ଦେଇଛି ।

ଭାରତରେ ଖ୍ରୀଷ୍ଟଧର୍ମ-ପ୍ରଚାରର ଗ୍ରାସକୁ ଅଟକାଇବା ଦିଗରେ ଶ୍ରୀ ରାମକୃଷ୍ଣ ପରମହଂସ ଦେବଙ୍କର ଦାନ କେତେ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ, ତାହା ସମସ୍ତେ ସ୍ୱୀକାର କରିବେ । ସ୍ୱାମୀ ବିବେକାନନ୍ଦଙ୍କର ବହୁପ୍ରସାରୀ ଦୃଷ୍ଟି ଫଳରେ ଏହି ଦେଶର ଧର୍ମ ପୁନଶ୍ଚ ଜୀବନ୍ତ ହୋଇ ଆପଣାର ଉଦାର ଆତ୍ମପ୍ରକାଶରେ ସମସ୍ତଙ୍କର ଶ୍ରଦ୍ଧାଭାଜନ ହୋଇ ପାରିଛି । ଏହି ନୂତନ ମାର୍ଗରେ ଉଦ୍‌ବୁଦ୍ଧ ହୋଇ କେତେ ଯୁବକ ଧର୍ମର ସମର୍ପଣ-ମାର୍ଗ ବାଛିନେଇ ଦେଶର ସଂସ୍କୃତିକୁ ପୁଣି ଜୀବନସ୍ପନ୍ଦିତ କରିପାରିଛନ୍ତି । ଭାରତୀୟ ଧର୍ମ ଯେ କେବଳ ନକାରାତ୍ମକ ନୁହେଁ, ମଣିଷ ଯେ ଏହି ଦୃଷ୍ଟିର ବିଶାଳତମ କ୍ଷେତ୍ର, ଏହି କଥାକୁ ରାମକୃଷ୍ଣଦେବଙ୍କର ନୂତନ ମାର୍ଗ ପୃଥିବୀ ସମକ୍ଷରେ ପ୍ରମାଣିତ କରିପାରିଛି । ଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ଦୁର୍ଦ୍ଦିନରେ ଏହି ମାର୍ଗର ଆବିର୍ଭାବ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଆନ୍ ଧର୍ମର ଅବାଧ ଗତିକୁ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିମାଣରେ ଅଟକାଇ ପାରିଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ଥାନୀୟ ପରିବେଶ ଉପରେ ରାମକୃଷ୍ଣ-ଧର୍ମ ସହିତ ମହିମାଧର୍ମର ପ୍ରକୃତିଗତ ତୁଳନା କରାଯାଇ ପାରେ ।

ଧର୍ମ ବିଜ୍ଞାନ ବା ଧର୍ମ ଦର୍ଶନ (Philosophy of Religion) କେବଳ ଏ ଯୁଗର ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । ପ୍ଲେଟୋଙ୍କର ସମୟରୁ ଯୁଗର ଚିନ୍ତାଶୀଳ ବ୍ୟକ୍ତିମାନେ ଧର୍ମର ସମୀକ୍ଷା କରି ଆସିଛନ୍ତି । ସୃଷ୍ଟି ମଧ୍ୟରେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବା ବିଭିନ୍ନ ସାମଗ୍ରୀର ଏକତ୍ର ପରିବେକ୍ଷଣ (A synoptic view of things) କୁ ପ୍ଲେଟୋ ଦର୍ଶନର ସଂଜ୍ଞା ହିସାବରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରିଅଛନ୍ତି । ଧର୍ମର ତତ୍ତ୍ୱ ବିଜ୍ଞାନରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଧାନତଃ ଦର୍ଶନର ଏହି ସଂଜ୍ଞାଟିକୁ ଆଧାର ରୂପେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଇଛି । ଗତ ଶତାବ୍ଦୀରେ ତୁଳନାତ୍ମକ ଧର୍ମବିଜ୍ଞାନ (Comparative Religion) ନାମକ ଏକ ନୂତନ ଅଧ୍ୟୟନ-ଭୂମିର ସୃଷ୍ଟି ହୋଇଛି । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଧାନ ଭାବରେ କେବଳ ଇତିହାସ ହିଁ ଧର୍ମ ବିଜ୍ଞାନକୁ ସବୁଠି ଗ୍ରାସ କରି ରହିଛି । ପୃଥିବୀରେ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଯେତୋଟି ପ୍ରଧାନ ଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି, ତାହାର ଇତିହାସକୁ ଏକତ୍ର ପୂର୍ବାପର ଭାବେ ସନ୍ନିବେଶ କରାଇଦେଲେ, ତାହାହିଁ ତୁଳନା-

ମୂକ ଧର୍ମବିଗ୍ରହ; ଏପରି ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତ ଆଧୁନିକ ଆଲୋଚନା କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅଧିକ ଦେଖିବାକୁ ମିଳିବ । ଧର୍ମବିଗ୍ରହରେ ପ୍ଲେଟୋଙ୍କର ସେହି ପୁରାତନ ସଂଜ୍ଞା ଆଜିଯାଏ ବଳବତ୍ତର ହୋଇ ରହିଛି ।

ଓଡ଼ିଶାର ଧର୍ମପ୍ରବାହରେ ମହିମାଧର୍ମ ଏକ ମହତ୍ତ୍ୱପୂର୍ଣ୍ଣ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଛି । ବିଶେଷତଃ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ଧର୍ମ ହୋଇ ଥିବାରୁ ପୂର୍ବତନ ନାନା ବିଚିତ୍ର ଧାରାକୁ ମିଶାଇ ଏହାର ଲକ୍ଷଣଗୁଡ଼ିକ ପ୍ରକାଶ ପାଇଛି । ତେଣୁ ଧର୍ମ ତତ୍ତ୍ୱର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗୁଣ ପକ୍ଷରେ ଏହି ଧର୍ମ ଏକ ଅତିବଡ଼ ଉର୍ବର ଭୂମି, ଯାହା ଭିତରେ କି ସେ ଓଡ଼ିଶାର ସକଳ ଧର୍ମଧାରାର ସୂଚନା ପାଇ ପାରିବ । ଏପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଓଡ଼ିଆ-ସାହିତ୍ୟର କ୍ଷେତ୍ରରେ ମହିମାଧର୍ମ ବିଷୟରେ ଅତି ସାମାନ୍ୟ ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି; ଭୀମଭୋଇ ଓ ଜୟକୃଷ୍ଣଙ୍କର ଅଳ୍ପ କେତେକ ରଚନା ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇ ଲୋକଗୋଚରକୁ ଆସିଛି । କିନ୍ତୁ ମହିମାଧର୍ମର ମହତ୍ତ୍ୱ ତୁଳନାରେ ଏହି ଆଲୋଚନା ଯେ କି ସ୍ୱଳ୍ପ, କି ଅଯତ୍ନକୃତ, ତାହା ଭାବିଲେ ପ୍ରକୃତରେ ବିସ୍ମିତ ହେବାକୁ ହୁଏ । କେହି ଏହାକୁ କେବଳ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସନ୍ନ୍ୟାସ—ପନ୍ଥା ବୋଲି କହିଅଛନ୍ତି, କେହି ଓଡ଼ିଆ କବି ଭୀମଭୋଇଙ୍କର ଆଦର୍ଶରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହେବାକୁ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ଦେଇ ଆଲୋଚନା ଇତି କରିଛନ୍ତି, କେହି ପୁଣି ଏଠୁ ସେଠୁ ନାନା ଶବ୍ଦର ସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଆଣି ମହିମାମାର୍ଗକୁ ନାନା ବିରୋଧୀ ସୂତ୍ରରେ ଗଣ୍ଠି ପକାଇ ଦେବାର ଚେଷ୍ଟା କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ମହିମାଧର୍ମ କେବଳ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ସନ୍ନ୍ୟାସୀ ସମ୍ପ୍ରଦାୟଙ୍କର ଧର୍ମରେ ସୀମିତ ନୁହେଁ । କେବଳ ଗୋଟାଏ ଉପଜାତିର ଜାତିତ୍ୱାଭିମାନକୁ ଆଘାତ ଓ ଉତ୍ସାହ ଦେବାଲାଗି ଏହାର ବାଣୀ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନୁହେଁ ବା କେବଳ ଏଠି ସେଠି ଆପଣାର ପିତୃ ପିତୃବ୍ୟ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ଦେଖାଇଦେବାରେ ତାହାର ସମୀକ୍ଷା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ହୋଇପାରିବ ନାହିଁ । ଆଜି ଏକଥା ଆଉ ବୁଝାଇବାକୁ ପଡ଼ିବନାହିଁ । ସେ ଗୋଟାଏ ସମୟ ଥିଲା ଯେତେବେଳେ ଆମେ ଯୁଗଯୁଗର ଧର୍ମ, ସଂସ୍କୃତି ଓ ସଭ୍ୟତାର ସମସ୍ତ ଅବଲମ୍ବନକୁ କେବଳ ଜାତିଭିର ଅଭିମାନ ପ୍ରଚାର କରିବାରେ ବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲୁ । କିନ୍ତୁ ଜାତିଭିର ସଂକୀର୍ଣ୍ଣ ପାଶରେ ଯେ ସେସବୁର ସ୍ଥାନ କରାଯାଇ ପାରିବ ନାହିଁ, ସେହିକଥା କ୍ରମେ ଅଧିକରୁ ଅଧିକ ଲୋକ ବୁଝିଲେଣି । ଧର୍ମର ଆଲୋଚନା ଦ୍ୱାରା ଆଲୋଚକ ଓ

ପାଠକର ଧର୍ମପ୍ରବଣତା ଉସାଣିତ ହୁଏ, ସେ ଯୁଗରେ ଧର୍ମ ଦେଇଥିବା ସମାଧାନଗୁଡ଼ିକୁ ଆମର ଏ ଯୁଗ ସମ୍ମତ ମଡ଼ାଇ ଦେଖିବାର ଉତ୍ସାହ ମିଳେ, ଯେକୌଣସି ଧର୍ମର ପଛରେ ରହିଥିବା ବହୁସଂଖ୍ୟକ ଜ୍ଞାତ ଅଜ୍ଞାତ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ମହାନ୍ ଆତ୍ମୋତ୍ସର୍ଗ ଆମକୁ ଜୀବନର ପରମଧର୍ମ,—ସେହି ତ୍ୟାଗଦୀକ୍ଷା—ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର କରାଏ । ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମର ବିଚାର ହେବା ଉଚିତ, ଏହି ଦୃଷ୍ଟିରୁ ମଧ୍ୟ ମହିମାଧର୍ମର ବିଚାର ହେବା ଉଚିତ ।

ତେଣୁ କେବଳ ଐତିହାସିକ ଘଟଣାବିବରଣୀକୁ ସୀମାବଦ୍ଧ କରିଦେଲେ ଦର୍ଶନର ବିଚାର ହୋଇପାରେ ନାହିଁ । ଶୁଦ୍ଧ ଇତିହାସକୁ ଦର୍ଶନ କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ ପଛରେ ଅସଂଖ୍ୟ ମନୁଷ୍ୟମନର ଅନୁରକ୍ତି ଓ ନିର୍ଭର ସଂଯୁକ୍ତ ହୋଇ ରହିଛି । ଜୀବନର ନାନାକ୍ଷେତ୍ରରେ ଆପଣାର ବିଶେଷ ସମାଧାନମାନ ଦେଇ ଉଚ୍ଚରୁ ଉଚ୍ଚତର ସୋପାନର ପରାମର୍ଶ ଦ୍ୱାରା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ କିପରି ମଣିଷର ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିକାଶଲାଗି ଯତ୍ନ କରିଆସିଛି, ତାହାର ସ୍ୱଭାବ ଓ ଶୈଳୀ ନିରୂପଣ କରିବା ହେଉଛି ଧର୍ମର ପ୍ରକୃଷ୍ଟ ଆଲୋଚନା । ଏହାରି ଦ୍ୱାରାହିଁ ଧର୍ମର ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ବିଚାର ସମ୍ଭବ ହୋଇପାରେ (୧୫) । ମନୁଷ୍ୟର ଅନ୍ତର ହେଉଛି ଧର୍ମର ଆଦି ଜନ୍ମଭୂମି । ଜନ-ଅନ୍ତରର ସ୍ୱାଭାବିକ ପ୍ରବୃତ୍ତିକୁ (Emotion) ଚାଳିତ କରି ଧର୍ମ ତାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ଅନୁଭୂତ କରାଏ । ସକଳପ୍ରକାର କ୍ରିୟାକଳାପର ଆରମ୍ଭ ଏହି ଅନ୍ତରସ୍ଥିତ ପ୍ରବୃତ୍ତିରୁ । ତେଣୁ ପ୍ରଥମେ ମନୁଷ୍ୟ-ଅନ୍ତରରେ ଆପଣାର ଅନୁକୂଳ କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରି ପ୍ରତ୍ୟେକ ଧର୍ମ ମନୁଷ୍ୟର କ୍ରିୟାପ୍ରବଣତା (will) କୁ ତା'ର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଢଙ୍ଗରେ ଉଦ୍ଭାବିତ କରାଏ । ତାହାର ଫଳରେ ଜୀବନର ନାନା ଆଚାର ଓ ଅବଲମ୍ବନରେ ଧର୍ମ ପ୍ରତିବିମ୍ବିତ ହୋଇଉଠେ । ଏହି ଅବଲମ୍ବନର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ସାଧନ ସାହାଯ୍ୟରେ ମନୁଷ୍ୟ ଚରମ ସତ୍ୟର ବାସନା ରଖି ସେହି ଆଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହୁଏ । ଏହାହିଁ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ବିକାଶ । ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ ମହାଜୀବନ ସହିତ ମନୁଷ୍ୟର ସାଧନାପଥକୁ ମିଳିତ କରି ଧର୍ମ ଆପଣାର କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ କରେ (୧୬) । ସବୁ ଧର୍ମ

---

୧୫ । Studies in the Philosophy of Religion; Pringle Pattison; P. 2

୧୬ । ତତ୍ରୈବ : P. 4.

ପଛରେ ଏହିପରି ଏକ ସଙ୍ଗତ ଇତିହାସର ସ୍ପଷ୍ଟ ଇଙ୍ଗିତ ରହିଛି । ସେହି ଇଙ୍ଗିତରେ ବିଭିନ୍ନ ଧର୍ମ ବା ସ୍ତରକୁ ଭଲକରି ଚିହ୍ନି ରଖିବା ହେଉଛି ଧର୍ମସମୀକ୍ଷାର ପ୍ରଧାନତମ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ମହିମାଧର୍ମର ଆଲୋଚନା ବେଳେ ତା'ର ଏହି ଅନ୍ତରମୂଳ ପୃଷ୍ଠଭୂମିକୁ ଭୁଲିଗଲେ ଚଳିବ ନାହିଁ । ହୁଏତ ଆପଣାର ବିଚିତ୍ର ସମୃଦ୍ଧି ପଥରେ ଅଗ୍ରସର ହେଉ ହେଉ ମହିମାଧର୍ମ ଓଡ଼ିଶାର ବା ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଗୌରବ ବଢ଼ାଇଛି । କିନ୍ତୁ ଜାତିର କ୍ଷୁଦ୍ରାୟତନ ମହିମାଧର୍ମର ବିଚର-କ୍ଷେତ୍ର ନୁହେଁ, ମନୁଷ୍ୟର ଅନ୍ତରହିଁ ତାହାର ଏକମାତ୍ର ପ୍ରଶସ୍ତ ଭୂମି ।

ଉଲ୍ଲେଖ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାର୍ଗର ବିଦ୍ୟାର୍ଥୀଲାଗି ଅଧିକାରର ନିର୍ଣ୍ଣୟ କରି ଦିଆଯାଇଛି । କେତୋଟି ବିଶେଷ ଯୋଗ୍ୟତା ଅର୍ଜନ କରି ନଥିଲେ ଶାସ୍ତ୍ରର ଅଧିକାର ସେ ଯୁଗରେ ପ୍ରାପ୍ତ ହୋଇ ପାରୁନଥିଲା । ଧର୍ମ-ବିଷୟରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଯୋଗ୍ୟତା-ମୂଳ ଅଧିକାର ରହିଛି । ଶ୍ରଦ୍ଧା ହେଉଛି ଧର୍ମ-ଆଲୋଚନାର ପ୍ରଥମ ଆବଶ୍ୟକତା । ଧର୍ମ ମୂଳତଃ ଏକ ଅନ୍ତରଲବ୍ଧ ସାମଗ୍ରୀ, ତେଣୁ କେବଳ ଅନ୍ତରର ସାର ସାଧନ ଏହି ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦ୍ୱାରା ଧର୍ମର ଗର୍ଭରେ ସମୁଚିତ ଭାବେ ପ୍ରବେଶ କରାଯାଇପାରେ । ଗଣିତ ଶାସ୍ତ୍ରରେ ଧାରାପାତ କଲଭଳି ବା ବିଜ୍ଞାନ-ଆଗାରରେ ସମ ବିଷମ ବାଛିଲା ପରି କେବଳ ଯନ୍ତ୍ରକଳ୍ପ ମସ୍ତିଷ୍କବୃତ୍ତି ଦ୍ୱାରା ଧର୍ମ ଅଧିଗମ୍ୟ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ଜଣେ ପାଶ୍ଚାତ୍ୟ ସମୀକ୍ଷକଙ୍କର ଭାଷାରେ, "ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜିଜ୍ଞାସୁର ତାର ବିଷୟପ୍ରତି ଶ୍ରଦ୍ଧା ରହିବା ଦରକାର । ସହାନୁଭୂତିପୂର୍ଣ୍ଣ ବୋଧଶକ୍ତି ଦ୍ୱାରା ବିଷୟଟିର ବାଖ୍ୟା କରିବାର ଭିତରେ ସେ ଆଗରୁ ଅଭ୍ୟସ୍ତ ହୋଇଥିବା ଦରକାର (୧୭) ।" ପ୍ରସ୍ତୁତ ପୁସ୍ତକରେ ସେହି ଶ୍ରଦ୍ଧାସହିତ ମହିମାଧର୍ମର ଆଲୋଚନା ହୋଇଛି ।

ଓଡ଼ିଶା ଓ ଆଖପାଖ ପ୍ରଦେଶର ସହସ୍ର ସହସ୍ର ଲୋକ ଏହି ମହିମାଧର୍ମ ପ୍ରତି ଅନୁଗତ ରହି ଇହଜୀବନର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଆବଶ୍ୟକତା ପୂରଣ କରିପାରୁଛନ୍ତି । ସେମାନଙ୍କ ଦୁଃଖ, ଶୋକ, ସଂଶୟ ଓ ସନ୍ଦିଗ୍ଧତାରେ ଅବିଚଳିତ ହୃଦ୍‌ବୋଧ ଓ ନିର୍ଭର-ସ୍ଥଳ ହିସାବରେ ସେମାନେ ଏହି ମହିମାଧର୍ମକୁ ଆଶ୍ରା କରି ରହିଛନ୍ତି । ଏହି ଧର୍ମର ଏକ ସଙ୍ଗତ ଇତିହାସ

୧୭ । Sociology of Religion: Joachim Wach; P. 10

ରହିଛି, ଏକ ବିଶେଷ ପୃଷ୍ଠଭୂମିରେ ଏହାର ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଛି, ଉତ୍କଳର ଧର୍ମଧାରାରେ ଏହାର ବିଶିଷ୍ଟ ସ୍ଥାନ ରହିଛି, ତେଣୁ ବିଶ୍ୱବିଶ୍ରୁତ ଧର୍ମ ହିସାବରେ ପୃଥିବୀର ଇତିହାସରେ ଜାଗା ମାଡ଼ି ନ ବସିଲେ ମଧ୍ୟ ସମାଲୋଚକର ଶ୍ରଦ୍ଧା ଦାବି କରିବାଲାଗି ଏତିକି ଯଥେଷ୍ଟ ।

ମନୁଷ୍ୟ-ମନର ସର୍ବୋଚ୍ଚ ଓ ସର୍ବୋତ୍ତମ ଅଭିଳାଷର ପରିପ୍ରକାଶ ହେଉଛି ଧର୍ମ । ଇହଜୀବନର ସକଳ କାର୍ଯ୍ୟକଳାପ କେବଳ ଏହି ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରଲାଗି କ୍ଷେତ୍ର ପ୍ରସ୍ତୁତ କରିବାକୁ । ମନୁଷ୍ୟ ସୁଖ ଚାହେଁ, କ୍ଷୁଧା-ପିପାସାଦି ଅନ୍ନମୟକୋଷର ଅତ୍ୟାବଶ୍ୟକ ଦାବିଗୁଡ଼ିକର ସମାଧାନ ଚାହେଁ, ସମାଜକୁ ସୁନ୍ଦର ଓ ସମନ୍ୱୟିତ କରି ଗଢ଼ିବାକୁ ଚାହେଁ, ସକଳର ଲକ୍ଷ୍ୟ ସେହି ଧର୍ମ । ଦୃଷ୍ଟିର ଦୂରନ୍ତପାରରୁ ତାକୁ ଯେପରି କେଉଁ ବିଶାଳ ଅମୃତମୟ ସତ୍ତା ନିଭୃତ ଆହ୍ୱାନରେ ଆକୁଳ କରି ରଖିଛି, ଏ ପାଖର ସମସ୍ତ କ୍ଷେତ୍ରର ଆଶୁ ସମାଧାନ କରି ସେ ସେହି ସମ୍ୟଗ୍‌ଦର୍ଶନ ଲାଗି ସଜ ହେଉଛି । ହୁଏତ ଅନେକ ସମୟରେ ସେ ଏ ଇହସୀମାର ଯୋଗାଡ଼-ଜଞ୍ଜାଳ ଭିତରେ ବିସ୍ମୃତ ହୋଇ ରହିଯାଉଛି, ହୁଏତ ସହସ୍ର କ୍ଷେତ୍ରରେ ପ୍ରେୟକୁ ସେ ଶ୍ରେୟ ବୋଲି ଭୁଲ କରି କ୍ଷଣିକ ଆନନ୍ଦ ପାଉଛି, କିନ୍ତୁ ବାର ବାର ତା'ର ମଧ୍ୟରେ ତା'ର ସମାଜରେ ପୁଣି ଧର୍ମଦୃଷ୍ଟିର ଆବିର୍ଭାବ ହେଉଛି । ଯୁଗର ନାନାବିଧ ପ୍ରତିହିଂସା ବା କେଉଁ ମହାପୁରୁଷଙ୍କର ବାଣୀ ବଜ୍ରାଘାତ ପରି ଜୀବନର ଧର୍ମଭୂମି ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ସତର୍କ କରିଦେଇ ଯାଉଛି । ଯନ୍ତ୍ରୋଦ୍ଭାବନର ପ୍ରଥମ ଯୁଗରେ ଧର୍ମର ଦୁର୍ଦ୍ଦିନ ଆସି ପହଞ୍ଚିଲା; ମଣିଷ ଭାବିଥିଲା ଜ୍ଞାତ ବିଜ୍ଞାନ-ବାହନ ତାକୁ ବିଶ୍ୱବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡ ସକଳ ସ୍ଥାନରେ ପ୍ରବେଶ କରାଇଦେବ, ଅଜ୍ଞାତ ଧର୍ମ ନେଇ ମୁଣ୍ଡ ଘୂରାଇବାର ଆବଶ୍ୟକତା ଆଉ ରହିବ ନାହିଁ । ତେଣୁ ଗତ ଶତାବ୍ଦୀର ଶେଷଭାଗରେ ଯେଉଁ ଆଚ୍ଛନ୍ନ ଜ୍ଞାନ ଜଗତକୁ କ୍ଳିଷ୍ଟ କରି ରଖିଥିଲା, ତାହାର ପ୍ରମତ୍ତତାରେ ଜଡ଼ ମଣିଷ ଧର୍ମକୁ ଅବାସ୍ତବ ବୋଲି ଉଡ଼ାଇ ଦେଉଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଆଜି ସେ ପର୍ଯ୍ୟାୟ ଅତିକ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଯାଇଛି । ଧର୍ମ ହେଉଛି ମଣିଷର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ବାସ୍ତବ ସମ୍ପଦ । ଧର୍ମଜ୍ଞାନ ହିଁ ଆମକୁ ସର୍ବୋଚ୍ଚ ସତ୍ତା ବା ବାସ୍ତବତା (Reality) ର ପରିଚୟ ଦେଇପାରେ । ଧର୍ମଚେତନା ମଣିଷକୁ ବାସ୍ତବତାରୁ ବିଚ୍ଛିନ୍ନ କରି ରଖେ ବୋଲି ଯେଉଁମାନେ ମତ ଦିଅନ୍ତି, ସେମାନେ

ଆପଣା କଥାର ମର୍ମ ବୁଝିପାରନ୍ତି ନାହିଁ, ବିଂଶ ଶତାବ୍ଦୀର ଅନ୍ୟତମ ପ୍ରଖ୍ୟାତ ଦାର୍ଶନିକ ବ୍ରାଡ୍‌ଲେ (Bradley) ଙ୍କର ଏହି ଉକ୍ତିଟି ସମସ୍ତଙ୍କୁ ମନେ ରଖିବାକୁ ହେବ ।

ନାନା ଯାନ୍ତ୍ରିକ ବାହନର ଉଦ୍ଭାବନ ହୋଇ ପୃଥିବୀର ଭୌଗୋଳିକ ସୀମା କ୍ରମେ ନିବିଡ଼ ହୋଇ ଆସୁଛି, ବିଜ୍ଞାନାଗାରର ପ୍ରାପ୍ତ ସମ୍ପଦ ଲାଭକରି ଜ୍ଞାନୀ ମଣିଷ ଚନ୍ଦ୍ରଲୋକକୁ ସେତୁ ବାନ୍ଧିବାର ସ୍ପର୍ଦ୍ଧା କଲଣି, ସମାଜ ଓ ରାଜନୀତି କ୍ଷେତ୍ରରେ କେତେ ବାଦ ଓ ମାର୍ଗ ବାହାରି ପୃଥିବୀକୁ ଏକ କରିବାର କେତେ ଯୋଜନା କରିସାରିଲଣି । ତଥାପି ପୃଥିବୀ ଏକ ହୋଇ ପାରିନାହିଁ । ଅନ୍ୟପକ୍ଷେ କହିବସିଲେ ପୃଥିବୀ ଅଧିକ ବିଭିନ୍ନ ଓ ବିଖଣ୍ଡିତ ହୋଇଯାଉଛି । ହୁଏତ ବିଜ୍ଞାନପୂର୍ବ ସେହି ଆଦିମ ଯୁଗର ଅନ୍ଧବିଶ୍ୱାସ ଓ ଭୟ ମଣିଷକୁ ପରସ୍ପର ସହିତ ଅଧିକ ସମ୍ବନ୍ଧ କରି ରଖିଥିଲା । ଆମେ ଯାହାବିଷୟରେ ଯେତିକ ଜାଣୁଛୁ, ତା'ଠାରୁ ମନେ ମନେ ସେତିକ ଅଲଗା ହୋଇଯାଉଛୁ । ଜ୍ଞାନଗରୁ ଗରୀୟାନ୍ ମନ କେବଳ ଜଗତଠାରୁ ଆପଣାର ବୈଷମ୍ୟଟି ତନ୍ନ ତନ୍ନ କରି ଜାଣି ଜାଣିବାର ଅଭିମାନ କରି ବୁଲୁଛି । ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ କେବଳ ବିଭିନ୍ନ ବିଚ୍ୟୁତ ହୋଇ ଯିବାର ଆୟୋଜନ ଆଡ଼ମ୍ବର ଚାଲିଛି । ପରିବାରର କ୍ଷୁଦ୍ରତମ କ୍ଷେତ୍ରଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଜାତି ଓ ସମାଜର ବୃହତ୍ତର କ୍ଷେତ୍ର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଏହି ବିଚ୍ଛେଦ-ପ୍ରବୃତ୍ତି ଅତି ପ୍ରବଳ ହୋଇପଡ଼ୁଛି । ତା'ର କାରଣ କ'ଣ ହୋଇପାରେ ?

ଜ୍ଞାନ ଅନ୍ତରର ଦ୍ୱାର ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରିପାରେ ନାହିଁ, ଯୁକ୍ତିପ୍ରବଣ ମନକୁ ଏହା କେବଳ ଆପଣାର ଅସ୍ତିତ୍ୱ ବିଷୟରେ ସତର୍କ କରିଦେଇ ଯାଏ । ତେଣୁ କେବଳ ଜ୍ଞାନ ମଣିଷକୁ ମିଳିତ କରାଇପାରେ ନାହିଁ । ବାର ବାର ଜଗତର ମହାତ୍ମାମାନେ ଏହି ଦୁସ୍ତର ଜ୍ଞାନପଥର ଆପଦ ଘୋଷଣା କରି ତାହାଠାରୁ ଦୂରରେ ରହିଛନ୍ତି । ଅନ୍ତରର ଶ୍ରଦ୍ଧା ମନୁଷ୍ୟର ସକଳ ଆତ୍ମଚେତନକୁ ବିଲୁପ୍ତ କରି ତାକୁ ଅପର ସହିତ ମିଳିତ କରାଏ । ଶ୍ରଦ୍ଧାହିଁ ଦ୍ୱାର ଉଦ୍‌ଘାଟନ କରେ ।

ମନୁଷ୍ୟ ଆପଣାକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରେ, ଆପଣା ସ୍ୱଜନ ସହୋଦରଙ୍କୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରେ, ଆପଣାର ପରିଚିତ ମଣ୍ଡଳକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରେ, ଆପଣା ଜାତିକୁ ଓ ଦେଶକୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା କରେ । କିନ୍ତୁ ଏ ସବୁ ଶ୍ରଦ୍ଧା ପରିପୂର୍ଣ୍ଣ

ଶ୍ରଦ୍ଧା ନୁହେଁ । ମନୁଷ୍ୟ ଜୀବନରେ ଏହି ଖଣ୍ଡିତ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ଆପଦ ଯେ କେତେ ଉତ୍ପାଦକ, ଆଧୁନିକ ମନୋବିଜ୍ଞାନ ଓ ବସ୍ତୁବିଜ୍ଞାନ-ଶାସ୍ତ୍ର ତାହା ପ୍ରମାଣିତ କରିଛି । ଶ୍ରଦ୍ଧାକୁ ନାନା ପ୍ରକାର ଖଣ୍ଡଆଲମ୍ବନ ଦ୍ୱାରା ଲୁବ୍ଧ ଓ ଉନ୍ମତ୍ତ କରି ଆଜି ଅଦୂରଦର୍ଶୀ ନେତାମାନେ କେତେ ଯୁଦ୍ଧ କେତେ ବିଗ୍ରହର ସୂତ୍ରପାତ କରୁଛନ୍ତି, କେତେ ବିଦ୍ୱେଷ, କେତେ ବିବାଦର ଅବତାରଣାରେ ପୃଥିବୀର ଇତିହାସକୁ କଳୁଷିତ କରି ଦେଉଛନ୍ତି । ଖଣ୍ଡ-ଆଶ୍ରୟରେ ଅଟକି ରହିଥିବା ଶ୍ରଦ୍ଧା କଦାପି ମଣିଷକୁ ଏକତ୍ର କରାଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ସମସ୍ତ ବିଶ୍ୱସୃଷ୍ଟି ସହିତ ଏକପ୍ରାଣ ହେବାଲାଗି ଆପଣାର ଶ୍ରଦ୍ଧାକୁ ବିଶ୍ୱପରି ବିରାଟ କରିବାକୁ ହେବ । କେବଳ ଧର୍ମ ଏହି ପ୍ରଶସ୍ତ ଶ୍ରଦ୍ଧାର ପଥ ଉନ୍ମୋଚନ କରିପାରେ । କେବଳ ଧର୍ମକ୍ଷେତ୍ରର ଆକାଙ୍‌କ୍ଷା ହିଁ ବିଶ୍ୱକୁ ଏକ ନୀଡ଼ରେ ପରିଣତ କରିପାରେ । ଧର୍ମର ପରିଧି ସବୁଠାରୁ ବୃହତ୍ ପରିଧି, ତେଣୁ ଏହି ଧର୍ମଭୂମିରେହିଁ ଚିରଦିନ ମନୁଷ୍ୟକୁ ଏକତ୍ର କରାଇବାର ସକଳ ନିଷ୍ଠାପର ପ୍ରଚେଷ୍ଟା ହୋଇଆସିଛି ।

ଉପସ୍ଥିତ ଯୁଗର ସଂକଟକ୍ଷଣରେ ଏହି ଧର୍ମ ମନୁଷ୍ୟକୁ ପୁଣି ପରସ୍ପର ସହିତ ଶ୍ରଦ୍ଧାସୂତ୍ରରେ ଆବଦ୍ଧ କରିପାରିବ । ଦାର୍ଶନିକ ବେକନ୍ (Bacon) ଙ୍କ ଭାଷାରେ ଧର୍ମ ହେଉଛି ମନୁଷ୍ୟ ଜାତିର ସର୍ବସାର ବନ୍ଧନ ।

ଯାହା ମନୁଷ୍ୟଚିତ୍ତକୁ ସର୍ବୋତ୍ତମ ମୁକ୍ତି ଦେଇପାରେ, କେବଳ ସେହି ତାକୁ ପ୍ରକୃତ ବନ୍ଧନରେ ସବୁରି ସହିତ ମିଳିତ କରିପାରେ । ଧର୍ମର ଦୃଷ୍ଟି ପରମ ଉଦାରତାର ଦୃଷ୍ଟି । ପ୍ରକୃତ ଧର୍ମରେ ସଂକୀର୍ଣ୍ଣତା ବା ଆତ୍ମପର ନୈଲ୍ମତାର କୌଣସି ସ୍ଥାନନାହିଁ । ବାଇବେଲରେ ଭଗବାନଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟରେ ଅସଂଖ୍ୟ ଅଟ୍ଟାଳୀ (Many Mansions) ର କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି । ଏହାର ମର୍ମାର୍ଥ ହେଉଛି ଯେ ଧର୍ମପଥ ଅତି ଉଦାର ପଥ; ବିଭିନ୍ନ ନିଷ୍ଠାପର ଜିଜ୍ଞାସୁତାକୁ ଧର୍ମ ସମାନଭାବରେ ସ୍ୱୀକାର କରେ । ଆବହମାନକାଳରୁ ଧର୍ମଚିତ୍ତର ପ୍ରବଳ ପ୍ରବୃତ୍ତି ମନୁଷ୍ୟକୁ ଧର୍ମପଥର ଯାତ୍ରୀ କରାଇଛି; ସେହିଦିନଠାରୁ ଶତ ଶତ ଧର୍ମର ଆବିର୍ଭାବ ହୋଇଛି, ଶତାଧିକ ମହାତ୍ମାଙ୍କର ପ୍ରବର୍ତ୍ତିତ ପଥ ପ୍ରଦର୍ଶିତ ହୋଇଛି; କେତେ ପ୍ରକାରେ କିଏ ଧର୍ମ ପ୍ରଚାର କରିଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ସମସ୍ତଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଏକ, ପରମାର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟିଲାଭ । ଏକ ଧ୍ୟେୟର ପ୍ରଶସ୍ତ ଅଭିଳାଷ ସମସ୍ତ ପଥକୁ ଏକତ୍ର ଓ ସମ୍ମିଳିତ କରାଇଛି । ଧ୍ୟେୟର ଶାଶ୍ୱତ ମହିମା ଜ୍ଞାତ ଅଜ୍ଞାତ ସକଳ

ପଥକୁ ମହିମାନ୍ୱିତ କରିଦେଇଛି । ଧର୍ମର ଇତିହାସରେ ଏହାହିଁ ସବୁଠାରୁ ବଡ଼ ଘଟଣା ।

'ଯଥା ନଦ୍ୟଃ ସ୍ୟନ୍ଦମାନାଃ ସମୁଦ୍ରେଽସ୍ତଂ ଗଚ୍ଛନ୍ତି ନାମରୂପେ ବିହାୟ' (୧୮)...ନଦୀମାନେ ଯେପରି ଆପଣା ନାମରୂପ ବିସର୍ଜନ କରି ସମୁଦ୍ରରେ ଲୀନ ହୋଇଯାନ୍ତି, ସେହିପରି ପରମାର୍ଥ ଲାଭର ପଥରେ କେତେ ଧର୍ମମାର୍ଗ ଆପଣାକୁ ନିବେଦିତ କରିଦେଇ ଯୁଗେ ଯୁଗେ ଧନ୍ୟ ହୋଇଛନ୍ତି । ସବୁ ଧର୍ମ ପଛରେ ସେହି ମହିମାନ୍ୱିତ ବ୍ୟଞ୍ଜନାଟି ରହିଛି । ଯେତେ ମୁଷ୍ଟିମେୟ ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କର ପାରତ୍ରିକ ଆବଶ୍ୟକତାର ସମାଧାନ କରି ସେମାନଙ୍କୁ ମହାମିଳନ ପଥରେ ସମୁଦ୍ୟତ କରାଇଥିଲେ ମଧ୍ୟ, ଧ୍ୟେୟର ଅନ୍ତର୍ବ୍ୟାପ୍ତତା ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାର୍ଗକୁ ସୁଦୂର-ପରିବ୍ୟାପ୍ତ କରି ରଖିଛି । ସମୁଦ୍ର ସଂଗମର ଅଭିଳାଷୀ ସକଳ ନଦୀର ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଗୌରବ ପରି ଏକ ପରମାର୍ଥର ମହାମିଳନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଅଗ୍ରସର ହୋଇଥିବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାର୍ଗର ଇତିହାସ ମଧ୍ୟ ପ୍ରଭୂତ ଗୌରବମୟ । ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମ ସେହିପରି ଏକ ପଥ । ଆପଣାର ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଓ ନିଜସ୍ୱ ମାର୍ଗରେ ମନୁଷ୍ୟକୁ ସେହି ଏକମାତ୍ର ଶ୍ରେୟରେ ପହଞ୍ଚାଇ ଦେବାଲାଗି ଏହା ଆପଣାକୁ ସବୁବେଳେ ସଚେଷ୍ଟ କରି ଆସିଛି । ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପଥକୁ ଗ୍ରାସ କରିବାର ପ୍ରବୃତ୍ତି ଏହି ମାର୍ଗରେ କେତେବେଳେ ହେଲେ ପ୍ରକାଶ ପାଇନାହିଁ । ଏହା ହିନ୍ଦୁ, ବୌଦ୍ଧ, ତାନ୍ତ୍ରିକ ବା ବୈଷ୍ଣବ ପ୍ରଭୃତି ପ୍ରଚଳିତ ମାର୍ଗ ଦ୍ୱାରା କେତେ ଅନୁପାତରେ ପ୍ରଭାବାନ୍ୱିତ ହୋଇଛି ଏଠାରେ ତାହାର ଆଲୋଚନା ହେବାକୁ ଯାଉନାହିଁ । ମହିମାଧର୍ମର ସମୁଦ୍ର-ସଂଗମ-ବାସନାହିଁ ତାହାକୁ ବିଖ୍ୟାତ ଓ ଅମର କରି ରଖିଥିବ । ଏହି ବାସନା ଜଗତର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସାମଗ୍ରୀକୁ ବିଖ୍ୟାତ ଓ ଅମର କରି ରଖିଛି । ମହିମା-ଧର୍ମର ଏହି ବିରାଟ ରୂପଟି ଲାଗି ଆମର ସଶ୍ରଦ୍ଧ ପ୍ରମାଣ ଉଦ୍ଦିଷ୍ଟ ହୋଇ ରହୁ ।

—*—

୧୮ । ମୁଣ୍ଡକ ଉପନିଷଦ : ୩ । ୨ । ୮

ମୁଦ୍ରଣ—ସୁଲୋଚନା ପ୍ରିଣ୍ଟର୍ସ, ମାନସିଂହପାଟଣା, କଟକ-୮

ଓଡ଼ିଶାର ମହିମାଧର୍ମ

ଶୁଦ୍ଧିପତ୍ର

ପୃଷ୍ଠା	ଧାଡ଼ି	ଅଶୁଦ୍ଧ	ଶୁଦ୍ଧ
୨	୧୬	ଅସ୍ବାସ	ଆସ୍ବାସ
୫	୧୧	ଜୀବନ	ଜୀବନର
,,	୨୦	ଭଗବତ	ଭବଗତ
୬	୧୦	ବହ୍ଲବରୁ	ବହ୍ଲବରୁ ତାହା
୯	୨୨	ମର୍ମ ଧାରର	ଧର୍ମ ଧାରର
୧୩	୧୬	କରଛନ୍ତୁ	କରଛନ୍ତି
୧୮	୨୨	ଅଧ୍ୟାତ୍ମିକ	ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ
୨୧	୫	ପଡ଼ନାର୍ତ୍ତି	ଚଡ଼୍ନାର୍ତ୍ତି
୨୫	୫	ସ୍ବତନ୍	ସ୍ବତନ୍ତ୍ର
୩୨	୨୬	ପ୍ରଦଷିଣ	ପ୍ରଦକ୍ଷିଣ
୩୩	୧	ଅଦ୍ଭୁର	ଆଦ୍ଭୁତ
୩୪	୪	ଭଗୀରଥ	ଭଗୀରଥି—
୪୪	୧୮	ଅବନ୍ତର	ଅବାନ୍ତର
୪୫	୨୧	ତଙ୍କର	ତାଙ୍କର
୪୮	୧୨	ଯୁକ୍ତ ହୋଇ	ଯୁକ୍ତ ହୋଇ
୬୧	୨୨	ଦେବା	ହେବା
୬୪	୬	ବନପ୍ରସ୍ଥ	ବାନପ୍ରସ୍ଥ
୮୪	୯	କଣା ପିଣ୍ଡୁଳା	ଲୁଳା ପିଣ୍ଡୁଳା
୧୧୦	୧୫	ଗୋଲାସିଂଗା	କଳାସିଙ୍ଗା
୧୧୫	୨	ଅଠାନନବ ବର୍ଷ ।	ଅଠାନବେ ବର୍ଷ (୯)।
,,	୨୪	ଷଷ୍ଠପୃଷ୍ଟି, ୧ + ଶ୍ୱେତାଶ୍ୱେତର ଉପନିଷଦ : ୩।୯,	ଶେଷଧାଡ଼ିରେ ରହିବ
,,	୨୫	ଗ୍ରନ୍ଥ ସମାପ୍ତିର	୯ । ଗ୍ରନ୍ଥ ସମାପ୍ତିର
୧୨୫	୪	ଯେମନ୍ତ	ଏମନ୍ତ
୧୩୨	୧୮	କଶଛନ୍ତି	କହୁଛନ୍ତି
୧୩୪	୧୫	ସବେ	ସର୍ବେ

ପୃଷ୍ଠା	ଧାଡ଼ି	ଅଶୁଦ୍ଧ	ଶୁଦ୍ଧ
୧୪୦	୧୭	ଧର୍ମ	ମର୍ମ
୧୪୫	୨୪	ଜଳ୍ପନାର	କଳ୍ପନାର
୧୫୯	୩	ଚାହୁଁଠ ଦ୍ୱେଲେ	ଚାହୁଁଠ ଦେଲେ
୧୬୨	୭	ଧାର	ଧର
୧୭୨	୨୭	ସମ୍ଭବ	ଅସମ୍ଭବ
୧୮୦	୧୮	ଖ୍ରୀମଭ୍ରାଇ	ଖ୍ରୀମ୍ଭ୍ରୋଇ
୧୮୨	୧୨	ବଦ୍ଧ୍ୟାଗ୍ନୁର	ବାଦ୍ଧ୍ୟାଗ୍ନୁର
୧୮୫	୪	ମରାମର୍ଶ	ପରାମର୍ଶ
୧୮୮	୧୫	ସ୍ୱସ୍ଥୂତ	ସ୍ୱସ୍ଥୂଳ
୧୮୯	୧୭	ମୂତ୍ତି	ମୂର୍ତ୍ତି
୧୯୮	ଶେଷଧାଡ଼ି	ଶ୍ରୁନ ନିଷେଧ	ଶ୍ରୁତି ନିଷେଧ
୧୯୯	୨୭	ଭକ୍ତ	ଭକ୍ତି
୨୦୧	୨୩	ପତ୍ୟେକ	ପ୍ରତ୍ୟେକ
୨୦୪	୧୭	ପାଦାର ବନ୍ଦରେ	ପଦାର ବନ୍ଦରେ
୨୦୭	୪	ଅନ୍ତଗତେ	ଅନ୍ତର୍ଗତେ
୨୦୯	୨୭	ଚତ୍ତ ପ୍ରକରଣ	ଚିତ୍ତ ପ୍ରକରଣ
୨୧୦	୧୭	ଲ୍ଲତବତ୍	ଖ୍ରାତବତ୍
,,	୨୪	ଧର୍ମମେଢିଃ	ଧର୍ମମେଘୈଃ
,,	,,	ସ୍ପଚିତ୍ତମେବ	ସ୍ୱଚିତ୍ତମେବ
୨୧୧	୨୨	ବୃତ୍ତିର୍ନୈଷ୍ଟଲ୍ୟ	ବୃତ୍ତିର୍ନିଷ୍ଟଲ୍ୟ
୨୧୨	୨୭	୯ । ୭	୯ । ୨
୨୧୫	୪	୨୫୪	୭୫୪
,,	୨୭	Bali	Pali
୨୧୮	୧୫	ଟେକା ପଥର	ଟକା ପଥର
,,	୨୭	ବଳେ ଚତ୍ତୁଂ	ଚଳେ ଚିତ୍ତଂ
୨୧୯	୭	ସମାଜ	ସମାଜ
,,	୧୨	ନିଷକ୍ରାଢରେ	ନିଷ୍କ୍ରାଢରେ
୨୨୦	୧୮	ଲ୍ଲଓଜ	ଲ୍ଲଓଜୁ
,,	୨୫	ଭବେତ୍	ଭବେତ୍

ପୃଷ୍ଠା	ଧାଡ଼ି	ଅଶୁଦ୍ଧ	ଶୁଦ୍ଧ
୨୨୧	୫	ପଟେ ଭଜନ	ପାଟେ ଭୋଜନ
୨୨୪	୨୩	(ପୃଷ୍ଠା : ୫୩-୪)	(ପୃ : ୫୩-୫୪)
୨୨୬	୧୬	ବସ୍ତୁସ୍ୱାଭୁତ	ବସ୍ତୁସ୍ୱାଭିଭୂତ
୨୨୭	୮	ସ୍ୱାକୀୟ	ସ୍ୱକୀୟ
୨୨୯	୪	ଧଧ	ମଧ
୨୩୦	୬	ଶ୍ରୋତ	ଶ୍ରୋହ
,,	୧୩	ଅନ୍ତଦୃଷ୍ଟି	ଅନ୍ତର୍ଦୃଷ୍ଟି
୨୩୬	୪	ତ୍ରହ୍ଲଳ	କହ୍ଲଳ
୨୪୫	୨୧	ନନ୍ଦମା ଗୋସାଇଁ	ମନ୍ଦମା ଗୋସାଇଁଙ୍କୁ
,,	୨୮	ଅତ୍ମକୁ	ଆତ୍ମାକୁ
,,	,,	ଅପ୍ଲୁତରେ ଅଣି	ଆପ୍ଲୁତରେ ଆଣି
,,	୨୯	ଅପଣାର	ଆପଣାର
୨୪୬	୩୦	Pesentee	Presented
୨୪୭	୨୩	ଧ୍ୱନ ମନ୍ଦରର	ଧୂନ ମନ୍ଦରର
,,	୨୪	ଧ୍ୱନରୁ	ଧୂନରୁ
୨୪୮	୧୨	ସର୍ଯ୍ୟ	ସୂର୍ଯ୍ୟ
୨୪୯	୧	(୪)	(୫)
୨୫୨	୧୪	ଶଙ୍ଖର	ଶଙ୍କର
୨୬୦	୨	ବ୍ରହ୍ମା ସତ୍ତର	ବ୍ରହ୍ମ ସତ୍ୱର
୨୬୪	୨୧	ଅଲୋଚନା	ଆଲୋଚନା
୨୭୨	୩	ଲୋଲୁପ ଦୃଷ୍ଟି	ଲୋକ ଦୃଷ୍ଟି
୨୭୩	ଶେଷ ଧାଡ଼ି	ଅନନ୍ତଠିଁ	ଅନନ୍ତଠି
୨୮୪	୨୮	୨୭ ।	୨୮ ।
୨୮୮	୧୧	ଖଣ୍ଡବାକ୍ୟ	ଗଣ୍ଡବାକ୍ୟ
,,	୨୧	ବଣ୍ଠରେ	କଣ୍ଠରେ
୩୯୩	ଶେଷ ଧାଡ଼ି	ଅତ୍ମମୁଖୀ	ଆତ୍ମାମୁଖୀ